

Андрій Васильович Красножон

Кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Дослідник середньовічної фортифікації Північно-Західного Причорномор'я.

Монографія «Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.)» присвячена дослідженням історії розвитку оборонних комплексів регіону від кам'яної замкової архітектури до бастіонних фронтів. Розглядаються питання типології, походження, датування та локалізації довгочасної фортифікації. Особливу увагу приділено історичній топографії міст, а також середньовічній молдавській, грецькій, вірменській та османській епіграфіці у джерелознавчому аспекті. До наукового обігу введено десятки історичних планів і зображень, матеріалів сучасних реконструкцій і авторських обмірних креслень пам'яток військової і цивільної громадської архітектури XV-XVIII ст.

А. В. Красножон

Фортеці та міста

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
(XV-XVIII СТ.)

ФОРТЕЦІ ТА МІСТА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я (XV-XVIII СТ.)

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО**

А. В. Красножон

**ФОРТЕЦІ ТА МІСТА
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
(XV-XVIII СТ.)**

Видавництво Чорномор'я

Одеса – 2018

УДК 094+908
ББК 63.3(2)
К 78

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (протокол № 9 від 26.04.2018 р.)

Відповідальний редактор: Федорук А. В., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Наукові рецензенти: Войтович Л. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.
Приймак О. М., доктор історичних наук, професор кафедри соціальної філософії та управління факультету соціології та управління Запорізького національного університету.
Тригуб О. П., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Красножон Андрій Васильович
К 78 Фортиці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.) /
Красножон А. В.; за ред. А. В. Федорука. – Одеса: Чорномор'я, 2018. – 312 с. : 206 іл.
ISBN 978-966-555-313-7

У монографії розглядається історія фортець Північно-Західного Причорномор'я у XV–XVIII ст. в контексті розвитку оборонних комплексів від кам'яної замкової архітектури до бастионних фронтів. Піднімаються питання типології, походження, датування, локалізації, та функціональної спроможності об'єктів довгочасної фортифікації регіону на різних етапах їх існування. Особливу увагу приділено історичній топографії міст, а також середньовічній молдавській, грецькій, вірменській та османській епіграфіці у джерелознавчому аспекті. Розглянуто природні ресурси регіону, що сприяли його урбанізації на окремих етапах означеного періоду. До наукового обігу введено десятки історичних планів і зображень, матеріалів сучасних реконструкцій і авторських обмірних креслень пам'яток військової і цивільної архітектури XV-XVIII ст. Для істориків, археологів, мистецтвознавців, краєзнавців.

УДК 094+908
ББК 63.3(2)

ISBN 978-966-555-313-7

Всі права захищено.

© А. В. Красножон, 2018.

© Обкладинка, оригінал-макет: К. І. Іванов.

© Видавництво «Чорномор'я», 2018.

Видання здійснено за підтримки:

Олексія Гончаренко, народного депутата України
Анатолія Урбанського, голови Одеської обласної ради
Алли Гінак, міського голови Білгород-Дністровського
Олексія Потапського, секретаря Одеської міської ради

При сприянні
Михайла Шмушковича

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	6
--------------------------------	---

ВСТУП.....	7
------------	---

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ	11
--------------------------------	----

1.1. Стан наукового дослідження	11
1.2. Джерельна база дослідження	21
1.2.1. Картографічні джерела	21
1.2.2. Писемні джерела	24
1.2.3. Архітектурні джерела	26
1.2.4. Епіграфічні джерела	27
1.2.5. Археологічні джерела	28
1.3. Природні ресурси регіону в джерелах XV-XVIII ст.	28
1.3.1. Ландшафтно-географічна характеристика	28
1.3.2. Природні ресурси в історичних джерелах	30

РОЗДІЛ 2

ЗАМКОВА ФОРТИФІКАЦІЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я НА ПОЧАТКУ XV – НАПРИКІНЦІ XVII ст.	39
---	----

2.1. Замкова фортифікація Молдавського воєводства (1410-ті рр. – 1484 р.)	39
2.1.1. Замок Білгород на карті з <i>Codex Latinus Parisinus</i> 7239	39
2.1.2. Датування Білгородського замку	51
2.1.3. 1440-й рік у будівельній історії фортеці Білгорода	53
2.1.4. Гуситський слід в укріпленнях Білгорода (1452-1484 рр.)	61
2.1.5. Кілія як «фортеця-близнюк» Білгорода	71
2.2. Замок Качубейов і подільські фортифікаційні традиції (1420-1440 рр.)	75
2.2.1. Історія досліджень замку	75
2.2.2. Датування замку	98
2.3. Замкові укріплення османів (кін. XV – кін. XVII ст.)	107
2.3.1. Перебудова Аккермана та Кілії в епоху Баязида II (1484-1512 рр.)	107
2.3.2. Етапи будівництва Бендерських кам'яних укріплень в XVI ст.	115
2.3.3. Фортеця Очаків у XVI – першій третині XVII ст.	118
2.3.4. Спроба модернізації Хаджибея у XVI ст.	120
2.3.5. Замок Татарбунар	122

РОЗДІЛ 3

БАСТІОННА ФОРТИФІКАЦІЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У XVIII ст.	124
---	-----

3.1. Бендери у 1710-1790-х рр.: підсумкова періодизація	129
3.2. Модернізація укріплень Очакова (1730-ті – 1780-ті рр.)	143

3.3. Етапи фортечного будівництва в Ізмаїлі (1770-ті – 1790-і рр.)	148
3.4. Кілія та Аккерман: модернізація 1793-1798 рр.	157
3.4.1. Створення бастіонної фортеці у Кілії (1794-1797 рр.)	157
3.4.2. Плани щодо модернізації Аккермана 1793-1798 рр.	163
3.5. Хаджибей у 1765-1789 рр.	172
3.5.1. Проекти посилення фортеці	172
3.5.2. Проблема локалізації фортеці	177
3.5.3. Хаджибей в картографічних джерелах 1780-х рр.	179
3.5.4. Босфорський «аналог» Хаджибейського замку: критика версії	184
3.6. Фортеця Паланка: будівельна періодизація	189
3.7. Фортеця Березань: етапи розбудови, ступінь збереженості	192

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ МІСТ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (XV-XVIII ст.).

4.1. Порти Північно-Західного Причорномор'я у XV-XVIII ст.	196
4.2. Білгород (Аккерман)	200
4.2.1. Місто: забудова, населення, етнічний склад	200
4.2.2. Забудова фортечної території	203
4.2.3. Ранній етап історії вірмен (за даними епіграфіки)	209
4.2.4. До питання стосовно кількості вірменських храмів	211
4.2.5. Грецька церква: обґрунтування дати будівництва (1480 р.)	228
4.3. Кілія	233
4.3.1. Вірменська церква (XVII-XVIII ст.)	234
4.3.2. Місто у другій половині XVIII ст.	237
4.4. Ізмаїл	242
4.4.1. До проблеми заснування міста	242
4.4.2. Місто: забудова, населення, етнічний склад	243
4.4.3. Вірменські квартали в контексті історії міста 1770-х рр.	247
4.5. Бендери	248
4.6. Очаків	251
4.7. Хаджибей	252
4.8. Міста і фортеці Очаківської області у 1790-ті рр.	253

ВИСНОВКИ	293
-----------------------	-----

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	295
--	-----

ABSTRACT	309
-----------------------	-----

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АДУ – Археологічні дослідження в Україні.
АН РМ – Академия наук Республики Молдова.
АО – Археологические открытия.
АЭ – Археологическая экспедиция.
БДКМ – Білгород-Дністровський краєзнавчий музей.
ВАШ – Высшая антропологическая школа (Кишинев).
ВВ – Византийский Временник.
ВИ – Вопросы истории.
ГРМ – Государственный Русский музей (Санкт-Петербург).
ЗОО – Записки Одесского археологического общества.
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей.
ЗОКМ – Запорізький обласний краєзнавчий музей.
ИАИ ЕГУ – Институт армяноведческих исследований Ереванского государственного университета.
ИМП – Измаильский мемориальный парк-музей.
ИМ – Ізмаїльський історичний музей О. В. Суворова.
ИФЖ – Историко-филологический журнал.
ИА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України.
ІУАІ НАНУ – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України.
МАО – Московское археологическое общество.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья.
МГПИ им. В. И. Ленина – Московский государственный педагогический институт.
НБУВ/СКВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського/Сектор картографічних видань (Київ).
НИПС РСНПМ – Научно-исследовательский и проектный сектор Республиканских специальных научно-реставрационных производственных мастерских.
НМ «Молдова» – Национальный музей «Молдова» (Яссы).
ОАМ – Одеський археологічний музей.
ОВИМК – Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества.
ОВИМ – Очаковский военно-исторический музей им. А. В. Суворова.
ОГУ – Одесский государственный университет им. И. И. Мечникова.
ОДЕУ – Одеський державний економічний університет.
ОІКМ – Одеський історико-краєзнавчий музей.
ОНУ – Одеський Національний університет імені І. І. Мечникова.
ПГАУ – Памятники градостроительства и архитектуры УССР.
ПГРГП – Причерноморское государственное региональное геологическое предприятие.
ПНПУ – Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського (Одеса).
РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив.
РДВІА – Російський державний військово-історичний архів.
РИО сб. – Сборник Русского исторического общества.
РНБ – Российская национальная библиотека.
РОПиТ – Российское общество пароходства и торговли (Одесса).
СНРВМ – Спеціалізована науково-реставраційна виробнича майстерня.
СМЛ – Славяно-молдавские летописи.
УЗТГУ – Ученые записки туркменского государственного университета.
ХОКМ – Херсонский областной краеведческий музей.
ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України.
ЭСБЕ – Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.
ЯФІА АНР – Яська філія Інституту археології Академії наук Румунії.
AARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice
BNF DCP – Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans.
BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CLP – Codex Latinus Parisinus.
CLM – Codex Latinus Monacensis.
CMIB – Comisiunea Monumentelor Istorice (secția din Basarabia).
CFC – Comite Francais de Cartographie
DIR – Documente privind istoria României.
DRH – Documente României Historica (București).
DTPIR – Documente turcești privind istoria României.
EOE – Encyclopedia of the Ottoman Empire.
HStAM – Hessisches staatsarchiv Marburg.
Ms. BR. – Manuscript Banko Rari.
RI – Revista istorica.
USF – Utländska stads-och fästningsplaner.

ВСТУП

Історія фортечного будівництва Північно-Західного Причорномор'я доби Середньовіччя та Нового часу, налічує лише чотири століття – з першого десятиліття XV ст. до останніх років XVIII ст., починаючи з появи першої кам'яної фортеці замкового типу у Білгороді на Дністрі і завершуючи бастионними укріпленнями Бузько-Дністровського межиріччя (рис. 1).

Часовий рубіж між періодами кам'яного замкового і бастионного будівництва, стосовно даного регіону, пролягає в середині першого десятиліття XVIII ст. Цей етап еволюції фортечних укріплень не корелює з основною переламною датою політичної історії Північно-Західного Причорномор'я в межах зазначених століть – перехід Дунай-Дністровського межиріччя під владу Османської імперії у 1484 р. Кардинальна зміна етнополітичної та культурної ситуації в регіоні не була пов'язана зі зміною самих принципів фортифікаційного будівництва. Хоча, дещо в архітектурному стилі замкової архітектури змінилось.

У Північному Причорномор'ї турецька влада зробила поворот від середньовічної замкової фортифікації до бастионної у 1703 р., зі зведенням фортеці Єні-Кале на Керченському півострові. У Північно-Західному Причорномор'ї цей технологічний прорив стався не набагато пізніше. Починаючи з цього часу, в регіоні не було зведено жодного кам'яного замку, так би мовити, «середньовічного вигляду», всупереч поширеним уявленням про відсталість турецьких традицій фортифікації від Західної Європи у XVIII ст. Насправді ці традиції закладені самими європейськими інженерами. Проте, бастионні фортеці Північного Причорномор'я не завжди відповідали проектам найнятих урядом західних інженерів через цілу низку обставин. Нові турецькі укріплення могли бути недосконалими, але після 1700 р. вони вже поза середньовічних традицій замкової архітектури, яка більше не була ефективна з появою порохової облогової артилерії.

Очікування нападу – єдиний стимул до захисту. Тому засоби нападу впливають на засоби оборони, з деяким постійним випередженням. Е. Віолле-ле-Дюк цей принцип ілюструє прикладом. В процесі вдосконалення вогнепальної зброї, крім стаціонарних вогневих позицій в Західній Європі з'являються гармати на лафетах, що дало їм мобільності. Важкоозброєні вершники XV ст. все ще захищалися залізними обладунками від арбалетних стріл і списів. Коли ж на початку

XVI ст. вогнепальною зброєю в Європі озброюються піхотинці, вершники у відповідь нарощують товщину обладунків, що зробило їх неповороткими і майже непридатними для ведення бою. Через 10 років прийшло розуміння, що кавалерії треба просто швидко переміщатися, щоб не потрапити під вогонь, і обладунки значно полегшають (Виолле-ле-Дюк 2009, с. 367).

Подібним чином реагували інженери-фортифікатори. З появою важких гармат вони за інерцією нарощують товщину фронтальних кам'яних стін. Так було посилено вежу головної брами в молдавському Білгороді (1484 р.) та в турецьких Бендерах (1584 р.). Тільки потім в якості головної перешкоди для гарматного ядра інженери вибрали похилий земляний бруствер, в насипу якого воно в'язне або від якого відскакує рикошетом.

Сила традиції іноді приводила до парадоксів. З одного боку, султан Баязид II при облозі Білгорода та Кілії 1484 р. використовує технологічну новинку свого часу (бомбарди великого калібру) для знесення архаїчної зовнішньої лінії кам'яних стін з усіма їх високими вежами, а з іншого – захопивши обидва міста, він відбуває тут такі ж самі високі кам'яні укріплення, вразливість яких була ним доведена щойно (Красножон 2012с, с. 368-369). Архітектори на службі султана дублюють хоч і старі, але звичні і знайомі їм технології. Нові типи фортечних огорож, під впливом вогню облогових гармат великого калібру, в Західній Європі стали з'являтися лише на рубежі XV-XVI ст.

Процес заміни класичного фортечного фронту замкового типу на новий бастионний, розтягнувся, приблизно, на ціле XVI століття. Вважається, що виникненню бастиону передують рондель. Винахід форми укріплень у вигляді ронделя традиційно приписується А. Дюреру (1471-1528 рр.), який видав у 1527 р. трактат «Повчання щодо зміцнення міст» (Дюрер 1957; Яковлев 2000, с. 47). Північне Причорномор'я османського періоду цю трансформацію фортечних укріплень зазнає лише в неспокійне XVIII ст. Причина запізненості зовсім не в горезвісній системній кризі Османської імперії. В першу чергу, у влади були відсутні раціональні мотиви розгортати тут масштабну модернізацію захисних укріплень. До першого десятиліття XVIII ст. Північне Причорномор'я османами вважалось околицею імперії, але ще без посиленого прикордонного захисту. До різкої та кардинальної зміни оборонної стратегії Порту підштовхнула

Рис. 1. Північно-Західне Причорномор'я у XV-XVIII ст.

російська загроза з усім ресурсним і технологічним потенціалом реформованої держави.

Тому особливістю регіональної історії фортифікації є відсутність перехідних форм, типу ронделя і бастей, як це було в Західній Європі в період становлення нових методів оборони. Початок імпорту османським урядом у Північно-Західне Причорномор'я готових європейських технологій припав на той період, коли ці перехідні стадії вже було пройдено.

В Європі бастей та ронделі починають з'являтися приблизно в першій чверті XVI ст. як проміжна ланка між вежами і бастіонами. Ці приземкуваті споруди призначені для розміщення важкої артилерії, але складені ще вертикальними кам'яними стінами між якими всередині було ґрунтове наповнення. Найбільш близький приклад оборонної архітектури перехідного типу – зовнішні укріплення молдавських фортець Сучава і Тиргу-Нямц (початок XVI ст., якщо не пізніше) (рис. 2) (Şlapac 2004, p. 79-82, 120-121).

Фортечна огорожа епохи вогнепальної артилерії також розвивалася, зазнавши кілька етапів змін. Винайдено чотири основні форми: простий бастіонний фронт, тенальний, кремальєрний і полігональний (рис. 3) (Шперк 1957, рис. 59).

Розквіт систем бастіонної фортифікації в Західній Європі відноситься до XVII ст. Провідні позиції в цей період займає французька школа фортифікації і одним з її знакових представників вважається інженер Антуан де Віль (бл. 1596 – бл. 1656/57 рр.). Перша його книга «Фортифікація...» вийшла в світ у 1629 р. Вона перевидавала-

ся протягом наступних десятиліть п'ять разів, а у XVIII ст. навіть була визнана програмним твором, викладом «системи кавалера де Вілья» (Виль 2016, с. 15, 18). Через 10 років після першого видання, «Фортифікація...» перероблена ним у практичний посібник з ведення облогової війни. Праця спрощена до рівня службової інструкції та видана під новою назвою: «Обов'язки губернатора фортеці» (Виль 2016).

Де Віль застосовує новий принцип захисту фортеці, при якому кам'яне мурування стін втрачає значення. Традиційно йому приписують створення укріплень, поглиблених в землю – ефективну відповідь на дію облогової артилерії. Втім, це, мабуть, перебільшення. Профіль фортечної огорожі в його системі стандартний. Від периферії до центру йде: 1) гласіс з прикритим шляхом, 2) контрескарпова стіна (цегляна кладка найкраща, бо дає менше уламків), 3) рів, з кюветом на дні, 4) ескарпова стіна, що підтримує схил валу, 5) земляний вал з дозорним шляхом і бруствером зі стрілецьким уступом (рис. 4) (Виль 2016, с. 115-119). У європейській фортифікації подібний профіль (з варіаціями) використовувався вже з другої половини XVI ст. (Яковлев 2000, с. 55, 64).

В цей же період, в середині XVII ст., в Османській імперії починається масштабна реформа клану візирів Кьопрюлю. Вони активізували османську військову програму, що дозволило проводити нові кампанії на Заході. Першою з них стала габсбурзько-османська війна 1663-1664 рр. Після чого Порта вступає у війну з Венецією за контроль над Крітом (підкорений у 1669 р).

Такого ж успіху османи досягли на польському фронті, підкоривши в 1672 р. місто і фортецю Кам'янець більш ніж на два десятиліття. Військова удача османів закінчилася під Віднем 1683 р. Друга половина XVII ст. продемонструвала період поступового зниження потенціалу Османської імперії. І, тим не менш, її захисна прикордонна система XVII ст. працювала цілком ефективно. Помітна стадія деградації дослідниками відноситься лише до рубежу XVIII – XIX ст., причому, по всій лінії державного кордону (Stein 2007, р. 155).

На дунайському порубіжжі в останній чверті XVII ст. османські фортеці відрізнялися від європейських низькою ефективністю, часто не мали фланків, були відкриті з середини, і взагалі збудовані з дерева. Невеликі форти – паланки, являли собою прості дерев'яні палісади, оточені ровом. І навіть фортеці більш значних розмірів споруджували в схожому стилі. Більшість із них належали до змішаного типу, із застосуванням дерев'яних конструкцій і кам'яних мурів (Stein 2007, р. 48-49).

У той самий час західноєвропейська фортифікація вже вступала в епоху С. де Вобана (1633-1707 рр.). Саме французька школа протягом усього XVIII ст. впливала на еволюцію бастионних укріплень Північно-Західного Причорномор'я. Причому, плани деяких ранніх регіональних бастионних фортець (Бендери) повторюють просту форму і профіль огорожі за системою де Вілля. Його трактат став однією з доступних інструкцій, свого роду законодавцем мод в європейській фортифікаційній школі цього періоду.

Наразі основна тенденція в розвитку бастионного фронту характеризується прагненням до ламаних ліній, уникнення прямих куртин без прикриття (зручна ціль для формування пролому вогнем з гармат), створення умов взаємного фланкування оборонних споруд. Ранні форми фортець відрізнялися від пізніших, більш досконалих, відсутністю теналей та наявністю довгих, прямих фронтів з наріжними бастионами (артилерійськими майданчиками) на зовнішніх кутах.

Система С. де Вобана з другої половини XVII ст. пропонує прикрити всі лінії фортечної огорожі, надати фронту більше кутових зламів. З'являється тенденція до виносу за передній край автономних елементів оборони (люнети, демелюни, кронверки). У Північно-Західному Причорномор'ї всі ці ознаки складної системи бастионного фронту з'являються з посиленням військової напруженості, вже ближче до останньої третини XVIII ст.

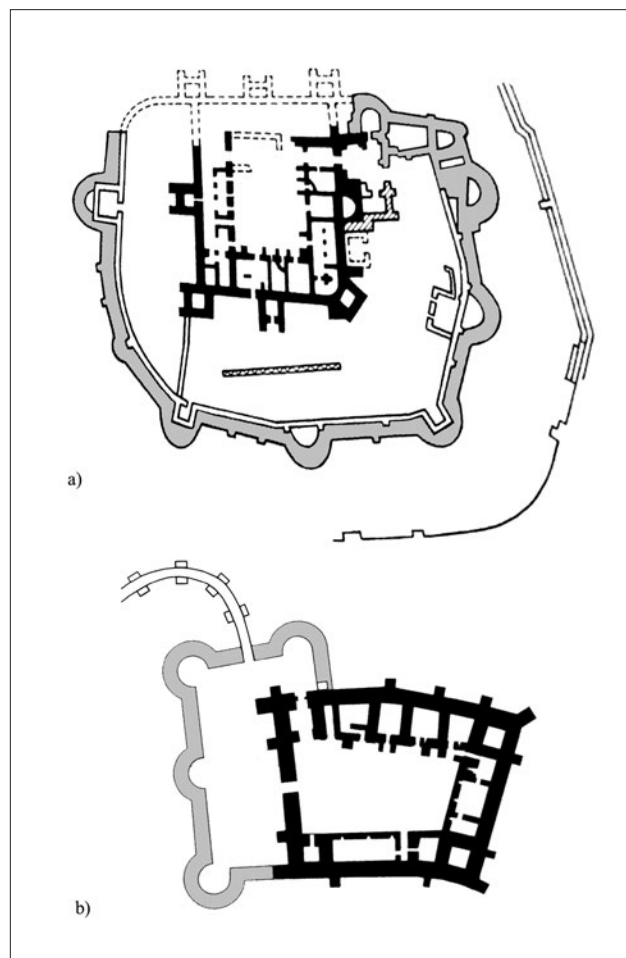

Рис. 2. План фортець Сучава (а) і Тиргу-Нямц (b) (Şlapac 2004, р. 79-82, 120-121).

Земляні фортеці стали простими в спорудженні та порівняно дешевими. Але такий фронт вимагає активної оборони, яка покладається на фортечну артилерію. Реальною перешкодою для ворога, що атакує тепер слугує не вертикальна неприступна стіна, а щільність зустрічного вогню (і стійкість гарнізону).

Інженер С. де Вобан одночасно з методами оборони розробляв і принципи «поступової атаки» фортець (Яковлев 2000, с. 86-87). Багато в чому його нововведення заклали основи подальшої кризи фортечного фронту. З винаходом методу облоги за допомогою траншей, викопаних паралельно лінії фортечного фронту, примус до капітуляції фортеці тепер більше залежав від інженерних навичок і ресурсів, ніж від особистого героїзму атакуючих¹.

На працях С. де Вобана формуються навички оборони і облог в російській армії, що протистояла туркам (і їх французьким інженерам) в Північному Причорномор'ї XVIII ст. Трактат

¹ Ведення облоги за відомою формулою С. де Вобана: «більше поту – менше крові» (Яковлев 2000, с. 87).

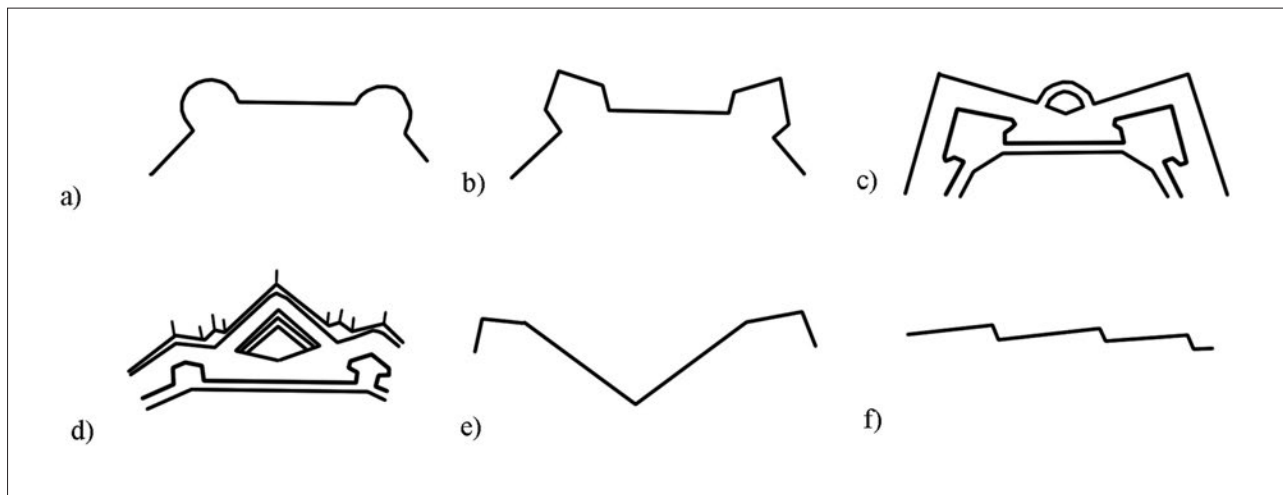

Рис. 3. Приклади планів фортечних фронтів: а – куртина з ронделями; б – простий бастионний; тенальний; с – з демілюною, d – з люнетом, е – простий; ф – кремальєрний (Шперк 1957, рис. 59).

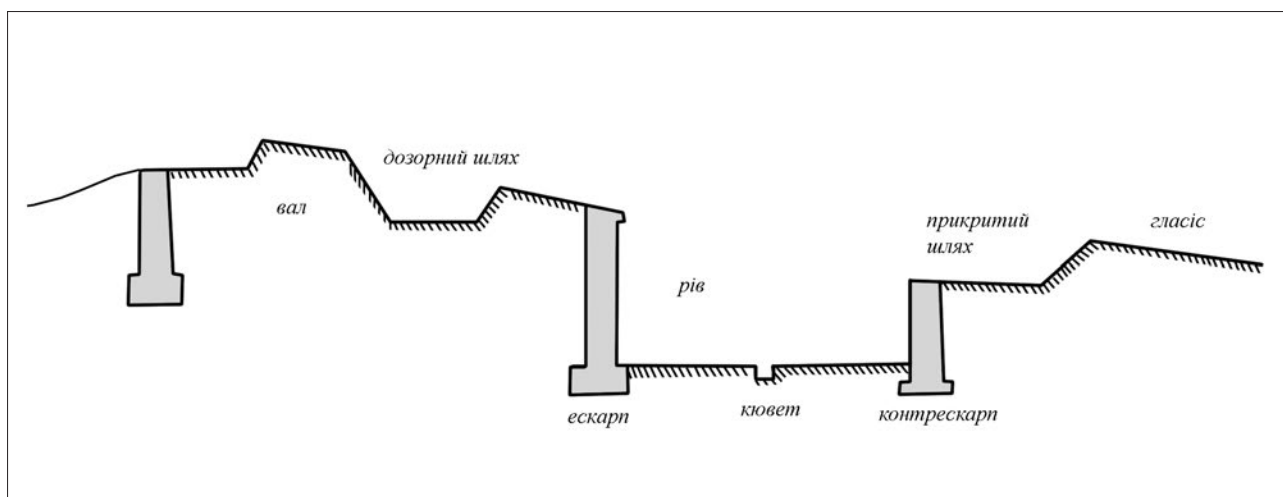

Рис. 4. Профіль фортечної огорожі в системі А. де-Вілля (Вильє 2016, с. 115-119).

майже відразу після виходу в світ був перекладений російською мовою батьком О. В. Суворова, для Петра Першого. Це видання кишенькового формату Суворов-молодший завжди мав при собі і втілював прототиби вобанівських форм укріплень у Криму наприкінці 1770-х рр. (Смекалова, Белик 2013, с. 19).

В Османській імперії в цей період починається чергова масштабна військова реформа, як реакція на посилення військової загрози вже у північно-причорноморському регіоні. Розпочата при Мустафі III (1757-1774 рр.), вона завершилася у 1826 р. повстанням яничар. Відбуваються капітальні зміни на всіх рівнях, починаючи від створення нової системи військово-інженерної освіти і закінчуючи кардинальною модернізацією ряду ключових турецьких фортець, як у Північно-Західному Причорномор'ї, так і в самому серці імперії – на Босфорі і Дарданеллах (Aksan

2001, р. 163; Hitzel 2000, р. 234, 235, 240; Pedley 2012, р. 33, 34).

Криза європейської системи довготривалої фортифікації бастионного типу, яка знаменувала закінчення епохи С. де Вобана, поглиблювалася з вдосконаленням порохової артилерії та збільшенням дальності стрільби. Далекобійність гармат забезпечувала вихід з-під вогню противника при збереженні можливості тримати під обстрілом його самого.

Результати «антикризових» фортифікаційних експериментів в тій чи іншій мірі простежуються і на прикладах причорноморських укріплень (таких як артилерійська вежа Табія в Ізмаїлі монталамберівського типу). В підсумку, XIX століття створило нове рішення в мистецтві довгочасної фортифікації – фортову систему оборони. Але Північно-Західне Причорномор'я вже залишилось в стороні від цих інновацій.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

1.1. Стан наукового дослідження

Спеціальні роботи, які присвячені проблемам еволюції довгочасної фортифікації Північно-Західного Причорномор'я за період XV-XVIII ст., в історіографії не відомі. У 1984 р. радянський дослідник В. І. Тимофєєнко видає монографічне дослідження: «Міста Північного Причорномор'я у другій половині XVIII ст.», частина якого присвячена власне фортецям, як «попередникам міст» (Тимофєєнко 1984, с. 35-80). Маються на увазі міста російські, тому османські фортеці автор не розглядає. Стосовно Північно-Західного Причорномор'я коротко розглянуті проекти першої половини 1790 рр., авторства Ф. де Волана. Основну увагу автор приділяє панорамному розгляду процесу організації містобудування та проектування нових міст, що був розпочатий на зазначених територіях російською владою з 1770-х рр.

Історична панорама фортечного будівництва в регіоні найкраще надана в працях молдавської дослідниці М. О. Шлапак. Отримані результати багаторічних досліджень узагальнені в двох її монографіях: «Середньовічні фортеці Молдови (середина XIV – середина XVI ст.)» (Şlapac 2004), і «Бастіонні фортеці Молдавії (кінець XVII – середина XIX ст.)» (Şlapac 2016). Причорноморський ареал розглядається в контексті широкого огляду історії фортець Карпато-Дністровського регіону (в межах «історичної Молдавії»).

Більшою мірою історія розвитку фортець або міської топографії тих чи інших населених пунктів даного регіону відображена в роботах вузької тематичної спрямованості, присвячених безпосередньо населеному пункту або конкретному об'єкту фортифікації.

Серед усіх міст Північно-Західного Причорномор'я найбільш об'ємною є історіографія Білгорода (Аккерману) з його укріпленнями. Історіографія досліджень пам'ятки налічує майже 170 років. Першу ґрунтовну монографію з історії досліджень фортеці випустила М. О. Шлапак (Şlapac 1998; Шлапак 2001). Через 11 років вийшла друга монографія з історії будівництва Білгородської фортеці (Красножон 2012с), а згодом ще дві, що присвячені проблемам джерелознавства та історіографії цієї архітектурної пам'ятки (Красножон 2016с; Cîndea 2016).

Одна з перших спроб будови комплексної періодизації фортеці на Дністрі здійснена молдавським істориком архітектури В. А. Войцеховським у 1969 р. (Войцеховский 1969, с. 341-349). Він висловив ідею поступового розширення фортечної території в залежності від зростаючої обороноздатності міста, яка лягла в основу всіх наступних основних варіантів періодизації пам'ятника. На думку архітектора, фортеця в доосманський період розвивалася в чотири етапи, з 1399 р. до 1479 р. Основу періодизації склали дати з текстів чотирьох пам'ятних будівельних плит XV ст., виявлених на стінах фортеці (Мурзакевич 1848, с. 480-483; Кочубинский 1889, с. 506-547).

У 2000 р. з'явилась перша критика деяких тез монографії М. О. Шлапак: «Білгород-Дністровська фортеця (дослідження середньовічного оборонного зодчества)» (Şlapac 1998) від двох українських дослідників І. В. Бруяко та І. В. Сапожникова (Бруяко, Сапожников 2000, с. 443-458). Особливу увагу приділено тезі про зовнішню бастіонну систему, яку знищили російські війська після підкорення Аккерману у 1770 р. (Şlapac 1998, р. 36, 48). В цілому авторській погляд на періодизацію оборонного комплексу Аккерману знаходився в рамках загальноприйнятих на той момент уявлень: «спорудження фортеці почалося наприкінці XIV ст.». При цьому «цитадель і стіни Гарнізонного двору є класичними зразками фортифікації XII-XIV ст.». (Бруяко, Сапожников 2000, с. 443-444).

Автори повторюють поширене кліше щодо відставання військово-інженерної справи Східної Європи на 100 років від Західної. Друге зауваження: після 1484 р. Аккерманська фортеця начебто не модернізується через тилове розташування на турецьких територіях Північного Причорномор'я (Бруяко, Сапожников 2000, с. 445). Насправді висновок щодо тилового статусу фортеці недоречний саме через її розташування в прикордонному регіоні.

З доповненнями і уточненнями монографія М. О. Шлапак перевидана у 2001 р. (Шлапак 2001). Авторкою успішно вирішено завдання первинного збору та узагальнення джерел. Щодо датування фортеці дослідниця демонструє прихильність до молдавської версії походження її найстарішої частини – цитаделі (Шлапак 2001, с. 57), а в основі її плану бачить регулярний кастеллум, який

займає проміжне місце між замками Мушатинів польсько-литовського походження та фортецею Стефана Великого (незрозуміло, якої саме?) в кращих візантійських традиціях. Загалом оборонний комплекс збудований в кілька етапів, з 1396 р. до 1479 р. (Шлапак 2001, с. 59-60).

Після цього авторка звертається до панорамного огляду всіх середньовічних фортець території Молдавії в період з середини XIV – до середини XVI ст. (Şlapac 2004). Нова монографія охоплює історію фортифікаційного будівництва Пруто-Дністровського межиріччя. Розглядаючи пам'ятки дослідниця поділяє їх на два основні типи: нордичний східноєвропейський та східно-візантійський. Шкея, Нямц, Сучава (тронний замок), Сороки, Хотин і цитадель Кілії – віднесені до першого типу (причому, замок Кілії названий генуезьким). До другої категорії авторка відносить всього чотири фортеці: цитадель Білгорода, Новий-Роман, Татарбунари та цитадель Бендер. Перші три атрибутовані як молдавські, а остання – як османська (Şlapac 2004, р. 90, 131).

Окрім Кілії та Білгорода, належну увагу приділено фортецям Паланка, Бендери, бастионному форту Рені та Ізмаїлу у супроводі деяких вельми цікавих архівних планів (Şlapac 2004, р. 61-68, 77-79, 100, 106). Наприклад, російський план фортеці Татарбунари 1770 р., за яким авторка констатує схожість з цитаделлю Аккермана. Дослідниця висуває версію про появу фортеці з ініціативи Стефана Великого, як форпосту проти татар (Şlapac 2004, с. 98-100). Але вона недостатньо обґрунтована. Отже, всі чотири фортеці Буджаку авторкою віднесені до типу регулярних (цитаделі Кілії, Білгорода, замки Татарбунар та Бендери) (Şlapac 2004, р. 198).

У 2016 р. виходить в світ ще одна монографія М. О. Шлапак, яка присвячена наступному хронологічному етапу в історії оборонного будівництва регіону – бастионним фортецям Молдавії кінця XVII – середини XIX ст. (Şlapac 2016). Попри загальну позитивну оцінку цієї дуже корисної та змістовної роботи, треба відзначити деякі зауваження. Не зовсім прийнятний є критерій відбору пам'яток для дослідження. Так, до переліку молдавських фортець потрапили укріплення Ф. де Волана в Тирасполі та Хаджибеї (сучасна Одеса), що знаходяться поза межами заявленої в роботі території «історичної Молдавії». Також фортеці, що збудовані османським урядом за проектами європейських фортифікаторів на турецькій території: Ізмаїл, Кілія, Аккерман (проект), Татарбунари, Паланка, Рені (?), не зрозуміло за яким саме критерієм віднесені до переліку молдавської оборонної архітектури.

Нижня хронологічна межа існування фортець бастионного типу в Карпато-Дністровському регіоні визначена дослідницею на рівні останнього десятиріччя XVII ст. З причорноморських об'єктів лише Рені може претендувати на таку ранню дату. Тут була збудована «перша земляна фортеця», як вважає М. О. Шлапак. Втім наведена авторкою цитата з «Опису Молдавії» Д. Кантемира в якості джерелознавчого обґрунтування містить термін: «фортеця», «укріплення» без будь-яких додаткових характеристик (Şlapac 2016, р. 54). Отже, важко сказати, чи була фортеця сформована бастионним фронтом чи просто валом з частокотом типу паланки.

До бастионних укріплень Молдавії віднесена також й фортеця Аккерману, як «нині не існуюча». Проте, бастиони тут взагалі не існували. Відома спроба османської влади створити тут бастионний фронт наприкінці XVIII ст. так і не була втілена.

Свою версію еволюції розвитку оборонного комплексу Білгорода (Аккерману) в 2008-2009 рр. запропонувала група дослідників (Ostapchuk та ін. 2008, с. 8-10). Фортечний ансамбль Білгорода сформувався до 1440 р. Так звана нижня берегова стіна Торгового двору побудована десь між 1440 р. та 1484 р. Найбільш масштабна модернізація фортеці османського періоду відбулася або в 1790 р., або до 1735 р. (Finkel та ін. 2009, р. 6-7). Всі ці тези, на жаль, не відповідають даним джерел та результатам архітектурних спостережень.

За результатами таких натурних досліджень та проведених обмірних робіт на пам'ятці, у 2012 р. автором цих рядків опубліковано монографію «Фортеця Білгород (Аккерман): історія будівництва». Було створено відносну хронологію пам'ятки і зроблено спробу прив'язати її до абсолютних дат. Для побудови періодизації ключовими факторами слугували особливості архітекτονіки веж і стін, їхні інженерно-конструктивні та планувальні характеристики.

Абсолютні датування уточнювалися в публікаціях наступних років з отриманням нової інформації та відкриття нових джерел. Останнім часом з'явилися аргументи на користь більш пізньої дати мінарету, що зберігся в Цивільному дворі у Султанській мечеті (Красножон 2012с, с. 276, 284). Але обґрунтування цього припущення вимагає окремої роботи, яка ще попереду.

Ще одне зауваження стосується кам'яного причалу, що розташований на північний схід від фортеці. Він збудований у середині XIX ст. Російським товариством пароплавства й торгівлі і не має відношення до історичних епох. Протягом ос-

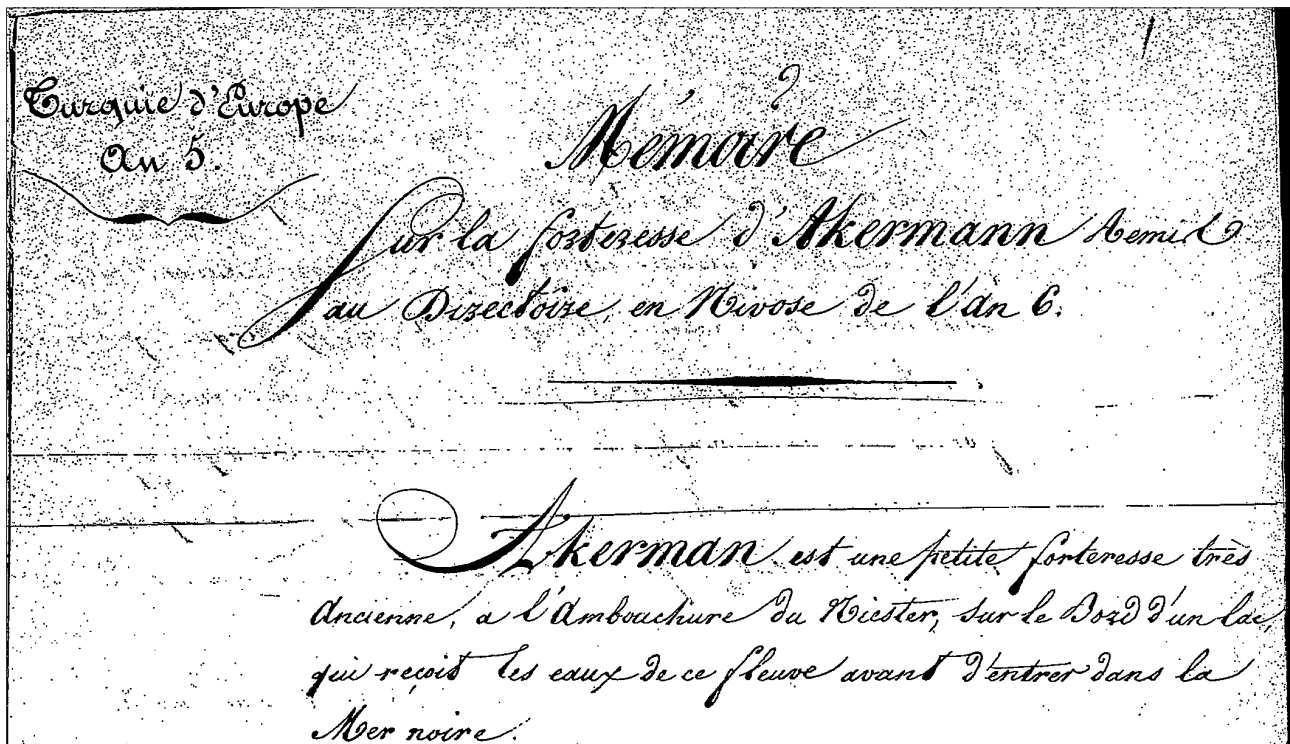

Рис. 5. «Доповідна записка про фортецю Аккерман, передана Директорії в місяць нівоз, року 6». Перша сторінка оригіналу (РГВИА. Ф. 450. Оп. 1. Д. 820).

таних років уточнена функція кам'яної «платформи» № 2/1 у Військовому дворі (Красножон 2012с, с. 271), яка на нижньому ярусі облаштована під цистерну (Красножон 2016с, с. 40-41). Припущення щодо існування вежі № 26а (Красножон 2012с, с. 272) не знайшло свого підтвердження. Додаткової перевірки вимагає версія подвійної структури верхньої північної стіни фортеці у Військовому дворі (Красножон 2012с, с. 165). Найбільш важливим стало уточнення абсолютних дат фортеці за рахунок виявлення і подальшого дослідження оригіналів пам'ятних закладних плит, що походять з фортеці.

Йдеться про колекцію білгородських пам'ятних плит XV ст., яка вважалася загубленою з 1912 р., та була знайдена автором цих рядків у фондах Херсонського краєзнавчого музею на початку 2013 р. (Красножон 2013і, с. 117-212; 2015b). Були заново прочитані і перекладені тексти, уточнено дати (Красножон 2012с, с. 48-49). Причетність Стефана Великого до формування кордонів фортеці в межах Цивільного двору (в період з 1476 по 1479 рр.) поставлена під сумнів. У травні 2016 р. точні копії трьох плит було встановлено у фортеці в їх первинних нішах (Красножон 2016а, с. 167-172).

У 2015 р. автором, спільно з О. О. Драгомирецьким, введений до наукового обігу документ «Mémoire sur la forteresse d'Akermann remis au

Directoire en Nivose de l'an 6» («Доповідна записка про фортецю Аккерман, передана Директорії в місяць Нівоз року 6»). Його автором є французький інженер на турецькій службі, Ф. Кауффер (Сапожников 2016а), дата створення 1794 р. (рис. 5). Це базова аналітична доповідь для уряду Османської імперії, присвячена проблемам оборонного потенціалу фортеці Аккерман та перспективам її модернізації. Джерело дало змогу уточнити прийняту спочатку хибну дату останньої масштабної модернізації лінії зовнішніх укріплень фортеці за ініціативою турецької влади (замість 1793 р., 1798 р.) (Красножон 2012с, с. 369-372; Красножон, Драгомирецький 2015).

У 2016 р. була опублікована монографія «Фортеця Білгород (Аkkerман) в історичних зображеннях» (Красножон, 2016b), в якій зібрано близько 400 малюнків, гравюр, креслень та фотографій з фондових зібрань і архівів Румунії, Молдови, України та Росії. В них відображено історичний, втрачений вигляд фортеці або окремих її споруд протягом останніх 250 років (з 1770 по 2008 рр.).

Підсумкова періодизація історії будівництва фортеці Білгород (Аkkerман) на Дністрі, з урахуванням всіх отриманих на той момент даних, опублікована у статті: «Білгород-Дністровська фортеця: етапи розвитку оборонного комплексу (XV-XVIII ст.)». Виділено вісім основних будівельних періодів оборонного комплексу, з 1414 до 1798 рр. (Красножон 2017а, с. 308-315).

У 2014 р. румунський історик В. Жосану видав монографію під назвою: «Пам'ятник румунської середньовічної цивілізації на Великому Морі: Четате Албе – Монкастро» (Josanu 2014). Автор спробував узагальнити політичну історію міста з даними епіграфічних та історичних досліджень фортечного комплексу від XII ст. (питання єпархії та релігійних відносин) до середини XVI ст. (епізоди османського правління в краї). Основна частина тексту пов'язана з подіями XIV-XV ст. Датування цитаделі фортеці автор відносить до першої половини XIV ст., припускаючи ймовірні італійські коріння проекту (Josanu 2014, р. 379, 385).

У 2016 р. в Румунії виходить ще одна монографія з історії Білгорода – авторства археолога-медієвіста І. Кінді (Cândea 2016). У ній надані результати археологічних розкопок автора, проведених у дворі цитаделі фортеці (в пошуках залишків середньовічного храму). Перша половина тексту присвячена історіографічному огляду досліджень фортеці, з акцентом на досягненнях румунських спеціалістів. Друга половина є адаптованою публікацією археологічного звіту. Обидві частини вже виходили раніше у вигляді статей (Cândea 1999; 2001; 2002; 2003).

За увесь період в румунській історіографії, судячи з огляду І. Кінді, з'явилися лише дві роботи, присвячені безпосередньо дослідженням фортифікації Білгорода (прямо або опосередковано). Перша робота авторства Г. Диякону: «Про молдавські фортеці XIV-XV ст.», друга – Л. Чіцеску: «Фортифікація Молдавії у XIV-XVI ст., фортеці воєводські та міська фортифікація» (Candeia 2016, р. 233, 236).

Історії османського міста і фортеці Бендери присвячено значно менше праць. Відзначимо найбільш актуальні з них. Чи не єдина свого роду об'ємна монографія авторства Г. О. Аствацатурова вийшла у 1997 р., у якій було проведено джерелознавчий аналіз доступних йому матеріалів. Щодо будівельної періодизації фортеці автор визначив три періоди: 1) перша половина XVI ст., 2) початок XVIII ст., 3) епоха російського володіння (Аствацатуров 1997, с. 46-56).

Питанням османської епіграфіки фортеці присвячено окрему статтю М. О. Шлапак, яка вперше ввела до наукового обігу архівні матеріали 1819 р. з малюнками плит і графіті пам'ятного характеру, які не збереглися до нашого часу (Шлапак 2000, с. 262).

У 2010-2011 рр. опубліковані результати нових історико-архітектурних досліджень фортеці. Був зроблений обмірний план пам'ятки, отримані виміри всіх веж та інших доступних конструктив-

них елементів комплексу. Зафіксовано в цілому 60 епіграфічних пам'яток, значна частина з яких виявлена вперше. Проведено аналіз архітектурних і конструктивних елементів фортеці, в результаті яких з'явилася будівельна періодизація пам'ятки з новими етапами, що раніше були невідомі фахівцям (наприклад, формування фронту Нижньої фортеці у 1584 р.). Слід визнати помилковою запропоновану раніше дату спорудження бастионного фронту фортеці (1619 р.), яка ґрунтувалася на одній з епіграфічних пам'яток, зафіксованих в ескарпі рову (Красножон 2010b; 2010e; Бурян, Красножон 2010; Красножон 2011a, с. 239, 250).

Нещодавно вийшли дві статті І. В. Сапожнікова, одна з яких присвячена публікації М. О. Марксом відомої пам'ятної будівельної плити з «тарихом Сулеймана» (Сапожников 2016b, с. 306-337). В іншій автор задається питанням локалізації мечетей міста Бендери (Сапожников 2017b, с. 67-78).

Щодо досліджень фортифікації Очакова ключові роботи з'явилися лише в недавньому минулому. Еволюції розвитку оборонного комплексу в першій третині XVIII ст. присвячена стаття К. Фінкель і В. Остапчука (Finkel, Ostapchuk 2005). Автори пов'язують перший етап фортечного будівництва в Очакові з 1490-ми рр., коли кримський хан Менглі Гірей дозволив татарам встановити на західному березі Дніпра невеликий замок. Другий етап припадає на кінець 1620-х рр., згідно повідомленню Е. Челебі (Finkel, Ostapchuk 2005, р. 153).

Автори цілком слушно припускають, що фортифікаційне будівництво в Північно-Причорноморському регіоні мало високу вартість через дефіцит ресурсної бази (як будівельних матеріалів, так і робочої сили). Але з цього зроблено висновок, з яким важко погодитися повністю: надзвичайно дорога справа будівництва і підтримання фортець була поганим стимулом для превентивного освоєння оборонних технологій ще до того, як загроза нападу на регіон набувала реальних обрисів (Finkel, Ostapchuk 2005, р. 161). Проте, саме відсутність загрози якраз і визначала ту поверхову увагу уряду щодо модернізації фортець регіону до початку XVIII ст. Навіть у самій Європі не завжди та не всі фортеці відповідали передовим зразкам європейського оборонного мистецтва.

Автори вводять до наукового обігу кілька важливих документів. У 1706 р. діздар фортеці Ібрагім Паша написав меморандум про проведення необхідних робіт, які планувалося почати вже поточної весни (Finkel, Ostapchuk 2005, р. 166).

Роботи розтягнулися до 1709 р., хоча їх завершення було заплановано на 1120 р.х. (березень 1708 –

березень 1709 р.). Ремонт фортеці все ще тривав в кінці грудня 1709 р., і навіть на початку січня 1710 р. У 1710 р. триває будівництво семи бастионів, що впливає з меморандуму Ісмаїл-паші, який більш детально розкриває ряд загальних проектних проблем. Одна з них – недостатня висота бастионів. Ісмаїл-паша рекомендував знести верхні яруси 13 кам'яних веж, після чого використовувати їх в якості артилерійських платформ для легких гармат (Finkel, Ostapchuk 2005, с. 168, 169, 172). В Очакові подібні заходи прийняті не були, але про практику таких інновацій ми знаємо на прикладі фортеці Аккерман (Красножон 2012с, с. 311-314).

У 2012 р. виходить монографія С. О. Біляєвої: «Слов'янські і тюркські світи в Україні (з історії взаємин в XIII-XVIII ст.)» (Біляєва 2012). Тема, заявлена автором в назві, надзвичайно широка. Але з позицій нашого дослідження цікавою є частина роботи, яка стосується XV-XVIII ст. в історії Північно-Західного Причорномор'я.

С. О. Біляєва – керівниця багаторічних археологічних досліджень на території Очакова, які були розпочаті ще у 1989 р. Щодо результатів цих розкопок авторка висловлюється вкрай лаконічно: за 10 років знайдено «потужний культурний шар». Також за допомогою картографічних джерел вдалося з'ясувати локалізацію «найдавнішої фортеці на мапі сучасного міста». На жаль, цей звіт не тільки вкрай стислий, але й скупий на посилання (Біляєва 2012, с. 57).

Так само лаконічно підведено підсумок й з досліджень Аккерману. Результати 11 років роботи археологічної експедиції на території середньовічної фортеці зводяться до висновку: «досліджено османську баню, барбакан, відкрито вежу в рові». Декларується, що фортеця османського періоду дещо змінилася в порівнянні з періодом молдавським. Причому, відкрита археологами лазня якимось чином «пов'язана» з «подіями османсько-козацьких відносин» (Біляєва 2012, с. 58, 70).

Щодо Кілії, Ізмаїлу і Татарбунар – їм присвячені лише короткі фрагменти тексту, з висновками на кшталт: «побудова фортеці належить османам» (Біляєва 2012, с. 213). Досить суперечливими є два висновки щодо Кілії: 1) захопивши фортецю у 1484 р. османи нібито «пристосували її для оборони від козаків»; 2) оскільки фортеця Кілії не збереглася, «її вигляд відомий тільки за писемними джерелами» (Біляєва 2012, с. 213). По першому пункту: насправді Баязида II на той час більше хвилювала можливість здійснення реваншу з боку Молдавського воєводства чи Польщі. По другому пункту:

вигляд фортеці молдавського періоду, з перебудовами Баязида II по зовнішньому фронту, добре відомий за іконографічними та картографічними джерелами 1770-1790-х рр.

Авторка пропонує свою версію будівельної періодизації Кілії. У 1657 р. «відбувається зміцнення Кілії у зв'язку з козацькою загрозою». Це твердження зроблено явно з опорою на текст Е. Челебі, який в заголовку відповідного розділу про Кілію, обмовився, що рухається в це місто «для її ремонту», але про сам ремонт він більше нічого не говорить (Çelebi 2010, р. 297). На наступному етапі в 1777-1778 рр. було зроблено щось, але не вказано що саме. Третій етап – 1794 р. пов'язаний з «модернізацією фортеці» інженером Ф. Кауффером (Біляєва 2012, с. 213), що суперечить новим даним джерел.

В частині, що присвячена Аккерманській фортеці, порушується питання будівельної періодизації османського періоду, яка укладається в широкий проміжок часу з 1576 р. до 1797 р. Заперечення викликає висновок щодо «бастионів» по зовнішньому фронту фортеці, нібито зведених у 1730-х рр. У цьому твердженні С. О. Біляєва посилається на роботи колег, де наведені «перші документальні дані, в яких згадуються бастиони (tabyas)» (Біляєва 2012, с. 219; Finkel, Ostapchuk, Bilyayeva, Mathieu 2006, р. 12).

Османське слово «табія» дійсно рівнозначно європейському терміну «бастион» (Violle le-Duke 1859, р. 176-184), але використовувалося в більш широкому значенні. Табією у XVIII ст. турецькі інженери назвали всяке значне укріплення з артилерією, незалежно від його конструктивних або планувальних особливостей («Табія» – з перс. «поле бою»). Так, на плані Аккерманської фортеці авторства Ф. Кауффера 1793 р. османський помічник залишив підпис: «Ak kouless tabia» («Табія Білої вежі»). Це проста батарея, розміщена на земляному насипі, трохи винесена за лінію фортечного муру. На цьому ж плані класичний «європейський» п'ятикутний земляний бастион підписаний на західний манер: «bastion» (Султан Валіде), і одночасно на турецький: «Табія» (Табія Паші), при однаковій формі (рис. 3*) (Красножон 2016с, с. 48-49).

В цей же період на османському плані модернізованого форту Кілії всі чотири бастиони підписані як «табії» (рис. 6) (Şlapas 2016, р. 108). Під такою назвою багатоярусна артилерійська вежа в Ізмайльській фортеці увійшла до російських документів і через них в дореволюційну історіографію (Петров 1880, с. 167). Тому використання цього терміну в

* Тут і далі, зірочкою позначені ілюстрації кольорової вклейки з окремою нумерацією на с. 257-292.

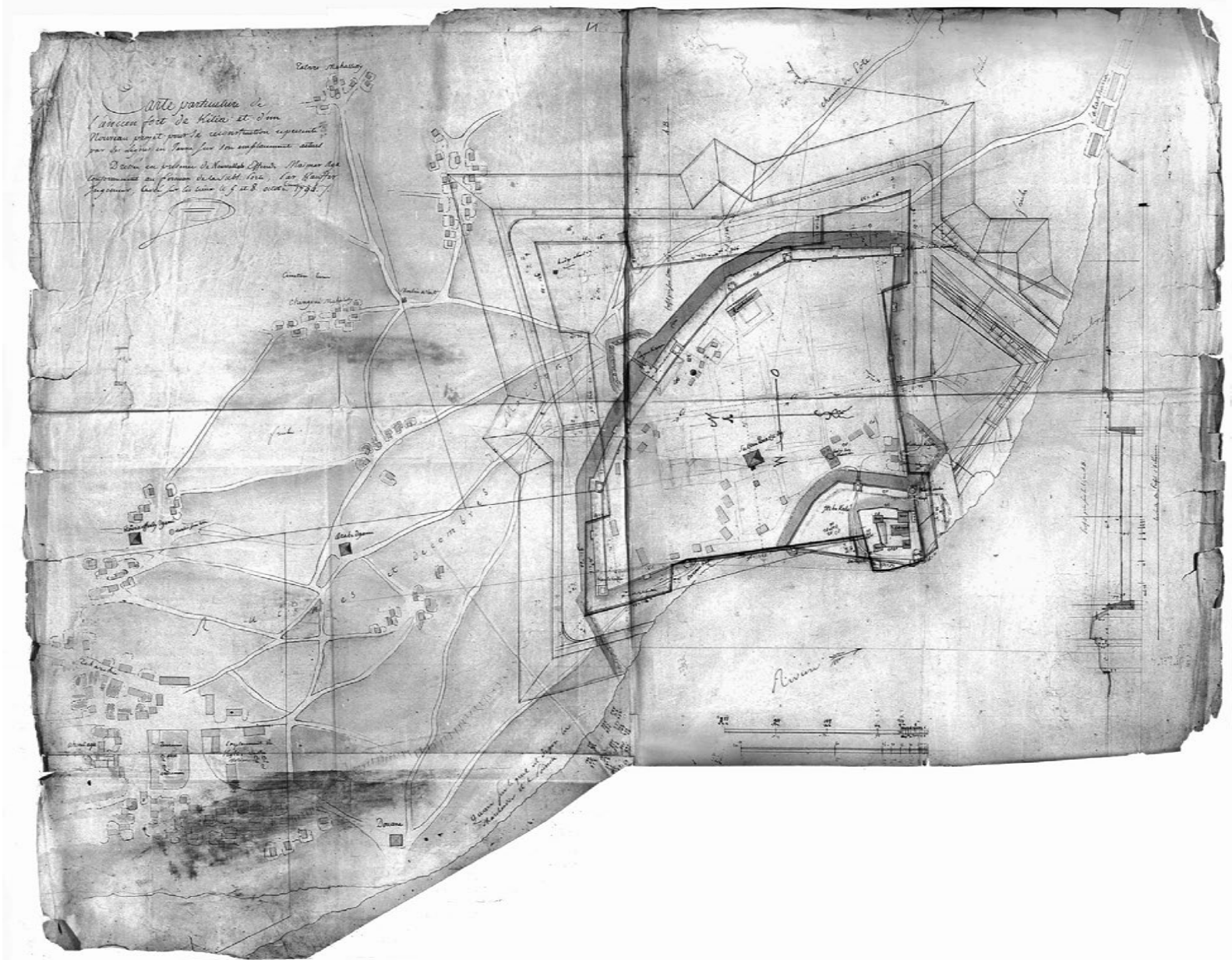
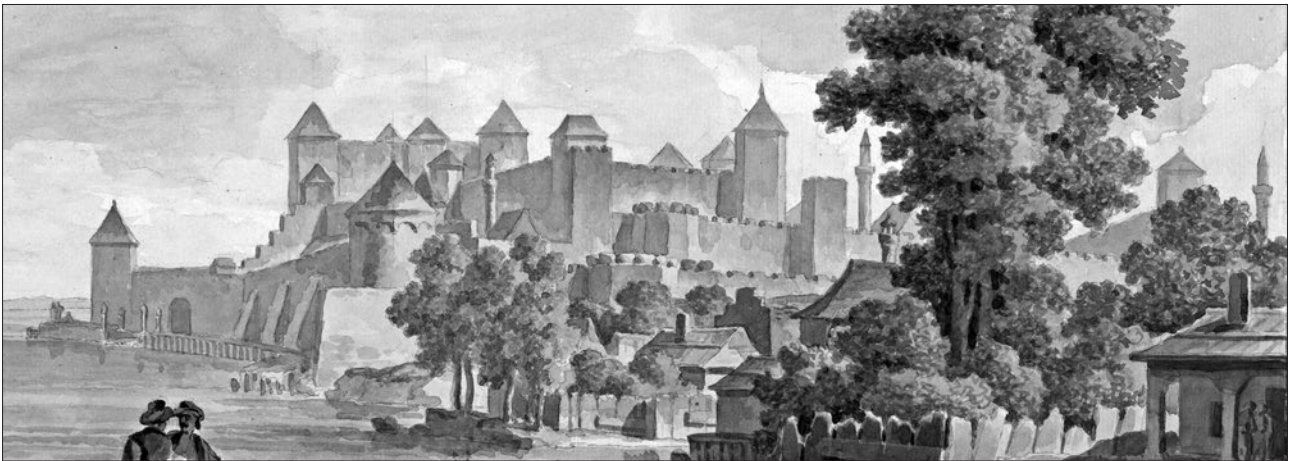

Рис. 6. Кілія. Фортеця та місто. Ф. Кауффер. 8 жовтня 1794 р. (Шарас 2016, р. 105).

7. Вигляд Аккерманської фортеці з південного заходу. М. М. Іванов. 1790 р. Фрагмент (ГРМ. № Р-30899).

османських документах не є ознакою появи в Аккермані бастионної фортифікації європейського типу. Але цілком підтверджує тезу про деякі зміцнення фортеці, що були проведені шляхом створення артилерійських батарей у зазначений період.

Ряд багатокутних веж Аккерманської фортеці по її зовнішньому периметру не є табіями чи бастионами. На думку С. О. Біляєвої (з посиланням на В. Остапчука), у 1709 р. відбулося посилення фортечної оборони шляхом додавання ділянок пристосованих до розміщення артилерії (Біляєва 2012, с. 220). І з цим можна погодитися, але обсяг робіт був явно невеликий. Немає підстав бачити в зміцненні фортеці цього періоду якоесь масштабне явище. Швидше за все, периметром фронту були встановлені габіони, які показані на аксонометричному кресленні 1770 р. (рис. 1*) (Красножон 2016с, с. 28-29). Після 1774 р. деякі артилерійські кам'яні платформи з'являються уздовж південної лінії стін. Вони зафіксовані вже на акварелі М. М. Іванова 1790 р. (рис. 7).

Останній будівельний період С. О. Біляєва датує 1795-1797 рр., дотримуючись думки М. О. Шлапак. При цьому вона помилково називає, за будівельним реєстром 1795 р., сім артилерійських батарей по кутах фортеці, бастионами. Цього року мова могла йти лише про заплановані роботи, а не виконані.

Викладаючи еволюцію фортечного фронту Очакова, авторка спирається на відомості Е. Челебі (ранній етап). Наступний період автор датує 1740-1750-ми роками, коли були «виконані плани перебудови фортеці та її зміцнення». Але посилення на джерела, на жаль, відсутні. Останній етап «реконструкції» Очаківської фортеці авторка датує «передоднем другої російсько-турецької війни» 1735-1739 рр., не конкретизуючи дату (Біляєва 2012, с. 241).

Спробу розібратися в історії фортеці Очакова (правда, лише для XVIII ст.) у 2015 р. зробила українська дослідниця Т. А. Якубова (Якубова 2015). Вже у вступі авторка схиляється до того, що перша бастионна фортеця Очакова побудована не напередодні російсько-турецької війни 1730-х рр., а в контексті подій пов'язаних, з посиленням Росії після Полтавської битви.

Втім, монографія присвячена не фортифікації (всупереч назві), а політичній історії Очакова і пов'язаних з ним подій у регіоні протягом XVIII ст. Робота носить переважно джерелознавчий характер. Погляди авторки на будівельну періодизацію фортеці простежуються за серією фраз розкиданих по тексті. Отже, перші укріплення виникли наприкінці XV ст. (Якубова 2015, с. 31). Потім фортеця зазнала турецької модернізації на початку XVII ст. та в середині й наприкінці XVIII ст. (Якубова 2015, с. 175). У 1738 р. зроблена спроба ремонту оборонних споруд Очакова російськими військовими інженерами (Якубова 2015, с. 66). Після повернення міста туркам почалися роботи з ремонту укріплень у 1741 р. Активна будівельна діяльність тривала й на початку 1750-х рр., коли були виконані роботи з часткової перебудови зовнішніх фортечних споруд (Якубова 2015, с. 73).

У 2008 р. українська дослідниця С. В. Паламарчук видала монографію присвячену історії Буджака в період Середньовіччя (Паламарчук 2008). Авторка розглянула питання політичної та етнічної історії Дунай-Дністровського межиріччя. Тема фортифікації залишається за рамками дослідження, але в центрі уваги інша тема – демографія та історична топографія міст.

Стосовно Білгорода С. В. Паламарчук сумнівалася, що чисельність його населення могла сягати 20 тис. чоловік у 1484 р. Дослідниця вважала історіографію, «особливо молдавську», заангажованою.

«Складається думка щодо певного роду гіпертрофованого образу міст Білгород та Кілія [...]. Явно перебільшений кількісний показник населення Білгорода, заснований на некритично сприйнятому повідомленні венеціанського хроніста, а також – Кілії, що створений довільно від Білгорода». Авторка вважає, що «серед міст Причорномор'я вони були рядовими. У кращому випадку, середніми. Але для Молдавії, завдяки отриманню виходу до Чорного моря і включенню її до міжнародної торгівлі, звичайно, вони були дуже важливими» (Паламарчук 2008, с. 118-119).

На мій погляд, цей висновок виключає критерій обороноздатності Білгорода. Місто володіло однією з найкращих та найбільших фортець в Північному Причорномор'ї на період 1450-1480-х рр. За масштабами оборонного фронту в цей час Білгород – четвертий за величиною оборонний комплекс після Кафи, Судака і Мангула.

Авторка розглядає питання про заселення Параталасії в молдавський період (XV ст.). До обжитих районів відносить береги оз. Ялпуг (фортеця Тінт, селище Рошкань), пристань Рен в районі сучасного Рені, молдавське поселення на місці турецького Ізмаїлу. Укріплення Юргеч авторки пов'язує із сучасною Паланкою на правому березі Нижнього Дністра, допускаючи ймовірність походження його назви від імені пиркалаба Юргеча (1443-1447 рр.) (Паламарчук 2008, с. 117, 118; Iorga 1899, р. 99 100).

Якщо в молдавський період XV ст. у Буджаку поряд з Білгородом існували Кілія Нова, паланка Юргеч, то в XVI ст. виникають Ізмаїл, невеликі фортеці Татарбунар, Яник-Хісар, Бендери. У XVII ст. кількість населених пунктів тут перевищила дві сотні (Паламарчук 2008, с. 131). Дещо апіорним виглядає висновок про те, що «до 1538 р. фортеця Кілія мала молдавський вигляд» (Паламарчук 2008, с. 156). Свій колишній «молдавський вигляд» фортеця втратила ще в 1480-ті рр., внаслідок штурма султана Баязида II. Фортеця Стефана Великого була відновлена османами як мінімум в межах зовнішнього фронту (Красножон 2012с, с. 368).

Чисельність населення Кілії для середини XVII ст. С. В. Паламарчук відновлює за кількістю домогосподарств (1,5 тис.) в межах 6,5 тис. осіб, що на той час відповідає місту середніх розмірів (Паламарчук 2008, с. 161).

Найбільш обізнаною авторка є в питаннях історії міста Ізмаїл. Дослідниця дотримується думки, що про міський пункт тут можна говорити лише з часу правління султана Мурада III (1574-1595 рр.), коли «нове османське село було перетворено на невелике місто шляхом його зміцнення: обнесення земляним валом задля елементарної оборони, необхід-

ної у зв'язку зі зростаючою торгівлею». У 1590 р. євнух султанського гарему Хабеші Мехмед-ага поклав початок «фортеці на березі Дунаю на місці, що мало назву переправа Ізмаїл». С. В. Паламарчук підкреслює важливість вакфного володіння, до якого був переданий Ізмаїл, згідно турецькому літописцю М. Селянікі. Вакф сприяв розвитку містечка оскільки частина його доходів йшла на місцеві потреби (Паламарчук 2008, с. 170).

Аналізуючи текст Е. Челебі, авторка намагається зрозуміти чи була в Ізмаїлі фортеця за його часів. З одного боку, мандрівник пише: «оскільки тут фортеці немає, то немає і коменданта» (Челебі 1961, с. 31). Але абзацом вище запевняє: «ми за три дні переправилися через великий Дунай навпроти міста Ізмаїла і прибули до фортеці Ізмаїл». Протиріччя тексту С. В. Паламарчук пояснює тим, що в ньому криється інформація про дві частини Ізмаїла – стару та нову (Паламарчук 2008, с. 172).

Але текст джерела в перекладі 1961 р. є помилковим. У сучасному турецькому перекладі Е. Челебі протиріч немає: Тульчинський острів залишили через три дні і переправилися до «міста Ізмаїл» на кораблі через великий Дунай. І далі: «Це місто без фортеці, тому немає і діздара» (Çelebi 2010, р. 154). Про розвиток фортечних укріплень турецького та російського періодів йдеться у нещодавній статті дослідниці з історії міста Ізмаїл (Паламарчук 2017, с. 196-197).

У 2013-2015 рр. автор цих рядків звернув увагу на проблему історичної топографії Ізмаїлу і локалізації вірменських церков на основі картографічних джерел 1770-х рр. (Красножон 2013а; 2013б; 2014; 2015с). При зіставленні даних картографії та епіграфіки була висловлена версія безперервного існування вірменської церкви в Ізмаїлі, яку було неодноразово перебудовано.

Роком пізніше цю тему розвинув ізмаїльський історик В. О. Постернак, надавши розширений і більш детальний аналіз топографії міста за тими ж картографічними джерелами (Постернак 2015, с. 68-74). Дослідник присвятив невелику монографію питанням історії Ізмаїла в період з XVI – до початку XIX ст. (Постернак 2015).

Він утримується називати Хабеші Мехмед-агу засновником Ізмаїлу, наголошуючи, що фортеця була побудована лише «за сприянням» євнуха. Проте, т. зв. «сприяння» призвело не тільки до появи саме першої фортеці, але й створення каза, згідно фірману султана (Постернак 2015, с. 168; Паламарчук 2017, с. 193) і відомостям османського хроніста М. Селанікі (Selaniki 1966, р. 362).

Будівництво оборонного валу Ізмаїла віднесено В. О. Постернаком до 1636-1637 рр. Цей «вал

не поправлявся [десятиліттями] і до 1715 р. перебував у занедбаному стані» (Постернак 2015, с. 170). Початком 1780-х рр. автор датує будівництво бастіонної фортеці під керівництвом Ріхтера, а пізніше А.-Ж. де Лафітта-Клаве. У 1789 р. був складений новий проект удосконалення фортеці Каленбергом, який, на думку В. О. Постернака, так і залишився на папері. У період з 1791 по 1795 рр. «фортецю було поновлено». Але чомусь знов турки нібито почали її «перебудову» за проектом Ф. Кауффера вже через два роки – у 1797-1798 рр. Причому, роботи затягнулись, за автором, до початку російсько-турецької війни 1806-1812 рр. (Постернак 2015, с. 170).

Проблеми адміністративного устрою земель Північно-Західного Причорномор'я в пізній османський період, а також питання щільності заселення регіону розкриваються в монографії О. Г. Середи «Силистренско-Очаковскія еялет през XVIII – нач. на XIX в.: административно-териториально устройство, селища и население в Северозападного Причерноморие» (Середа 2009а).

У досліджуваній період автор виділяє кілька міських центрів у регіоні і надає характеристику їх адміністративно-територіальному підпорядкуванню в загальній структурі османської влади. До таких міст належать: Кілія, Ізмаїл (з 1590 р.), невелика нахія Рені-Томарова (з 1674 р.), Тігіна (Бендери), а також Озі-кале (Очаків).

Основним результатом виконаної роботи, стало визначення щільності населення даної території по казам. Спостерігається неоднорідність заселення краю. Наприклад, в Очаківському санджаку для XVIII ст. заселеними є переважно річкові долини вздовж р. Буг та Березань. Явно виділяється «сільська округа» Очакова. Далі на південь – єдине поселення в гирлі Тилігула і суцільна пустеля до самого Хаджибея, який не супроводжується сільською округою (Середа 2009а, с. 114).

Щільно заселений Бендерський санджак. Мережа поселень тут простяглася вздовж лівого берега Дністра і Дністровського лиману. Буджак опанований більш рівномірно, в порівнянні з Бузько-Дністровським межиріччям. Тут відносно висока концентрація поселень сільської округи в казі Аккерман і низька в казі Татарбунар. Більшість поселень сконцентровані навколо річкових долин. Каза Ізмаїл мала близько 90 селищ на період, що передує 1768 р. (Середа 2009а, с. 117). Висока щільність її заселення контрастувала з суцільною казою Томарова (Рені).

Для періоду розквіту османської влади в Північно-Західному Причорномор'ї в першій половині XVIII ст. з досліджень О. Г. Середи можна

зробити висновок, що навколо міських центрів сконцентрувалося близько декількох сотень сільських поселень. Вони групувалися, переважно, вздовж річок. Центральні терени Північно-Західного Причорномор'я в районі нинішніх Хаджибея і Куяльника, з виходом до Чорного моря, заселені мінімально.

В продовження вивчення теми османського Причорномор'я і контактів з українським степовим порубіжжям О. Г. Середа у 2015 р. випускає монографію з серією унікальних документів з турецьких архівів (Середа 2015). Автор розписує структуру адміністративно-територіального поділу Очаківської землі з уточненням часу приєднання її різних частин до Аккерманського, Бендерського та Очаківського санджаків.

Важливою є кореляція між документальним підтвердженням зміни статусу того чи іншого невеликого міста, та появою в ньому фортифікаційного об'єкта. Багато в чому це дозволяє уточнити датування тих чи інших будівельних періодів (за відносною хронологією оборонного комплексу) у зв'язку з адміністративними змінами статусу населеного пункту. Як у випадку з Бендерами XVI і XVII ст. або Ізмаїлом XVI ст.

Особливий інтерес викликають кілька документів з історії Хаджибея 1765 р. Вони демонструють ступінь перетворень містечка і порту, відображаючи першорядний інтерес до нього з боку центральної влади. З цього часу Хаджибей почав конкурувати з татарським (?) Аджидером за статус провідної хлібної гавані і перевалочної бази збіжжя.

Додаткових обґрунтувань потребує авторський варіант локалізації сіл на схематичній мапі в 1774-1787 рр. під Хаджибеем, що співвідносяться з нинішніми Усатово та Нерубайське (Середа 2015, с. 96). Гіпотеза про існування тут двох козацьких хуторів у доросійський період була внесена до історіографії публікаціями А. Скальковського (Скальковский 1846, с. 198) та В. К. Яковлева (Яковлев 1889, с. 13, 44).

У 1990-х рр. ця тема отримала свій розвиток в серії робіт І. В. Сапожникова про надмогильні хрести Північно-Західного Причорномор'я т. зв. «козацького» типу. Автор наполягав на тому, що «перші козацькі хутори могли з'явитися в Нижньому Подністров'ї в період з 1710 до 1734 рр. коли Запорізька Січ вийшла з-під контролю Москви і уклала мирний договір з кримським ханом» (Сапожников 1997, с. 69).

Проте, А. Скальковський наводив лише усний переказ про те, що «під підшовою Хаджибейської фортеці в Карантинній балці і на Пересипу» після

розгону Січі оселилися запорожці (Скальковский 1846, с. 198).

На основі фольклорного повідомлення І. В. Сапожников дійшов висновку: «як бачимо, переселення українських козаків у Нижнє Подністров'я і, зокрема, на околиці Хаджибея, що почалося у 30-40-ві рр. XVIII ст., було досить тривалим і складним процесом, який дуже погано документований» (Сапожников 1997, с. 72). До цього усного повідомлення історик закликає ставитися «вкрай дбайливо, оскільки А. Скальковский як правило, зважував кожне слово. Тому якщо у нього навіть не було можливості послатися на конкретний документ, якісь вагомні непрямі свідчення у нього були *майже напевно*» (виділено мною – А.К.) (Сапожников, Сапожникова 1998, с. 26).

У 1992 р. одеський краєзнавець Р. О. Шувалов, який першим зайнявся вивченням старовинних надмогильних кам'яних хрестів на околицях Одеси, публікує інформацію про пам'ятник з єдиною на даний момент відомою датою XVIII ст. – 1791 р. з епітафією про немовля Іоанн з хутора Куяльник (Шувалов 1992, с. 30).

Через шість років І. В. Сапожников непереконливо перетворює цю дату на 1771 р., певно намагаючись віднести походження пам'ятника до османського періоду історії Хаджибея. Виявлене «різночитання» автором «пояснюється тим, що третя цифра дати пошкоджена. Дата може бути 1 або 7, але ніяк не 9» (Сапожников 1999b, с. 61).

Втім, ні звіти Ф. де Волана 1789-1791 рр. (Деволан 2002b), ані численні розвідки козаків періоду двох русько-турецьких війн, ні О. О. Прозоровський, що брав в облогу замок Хаджибей у 1770 р. (Прозоровський 2003, с. 359), ні С. Галицький, який був тут роком раніше (Історія Хаджибея 2000, с. 88), не дають навіть побіжної згадки про будь-які козацькі хутори або їх руїни на околицях цього турецького маленького міста.

Спірною залишається і теза щодо «козацької» атрибуції досліджених хрестів. І. В. Сапожников в своїх ранніх роботах на цю тему ще сумнівався в правомірності такої типологічної інтерпретації (Сапожников 1997, с. 95). Показовий приклад – перше християнське кладовище Одеси, де переважна кількість лапчастих хрестів відноситься до початку XIX ст. Вони «козацького» вигляду, але з грецькими і навіть російськими прізвищами (Бірюков, Іоанідіс, Згурська, Базарнікова), що належали різночинцям, від приставів до кадрових військових (Смирнов 2012, с. 152-153).

Підсумок, який наводить І. В. Сапожников, дещо дисонує з основним текстом його власного дослідження: «Достатніх підстав, щоб впевнено

стверджувати, що чорноморці мешкали у Хаджибей і в його найближчих околицях» є лише для 1792 р. (Сапожников 1999b, с. 188).

На сторінках своєї іншої роботи «Буго-Дністровська Запорозька Січ (1775-1788 рр.)» І. В. Сапожников задається питанням з фортифікації Хаджибея. Дослідника цікавить питання «як виглядав Хаджибейський замок на момент штурму». У пошуках відповіді він звертається до «планів та свідчень 1784-1785 рр. французького інженера А.-Ж. де Лафїтта-Клаве», а також до плану 1789 р. інженер-поручика Фрейгана (Сапожников 1999a, с. 112).

Протягом наступних років автором видано серію статей, які значно поліпшили наше розуміння історії османського Хаджибея – в основному, за рахунок введення до наукового обігу нових джерел. Серед них особливу увагу слід звернути на матеріали подорожі А.-Ж. де Лафїтта-Клаве до Очаківської області та Буджаку у 1784-1789 рр. (Сапожников 2001-2002, с. 493-502). Певну джерелознавчу цінність мають публікації двох нових картографічних джерел: планів Хаджибея топографа І. І. Ісленьєва 1766 р. (Сапожников 2017d) і А.-Ж. де Лафїтта-Клаве 1784 р. (Сапожников 2017a).

В контексті версії про литовське походження замку Хаджибей (Красножон 2010d; 2011c) слід зазначити фундаментальну монографію О. А. Пламеницької з історії та архітектури Кам'янець-Подільської фортеці (Пламеницька 2012). Авторкою створено методичну основу для дослідження пам'яток середньовічної фортифікації України. Надані матеріали відкривають новий горизонт для уявлення щодо фортець подільського регіону та їх типологічних ознак, до яких певною мірою відноситься й причорноморський Хаджибей (Качубейов).

У монографії час перетворення Кам'янця в досконалу середньовічну фортецю (за хронологією авторки т. зв. «ранній польський» період), датовано XV-XVI ст. Одним з результатів цього масштабного дослідження стало створення детальної будівельної періодизації оборонного комплексу в Кам'янці з аргументованим і наочним виділенням ранніх етапів розвитку фортеці у XIV-XV ст. Особливо активно формування системи фортифікації Кам'янця відбувалося у литовський та польський періоди, оскільки місто стало резиденцією князів Коріатовичів і адміністративним центром Малого Поділля. Замок став військовим центром князя, поєднуючи в собі функції цитаделі і форпосту. Коріатовичі двічі модернізували замок – у середині XIV ст. та у 1370-х рр. На думку дослідниці, модернізація була пов'язана з появою вогнепальної артилерії. Так, замок збільшився майже в

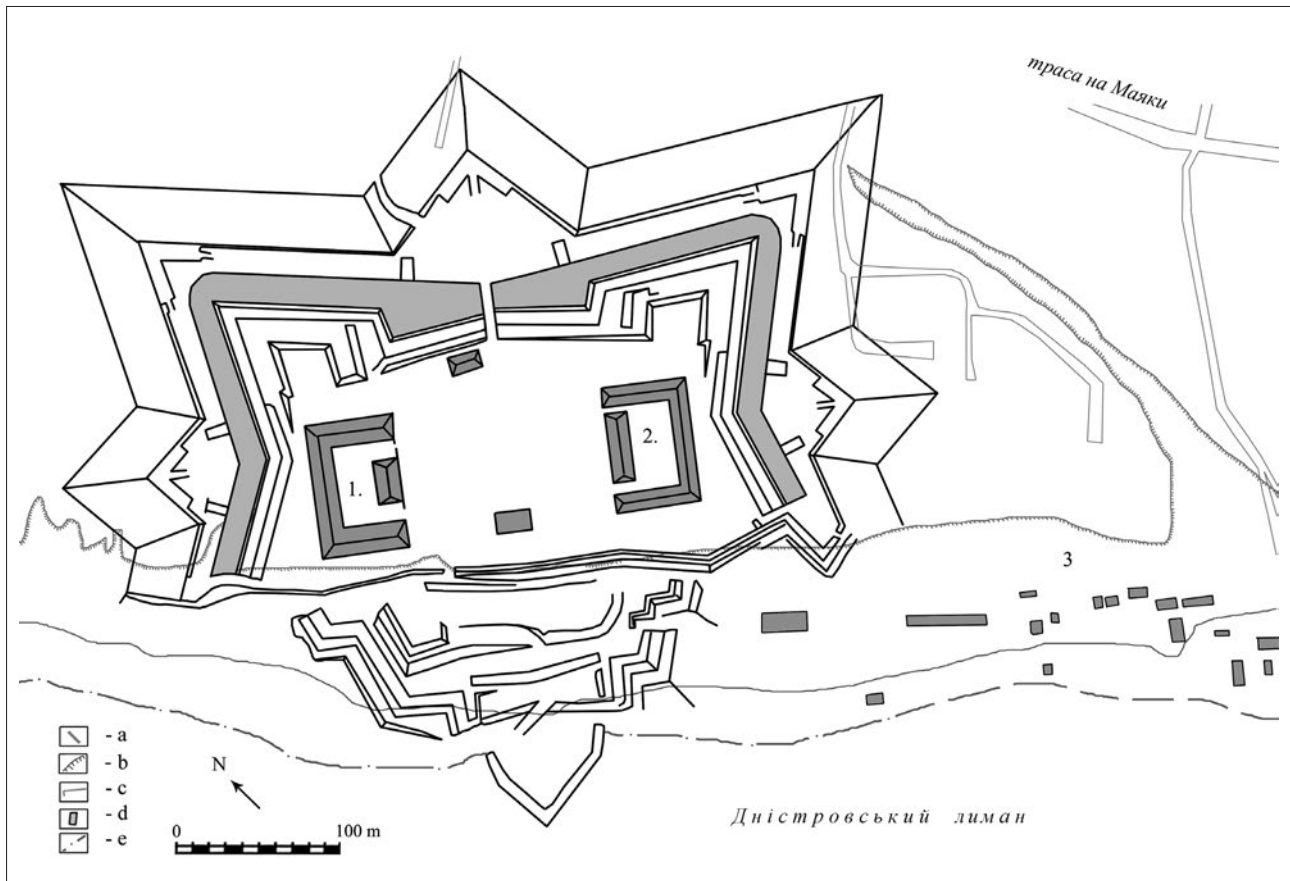

Рис. 8. План фортеці Аджидер 1796 р. з прив'язкою до місцевості (реконструкція).

Умовні позначки: 1 – провіантські склади; 2 – казарми; 3 – житлова забудова; а – сучасна лінія берега; б – лінія обриву; с – вулиці м. Овідіополь; d – старовинні будівлі; е – лінія берега на період 1790-х рр.

шість разів, реконструкція проведена відповідно до принципів фланкуючої оборони, що притаманне фортечній архітектурі того часу.

Не пройшла повз увагу істориків і фортифікація міста Аджидер на лівому березі Дністровського лиману, навпроти Аккерману (Аргатюк, Левчук, Сапожников 2015). Цей невеликий населений пункт з пристанню, виник у другій половині XVIII ст. та встиг на деякий час створити конкурентні умови морському порту Хаджибея. Період його існування у турецьку епоху не був тривалим. За версією авторів – з 1756 р. і до приходу сюди регулярних російських військ (вересень 1789 р.) (Аргатюк, Левчук, Сапожников 2015, с. 44).

Османської фортеці в Аджидері не існувало. Тут був побудований лише російський бастионний фронт за проектом Ф. де Волана, у 1792-1796 рр. Його площа складала 10,2 га (рис. 8). У 2013 р. на території внутрішнього двору фортеці були проведені розкопки, які виявили залишки казарменого корпусу (Аргатюк, Левчук, Сапожников 2015, с. 49-50, 114).

Окреме дослідження присвячено гарнізнам османських фортець Буджаку на межі XVIII-

XIX ст. під авторством О. А. Бачинської (Бачинська 2013). Особливою цінністю роботи є публікації архівних списків військовополонених, які склалися з військових та цивільних чиновників різних категорій. Уже наприкінці XVIII ст., не зважаючи на проведені османським урядом модернізації буджацьких фортець, дослідниця констатує вкрай низьку обороноздатність гарнізонів. Настільки низьку, що з початком російсько-турецької війни 1806-1812 рр. всі вони здалися без опору.

1.2. Джерельна база дослідження

1.2.1. Картографічні джерела

Під цю категорію підпадають історичні карти і плани регіону або окремих територій, плани міст, креслення і обмірні плани фортець, певних елементів фортифікації або цивільних споруд (церкви, мечеті, хамами тощо).

Інженерні креслення розділені на ситуаційні, проектні та змішаного типу. З джерелознавчої точки зору важлива їх якісна публікація при введенні до наукового обігу, бажано у кольорі оригіналу. Так, одне з найважливіших джерел у дослідженнях

фортифікації та історичної топографії Хаджибея ввів до наукового обігу С. Я. Боровий: «План II спеціальний споруджуваного на березі Чорного моря турецького міста Гаджибея» 1766 р. авторства розвідника І. І. Іслєнєва (Боровой 1967, с. 133-136). Ця чорно-біла редагована копія джерела півстоліття була доступна для дослідників тільки в такому вигляді. Лише в 2017 р. І. В. Сапожников видав повноцінну кольорову копію оригіналу, разом з іншим, неопублікованим раніше І-м планом Хаджибейської затоки того ж автора (Сапожников 2017d, с. 172-176). Інформація, що міститься в цих джерелах, багато в чому дозволила переглянути колишні уявлення про еволюцію цього фортечного комплексу. Зусиллями дослідника введений до наукового обігу ще один важливий картографічний документ з історії Хаджибейської фортеці – «План рейду Коджа Бея у 1784 р.», створений французьким інженером А.-Ж. де Лафіттом-Клаве (Сапожников 2017a, с. 152-155).

Документ відображає проект укріплення Хаджибейської гавані додатковими фортифікаційними об'єктами з реальною топографічною ситуацією на той момент (РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 23560). До цього плану інженер доклав схему замка «План фортеці Коджа Бей» у великому масштабі (РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 22273), яка в чорно-білій копії була опублікована ще М. Н. Мурзакевичем у 1867 р. (Мурзакевич 1867, табл. VII-VIII). Обидва документа не можна розглядати без подорожного звіту А.-Ж. де Лафітта-Клаве 1784 р. з описом Хаджибея (Lafitte-Clavé 1998, р. 50-53).

Більшість документів картографічного характеру з історії міської топографії та фортифікації Хаджибея представлені матеріалами кінця 1780-х рр. Вони з'явилися після вересневого штурму міста і фортеці 1789 р. (Красножон 2018b, с. 35-46). Унікальним є план облоги Хаджибея 1770 або 1774 рр., який відображає маловідомий період історії цього населеного пункту (ОІКМ. № НВФ 866).

Ще два документа, авторство яких належить російському інженеру Ф. де Волану, відносяться до 1791/92 та 1793 рр. (Деволан 2002b, с. 82; ОІКМ. № Ф. К-596; Красножон 2016d, с. 136-137).

До недавнього часу одним з найбільш ранніх картографічних джерел, який дав змогу датувати появу найстарішого елементу фортечного ансамблю Білгорода на Дністрі – цитаделі, вважалася т. зв. «Італійська карта Балкан» з Codex Latinus Parisinus 7239 (CLP 7239). Датування цієї карти 1390-ми рр. було запроваджено І. Думітріу-Снаговим у 1979 р. (Dumitriu-Snagov 1979, р. 67-80). Карта зі значком у вигляді замку з трьома вежами та підписом «Monchastro» вважалася найбільш раннім

зображенням оборонного комплексу (Шлапак 2001, с. 19-20, 57). Побічно сумніви щодо правдивості повідомлення джерела відносно зображення цитаделі раннього Білгорода проявилися вже у 2004 р. (Şlaras 2004, р. 62-63), та були оформлені у 2012 р. (Красножон 2012c, с. 25). А через деякий час була спростована запропонована І. Думітріу-Снаговим дата карти (Фоменко 2011, с. 151-153; Красножон 2017d; 2017c, с. 118-133).

Серед масиву географічних і топографічних карт Північно-Західного Причорномор'я або його окремих територій (Orachev 2005; Україна на стародавніх картах 2013; Середа 2015) в контексті теми фортифікації слід згадати найважливіші. Це серія планів і креслень із «Звіту щодо географічного та топографічного положення Провінції Озу...» авторства Ф. де Волана (Деволан 2002b). Звіт був наданий на розгляд у Санкт-Петербурзі на початку 1792 р. На його створення витрачено декілька місяців попереднього року. Певним чином, картографічні документи та щоденникові записи, що включені до нього, були створені чи не на початку 1789 р., під час другої російсько-турецької війни. Основним планом «Провінції» в додатку є «Карта географічна, що зображає область Озу...». У більшому масштабі Ф. де Воланом окремо надані «топографічні допоміжні креслення» Дністровського лиману, Хаджибейської затоки, району о. Березань, Очакова та Кінбурна, бухти Аджидер і прилеглих берегів з населеним пунктом, району Бендер та ін. (Деволан 2002b, с. 79, 82, 88, 111).

Найбільш ранньою з географічних турецьких мап регіону є т. зв. «Карта морейця Ільєса», що умовно віднесена до початку XVI ст. (Абрагамович 1969, с. 92-93). З нею пов'язане перше фантазійне зображення фортифікаційного укріплення Очакова. Якщо припущення про дату є вірним, то «карта» відображає кам'яні укріплення замкового типу найбільш раннього періоду існування цього населеного пункту, можливо, т. зв. «Старий замок», який з'явився до 1620-х рр. (Челеби 1961, с. 111-112). Перші реалістичні картографічні зображення Очакова відносяться до періоду російсько-турецької війни 1737-1739 рр., як османські (Finkel, Ostapchuk 2005, р. 164), так і російські (USF K0004530; K0004531). У порівнянні з іншими пам'ятками історична картографія Очакова в літературі представлена вибірково.

Найперше автентичне картографічне зображення фортеці й передмістя Бендер відноситься до 1712 р. (?): «Accurate delineation der vestung Bender mittlerer situation und vorstaedten» («Точне розмежування фортеці Бендер разом з її розташуванням та форштадтом») авторства Є. Вулфа (1663-1724 рр.).

Судячи з дати в експлікації план створено не раніше 1711 р. (Wolff 1711). Документ відображає події, що пов'язані з розташуванням в Бендерах шведського табору короля Карла XII. Деталі планів фортечно-фронту передані з певною мірою умовності. Але цінність документа в тому, що це є перше свідчення про існування тут бастионного фронту, що значно звужує пошук його датувань.

Етапи забудови міських кварталів Бендер, появи культових будівель, добре представлені в серії російських планів фортеці 1770 – початку XIX ст. Але найважливіший будівельний етап цього періоду, який здійснений Ф. Кауффером у 1793-1795 рр., практично не забезпечений документами. Відомий лише один план цього інженера підготовлений за підсумками проведених ремонтно-будівельних робіт в цей період (1796 р.). Він опублікований 1929 р. (Iorga 1929, р. 66) та перевиданий М. О. Шлапак в 2016 р. в авторській копії та редагованому вигляді (Şlapac 2016, р. 148).

До цього важливого періоду в історії фортеці відноситься ще один документ з Російського військово-історичного архіву: «План фортеці Бендер» 1793 р. (РГВИА. Ф. 349. Оп. 3. Д. 4570). Дата вказує, що він складений Ф. Кауффером напередодні запланованих робіт у фортеці (план ситуаційний). На відміну від Ізмаїла, Кілії та Аккермана, колекція карт і креслень з Бендер авторства Ф. Кауффера в РДВІА практично не представлена. Хоча в Бендерах французький інженер також був зайнятий на модернізації об'єкта.

У 1770 р. з'являються найбільш ранні автентичні зображення (аксонометричні креслення) Кілії (Şlapac 2016, р. 99; РГВИА. Ф. 846. Оп. 16, т. 3. Д. 22020) та Аккерману (НБУВ/СКВ. № 13297), за якими можна зробити висновок про надзвичайну схожість цих двох фортець (Шлапак 2005-2009, с. 421-429; Красножон 2012с, с. 116). Щодо Аккермана відомо близько п'яти варіацій цього плану (Красножон 2016с, с. 28-37). У 1780-ті – 1790-ті рр., до початку XIX ст., створено чималу кількість картографічних документів, креслень, розгорток фасадів та розрізів цих двох оборонних комплексів. Вони наочно представлені в серії публікацій, в більшості своїй задовільної видавничої якості (Шлапак 2001; Şlapac 2004; 2008; 2016; Красножон 2016b).

Серед цих документів особливо інформативними є матеріали Ф. Кауффера, які відобразили як характер міської забудови так і еволюцію фортець. Плани його авторства відрізняються частим використанням в легендах дубляжу османською мовою. Вкрай висока ступінь деталізації підписів

(наприклад, близько 80 пояснювальних позначень на плані Аккерману 27 червня 1793 р.) дозволяє отримати унікальну інформацію не тільки про фортифікацію, але й топоніміку міської забудови.

Цим же періодом – початком 1770-х рр. датовані і перші відомі російські плани Ізмаїлу. Для них характерні розмежування за етнічною ознакою районів міської забудови (Красножон 2015с, с. 108). З роботою іноземних інженерів на османській службі при будівництві фортеці та її модернізаціях у 1780-х рр., 1792-1795 рр., пов'язана серія планів, без яких неможливо скласти уявлення про еволюцію цього оборонного комплексу.

У вітчизняній науковій літературі менш відомі плани північно-причорноморських фортець з османських архівів. Унікальним є план Очакова 1737 р. (?) змішаного типу (проектний та ситуаційний) (Finkel, Ostapchuk 2005, р. 164). Деякі географічні і топографічні карти ввів до наукового обігу в хорошій поліграфічній якості О. Г. Середа. Серед них особливо цікавими є матеріали, що відображають існування в першому десятилітті XVIII ст. населеного пункту у Хаджибеї (Середа 2015, с. 195), що дозволяє встановити хронологічну межу відновлення життя в цьому містечку майже до кінця XVII ст.

Ще один, невідомий раніше, план османського походження відображає Ізмаїл 1781-1782 рр. (ВОА РЛК. Р 839)². Він дає уявлення про систему нових оборонних споруд збудованих напередодні суворовської облоги. На іншому османському плані (авторства Ф. Кауффера 1795 р.?) поміж іншим, відзначений пагорб на околицях міста із зовнішнього боку оборонних ліній, з якимось священним комплексом та підписом: «Ісмаїл баба Тепе» (Şlapac 2016, р. 177).

Стосовно фортеці Татарбунар, практично все наше уявлення про неї спирається на єдиний відомий в наукових виданнях російський план 1770 р., знайдений та опублікований М. О. Шлапак (Şlapac 2004, р. 140-141). Відомості Е. Челебі про фортеці Яник-Хісар (Паланка), а також професійні коментарі Ф. Кауффера 1797 р. (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 225), були б неповними без кольорового інформативного плану цієї фортеці та міста у 1789 р. (НБУВ/СКВ. № 6500). Ранні картографічні матеріали (1788 р.) фортеці на о. Березань опублікував І. В. Сапожников (Сапожников 2000, с. 39, 43, 45, 47, 49), а також малюнок побудованої нижньої батареї 1777-1778 рр. (?) і два проектних плани 1737 р. та 1784 р. фон-Брадке та А. Ж. де Лафитта-Клаве (Сапожников 2001-2002, с. 455-457). Другий етап перебудови

² Автор вдячний доктору М. Тютюнджю за наданий для публікації матеріал.

фортеці проілюструвала вперше введеними до наукового обігу кресленнями і планами першої чверті XIX ст. І. В. Тункіна (Тункина 2002, рис. 102, 103).

Незважаючи на досить пізнє походження більшості картографічних документів (переважно друга половина XVIII ст., але не раніше початку цього століття), вони містять унікальну інформацію і про більш ранні періоди існування оборонних комплексів в розглянутих містах. Через консерватизм турецької влади (та раціоналізм інженерів) старі кам'яні замкові будівлі не зносилися, а, в більшості випадків, при новому етапі модернізації перетворювалися на внутрішні, тилові укріплення. І в такому вигляді знаходили відображення в пізніших російських або османських картографічних документах.

Серед об'ємної групи іконографічних джерел наразі найкраще забезпечений Аккерман. Найбільш інформативними є зображення втрачених фортець Кілії та Ізмаїлу авторства М. М. Іванова (1790 р.) (Şlapas 2016, р. 171) та малюнки фортеці Хаджибей (Красножон 2018с, с. 41-46). Серія акварелей цього автора зроблена в Бендерах і Аккермані. Графічні малюнки тушшю і пастеллю К. Боссолі 1838 р., малюнки М. Вебеля 1848 р., перші фотографії фортеці І. К. Мігурського 1869 р. (Красножон 2016с, с. 316-325) дають унікальну інформацію про втрачені частини фортечного ансамблю Аккерману. Унікальним є зображення мечеті султана Баязида II (з панорами фортеці Аккерман 1789 р.), вид і план мечеті Баязида у Кілії (перетворена на церкву) (Şlapas 2016, р. 241). Останнім часом з'явилися в науковій літературі дуже інформативні зображення фортеці Хаджибей (Красножон 2018b, с. 41-46). Іконографічні матеріали дозволяють вирішити питання історичної топографії міст, локалізації і вигляду окремих елементів міської забудови. Найбільш ранні автентичні зображення – 1770 року для фортеці Білгород і Кілія (аксонометричні малюнки, т. зв. проспекти) (Красножон 2016с, с. 28-29; Şlapas 2016, р. 99).

1.2.2. Писемні джерела

Про час і причини походження однієї з найбільших фортець в регіоні – Білгорода на Дністрі, писемні джерела XV ст. мовчать. З огляду на молдавський протекторат над Білгородом, або доволі тісні торгово-економічні стосунки з його мешканцями таке мовчання виглядає дивним.

Щодо появи Кілії на лівому березі Нижнього Дунаю, короткі відомості містяться в Бистрицькому літописі під датою 1479 р. (Бистрицкая

летопись 1976, с. 29). «Ходіння ієромонаха Зосими до Царгороду» 1419 р. дає інформацію про наявність якоїсь морської пристані, що належала Білгороду, але немає ані слова про фортифікацію (Хождение Зосимы 1971, с. 12). Деякі данні про етнічний склад населення Білгорода першої чверті XV ст. можна почерпнути у «Записках...» Г. де Ланнуа, який також вперше згадує про укріплення в цьому місті. Він дає унікальну в своєму роді інформацію про ініціативи Вітовта по будівництву деякого замку на лівому березі Дністровського лиману (Брун 1853, с. 438-439). У 1445 р. лицар Ваврін згадує про фортецю у Білгороді і дає короткий перелік етнічних груп, що входять до населення міста. «Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae» Я. Длугоша стосовно нашої теми, є важливим своєю першою згадкою про населений пункт з назвою Качубейов (Kaczubyeiow)³ (Długosz 1711, р. 367-368). «Список міст Свидригайла» 1432 р. дає уявлення про ступінь заселеності Бузько-Дністровського межириччя (в приморській його частині) на початку 1430-х рр. (Полехов 2014). До списку найважливіших документів з історії литовського Качубейова входить також грамота Бучацького 1442 р. (Історія Хаджибея 2000, с. 11-13).

На тлі майже повного мовчання джерел про Хаджибей та Очаков у XVI ст. мають велике значення реляції дипломатів М. Броневського (Броневский 1867) та фон Креквіца (DIR 1900, р. 770). Турецькі хроністи (наприклад, Мустафа Селянікі) і документи османської канцелярії кінця XVI ст. дають ключові документальні відомості щодо початкового періоду існування Ізмаїла (Selaniki 1966; Тверитинова 1977). Поява цієї фортеці та міста на Нижньому Дунаї збігається зі зростанням військової активності козацьких формувань в регіоні. У 1580-х рр. джерела повідомляють про напади на Бендери та ремонти фортеці. З цими відомостями співвідносяться дані документів з османських архівів про модернізацію фортеці в Бендерах у 1584 р. (BOA. A.DVNSMNM.d. 52 696).

Молдавський хроніст турецького періоду М. Костін в першій третині XVII ст. приділяє увагу адміністративно-територіальному районуванню нижньодунайських земель. Він же згадує Ізмаїл в контексті вакфного володіння (Costin 1944, р. 63). З «Опису України» Г. де Боплана (1648 р.) також можна почерпнути інформацію про Ізмаїл в цей період (Боплан 1990, с. 47).

Але найоб'ємнішим та інформативним писемним джерелом з історії Північно-Західного Причорномор'я цього століття є «Книга подорожей»

³ Тут і далі, варіант прочитання топоніма за О. В. Білецькою (Білецька 2015, с. 15).

Е. Челебі. У вітчизняній історіографії прийнято користуватися варіантом видання 1961 р., який перекладений зі скороченого стамбульського видання 1897 р. Причому, із застереженням у вступі: «ненаукове видання» (Челебі 1961, с. 12, 325). У 2010 р. у Стамбулі вийшов повний варіант Сейхат Наме в сучасному турецькому перекладі (Çelebi 2010). Порівняння між двома цими варіантами не на користь радянського (який місцями суперечливий і неточний). У даній роботі використані обидва видання, із зіставленнями цитованих уривків, де розходження у текстах істотні.

Молдавський хроніст І. Некулче на початку XVIII ст. залишає важливі відомості про початок ремонтно-будівельних робіт в декількох фортецях Північно-Західного Причорномор'я (Nesulca 1990, р. 360-361). Ці відомості дублює інформатор П.А.Толстого, російського посла в Стамбулі, не надто довіряючи підготовці ремонтних робіт турок в Очакові (Шутой 1977, с. 7). В цей же період свої подорожні замітки складає посол до шведського короля Карла XII Д. Крман (1663-1740 рр.) (Шутой 1976, с. 93), надавши цінні відомості щодо фортифікації Очакова і Бендер (1709 р.) (Крман 1999). Анонімний турецький трактат 1706-1711 рр. залишив один з найбільш детальних інженерних описів стану Очаківської фортеці з рекомендаціями для її вдосконалення (Весела 1969). Зміни, що відбулися в обороноздатності фортеці, вдалося відзначити генералу Х. Г. фон Манштейну в своєму описі Очакова 1737 р. (Манштейн 1875).

У другій половині XVIII ст. збільшується число реляцій, донесень, рапортів в російській армії, у зв'язку із погіршенням військово-політичної ситуації в регіоні. В контексті історії Хаджибея варто відзначити документи з листування О. М. Обрескова (Рескрипт 1-й резиденту Обрескову 1889, с. 260; Реляция резидента Обрескова 1889, 107), донесення К. Іванова (Скальковский 1885, с. 271), відомості з меморіалу С. Галицького (Скальковский 1885, с. 30-32), спогади князя О. О. Прозоровського (Прозоровский 2003) та ін. Цей період також пов'язаний з появою цілого ряду військових документів з історії фортифікації Хаджибея (Історія Хаджибея 2000, с. 204-219).

Відвідуючи Північно-Західне Причорномор'я у другій половині XVIII ст., іноземні інженери залишили серію подорожніх записок, спогадів, рапортів і звітів професійного характеру.

Інженер барон де Тотт у 1769 р. відвідав Ізмаїл, але не повідомив нічого про наявність в ньому

яких-небудь укріплень (Baron de Tott 1997, р. 618). Французький інженер на турецькій службі А.-Ж. де Лафітт-Клаве здійснює два візити до Північного Причорномор'я: у 1784 та 1787 рр. (Сапожников 1999d, с. 96; 2001-2002, с. 459). Цей висновок сучасного дослідника про дві подорожі базується на згадці в «Записках» інженера 1787 р. про свою роботу у Хаджибеї під час свого минулого візиту сюди у 1784 р., коли ним зроблено план замку (рис. 14*, 16*). Ця інформація дійсно корелюється з іншими джерелами. Наприклад, з планами Очакова 1787 р., що підписані інженером власноруч (див. нижче). Отже, відвідавши регіон А.-Ж. де Лафітт-Клаве залишив після себе два документи: «Журнал подорожі уздовж узбережжя Чорного моря з 28 квітня по 18 вересня 1784 р.», який опублікований мовою оригіналу професором А. Пеле (Lafitte-Clavé 1998), а також «Опис шляху від Константинополя до Очакова» опублікований у 1821 р. (Описание пути 1821).

Документи французької інженерної групи представлені також архівом Ф. Кауффера. Крім численних креслень та планів фортець, що підлягають будівництву, ремонту або модернізації, він залишив по собі три найважливіших документальних звіти: «Mémoire sur la forteresse d'Akermann remis au Directoire en Nivose de l'an 6» («Доповідна записка щодо фортеці Аккерман, передана Директорії в місяць Нівоз року 6») (РГВИА. Ф. 450. Оп. 1. Д. 820; Красножон, Драгомирецкий 2015). А також: «Observations sur la deffense des frontières a partir de Bender passant par Ackerman, Kilia, Sumi⁴ Bogaze, Ismail...» («Зауваження щодо захисту кордонів починаючи від Бендер і далі проходячи через Аккерман, Кілію, Суми⁴ Богаз, Ізмаїл...») (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228); і «Rapport de l'Ingénieur Kauffer Sur l'etat actuel des places frontières d'Ismail, Hotun, Bender, Ianuk palanka, Akerman, et Kili. au 1er 7 (les) 1797» («Звіт інженера Кауффера щодо теперішнього стану прикордонних фортець Ізмаїла, Хотина, Бендер, Яник Паланки, Аккермана, та Кілії. Від 1-го липня 1797 р.») (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 225) (рис. 9).

Друга половина XVIII ст. у джерелах презентована описами міст та фортець Північно-Західного Причорномор'я, які складено іноземними мандрівниками: Н. Клеєманом (Клеєман 1783), В. Дзедушицьким (Dzieduszycki 1930). Особливо інформативним та деталізованим є опис, що належить барону Л. П. Б. Кампенгаузену, Бендер та Аккерману – культової архітектури, фортифікації та навіть

⁴ Пункт між Ізмаїлом та Кілією. У джерелі нерозбірливо: Sumi, Sunié, Sunil? (рис. 9). Співзвучно з назвою Сміл (Сініл, Сімил), яка згадується в джерелах на Нижньому Дунаї (Паламарчук 2000, с. 453).

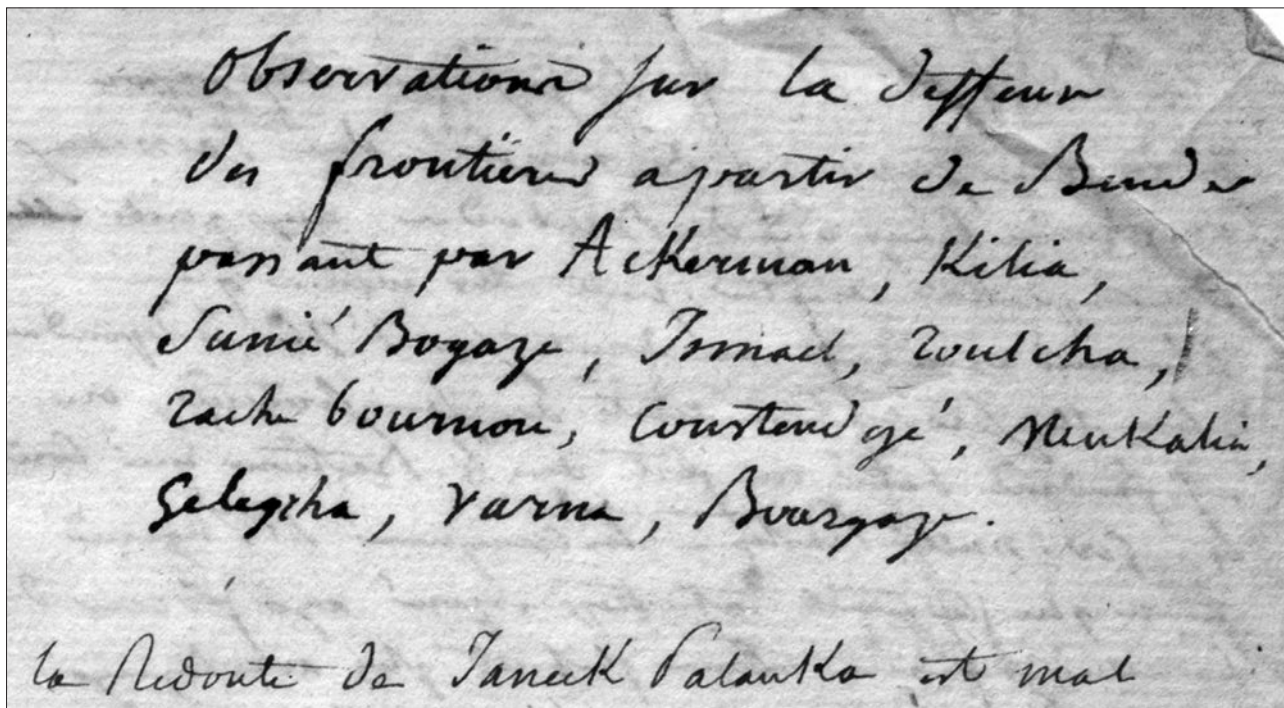

Рис. 9. Рапорт Ф. Кауффера. Перша сторінка. Фрагмент (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228).

епіграфіки (наприклад, він першим опублікував переклад з турецької таріха Сулеймана в Бендерах) (Campenhausen 1808; 2001).

Окремо у цьому списку знаходиться твір Й. Тунманна «Кримське ханство», виданий у 1784 р., частина якого присвячена опису земель Північно-Західного Причорномор'я (Тунманн 1936, с. 53-61). Його праця має компілятивний характер, складена автором на матеріалах доступних йому джерел (Ернст 1936, с. 9).

Не можна не згадати «Подорож по всьому Криму та Бессарабії у 1799 р.» П. Сумарокова, де міститься опис Очакова, а також відомості про Бендери і навіть унікальні зауваження щодо залишків міської топографії турецького Хаджибея (Сумароков 1800).

Важливий матеріал для типологічних порівнянь проектів європейських систем XVII ст. та пізньої османської фортифікації в Північно-Західному Причорномор'ї надають трактати: С. де Вобана «Veritable maniere fortifier» (Vauban 1702), А. Малле «Les Travaux de Mars, ou l'Art de la guerre» (Mallet 1696), а також А. де Вілля «Обов'язки губернатора фортеці» (Вилль 2016) та ін.

1.2.3. Архітектурні джерела

Стіни історичних споруд, що збереглися до цього часу або зафіксовані на історичних зображеннях – громадського, культового і оборонного типу, є одним з найважливіших джерел з вивчен-

ня еволюції довгочасної фортифікації. Основне завдання такої роботи – створення відносної будівельної періодизації пам'ятки. Серед усіх фортець Північно-Західного Причорномор'я до теперішнього часу в повній мірі збереглися лише дві – Білгород-Дністровська та Бендерська. Ступінь збереженості інших об'єктів куди гірша, від оборонних споруд Очакова не залишилось нічого. Певні труднощі викликали навіть спроби локалізації цієї фортеці (в межах всього периметру) на місцевості (Біляєва 2012, с. 367). З об'єктів для її прив'язки збереглась лише стара османська мечеть, перебудована в церкву. На о. Березань від турецького і російського земляного оборонного комплексів залишилася частина валу та рову, а також шестикутний редут. Хаджибейський замок був розібраний на будматеріали в перші роки будівництва Одеси і проблема його локалізації остаточно може бути вирішена лише за допомогою археології (хоча сьогодні наявні картографічні матеріали з цього приводу дають можливість звузити пошук його залишків на площі з точністю до 10 м). Велика Одеська фортеця перестала існувати в першій чверті XIX ст. На місцевості від неї простежуються лише окремі вали. Порівняно непогано збереглась Овідіопольська земляна фортеця. Повністю знищені укріплення Паланки, Татарбунар і Тирасполя. Bastionні фортеці Кілії та Ізмаїла зруйновані за умовами мирного Паризького договору 1856 р. Від першої на місцевості залишилися лише водяні рови, від

другої – вали та рови після останнього її перепланування 1795 р.

До нашого часу збереглися також об'єкти громадської цивільної архітектури. В Ізмаїлі – т. зв. Мала мечеть (XVII ст.), біля якої розташовувався міський караван-сарай (Панкова 2003; Красножон 2014; Красножон 2015с) кінця XVII ст. (Паламарчук 2017, с. 197), у Кілії – молдавська церква Св. Миколая XVII ст. (Славянская надпись 1844), у Білгород-Дністровському – церква Св. Іоанна Предтечі (1480 р.) (Красножон 2013і, с. 195-197) та вірменська церква Успіння Св. Богородиці (початок XVII ст.) (Красножон 2013д; Красножон 2013б). В Аккермані та Кілії місцями збереглася навіть історична сітка вулиць середини XVIII ст. (Красножон 2016б).

Архітектура може надати свідчення про вік споруди, коли для цього бракує інформації іншого типу джерел. У Бендерах та Аккермані у 2008-2010 рр. автором цих рядків проведені обмірні роботи та виконані натурні обстеження конструктивних особливостей споруд, в результаті яких було створено відносну хронологію пам'яток. Крім того, виконані обмірні роботи у вірменській та грецькій церквах Білгород-Дністровського, встановлені етапи будівельної періодизації цих будівель.

1.2.4. Епіграфічні джерела

Це нечисленна, але дуже інформативна група джерел, переважно, пов'язана з архітектурою. Епіграфічні пам'ятки досліджуваного періоду поділяються на декілька груп: молдавська епіграфіка, османська та вірменська. При цьому всі вони розділені на дві нерівномірні частини – пам'ятні будівельні плити і надгробні пам'ятники або хачкари. Молдавська епіграфіка презентована колекцією пам'ятних плит з Білгорода XV ст. та плитою церкви господаря В. Лупу 1648 р. з Кілії (1595-1661 рр.) (Iorga 1929, р. 191; Славянская надпись 1844). Османська епіграфіка представлена пам'ятками XVI-XVIII ст. (будівельні плити, надгробні стели). Вірменська епіграфіка в хронологічному відношенні обмежується періодом з XV – до кінця XVIII ст. (хачкари, надгробки, будівельні плити). Істотну частину складають графіті та барельєфи на стінах споруди. Абсолютні датування основних будівельних періодів фортець Бендер та Білгорода (Аkkerман) встановлені за допомогою лише (або переважно) епіграфічних матеріалів.

У даній категорії джерел враховуються також пам'ятки, які не збереглися до нашого часу, але їх вигляд відображений в малюнках та на фото-

знімках. Цілий блок епіграфіки (переважно османського періоду) зафіксований у 1819 р. російськими військовими художниками у фортецях Бендер, Ізмаїлу та Аккерману. Вони збереглися у вигляді архівних документів та опубліковані різними дослідниками (Войцеховський 1972; Шлапак 2001, с. 178; Şlapac 2016, р. 278-296). Відсутня будь-яка інформація щодо епіграфіки фортець Очакова та Кілії. Найбільш насичена епіграфічними матеріалами Бендерська фортеця. Лише за результатами натурних обстежень пам'ятки 2010 р. було зафіксовано близько 60 епіграфічних об'єктів, багато з яких введені до наукового обігу вперше (Красножон 2010е; 2011а, с. 234-243).

Під час Другої світової війни майже вся епіграфічна середньовічна колекція з Одеського музею археології була вивезена до Румунії. Чотири білгородські плити XV ст. війни були повернуті до Херсону, де знайдені повторно лише у 2013 р. (Красножон 2013і). У музеї історії «Молдова» в Яссах дотепер знаходяться три ізмаїльські мармурові пам'ятні будівельні плити з колекції Одеського археологічного музею (Красножон 2017б).

Колекція східної епіграфіки з ОАМ свого часу була представлена чи не в єдиній узагальнюючій публікації 1915 р. М. І. Спафарсіса (Спафарсис 1915). У 2015 р. вийшла стаття А. Костенка з оглядом пам'яток східної епіграфіки з колекції Херсонського обласного краєзнавчого музею (Костенко 2015). Нещодавно вийшла стаття з перекладами нових, не відомих раніше пам'яток з музеїв Херсона, Одеси та Ізмаїла, у супроводі аналітичних коментарів (Tütüncü, Krasnozhon 2018).

Більш докладно вивчено вірменські епіграфічні пам'ятники Північно-Західного Причорномор'я. Велика їх частина походить з Білгорода (Аkkerмана). Деякі знахідки були відомі в Ізмаїлі ще на початку XX ст., одну навіть введено до наукового обігу (Кучук-Іоаннесов 1903, с. 33-75), проте до наших днів не збереглося жодної вірменської плити з цього міста. Певна група вірменських могильних плит знайдена в Кілії, біля церкви Св. Миколая.

За темою вірменської епіграфіки регіону вийшла низка публікацій. Перекладами текстів займалися Г. Авакян, Т. А. Тораманян, Л. М. Меліксет-Беков та ін. (Avakian 1923; Тораманян 1991; Меліксет-Беков 1911; Goilav 1912; Siruni 1936; 1940; 1944). До наукового обігу нещодавно введена ще одна невідома раніше плита-хачкар з грецької церкви Аккерману (Давтян, Красножон 2015). Переважна більшість пам'яток цієї категорії – надгробні плити або хачкари. Мінімум дві з них належать до категорії будівельних – з церков Аккерману та Ізмаїлу (Красножон 2014).

1.2.5. Археологічні джерела

Це найбільш перспективна група джерел, але найменш представлена зараз в літературі. Серед усіх фортець Північно-Західного Причорномор'я періодично несистемні розкопки проводилися в Аккермані, Ізмаїлі та Очакові. Найбільше досліджено Аккерман. Але цілеспрямовані розкопки з науковими завданнями, що поставлені в інтересах досліджень саме оборонної архітектури, не здійснювалися. Розкопані культові та господарські об'єкти на території оборонного комплексу: хамам, водний барбакан (Ostapchuk, Bilyayeva 2009, р. 149; Беляєва, Фіалко 2010), тюрбе в Цивільному дворі (Богуславський 2007, с. 214-216), частково виявлений план внутрішньої забудови двору цитаделі (Cândea, 2016, р. 61-151; Мезенцева 1981а) і мечеть Баязида II (Мезенцева 1979; Тесленко, Красножон 2017), фундаменти однієї з веж у рові фортеці біля західного гирла (Finkel та ін. 2009, с. 6-7; Біляєва 2010, с. 71). Виявлено план і датування цих об'єктів. Одним з перспективних напрямків досліджень є пошук підтверджень версії про спадкоємність античної лінії фортечних стін давньої Тіри та середньовічної фортеці в межах площі Військового двору (Красножон 2012b).

Куди менше результатів за підсумками археологічних досліджень в Очакові (Біляєва 2012, с. 237-251). Епізодичні розкопки велися на прибережній частині Ізмаїльської фортеці (Добролюбський, Дынник 1990), а також біля стін Малої мечеті (Сапожников 2009). Практично не вивчена археологічно Кілія, її укріплення та місто. Відому спробу локалізувати Хаджибейський замок за допомогою археології (Добролюбський 1998; Добролюбський, Красножон 2000) важко визнати успішною (Красножон 2016d).

Археологічні дослідження фортифікації регіону є вкрай необхідними. Особливо в справі рішення задач зі створення чи уточнення будівельної періодизації пам'яток фортифікації, або їх локалізації.

1.3. Природні ресурси регіону в джерелах XV-XVIII ст.

1.3.1. Ландшафтно-географічна характеристика регіону

До складу Північно-Західного Причорномор'я входять терени західного краю євразійського степового коридору від Нижнього Дунаю до Дніпро-Бузьського лиману. Частина цих земель у межах Дунай-Дністровського межиріччя з XVII ст. отримала назву «Буджак», а з середини XIX ст. – Південної

Бессарабії (Паламарчук 2001-2002, с. 486-490). В античні часи приблизно в цих межах географи локалізували «гетську пустелю», а потім «пустелю скіфів» (Страбон 1994, VII, 3, 14). У середньовічних літописах вигин Північно-Західного Причорномор'я набув назви Лукомор'я, де у XII ст. кочували «подунайські», або «лукоморські» половці (Кудряшов 1948, с. 146). Дунай-Дністровське межиріччя з XII ст. входило до складу Галицького пониззя (Русев 1999b, с. 12). Вже з другої половини XIV ст. в слов'яно-молдавських джерелах землі Дунай-Дністровського межиріччя набули грецької назви «Параталасія», що перекладається як «землі навколо моря» (Кантемир 1973, с. 13). З половецьких часів ці території отримали назву «Дике поле», яка зберігалась в літописних джерелах майже до XVIII ст.

Перша ландшафтна характеристика Північно-Західного Причорномор'я, яка дійшла до нашого часу, відома ще з античних часів. Її надав Геродот, вважаючи головною особливістю цього краю річки, що протікають родючою рівниною, яка буває травами (Геродот 1993, с. 180, 191, 193, 199). З природно-географічної точки зору ця ділянка берега є унікальною у всій акваторії Чорного моря, адже саме на Північно-Західне Причорномор'я припадають найбільші річки Чорноморського басейну (Дунай, Дністер, Південний Буг та Дніпро), чий річний сумарний водяний стік складає понад 78% від усього річкового стоку в Чорне море. При цьому, Дніпро та Дунай є ще й найбільшими річками не тільки цього регіону, але й всієї Східної Європи.

Ця надзвичайна концентрація Північно-Причорноморських річкових шляхів (Брун 1979, с. 390) багато в чому визначила характер розселення колоністів. У ході колонізації берегів Північно-Західного Причорномор'я греки насамперед прагнули закріпитись на ключових ділянках, які співвідносяться з гирлами найзначніших річок (Буйських 1995, с. 98). Ця модель відповідала характеру як сировинної, так і торгової експансії поселенців (Виноградов 1999, с. 55; Рухин 1959, с. 47; Латышев 1887). Ця схема майже не змінилась і за Середньовічну добу, адже колоністи так само налагоджували економічні зв'язки з мешканцями степу та державними утвореннями лісостепу через водяні шляхи.

Берегова лінія північно-західного району Чорноморського басейну майже без гаваней та закритих заток. У зимовий період поверхневі води охолоджуються до 0°C, а на мілководних ділянках та в бухтах утворюється льодовий покрив (Мороз, Сулимов, Гожик 1995, с. 7).

Утворення біля берегів крижаного припаю помітно ускладнює навігацію в нинішні часи і,

ймовірно, створювало чималі труднощі для мореплавання в минулому. З огляду на каботажний характер морських перевезень повне його припинення в зимові місяці епохи Середньовіччя зумовлювали сильні шторми, пов'язані з суворими норд-остами (Бродель 2002, с. 144-145).

Однак і за римських часів з жовтня по квітень кораблі залишалися біля пристаней в наказовому порядку. Ряд подібних заборон також неодноразово видає Венеціанська республіка. «Протягом століть законодавці дотримувалися тих запобіжних заходів, які були продиктовані досвідом. До кінця XVIII ст. левантійці плавали тільки від дня Святого Георгія (5 травня) до святого Дмитра (26 жовтня)» (Бродель 2002, с. 343-344).

Ще однією характерною особливістю природного ландшафту Північно-Західного Причорномор'я є лимани. Між сучасними Одесою та Очаковим розташовано шість великих лиманів Причорномор'я. Зараз всі вони мілководні і відгороджені від моря пересипами. Їх еволюція багато в чому пов'язана з коливаннями рівня Чорного моря. Приблизно з I-II тис. до н.е., враховуючи період грецької колонізації, акваторії лиманів стали зменшуватися в перших століттях нашої ери, з початком нового підвищення рівня води вони сформувалися у сучасному вигляді (Амброз 1969, с. 183).

Історичні джерела надають принаймні одну дату, що дозволяє встановити час утворення лиманів Куяльник та Хаджибей – 1442 р. виник пересип між ними та морем (Історія Хаджибея 2000, с. 11). З першої половини XV ст. ніяких ознак кардинальної зміни рівня Чорного моря у Північно-Західному Причорномор'ї немає. Певним маркером такої ситуації залишається Білгород-Дністровська фортеця, що розташовується на самому узбережжі Дністровського лиману, глибина водного рову якої скорегована під рівень води у акваторії ще у 1450-х рр.

Середня глибина Дністровського лиману сьогодні сягає 1,6 м. Глибини дуже плавно змінюються в напрямку з північного заходу на південний схід. У районі м. Білгород-Дністровський біля берегів знаходиться широка смуга піщаної мілини 200-400 м, а максимальна глибина не перевищує 1,8-2,0 м (Анисимов 1976, с. 18).

Переважаючими вітрами в даній місцевості є: у січні-березні і в червні-жовтні північно-західний вітер (від NW; повторюваність 32 %), у квітні-травні – південно-східний (від SE; 25 %), а в листопаді-грудні – північно-східний (від NE; 16-20 %). Середньорічна швидкість вітру за багатолітній період спостережень складає 4,9 м/сек.,

при максимумі 27 м/сек. і вище (Анисимов 1976, с. 20-21). Таким чином, в період навігації на Дністровському лимані найбільшу постійність зберігає північно-західний вітер.

У ті чи інші періоди лимани з'єднувалися з морем, перетворюючись на зручні затоки, що глибоко вдаються в сушу. Так, сучасна Одеська затока є стародавнім гирлом Хаджибейського та Куяльницького лиманів, які, судячи зі знахідок в їх акваторіях свинцевих якорів генуезьких (?) кораблів (Загоровский 1922, с. 272-273), з'єднувалися з морем ще за часів Середньовіччя. Ці вельми цікаві знахідки були зроблені під час видобутку грізді Куяльницького лиману на глибині 3,5 м, що відповідно до картографічних даних свідчить про колишню глибину лиману (Зенкович 1958, с. 114).

До недавнього часу (перша половина XX ст.) судноплавним залишався Великий Аджалицький лиман, який вклинюється в сушу довгою, вузькою заплавою. Пересип Тилігульського лиману ще на початку XIX ст. був поділений широкою протокою, через яку водойма з'єднувалася з морем (Зенкович 1958, с. 114). Естуарієм прадавньої річки можна вважати також і нинішній Березанський лиман.

В епоху Середньовіччя в османсько-турецьких джерелах серед найбільш поширених назв Бузько-Дністровського межиріччя є «пустеля очаківських татар» (Середа 2015, с. 16). Зрозуміло, що у всіх випадках, коли в джерелах мова йде про «пустелю», коли ці місця характеризуються як «пустельні», мається на увазі не тільки ступінь заселеності регіону, але й певні фізико-географічні та ландшафтні характеристики місцевості.

Найбільше місто Північно-Західного Причорномор'я, Білгород, навіть в середині XV ст. поряд з політичною автономією виявляло географічну відокремленість. Відстань до Білгорода від найближчих великих молдавських міст і торгів вимірювалася сотнями кілометрів (в радіусі від 110 до 180 км), що не властиво будь-якому іншому місту середньовічної Молдавії (Полевой 1979, с. 78). По суті, найближчим до нього великим містом залишалася Кілія. Білгород не входив до складу Молдавського воєводства на правах адміністративної одиниці (волості або «держави»), принаймні, ще в першій половині XV ст. (Бырня 1984, с. 109). Так, волость включала до себе певну кількість сіл в кожному з яких знаходився фіскальний або судовий апарат. У волость об'єднувалися всі приватні володіння, будь то землі або села. Міста були тільки місцем розташування адміністративних глав волостей, а також судового і фіскального апарату. За матеріалами грамот П. П. Бирня виділяє

19 волостей Молдавського воєводства, в число яких входить і «держава Кілія», але Білгород у списку відсутній (Быря 1984, с. 110).

Більш того, в джерелах подністровське місто згадується відокремлено, без зв'язків з будь-якими сусідніми або віддаленими сільськими поселеннями. Це дозволяє деяким дослідникам припускати, що Білгород не був центром сільської округи, а його життєві інтереси мінімально залежали від хінтерланду (Быря, Русев 1999, с. 220).

В період турецького панування регіон став більш заселеним ніж у XV ст. З'явилося на порядок більше великих пунктів міського типу, особливо в другій половині XVIII ст. Крім Аккерману тут вже існувало декілька порівняно великих за розмірами міст і кілька сотень сільських поселень, що входили до складу загальної структури адміністративного підпорядкування (Середа 2009а; Середа 2015, с. 17, 19, 22).

1.3.2. Природні ресурси в історичних джерелах

Однією з найбільш виразних природно-географічних характеристик Північно-Західного Причорномор'я, яка простежується практично у всіх історичних свідченнях протягом XV-XVIII ст., є відсутність будівельного лісу, дров і дефіцит питної води. Ця характеристика властива регіону на протязі Середньовіччя та Нового часу.

Відомий пасаж де Ланнуа про будівництво на лівому березі Дністровського лиману замку подільським старостою Гедігольдом у 1421 р. супроводжувався однією з перших таких характеристик місцевості: пустельна та без лісу. Тут немає ні будівельного каменю, ні достатньої кількості робочої сили. Будівельні матеріали та каменярів Гедігольду доводиться привозити з собою (Брун 1853, с. 438-439). У 1479 р. так само Стефан III Великий на Дунай привіз робітників разом з будматеріалами для зведення Нової Кілії.

Робоча сила, як основний ресурс для будівництва міст і укріплень в Північно-Західному Причорномор'ї, також імпортувалася. Протягом 328 років володіння регіоном турки залучали до будівництва та численних ремонтів місцевої фортифікації молдавських селян та каменярів. Будівництво оборонних комплексів в Північно-Західному Причорномор'ї, при османах, майже завжди пов'язане з молдавськими працівниками та будматеріалами. Підготовка до будівництва тієї чи іншої фортеці передбачала заготівлю очерету, вапна, каменю та піску.

Роботи прагнули починати з середини весни і закінчувати до 26 жовтня, у найбільш сприятливий погодний період в регіоні.

На прикладі Хаджибея можна побачити як Російська імперія спромоглась компенсувати традиційну нестачу такого ресурсу за рахунок чорноморських козаків та армійських команд будівельників – численної та дешевої робочої сили (Історія Хаджибея 2000, с. 318-128; Смольянинов 1853, с. 351-352). Зосередившись на проекті освоєння Хаджибейської бухти, що розташована далеко від гирла річок, будівельний ліс доставляли за кілька сотень кілометрів із західноукраїнських областей (дуб, сосна, бук). Ліс йшов сплавом по Дністру до Маяк (Бильбасов 1900, с. 537-538; Курис 1881, с. 366-367), а звідти гужем на Хаджибей/Одесу (Глеб-Кошанская 2002, с. 26). Правда, це істотно підвищувало вартість матеріалів.

Мартін Бронеvський, крім підтвердження відсутності лісових масивів на теренах між Бугом та Дністром, вперше додає нову характеристику з розряду геоморфології берегів нинішньої Одеської затоки: узбережжя тут схильне до розвитку зсувних процесів. «Качібеєво городище, ніби зруйнована земля (Quasi territorium collapsum)⁵, яку омиває широке озеро, що знаходиться біля моря і при гирлі Дністра. Там, кажуть, було раніше досить значне місто» (Бронеvський 1867, с. 336). О. І. Маркевич фразу посланця про локалізацію Качубейова в гирлі Дністра не схильний сприймати всерйоз: «Бронеvському зрадила пам'ять, – пише вчений, – коли він змішав Дністровський лиман з одним з Одеських» (Маркевич 1894, с. 23). І не тільки йому. У 1783 р. Н. Клеєман теж плутає назви річок, коли говорить про Очаків: «Це місто лежить біля устя Дністра» (Клеєман 1783, с. 74).

Нестача води особливо відчувалася влітку, коли пересихали навіть найбільші степові річки і худоба буджацьких татар страждала від спраги. З усіх маленьких річок немає майже жодної, яка б існувала цілий рік. З початком осінніх дощів раптово з'являється безліч струмків. Вся місцевість покривається болотами і калюжами. Літню посуху компенсують вириті всюди колодязі. Причому, мандрівники акцентують увагу на їх дуже значній глибині, а також на майже релігійному ставленні буджацьких татар до створення криниць, відзначаючи це в них за справу честі (Тунманн 1936, с. 55-56).

Низька оцінка якості питної води Північно-Західного Причорномор'я повсюдна в працях чи не всіх мандрівників, купців або відряджених

⁵ О. І. Маркевич цю фразу перекладає як «земля, що руйнувалась», а Ф.К. Брун як: «купа руїн» (Брун 1879, с. 183).

інженерів другої половини XVIII ст. які бували тут. Н. Клеєман визнає, що «примушений був вживати дуже погану воду, таку, яку в тій землі вживають там, де немає річки і всюди лише суша» (Клеєман 1783, с. 69). А.-Ж. де Лафітт-Клаве не відстає в оцінках: «Вода тут взагалі погана». Але є і винятки – Татарський колодязь (Татарбунар), де вода зовсім не солонна, а джерело повноводне (Описание пути 1821, с. 75-77).

Найбільш гостро питання з водопостачанням стояло у великих містах. Певною мірою необхідність доступу до прісної води визначило схему колонізації краю в період античності та пізнього Середньовіччя. У порівнянні з цим, роль найбільших річок регіону, як «доріг» вглиб материка, стає другорядною. Цю вікову регіональну схему порушила тільки російська влада своїм вибором місця для великого портового міста (Одеси) на березі Хаджибейської бухти. Спонтанний розвиток Очакова також визначався міркуваннями тактичними – блокування гирла двох річок від проходження козацьких чайок (DIR 1900, р. 770) і контроль над переправою на прямій дорозі до Криму. Однак, зі зростанням цих двох міст, став відчутним дефіцит якісної прісної води. Особливо в Очакові, який, незважаючи на всі античні колонізаційні ремінісценції, повторив долю скоріше Березані (що занепала за півтора століття), ніж розташованої поблизу, але куди більш вдало, тисячолітньої Ольвії.

У Середні віки в Північно-Західному Причорномор'ї питання водопостачання великих урбаністичних центрів вирішувалося за допомогою річок. Наприклад, вода для «всього населення» Бендер з середини XVII ст. постачалась водовозами прямо з Дністра, що протікав біля підніжжя фортеці (Челеби 1961, с. 44). Цей метод водопостачання відзначений тут й у 1740 р. (Губоглу 1964, с. 146) та 1799 р., коли був зафіксований П. Сумароковим (Сумароков 1800, с. 230).

У Білгородській фортеці аналогічну систему постачання води налагодили вже у молдавський період – маже з середини XV ст. Стратегічний узвіз до прісноводного лиману був спеціально включений до системи фортечного ансамблю і додатково укріплений Водним барбаканом (Красножон 2012с, с. 206-210; 2016с, с. 369). Е. Челебі пише в 1657 р., що в межах фортеці налічується півтори тисячі «упоряджених» будинків. І одним із символів цього благоустрою були лазні, які розташовувалися в багатьох з них (Челеби 1961, с. 112). Велика кількість домашніх і суспільних лазень свідчить про достаток прісної води в місті і фортеці із загальним числом населення в межах

не менш ніж 10 тис. осіб (для останньої чверті XV ст.) (Бырня 1984, с. 68-69). Під час перебування в Аккермані у 1785 р. барон Л. П. Б. Кампенгаузен (1746-1807 рр.) повідомляє, що в місті «біля всіх мечетей існують, без винятку, красиві фонтани» (Campenhausen 2001, р. 871). Це показники налагодженого водопостачання у місті.

В османський період історії краю з усіх міст найбільш гостро стояло питання водопостачання в Очакові. Незважаючи на те, що місто знаходиться в гирлі Дніпро-Бузького лиману, «вода її гірка і для пиття не підходить», оскільки змішується з морськими течіями. Нестача води вважається «небезпекою», істотно впливаючи на обороноздатність фортеці. А «якщо з'явиться необхідність викопати колодязь, то вода в ньому буде гіркою і ні в якому разі вона не буде придатною для пиття. Водойми у фортеці теж немає, і тому треба зробити кілька заглиблень, які наповнювалися б взимку дощовою водою, і ті що знаходились у фортеці задовольнялися б нею, так що в разі потреби цією водою можна було б задовольнити крайню потребу» (Весела 1969, с. 118).

В Очакові найближчі джерела води знаходилися далеко поза межами фортечних стін: «колодязі на відстані години від міста» (Губоглу 1964, с. 147) під назвою Мешелі (Описание пути 1821, с. 91) або Мітеллін. Доставка здійснювалася гужовим способом. «Мешканці фортеці приносять собі воду для пиття з декількох колодязів, які знаходяться на відстані одного-двох годин шляху від фортеці», в 7 верстах. Проте, привізна вода призначалася лише «для високопоставлених турецьких вельмож і багатих людей». Рядові громадяни пили тільки солонувату воду. Тому у XVIII ст. Очаків та «його місцевість є не більше ніж стерпне для проживання місце. Питної води не вистачає повсюдно» (Деволан 2002b, с. 145).

У безпосередній близькості від старого замку, в межах нової бастионної фортеці 1787 р., на нижній береговій терасі, біля форту Хассан-паша, функціонував колодязь для водопою тварин з поганою солонуватою водою. Але «в разі крайньої необхідності і людина змогла б пити цю воду». До появи нової лінії укріплень колодязь знаходився поза фортом і замковим укріпленням, тому передбачалося, що в умовах облоги ці колодязі стануть недоступними і захисники фортеці повинні будуть проявити недюжину витримку (Весела 1969 с. 118).

Згідно з оцінками інженера Ф. де Волана (1791-1792 рр.) не тільки «в Очакові колодязна вода в основному солонна і погана». Він констатує, що знайти хорошу воду уздовж узбережжя в цілому регіоні «просто неможливо». У практичному

відношенні, з точки зору завдань колоніального освоєння краю, він дає рекомендації російському уряду: «для здорових умов проживання залог, особливо в запланованих нових пунктах оборони, обов'язково треба передбачити створення хороших міських водосховищ» (Деволан 2002b, с. 92).

Для російської влади гідрографічні характеристики Бузько-Дністровського межиріччя, відвойованого у турків в 1791 р., настільки важливі, що Ф. де Волан свій спеціальний «Звіт...» починає з розгляду саме цих даних. Перше, що цікавить нову владу в Північно-Західному Причорномор'ї – джерела та якість питної води. Незважаючи на те, що Бузько-Дністровське межиріччя відрізняється пересіченим рельєфом місцевості, з численними балками і ярами, русла річок і річечок майже завжди є пересохлими. Зустрічаються «різні джерела, але їх води недостатньо для постійного постачання» (Деволан 2002b, с. 76). Проте є велика кількість колодязів. Але колодязна вода не скрізь приємна на смак, нітрована, особливо в приморській смузі, де водоносний горизонт насичується солями. В цілому вода солонувата повсюдно «в будь-який час року». Тема гідроресурсів червоною лінією проходить через весь «Звіт...» Ф. де Волана, не обмежуючись лише першим спеціальним розділом.

Показово, як різняться характеристики прісної води, надані Ф. де Воланом та губернатором В. В. Каховським стосовно південного берега Хаджибейської затоки, в районі колишнього турецького населеного пункту і фортеці. Ф. де Волан в своєму «Звіті...» не приділяє Хаджибею особливої уваги. Гідрографічні характеристики бухти надає стримано, без рекомендацій. Перспективи створення морських воріт Імперії на рубежі 1791-1792 рр. він приміряє на Кінбурн (Деволан 2002b, с. 185).

Інакше висловлюється губернатор В. В. Каховський, який розкритикував як самий «Звіт...», так і надані до нього креслення та плани («автор не бачив на власні очі те, що відобразив на папері») (Петрунь 1955, с. 148). У другій половині 1792 р. він ініціює створення альтернативного описового плану колишньої Очаківської «провінції». В своїх звітах В. В. Каховський вперше виділяє Хаджибейську бухту в контексті перспективи створення тут портового центру імперії.

Катеринославський губернатор на виконання указу Катерини II від 27 січня 1792 р. про адміністративне облаштування «знову приєднаної території», відповідав (5 травня 1792 р.): «Аджибей, призначений Вашою Імператорською Величністю для проживання службовців зі середземномор-

ської флотилії, лежить на піднесеному приємному місці. Вода в колодязях прісна і хороша, з вершин однієї долини можна провести фонтан (водопровід) до того підвищення, на якому належить бути місту...» (Глеб-Кошанская 2002, с. 18).

Цей указ, напевно, з'явився в результаті висноження донесення Ф. де Волана, з яким його викликали до Петербургу якраз на початку року (Глеб-Кошанская 2002, с. 17). У своєму донесенні Ф. де Волан більш реалістичний в оцінюванні гідроресурсів Хаджибейського плато. Колодязну воду у Хаджибеї, з криниць Військової балки, він спочатку (1791 р.) стримано називає «цілком придатною для пиття» (Деволан 2002b, с. 133). Потім вже, після появи Одеси (Красножон 2017e; Красножон 2018c), дає їй негативну оцінку: тут «вода настільки поганої якості і в мізерній кількості, що перевізники зерна в цьому році [1800 р.] всерйоз побоювалися втратити своїх биків, число яких, найчастіше перевищує 2 тис.». Джерело, яке б могло в перспективі забезпечити місто водою, інженер виявив лише на відстані 12 верст (Деволан 2002a, с. 205).

Щодо фонтанів біля вершини долини, про які говорив В. В. Каховський, у Ф. де Волана мова не йде. Потужні джерела невідомі в найближчій міській окрузі ранньої Одеси (тодішнього Хаджибея). Водоносні горизонти виходять в цій місцевості лише по глибоких балках або по урвищах уздовж морських берегів. Можливо, губернатор мав на увазі джерело у районі Водяної балки, одне з яких функціонує в сучасному Дюківському парку. Але про можливість прокладки водопроводу звідси наприкінці XVIII ст., через рельєф місцевості, говорити не доводиться. Проте, можна з упевненістю сказати, що це перший проект водопостачання в історії Одеси. Як відомо, водопровід в це велике місто влада спромоглася провести лише у 1873 р. До того Одеса отримувала питну та технічну воду з дощових цистерн, колодязів понтійського водоносного горизонту і з т. зв. «фонтанів» – струмків, що витікали по морських схилах в найближчому передмісті. Саме ця, «фонтанська» вода, вважалася тут дійсно доброю, на противагу колодязній насиченій солями.

На картах останньої третини XVIII ст. показані «фонтани» уздовж берегів Хаджибейської бухти та прилеглих балок. В районі населеного пункту колодязі розташовувалися в гирлах нинішніх Карантинної та Військової балок, а також у Водяній балці та в районі Херсонського узвозу (рис. 17*). До вересня 1792 р. були підготовлені генеральні карти приєднаного краю з більш докладною деталізацією, ніж відомі раніше. З особливою

ретьельністю на них вказані існуючі під час зйомки криниці-джерела, що зосереджувались в той час по долинах. Зазвичай вони розташовувалися групами уздовж берегів балок та приморських схилів в найближчих околицях Хаджибея. Тальвегом сучасної Водяної балки відзначений водотік (Петрунь 1955, с. 143).

Втім і татари не завжди розраховували на колодязі, виходячи зі скрутного положення тим, що створювали на літо неподалік від своїх сіл водойми-ставки, які наповнювалися на початку весни і влітку підживлюючись дощами (Деволан 2002b, с. 76).

За Ф. де Воланом дуже якісна вода була в декількох струмках і колодязях Аджидеру (Деволан 2002b, с. 102). В Татарбунарах джерело, мабуть, найвідоміше для Буджака, дало назву населеному пункту. Ніяких проблем із забезпеченням водою не було в придунайських містах Ізмаїл та Кілія.

Не менш важливим ресурсом для зведення фортець, будівництва міст і підтримки життєдіяльності населення був ліс. В цей степовий регіон імпортувався не тільки будівельний ліс, але й дрова на опалювальний сезон. Дрова були потрібні також і для випалювання вапна в будівельних роботах та виготовлення цегли. Саме це пояснює, чому в регіоні невідомі цегельні фортифікаційні споруди досліджуваного періоду. Використання цегли було не частим, в основному для декору. Так, зовнішній фронт Аккерманської фортеці часів Баязида II прикрашений цегляними фасадними поясками (мурування *opus mixtum*). Приблизна кількість цегли, використаної у Цивільному дворі (з урахуванням не збережених верхніх стін багатокутних веж), могла сягати 17-18 тис. шт. (Красножон 2012с, с. 331). Скоріше за все, цей будівельний матеріал вироблявся не на місці через брак дров, а був завезений з інших регіонів. Цегляне мурування взагалі не притаманне фортецям Білгорода та Бендер, за виключенням тих особливих випадків коли воно використовувалось в склепіннях та декоруванні ніш міхрабів тощо. Матеріал був настільки цінний, що навіть уламки червоної цегли йшли у роботу – для заповнення фасадних швів деяких веж.

У поставках лісу ключову роль грали річки. Дунай – для Кілії, Ізмаїлу та південної частини Буджака. Дністер – для Бендер, Аккерману та Хаджибея/Одеси наприкінці XVIII ст. Поставки будівельного лісу в Очаків Дніпром не описані в джерелах. Швидше за все, він доставлявся з Поділля та Молдавії гужовим транспортом. Змінилася ситуація з переходом Нижнього Подніпров'я під владу Росії у 1774 р. У Херсоні лісу немає і до-

ставляли його з Польщі «досить дорогою ціною», Дніпром. Звідси сухим шляхом він прямував до Миколаєва. При цьому в Херсоні та Миколаєві існували ще й корабельні верфі (Сумароков 1800, с. 22; Тимофеев 1984, с. 142).

Річками ліс поставляли як сплавом плотами, так і кораблями. Е. Челебі описує другий з цих способів доставки деревини до Кілії: «гори колод по 70-80 аршин кожна» були доставлені на 200 кораблях із загальною чисельністю екіпажів до «двох тисяч волохів і молдаван» (Челеби 1961, с. 155).

У турецький Аккерман (як і в молдавський Білгород) ліс постачали з Молдавії плотовим сплавом течією Дністра. Подібний спосіб доставки сировини зберігався принаймні до кінця 1830-х рр. (Красножон 2016с, с. 86-87). У першій половині XVIII ст. молдавський ліс йшов на експорт навіть до Стамбулу (Губоглу 1964, с. 137). Основний вид будівельної деревини в Аккерманській фортеці – молдавський дуб.

Тому деякою бравадою віддавало від показового проекту Г. О. Потьомкіна по організації в Бендерах верфі. Ф. де Волан пояснював це прагненням показати, наскільки просто і дешево можна дістати ліс, при тому, що поблизу Бендер його немає. Втім, незважаючи на те, що «Молдавія і сама Польща постачають його в достатній кількості, його все ж таки слід шукати» (Деволан 2002b, с. 110).

У своєму «Звіті...» Ф. де Волан тричі з роздратуванням згадує цю проблему: лунають «постійні крики про брак будівельного лісу в Провінції [Очаківських землях]» (Деволан 2002b, с. 119). «Звичайний докір, який висувається Провінції, це брак лісу. Слід визнати, що це істотний недолік». На думку інженера, нестача сировини може поставити під загрозу зриву плани колонізації краю: «В даний час ми будемо відчувати значну потребу в будівельному лісі [...]. Вважаємо, що буде вельми доречно спочатку побудувати дров'яні склади в Дубазарі, де нові поселенці та колоністи зможуть купувати необхідний їм ліс, що у багатьох збереже схильність до осілого способу життя» (Деволан 2002b, с. 168-169).

Відсутність лісу викликало проблему пошуку альтернативного палива. Вона вирішувалася за допомогою брикетів посліду (кізяку) перемішаного з соломкою. Татари такі брикети заготовляли задалегідь, формуючи і висушуючи їх на сонці. Іншим матеріалом для опалення слугував очерет, що у великій кількості росте на прирічкових заплавах. З початком зими татари його зрізують і перевозять на візках (Губоглу 1964, с. 143). Дрова навіть закуповувалися татарами з Молдавії за

щорічними договорами. Але їх не вистачало (Тунманн 1936, с. 56).

Н. Клеєман щодо проблеми опалення в степу зауважив, що «ногайські татари палять замість дров – торф, очерет та сіно» (Клеєман 1783, с. 73). За торф, мабуть, він прийняв кізяк. Таким чином, напевно, опалювалися і великі міста Північно-Західного Причорномор'я. Побічно про це дозволяє судити приклад Миколаєва, який ще в 1799 р. опалювався очеретом та сухим тваринним послідом, від якого в повітрі стояв «поганий сморід» (Сумароков 1800, с. 8). Миколаїв був «позбавлений двох найважливіших речей – лісів та води». Будівельний ліс було дістати ще важче. «Очерет для місцевих жителів слугує замість дров, яким вони на зиму запасуються» (Сумароков 1800, с. 18, 24).

У перші десятиліття існування Одеси там теж були проблеми з опаленням. Навіть висловлювалася ідея щодо використання західноукраїнського торфу для потреб міста, не зважаючи на віддаленість родовищ на 600 км на північний захід (Деволан 1999, с. 35). В Одесі 1800 р. «дров для опалення не вистачає». Наказано завозити їх з Херсонського порту, а з Таганрогу – кам'яне вугілля для продажу» (Деволан 2002а, с. 205).

Згадуваний вже генеральний описовий план колишньої Очаківської області від вересня 1792 р. відрізняється крайньою увагою до лісових ресурсів. Вірніше, до факту її відсутності. На плані детально показана лісова рослинність не тільки в північній і середній частинах регіону, але й в південній, лиманній та приморській смузі. Втім, мова все одно йде про хащі по балках та ярах. Майже лісова, змішана смуга існувала схилами вздовж морського обриву між Куяльницьким та Великим Аджалицьким лиманами. Лісами це назвати не можна. Йдеться про багаторічну рослинність – чагарник або дрібні степові дерева. Наприкінці XVIII ст. спостерігалися заліснені приморські схили. Уздовж сучасної Водяної балки зарості навіть виходять на плато. Зарості були і на нинішньому Воронцовському мису, над обривами Ланжеронівського мису, а також вздовж усього урвища, що обмежує правий берег Хаджибейського лиману аж до Водяної балки (Петрунь 1955, с. 144).

З безперечних переваг місцевості в джерелах XVII-XVIII ст. фігурує родючість степової смуги Північно-Західного Причорномор'я, яку «слід визнати беззастережно» (Деволан 2002b, с. 168). Так, ще Е. Челебі місцевість навколо Бендер характеризує як дуже родючу рівнину, «покриту травою і [різною іншою] рослинністю. А по селях – надлишок меду і масла. Вода і повітря дуже

приємні. Народ тут надзвичайно міцний, багатирської статури» (Челебі 1961, с. 45). Характеристики на кшталт – здоровий клімат, велика кількість садів та городів – властиві місцевим «урбанізованим оазисам», зокрема Аккерману, протягом цілих століть (Губоглу 1964, с. 145-146).

Достаток молочних виробів, худоби, риби, меду та фруктів – популярна характеристика придунайської частини Буджаку аж до другої половини XVIII ст. Першість в постачанні цінних сортів риби та ікри займала Кілія, як мінімум з середини XVII ст. (Челебі 1961, с. 155). Багато продуктів йшло на експорт до Стамбулу (Губоглу 1964, с. 142). Основою добробуту цього століття був дикий степ, який годував «незліченні стада великої рогатої худоби, овець та коней. У найближчому [до Очакова] степу зустрічається багато диких овець, диких коней і здичавілих людей» (Губоглу 1964, с. 147). Хороші пасовища та надзвичайна родючість степових чорноземів згодом стали однією з характерних рис в описах регіону (Тунманн 1936, с. 56). Куяльницький лиман, в районі містечка Хаджибей, мабуть, не раніше середини XV ст. (з появою пересипу) перетворюється на великий регіональний соляний промисел, залишаючись таким до останньої чверті XVIII ст. (Скальковский 1849, с. 23-24).

Місцеві ногайські татари залишалися в більшій мірі виробниками ніж торговцями. У всякому разі, в середині XVIII ст. вони не займалися торгівлею безпосередньо. Кожне з кочовищ знаходилося в торгових відносинах з найближчими до нього міськими центрами. Білгородська орда вела торгівлю з Аккерманом, Каушанами, Кілією та Ізмаїлом. Едісанська – з Бендерами та Очаковим. Джембулукська – з Очаковим та Перекопом (Peyssonnel 1787, р. 332). Звідси купці – як місцеві вірмени, євреї так і заїжджі, вивозили товари за межі регіону.

Лише в останнє десятиліття XVIII ст. занепад сільського господарства, що був помітним раніше, став повним у зв'язку з військовими діями. До війни 1788-1791 рр. торгівля Бузько-Дністровського межиріччя полягала головним чином в експорті зерна для Константинополя, через Аджидер і Хаджибей (Деволан 2002b, с. 170; Середа 2015, с. 244-245). Турецький Аджидер Ф. де Волан називає «вдало розташованим [...] найбільшим містом в цій провінції після Очакова». Хаджибей за інженером – поселення, або навіть «місто, якщо загодно назвати», яке входило до четвірки найбільших населених пунктів за його списком (разом з Дубоссарами). Поряд з тим тут налічувалося 150 сіл на 1790-ті рр. (Деволан 2002b, с. 101, 165).

У XVII ст. в Північно-Західному Причорномор'ї є лише два значних міста – Кілія та Білгород, судячи з подорожнього тексту Е. Челебі (Челебі 1961). Інфраструктура міст і навіть налагоджені торговельні шляхи дісталися туркам в спадок від Молдавського воєводства. Щодо Ізмаїла, Бендер та Очакова – вони далеко відставали як за чисельністю населення, так і якістю оборонних споруд та міської інфраструктури. Лише на початку XVIII ст. на перші позиції вийшли Бендери. У всякому разі, тут з'являється найбільша в регіоні і найсучасніша фортеця бастионного типу. Таким містам, як Очаків та Ізмаїл, ще притаманні характеристики «невеликих міст» майже до 1770-х рр. (Reyssonnell 1787, р. 294). Але вже у 1790-х рр. Ізмаїл набуває в очах сучасника статусу «одного з найбільших міст Бессарабії» (Campenhausen 2001, р. 873). Проте, це інерційне судження Кампенгаузена. Після суворівського штурму Ізмаїлу, з величезними жертвами серед мешканців, місто майже перестало існувати.

Після 1791 р. на теренах Бузько-Дністровського межиріччя відзначено лише одне місто і 39 сіл. На думку Ф. де Волана, регіон міг би без найменших труднощів прогодувати 200 тисяч душ (Деволан 2002b, с. 165, 167). Для першої половини XVIII ст. кількість населення Північно-Західного Причорномор'я можна приблизно оцінити в межах 150 тис. чоловік, якщо виходити з даних на 1740 р., згідно яким Ногайський степ міг виставити 40 тис. боєздатних вояків, а Буджак – 30 тис. (Губоглу 1964, с. 143).

Проте, у мандрівників, купців чи дипломатів залишалося стійке враження пустельності краю. Під час переходу з Бендер до Очакова, Н. Клееман у 1768 р. ілюструє це так: «Як два дні підряд продовжували свій шлях, то однієї ночі не могли знайти жодного села» (Клееман 1783, с. 69).

Подібна демографічна ситуація зберігалася навіть навколо деяких найбільших міст. У 1706-1711 рр. навколо Очакова була відсутня сільська округа. Показова реакція словацького посла Д. Крмана, який супроводжував шведську армію Карла XII до Бендер. Рух причорноморським степом характеризується ним як подолання «справжньої пустелі» (в розумінні необмежених відкритих, слабозаселених просторів), поява після якої невеликого лісового масиву на околицях Бендер дало привід для радощів. З'явився звичний для шведських очей елемент ландшафту (Крман 1999, с. 169-170).

Автори XVIII ст. розглядали Північно-Західне Причорномор'я, як «вхід до Великого Степу», в якому і «на 20 перегонів не знайдеш ні камінця завбільшки з перстень ні деревце довжиною в

палець» (Губоглу 1964, с. 143). Сторіччям раніше серед місцевих існувала приказка «майже прокляття: "Ось я кину тебе до Очаківського степу, там – холодне пекло"» (Челебі 1961, с. 112).

Але географічна суворість слугувала на користь оборони порубіжжя. Це наочно простежується на прикладі облоги Очакова 1737 р. Фельдмаршал Б. К. Мініх розпорядився зібрати флот у Брянську, який виконуючи функції обозу, відправився сплавом по Дніпру. Армія ж без обозу підійшла до Очакова. Тільки тоді з'ясувалося, що кораблі з запасами (аж до стройового лісу призначеного для інженерних робіт) застрягли на дніпровських порогах, і щоб «перевалити через них судну, необхідно багато часу». Отже, флот прибув лише через два тижні після взяття фортеці. Тому генерал Х. Г. фон Манштейн рекомендує не покладатися на Дніпро в справі доставки вантажів, де багато порогів, особливо важко прохідних в періоди малої води (Манштейн 1875, с. 110, 119).

Опинившись під стінами фортеці, російська армія потрапила в скрутне становище. У неї «не було лісу ні для дров, ні для фашин; не було підніжного корму на 8 льє навкруги, через те, що ворог все випалив [...]. Більш за все задавала труднощів нестача лісу і необхідних для облоги матеріалів». Такий ресурс як фураж грав визначальну роль у другій половині XVIII ст. в просуванні армії по степу. Б. К. Мініх у 1737 р. скасував наступ на Бендери з щойно захопленого ним Очакова, дізнавшись про випалені в тій стороні «луки»: «коні і бики, що тягли артилерію, щодня падали дюжинами» (Манштейн 1875, с. 110, 117, 119).

Незважаючи на умовне використання терміну «пустеля» в описах Північно-Західного Причорномор'я, в деяких місцях можна було зустріти пустелі справжні. Із записок Е. Челебі відомо про піщану пустелю Камр-ал-Кум в нижній течії Дністра, на південний схід від Аккерману. З барханами і своїми міні-бурями вона простягнулась від морського узбережжя до самих міських околиць. Мандрівник висловлює побоювання місцевих: «говорять, що в кінці кінців місто занесе піском [...]». Весь час з піску спучується безліч горбів, потім вони провалюються, виникають в іншому місці» (Челебі 1961, с. 38). Підозри не виправдалися: основним напрямком вітрів в цій місцевості залишається північно-західний, тобто в сторону протилежну місту.

Одна з головних переваг місцевості, на якій заснований середньовічний Білгород, відкритий доступ по схилах лиману до пильних порід понтійського вапняку високої марки щільності. Поклади будівельного каменю відсутні на лівому березі

Нижнього Дунаю (він вимитий руслом пра-Дунаю, найближчі спостерігаються лише в Арцизькому районі), тому будівництво Кілії та Ізмаїлу здійснювалося повністю із привізних матеріалів.

Навколо Хаджибея пласти понтійських вапняків гіршої якості у порівнянні з аккерманською ділянкою. Він залягає тут на глибинах до 30 м і має виходи на поверхню по ярах та приморських схилах. В цілому джерела другої половини XVIII ст. оцінюють його якість невисоко: «полежить на повітрі, та висохши, сиплеться як пісок» (Реляция резидента Обрескова 1889, с. 107). Ф. де Волан описує також виходи більш щільної породи «пісковику, каменю досить міцного і придатного для будівництва», який «перемежується з шаром вапняку» по урвищах і берегах навколо затоки (Деволан 2002b, с. 84). Ймовірно, мається на увазі кристалюваний камінь-дикун, плитняк.

За повідомленнями російської розвідки у 1760-х рр. камінь на будівельні роботи у Хаджибеї збирали «по балках прилеглих» (Скальковский 1885, с. 271). У «Звіті...» Ф. де Волана є сумнівна згадка про якесь селище на березі нинішньої Аркадійської балки (сучасна Одеса) під назвою Оніна. Нібито тут знаходилися кам'яні кар'єри, закладені турками під час будівництва фортеці Хаджибей, в 4 верстах від неї (Деволан 2002b, с. 133).

Розглядаючи переваги гідрографічних умов і навігації, найбільш критичне ставлення у Ф. де Волана до Очакова. Інженер закликає не брати за аргумент колишній інтерес до цього міста з боку турецької адміністрації. Він не розуміє «чим це місце може привабити для створення нових поселень» оскільки місцевість «не надає майже ніяких сприятливих умов» ні будівництву порту, ні оборонних споруд. Функціонуванню порту заважає нестабільність донних відкладень. Ф. де Волан сприймав Очаків як другорядний пункт (Деволан 2002b, с. 147-148). Фортеця була побудована турками всупереч природним недолікам місцевості для виконання конкретних тактичних завдань: контроль над переправою до Криму, яка функціонувала з початку XV ст. (Брун 1853, с. 440), та за для блокування гирла Дніпро-Бузького лиману під час морських походів козаків (Челеби 1961, с. 114; DIR 1900, р. 770; Красножон 2018b, с. 298-303).

На противагу даній оцінці Нижньодніпровської місцевості відома й інша, з боку адмірала М. С. Мордвинова, голови Херсонського адміралтейства. Його бажання звести головний порт півдня Російської імперії саме в Очакові мотивовано наявністю тут вже готової потужної фортеці відбитої у турок, близькістю до Криму з його природними багатствами, а також зручної і дешевої

річкової магістралі – Південного Бугу, яка вела до більш обжитих прибузьких рівнин (Глеб-Кошанская 2002, с. 20).

Аргументи сумнівні. І головний з них – річковий зв'язок з ресурсними регіонами, не витримує критики. Наприкінці XVIII ст. річка Буг вузька і «судноплавна лише до села Соколи, а для суден з осадкою не більше 7 футів (2 м), максимум до села Олександрівка [130 км від моря], що в 40 верстах від кордону Польщі, але потім пороги перебивають всякий подальший рух» (Деволан 2002b, с. 92-93). Вибираючи місце для головного чорноморського порту імперії, російську владу турбувала наявність «натуральних загороджень» (природних перешкод). У попередніх обстеженнях краю враховувалися перш за все, наявність джерел питної води, райони перспективного видобутку каменю, глибини акваторій, проби донного ґрунту, схема течій і напрямки переважних вітрів.

За основними береговими критеріями Хаджибейська бухта була нічим не вигідніша за Очаківську. Ті ж проблеми з водою, відсутність палива, та ще й віддаленість від Дністра як магістралі для торгових і сировинних комунікацій (Глеб-Кошанская 2002, с. 21). Єдиний аргумент на користь «доброти його рейду» це відсутність взимку криги. У гавані Хаджибея «судноплавство може відбуватися протягом повного року з усіма вітрами». Вдруге після XV ст. передбачалося зав'язати на Хаджибейську бухту торгові шляхи материкових регіонів: Волині, Поділля і Галичини. У турецький період бухта досить пізно увійшла в систему торгових відносин (з 1765 р.) орієнтуючись на місцеві ринки зернових поставок, які були спрямовані на Стамбул. Можливо, тут і виникло б велике османське місто за планами 1764-1766 рр. але завадила війна.

Не менше скептичних оцінок в сфері навігаційних характеристик отримала акваторія Дністровського лиману. Головною перешкодою для проходження навантажених суден була мілина, що сформувалася в зоні гідрофронту, навпроти судноплавного Царгородського гирла. Незначні глибини лиману (до 2-х м) обмежували можливість навігації суден з великою водотоннажністю (Деволан 2002b, с. 77-78). В якості контрзаходу Ф. де Волан запропонував російській владі фантастичну ідею – прорити канал від гирла крізь весь лиман. Подібний канал він пропонував спорудити і в Дніпро-Бузькому лимані, а заодно підірвати пороги на Дніпрі і Бузі і т.п. Втім, сам інженер тут же поставив під сумнів можливість реалізувати проект щодо поліпшення навігації мілководдям Дністровського лиману: «Слід зазначити, що цей канал буде розташований на території, яка

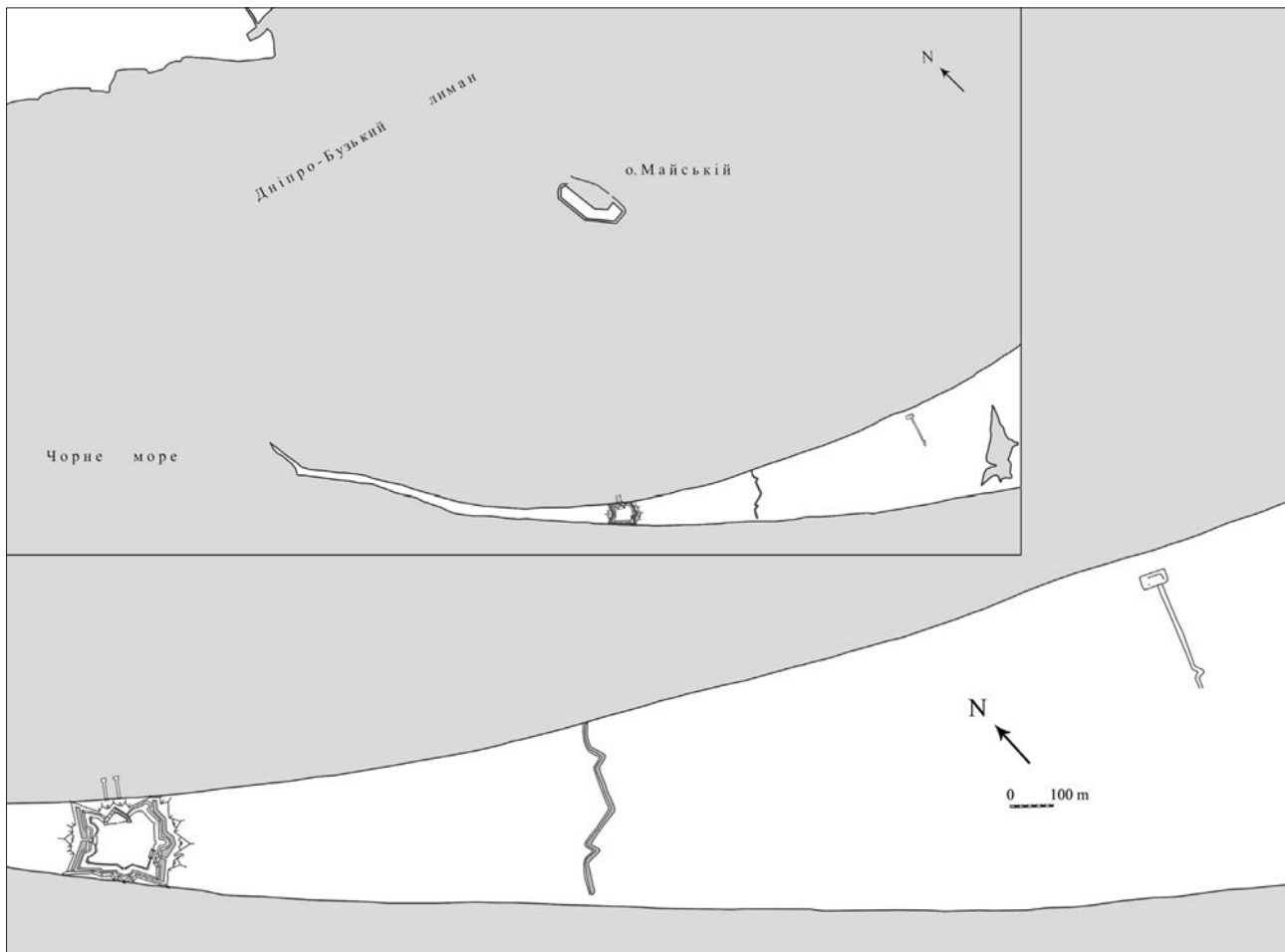

Рис. 10. План фортеці Кінбурн з прив'язкою до місцевості (реконструкція).

належить згідно з останнім перемир'ям [1791 р.] туркам» (Деволан 2002b, с. 78). Крім того, єдине придатне для навігації гирло лиману контролювалося з 1780-х рр. за допомогою берегової батареї турками (Lafitte-Clavé 1998, р. 63). Кілька гармат, при необхідності, могли легко блокувати рух через вузьке (шириною 200 м) і без того небезпечне для навігації гирло.

На прикладі Білгорода більш раннього періоду можна бачити, що цей недолік на початку XV ст. вирішено шляхом створення альтернативної портової пристані на морському узбережжі (Хожение Зосими 1971, с. 12; Красножон 2012с, с. 210).

«Дві маленькі бухти – одна перед Аккерманом, інша перед Аджидером, колись були портами турків». Ф. де Волян підкреслює їх незручність, дивуючись з того, як ці акваторії ще дозволили забезпечити можливість вести жваву торгівлю в колишні часи (Деволан 2002b, с. 80).

З огляду на певні недоліки гавані Очакова, Хаджибейська затока за османських часів використовувалася як місце якорної стоянки флоту. Тут же розташовувалися в останній чверті XVIII ст. фуражні магазини. З 1760-х рр. Хаджибей все більше вихо-

див на позиції портового супутника Очакова, але зовсім нерозвинутою інфраструктурою. У 1766 р. тут навіть з'явився кам'яний маяк (Рескрипт 1-й резиденту Обрескову 1889, с. 260), який був знищений в ході другої російсько-турецької війни (Деволан 2002b, с. 83). Підлив російськими військовими Хаджибейського маяка це спроба блокади морського сполучення супротивника у важливому секторі Північно-Західного Причорномор'я.

Географія Хаджибейської бухти така, що кораблі можуть себе почувати в безпеці (від північно-західних вітрів) лише під захистом певних гідротехнічних споруд. Всупереч сформованій історіографічній традиції Ф. де Волян не наполягав на початку 1792 р. на винятковості саме цієї бухти задля будівництва головного порту на Чорному морі. Побудована ним фраза далека від того, що прийнято вважати наполегливістю: «Ми недалеко від припущення щодо користі такого порту, не наважуючись, проте, доводити його необхідність». На даному етапі інженер сприймає саме Дніпро-Бузький лиман як морську «браму Російської імперії», де Кінбурн висувається на роль провідної фортеці, яка б контролювала цю браму (рис. 10).

Такий вибір визначався проходженням основного фарватеру ближче до краю Кінбурнської коси. З фортеці Кінбурн легше контролювати протоку (Деволан 2002b, с. 185, 187). На мій погляд, причина такої дивної декларації – інерційна лояльність інженера до покійного на той час Г. О. Потьомкіна (яка червоною лінією проходить через весь «Звіт») та його проектів, реалізованих в Херсоні і Миколаєві. При цьому Ф. де Волан розуміє, що «Очаківський лиман занадто ненадійний та непридатний ні для порту, ні для рейду, і вхід до нього утруднений східними вітрами» (Деволан 2002b, с. 84).

Було б непогано, каже Ф. де Волан, щоб торгові судна доходили до Херсону. «Торгівля з внутрішніми районами Росії, напевно, від цього тільки виграє». Але кораблі піддаються великій небезпеці в лимані з точки зору умов навігації. Ф. де Волан рекомендує «розчистити одну з проток Дніпра, усунувши перешкоди, які до теперішнього часу встають на шляху судів з водотоннажністю більше ніж 7-8 футів» (Деволан 2002b, с. 187-188). Ця глобальна проектна пропозиція буде втілена в життя лише через сторіччя, але ситуацію на користь регіональної переваги Херсону або Миколаєва це вже не змінить.

Третій проект щодо поглиблення дна та прокладання каналу в пісках пересипу стосувався Хаджибейського лиману (Деволан 1999, с. 40-45). Користуючись досвідом гідротехнічних робіт на річках інженер запропонував це з метою перетворити лиман на гавань та організувати у ній порт. Ідею він собі не приписував. Вона виникла в деяких «освічених умах» та лише отримала увагу Ф. де Волана. За його словами «для розташування військового порту було б більш вигідним, ніж Севастополь». Причому, цей порт міг би мати можливість «приймати весь російський флот, що знаходиться в даний час в цих краях» (Деволан 2002b, с. 84-85, 197).

Таким чином, в Північно-Західному Причорномор'ї для періоду XV-XVIII ст. можна виділити чотири зони колонізації, кожна з яких

мала свій набір переваг і недоліків. Дефіцит природного будівельного каменю і відсутність будівельного лісу на Нижньому Дунаї компенсувалися сприятливими умовами річкової комунікації та наявністю необмеженого ресурсу питної води. Вся інфраструктура трьох міст на нижньому Дністрі: Бендери, Білгород (Аккерман) і Аджидер, спиралася на основні переваги місцевості – вільний доступ до якісної питної води, наявність запасів природного будівельного каменю, а також доступ до повноводної, судноплавної річки. Єдиний, але істотний недолік Білгорода та Аджидеру це віддаленість від морського узбережжя (на 10 км) при невеликій глибині лиману і негативному впливу льодового покриву на портові споруди і навігацію.

Литовський Качубейов (турецький Хаджибей) був віддалений від річкових магістралей (відстройового лісу, дров), доступ до питної води залишався обмеженим. Природний будівельний камінь теж низької якості, але доступний у великій кількості. Однак безсумнівним і унікальним залишалася велика, глибока морська бухта, що не замерзає взимку. Поява у цьому місці великого населеного пункту і портового центру в 1790-х рр. стала можлива лише завдяки штучній компенсації відсутніх ресурсів ззовні.

Четвертий пункт колонізації – Очаків в гирлі Дніпро-Бузького лиману, мабуть, унікальний тим, що при всьому наборі негативних природних умов тут існували фактори компенсуючого характеру. Очаків не мав вигідної гавані із придатними умовами навігації – лиман замерзав, замулювався річковими наносами, природно фарватер пролягав ближче до Кінбурна. Тут не було ні прісної води, ані лісових масивів. Дві найближчі річки через існування порогів, залишались непрохідними. Правда, відносно близько знаходились запаси каменю в урочищі Кам'яна Ломка, яким користувалися в середині XVIII ст. (Андрієвський 1893, с. 241-242). На каменоломню також перетворилися й руїни недалекої античної Ольвії (Сапожников 2001-2002, с. 459).

РОЗДІЛ 2

ЗАМКОВА ФОРТИФІКАЦІЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я НА ПОЧАТКУ XV – НАПРИКІНЦІ XVII СТ.

2.1. Замкова фортифікація Молдавського воєводства (1410-ті рр. – 1484 р.)

2.1.1. Замок Білгорода на карті з *Codex Latinus Parisinus 7239*

У 1979 р. румунський філолог І. Думітріу-Снагов видав об'ємну монографію «Румунські країни в другій половині XIV ст.» в якій опублікував т. зв. «Балкано-Анатолійську карту» з *Codex Latinus Parisinus 7239*. В оригіналі зображення повнокольорове, виконано аквареллю на аркуші пергаменту розміром 32×37 см. На карту нанесені території південно-східних Балкан і Нижнього Подунав'я (рис. 11). Всі підписи і легенди виконані на венеціанському діалекті. Орієнтації по сторонах світу і масштабної лінійки немає, лінія морського берега, напрямки річок, загальні пропорції в передачі місцевості сильно викривлені. Дата на карті відсутня, тому автор публікації запропонував власний варіант – 1396 р. (Dumitru-Snagov 1979, р. 609).

У верхньому правому куті зображення знаходиться малюнок замку з підписом «Monchastro» – відома латинська назва Білгорода на Дністрі. На мапі це невеликий значок у вигляді кам'яного укріплення з трьома вежами. В контексті запропонованої дати деякі дослідники прийняли його за «найраніше зображення Білгородської фортеці», оскільки візуально малюнок нібито схожий з існуючою досі цитаделлю оборонного комплексу. На цій підставі було датовано і появу всієї фортеці – не пізніше ніж «створена карта» (1396 р.) (Spinei 1994, р. 80-81; Шлапак 2001, с. 57, 191; Красножон 2010с, с. 75-102). Такий погляд на хронологію раннього періоду фортифікації Білгорода увійшов навіть в академічні видання (Параска 1987, с. 27). З'явилися спроби ідентифікувати по значках з карти й інші фортеці – Кілію, Вічину (Şlaras 2004, р. 63-65)⁶ і Сучідаву (Амон 2015, с. 5-12).

Цитадель Білгорода дійсно старіший елемент оборонного комплексу. Вона являє собою квадратний в плані замок, розміром 30×30 м з чотирма наріжними вежами. Оскільки писемні джерела мовчать про час будівництва цитаделі в різних наукових роботах варіанти дати варіюються в межах 250 років: з початку XIII ст. до другої половини XV ст. (огляд історіографії див.: Шлапак 2001, с. 51-60; Красножон 2012с, с. 80-94, 125).

З публікацією І. Думітріу-Снаговим свого дослідження по карті Балкан, здавалося б, проблему датування початкового етапу фортечного ансамблю Білгорода на Дністрі вирішено. Тим більше, що його висновки співвідносяться з першим літописним повідомленням про вихід Молдавії до Чорного моря у 1392 р. (Бырня 2003, с. 182), а також з даними про присутність на західному фасаді цитаделі плити з середньовічним гербом Молдавського воєводства (Красножон 2016с, с. 76-77).

Свого часу я також беззастережно прийняв цю дату будівництва цитаделі (Красножон 2010с, с. 100). Але результати історико-архітектурних досліджень споруди незабаром змусили в ній сумніватися. Згідно з ними, ініціатором будівництва білгородського замку, швидше за все, був Олександр Добрий в період з 1414 по 1420 рр. (Красножон 2012с, с. 23-25, 161-172). Виникла необхідність ретельно переглянути аргументи І. Думітріу-Снагова.

Оскільки у карти немає власної назви в літературі зустрічається безліч варіантів: «Військова карта Балкан» (Orachev 2005, р. 36-37), «Карта Карпато-Балкано-Анатолійська» (Dumitru-Snagov 1979, р. 66), «Карта Боспора і придунайських країн» (Banfi 1954, р. 18), «Італійська карта Балкан» (Babinger 1951; Banfi 1954) та ін. Жоден з них не настільки вдалий, щоб його було прийнято.

Карта охоплює ділянку Балкан зі сторонами по 660 км: від Белграда на Дунаї до Чорного моря та від Тімішоари до узбережжя Босфору (рис. 11). У південній частині вона обмежена берегами Проπονтіди. У північній – Карпатами.

⁶ М. О. Шлапак намагається знайти на карті Стару Кілію, пов'язуючи з нею топонім карти Балкан – Барадіго (Baradigo), але не враховує супутню легенду, в якій сказано, що «звідси до моря – 200 італійських миль» (348 км). Це ніяк не Кілія і навіть не приморське місто. І. Киндя припускає, що Барадіго міг би співвідноситися з Браїлою (Cândea 2015, р. 18), що має сенс виключно з точки зору співзвучності назв.

Дунай показаний в нижній своїй течії від гирла на сході до Белграда на заході. Лівий берег Дунаю позначений як Валахія в двох варіантах написання (Vlachia, Valchia). Вище від неї – Трансільванія (Transiuana, Trasiuana). Дунай не підписаний, але впевнено ідентифікується за топонімами на його берегах (Нікополь, Відін, Смедерево, Колонбаз, Белград) та загальному контуру. Карта містить 74 топонімічні написи (з яких 10 хоронімів, 6 гідронімів і 58 астіонімів), 73 графічні зображення населених пунктів і трьох мостів. На карті розміщено 15 легенд прив'язаних до певних регіонів (переклад за: Banfi 1954; Dumitru-Snagov 1979). Для зручності на прорисовці карти я пронумерував їх відповідно до цього переліку (рис. 11):

1. «У це місце приїхав пан король з великим числом християн».
2. «Дорога, яку король вибрав з армією».
3. «Біля цього місця король буде переправлятися настільки довго, наскільки вози дозволять переправлятися».
4. «Дакійський міст».
5. «Річка Олта, на якій кораблі для транспортування армії будуть перебувати».
6. «Пустельне місце».
7. «Невеликі гори в напрямку Дунаю, які поділяються в декількох напрямках».
8. «Пустельне місце, населене тільки рибалками».
9. «Від Зорзанело сюди – 400 миль (696 км – А.К.), і звідси до моря 200 миль (348 км – А.К.)».
10. «Зверніть увагу, що від Нікополя до моря 500 італійських миль (870 км – А.К.) і звідси до Зорзанело 100 миль (174 км – А.К.), і звідси до моря незліченна кількість миль, якщо ви прямуєте річкою».
11. «Від Нікополя до Адріанополя і навіть до Константинополя немає гір, але уздовж рівнинної дороги розташовані невеликі пагорби, якщо їх можна так назвати».
12. «Тут розташовувалось велике місто Троя».
13. «Висока та дуже міцна» (фортеця).
14. «Тут скелі на Дунаї, які названі Залізними воротами і жоден з них не може переправитися через це місце без провідника».
15. «Початок Валахії».

Над значками міст і фортець в більшості випадків встановлені прапорці з півмісяцем (ісламський символ, як показчик приналежності міста османам), або з хрестом (приналежність до християнського правителя).

У двох підписах картограф використовував майбутній час (№ 3, № 5). Король не перетнув перевал, а лише збирався це зробити. Кораблі на

р. Олта не переправили армію, їх лише планувалося в цьому задіяти. Як завершений факт подана інформація тільки про збір військ. Показово, що «початок Валахії», з точки зору картографа, розташований саме з боку Угорщини. Цей текст за характером виглядає як доповідь про результати розвідки.

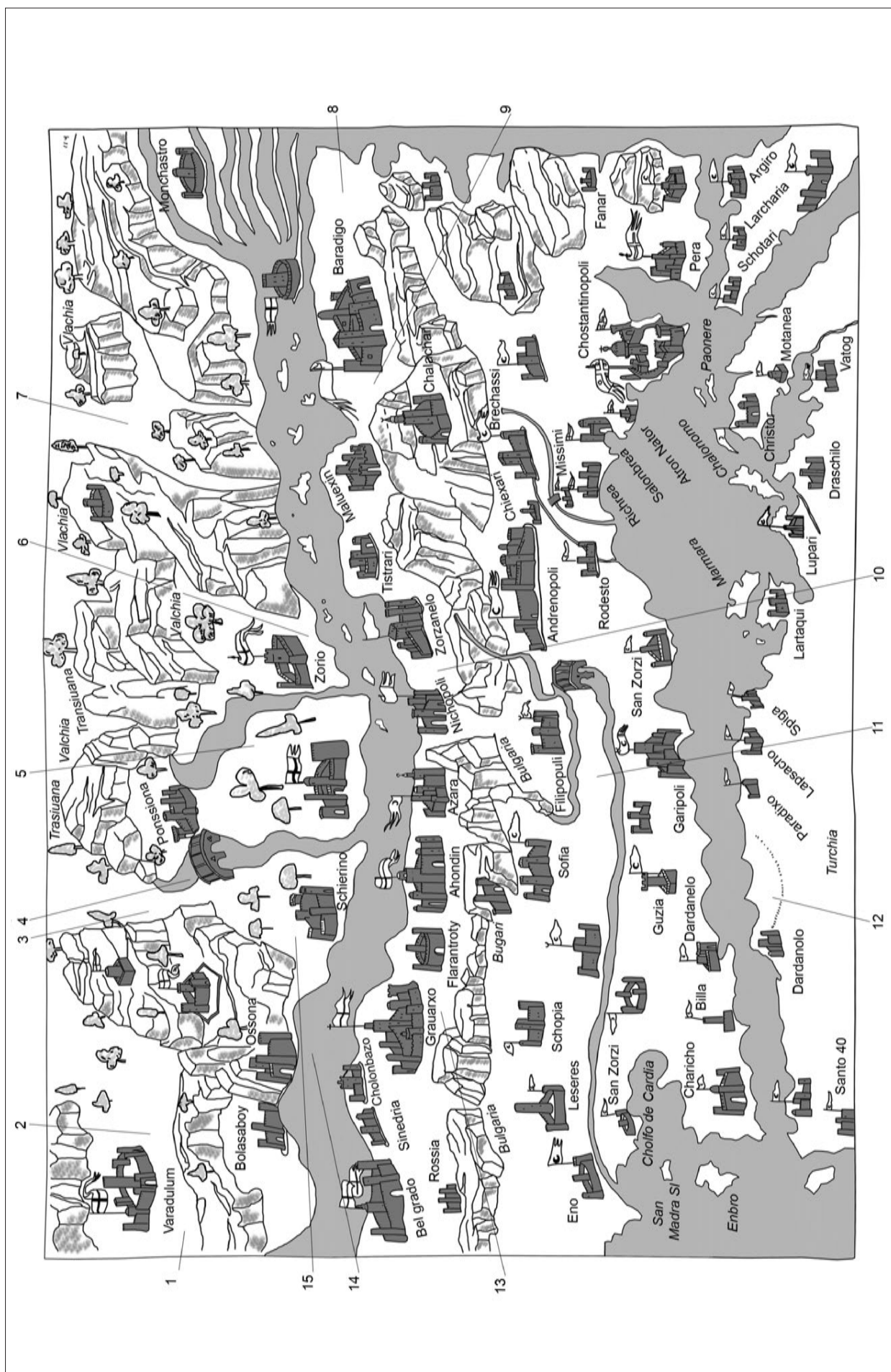
Не відповідають дійсності наведені картографом відстані: від Нікополя до моря по прямій виходить 870 км, а через Зорзанело і Барадіго – 1200 км. І. Думітріу-Снагов намагається максимально скоротити розліт в даних при перерахунку кілометражу на сучасний лад. У метричній системі 500 італійських миль «від Нікополя до Ісакчі» у нього дорівнюють лише 493 км (така реальна відстань між містами сьогодні). Але з Ісакчою автор чомусь пов'язує пункт Барадіго, який віддалений від моря на 200 миль (347 км), згідно експлікації, що не відповідає дійсному стану першої.

Румунський дослідник італійську милю перерахував в пропорції 1:1. Тоді як навіть в мінімальному значенні т. зв. римська миля дорівнює 1,489 км. Невідповідність картографічних даних дослідник списує на «зміну рівня води в Чорному морі за останні 600 років», що призвело до викривлення берегової лінії на сотні кілометрів (Dumitru-Snagov 1979, p. 101).

І. Думітріу-Снагов дуже вільно поводить з джерелом не тільки в справі перерахунку відстаней. На власному варіанті прорисовки карти він перетворює прапор над Нікополем в християнський, хоча в оригіналі той без символів. Праворуч від Нікополя на білому прапорі міста Зорзанело також малює хрест. Під фортецями на південному березі Босфору опускає їх назви, хоча вони добре читаються. На північному узбережжі Мармурового моря ігнорує топонім Родесто. Проте додає в своєму малюнку до безіменних фортець назви: Вічина (в гирлі Дунаю), Челей (в гирлі р. Олта) і Димбовіца по сусідству з ними. Без будь-якого пояснення в тексті (Dumitru-Snagov 1979, p. 87, 99).

При цьому на самій карті вже є грубі помилки в локалізації деяких топонімів. Наприклад, Монкастро, що нас цікавить, невірно розміщений у гирлі Дунаю. На це звернув увагу ще Ф. Банфі (Banfi 1954, p. 18). Таке положення (на правому березі північного рукава дельти Дунаю) має займати Стара Кілія.

Цілком ймовірно, саме це джерело сприяло появі в подальшій європейській картографічній традиції XVI-XVII ст. дублюючої дунайської локалізації Білгорода, як топонімічного синоніма Монкастро. Так, на карті Якопо Кастальдо 1584 р. на лівому березі Нижнього Дунаю позначений

11. Військова карта Балкан (прорисовування) (Красножон 2017d, с. 78).

Bialogrod, а на правому березі Нижнього Дністра – Bialigrod. Дві назви Bialigrod знаходяться на мапі Кремера 1589 р., а між ними, в Буджаку, зазначений ще й Moncastro (Orachev 2005, р. 72-75). Подібна плутанина має місце і на карті 1596 р. Доменіка Кустоса: Bialogrod розміщений на лівому березі в дельті Дунаю, нижче топоніма Kilia poua. На правому березі lac. Vidouc (Дністровський лиман) показаний другий Bialogrot, з припискою: «ou Moncastro». На карті Меркатора 1619 р. топонім Bialigrod також зазначено двічі: на лівому березі Дунаю, нижче за течією від Кілії Нової, і на правому березі Дністровського лиману. Тут же знову вказаний і «Буджакський» Moncastro.

Карта Балкан розташована на заключному розвороті кодексу CLP 7239. Основний його обсяг займає «Трактат Паоло Сантіні⁷ про військове мистецтво і військові машини». І. Думітріу-Снагов публікує факсиміле трактату супроводжуючи його багатьма коментарями. Дослідник наполягає на єдиному походженні карти і трактату, не бажаючи розділяти їх ні за якими критеріями. Проте, інженерний твір ніяк не пов'язаний за змістом з розглянутою картою (немає авторських коментарів до неї, посилань в тексті; навіть мови використані різні). Трактат структурований за тематичним принципом і являє собою набір повноформатних ілюстрацій різних механічних винаходів, забезпечених пояснювальними текстами різного розміру. Дати немає. На титульній сторінці, поруч з назвою, знаходиться тугра султана (Dumitru-Snagov 1979, р. 30, 31). Назва – італійською (як і підписи на карті), основний текст латиною.

Між картою та трактатом середньовічний укладач залишив кілька чистих аркушів. Серед ілюстрацій самого трактату карт немає, як немає і жодного підписаного зображення фортеці. Візуально можна ідентифікувати, мабуть, Константинополь (?), але це зображення також розміщено поза трактатом, займаючи один з останніх розворотів Кодексу. Зображення міста дещо дивне – показані лише стіни, без внутрішніх споруд (немов художник не мав доступу до них). На задньому плані, через протоку – невелике місто, що нагадує Перу і ще далі, за нею – декілька фортечних башт Румеліхисар (?) (CLP 7239, fo. 110v-111r; Dumitru-Snagov 1979, р. 614-615).

Румунський філолог не сумнівається в авторстві твору Паоло Сантіні, керуючись його підписом на титулі. На думку І. Думітріу-Снагова, праця написана «в ході підготовки до антиосманського хрестового походу європейців, що закінчився трагічно під Нікополем 25 вересня 1396 р.», а карта є конспективною ілюстрацією до рукопису з викладом «всіх військових умов тих теренів, які добре знав, і на яких могли розвернутися воюючі армії» (Dumitru-Snagov 1979, р. 24-26, 40-41, 66, 86, 161-163).

Уявлення І. Думітріу-Снагова про датування карти (до 1396 р.) засновано на факті присутності християнського прапора над містом, що розташоване на захід від Нікополя, яке в авторському малюнку розшифроване як Ahandin, тобто Відін⁸ (рис. 11). Як відомо, місто перейшло під владу турок лише після Нікопольської битви (Dumitru-Snagov 1979, р. 165).

Цю версію розвинув болгарський дослідник А. Орачев. Він звузив датування джерела, уточнивши terminus post quem – 1395 р. виходячи з помилкового уявлення про те, що над Нікополем розвивається прапор з ісламським півмісяцем (насправді стяг без символів), в той час як Відін ще залишається містом християнським. Нікополь османські війська взяли у 1396 р. (Orachev 2005, р. 36). І. Думітріу-Снагов знав про загальноприйняту думку, що трактат Сантіні з кодексу CLP 7239 є лише копією широко відомої праці італійського інженера Маріано Таккола (1381-1453 pp.) «Про машини» («De machinis»), що вийшов у 1449 р. (Knobloch 1992, р. 149). Знав і всіляко спростовував це.

Не будемо розбирати розлогі аргументи дослідника з даного питання. Роль Сантіні як переписувача твору «Про машини» Маріано Таккола давно і ґрунтовно вивчена (Scaglia 1971; Knobloch 1992). Досить лише порівняти трактат Таккола з кодексу CLM 28800 з його пізнішою копією у CLP 7239. Вони майже ідентичні. Відмінності, в основному, в оформленні. Сантіні прикрасив чорно-білі ескізи Таккола, оживив їх, додав деякі деталі (рис. 12), змінив розташування коментарів на сторінках, де-не-де вставив фігури (рис. 13). Деякі ілюстрації у CLP 7239 перегукуються з раннім трактатом Таккола «Про двигуни» («De ingeneis»). Наприклад, малюнок вершника з ручною бомбардою

⁷ Паоло Сантіні – відомий італійський інженер середини XV ст. Народився в П'ємонті. Кілька років перебував на службі Венеціанської республіки, потім перейшов на службу до угорського регента Яноша Хун'яди, очоливши модернізацію кількох фортець, а також розвиваючи артилерійську справу.

⁸ На карті Балкан написано трохи інакше: Ahondin. Походить від античного Бонон, Бононія (у Ортеліуса), трансформувалася в пізніший Бдін. На карті Сансона 1648 р. (Orachev 2005, р. 76, 80) нова назва Відін дубльована більш звичним Бодоні. На захід від Відіна розташований історичний Flarantrotty (Флорентин), як і в наші дні.

Мар'яно Таккола «Про машини»

Паоло Сантіні «Трактат про військове мистецтво та військові машини»

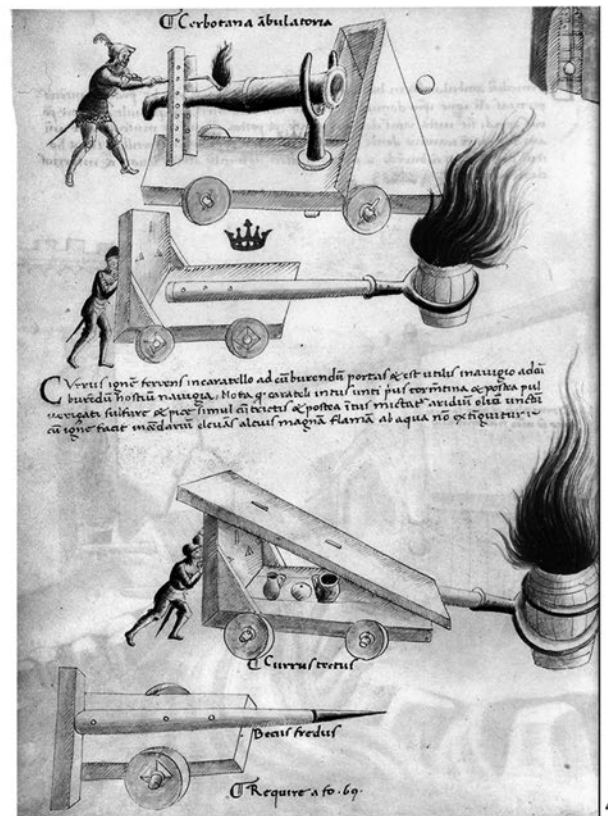

Рис. 12. «Секційний міст для річкової переправи» (1, 2) і «Мобільна сербатана» (3, 4) (1, 3 – за: CLM 288000, р. 15 v; 2, 4 – за: CLP 7239, fo. 19v, fo. 58v).

Мар'яно Таккола «Про машини»

Паоло Сантіні «Трактат про військово мистецтво та військові машини»

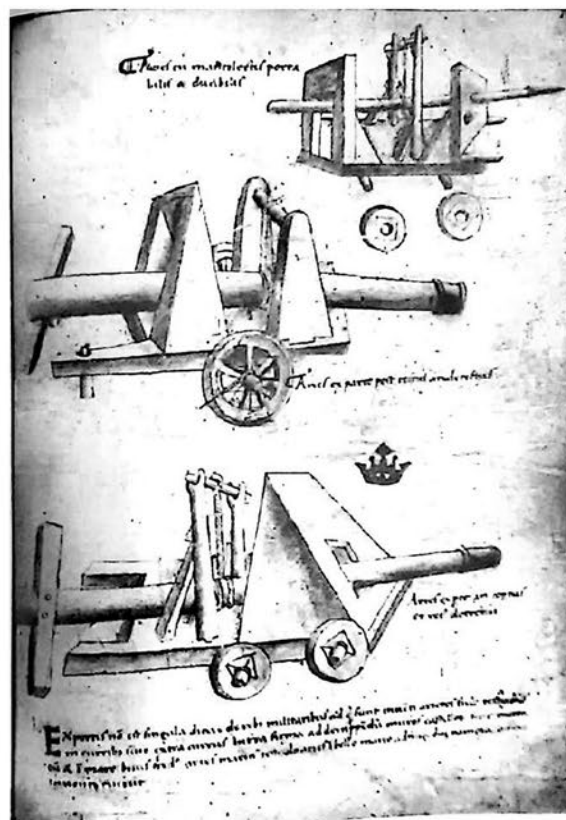
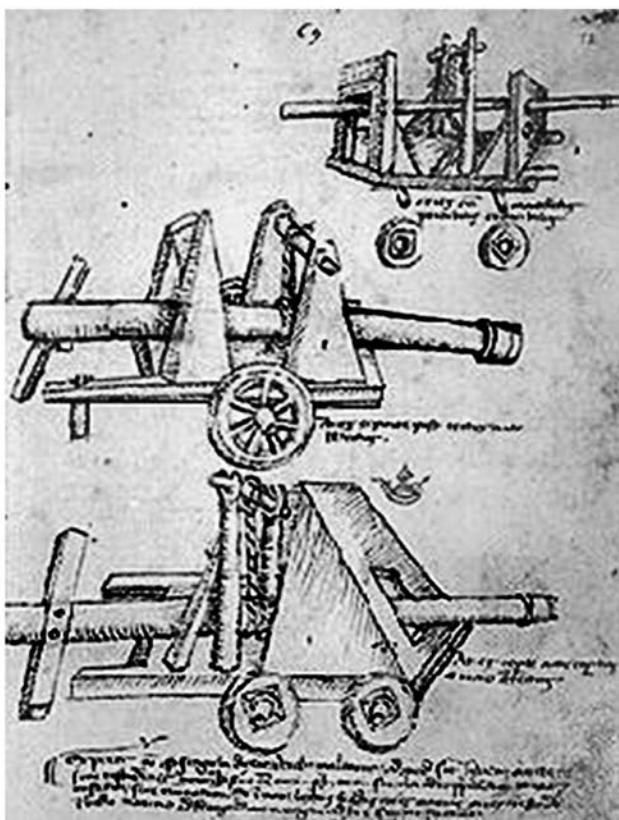

Рис. 13. «Кінь, озброєний гострими списами, що стрибає» (1, 2) та «Візки із захисними шторами» (3, 4) (1, 3 – за CLM 288000: fol. 67 r., С. 69 r.; 2, 4 – за CLP7239: fo. 71r, fo. 73r).

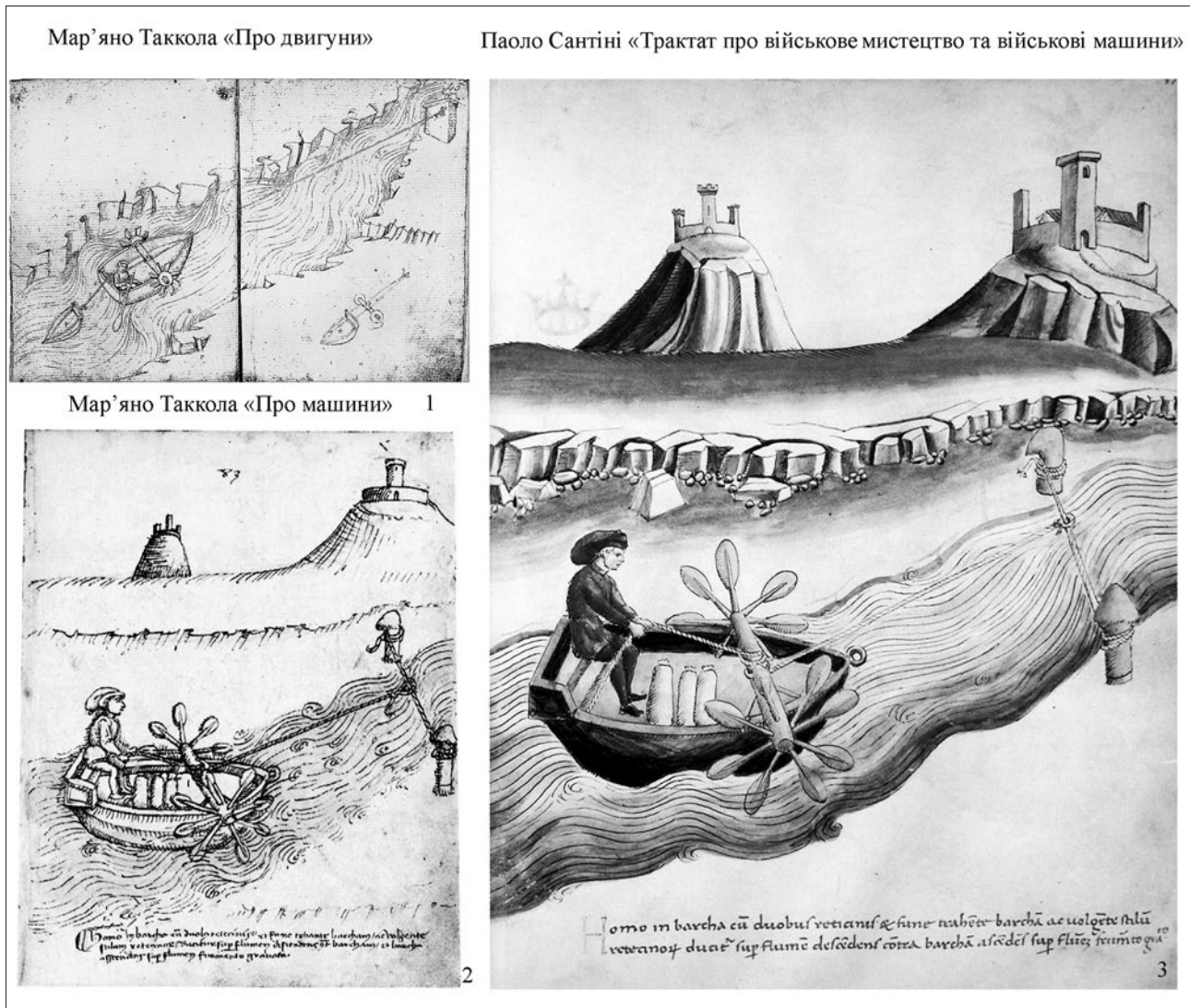

Рис. 14. «Веслова система човна» (1 – за: MP 766, cc. 44 vr.; 2 – за: CLM 288000, fol. 68 r., С. 83 r.; 3 – за: CLP 7239, fo. 87 r).

або малюнок човна з гребними гвинтами по бортах – вони також повторюються в обох працях Таккола (рис. 14). Але технічна інформація на малюнках передана Сантіні без змін (рис. 15).

Сантіні змінив ім'я автора на власне не тільки в титулі, а й в самому тексті. Його коментар до зображення картини світу виглядає так: «Я, Паоло, вважаю, що вся земля є круглою і перебуває посеред вод, і частина її знаходиться нижче вод, а частина підноситься над ними» (CLP 7239 fol. 107v; Dumitru-Snagov 1979, p. 607). У першоджерелі замість Паоло, дано «Архімед» (CLM 28800: f. 5v). «Архімедом з Сієни» – так називав себе сам Таккола, це прізвище використовувалося і його сучасниками (Knobloch 1992, p. 149-150). І воно в повній мірі виправдано. Мар'яно Таккола – один

із засновників італійської інженерної школи. Його праці набули популярності у XV ст. і широко розповсюджувалися в копіях, надихаючи Гіберті Бонароско (Ms. BR 228), Франческо ді Джорджо і, можливо, навіть Леонардо да Вінчі. Вважається, що архітектор Філіппо Брунеллески на підставі розробок Таккола створив інструменти для будівництва знаменитого куполу Флорентійського собору (Knobloch 1992, p. 149; Scaglia, 1971). Перша з праць Таккола – «Про двигуни», складається з 4 книг. Закінчено її у 1433 р. та присвячено угорському королю Сигізмунду Люксембурзькому, який зупинився в Сієні по дорозі до Риму, прямуючи на свою коронацію. Другий – «Про машини», являє собою оновлений і доповнений у 1449 р. варіант попереднього⁹ (Scaglia 1971).

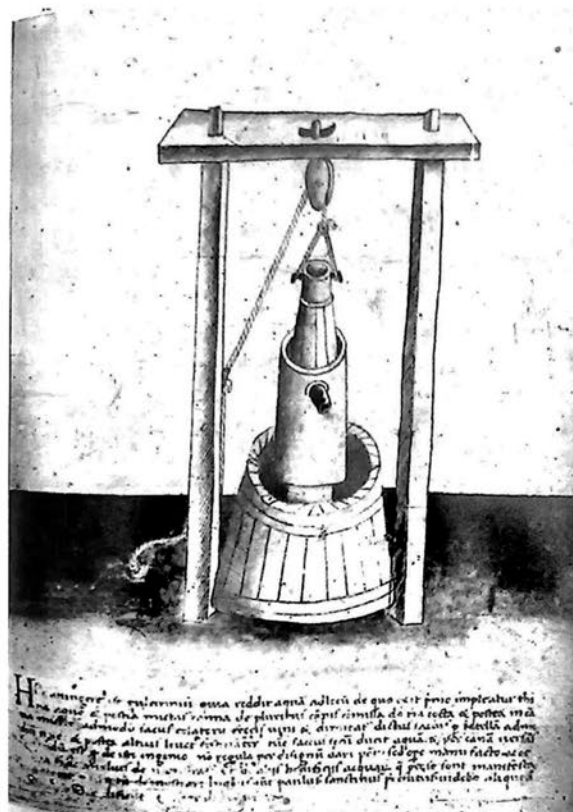
⁹ До нього перекочує з першої книги зображення короля Сигізмунда в образі вершника з короною над головою (CLP 7239, f. 5r; Dumitru-Snagov 1979, p. 203). Ф. Банфі помилково прийняв вершника за венеціанського кондотьєра Бартоломео Колеоні – замовника однієї з копій трактату «Про машини» (Banfi 1954, p. 23).

Мар'яно Таккола «Про машини»

1

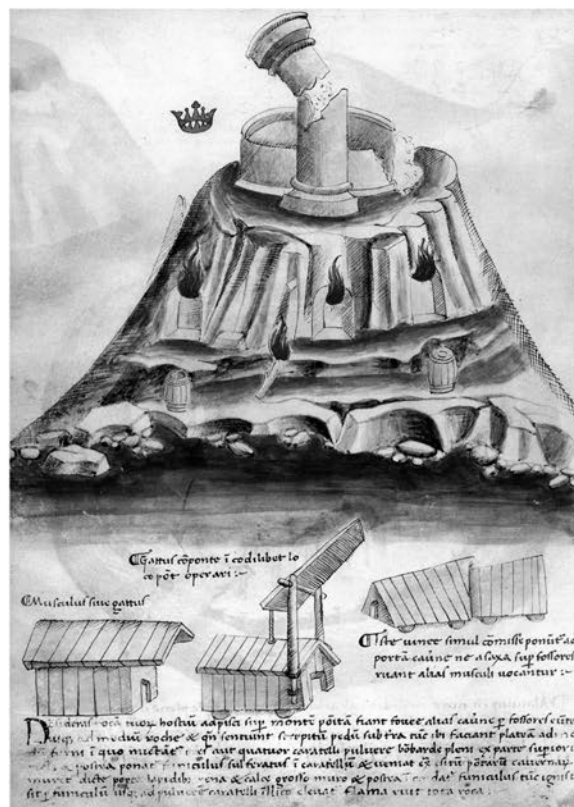
Паоло Сантіні «Трактат про військове мистецтво та військові машини»

2

3

4

Рис. 15. «Поршнева помпа» (1, 2) та «Підземні міни, що викликають руйнування в фортеці» (3, 4) (1, 3 – за CLM 288000, с. 40г, с. 48v; 2, 4 – за CLP 7239, fo. 52v, fo. 44r).

У своїх роботах інженер розглядав питання будівництва мостів, млинів, акведуків, використання гідроресурсів, будівництва гаваней, розміщення вантажів, облаштування свердловин і колодязів. Чого немає в працях Таккола, так це карти Балкан. Тому датування першоджерела поширюється лише на трактат Сантіні з CLP 7239. Трактат «Про машини» включений до кодексу CLM 28800 (розмір 29×22 см, 83 стор., латинська мова, папір). Спочатку книга називалася «Військові питання», але з XVI ст. з легкої руки переписувача вона стає відома під заголовком, що використовується сьогодні (Knobloch 1992, р. 149).

Що стосується кодексу CLP 7239, то він був знайдений і опублікований набагато раніше за оригінали Таккола. У 1687 р. кодекс придбаний П'єром Жірдінном, французьким послом при Блискучій Порті, у бібліотеці султана Мустафи I, та доставлений до Парижу через рік. У 1797 р. він був знайдений Вентурі і вперше виданий (Banfi 1954, с. 17). Паризький кодекс виконаний на пергаменті. Розмір 35×24,5 см. Складається з 125 розворотів, пронумерованих в єдиній пагінації¹⁰. Паоло Сантіні виступив автором великої компіляції, яка сьогодні визнана дослідниками як найбільш повна копія праць Таккола (Knobloch 1992, р. 149).

Німецький османіст Ф. Бабінгер припустив, що Сантіні створив кодекс спеціально для Мехмеда II, оскільки саме його тугра знаходиться на титулі (Babinger 1951, р. 8-15). Але навіть тоді переписувач включив до трактату вступ Таккола, в якому той закликав християнських правителів до боротьби з мусульманами? Ймовірно, щоб не дратувати султана, неpolitкоректну сторінку в подарований йому копії ретельно зафарбували (CLP 7239, f. 2r; Knobloch 1992, р. 150; Dumitru-Snagov 1979, р. 180-181).

Отже, нижня дата кодексу CLP 7239 визнається часом створення оригіналу з якого той скопійовано – не раніше 1449 р. За логікою І. Думітріу-Снагова про нерозривність трактату з картою Балкан, цю дату треба було б перенести на обидва документи. Дійсно, єдина художня манера виконання карти і малюнків трактату очевидна. І вона не властива Таккола. З іншого боку, між трактатом і картою немає контекстуального зв'язку, в чому Ф. Бабінгер правий (Babinger 1954, р. 8). З сумнівом щодо авторства Сантіні відносно карти Балкан ставився і Ф. Банфі, акцентуючи увагу на тому, що переписувач не був знайомий з карто-

графією і походив з П'ємонту, тоді як в легендах використаний венеціанський діалект. При цьому дослідник підкреслив стилістичну схожість карти з кодексу і «Марра mundi» Фра-Мауро середини XV ст., допускаючи їх спільне походження (Banfi 1954, р. 23-24).

Обидва дослідники схильні датувати карту XV ст., як і переважна більшість інших істориків, які займалися цим питанням (огляд історіографії див.: Banfi 1954, р. 17; Dumitru-Snagov 1979, р. 67-78). Найбільш несуперечливий варіант датування (квітень 1452 р. – травень 1453 р.) озвучений Ф. Бабінгером. Обґрунтуванням слугувало зображення замку без назви з османським прапором на північному березі Босфору, між Перою та фортецею Фенер (чорноморське гирло Босфору). І якщо над візантійською столицею майорить прапор Палеологів і місто ще не взято турками, тоді османською фортецею на схід від нього може бути тільки Румеліхисар (Babinger 1951, р. 8-15).

Ф. Банфі критично ставився до цього варіанту, визначивши час створення карти жовтнем 1443 р. (Banfi 1954, р. 23-24). За експлікацією він намагається відтворити маршрут походу на Болгарію польського короля Владислава III восени 1443 р. Ключовою ланкою в цих міркуваннях є підпис біля Тімішоари (Варадулум), куди «прибули війська короля у вересні». Згідно з Ф. Банфі, початок військової кампанії короля був саме тут. Потім король нібито перетнув Карпатські перевали, досягнувши р. Олта, та вийшов до османського Нікополя з півночі, форсувавши тут Дунай.

Цей маршрут не підтверджується джерелами. Невідомо, як взагалі пролягав шлях військ Владислава тієї осінньої кампанії. Ясно лише, що переправа через Дунай відбулася у невстановленому місці під назвою *salsum lapidem*, а на зворотному шляху до Угорщини війська увійшли до Софії і до 3 листопада вступили у Ніш (Banfi 1954, р. 21-22).

І. Думітріу-Снагов і зовсім заперечує прочитання слова «вересень» в легенді біля Тімішоари (в оригіналі – набір букв «*ins mbre*»), спростовуючи датування Ф. Банфі (Dumitru-Snagov 1979, р. 74). Проте приєднується до нього в його критиці версії Ф. Бабінгера. Обидва апелюють до того, що фортеця по сусідству з Перою безіменна. Отже, якщо «на ній не написано, що це Румеліхисар, значить, це могла бути будь-яка стара візантійська фортеця, захоплена турками в першій половині XV ст., наприклад, Анадолу-Каваг» (Banfi 1954, р. 22; Dumitru-Snagov 1979, р. 92).

¹⁰ У змісті самого трактату переписувачем зазначено лише 106 розворотів. Поза змістом дано ще вісім останніх (Dumitru-Snagov 1979, р. 606-619).

Однак у турків не було ніяких фортець, захоплених або збудованих на європейському березі Босфору до квітня 1452 р., тобто до появи Румеліхисар. Це добре відомо з численних джерел. Північна сторона протоки офіційно належала Візантії, доки не почалося будівництво Румеліхисар (Рансимен 1983, с. 68-69). Отже, на карті Балкан показана саме вона. Якраз між мисом Румеліфенер та Золотим Рогом, напроти пункту Gıgıro, який співвідноситься з Анадолхисар (Гордеев 2014, с. 11-19), що відповідає реальній топографічній ситуації на даній ділянці Босфору.

Переконливий висновок Ф. Бабінгера спробував розвинути сучасний історик картографії І. К. Фоменко. У своїй масштабній монографії присвяченій причорноморським портоланам він включив прорисовку німецького колеги замість якісної кольорової фотокопії оригіналу (хоча карта не є портоланом). Російський дослідник визначив *terminus post quem* створення карти – 29 травня 1453 р. (Фоменко 2011, с. 151-153, рис. 22).

І. К. Фоменко зауважує, що над Константинополем розвіваються два стяги: візантійський з геральдичною символікою Палеологів над Мармуровою вежею та генуезький – над районом Месотіхіон. Другий прапор нібито вказує на кінцевий епізод облоги – оборону цього фортечного сектору генуезьким загоном Джустініані Лонго. Це важливе спостереження, оскільки прапор над Месотіхіоном дійсно такий, як і над Перою (рис. 11). Правда, історик впевнений, що подібний розподіл значків автор карти міг зробити лише після падіння Константинополя.

Але чому не під час облоги або навіть до її початку (23 березня 1453 р.)? Адже Джустініані прибув до Константинополя ще 29 січня 1453 р. і «був негайно призначений командувачем оборони сухопутних стін» (Рансимен 1983, с. 83).

Далі версія І. К. Фоменка змушує його стати на «хиткий ґрунт припущень» в пошуках пояснення: чому ж картограф не встановив ісламський півмісяць над Константинополем, якщо карту склав ним після падіння столиці? Начебто, справа у «відмові картографа примиритися з реальністю, в чому проглядається політична програма християнських держав в східному питанні» (Фоменко 2011, с. 151).

На мій погляд, результати спостережень Ф. Бабінгера та І. К. Фоменка дають змогу звизначити датування карти до місяця. Так, Дука повідомляє, що перш ніж взяти в облогу Константинополь в березні¹¹ 1453 р. за наказом Мехмеда II на північному узбережжі Мармурового моря був розграбований Перінфос, зазнала нападу Селімврія (оборонялася до самого падіння столиці) та під час штурму впав розташований поруч з нею монастир святого Стефана. Останні два пункти чітко локалізуються на мапі Балкан. Селімврія співвідноситься з Salonbrea (сьогоднішній Бешикташ, що в 60 км на північний захід від стін Константинополя). Сан-Стефано, це відома ще по облозі 1204 р. гавань на місці нинішнього Ешількьой, в 14 км на північний захід від стін столиці (Заборов 1977, с. 214). Схоже, саме Сан-Стефано зображений на карті у вигляді вежі оточеної кільцем стін на березі Мармурового моря, поряд з Константинополем, та з підписом: «Athron nator» (рис. 11).

Обидва пункти під християнським прапором. Це дає верхню дату створення карти (або збору інформації для неї) – березень 1453 р. (взяття османами Сан-Стефано). На той час свої повноваження з оборони Константинополя вже давно отримав Джустініані Лонго, що знайшло відображення на карті у вигляді генуезького прапора над столицею (нижня межа – лютий того ж року). За щільністю інформаційної насиченості карти, видно, що автор зосередився не тільки на розстановці сил у Чорноморських протоках але й на Нижньому Дунаї. Гірше справа з Добруджею та Західним Причорномор'ям. Тут автор залишив поза увагою Кілію, забув вказати Варну, сплутав локалізацію Монкастро.

У Східній Угорщині, Західній Болгарії та на Мармуровому морі, на Босфорі автором відзначено велику кількість населених пунктів при мінімальній кількості безіменних (підписані навіть великі острова), що свідчить про високий ступінь його інформованості¹².

Судячи за художніми стилістичними характеристиками, карта, найімовірніше, належить руці Паоло Сантіні. А ініціатива її створення – його безпосередньому патрону, Яношу Хуньяді, регенту короля Ласло V. Угорщина була єдиною

¹¹ Дослівно: «пройшов лютий і березень, до того як з'явилася вона (бомбарда – А. К.) у місці, розташованому від міста в 5 милях. Бо незадовго до цього часу до укріплень Понта, тобто до Месемврії, Ахелоя, Візону та інших, був посланий з військом Караджа-бек, та приєднав їх. Подібним же чином, взявши штурмом і розташовані у Селімврії вежі святого Стефана, всіх, хто був усередині їх, перебив (Степанов 1953, с. 392).

¹² І. Думітріу-Снагов в своїй прорисовці карти дописує топоніми в Добруджі та Валахії, скорочуючи кількість розміщених тут безіменних пунктів. І навпаки – ігнорує підписи в південній, азійській частині карти, не переймаючись їх фіксацією.

країною, яка з усією серйозністю реагувала на посилення османської агресії на Балканах не тільки у 1453 р., але і в попередні часи, починаючи з кінця XIV ст. Експлікації маршруту королівської армії на мапі свідчать про плани угорського короля щодо превентивного захисту країни від турків на дунайському кордоні. Звідси і майбутній час при вживанні деяких дієслів в легендах. Угорці розуміли, що після падіння Константинополя наступну кампанію турки проведуть проти них. Тому після взяття султаном візантійської столиці у 1454 р. Хуньяді діє на випередження. Він змусив Мехмеда зняти облогу дунайської фортеці Смедерево, а у 1456 р. зупинив просування османських військ під Белградом. Причому в цій битві діяла його річкова гребна флотилія (Colonel 1925, р. 92)¹³.

У період, синхронний створенню карти, в березні 1453 р. перед самою облогою, Хуньяді надіслав під стіни візантійської столиці до Мехмеда посольство. Причому в складі місії перебували фахівці з артилерії, які давали корисні поради османським канонірам щодо методики обстрілу укріплень (Степанов 1953, с. 396). Консультативна допомога цього християнського правителя своєму давньому і потенційному противнику вказує на дружній характер посольства, що могло бути викликано лише особливими обставинами. Сучасник подій, Дука дає зрозуміти, що в їх основі лежать ревності Хуньяді до свого короля у зв'язку з нещодавнім відстороненням від регентства. Досягши свого повноліття 22 лютого 1453 р., Ласло V віддалив від опікунської влади свого славетного полководця. Посли повідомили Мехмеду II, що Хуньяді більше не регент і договір про трирічне перемир'я з султаном недійсний, хоча пройшла лише половина цього терміну. Дука приписує угорському полководцеві такі слова, начебто сказані султану: «Державну владу передав я пану моєму і з цього часу не можу відповідати за те, що обіцяв: візьми листи, які ти дав, і дай наші, та роби з царем Угорщини, що хочеш». І додає: «Це і було причиною прибуття посла» (Степанов 1953, с. 396).

Всю серйозність палацових інтриг, до яких був втягнутий король Ласло V та його колишній регент, демонструють події, що відбулися після смерті Хуньяді. Отримавши після зняття опікунства від Ласло V чин генерал-капітана та титул наслідного графа, Янош Хуньяді раптово помер 1456 р. Щоб не допустити його рід до влади король

відразу ж карає старшого сина Хуньяді. Молодший (майбутній король Матяш I Корвін) узятий під варту. Втративши у 1453 р. регентство, Янош Хуньяді знаходився в складному становищі. Він явно відчував владні амбіції, і переговори з турками могли носити характер політичного шантажу, спрямованого проти свого короля («роби з царем Угорщини, що хочеш»).

Ось тут вже мені доведеться зробити крок на «хиткий ґрунт припущень». А чи не створена карта Сантіні безпосередньо під стінами Константинополя, як додаток до доставленого з Угорщини подарунка султану – копії знаменитого трактату Таккола? Орієнтація карти по сторонах світу розрахована якраз на турецького адресата (на відміну від тієї ж карти Фра Мауро, розгорнутої інакше – в південному напрямку). Відомо, що Сантіні очолював угорську артилерію і навіть займався модернізацією фортеці Тімішоара у 1443-1447 рр. (Banfi 1954, р. 24), а в складі угорської делегації перебували артилеристи. Такий подарунок королівського рівня мав би не тільки привернути султана до перемовин, але й сприяти поліпшенню теоретичної підготовки інженерів османської армії напередодні активної фази облоги. Тим більше, що це сталося під час перемир'я між Османською імперією та Угорщиною.

Крім карти, до Кодексу включено малюнок стін Константинополя. Тоді ж з'явилася і тугра Мехмеда II на титулі. Карта відображає занадто короткий період в оперативній, бурхливо мінливій ситуації на Босфорі (і прилеглих до театру бойових дій землях), яка склалася в ході візантійсько-османського протистояння на початку весни 1453 р. Настільки деталізовану інформацію щодо Босфору, яку відобразив картограф, він міг зібрати лише перебуваючи на місці і безпосередньо спостерігаючи за розвитком подій. Інша річ – інформація про запланований похід угорського короля до Нижнього Подунав'я. Чи це не демонстрація султану своєї лояльності шляхом розкриття недоброзичливих планів нового глави сусідньої держави в період офіційно чинної мирної угоди? У той період, коли всі сили Мехмеда зосереджені під Константинополем, а кордони слабо захищені.

І в такому випадку свою логіку знаходить, здавалося б, дивовижна для європейця на угорській службі «непоінформованість» в передачі відстаней описуваної території. Адже Хуньяді брав участь у поході на Варну 1444 р. Свої давні

¹³ Річковою флотилією планував скористатися при переправі військ через Олту і якийсь король, судячи з легенди карти Балкан.

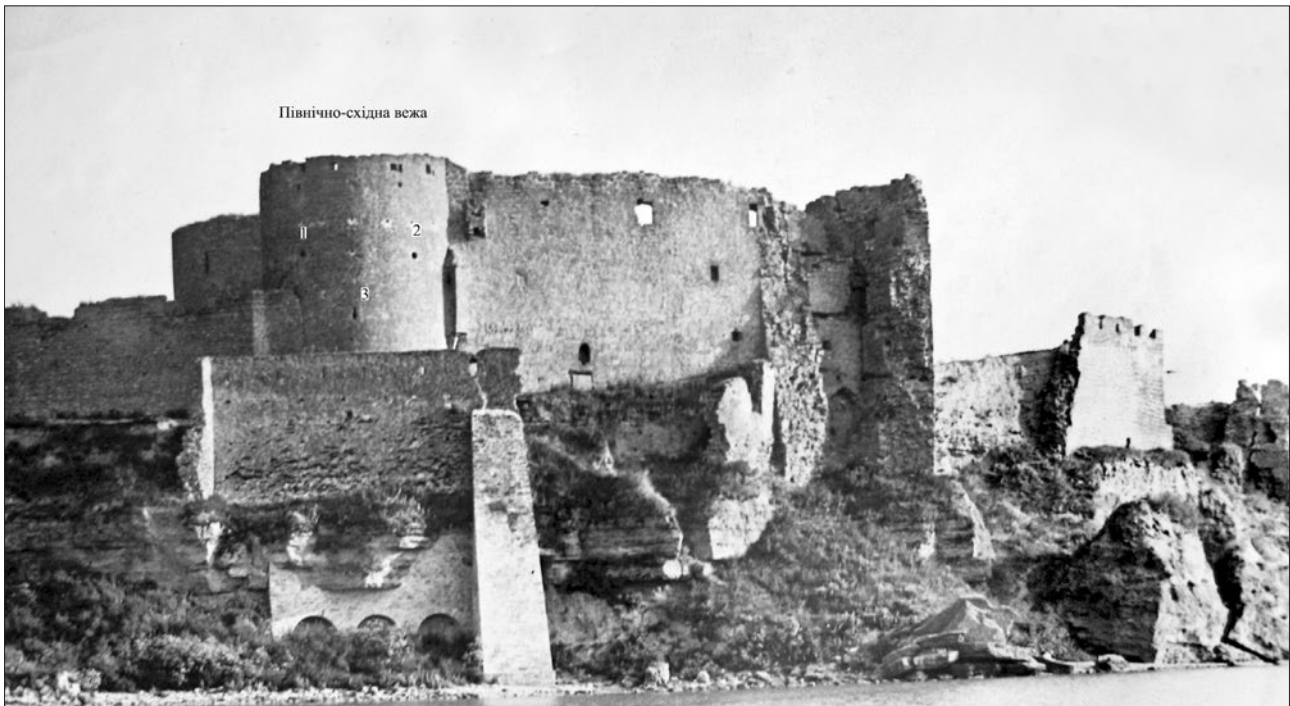

Рис. 16. Цитадель фортеці Білгород з позначенням бійниць північно-західної вежі. 1929 р. (Красножон 2016с, с. 113).

інтереси угорці мали на Нижньому Дунаї і в Молдавському воєводстві. Ще у 1447 р. Кілію було передано Яношу Хуньяді молдавським воєводою Петром II в обмін на допомогу у внутрішньополітичній боротьбі. Це дунайське місто залишалось під владою Угорщини до 1465 р. (Семенова 1987, с. 62-63). Тому королівська канцелярія і численні італійські військові радники регента (Дан 1975, с. 69-75; Colonel 1925, р. 133-135) мали добре знати не тільки справжні відстані до гирла Дунаю, а й всю тамтешню топоніміку. Інша справа, чи володів цими відомостями Сантіні, якщо, звичайно, це не навмисна дезінформація у відповідь на прохання султана описати стан справ на кордоні.

Тоді дані про відстань (а можливо, заодно і локації пунктів) могли бути навмисно і завбачливо спотворені картографом (завищені в 3-4 рази). Причому, картограф повідомляє відстані виключно в напрямку чорноморського узбережжя: фантастичні 1200 км від Нікополя до дунайської дельти та «незліченну кількість миль», якщо слідувати уздовж самої річки. Мехмеда II дійсно могли цікавити річкові шляхи до Угорщини вже в перші роки його правління. Побічно на це вказує експедиція 1456 р., коли в Дунай зайшла флотилія з 200 османських кораблів, дійшовши до самого Белграда (Colonel 1925, р. 92).

Про що б не домовлялися Мехмед з Хуньяді в березні 1453 р. це не привело до втрати репутації останнього як головного борця з турками. Вже в самому розпалі облоги Константинополя захисни-

ки все частіше пов'язують з його ім'ям свої рятівні надії: напевно, «великий християнський воїн, регент Угорщини Янош Хуньяді, скористається тим, що турки залишили майже без військ свій кордон на Дунаї». Загроза угорського вторгнення до турецьких володінь панувала в суспільній свідомості протягом усієї облоги. І чим далі вона затягувалася, тим наполегливіше в Константинополі ходили чутки, що ось-ось на допомогу прийде Хуньяді (Рансимен 1983, с. 112).

І останній епізод, який побічно підтверджує заявлений варіант датування розглянутої карти. На південному березі Дарданелл її автор визнав за необхідне розмістити легенду: «Тут розташовувалось велике місто Троя» (рис. 11).

Відомо, що облога і падіння Константинополя викликали в Європі спалах гомерівських ремінісценцій. В листуваннях інколи оплакувалася «друга смерть Гомера і Платона». Розгром Візантії уявлявся відплатою за грецький напад на Трою. Захоплені класичною літературою і фразеологією письменники були схильні називати турків те-вкрами (троянцями). Кілька десятиліть потому у Франції набув широкого поширення лист нібито написаний Мехмедом II Папі Миколі V. В ньому султан висловлював здивування тим, що італійці проявляють до нього ворожість, в той час як вони походять від тих же троянців, що й турки (Рансимен 1983, с. 149). Це означає, що згадка міфічної Трої на карті поряд з реальними відомостями як для її автора так і для читачів, здавалась

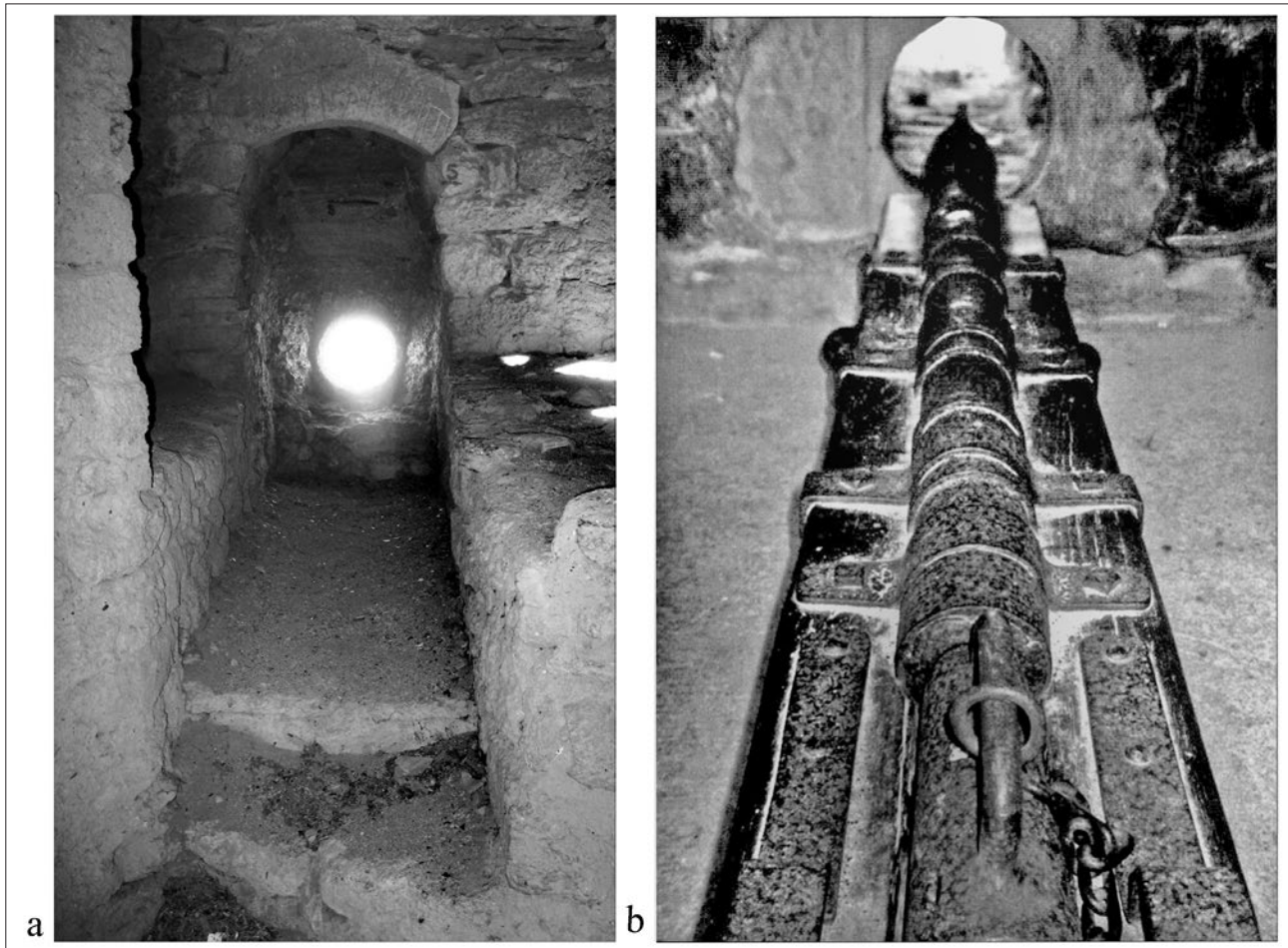

Рис. 17. а) Цитадель фортеці Білгород. Західна артилерійська камера (другий ярус північно-східної вежі) (фото автора); б) Сучасна копія казнозарядної гармати з Танталону (Cooper, Turner 2008, р. 47).

особливо актуальною саме в період облоги Константинополя.

Отже, трактат «Про військове мистецтво і військові машини» був переписаний Сантіні (в межах ff. 2-107) після 1449 р. з твору Маріано Таккола «Про машини». Датування карти, запропоноване І. Думітріу-Снаговим (1396 р.) є хибним. Анахронізм в статусі міста Відін результат помилки картографа, яку допущено, скоріше за все, через недбалість (на карті значок розташований на кордоні між ісламськими і християнськими містами). Карту було створено в березні 1453 р., ймовірно, Паоло Сантіні, і включено до комплексу документів піднесених султану в початковий період облоги Константинополя.

Карта Балкан не може слугувати джерелом для визначення часу споруди цитаделі Білгород-Дністровської фортеці. Зображення замку Монкастро невірно розміщено на Дунаї і не відображає реальний вигляд фортечного ансамблю для середини XV ст. (до початку 1450-х рр. замок вже був обнесений фортечними стінами в периметрі нинішнього Військового двору). Найбільш раннім з відомих

нині автентичних зображень фортеці залишається аксонометричне креслення фортеці Аккерман 1770 р. невідомого автора (Красножон 2016с, с. 28-33). Цей інформативний документ був створений, коли Аккерман тимчасово перейшов до рук росіян на умовах капітуляції (Гончарук 2002, с. 14).

2.1.2. Датування Білгородського замку

При відсутності прямих вказівок джерел на час заснування цитаделі оборонного комплексу Білгород на Дністрі, але при наявності архітектурних ознак її молдавського походження (герб на західному фасаді), одним з основних датуючих елементів споруди стають артилерійські амбразури північно-східної вежі (рис. 16, 17). Традиційно широкий діапазон датування замку, виходячи з інформації джерел про появу в середньовічній Молдавії вогнепальної артилерії (не раніше 1407 р.) (Федорук 2010; 2011; 2014), у сукупності з інформацією про військово-політичну ситуацію в регіоні, звузився до 1414-1420 рр. (Красножон, Федорук 2012; Красножон 2012а).

Протягом усього XV ст. у фортечній архітектурі Європи зберігається тенденція до обмеженого використання артилерії. Подібна ситуація характерна і для білгородського фортечного комплексу в цілому.

Проект цитаделі з початку передбачав впровадження передових для свого часу засобів озброєння (гармат) в поєднанні з колишніми середньовічними традиціями оборонної архітектури. Білгородський замок виник на межі двох епох в розвитку фортечної архітектури Східної Європи, а молдавський господар як замовник споруди, уже мав на час будівництва артилерію великого калібру.

Чотири бомбарди розташовувалися в спеціально побудованій для них північно-східній вежі. Стволами були повернуті в бік порту. Їх завданням було не підпускати до міста ворожий флот, якого замовник замку побоювався куди більше ніж армії сухопутної. Про те, наскільки ефективним може виявитися таке озброєння проти кораблів, при вмілому використанні, наочно демонструють джерела середини XV ст. (Критовул 2006, с. 55-56). Параметри вежі, закладені спочатку в її конструкцію, були розраховані на віддачу від пострілів. Занадто тонкі стіни іноді руйнувалися під дією цієї сили (Халкокондил 2006, с. 116; Веселаго 1953, с. 236-445).

Важливим є те, що башта не перебудовувалась. Артилерійські позиції збереглися майже у первісному стані, з показовим для XV ст. розміщенням гармат (у даному випадку – важких казнозарядних) на підлозі, у спеціальній стаціонарній ложі (рис. 17).

Появі замку і його озброєння сприяли цілком конкретні політичні причини. В епоху Олександра Доброго закупівля і доставка артилерійського арсеналу до фортець залежали не тільки від багатства міста, його стратегічних інтересів, але «й ступеня очікуваної небезпеки» (Контамин 2001, с. 219).

Так, в першій третині XV ст. на зовнішньополітичному фронті господарю Олександру вдається успішно реалізовувати політику розумного компромісу, перебуваючи між трьома конкуруючими і домінуючими політичними силами в регіоні: угорцями, поляками і литовцями. До тих пір, поки у 1420 р. не з'явилася пряма загроза з боку Османської держави. Йдеться про перший «розвідувальний» морський похід турків на Кілію та Білгород (ЕОЕ 2009, р. 390).

Але, незважаючи на внутрішню боротьбу за владу між синами султана не припинявся військовий тиск османів і на Угорщину (Параска 1987,

с. 34). Різка зміна ситуації в Подунав'ї у 1413 р. спричинила за собою підпорядкування туркам сусідньої з Молдавією Валахії. Це насторожило польську, угорську та молдавську дипломатії. В контексті цих подій 1412 р. підписано договірні грамоти в Любавлі між литовським князем Вітовтом, угорським королем Сигізмундом та польським королем Ягайлом. Головним змістом документа стали взаємини цих володарів «з приводу Молдови, правитель якої розцінювався як васал польського короля, і зобов'язаний за його наказом надавати військову допомогу Сигізмунду в разі війни з турками» (Білецька 2004, с. 137).

Не будучи ще готовим до нового походу на північ, держава османів у 1414 р. бере перерву, уклавши мирні угоди з поляками і угорцями терміном на шість років. Ні Польща, ні Молдавія, як її васал, не прагнули в цей період до наступальних дій проти османів, а навпаки, всіляко ухилялися від конфліктів з ними (Параска 1987, с. 35, 42).

Тому логічно припустити, що в умовах, які склалися в цей час, Олександр Добрий, за підтримки своїх сюзеренів, міг зайнятися підготовкою до оборони на найбільш вразливих і важливих кордонах воєводства, з точки зору можливої тактики османського вторгнення.

Молдавське воєводство в цей період «при невідомих обставинах» отримує у володіння місто Кілію в гирлі Дунаю. Це другий стратегічно важливий, з точки зору охорони південних шляхів вторгнення в країну, пункт. З приєднанням Кілії Олександр Добрий отримав оборонний форпост, торговий порт, а також доступ до інформації про відносини між османами і тими країнами, в які можна було потрапити тільки через Молдавію (Параска 1987, с. 34, 39).

Шестирічне перемир'я Польщі з Османською імперією, яке поширювалося і на Молдавське воєводство, закінчувалося у 1420 р. Того ж року султан посадив на валаський престол свого ставленика і організував напад морської ескадри на Кілію та Білгород. Господарю вдалося відстояти місто на Дністрі, але довелося здати Кілію, яка перейшла в руки про-турецького правителя Валахії, Дана II (Параска 1987, с. 46).

Отже, у 1420 р. Білгород виявився в епіцентрі очікуваного воєнного конфлікту з турками. Поява кам'яного замку тут, всією своєю вогневою міццю зверненого до лиману, слід пов'язувати саме з передбачуваністю закінчення мира морським походом османів. Найбільш ймовірний час появи замку – напередодні цього походу, в період шестирічного перемир'я, але не раніше

дати появи перших гармат у Молдавії (1407 р.). Непрямим підтвердженням цього припущення може слугувати той факт, що оволодіти Білгородом туркам так і не вдалося (можливо, внаслідок добре організованої оборони), а через рік після походу, у 1421 р., Г. де Ланнуа охарактеризував його як «укріплене місто» (Брун 1853, с. 439). Це перша, серед усього комплексу документальних історичних згадок про Білгород, пряма вказівка на факт наявності тут довгочасної фортифікації, спроможної протистояти облозі.

2.1.3. 1440-й рік в будівельній історії фортеці Білгорода

Одним з найважливіших джерел для створення будівельної періодизації фортеці Білгород молдавського періоду є пам'ятні плити, що знаходились на її стінах (рис. 18). Унікальність колекції білгородських пам'ятників епіграфіки XV ст. визначається тим, що ніяких документальних та літописних відомостей про час, причини та авторів будівництва цієї найбільшої в регіоні фортеці, не збереглося. Крім текстів п'яти відомих на цей час плит молдавського періоду.

Побувавши у фортеці в 1789 р. барон Кампенаузен повідомляє, що «стіни повні турецькими, вірменськими та молдавськими написами». Є один напис грецькою мовою, який для нього незрозумілий (плита 1440 р.). «Крім цього є один герб у вигляді сердечка з подвійним трикутником. По боках від них – літери старослов'янською» (Campenhausen 2001, р. 871). Йдеться про плиту 1452 р. з вежі № 26 (рис. 19) (Красножон 2013і, с. 178, 180).

Чотири з п'яти плит XV ст., що колись зберігалися в Одеському музеї старожитностей, були введені до наукового обігу ще російськими дореволюційними істориками. Дати з текстів цих плит лягли в основу хронології фортечного ансамблю, яка залишалася загальноприйнятою протягом XX ст., і лише трохи уточнювалася наприкінці 1990-х. Вважалося, що на різних етапах до будівництва фортечних стін і веж Білгорода мали відношення молдавські господарі Стефан II і Стефан III Великий, а також пиркалаб Станчул, Дума, Херман і Лука (Мурзакевич 1848; Кочубинский 1889, 1901; Репников 1912; Уваров 1856, с. 178-181; Bogdan 1908; Параска 1987; Войцеховский 1969, 1972; Бырня 1984; Шлапак 2001; Şlapas 2004; Красножон 2012с).

Плита з фасаду вежі № 26 була загублена в період між 1848 р., коли її зафіксував О. С. Уваров (Уваров 1853, табл. XXXII: 21), та 1860 р., коли вперше повідомили про її зникнення. Ця плита не встигла потрапити до колекції Одеського музею старожитностей і була вкрадена прямо зі стіни. Доля її залишається невідомою й досі. Що стосується інших чотирьох плит, то вони зберігалися в фондах музею ще у 1912 р. (Репников 1912, с. 72, 73, прим. 2), потім їх сліди також були втрачені. Тому всі наступні покоління дослідників змушені були працювати з текстами лише по фотографіям XIX ст. не дуже високої якості.

Першу збірку малюнків епіграфічних пам'яток фортеці було складено російським військовим художником у 1819 р. Історик архітектури В. А. Войцеховський знайшов його у фондах Російського військово-історичного архіву (Войцеховский 1972, с. 371-374). На листку під назвою «Герби і написи, що знаходяться в різних місцях Аккерманської фортеці» (РГВИА. Ф. 418. Оп. 1. Д. 702. Л. 1) представлено шість зображень різних епіграфічних пам'яток з куртин і веж, доступних на той час для копіювання. Щодо молдавського періоду, серед них є малюнки лише двох пам'ятних плит: датованої 1440 р. (Кочубинский 1889, с. 527-538; Латышев 1896, с. 2-5) та малюнок загубленої плити 1452 р. (Pipidi 1998, р. 77; Шлапак 2000, с. 260-265).

У 1843 р. плиту з грецьким текстом 1440 р. на своєму первісному місці – у ніші т. зв. розділювальної стіни (між Цивільним та Військовим дворами), бачив Юзеф Крашевський (Kraszewski 1930, р. 245-251). А у 1848 р. (Репников 1912, с. 73) її скопіював граф О. С. Уваров (разом з плитою 1452 р.), видавши через кілька років в додатку до «Досліджень про старожитності Південної Росії і берегів Чорного моря» (Уваров 1853, табл. XXXII: 22). Ще три плити з текстами старослов'янською мовою пізніше видав О. О. Кочубинський у супроводі перших фотографій (Кочубинский 1889; 1901).

До недавнього часу колекція білгородських плит XV ст. вважалася загубленою. Тому уточнити спірні моменти в перекладах текстів було майже неможливо (Красножон 2012с, с. 38). На початку 2013 р. мною знайдено чотири пам'ятні плити в фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею (Красножон 2013f)¹⁴. В «Акті № 7 про надходження до Херсонського

¹⁴ Поштовхом до знахідки стала несподівана публікація кольорової фотографії плити з грецьким написом у вірменській енциклопедії І. Гаюк (Гаюк 2012, с. 150). Автор не знала, що це плита із загубленої білгородської колекції (Красножон 2013с; 2013f), тому опублікувала її як хачкар.

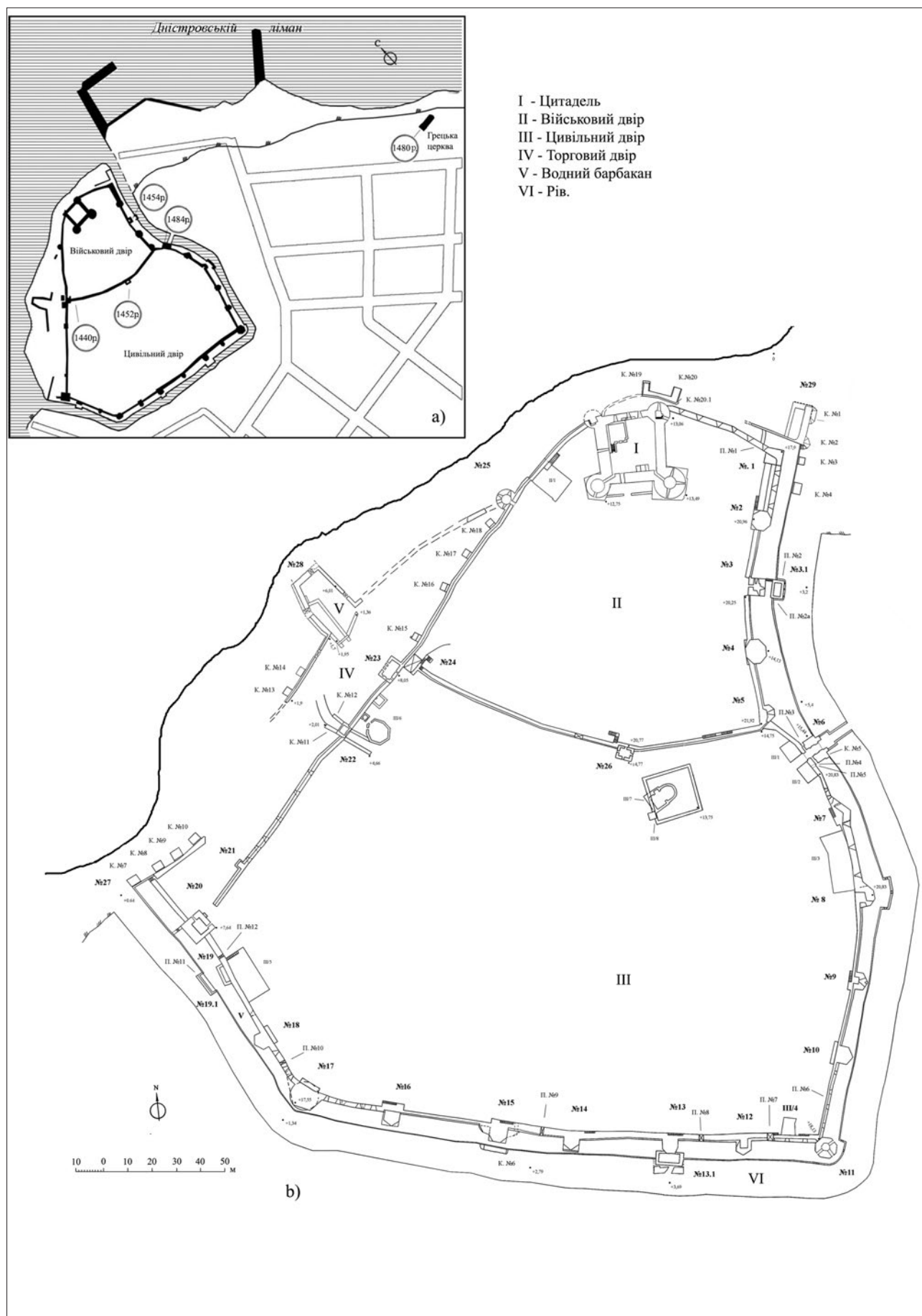

Рис. 18. Обмірний план фортеці Білгород (Аккерман) (б) з нумерацією веж та позначенням місць установки закладних плит (а).

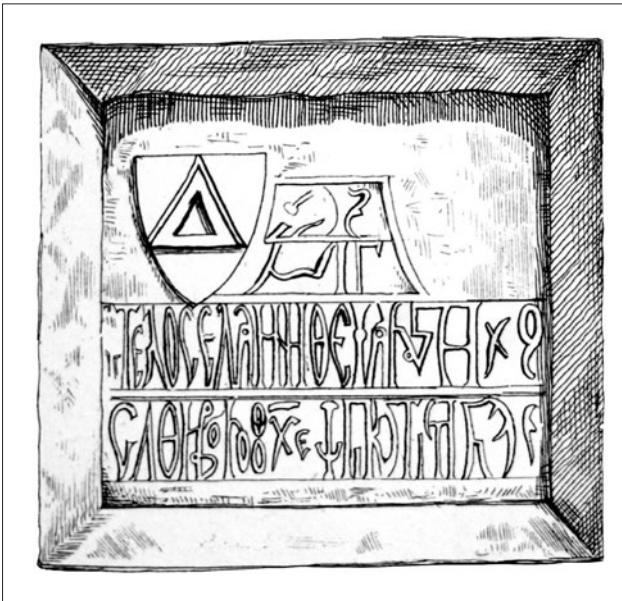

Рис. 19. Фортеця Білгород. Малюнок плити 1452 р. з вежі № 26 (Уваров 1853, табл. XXXII: 21).

історичного музею» нових експонатів, від 12 грудня 1945 р., за підписом А. Ісакова, повідомляється: «Прийнято і надійшло до музею з Букареста [...] мармурових дощок з Аккермана чотири» (Красножон 2013і, с. 180).

Плити були вивезені з ОАМ відступаючою румунською армією до Бухаресту не пізніше 10 квітня 1944 р. (коли Одеса була звільнена радянськими військами). Як впливає з «Акту», колекція незабаром була повернута на територію СРСР, проте з невідомих причин потрапила до Херсона.

Вивчення текстів за оригіналами дозволило отримати новий, абсолютно несподіваний пласт інформації, який доповнив історію розвитку фортечного ансамблю Білгорода, а також змусив переглянути колишні уявлення про будівельну періодизацію.

Найбільш ранньою є плита з розділювальної стіни з текстом 1440 р. Її вирізано з білого сарматського вапняку¹⁵ (рис. 20). Розташовувалася на південному фасаді (із зовнішнього боку) цієї стіни, в декількох метрах на південний схід від Середньої брами (вежа № 24), що з'єднують Цивільний та Військовий двори (рис. 18). Ніша від неї збереглася. Архітрав та всі камені, що формують краї ніші, перев'язані з кладкою (Красножон 2012с, с. 44, рис. 19). У травні 2016 р. в ніші була встановлена точна копія плити.

Розміри плити: довжина – 115 см, ширина по верхньому краю – 51,5 см, по нижньому краю – 51,3 см. Товщина – 18 см по всій площі. На тильній

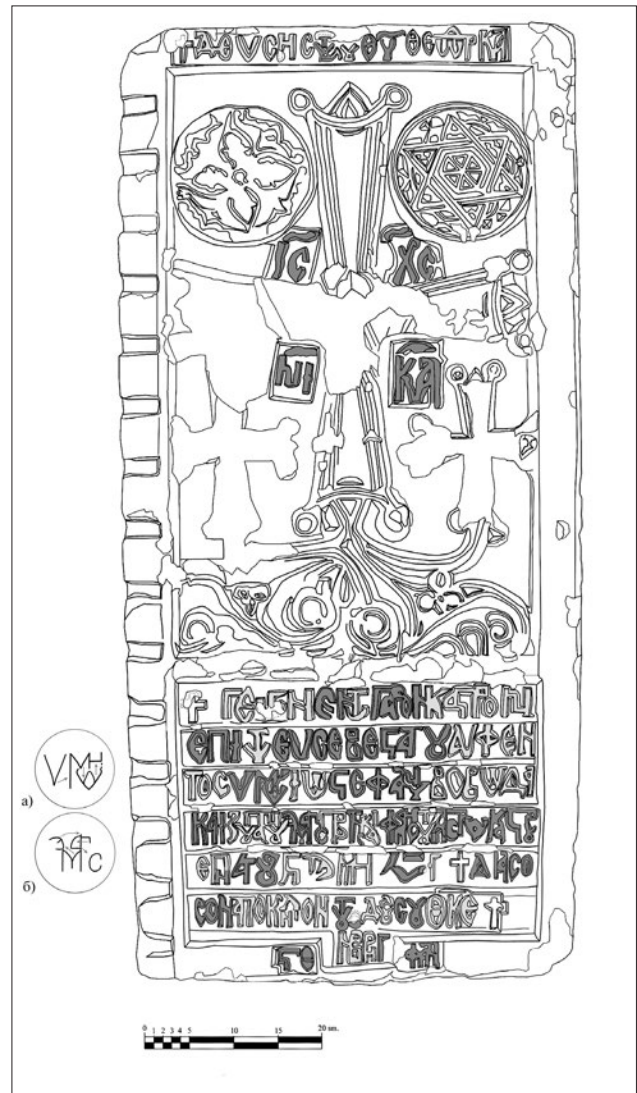

Рис. 20. Фортеця Білгород. Плита 1440 р. Картограма тексту а) схема літер у слові *ѡѡѡ*; б) схема літер у слові *мѣѡѡ*. (Красножон 2013і, с. 187).

стороні вгорі – вузький, неглибокий отвір для кріплення прута діаметром 4 см. Характер обробки бічних поверхонь плити і ретельний пригін окремих деталей вказують на її установку до готової ніші по завершенні будівельних робіт.

Первісно це була деталь антаблемента споруди раннього візантійського або пізнього античного часу. До майстра XV ст. сполія могла потрапити як заготовка з руїн античної Тіри, розташованої в районі фортеці.

Плита ретельно обтесана з усіх боків, поверхня рівна, без слідів розчину. На тильному боці верхній лівий кут сколотий. На лицьовій стороні пошкодження тексту незначні, виникли в результаті впливу природних факторів. Від руки людини постраждало зображення хреста – перехрестя

¹⁵ Інв. №: ХОКМ-а-9633.

навмисно пошкоджено, про що свідчать характерні діагональні насічки від гострого інструмента (стик чотирьох променів був оформлений у вигляді квадрифолія з поглибленням всередині, контури якого простежуються у верхній правій його частині).

Текст грецькою мовою утворює чотири епіграфічних поля. Перше знаходиться під верхньою рамкою. Більша половина лицьової поверхні плити зайнята зображенням хреста, що процвів (ширина поля – 37,5 см, висота – 74,2 см).

У полях над поперечиною хреста різьбярем розміщені розетки, а під нею – два малих хреста, які спираються на вигнуті стебла. Завершення променів виконані у вигляді хвоста ластівки зі стилізованими пелюстками на кутах. Між променями висічені чотири пари грецьких букв: «IC», «XC», «NI», «KA».

Під хрестом розміщено третю, основну частину напису, початок і кінець якої обмежені інвокаціями хреста на всю висоту рядка. Основний напис займає меншу частину лицьової поверхні плити (висота поля – 36,3 см). Завершальна частина тексту розташована в нижній рамці та складається з двох слів.

Жодній іншій епіграфічній пам'ятці XV ст. з Білгорода не приділялося стільки уваги, як плиті з розділювальної стіни. Перший варіант розшифровки і перекладу тексту опублікував М. Н. Мурзакевич. Не претендуючи на остаточне вирішення всіх спірних моментів, він виявив загальний зміст напису. Переклад (Мурзакевич 1848, с. 481):

«Молитва раба божого Феодора.
Ісус Христос перемагає.
Ця фортеця споруджена
за правління благочестивішого государя Іо
Стефана воєводи
і старанням начальника області та фортеці
... Врятуй від бід раба твого, Богородице!
Стефана».

Власне ім'я в першому рядку дано як «Θεόδωρου» (Феодор), без закінчення «κά», що суперечить оригіналу. Важкий для читання набір букв в 4-му рядку перед словом «Ιω» автор вважав за краще пропустити. Також не розібрано першу половину 5-го рядка де знаходиться дата. Подібні «недоробки» могли бути викликані складними умовами в яких доводилося працювати з плитою (вона ще залишалася на стіні) (Мурзакевич 1848, с. 481). Згідно з припущенням М. Н. Мурзакевича,

воєвода Стефан і є той самий «власник, який повелів спорудити цю стіну». Виконавцем же виступив візантійський майстер Феодор, який, можливо, втік до Білгорода після падіння Константинополя у 1453 р. (Мурзакевич 1848, с. 482-483).

На жаль, дослідник не зробив малюнок плити. Цей недолік взявся усунути граф О. С. Уваров, який вперше опублікував її малюнок, виконаний М. Вебелем (до речі, хрест зображений без пошкоджень в центральній частині) (Красножон 2016с, с. 69). Він же майже вирішив задачу датування напису, правильно розібравши в тексті букви // ζαμ, але розшифрувавши їх як 7048 = 1540 р. (помилився на сторіччя через невірну інтерпретацію першого знака). Так, початкову літеру «ς» з тітли він прийняв за лігатуру «εν», отримавши таким чином «ζαμ», де знак «Сампі» розумів як «тисячу», а відсутнє число 7 припускав умоглядно, як «само собою зрозуміле для рукописів цього часу». Це дозволило йому бачити в імені воєводи – саме Стефана VIII. Але насправді в цьому році в Молдавії правив Стефан V Лакуста (1538-1540 рр.). Втім і сам О. С. Уваров не наполягав на точності свого варіанту датування (Уваров 1856, с. 180)¹⁶.

Він також працював з оригіналом плити і суттєво доповнив прочитання свого попередника. Переклад дослідник не дав, посилаючись на варіант М. Н. Мурзакевича (Уваров 1856, с. 179-180), хоча в його версії з'явилося багато нових спостережень. Так, ім'я «Θεόδωρκα» прописано із закінченням «κα». В 4-му рядку, перед ім'ям «Ιω Στεφανου» автор правильно розпізнав букву «μ», а також «омегу». Але з третьої «ρ» явно помилився. В результаті слово «μρω» перевести не вдалося. У 6-му рядку О. С. Уваров заповнив другий пробіл (перед датою), існуючий у М. Н. Мурзакевича, розпізнавши тут слово «επιστατου» («начальник», «комендант»).

Наприкінці 1840-х рр. плита була демонтована і доставлена до музею Одеського товариства історії та старожитностей (Кочубинский 1889, с. 528). Інтерес до неї знову виникає лише через 40 років, коли вийшла робота одеського епіграфіста, славіста О. О. Кочубинського, присвячена відразу трьом плитам XV ст. з Білгорода (двом слов'янським та одній грецькій) (Кочубинский 1889, с. 527-538).

Запропонований ним варіант прочитання майже ідентичний до уварівського, особливо в тих місцях, які залишалися недопрацьованими у

¹⁶ Малюнок, опублікований О. С. Уваровим, відрізняється високою точністю передачі оригіналу і свідчить про сумлінність виконавця. Він зумів правильно розпізнати практично всі букви, за деяким винятком. Створюється враження, що дослідник просто не зміг приділити належну кількість часу розшифровці і перекладу напису, опублікувавши явно попередній висновки.

М. Н. Мурзакевича: власне ім'я в першому рядку, дата, та слово «επιστατου» у 6-му рядку. При цьому він не послався на О. С. Уварова і навіть побіжно не згадав його роботу, що виглядає дивним, оскільки не знати про неї дослідник не міг. На тому місці, де О. С. Уваров бачив нерозбірливе «μρω», О. О. Кочубинський запропонував читати «υπωτο», віддалившись від вірних висновків в спостереженнях попередника.

Дивним здається ряд помилок допущених О. О. Кочубинським, адже він мав можливість безпосереднього вивчити плиту, яка до 1850 р. вже була перевезена з фортеці до Одеси. Наприклад, автор двічі називає її мармуровою (Кочубинський 1889, с. 537), хоча вона вапнякова¹⁷. Також автор помилково вважав, що плита «трохи розширена у верхній частині, на зразок надгробних» (Кочубинський 1889, с. 528). В реальності різниця між верхнім і нижнім краями становить лише 2 см (на користь верхнього) і непомітна при погляді з боку. Нарешті, він не помічає в 4-му рядку чітко вирізане слово «ζουπανου» («жупан»), погоджуючись замість цього з уже опублікованими «διὰ του». Не помітити це професійному епіграфісту славісту було б дуже важко.

Мабуть, автор працював з текстом плити за фотографією (звідси ілюзія її розширення у верхній частині). Переклад О. О. Кочубинського (Кочубинський 1889, с. 530):

«Молитва раба божого Федорка.

Ісус Христос перемагає.

Споруджена ця фортеця

при благочестивому господареві його вищості,

Іо Стефане воєводі начальником області

і комендантом тієї фортеці, літа 6948.

Богородиця, врятуй від напастей раба твого.

Сте /.../ фан».

У цьому варіанті з'являється вже правильний переклад дати (6948=1440 р.). Місяць «листопад» в останньому рядку автор не ризикнув дати, хоча в коментарях і говорить про нього, прив'язавши факт монтажу плити до церковного свята Стефана Нового, що відзначається в кінці цього місяця (Кочубинський 1889, с. 536).

Зменшувальна форма імені «Θεδωρκα» дозволяє автору бачити в його носії руського, вихідця з Галичини. Критикуючи версію М. Н. Мурзакевича про втечу Федорки з Константинополя в результаті турецької експансії, О. О. Кочубинський торкається лише дати самої плити (Кочубинський 1889, с. 532).

Коментарі до тексту автором дані вибірково, що не дозволяє зрозуміти походження деяких слів у запропонованому варіанті. Дослідник не пояснює як саме прочитав слово «αφευγας» в 5-му рядку та слово «επιστατου» в 6-му рядку (Кочубинський 1889, с. 535).

У 1896 р. В. В. Латишев включає текст 1440 р. до «Збірки грецьких написів християнських часів з Південної Росії» (Латышев 1896, с. 3-5). Він характеризував його як такий, що «насилу піддається читанню», з огляду на орфографічні помилки і скорочення. Його варіант перекладу напису базується на версії О. О. Кочубинського¹⁸, яку він, однак, піддав критиці.

Так, В. В. Латишев не згоден зі зменшувальним варіантом прочитання імені «Федорка» в першому рядку. Останній склад «κα» він пропонує читати окремо від імені, пояснюючи його як незакінчений союз «καί» («і»). Хоча не зрозуміло, що заважало різьбяреві додати одну невелику букву «ι» в кінці складу, коли місця для цього достатньо.

Перший рядок пропонувалося читати як «Молитва раба божого Феодора і...». Щоб пояснити обрив вступної фрази В. В. Латишев приєднує до неї ім'я власне «Стефан» з останнього рядка: «Молитва раба божого Феодора і Стефана».

Епіграфіст пояснює алогічність в побудові тексту нібито прагненням до синкретизму, «що є властивим різьбяреві нашого напису» (Латышев 1896, с. 3). Причому, Феодора дослідник пропонує вважати комендантом фортеці, а Стефана (з нижнього рядка) – різьбярем напису. Автор вважає, що то є спільна молитва коменданта і різьбяра, замовника і виконавця.

В. В. Латишев впевнений і в тому, що в останньому рядку назвою місяця є саме «листопад», правда, з додатковим літерним позначенням цифри 10. Дослідник наголошує, що рік і місяць дані в тексті окремо, і знову списує це на ознаки особистого мислення різьбяра. Таким чином, можливо саме тому, що академік не працював з оригіналом, його варіант розшифровки тексту майже не відрізняється від попередніх (Латышев 1896, с. 4):

«Молитва раба божого Федора і Стефана.

Ісус Христос перемагає.

Споруджена ця фортеця

при благочестнішому господарі його вищості,

Іо Стефані воєводі

магістром області та начальником фортеці, літа

6948, листопаду 10-го.

Врятуй від напастей раба твого, Богородице».

¹⁷ Цю помилку видавця повторює і М. І. Репніков (Репников 1912, с. 75).

¹⁸ В. В. Латишев чомусь також не помітив публікацію гр. О. С. Уварова 1856 р.

Плита 1440 р. майже відразу викликала до себе жвавий інтерес з боку румунських колег. Відомий епіграфіст І. Богдан в своїй статті «Написи з Четатя Албе і панування Молдавії над нею» вже у 1908 р. безпідставно вважав, що плита 1440 р. загублена (Bogdan 1908, р. 314, прим. 1). Це означає, що дослідник також не мав доступу до оригіналу. Про розміри плити йому довелося «судити за фотографією», повторюючи помилку свого російського колеги, вважаючи плиту мармуровою при товщині всього 6 см (Bogdan 1908, р. 315).

І. Богдан вважав, що О. О. Кочубинський видав напис поверхнево, практично не дослідивши його. Але в своєму варіанті прочитання і перекладу він майже в усьому повторив опубліковану російським колегою версію (Bogdan 1908, р. 316). Переклад напису румунський епіграфіст чогось дублює офіційною мовою Молдавської держави XV ст. (Bogdan 1908, р. 319):

«Моление раба божьего, Федорки.

Иисус Христос побеждает.

Создан сей град (или город)

при благочестивом господине Ио Стефане воеводе, и през боярина господства

его и градского (или городского) наместника, в год 1440.

Спаси от напастей раба твоего, Богородица.

Стефана. Ноябрь, 10».

І. Богдан знайшов безліч граматичних і орфографічних помилок в напису. Він не вважав це доказом того, що різьбяр був не греком, але п'ятьма сторінками пізніше припустив, що той міг бути з Генуї або навіть молдаванином (Bogdan 1908, р. 317, 322).

Політичні причини будівництва Стефаном II розділювального муру в своїй «новій столиці» дослідник вбачав у його боротьбі з братом Ілляшем (Bogdan 1908, р. 320, 323). Цей аргумент не витримує критики. В період 1435-1442 рр. брати зберігали паритетні відносини, офіційно будучи співправителями країни, що підтверджується грамотами (Бырня, Руссев 1999, с. 189).

У цьому складному політичному контексті, вважає епіграфіст, Федорка просить у Богородиці порятунку саме за Стефана воеводу. Але ким був цей скромний прохач? Тільки білгородським архітектором – вважав румунський історик Н. Йорга, який вперше ототожнив його з мешканцем Солдаї Теодором де Теліха (Iorga 1899, р. 118, 137). І. Богдан чомусь вважав Федорку пиркалабом (Bogdan

1908, р. 323), погоджуючись з В. В. Латишевим, який вбачав в ньому коменданта фортеці (Латышев 1896, с. 4).

Ідею пиркалабства Федорки підхопили Г. Авакян (Avakian 1924, р. 6) та П. Нікореску (Nicorescu 1937, р. 8). Але той же Н. Йорга першим пиркалабом Білгорода називав Ончу, який згадується в писемних джерелах лише з 1443 р. Про пиркалаба Федорка румунський історик не говорить ані слова (Iorga 1899, р. 99).

Проти версії пиркалаба свідчить відсутність символів державної влади Молдавського воеводства на плиті. А також використання різьбярем не офіційної мови воеводства (старослов'янської), а грецької (Бырня, Руссев 1999, с. 201; Руссев, Кройтор, Лазо 2003, с. 21).

Інтерес до тексту плити 1440 р. майже ніколи не згасав. У 1998 р. румунський дослідник А. Піпіді спробував уточнити опублікований І. Богданом варіант перекладу¹⁹. При цьому він також аналізував текст за старими фотографіями (Pipidi 1998, р. 81).

Зміни виявилися незначними. А. Піпіді вставив зайву «омегу» до ім'я Федорки, а також розклав лігатуру ς -т (в місцях вживання «стигми»). У 5-му рядку, після слова «αφευγας», автор розпізнав союз «καί», а не «κ'ε'», як було у І. Богдана. В іншому все залишилося без змін.

М. О. Шлапак особливу увагу приділила розвитку ідеї про Федорку як пиркалаба (Шлапак 2003-2004, с. 476). Вона критикує стару гіпотезу М. Н. Мурзакевича та О. О. Кочубинського про Федорка-архітектора. Аргументи зводяться до двох питань: як може ім'я майстра будівельних робіт перебувати в тексті вище імені воеводи, і чому його ім'я більше не зустрічається ні в одній з молдавських фортець? (Шлапак 2003-2004, с. 473-478; Шлапак 2001, р. 169-181).

Дослідниця проводить аналогії між білгородським Федоркою та Теодором де Теліха, який фігурує в генуезьких документах 1445-1457 рр. Цей багатий купець проживав в Солдаї вже у 1445 р. (Iorga 1899, р. 118). Як аргумент на користь своєї точки зору М. О. Шлапак вказує на близькість хачкара(хрест на плиті) з ім'ям Федорки 1440 р. з хачкарами з фортеці Солдаї. Ідею про те, що білгородська плита – хачкар відстоював ще А. Х. Торамянян. Основними «вірменськими ознаками» він вважав круги-пальмети на верхніх кутах лицьової поверхні (Торамянян 1972, с. 205).

¹⁹ Більша частина статті присвячена іншій грецькій плиті, з вежі № 26, де автор вперше визначив її правильну дату – 1452 р. (Pipidi 1998, р. 77).

Таким чином, головним висновком попередніх досліджень є те, що плита увійшла в історіографію як свідчення певного етапу будівництва Білгородської фортеці, здійсненого молдавським господарем Стефаном II у листопаді 1440 р.

З появою доступу до оригіналу виникла можливість знову проаналізувати текст і перевірити версії попередників.

Текст ²⁰:

[1] +Δευσης του (δου)λου Θ(ε)ου Θεδωρκα
IC XC
NI KA

[2] +Γεγωνε (ε)ν τω παρον καστρον

[3] επι του ευσεβεστατου αυφεν

[4] τος υμων Ιω Στεφανου βο[ε]βωδα

[5] και ζουπανου μεγας προ της και φ(ι)λος του

Аспрокастроу

[6] επι ετους //ςμη ιν(δικτιων) γ + Διασο

[7] сон αποκληιον τους δουλ[ους] σου Θ(εοτο)ке+

[8] Сте /NBPH γ/ φαν

Переклад:

[1] + Молитва раба божого Федорка
Ісус Христос
перемагає

[2] + Здійснилася в цій фортеці

[3] при благочестивому панові

[4] нашому Іоанні Стефані воєводі

[5] і великому жупанові, захиснику та другові

Аспрокастроу,

[6] у рік 6948 індикта 3 + Врятуї,

[7] захисти рабів твоїх, Богородиця

[8] Сте / листопад 3 / фан

Перший рядок містить у собі п'ять слів. Великий букві «Δ» передую символічна інвокація – хрест, який має одну перекладину. Перше слово: «Δευσης» («молитва»), в правильній орфографії було б «δεησις». У другому, третьому і четвертому словах склад «ου» різьбяр передав через лігатуру, що нагадує зображення слов'янської «Ѡ». У другому слові початкова «τ» займає надрядкову позицію якраз над такою лігатурою. У третьому слові «(δου) λου» склад «δου» явно розташовувався в надрядковій позиції (верхній ряд сколотий). Про це свідчить мала висота збережених букв нижнього ряду. Слово відновлюється за змістом. Четверте слово – скорочення (ознакою чого є титло) «Θ(ε)ου» («Бога»). Останнє слово – ім'я власне «Θεδωρκα», в якому «δ» розміщена над «ω».

У полі великого хреста, між променями, у верхній позиції знаходиться скорочення «Ις Χς» («Ісус Христос»), в нижній – «Νικα» («перемагати»).

Головна «Γ» другого рядка передую символічній інвокації рівностороннього хреста. Рядок складається з чотирьох слів. У всіх опублікованих раніше грецьких версіях тексту плити пропонувалося читати перше слово другого рядка як «γεγωνεν» («відбулася»). Але, можливо, тут слід бачити форму «γεγων(ε) εν τω...» («відбулася в...»). Таке прочитання допустимо з точки зору норм граматики. Якщо помилки немає, то іменником до цього дієслова є «молитва». Отже: «Молитва раба божого Федорка відбулася в цій фортеці...». Такий варіант читання все одно не скасовує факт появи стіни в один час з установкою плити.

Саме розташування плити біля Середньої брами (в місці концентрації людського потоку) на порівняно доступній висоті, дозволяє припускати, що у 1440 р. розділювальна стіна була на той період зовнішнім південним кордоном фортечного ансамблю Білгорода.

Монтаж плити (при варіанті перекладу: «відбулася молитва в фортеці...») можна розглядати тільки в контексті появи стіни, на якій вона знаходилась. Це узгоджується з результатами архітектурних досліджень фортечного ансамблю Білгорода. Ця стіна є внутрішньою в нинішній системі оборони, розділяє Цивільний і Військовий двори, та побудована без перев'язки з сусідніми куртинами зовнішніх фронтів (рис. 5*). На той час вже існувала цитадель, відбудована у 1410-х рр. Причому, вона виникла в оточенні деяких вже існуючих на той час кам'яних укріплень, що збереглися частково в периметрі Військового двору (Красножон 2012с, с. 351).

Аналізуючи текст плити важко судити про масштаби проведених будівельних робіт. Швидше за все, до листопада 1440 р. було закінчено або реконструйовано лінію розділювальної стіни (або її західної частини). Сумнівно, щоб Стефан II зумів забезпечити великі обсяги будівельних робіт, враховуючи слабкість його політичного становища в період смуту у Молдавському воєводстві.

Плита являє собою поки що єдиний лапідарний пам'ятник, який містить грецький варіант назви Білгорода («Аспрокастроу»), що, поряд з відсутністю офіційної державної молдавської символіки, прямо вказує на автономне становище міста в цей час. Це узгоджується з легендами монет

²⁰ Автор вдячний науковому співробітнику ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України, Д. С. Гордієнку за надані консультації в ході роботи над текстом.

Рис. 21. Плита 1452 р. Малюнок 1819 р. (Войцеховский 1972, с. 371-374).

Білгорода середини XV ст.²¹, на яких офіційна назва міста зазначена саме грецькою: «Асптр(о) кастру». Це ще один аргумент на користь думки про автономію міста на Дністрі у складі Молдавського воєводства (Быря, Руссев 1999, с. 201).

Графічні особливості шрифту на деяких монетах Аспрокастроу (Быря, Руссев 1999, рис. 35) нагадують стиль різьблення топоніму в тексті плити: така ж буква «α» з верхнім відгалуженням, «сигма» зображена у вигляді «с», лігатури «στ» і «ου».

Ім'я Стефана II фігурує в тексті плити не випадково. У ці роки він був правителем Нижньої Молдавії (Быря, Руссев 1999, с. 189, 237). Ймовірно, звідси і згадка в тексті титулу: «великий жупан»²².

Символічним є сам вигляд білгородської пам'ятної плити, синкретичної за своєю суттю. Міська влада Білгорода прийняла Стефана II в контексті його міжусобної війни з братом, згідно зауваження М. Д. Русева: «з метою підвищення свого статусу від міста “порто-франко” до якогось центру столичного рівня»²³. Тим більше, що саме в цей період білгородська громада набуває прав широкої автономії, зберігаючи їх до кінця 1450-х рр. (Быря 1997, с. 107-126; Быря 1995, с. 14-15).

Плиту було виготовлено та встановлено на замовлення міської влади спільно з молдавським го-

сподарем. На рівноправні відносини сторін вказує сама структура тексту. З одного боку, автономія міської громади підкреслюється грецькою мовою і відсутністю молдавської символіки на плиті. З іншого – на ній немає й символіки міської громади (якщо за таку не вважати цілком універсальне зображення хреста). Титули Стефана II ретельно прописані, господар навіть названий «нашим паном». Композиція тексту розгортається навколо імені Стефана, «при якому» відбулася молитва і була побудована стіна. Саме Стефану присвячена основна частина тексту. При цьому ім'я того, хто молиться винесено на периферію. Ім'я Стефана ще розміщено й на зовнішній рамці, ніби в суміжній з Федорко позиції. Воно знаходиться хоч і в нижній, менш престижній частині плити, але зате згадується двічі.

Таким чином, ця плита – чудовий зразок державного дипломатичного документа, з ретельно вивіреними деталями і нюансами: від символіки і розташування імен до вибору мови. З датою установки лапідарного пам'ятника узгоджується факт зовнішньої військової загрози, якої так побоювалися у 1440 р. мешканці Аспрокастроу.

Бистрицький літопис повідомляє, що 12 грудня 1440 р. (через місяць після закінчення будівництва стіни і монтажу плити) татарами були спалені міста Васлуй і Бирлад у 200 км на південний захід від Білгорода, що належали Стефану (Быря, Руссев 1999, с. 189). Місто на Дністрі знаходилося на прямому шляху до них. Перед тим навала татар на землі Молдавського воєводства відбулася роком раніше, внаслідок чого 28 листопада 1439 р. було спалено місто Ботушани (Бистрицкая летопись 1976, с. 25). Немає сумнівів, що саме ця подія змусила Стефана II та владу міста приступити до робіт з посилення обороноздатності Білгорода, розташованого практично біля кордону зі Степом.

Н. Йорга безпосередньо пов'язував установку плити 1440 р. в Білгороді з татарськими набігами, називаючи будівельні роботи «першою чергою [приготувань] проти сусідів по Дністру, татар» (Iorga 1899, р. 99). Але швидше за все, ця черга була далеко не першою.

²¹ На думку дослідників, монети типу «Аспрокастроу» можуть бути датовані найширшим періодом: від часів правління Олександра II або Петра Арона до періоду спільного правління Стефана та Ілляша, або ж Олександра Доброго (Быря, Руссев 1999, с. 201).

²² Термін «жупан» зустрічається в молдавських документах синхронного періоду. Так, в грамотах Ілляша від 2 січня 1432 р., від 28 січня 1433 р. та ін., «жупаном» названий інший брат господаря Ілляша – Богдан (DRH 1975, р. 157, 163).

²³ Стенограма виступу офіційного опонента на захисті кандидатської дисертації: «Білгород-Дністровська фортеця в контексті етнополітичного розвитку Карпато-Дністровських земель у XIV-XV ст.» в Чернівецькому університеті 24 грудня 2010 р. (Красножон 2010а).

2.1.4. Гуситський слід в укріпленнях Білгорода

У 1848 р. на стіні т. зв. Вартової вежі (№ 26 в системі розділювального муру) ще можна було бачити плиту з грецьким текстом і датою: 1452 р. Її скопіював М. Вебель (на відстані, без драбини) для альбому О. С. Уварова (Уваров 1853, с. 179, табл. XXXII: 22; Красножон 2016с, с. 71). Цінність зображення (рис. 19) в тому, що плита незабаром була загублена. Значною мірою малюнок доповнюється іншим, від 1819 р. (рис. 21). Версію прочитання тексту першим надав М. Н. Мурзакевич (Мурзакевич 1848, с. 480-483).

На обох малюнках плити читається дата в кінці останнього рядка. Але дослідник її не розгадав, прочитавши текст наступним чином:

τελος ελαβιν Θεια το τειχος ελθη (ηχαρις). Ις Χε
τω πελοικоти α (...)

Переклад:

«Спорудження стіни цієї з Божою допомогою завершилось. Хай зійде благословення твоє, Ісусе Христе, на будівельника!»

Першим правильну дату (1452 р.) прочитав румунський дослідник А. Піпіді (Pipidi 1998, р. 77). Текст плити супроводжується зображенням знаку Δ, який вміщено у поле геральдичного гострого щита (рис. 19). Більш точно цей знак зображений на малюнку російського військового 1819 р., який працював, схоже, за допомогою драбини. Він чітко передав контур дельти, вписаний в простір під ніжками Λ. У центральній частині верхнього рядка погано читаються уривки напису. Праворуч – фрагмент правого боку голови туру (підборіддя та верхня частина), як символ державної влади Молдавського воєводства (рис. 21).

За конструктивними особливостями вежа № 26 близька до башти № 3, на фасаді якої зафіксований інший пам'ятник епіграфіки, з таким же геральдичним символом. Це квадратна плита з білого мармуру²⁴ (рис. 22). Розміри по лицьовій поверхні: ширина у верхній частині – 40 см, у нижній – 29 см. Довжина лівого боку – 36,5 см, правого – 35 см. Товщина – 19 см. Поверхня розділена в горизонтальному напрямку на дві частини. Верхня відведена під напис старослов'янською мовою (чотири строки). Нижня – під зображення гострого геральдичного щита (орієнтований вістрям донизу). Лицьова поверхня пли-

Рис. 22. Фортеця Білгород. Плита 1454 р. Картограма тексту (Красножон 2013і, с. 206).

ти добре відшліфована. Місцями збереглися лінії початкової розмітки під різьбу.

Якість різьблення висока. Висота і довжина кожного рядка, а також букв ретельно витримані. Зображення в дев'яти місцях пошкоджено в результаті попадання куль, через що ускладнено читання тексту. Пошкодження також присутні у верхній правій частині щита (приблизно половина зображення всередині нього збиті), але контур рельєфу піддається реконструкції.

Плита розташовувалася на південно-східному фасаді башти. Виявлена та знята зі стіни у 1898 р. доглядачем фортеці В. І. Штулкерцем (Кочубинский 1901, с. 148-150). Досі збереглася ніша у верхній, південній частині фасаду. Її борти сформовані ретельно підігнаними блоками, викладеними у перев'язку з основним муруванням. У травні 2016 р. в ніші встановлена точна копія плити (Красножон 2016а, с. 168-169).

До наукового обігу напис ввів О. О. Кочубинський. Він же опублікував першу фотографію знахідки. Зображенню герба дослідник не приділив уваги, а розміри щита вказав невірно. Неточними виявилися і наведені розміри самої плити (Кочубинский 1901, с. 153, 198, табл. II)²⁵.

Епіграфіст нарікає на погану збереженість напису. Основні проблеми у нього виникли при роботі над другим, найбільш пошкодженим рядком.

²⁴ Інв. №: ХОКМ-а-9634.

²⁵ О. О. Кочубинський помилково припускав, що тут знаходився молдавський герб: «голова бика із зіркою між рогів» (Кочубинский 1901, с. 174).

Перша літера рядка сколота повністю і О. О. Кочубинський відновлює її як «в». Над другою літерою – «р» він правильно помічає залишки якоїсь надрядкової літери, помилково інтерпретуючи її як «д» (Кочубинський 1901, с. 161).

Ці спостереження, в сукупності зі збереженими буквами, дозволили досліднику відновити на початку рядка пошкоджене слово як «**(в) одрѣж(ає)ма**». В кінці рядка він розпізнав молдавське слово «**ачаста**» («ця»), приймаючи букву «н» за «ч». У наступному, третьому рядку, О. О. Кочубинський знову бачить молдавське слово у старослов'янській літерації: «**цѣгѣла**» («дошка»), де вже реальну букву «ч» він переплутав з «г» (Кочубинський 1901, с. 170-174).

Останній, 4-й рядок починається з дати відтворення світу: **СЦѢВ** (6962 р.), що не викликає заперечень. Друга половина останнього рядка також сильно пошкоджена, і відновлення тексту тут знову викликало труднощі. На думку епіграфіста, на цьому місці мала б знаходитися назва місяця і число монтажу плити на стіні вежі, що дійсно відповідає традиції складання середньовічних молдавських грамот.

В результаті дослідник пропонує наступний варіант читання тексту (Кочубинський 1901, с. 174): «Побудована ця стіна (і) встановлена ця дошка у рік 1454 місяця березня 31-го». На думку дослідника слово «мур» означає стіну, в системі якої знаходиться вежа з пам'ятною плитою. Тобто текст відображає цілий будівельний період, а не локальний епізод в історії фортеці.

Даний варіант читання зазнав критики з боку І. Богдана. Якщо російський славист наполягав на змішуванні в напису молдавських і слов'янських слів, то його румунський колега демонструє в цьому питанні неупередженість: ніяких молдавських слів в тексті немає. Він пропонує наступний варіант перекладу: «Побудована ця стіна і озброєна була від пана Станчула в рік 1454 місяця березня» (Bogdan 1908, р. 327).

Дата залишається незмінною. І. Богдан не згоден лише з позначенням числа в кінці рядка. Також з'являється ім'я фігуранта – пана Станчула, який сприймається за текстом як будівельник вежі і стіни навколо, а також як ініціатор її озброєння.

Версія І. І. Богдана отримала подальший розвиток в історіографії. З'явилося переконання, ніби Станчул не тільки спорудив вежу № 3, але й озброїв («оружил») її «потужними приладами для гармат», а разом з тим – й інші вежі Військового двору (Войцеховський 1969, с. 341-349; Шлапак 2001, с. 27, 60, 62).

І. Богдан вважає, що пан Станчул займав посаду пиркалаба Білгорода в рік зведення вежі. Він звертається за доказами до середньовічних грамот. Дослідник приходить до висновку, що Станчул займав цю посаду з перервами, починаючи з 1453 р., а постійно знаходився на ній протягом 16 років: з 1459 р. по 1475 рр. (Bogdan 1908, р. 328, 329).

Дещо інший погляд на зміст тексту плити дозволяють сформулювати результати безпосереднього вивчення оригіналу (Красножон 2013і, с. 205-206). Ретельний аналіз дозволив отримати наступний варіант прочитання напису (рис. 22).

Текст:

[1] **Бѣвьршіся сін (м)ѹрѣ**

[2] **(с)о(т)рѹж(ден)и(є)мѣ пана**

[3] **Станьчѹла вѣ лѣто**

[4] **СЦѢВ м(ар)та ла**

Переклад:

«Збудована ця стіна зусиллями пана Станчула в рік 1454 р. березня 31-го».

Основною відмінністю від версій попередників стало прочитання слова «**сотрѹжденіємѣ**» у другому рядку, що повністю змінило загальний зміст попередніх перекладів.

Таким чином, дві пам'ятки епіграфіки 1450-х рр. відображають собою черговий етап посилення обороноздатності фортеці. Причиною сприяла нова військова загроза з боку османів. Як і в 1440 р. будівельні роботи закінчуються буквально за лічені місяці до очікуваного нападу на місто. Так, вежу № 3 було закінчено 31 березня 1454 р., а вже у другій половині червня до фортеці підійшла ескадра турецького капітана Темір-Кая. Спроба атакувати місто з лиману не мала успіху (Мыц 2009, с. 237-138), як і в 1420 р.

В обороні міста особисто брав участь молдавський господар Олександр II (Быря, Руссев 1999, с. 194). Йому було всього 16 років (Бистрицкая летопись 1976, с. 25). Тому зовсім не дивно, що донатором вежі № 3 (можливо, й інших, що не збереглися) виступав настільки досвідчений керівник, як пан Станчул. Правда, важко сказати, чи дійсно він був у цей період пиркалабом фортеці. У грамотах словом: «пан» писарі передували імена титулованих осіб при боярській раді та додавали назву посади, якщо така була. Схоже, подібної канцелярської форми дотримувалися і різьбярні білгородських плит.

Про пана Станчула відомо не багато. Був одружений на дочці Олександра I (1400 – 1432 рр.), займав різні державні посади в якості радника, скарбника (1435 р.), постельника (1436-1443 рр.) і пиркалаба Білгородської фортеці (1448 р.?,

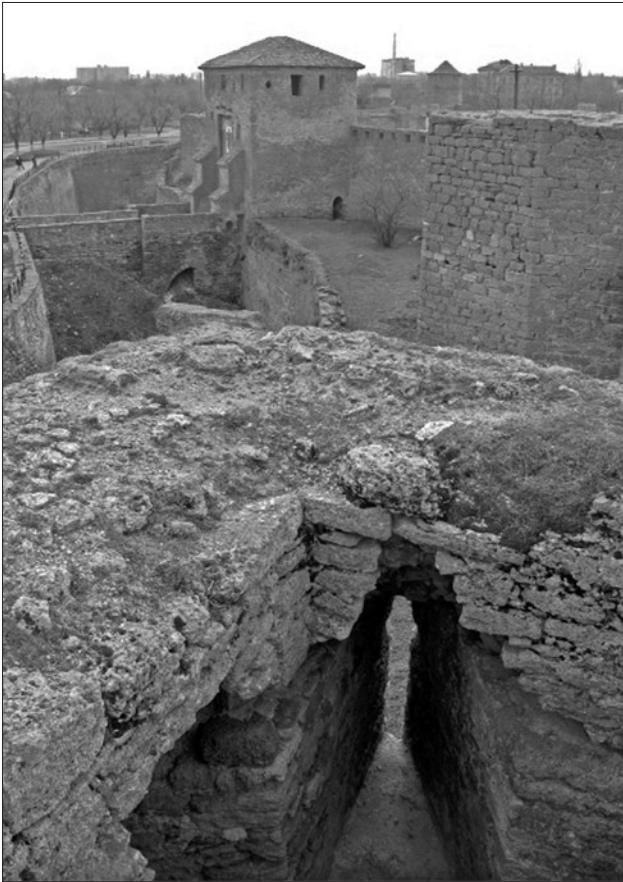

Рис. 23. Вежа № 3 фортеці Білгород. Бійниця під тарасницю південного фланку (фото автора).

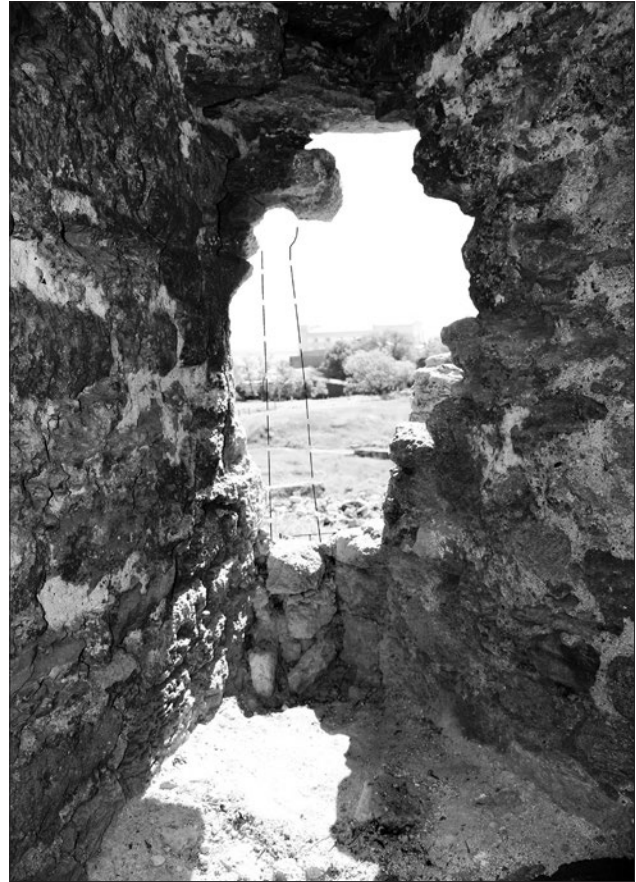

Рис. 24. Вежа № 3 фортеці Білгород. Бійниця під тарасницю східного фланку (фото автора).

1453 р., 1456 р., 1466-1470 рр.). Його кар'єра почалася відразу ж після смерті Олександра Доброго, 4 січня 1432 р., зі сходження на престол його сина Ілляша I, який ввів Станчула до господарської ради. Станчул залишався одним з радників Ілляша протягом майже всього правління останнього. Він продовжував залишатися довіреною особою при синові Ілляша, Олександрі II, на період правління якого припала осада Темір-Кая.

Його ім'я вперше фігурує в контексті посади пиркалаба в молдавській грамоті від 5 жовтня 1448 р. Правда, не відомо, якої з фортець Молдавії (DRH 1975, р. 411). Як «пиркалаб Білгорода» Станчул вперше згадується в грамоті від 23 січня 1453 р. (DRH 1976 р. 34), на що вказував ще І. Богдан (Bogdan 1908, р. 329). Але це разова згадка і укладачі збірки документів DRH схильні трактувати повідомлення як помилку писаря, посиляючись на те, що пиркалабом Білгорода в даний час є пан Костя (DRH 1976, р. 36).

Вже 12 червня 1453 р. пиркалабом названий пан Петро. У цій грамоті також згаданий і Станчул, але взагалі без регалій (DRH 1976, р. 42-43). Петро, схоже, отримав посаду пиркалаба після свого брата: ім'я Кості в цій грамоті вже не зга-

дується. У грамоті від 20 червня 1453 р. на посаді пиркалаба знову згадується Петро. Правда, як і раніше не уточнюється: Білгорода чи ні. Ім'я Станчула в цій грамоті знову приведено без позначення посади (DRH 1976, р. 44-45).

У грамоті від 1 січня 1454 р. за три місяці до будівництва вежі № 3, Станчул знову згадується, але без регалій, а Петро – як пиркалаб (але без назви фортеці). Наступна грамота в списку датована вже 25 серпня 1454 р., після того, як облога Темір-Кая була знята. У цій грамоті відсутні імена Станчула і Петра пиркалаба, що пов'язано, очевидно, зі зміною влади (після Александрела приходить воєвода Петро).

Згодом пиркалаб Петро і пан Станчул ще будуть фігурувати в грамотах від 8 лютого, 20 серпня та 12 грудня 1455 р. (DRH 1976, р. 63, 75, 77). І лише в грамоті від 11 вересня 1467 р. з'являється «**Станчоул Белгородский**» (DRH 1976, р. 215). У грамоті від 28 липня 1468 р. він вже згадується «як пиркалаб Білгородський» (DRH 1976, р. 221). Пан «Станчул пиркалаб» править у Білгороді спільно зі Збирею до 1470 р. В документі від 18 липня вперше замість нього з'являється пан Белко (DRH 1976, р. 252).

Рис. 25. Вежа № 3 фортеці Білгород. Дві бійниці північного фланку (фото автора).

Таким чином, в період з жовтня 1449 р. по січень 1454 р. у Білгороді на посаді пиркалаба знаходиться пан Петро, брат Кості. Можливо, він залишився пиркалабом до серпня 1454 р. до нападу на місто турецької ескадри. На користь цього припущення говорить той факт, що ім'я Петра несподівано з'являється в одній з перших грамот періоду правління Стефана III, від 8 вересня 1457 р. де він зазначений як співправитель Влайку: «віра пана Петра, пиркалаба, віра пана Влайкула, пиркалаба Білгородського» (DRH 1976, р. 94-95).

Це побічно вказує на те, що Станчул все-таки не був пиркалабом Білгорода у березні 1454 р. Проте його ім'я фігурує в грамотах впродовж більш ніж 22 років і, періодично, у зв'язку з Білгородом. Схоже, що авторитет і вплив цієї людини в місті на Дністрі був досить великим, щоб здійснити подібну будівельну ініціативу на момент раптової небезпеки.

У зв'язку з особливими конструктивними ознаками збудованої вежі, А. В. Федорук та І. М. Кубай піднімають тему зв'язків Станчула з гуситами (Федорук, Кубай 2013). Вежа № 3 пристосована для розміщення трьох гармат типу тарасниці та однієї більшої польової гармати невизначеного типу (можливо, гуфниці). Це стає зрозуміло зав-

дяки збереженим формам бійниць (повністю чи частково) по периметру вежі: три її сторони на верхньому ярусі мають по одній бійниці для тарасниць, з яких повністю збереглася лише одна (рис. 23-25). Четверта бійниця, яка частково пошкоджена, розташована на північному фланзі (ліворуч на рис. 26а), та має скошену назовні нижню поверхню для збільшення куту обстрілу під вежею, у т. зв. «мертвій зоні» (рис. 26б). Ця вогнепальна зброя традиційно співвідноситься саме з гуситською військовою справою (Федорук, Кубай 2013, с. 259; Durdík 1953, р. 75-80).

До речі, вежа № 3 ще чекає на окреме дослідження саме з точки зору її озброєння. Це одна з небагатьох споруд фортеці, що є унікальною через те, що збереглася майже не перебудованою з часів свого заснування, та ще й з точною інформацією про час появи та донатора, який відноситься до відомих історичних постатей (Красножон 2018а, с. 75-80).

Гуситські війни 1419-1485 рр. та військове мистецтво гуситів отримало міжнародний резонанс і пізніше вплинуло на розвиток військової справи по всій Європі. Не стали винятком і західні терени сучасної України (Кубай 2013), а також Молдавське воєводство. Найбільш ранні відомості про проникнення гуситів до Молдавії

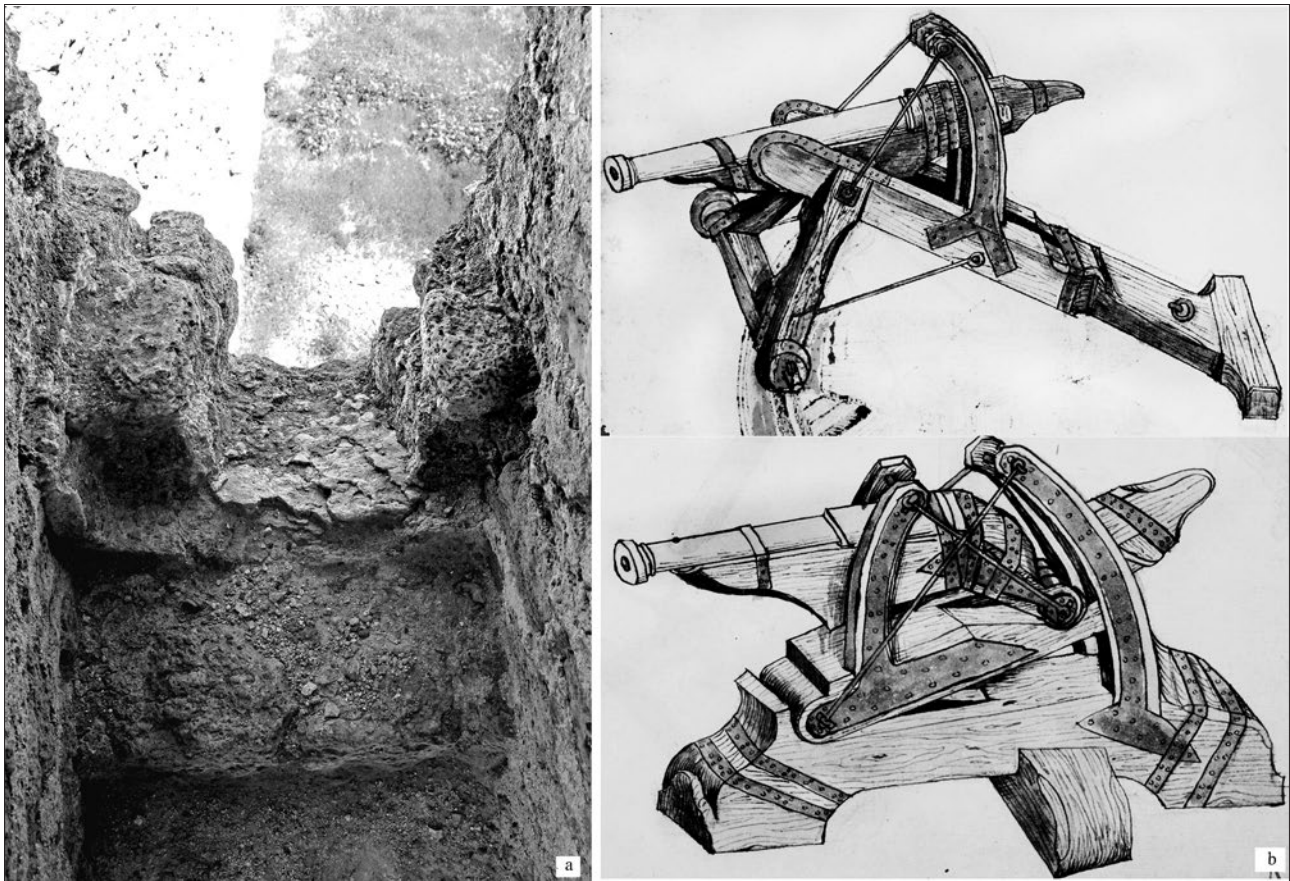

Рис. 26. а) Вежа № 3 фортеці Білгород. Бійниця під легку гармату північного фланку: підлога з уступом та нижня поверхня створу (фото автора); б) станкові тарасниці зі спеціальним лафетом для ведення вогню під від'ємним кутом (Mönch 1496, р. 25-26).

відносяться до початку 20-х рр. XV ст., коли сюди тікали, рятуючись від переслідувань, перші чеські проповідники з Північної Угорщини (Федорук, Кубай 2013, с. 256). Угорські та саксонські гусити з теренів Угорського королівства трьома хвилями проникали до середньовічної Молдавії: у 1420, 1437 та 1460 рр. Першій групі гуситів Олександр Добрий надав дуже добрий прийом. У 1431 р. особливим рішенням він взяв гуситів під свій особистий захист. Вони оселялися, переважно, в містах. Наявність їх громад підтверджено у Романі, Бакеу, Тиргу-Нямц та інших містах. Найближчим до Білгорода містом, де доведено існування гуситської громади, був Чобруч на Нижньому Дністрі, який знаходився у 70 км на північний захід від нього. Нащадки колишніх угорських гуситів проживали тут ще навіть на початку XVIII ст. (Giurescu 1961, s. 106).

Румунський дослідник К. Джуреску виділяє декілька причин, через які гусити прямували до Молдавського воєводства. Серед них релігійна лояльність влади та її незалежність від католицьких релігійних структур (Giurescu 1961, s. 120-121). Натомість, господарю від гуситів був свій зиск –

переселенці мали неабиякий військовий досвід, передовий для того часу.

Часто колишні таборити та «сироти» наймалися до складу польських і угорських військ, яких, в свою чергу, закликали на допомогу різні претенденти у боротьбі за молдавський престол у 1440-х рр. Особливо багато гуситів служило як найманці в армії трансільванського воєводи і регента Угорського королівства Яноша Хуньяді. Не виключно, що чеські найманці входили до складу угорського гарнізону Кілії після передачі її молдавським господарем Яношу. Можливо, вони могли бути пов'язані з гарнізоном Білгорода (Славяно-Молдавская летопись 1976, с. 59; Путнянская летопись 1976, с. 62). Елементи гуситського військового мистецтва простежуються в битвах молдавського війська з турками при Васлуї (1475 р.) та Білій долині (1476 р.), а також у «Повстанні Мухи» 1490-1492 рр. (Федорук, Кубай 2013, с. 262-263, 266).

Джерела повідомляють про переселення до Молдавії з Трансильванії двох кнезів на ім'я Коста і Станчул в середині 1430-х рр. Можливо, вони були гуситами (Федорук, Кубай 2013, с. 256).

Рис. 27. Плита 1454 р. Фрагмент із зображенням геральдичного щита (фото автора).

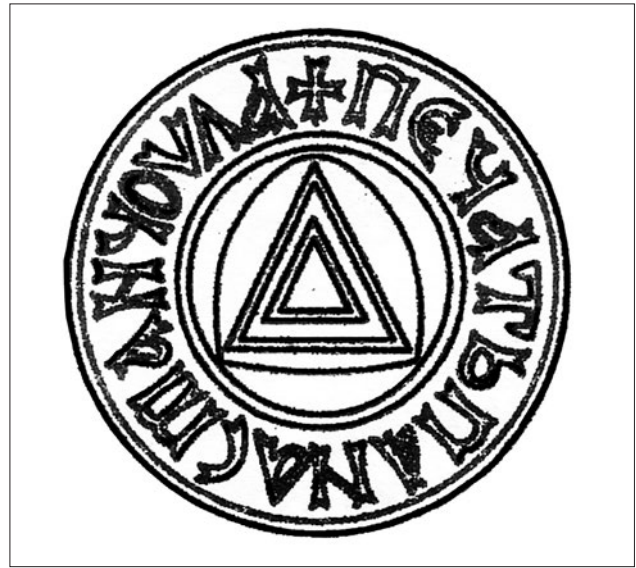

Рис. 28. Печатка пана Станчула (Однороженко 2008, с. 91).

Якраз в цей період починається католицька реакція проти гуситів в Угорському королівстві, що призвело до т. зв. «селянського повстання» у Південній Угорщині й Трансильванії у 1437 р. (Шушарин 1963, с. 163-164). Побічно про гуситське походження двох переселенців свідчить не тільки час і маршрут втечі, гуситське озброєння, що було встановлено Станчулом на вежу 1454 р. у Білгороді (Красножон 2012с, с. 239).

Свого часу, помітивши схожість пам'ятних знаків на двох плитах з веж № 3 (1454 р.) та № 26 (1452 р.), В. П. Кирилко висловив припущення про відносну синхронність у створенні цих будівель та написів з них. Дослідник реконструював частково пошкоджене зображення геральдичного щита на плиті 1454 р., розшифрувавши його як «монограму з двох, розташованих по вертикалі, букв: спереду – «А», а над нею «Л» (рис. 27), що могло означати ім'я молдавського господаря Олександра II (Александрела) (Кирилко 2013, с. 215-216).

Нумізмат Л. В. Дергачова повністю приймає варіант промалюнку знака на щиті, який запропонував В. П. Кирилко, вбачаючи в ній дельту вміщену під ніжки літери Л (як і на плиті 1452 р. з малюнка 1819 р.). Однак вона не згодна з авторською інтерпретацією знака. Оскільки сам зміст напису вказує на зусилля пана Станчула у будівництві вежі, значить це саме він «діяння свої підтвердив словами, що вирізьблені на меморіальній плиті», і слова свої затвердив власним особисто-родовим знаком (Дергачева 2016, с. 395).

Як людина високого державного статусу, Станчул мав печатку з особистим родовим знаком,

яка являє собою зображення дельти, що вписана в геральдичний щит у супроводі імені (рис. 28). Л. В. Дергачова малюнок з відбитку печатки (Однороженко 2008, с. 91) децю коректує: в щиті розташовуються два знаки, один над іншим. Верхній відповідає великій літері грецького алфавіту – лямбда Λ, а нижній – великій літері Δ. Також вони зображені і на плиті 1454 р. Обидва елементи формують систематизований або геометричний, тамгоподібний знак. Такий же знак був виявлений і на одному з підтипів молдавських монет (підтип II), що були викарбувані у XV ст. (Дергачева 2016, с. 397).

Нумізмати не виключали ймовірності щодо приналежності цих емісій до локальних випусків Білгорода і відносили чекан до періоду правління Олександра I, 1415-1431 рр. (Iliescu 1970, р. 28; Бырня, Руссев 1999, с. 201). Причому, зображення рівностороннього хреста на монетах цього типу могло бути перейнято саме з угорських парвусів (Iliescu 2000, р. 91), звідки, власне, і прийшов до Молдавського воєводства Станчул.

Л. В. Дергачова датує цю емісію монет 1435 р., коли Станчул точно займав посаду скарбника країни, або 1437 р. Ймовірно, сановник контролював випуск цих емісій, відзначаючи їх своїм особисто-родовим знаком, що не характерно для попередніх емітентів середньовічної Молдавії. Якщо все так, то даний монетний тип міг бути переданий Станчулу на відкуп (Дергачева 2016, с. 399).

Таким чином, за Л. В. Дергачовою родовий знак цього пана відображений на двох плитах веж Білгородської фортеці, збудованих ним у першій половині 1450-х рр. Той же знак є на певному типу монет 1430-х рр., а також на його особистій печатці.

Окрему точку зору висловила М. О. Шлапак, інтерпретуючи емблему на плиті як геральдичний символ, що пов'язаний з польською традицією (стремено), а не літери (Slapac 2017).

Ймовірно, сам Станчул походив із князівського роду і був пов'язаний з гуситським рухом. Чому і втік до Молдавії з Трансільванії на початку 1430-х рр. Типологія бійниць башти № 3 вказує на те, що для зведення та її озброєння він запросив фахівців з чеських найманців. Можливо, з числа тих, що втекли з ним до Молдавії. Він робить стрімку кар'єру при дворі Ілляша I, зберігаючи своє статусне положення аж до самої смерті у 1479 р.

Гуситський вплив на становлення молдавської фортифікації Нижнього Подністров'я в середині XV ст. демонструє ще один пам'ятник епіграфіки з Білгорода. Облоговий артилерійський вогонь військ султана Баязида II призвів до руйнування зовнішньої лінії фортечних стін у серпні 1484 р.²⁶ По всьому фронту збереглися лише дві вежі молдавського періоду: вже згадана № 3 та Велика (т. зв. Кілійська) брама (Красножон 2012с, с. 368-369).

Кілійська брама – споруда з кількома будівельними періодами, які чітко простежуються за конструктивними ознаками. Поява первинної надбрамної вежі відноситься до другої половини 1450-х рр. На другому етапі, за часів Стефана Великого, вона була посилена потужною зовнішньою стіною з трьох боків. На третьому етапі вежа зазнала внутрішнього перепланування на верхніх ярусах вже за епохи Баязида II (Красножон 2012с, с. 280-292).

Другий етап датований завдяки пам'ятній плиті 1484 р. Це мармурова сполія прямокутної форми²⁷. Поверхня вкрита патиною. Висота – 89 см, ширина – 46,5 см. Товщина від 10,5 – до 11,5 см. Розміри по тильній стороні такі ж самі.

Лицьова поверхня плити ретельно відшліфована і розділена на дві нерівні частини. Верхня, більша частина (розмірами 51×41 см), відведена під зображення геральдичних символів (нашоломник та герб) молдавського господаря Стефана Великого. У порівнянні з численними прикладами з середньовічних гербовників, має пряму аналогію з зображенням з Євангелія 1503 р., що належав Стефану III (Dogaru 1994, р. 121, fig. 203). Центральну частину композиції займає нашоломник та голова

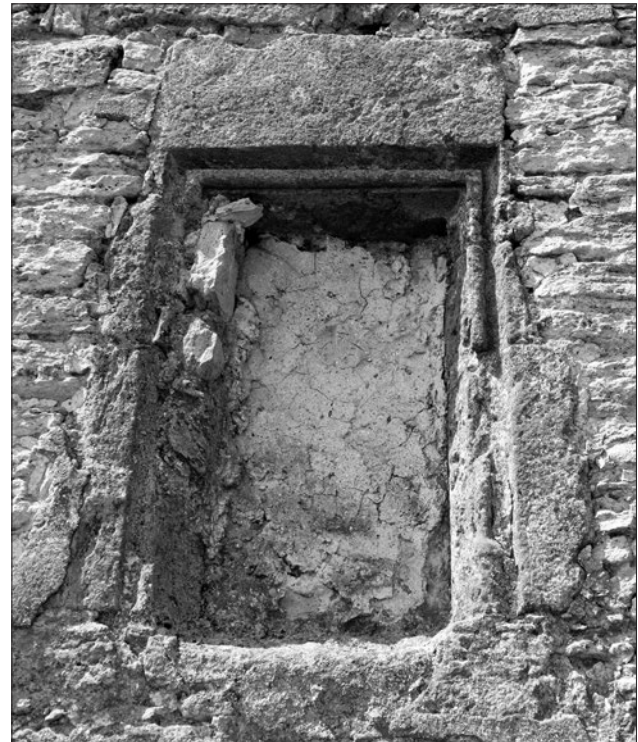

Рис. 29. Фортеця Білгород. Ніша будівельної плити 1484 р. Вежа № 6 (фото автора, 2016 р.).

туру, з якої виростають орнаментальні завитки декорованого фону. Нижче з нахилом розташований герб Стефана – розсічений щит старофранцузького типу з трьома фасціями в лівій частині й трьома ліліями в правій. Висота щита – 12,5 см, ширина – 9,5 см. Між рогами туру – шестикутна зірка. Над ними – лілія, по боках – місяць (праворуч) і сонце (ліворуч).

Нижню частину лицьової сторони плити займає напис старослов'янською мовою з шириною колонки 37,5 см у п'яти рядках. При всій ретельності і високій техніці різьблення має місце недбалість в розподілі тексту по рядках. Різьбяр п'ять разів заступив на поля: на початку першого, другого і третього рядків, а також наприкінці другого і третього. Висота рядків не тільки відрізняється від норми (4 см), яка простежується на інших плитах, вона різниться в межах самої плити. Ступінь збереженості різьблення чудовий.

До наукового обігу пам'ятник ввів О. О. Кочубинський²⁸. Плину нібито випадково виявив місцевий житель Аккермана у 1886 р. під час ведення

²⁶ Власне, через це ми не знаємо як виглядала саме молдавська фортеця ззовні, в період до серпня 1484 р.

²⁷ Інв. №: ХОКМ-а-9632.

²⁸ У виданні П. М. Батюшкова наведено гравюру цієї плити з позначкою: «А. Уро. гр.» (Батюшков 1892, с. 54). Якщо це скорочення означає: «гр. О. С. Уваров», то підпис слід визнати помилковим, оскільки плита знайдена через два роки після смерті графа. Цей же малюнок потрапив в монографію «Історичні дослідження Кілії та Четатя Албе» Н. Йорги, правда, вже без сумнівного автографа (Iorga 1899, р. 98).

Рис. 30. Фортеця Білгород. Сучасна копія будівельної плити 1484 р. Вежа № 6 (фото автора).

земельних робіт, в межах міської забудови, приблизно в 600 м на південний схід від Кілійської брами (Кочубинський 1889, с. 513).

Розібравши на місці без особливих зусиль текст про встановлення плити на честь закінчення будівництва «Великої брами», О. О. Кочубинський переконався в наявності ніші на Кілійській надбрамній вежі (№ 6), схожою за формою і розмірами. Ніша розташована на висоті 7,5 м від сучасної денної поверхні, над північним ступінчастим контрфорсом, праворуч від прольоту воріт (при вході до фортеці) (рис. 29).

Її розміри (Красножон 2013і, с. 198) вдалося уточнити, отримавши у 2016 р. безпосередній доступ до неї: ширина 59 см, висота – 1 м. З'ясувалося, що не збігаються не тільки розміри ніші і плити, але також і контури. Різницю середньовічні майстри компенсували шляхом забутовки по лівому боці щілини між краєм ніші та плитою. У верхній частині ця забутовка збереглася дотепер, в нижній частині камені випали, але напрямок цього вторинного фіксуючого мурування вказує шар застиглого вапняного розчину, на якому простежуються сліди видавлювання, утворені при монтажі плити. При цьому коригування зазнали верхня та ліва сторони ніші.

Це вказує на те, що спочатку ніша готувалася під плиту більших розмірів ніж та, яка була встановлена. Потім, з якоїсь причини, першу плиту вирішили не встановлювати, підібравши на руїнах античного міста Тіра мармурову сполію менших розмірів. В процесі її монтажу довелося усувати зазори. Контури внутрішньої коригувальної кладки точно збігаються з розмірами плити (Красножон 2016а, с. 171). Це вдалося з'ясувати під час повернення у нішу точної формованої копії плити у травні 2016 р. (рис. 30).

Плита знаходилась на фасаді ще у 1789 р. та була коротко описана вельми уважним до таких речей бароном Кампенгаузенем: «Поруч з одними з воріт бачив чотирикутний камінь, на якому зображений зубр із зігнутими рогами. Між рогами зірка п'ятикутна і під шиєю зубра герб, розділений від верху до низу на два поля, в одній з половинок ми можемо бачити чотири горизонтальних лінії з трьома ліліями» (Campenhausen 2001, р. 871).

Перший варіант перекладу старослов'янською напису запропонував О. О. Кочубинський: «У рік від втілення Господня 1438 здійснилася велика брама у дні благочестивого і Стефана воєводи і в дні пана Луція Хермана» (Кочубинський 1889, с. 520).

Епіграфіст побачив в тексті дату в системі літочислення від Р.Х., а не від створення світу, як було прийнято в молдавських документах XV ст. Важливо, що даті передують формула «**пѣд лѣтѣ вѣплъщеніа господа**». Її фахівець називав «дивною». В наведеній даті: «**АУЛИ**» він невірною розшифрував дві останні літери, виходячи, мабуть, з припущення, що Стефан – син Олександра Доброго, який зазначений у тексті плити 1440 р. (Кочубинський 1889, с. 521-522).

Цей хибний варіант датування плити увійшов до альманаху, виданого П. М. Батюшковим (Батюшков 1892, с. 54) та монографію Н. Йорги (Iorga 1899, р. 98) разом з літографією невідомого автора. Після цих публікацій в румунській науковій пресі з'явилася серія критичних матеріалів спрямованих проти версії О. О. Кочубинського. Епіграфіст І. Богдан згадує статтю з «*Noua Revistă Română*» від 15 грудня 1900 р. (на жаль, її назва не повідомляється), де Н. Йорга вперше заявив, що в тексті стоїть дата: 1484 р. (Bogdan 1908, р. 312-313). Можливо, саме через авторитет румунського історика у своїй першій публікації на цю тему І. Богдан визнав цю дату «близькою до правди». Стаття так і називалася: «Напис 1484 року з великої брами Четатя Албе» (Bogdan 1901, р. 247-253).

Проте, доктор І. Тановічану, знавець генеалогії молдавських бояр, розкритикував дату «1484 р.»

ґрунтуючись на історичних відомостях: імена двох бояр (або пиркалабів), які згадані в написі, відсутні в документах 1484 р. так само як і в документах попередніх років. Отже, автор зробив висновок про можливість датування плити приблизно 1474 р. «якщо дата в тексті взагалі була» (Tanovicesanu 1901, р. 462-469).

Після цього помилкового зауваження І. Богдан переглядає свою версію і «отримує дату, близьку до варіанту І. Тановічану» (Bogdan 1908, р. 312-313). Розвиваючи цю версію в своєму розлогіму дослідженні: «Написи з Четатя Албе і панування Молдавії над нею» І. Богдан приходить вже до дати: 1476 р. (Bogdan 1908, р. 330-336). Ця стаття підвела ризику під дискусією з питання датування плити з Великої (Кілійської) брами. Хибний варіант датування, запропонований І. Богданом, міцно закріпився в історіографії і не переглядався аж до теперішнього часу. Н. Йорге запропонував з самого початку правильну дату, що більше не бралось до уваги. Дата будівництва Кілійської брами (1476 р.) увійшла в наукові видання Молдавії, Румунії, України (Семенова 1987, с. 79; Бырня 1997, с. 122; Бруяко, Сапожников 2000, с. 443; Шлапак 2001, с. 28 та ін.).

При цьому працювати з текстом плити І. Богдан міг тільки по фотографіях. У 1886²⁹ і 1888³⁰ рр. для румунської Академії наук було зроблено дві фотографії цієї епіграфічної пам'ятки (Bogdan 1908, р. 331). Судячи з усього, саме з ними і працював дослідник, оскільки вже у 1894 р. румунський історик Е. Теодореску при відвідуванні Одеського музею старожитностей «не знайшов» плити зі старослов'янськими текстами з Білгорода (Bogdan 1908, р. 314, прим. 1), однак це зовсім не означає, що їх там не було³¹.

Дату І. Богдан пропонує читати в традиційному для середньовічної Молдавії стилі: від створення світу. Пана Луці і пана Хермана він бачить як двох різних людей, а в іншому його версія не відрізняється від запропонованої О. О. Кочубинським. Переклад пропонує такий: «У рік від втілення Господня 6984 споруджено цю велику браму в дні благочестивого і Стефана воєводи і в дні пана Луці та пана Хермана» (Bogdan 1908, р. 333).

Розуміючи, що датування тексту від створення світу суперечить вступній формулі: **«пѡдѣ лѣти вѣплѣщеніа господа»**, І. Богдан плутано спробував

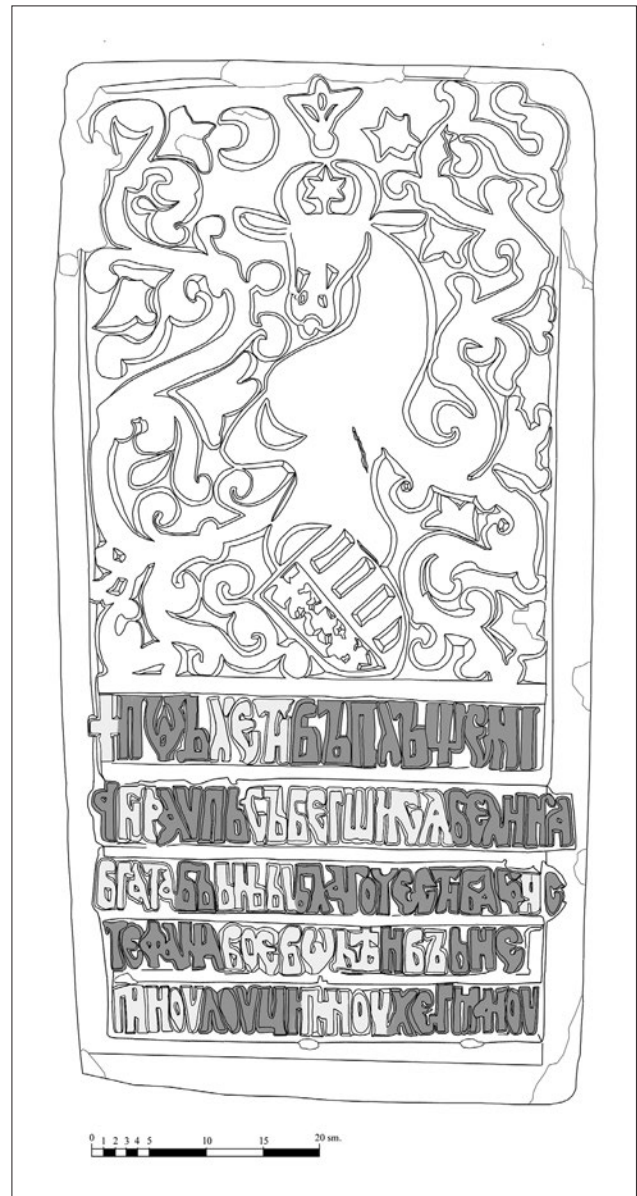

Рис. 31. Фортеця Білгород. Плита 1484 р. Картограма тексту (Красножон 2013, с. 201).

пояснити невідповідність. Нібито різьбяр працював за своїм власним шаблоном. Оскільки «в житті він використовував підрахунок років за стилем від народження Христа», міркує І. Богдан, то аналогічна формула введена ним на власний розсуд на початку тексту. Однак дату різьбяр привів згідно зі старослов'янською традицією: від створення світу, замість того, щоб відразу переробити 6984 рік на 1476 р. від Р. Х. Чому? Тому що «у середньовічному Білгороді, де західні елементи культури

²⁹ Знімки 1886 р. – мабуть, ті самі, які відправив до Бухаресту мешканець Аккерману та автор знахідки, в надії, що «прийдуть мисливці з того берегу Прута» та заплатять добру ціну (Кочубинский 1889, с. 514).

³⁰ Йдеться про знімки, які зробив через кілька місяців після надходження плити в колекцію Одеського товариства історії та старожитностей (1887 р.) такий собі пан Строеско з Кишинева (Кочубинский 1889, с. 518).

³¹ Це означає, що дирекція музею заблокувала румунським колегам доступ до оригіналів.

настільки ж численні, як і східні, в чужинних для (православної) церкви умовах, цей різьбяр дозволив собі використати стиль християнської ери або її змішання з іудейською ерою», – резюмував дослідник (Bogdan 1908, р. 334-335).

Куди більш обґрунтованим виглядає другий його висновок: в останньому рядку дійсно імена двох людей, а не одного. Правда, ім'я першого з них він читає як: «пан Лука» (замість «Луці»), а другого – «пан Херман», вважаючи їх пиркалабами (Bogdan 1908, р. 335). Отже, дослідник просто спробував «узгодити» між собою два повідомлення в тексті: факт спільного правління пиркалабів Луки та Хермана у Білгороді, який датується за грамотами 1475/76 рр. (DRH 1976, р. 299-312), а також найбільш відповідний варіант дати створення плити (1476 р.).

Проведена робота з оригіналом напису дозволила перевірити і дещо уточнити висновки попередників (рис. 31):

Текст³²:

[1] Пѡдъ лѣти вѣплъщені

[2] а Г(оспод)на А҃҃҃ПД съвершиѡ велика

[3] врата вѣ дньы благочестиваго ж Г

[4] тѣѡана воевѡдѣ н вѣ дне

[5] паноу Лоуци (и) паноу Хрману

Переклад: «У рік від втілення Господня 1484-й, завершено Велику браму, в дні благочестивого ж Стефана воеводи і в дні (?) Пану Луці (і) пану Херману» (Красножон 2013і, с. 201).

На початку тексту наведена формула, яка навмисно підкреслює особливість системи літочислення, відповідно до якої слід сприймати дату в даному випадку. Дата складається з чотирьох букв. Читається цілком ясно, букви без сколів, контури чіткі. Першою йде титла «тисяча», яка трохи перекрита літерою «а» (означає одиницю). За нею літери: «ѳ» (400), «п» (80), і «д» (4), яка нагадує сучасний м'який знак, та вже зустрічалася в першому рядку. В сумі: «1484». Після дати йде фраза: «сѣвершиѡ велика» Таким чином, слід визнати правоту ранніх поглядів І. Богдана щодо датування плити (Bogdan 1901, р. 247-253) і не обґрунтованість дати «1476 р.» (Bogdan 1908, р. 334), так само як і дати «1438 р.» (Кочубинский 1889, с. 520).

Молдавська літописна традиція і канцелярське діловодство XV ст. майже не знають прецедентів використання в державних документах літочислення від Р. Х. або подвійного літочислення. У Молдавії аж до 80-х рр. XVI ст. користувалися

ерою від створення світу (Каштанов 2012, с. 14). Тому є дивним такий спосіб датування плити з Великої брами, на що відразу звернув увагу О. О. Кочубинський: «ця формула [від втілення Господа] для позначення часу в пам'ятках слов'янської мови не зовсім звичайна, але вона відома в канцелярському складі сербських грамот» (Кочубинский 1889, с. 522).

Проте, у середньовічній Молдавії іноді використовували літочислення в стилі від Р. Х., що пояснюється тісними контактами з деякими європейськими та балканськими країнами. Так, «серед південних слов'ян тільки в Боснії вели літочислення від Р. Х., що пояснювалося їх прихильністю до богомилства. У сербських друкованих книгах XV-XVI ст. зазвичай вказувалося дві дати – від створення світу та від Р. Х.» (Соболевский 1908, с. 47).

Як приклад молдавського середньовічного документа з подвійним датуванням можна навести Молдавсько-Польський літопис, складений на латиниці – для зручності користування іноземними читачами, тому її супроводжує синкретична формула: «От року сотворения света 6860, от рождения божьего 1352» (Молдавско-Польская летопись 1976, с. 105). Або, наприклад, грамота, адресована польському королю Владиславу від молдавського господаря Петра Мушата з формулою старослов'янською: «оу лето вжьего рождества, а н т. п. н.» (1388 р.) (Бырня, Русев 1999, с. 248). Подібні випадки поодинокі і пояснюються міжнародним характером документів. Саме такий випадок – плита з Білгорода 1484 р., текст і дата якої розраховувалася на міжнародну аудиторію.

Молдавські офіційні документи часів Стефана Великого датовані в стилі від створення світу відповідно до православної церковної традиції (DRH 1975; DRH 1976). Плита з датою: «1484 р. від Р. Х.» являє собою унікальний прецедент в середньовічній Молдавії. Можливо, цей текст слід розцінювати як ознаку того, що вежу споруджував західноєвропейський майстер. Ознакою того може слугувати формула «від втілення Господа», яка свідчить про застосування різьбярем календаря в стилі Благовіщення, згідно з яким новий рік починався з 25 березня. Цей стиль дуже поширений в середньовічній Європі, особливо в країнах з католицьким впливом (Черепнин 1944, с. 74; Климишин 1985, с. 232). З огляду на березневу дату початку «року від втілення» і літописні

³² Автор вдячний старшому науковому співробітнику ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України В. В. Корнієнку за надані консультації в ході роботи над текстом.

відомості про взяття Білгорода турками 5 серпня 1484 р., дату капітальної модернізації надбрамної вежі № 6 можна віднести до квітня-липня. Але, швидше за все, роботи завершилися вже до початку липня, коли Баязид II підійшов до сусідньої Кілії (14-го числа вона впала) (Бистрицкая летопись 1976, с. 30).

Під «завершенням великої брами» не можна розуміти будівництво надбрамної вежі, а лише капітальну реконструкцію, коли стару браму обнесли зовнішньою стіною, на якій і розташовувалася плита Стефана 1484 р. (Красножон 2012с, с. 286).

Причому, повністю завершити роботи майстри, мабуть, так і не встигли. В архітектурі вежі відсутні ознаки функціонування пристрою для підйому герси, задуманої якраз на східному фасаді, в межах нової стіни. Рамку з пазами для неї спорудили, але без всяких отворів для тросів у верхній частині. Відсутні сліди зношеності внутрішньої поверхні рамки (Красножон 2012с, с. 28-9-190, рис. 223).

Дата на плиті «1484 р.» спростовує висновок І. Богдана про те, що в тексті згадані імена двох пиркалабів. Грамоти свідчать – в цей рік у Білгороді пиркалабами служили пан Оана та пан Герман (1481-1484 рр.). Різниця в написанні імен Герман та Херман в одній літері, але грамоти відрізняють цих двох осіб, які часто згадуються в одному рядку. Так, в грамоті від 12 квітня 1483 р. йдеться: «**вера пана Хръмана, вера пана Германа и вера пана Оана, пиркалабове Белоградских**» (DRH 1976, с. 378, 382). Ця ж формула повторюється і в грамоті від 12 травня 1484 р., складеної за три місяці до падіння міста (DRH 1976, с. 392).

Ім'я пиркалаба Германа (разом з Оана) зустрічається в літописних повідомленнях про турецьку облогу Білгорода у 1484 р.: «**Тогожде лета (6992) августа 5 въ сряде възъше и Белоград при Германа и Оана пиркалаба**» (Бистрицкая летопись 1976, с. 30; Путнянская летопись 1976, с. 72).

Немає сумнівів, що Херман з тексту білгородської плити 1484 року – це колишній пиркалаб. Саме він, в офіційному статусі, як «пиркалаб Херман», відзначений в тексті ще однієї будівельної плити з цього міста, з датою 1480 р. (див. нижче) (Красножон 2013і, с. 191-194). Він залишався пиркалабом Білгорода в період з 1476 по 1480 рр. В першій половині цього терміну його співправителем був Лука, а в другій – Дума.

Менш впевнено ідентифікується «пан Луці». І. Богдан ототожнював його з пиркалабом Лукою, який служив спільно з Херманом у 1475-1476 рр. і, «здається, помер» до лютого 1478 р. (Bogdan 1908, с. 335). Але він міг і дожити до 1484 р. та бути відзначений в тексті плити з Великої брами. Так, давальний відмінок слів 5-го рядку допускає читання літери «ц» в імені «**Лоуци**», як «к» (**Лоуки**). Тоді «**дне**» в кінці 4-го рядку являє собою слово в скороченому вигляді, та, імовірно, реконструюється як «**(благо) д(аре)н(и)е**». Тобто, завдяки пану Луці і пану Херману (колишнім пиркалабам), вежа «відбулася» в дні Стефана III.

З іншого боку, давальний відмінок міг бути вжитий різьбяр помилково. Тоді ім'я «**Лоуци**» слід читати саме так, як воно вирізьблене. Його написання може виявитися кириличною калькою з чеського імені «Luci»³³ (ч.р.), зменшувальне від «Lucian». Походить від латинського преномену «Lucianus» (лат. Lux – «світло»).

Якщо пан Луці був дійсно чехом, який перебував на службі у молдавського господаря, то датування будівельної плити за «Благовіщенським» календарним стилем є цілком логічним. Тим більше, що ця формула широко застосовувалася в чеських джерелах синхронного періоду. Наприклад, у відомій «гуситській хроніці» XV ст. Лаврентія з Бржезовой, текст якої починається з тієї ж формули: «В літо від втілення Господа 1414-те високоповажне і божественне причастя...» (Лаврентий из Бржезовой 1962, с. 21).

Таким чином, дві збережені вежі XV ст. молдавського періоду в зовнішньому східному фронті Білгородської фортеці з високою ймовірністю були побудовані вихідцями з Чехії, можливо, гуситами.

2.1.5. Кілія як «фортеця-близнюк» Білгорода

Будівництво Кілії на лівому березі Дунаю здійснилося в рекордно короткий термін. Молдавський господар Стефан Великий приступив до справи 22 червня 1479 р. і закінчив в той же рік, 16 липня (Бистрицкая летопись 1976, с. 29). Тобто, на всі роботи пішло 25 діб. При цьому була використана праця «800 каменярів і 17 тис. підсобних робітників» (Хроника Стефана 1976, с. 51). Важко судити з даного повідомлення про обсяг виконаних робіт, як і складно повірити в

³³ Таке ж написання властиво ще для угорської мови, але там це ім'я вживалося як жіноче, зменшувальне від «Lucza» («Луца»), «Lúcia» («Луція»).

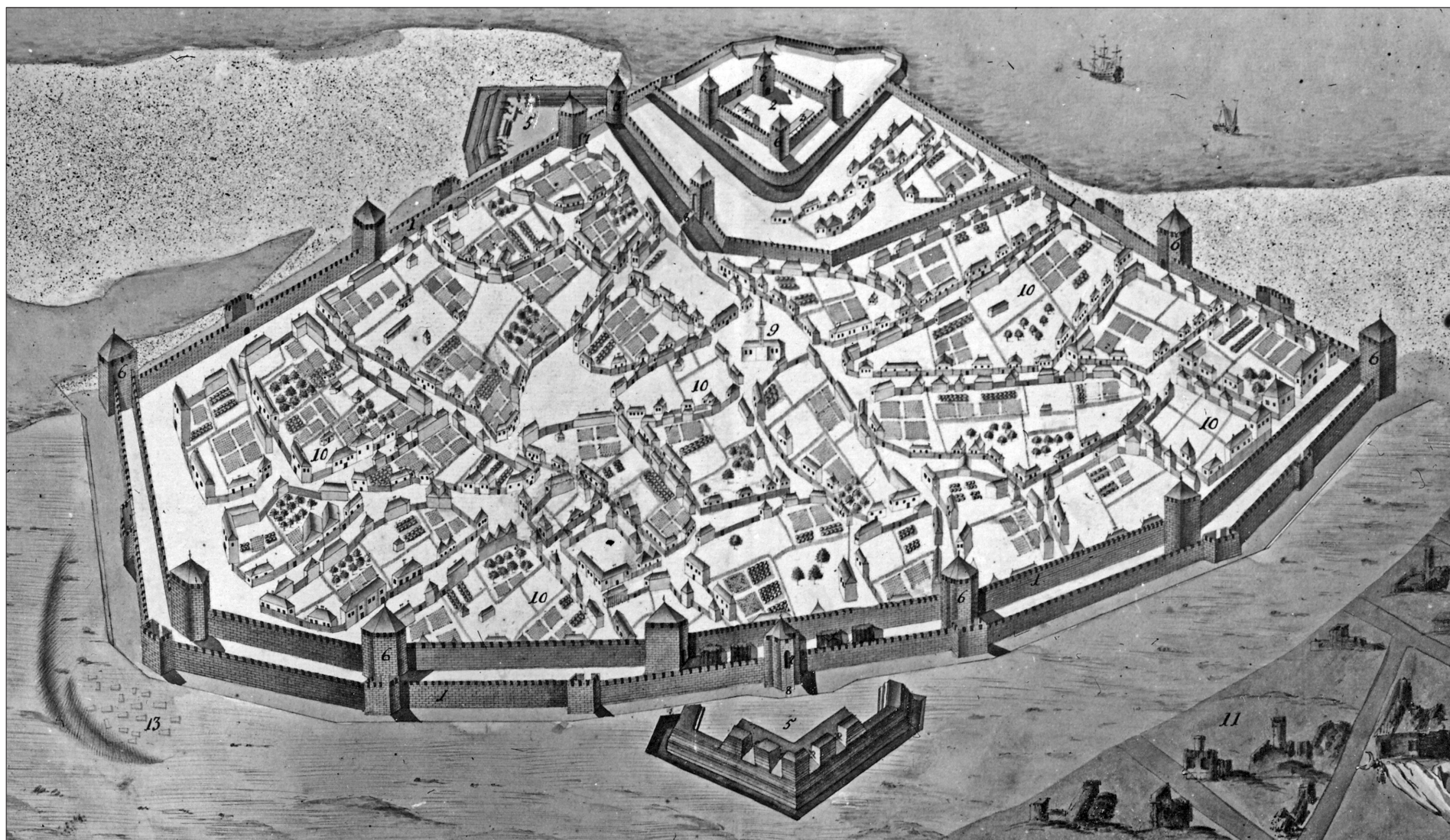

Рис. 32. Фортифікація Кілія. 1770 р. Фрагмент плану.

Експлікація: «1 – Місто; 2 – замок; 3 – цейхгауз; 4 – льох; 5 – прибудовані больверки; 6 – вежі; 7 – брама; 8 – мости через рови; 9 – мечеть; 10 – цивільне селище; 11 – колишнє селище за містом; 13 – кладовище».

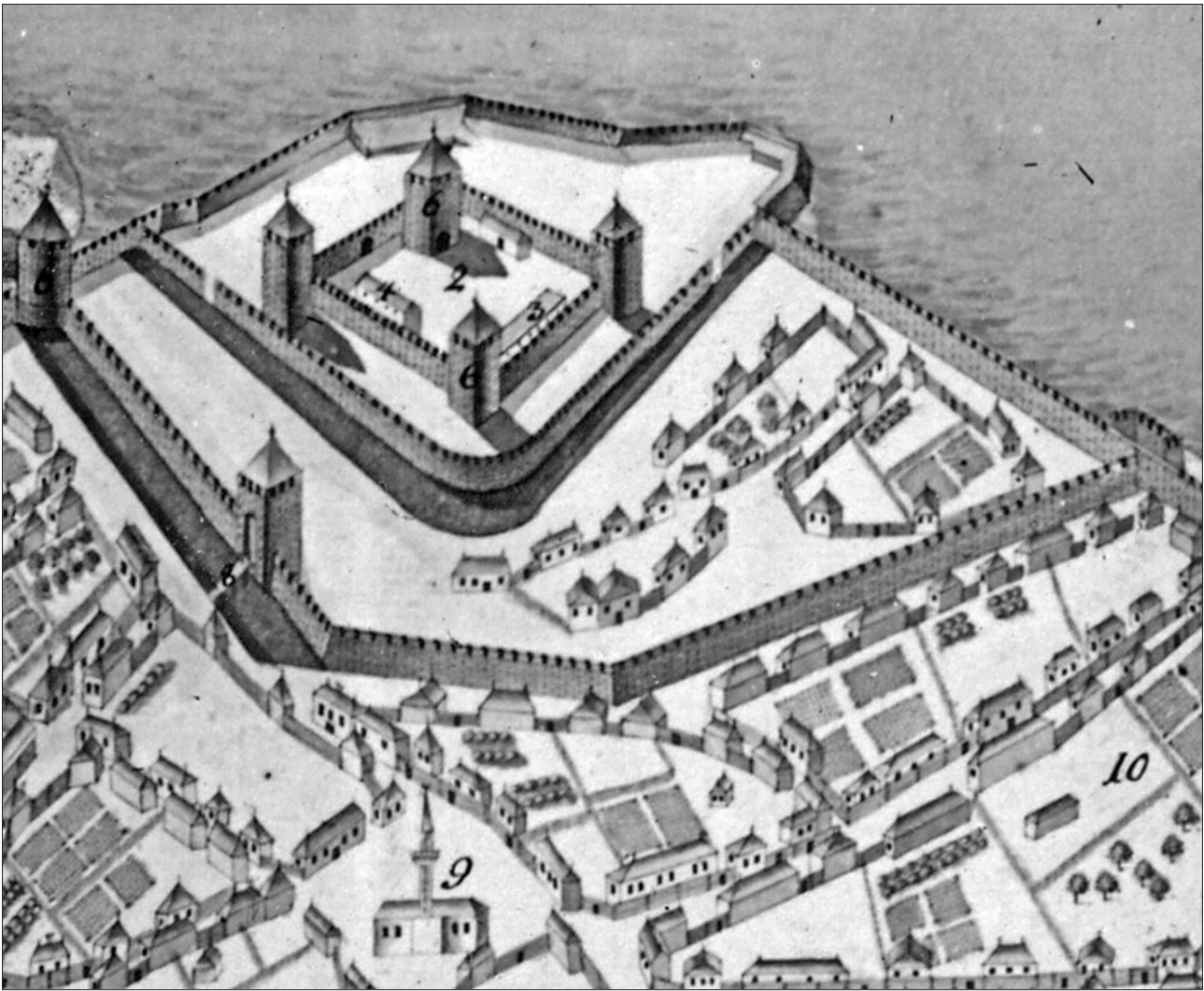

Рис. 33. Фортеля Кілія. 1770 р. Фрагмент. Цитадель.

те, що за цей час з'явилася фортеця в відомих на 1770 р. кордонах (рис. 6*). Вважається, що Стефан Великий побудував трикутну в плані фортецю з цитаделлю та двома великими дворами. Найраніше з її зображень датовано 1770 р. На думку М. О. Шлапак загальна площа фортеці становила 7,5 га (Шлапак 2005-2009, с. 429). На мій погляд, вона була на гектар більше, ніж Білгород (8,3 га) (Красножон 2012с, с. 13), а не менше.

Не схильний довіряти літописним повідомленням П. П. Бирня датував початок будівництва Кілії 1475 р. або 1476 р. У 1479 р., на його думку, будівництво було закінчено (Бирня 2003, с. 183). Будівництво фортеці Кілії не могло розпочатися в «суворі» (за висловом П. В. Советова) для Молдавії 1475-й та 1476-й роки. І без того складна політична ситуація в регіоні вкрай загострилася до літа 1475 р. Напруга стала спадати лише після битви при Білій долині влітку 1476 р. (Советов 1972, с. 271).

Судячи зі збережених планів 1770 та 1794 рр. (рис. 6*, 6, 32), кам'яна фортеця Кілії в плані наближалася до рівнобокого трикутника з довжиною медіани біля 400 м. У 1770 р. територія фортеці поділялася на два основних двори, які були розділені стіною з єдиною баштою по центру та внутрішнім ровом. У 1790-ті рр. ці двори називалися: «Мала фортеця» і «Велика фортеця». На краю берегового мису розташовувалась цитадель, яка також обнесена ровом з перекинутим мостом і додатковою захисною стіною. Цитадель в плані наближалась до квадрату розміром 45×45 м з чотирма квадратними вежами шириною приблизно 10-15 м (рис. 33, 6).

З північної і північно-західної сторони у зовнішній фортечній огорожі були влаштовані дві брами. Перед ними, з боку міста, існували великі майдани. Головним залишався північно-східний в'їзд до фортеці, який захищали дві надбрамні вежі, розташовані в шаховому порядку одна по відношенню до іншої (рис. 34). З напільної

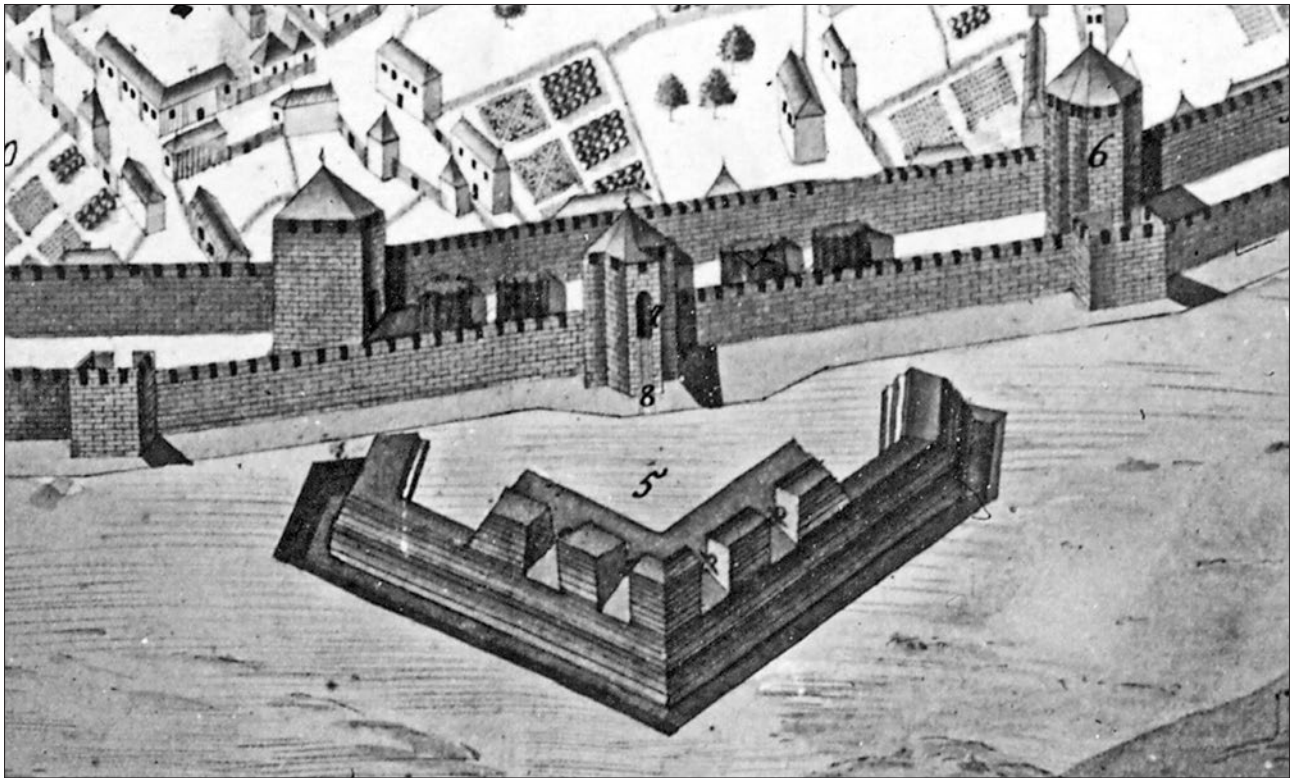

Рис. 34. Фортеця Кілія. 1770 р. Фрагмент. Головна брама.

сторони головна брама була прикрита трикутним в плані контргардом (не раніше середини XVIII ст.). Другий контргард знаходився з південного сходу у «Малої брами» (Kuchuc kari), прикриваючи вихід до Дунаю.

В цілому налічувалося 15 веж по зовнішньому фронту вздовж водяного рову. Багатокутні вежі чергувалися з квадратними. У рові налічувалося 7 веж прямокутних в плані. Комунікація між двома дворами здійснювалася через квадратну надбрамну вежу, розміщену в центральній частині розділювальної стіни (на аксонометричному кресленні 1770 р. видно перекидний міст, влаштований перед нею). Устя рову під розділювальною стіною захищені додатковими вежами. Вхід до цитаделі розташовувався з північно-східного боку.

Щодо дати спорудження фортеці (1479 р.) немає підстав не довіряти літописним даним. Але навряд чи будівельникам вдалося впоратися всього за 25 днів, якщо брати до уваги відомі нам розміри фортеці за планами XVIII ст. Після кампанії 1476 р. настав час затишшя у відносинах Молдавії з турками, яке тривало аж до 1484 р. Користуючись цим, Стефан міг розпочати у 1479 р. «перенесення» Старої Кілії на лівий берег. Майже повна схожість планів Кілії та Білгорода неодноразово підкреслювалася дослідниками (Шлапак 2005-2009, с. 421-429; Красножон 2012с, с. 116). Немає сумнівів, що Стефан, скоріше за все, взяв за зра-

зок план Білгорода. Нова фортеця відрізнялася в деталях від прототипу (наприклад, квадратні вежі цитаделі) і була дещо більше Білгорода.

У центральній частині фортечного комплексу, також як і у Білгороді, була збудована церква. Найсуттєвіша відмінність у планах – перед розділювальною стіною у Білгороді не існувало рову, принаймні після створення Цивільного двору. Цитадель тут, мабуть, мала у XV ст. аналогічну зовнішню додаткову захисну стіну з напільного боку, як у Кілії.

Відрізняється система виїзду через головну браму Кілії – вона організована за допомогою двох веж, розміщених не по одній осі. Втім, ця система могла бути збудована і Баязидом II під час масштабної реконструкції фортеці після облоги 1484 р.

Проте, немає сумнівів щодо походження цитаделі у доосманські часи. Одна з чотирьох веж, найбільш віддалена від входу та найближча до річки, заведена всередину замкової огорожі, тоді як інші винесені за її лінію назовні. Вірогідно, ця вежа мала особливе значення. На плані Ф. Кауффера 1794 р. у замковому дворі знаходиться палацова прямокутна в плані споруда, підписана латиницею «Geb Napе» (тур. «укріплена будівля»).

Замок з квадратними вежами – настільки незвичний для фортечної архітектури регіону план, що М. О. Шлапак мимоволі звернулася до

італійських аналогів (Şlapas 2004, р. 126-127). Авторка нагадує, що у XIV ст. у Кілії існувала генуезька колонія. Однак у цей час фортеця і місто розміщувалися на правому березі Кілійського гирла Дунаю. За версією дослідниці, цей замок або вже існував тут окремо до 1479 р., коли почалося будівництво Стефана Великого (господар ніби просто оточив італійський форт новими стінами), або італійці самі збудували на новому місці замок для захисту власних комерційних інтересів в системі молдавської фортеці (Şlapas 2004, р. 128. fig. 88).

Також М. О. Шлапак пов'язує походження замку з використанням артилерії: у Кілії «найвищими є вежі цитаделі, що дозволяє говорити про її зведення в епоху, що передувє часу повсюдного використання вогнепальної зброї. За Стефана Великого артилерія диктує свої закони фортечного будівництва, вимагаючи різкого потовщення стін і знижуючи висоту веж. Найбільш ймовірно, що цитадель побудована генуезцями у XIV ст. як резиденція консула або як військовий опорний пункт для захисту торгової факторії від ворожих нападів» (Шлапак 2005-2009, с. 426).

Версія цікава, але не переконлива. Навряд чи такий авторитарний правитель, як Стефан III, дозволив би Генуї володіти своїм окремим замком у серці нової молдавської фортеці. З «італійських» архітектурних ознак у М. О. Шлапак є лише квадратна форма веж, яка універсальна в своєму роді, хоча й відрізняється від Білгороду.

На мій погляд, аналоги плану Кілійської цитаделі слід шукати у фортецях Верхньої Молдавії, звідки Стефан міг привести своїх майстрів – замки XIV ст. Сучава і Тиргу-Нямц. Прямокутний регулярний план укріплень, квадратні в плані вежі, які не винесені за зовнішню лінію стін, а знаходяться в межах внутрішнього двору (рис. 2) (Şlapas 2004, р. 115. fig. 67).

За часів Стефана III артилерія ще не диктувала закони фортечного будівництва (хоча можна було б згадати ронделі у Сучаві, але їх загальноприйнята дата здається спірною). З напільного боку фортеці сам господар звів кам'яні, високі вежі архаїчного типу, які після 1495 р. відновив Баязид II (Iorga 1899, р. 89) (їх добре видно на акварелях М. М. Іванова 1790 р.). Сулейман Пишний будував високі кам'яні вежі навіть у 1538 р. (замок Бендер) з такими ж архаїчними ознаками.

Артилерія використовувалася в Північному Причорномор'ї ще з кінця XIV ст. Наприклад, у Чембало 1434 р. зруйновано ділянку стіни та вежу внаслідок артилерійського обстрілу (Мыц 2009, с. 161; Кузь 2010). Баязид застосував важку облогу

артилерію при облозі Білгорода 1484 р. (Челеби 1961, с. 34; Красножон 2012с, с. 367). Але всі ці приклади демонструють, що ніякої реакції, крім потовщення стін вже існуючих веж напільного фронту не було (Мыц 2009, с. 98-100; Красножон 2012с, с. 286, рис. 283). Цитадель Кілії, судячи за картографічними матеріалами, відбудована в дусі оборонної архітектури розвиненого Середньовіччя.

Одним з істотних аспектів, на мій погляд, залишається питання про причини, через які Стефан Великий здійснив безпрецедентну за всю історію регіону акцію з переселення з острова на Дунаї цілого міста (з усіма його мешканцями) на лівий, корінний берег. Це настільки витратний і масштабний захід, що піти на нього господар міг лише з причин крайньої необхідності.

Причина переміщення міста і фортеці на лівий корінний берег з острова в дельті, могла бути пов'язана з підготовкою до очікуваного чергового вторгнення до регіону османських військ. Оборона острівного міста вимагала наявності флоту, яким Молдавія не володіла. Навпаки, османський флот мінімум двічі вже діяв в регіоні досить впевнено. Розміщення Кілії на правому, молдавському березі, відкривало можливість налагодження підхідних шляхів та маневрів з боку «материка».

Втім, місту це не допомогло, як відомо, через події літа 1484 р. На п'ятий рік свого існування на новому місці його коротка молдавська історія завершилася. Султан Баязид II побудував на місці церкви Стефана Великого свою мечеть, як символ нової влади і нового впливу на історію регіону.

2.2. Замок Качубейов і подільські фортифікаційні традиції (1420 – 1440 рр.)

2.2.1. Історія досліджень замку

Хаджибейська затока (сучасна Одеська) протягом 400 років займала унікальне географічне положення між ключовими річковими переправами Північно-Західного Причорномор'я – на Нижньому Дністрі та на Нижньому Дніпрі і Бузі (рис. 35). В районі переправ склалися свої урбаністичні та військово-політичні центри: Білгород (Аккерман), Бендери на Дністрі, і дещо пізніше Озі (Очаків) в гирлі Дніпро-Бузького лиману. За османських часів Хаджибей опинився в районі перетину водних і сухопутних шляхів між Аккерманом, Очаковом і Бендерами.

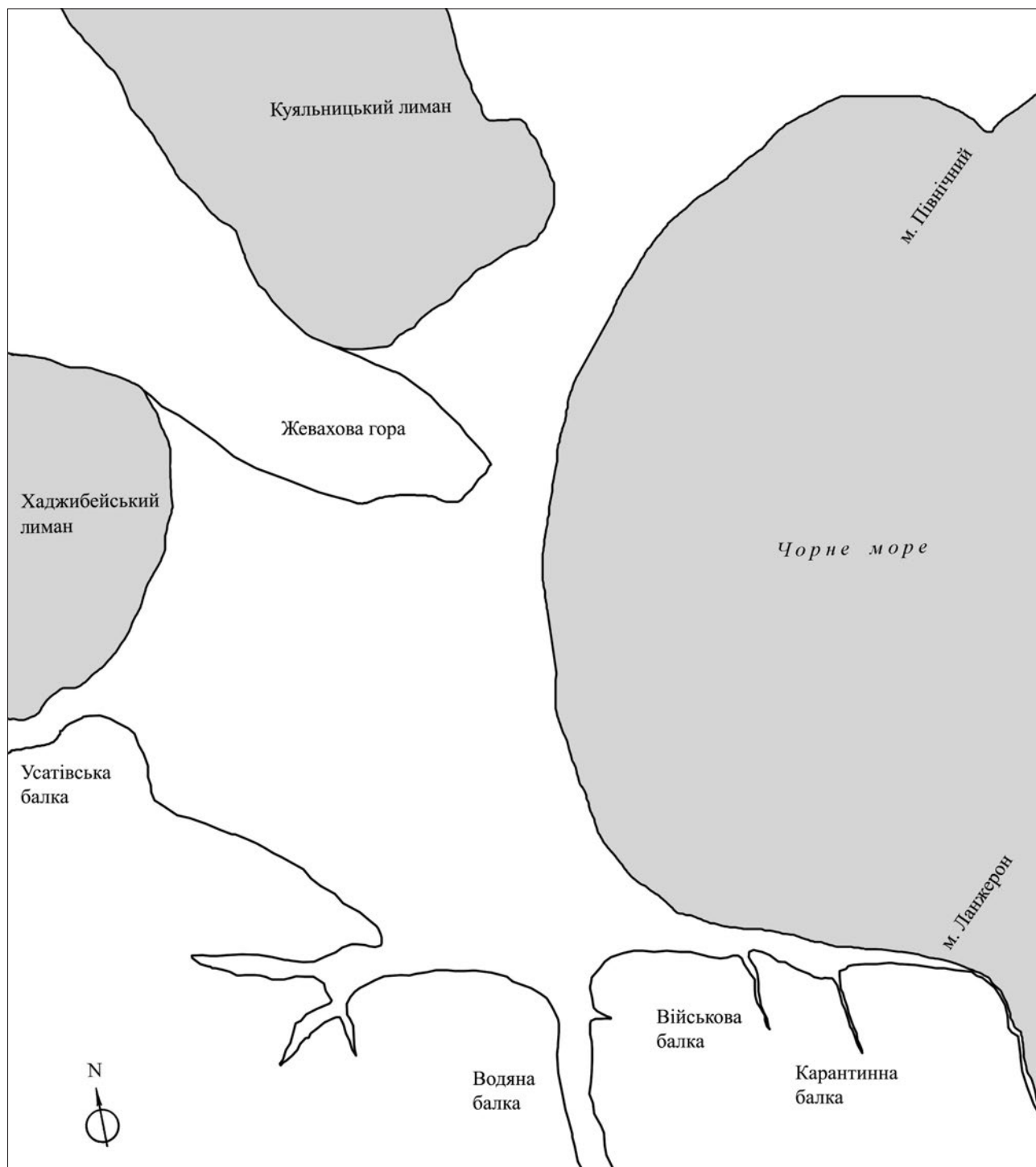

Рис. 35. Загальний план Одеської затоки.

Порт тут з'явився вже до 1415 р. під назвою Качубейов (Długosz 1711, р. 367-368). На помітний населений пункт з основними елементами міської інфраструктури (за мірками свого часу) він перетворюється, мабуть, не раніше середини 1760-х рр., але значно поступався Бендерам, Кілії та Аккерману.

Однією з ознак його статусу невеликого містечка у XV ст., а потім і XVIII ст. були фортифікаційні укріплення. Невирішеним досі залишається питання еволюції фортифікації Качубейова-Хаджибея³⁴, потребує вирішення проблема будівельної періодизації укріплень, їх датування та локалізації.

³⁴ Походження назви, напевно, йде від імені татарського князя Качибєя, одного з тих, хто приймав участь у битві під Синіми Водами 1362 р. (Мыц 2009, с. 15-16).

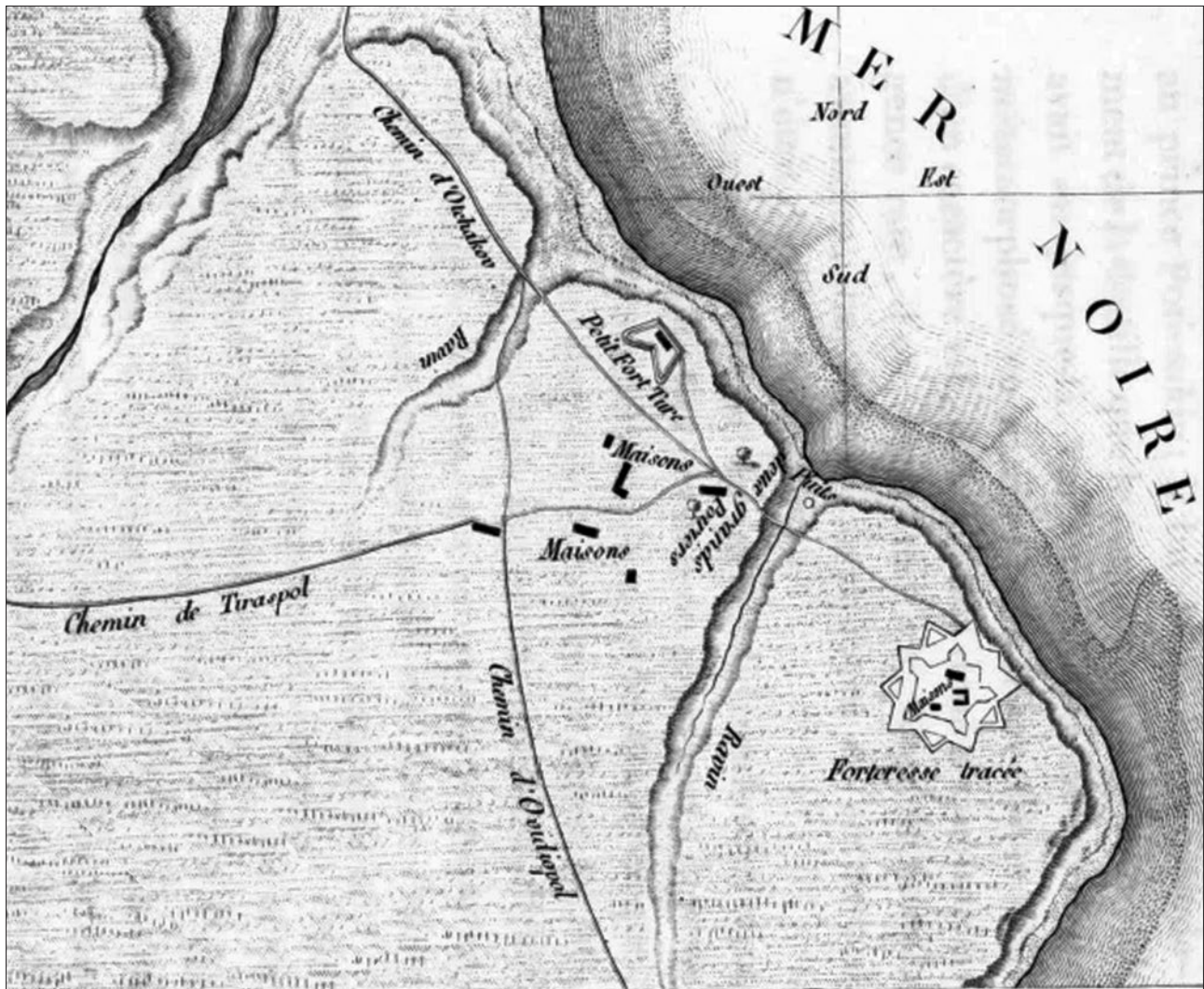

Рис. 36. «План Одеси у 1794 р.» (Castelnau 1827, р. 9).

Історіографія з даного питання налічує 219 років, від П. І. Сумарокова, який у 1799 р., відвідавши молоду Одесу проявив зацікавленість щодо турецького періоду історії цього місця. Не заставши слідів раннього замку, але зазначивши, що колись тут «знаходилась приморська невелика фортеця», мандрівник локалізував будинок паші, який «стояв на подвір'ї будинку князя Волконського проти моїх вікон, де росте грушеве дерево» (на розі Ланжеронівської та Рішельєвської по непарній стороні) (Сумароков 1800, с. 212-213). На той момент це була єдина зі збережених Хаджибейських будівель.

Через 21 рік у Парижі виходять «Записки з історії Новоросії (від давнини до сучасності)» маркіза де Кастельно (перевидані у 1827 р.). Перша у своєму роді спроба створення офіційної історії приєднаного до Росії краю, задумана ще герцогом де Рішельє (Полевщикова 2005, с. 19, 21).

В описі турецького Хаджибея Ш. Кастельно повторює відомості П. І. Сумарокова: тут стояло лише кілька бараків, п'ять-шість кам'яних будинків, серед яких і будинок паші. Відомості про те, що «фортеця була оточена ровом, стіни дуже високі з зубцями були її єдиним захистом», явно взяті з якоїсь місцевої усної традиції (Castelnau 1827, р. 8-9). Це перша в історіографії характеристика конструктивних ознак замку, вона відповідає документам, що ввійшли до наукового обігу набагато пізніше³⁵.

Але з описом дисонує супровідний ілюстративний «план Одеси 1794 р.», де зображений не архаїчний (як впливає з тексту) замок, а сучасна для того часу земляна фортеця тенального типу, в якій не було високих фронтальних стін з зубцями, оскільки проектувалася з розрахунку на застосування важкої артилерії (рис. 36). Незважаючи на

³⁵ Схоже, до деяких архівів Ш. Кастельно мав доступ: «Рішельє доручив своєму другові збирати документи і відомості з метою написання твору з історії краю» (Полевщикова 2005, с. 18).

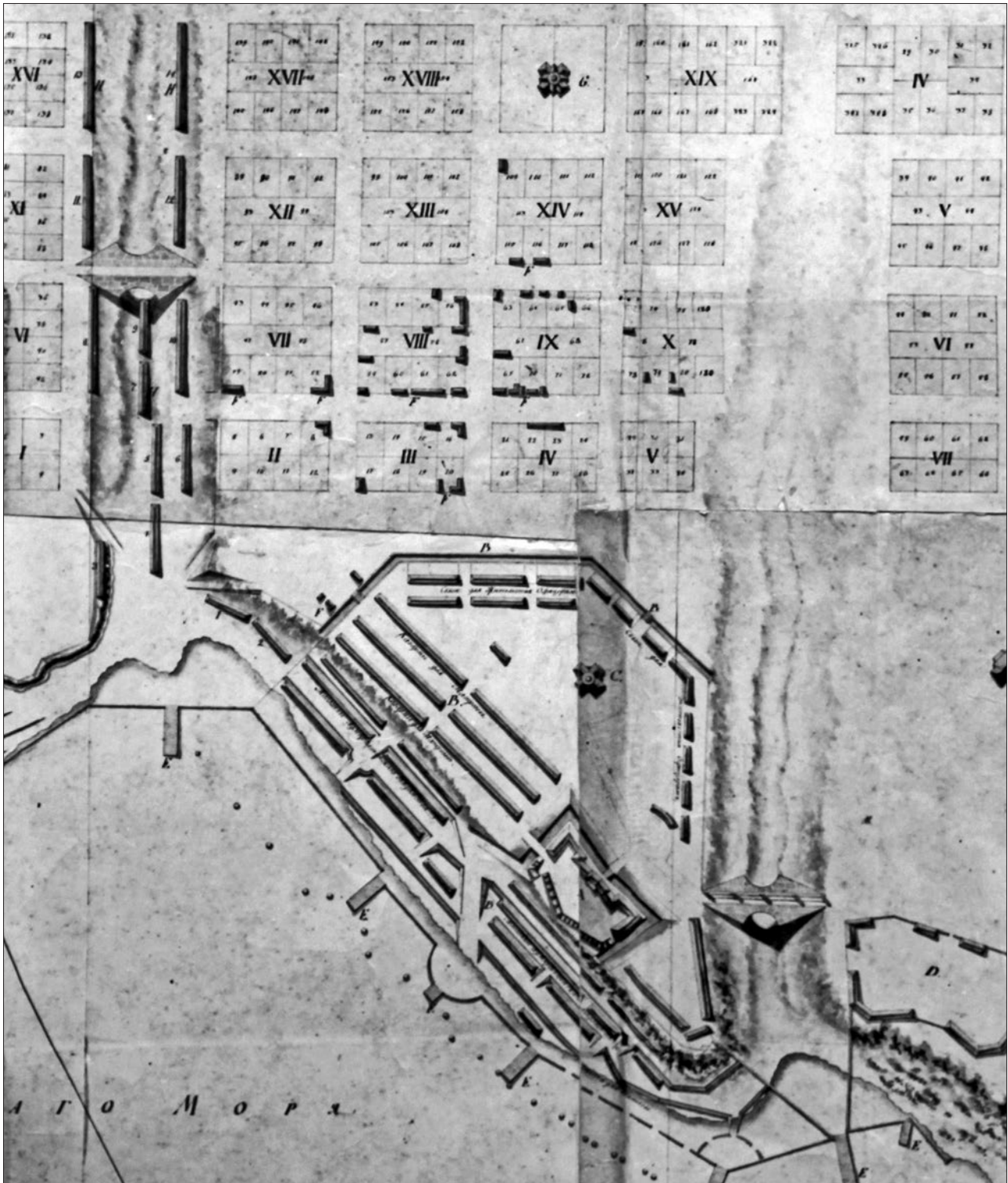

Рис. 37. План міста Хаджибей. Ф. де Волан. Серпень 1794 р. Фрагмент. Район сучасного Приморського бульвару (Одеса).

солідні розміри укріплення на малюнку, автор дотримується характеристики П. І. Сумарокова та підписує оборонний комплекс як «Маленький турецький форт». Він розташований на «плані» приблизно в центральній частині плато південного берега Хаджибейської бухти, між двома балками, зайнятими в першому десятилітті XIX ст. Приморським бульваром сучасної Одеси.

Ш. Кастельно зобразив пізню російську Малу фортецю за проектом Ф. де Волана 1793 р., що не мала відношення до турецького періоду. Вона розміщувалася в північно-західній частині бульвару, а зовсім не по центру (Castelnau 1827, р. 9; Красножон 2016d, рис. 5). За варіантом маркиза локалізація турецької фортеці в районі пам'ятника Рішельє закріпилась в історіографії надовго.

З такою ж часткою умовності він виносить на план й іншу російську земляну фортецю Ф. де Волана, на південний схід від гирла Карантинної балки, підписуючи її як «сліди фортеці». За мотивами оповідання П. І. Сумарокова вказані дві груші на лівому березі останньої. Відповідає повідомленням джерел і зазначений колодязь в гирлі Карантинної балки, який, ймовірно, зберіг своє значення з Хаджибейських часів до епохи Рішельє. План відображає лише уявлення автора про історичну топографію Хаджибея, що були властиві для першої чверті XIX ст.

Одне з цих уявлень відображено в статті «Історичний погляд на Одесу» П. Морозова (1831 р.). Аналізуючи план Ш. Кастельно він приходять до висновку, що спорудження займало центральну частину бульвару, між пам'ятником Рішельє і т. зв. Напівкруглою будівлею. Автор довіряє цим відомостям маркіза, оскільки той спирався на повідомлення учасника російського штурму замку 1789 р. пана Аркудинського (Морозов 1831, с. 12).

А. Скальковський – наступний, після Ш. Кастельно, літописець півдня України і найближчий соратник нового генерал-губернатора М. С. Воронцова. У своїй праці «Перше тридцятиріччя Одеси» історик вперше повністю наводить рапорт Й. де Рібаса про взяття їм Хаджибейського замку 14 вересня 1789 р. Але не використовує його для визначення локалізації фортифікаційної споруди.

Мимохідь А. Скальковський уточнює важливу подробицю щодо історичної топографії Хаджибея: у 1794 р. «турецьке укріплення, тобто колишній Хаджибейський замок, залишено в його колишньому вигляді та оточене казармами. Між фортецею і містом залишався великий простір, який тепер вже частково забудовано» (Скальковський 1837, с. 37-38). Ці слова суперечать свідченням джерел про те, що замок в жовтні 1789 р. був «зруйнований за допомогою двох мін» незабаром після його штурму військами Й. де Рібаса (Журнал армии сухопутной 1894, с. 346), згідно з наказом Г. О. Потьомкіна (Ордер князя Потемкина 1894, с. 293), або А. Скальковський прийняв за турецьку фортецю земляний форт російського інженера Ф. де Волана (рис. 37).

У 1885 р. історик вводить до наукового обігу рапорт отамана П. Головатого від 30 червня 1765 р. з донесенням військового перекладача К. Іванова. У ньому сказано, що «в селищі Куджабей» навесні 1765 р. в 60 верстах від Очакова, в напрямку

до Білгорода, «при морі робиться фортеця» Єні-Дунья (Скальковский 1885, с. 271).

Документ переконав історика в тому, що Хаджибейський замок, який колись «вважали стародавнім турецьким укріпленням побудованим у XVI або XVII столітті», насправді зовсім пізній. А. Скальковський вбачає причини будівництва укріплень Хаджибея в прагненні турків створити противагу російській фортеці Св. Єлисавети (та інших «ново-сербських шанців, по всьому турецько-польському кордоні»). Але фортеця Св. Єлисавети існувала ще з 1753 р., знаходячись в сотнях кілометрів від Хаджибея³⁶. Цікавим є відсилання історика до якогось поширеного, загальноприйнятого уявлення щодо давнини Хаджибейського замку.

Інформація старожилів про Хаджибей доодеського періоду залишалася доступною дослідникам аж до середини XIX ст. У 1853 р. її використовував у своїй невеликій статті К. М. Смольянінов. На підставі наведених ним відомостей можна зрозуміти, що замок розташовувався на піднесеному морському березі Приморського бульвару навпроти сучасних будинків № 1-2. У плані він представляв собою «невеликий чотирикутник, оточений земляним валом» в центрі якого знаходився «Пашинський будинок» розміром 13 м в довжину і 9 м в ширину. Осторонь від будинку – глибока міна для зберігання пороку. Міська забудова Хаджибея складалася з «погано побудованих із місцевого каменю» татарських «землянок» (Смольянінов 1853, с. 342).

На розі Рішельєвської та Ланжеронівської (де колись розташовувався будинок Г. С. Волконського) інформатори К. М. Смольянінова помилково розмістили кав'ярню Аспорідіса і грушеве дерево. Згодом заклад грека правильно локалізовано в іншому місці, на перетині Грецької і Катерининської вулиць (Губарь 2006). У цьому ж районі революційний одеський історик розміщує старе Хаджибейське кладовище, ґрунтуючись на усному переказі.

Кладовище фіксується за випадковими археологічними знахідками зробленими протягом другої половини XIX ст. Кістяки при будівництві будинків в кварталі між вул. Грецькою, Дерибасівською та Катерининською знаходили «у великій кількості» (рис. 23*). Згадується їх західне орієнтування, що властиво як християнським, так і мусульманським поховальним традиціям. Відзначені поховання в трунах, що іноді «поставлені

³⁶ Про припинення російською владою будівництва фортеці Св. Єлисавети: див. коментар Т. Г. Гончарука (Історія Хаджибея 2000, с. 71-72).

в два яруси один над іншим» (християнські?). О. І. Губар вважає, що цей цвинтар відносився до перших років існування російського Хаджибея, ще до затвердження у 1794 р. регулярної квартальної розбивки міста (Губарь 2012, с. 192). Висновок цілком логічний і ніяк не виключає функціонування тут кладовища ще з турецьких часів.

Вперше історичне зображення Хаджибейського замку – аксонометричне креслення та його план (рис. 22*) – було введено до наукового обігу у 1867 р. М. Н. Мурзакевичем. Історик помилково поставив на план іншу дату: 1784 р. (турецька доба) з іншого документа: «Plan du Château de Cojabey» (рис. 16*) і надрукував його в урізаному вигляді. На архівному оригіналі плану присутня ще й розгортка фронтального фасаду та підписи російською, чого немає в публікації М. Н. Мурзакевича.

На жаль, цей план замку не прив'язаний до місцевості, відсутній навіть напрям на північ, що залишило відкритим питання щодо його локалізації. Розміри споруди за масштабом: ширина по фасаду з круглими вежами – 37 м (по внутрішнім куртинами – 25 м); довжина 38 м – по осі. Діаметр круглих веж – 10 м, висота 8 м. Товщина стін круглих веж і куртин – 2,1 м. Ширина тилової квадратної вежі – 9,5 м, довжина – 9,5 м. Ширина надбрамної вежі – 9,1 м, довжина – 7,4 м. Брама: довжина – 3,7 м, ширина – 2,7 м.

План підтверджує інформацію К. М. Смольянінова про прямокутну форму замку (усічений прямокутник). Підтвердилася інформація і про пороховий льох всередині огорожі. Якщо взяти до уваги, що поруч зі входом до нього показана квадратна в плані вежа зі зрізаними кутами, розміром 9,5×9,5 м, то отримує джерелознавчу основу й згадка старожилів про т. зв. «будинок паші» всередині фортеці (9×13 м). Після публікації плану ту усну інформацію про зовнішній вигляд замку, яку опублікував К. М. Смольянінов, слід визнати правдивою. Не відзначено лише рів по периметру.

Так само документ підтверджує ту характеристику зовнішнього вигляду замку, яку дав йому маркіз де Кастельно, але абсолютно суперечить зображенню «Petit fort turc» на його «Plan d'Odessa en 1794». Зображення з плану М. Н. Мурзакевича демонструє конструктивні особливості споруди, властиві епосі розвиненого середньовіччя: мерлони на високих і порівняно тонких кам'яних стінах, вежі без очевидних гарматних позицій. Такий

архаїчний вигляд замку типовий для оборонних споруд причорноморського регіону епохи, що передують активному використанню класичної бастионної фортифікації (в Північному Причорномор'ї вона почалася на початку XVIII ст.).

До таких же висновків щодо архаїчності споруди приходить і М. Н. Мурзакевич, з огляду на її конструктивні ознаки. Він наводить аналогію з цитаделями в Аккермані і Бендерах. Але автор тоді ще не міг знати, що перша датується початком XV ст., а друга 1538 р. (Красножон, Федорук 2012; Красножон 2011а, с. 233). Тому й вивів дату замку – «після 1709 р.», спираючись на міркування пов'язані з походом Карла XII (Мурзакевич 1867, с. 596). Цьому спостереженню на даному етапі досліджень суперечила дата будівництва фортеці, наведена К. Івановим (весна 1765 р.).

Протиріччя двох джерел (свідчення Я. Длугоша та К. Іванова) намагається вирішити у 1879 р. Ф. К. Брун. Він розділяє литовський Качубейов (польсько-литовський порт у Длугоша, 1415 р.) з Хаджибеєм турецьким. При цьому припускає існування тільки нової турецької фортеці 1764 р.³⁷ приймаючи сторону А. Скальковського (Брун 1879, с. 186). Саме її, згідно з логікою дослідника, і взяв штурмом загін Й. де Рібаса у 1789 р. Турецьке походження замку не було поставлено під сумнів до 2010 р. (Красножон 2010d, с. 16-27; 2011c).

Конспективно переказує рапорт Й. де Рібаса в своїй фундаментальній праці про російсько-турецькі війни епохи царювання Катерини II військовий історик, полковник генерального штабу А. М. Петров. Але в деталі локалізації замку і його зовнішнього вигляду не вдається (Петров 1880, с. 77-79).

Сюжет про взяття російським загоном Хаджибея займає кілька сторінок. До нього додається авторська схема: «План атаки Гаджибейського замку 14 вересня 1789 р.» (рис. 44). На неї контури фортеці передані умовно. Ілюстрація відображає суб'єктивне уявлення самого А. М. Петрова про план замку і його розміщенні на місцевості – в самому центрі плато між двома балками, на краю урвища, але виконаний з опорою на архівні матеріали, до яких мав доступ.

У 1889 р. А. Скальковський випускає «твір» під назвою: «Адмірал Й. де Рібас і завоювання Хаджибея (1764-1797 рр.)». Незважаючи на нові історіографічні дані, що з'явилися на той час в публікаціях та джерелознавчі відкриття, до питань

³⁷ Автор помилився: А. Скальковський вказав 1765 р. Через авторитет Ф. К. Бруна помилка увійшла в історіографію (Орлов 1885, с. 13-14; Маркевич 1894, с. 26). виправив її лише С. Я. Боровий через 86 років (Боровой 1967, с. 131, прим. 3).

вигляду, датування і розташування Хаджибейського замку історик не звертався. Проте, перевидає ілюстрацію з книги Ш. Кастельно «Plan d'Odessa en 1794» з російським перекладом легенд, разом з кресленням М. Н. Мурзакевича (Скальковский 1889, с. 32, 39). Невідповідність двох об'єктів фортифікації на двох різних ілюстраціях (перша з яких анахронічна) в одному населеному пункті ніяк не збентежила історика, і він дав їх під однією обкладинкою без жодних коментарів.

В кінці 1880-х – першій половині 1890-х рр. напередодні двох столітніх ювілеїв: дня штурму Хаджибея і офіційного дня заснування міста, в наукових публікаціях все більше уваги приділяється історії попередника Одеси.

До ювілею першої дати виходить праця одеського історика В. О. Яковлева «До історії заселення Хаджибея: 1789-1795 рр.». До вирішення проблеми локалізації і датування замку він не привносить нічого нового, повторюючи висновки К. М. Смольянінова. В. О. Яковлев приймає без критики версію розташування «фортеці» у північно-західній частині Приморського бульвару (Яковлев 1889, с. 14).

До ювілею другої дати виходить куди більш ґрунтовна стаття авторства О. І. Маркевича під назвою: «Місто Качибей або Гаджібей – попередник міста Одеси». Де автор розмірковує в рамках концепції запропонованої Ф. К. Бруном про послідовне існування двох різних населених пунктів – литовського і турецького періодів. Литовський Качубейов він розміщує на схилах Жевахової гори, на північному березі Одеської затоки (рис. 35).

В якості аргументу О. І. Маркевич наводить назву Хаджибейського лиману, яке могло бути запозичене від литовського міста розташованого на його правому березі, при гирлі. Тим більше що лиман на початку XV ст. з'єднувався з морем – в ньому знайдені старовинні якоря, а на самій горі своє місто облаштували ще давні греки³⁸ (Маркевич 1894, с. 6).

Що стосується турецького Хаджибея, то він «відродився» за О. І. Маркевичем до середини XVIII ст. на іншому, південному березі затоки. Тут влітку 1764 р. з'являється нова фортеця, про що свідчить перекладач К. Іванов. Сам замок історик схильний розміщувати на Приморському бульварі, ближче до Військової балки, дотримуючись версії К. М. Смольянінова і вперше спираючись в цьому на відомості з рапорту Й. де Рібаса (Маркевич 1894, с. 34). Автор вважає, що зображення

саме цієї фортеці (з ймовірними незначними змінами) збереглося на архівному плані, опублікованому у 1867 р. З чого можна зробити висновок, що О. І. Маркевич датує зображений на ньому замок 1764/65 рр. Таким чином, автор розвиває колишню версію існування двох населених пунктів на берегах Одеської затоки, в різних хронологічних періодах: XV і XVIII ст.

У 1896 р. О. Л. Берт'є-Делагард виступив з доповіддю на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей. Дослідник виявив в архіві Генерального штабу в Санкт-Петербурзі опис Хаджибея авторства французького інженера на турецькій службі другої половини XVIII ст., А.-Ж. де Лафїтта-Клаве. У кількох фразах доповідач переказує характеристику замку, надану інженером: споруда нікчемна, мало придатна до ефективної оборони. Потім додає від себе: «А.-Ж. Лафїтт, для посилення місцевості, пропонує будівництво батарей на Жеваховій горі та великого форту на місці нинішньої старої фортеці. Наскільки я міг помітити при поверхневому огляді, плани А.-Ж. Лафїтта саме і сприяли розбудові нашої старої фортеці, але тільки – іронія долі – це зробили росіяни, а не турки, на яких працював А.-Ж. Лафїтт» (Берт'є-Делагард 1896, с. 66-67).

Опубліковане М. Н. Мурзакевичем креслення замку, як запевнив О. Л. Берт'є-Делагард, належить руці російського «інженер-поручика Фрейганга» (від чого його слід датувати 1789 р., тобто після штурму Й. де Рібаса). Французький підпис з датою: 1784 р. належить іншому плану, авторства А.-Ж. де Лафїтта-Клаве (Берт'є-Делагард 1896, с. 66-67). Інформація про Фрейганга підтвердилася лише зараз, але в контексті іншого плану (Красножон 2018с, с. 36-37). Про це буде нижче.

У 1904 р. капітан генерального штабу, військовий історик В. М. Черемісінов видає монографію «Одеса в історії російських війн». Питання штурму Хаджибея і його архітектури розглядається побіжно, з опорою на історіографію минулих років. Але це перший автор, який чітко говорить про орієнтацію замку на місцевості. Без будь-яких аргументів він розгортає його головним фасадом до моря, розташувавши на самому краю урвища: «Від фортечної брами по крутих схилах берегових висот спускалася дорога до пристані». На стінах споруди він «розміщує» 12 гармат, посиляючись при цьому на неіснуючу сторінку в третьому томі Записок Одеського товариства старожитностей. Вирішенням питання

³⁸ З приводу античного поселення на Жеваховій горі: (Добролюбский, Красножон 2007).

Рис. 38. Хаджибейський замок у XVIII ст. 1905-1911 рр. Рисунок С. Гольдмана (Атлас 1992, с. 37).

локалізації замку автор не переймається, але, судячи з опублікованого в додатку «Плану штурму Гаджибейського замку...» з монографії А. М. Петрова, він дотримується версії, що відображено на схемі (Черемисин 1904, с. 19-20).

Ймовірно, саме цей варіант орієнтації ліг в основу відомого малюнка художника С. Гольдмана, який вперше був опублікований у 1911 р. в книзі Д. Г. Атлас (Атлас 1992, с. 37), а через два роки перевиданий журналістом О. М. Дерібасом в збірці

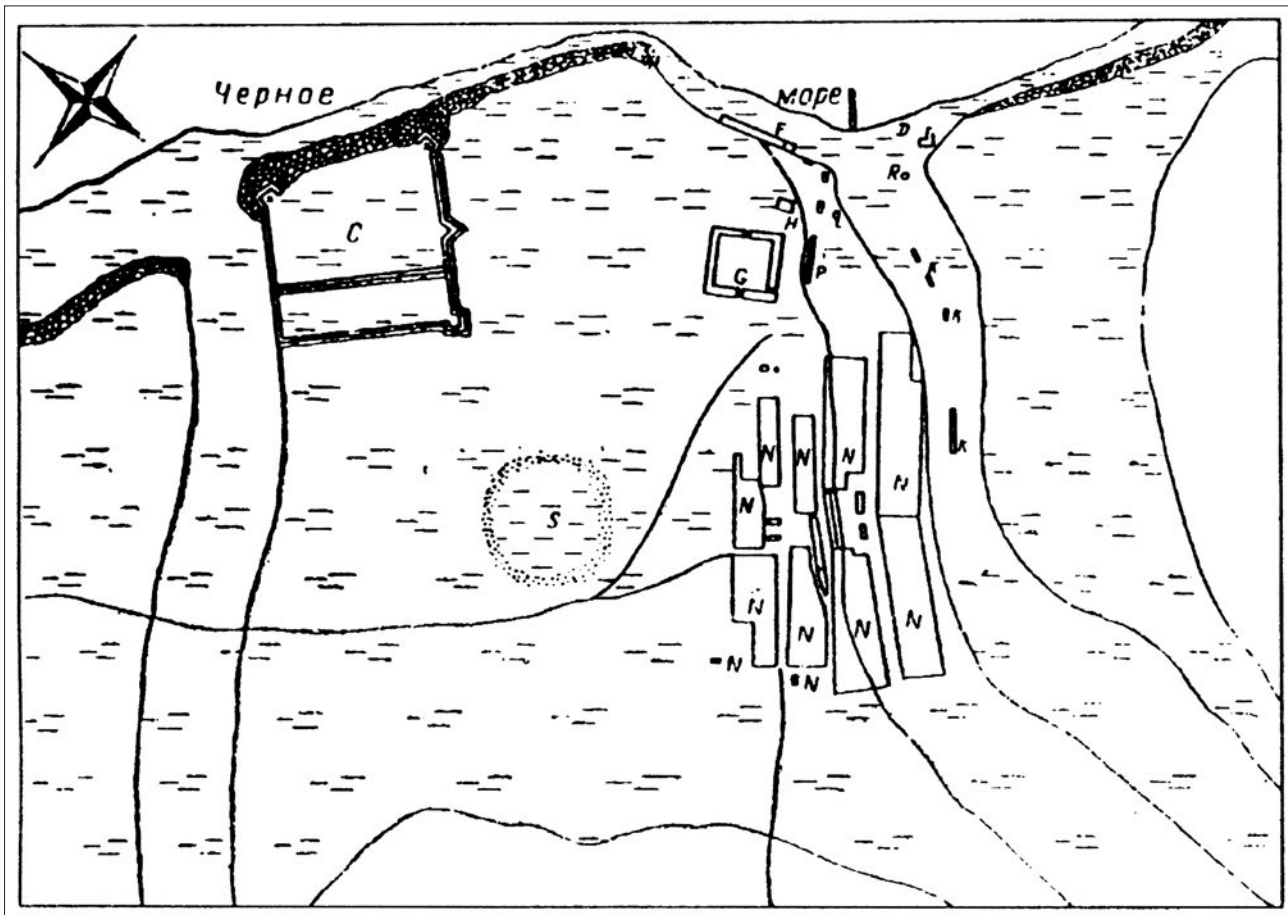

Рис. 39. План (II-й) Хаджибею І. Ісленьєва в копії С. Я. Борового (Боровий 1967, с. 132).

краєзнавчих нарисів (рис. 38) (Дерибас 1990, с. 2). Малюнок навіть встиг знайти свою історіографічну долю, отримавши в кінці XX ст. статус гравюри кінця XVIII ст. (Добролюбский, Красножон 2000, с. 469).

Отже, вся дореволюційна історіографія щодо датування та локалізації Хаджибейських укріплень доросійського періоду сформувалася навколо робіт трьох основних авторів: А. Скальковського, К. М. Смольянінова та Ф. К. Бруна. За сто років до наукового обігу введено невелику кількість джерел: рапорт Й. де Рібаса про штурм Хаджибея (1789 р.), донесення К. Іванова про будівництво фортеці у 1765 р., аксонометричне креслення та план Хаджибейського замку 1789 р. невідомого автора, фрагмент опису Хаджибейської бухти та характеристика замку А.-Ж. де Лафитта-Клаве 1784 р. Крім того, опубліковані уривки спогадів старожилів, свідчення очевидців.

На початку XX ст. сукупність отриманої інформації щодо Хаджибейських укріплень зводиться до наступного. Замок з креслення М. Н. Мурзакевича – турецький, споруджений у 1764/5 р. розташовувався в північно-західній частині нинішнього

Приморського бульвару, між Воронцовським палацом та пам'ятником Рішельє, або ж в центральній частині бульвару, на площі біля двох напівциркульних будівель. Місто Качубейов не пов'язане з османським Хаджибеєм топографічно та займало окрему ділянку берега.

За радянських часів новий сплеск інтересу до проблематики Хаджибея пов'язаний з ім'ям Ф. Є. Петруня і припадає на кінець 1920-х рр., коли виходить у світ його стаття «Качибей на старовинних картах». У цьому матеріалі автор критикує О. І. Маркевича за апіорність висновків щодо хронологічної спадковості литовського Качубейова і турецького Хаджибея. Відкривши новий етап в історії дослідження Хаджибея він не торкається теми локалізації і датування об'єктів фортифікації (Петрунь 1928).

До середини XX ст. тема Хаджибея практично не піднімається вітчизняними дослідниками. Стандартний погляд на локалізацію замку між Воронцовським провулком і Військовим узвозом повторює проф. А. Г. Готалов-Готліб в ювілейному університетському виданні «Одеса: нарис історії міста-героя до 150-річчя від дня заснування» (Готалов-Готліб 1947, с. 15).

Прорив у вивченні Хаджибея стався 1965 р. у зв'язку з публікацією С. Я. Боровим нового картографічного документа: «План II специальной новостроемого на берегу Черного моря турецкого города Гаджибея» («План II особливий міста Хаджибея, що будується на березі Чорного моря»), складеного російським розвідником, картографом-початківцем, І. І. Ісленьєвим 26 травня 1766 р. (Боровой 1967, с. 132; Петрунь 1955, с. 142).

План опублікований в дещо усіченому вигляді, як чорно-біла копія (рис. 39). Головна особливість документа в тому, що на ньому показана інша фортеця, ніж на плані М. Н. Мурзакевича. Вона мала просту форму бастионного типу та прив'язана до північно-західного краю нинішнього Приморського бульвару. Нічого, що нагадувало б замок з чотирма вежами, який, за А. Скальковським нібито побудований ще у 1765 р., на плані не значилось.

У цій же статті С. Я. Боровий публікує згаданий О. Л. Берт'є-Делагардом інший план кам'яного замку – авторства А.-Ж. де Лафітта-Клаве 1784 р.³⁹ (рис. 16*), який відображає ту ж споруду, що і російський план М. Н. Мурзакевича (рис. 22*). Таким чином, укріплення двох різних типів відображені на двох планах з інтервалом у 18 років. Ця проблема поставила автора статті в глухий кут. Труднощів додало те, що зображення лише на одному, ранньому плані, було прив'язано до місцевості.

С. Я. Боровий спробував вирішити протиріччя на рівні припущень. Перш за все, бастионний фронт, зображений І. І. Ісленьєвим, він назвав «фортецею, яку відображено в процесі спорудження», а не вже побудованою. Хоча ні типи ліній, ні спеціальні підписи на це не вказують. Як з'ясувалося зараз, здогадка влучна (див. нижче).

Два плани демонструють відмінності двох фортець Хаджибея за виглядом так і розміром. Тому С. Я. Боровий припустив, що один з планів просто не заслуговує на довіру. Вибираючи між планом французького та російського походження, радянський вчений віддав перевагу вітчизняному (Боровой 1967, с. 134). І помилився.

Дивно, що С. Я. Боровий не звернув уваги на різницю в деталях на планах замку у А.-Ж. Лафітта та М. Н. Мурзакевича. Судячи з посилання на публікацію останнього, він обидва документи вважав французькими, створеними у 1784 р.⁴⁰ І якщо б він зрозумів, що вони створені двома різними авторами, йому довелося б переконувати себе та

колег вже в тому, що помилилися два інженери з різних країн і в різні роки.

І все ж, сумніви щодо достовірності французького плану не заважають досліднику задатися питанням: «можливо, фортеця згодом перебудовувалася?». Але «навіть якщо перебудова і мала місце, важко припустити, що передбачалося зменшити розміри споруди» у 1784 р. в порівнянні з 1766 р. (Боровой 1967, с. 134). Крім того, С. Я. Боровий приймає без критики повідомлення старожилів зі статті К. М. Смольянінова про будиночок паші всередині фортеці розміром 9×13 м, що переконує історика ще більше – будинок таких розмірів всередині замку не розмістився б. Значить, французький план точно помилковий.

Лише в одному, згідно з С. Я. Боровим, план І. І. Ісленьєва збігається з планом А.-Ж. Лафітта-Клаве – перед обома фортецями немає валу. Взагалі, фортечний фронт на плані І. І. Ісленьєва сам по собі складається з валу. Це бастионне укріплення створене з земляного насипу.

Але найбільшою загадкою на плані російського розвідника для С. Я. Борового виявилось коло під літерою S, що вказує на «руїни замку міста Качибей» (Боровой 1967, с. 135). Історик правильно стверджує, що така локалізація руїн суперечить повідомленням Е. Челебі 1657 р. про розташування старовинного замку Хаджибея безпосередньо на березі моря, над урвищем. Крім того, «розташування військового укріплення на місці, позначеному І. І. Ісленьєвим, суперечить фортифікаційній логіці та здоровому глузду».

Тому С. Я. Боровий пропонував бачити в цьому контурі руїни іншої будівлі литовського періоду та задавався питанням: де ж тоді були руїни замку Качубейова? Відповідь логічна, але не обґрунтована: «нова фортеця [турецька] будувалася на місці старого замку [литовського], тоді вирішиться це непорозуміння» (Боровой 1967, с. 136).

Розмістивши старий замок на місці нового бастионного фронту, питання невідповідності двох типів фортець на різних планах історик залишив відкритим. Слід додати, що розміщення російським розвідником руїн литовської споруди (або об'єкта, який з ним зв'язувався у свідомості місцевих інформаторів) на плато у Приморського бульвару руйнує гіпотезу О. І. Маркевича про локалізацію Качубейова на Жеваховій горі. Завдяки плану І. І. Ісленьєва, можна бачити, що литовський і турецький населений пункт розташовувалися на одному і тому ж місці.

³⁹ Автор повідомляє, що план вже видавався у 1957 р. (Боровой 1967, с. 133, прим. 14).

⁴⁰ Впевненість в цьому відпала б, якщо б С. Я. Боровий бачив план, опублікований М. Н. Мурзакевичем: в оригіналі кресленик з російськими легендами (рис. 22*).

Крім публікації нового і важливого джерела, яке визначило весь хід досліджень на кілька десятиліть вперед, С. Я. Боровий також ввів до наукового обігу уривки деяких маловідомих нових документів, або знайдених в архівах, або надрукованих й давно забутих. Це донесення російського резидента в Стамбулі, О. М. Обрескова, меморіал С. Галицького, подорожні записки Е. Челебі, характеристики і описи фортеці зі «Звіту...» Ф. де Волана та ін.

У 1994 р., з нагоди офіційного двохсотрічного ювілею Одеси, виходить невелика науково-популярна книжка одеського історика О. В. Болдирєва. У ній автор задає колишній тон полеміці навколо спадковості литовського Качубейова та турецького Хаджибея, реанімуючи давню ідею О. І. Маркевича.

Завдання автора – поставити під сумнів факт офіційної дати заснування Одеси 22 серпня 1794 р. (за старим стилем). Ця дата вперше опублікована А. Скальковським у 1837 р. і вже серед дореволюційних істориків викликала скепсис або пряму критику (Надлер 1893; Одесса 1894, с. 15; Маркевич 1894; Петровский 1896, с. 80-82).

О. В. Болдирєв намагається довести литовське походження «Качібеєва-Одеси», спираючись на перше відоме повідомлення про порт Я. Длугоша. Звідси і провокаційна назва книги: «Одесі-600». Автор не розглядає спеціально питання про датування і локалізацію саме фортечних споруд турецького Хаджибея. Але погоджується з С. Я. Боровим з приводу варіанту трактування плану І. І. Іслєньєва: руїни «старовинного замку міста Кочубея» локалізуються приблизно на перехресті сучасних вулиць Ланжеронівської та Катерининської, але розміщення тут фортифікаційного укріплення суперечило б логіці. Беручи до уваги аргументи С. Я. Борового, а також повідомлення джерела «про відновлення старого замку» турками у Хаджибеї у 1766 р., він розміщує «старий Кацюбієвський замок» на місці сучасного Воронцовського палацу. Факт невідповідності двох планів Хаджибейського укріплення (І. І. Іслєньєва та А.-Ж. де Лафїтта-Клаве) не розглядає зовсім. Контур під літерою «S» на плані 1766 р., слідом за С. Я. Боровим, він трактує як руїни громадської забудови литовського періоду (Болдирєв 1994, с. 39-40).

Одеський дослідник А. О. Добролюбський спробував затвердити альтернативний погляд на Хаджибейську проблематику через призму нових археологічних знахідок. Перш за все, він

спробував розділити «село Куджабей» та відзначену в донесенні К. Іванова (1765 р.) фортецю Єні-Дунья. Це укріплення дослідник прагне винести подалі за межі сучасної Одеси, на мис в гирлі Тилігульського лиману. Начебто така локалізація відповідає повідомленням К. Іванова про те, що «фортеця Єні-Дунья будується в селищі Куджабей, яке в 50 верстах від Очакова при морі, у напрямку до Білгорода» (Скальковский 1885, с. 271). А також ніби підтверджується картою Річчі Заноні, складеної через 8 років після К. Іванова, де топонім Ieni Dunі дійсно, відзначений в гирлі Тилігульського лиману, але навпроти Возії (Очакова) (Середа 2015, с. 36-38) (рис. 40).

Це дозволило дослідникові «впевнено зіставити» топонім з гирлом Тилігулу (рис. 1). При цьому, автор не пояснює явне протиріччя: з одного боку Єні-Дунья знаходиться у Хаджибеї, з іншого – всього в 50 верстах від Очакова⁴¹. До Одеси від Очакова 74 версти, але і до гирла Тилігулу по прямій, вздовж берега, всього 33 версти (31 км). Тому А. О. Добролюбський посилає перекладача в обхід Березанського та Тилігульського лиманів, щоб «шлях неминуче збільшився вдвічі». Втім, і при такому, найлояльнішому перерахунку, шлях збільшується зовсім не вдвічі, а до 125 верст (134 км)⁴².

Немає сумнівів, що К. Іванов помилився на 14 верст, даючи відстань від Хаджибея до Одеси. Так само як і Річі Дзанноні неправильно локалізував топонім Єні-Дунья. На це звернув увагу ще І. В. Волков: «дві назви для одного і того ж пункту – явище нормальне», а відповідність розглянутих топонімів показано А. Скальковським та Ф. К. Бруном. «Але головне, що джерело не передбачає сухопутного маршруту від Очакова до Єні-Дуньї: і Хаджибей і гирло Тилігульського лиману не лежали на шляху К. Іванова. Відомості він отримав при поверненні» з Каушан (Скальковский 1885, с. 294-295). Його шлях йшов у зворотному напрямку, із заходу на схід; шлях уздовж морського берега зовсім не обговорений. Швидше за все, збір розвідувальної інформації проходив саме «по кочовищах та аулах» (Волков 2015, с. 584, 595).

До речі, А. О. Добролюбський – не перший, кого ввів в оману Річі Заноні. Й. Тунманн в період з 1774 по 1778 рр. також згадує в Бузько-Дністровському межиріччі топоніми Єні-Дунья та Качубейов окремо: «Янідуні, містечко біля моря, з гаванню і маленькою фортецею», розмістивши його навпроти Возії, явно керуючись цією картою

⁴¹ Насправді у першоджерелі вказано 60 верст (Скальковский 1885, с. 271).

⁴² Якщо перетинати Тилігул в районі с. Гуляївка.

Рис. 40. Карта Річчі Заноні 1772 р. Фрагмент. (Середя, 2015, с. 36-38).

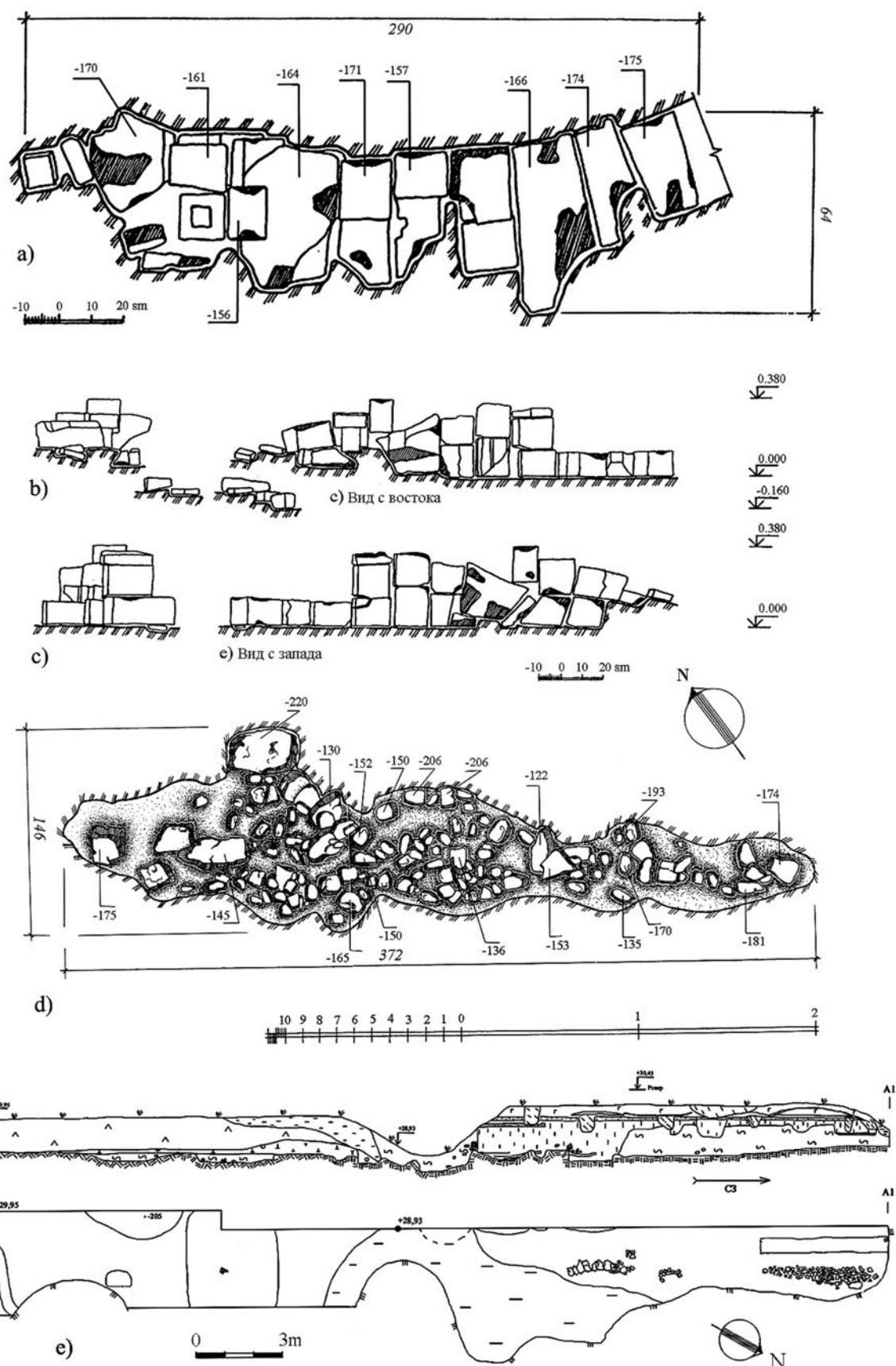

Рис. 41. План археологічного розкопу на Приморському бульварі (е). Будівельні залишки XVIII ст. (а- d).

(Тунманн 1936, с. 55). Автор заплутався в історіографічній традиції свого часу, що лише підтверджує підозру в тому, що сам Тунманн ні в Криму, ні в інших описуваних ним землях не був, складаючи свою працю за літературними джерелами (Ернст 1936, с. 9).

У 1998 р. А. О. Добролюбський вперше публікує результати розкопок біля Воронцовського палацу в Одесі, що були представлені як остаточне вирішення проблеми локалізації Хаджибейського замку та його датування (друга половина XVIII ст.) (Добролюбський 1998).

Розкопками на глибині до 1,5 м, в осипах схилу, було виявлено кладку довжиною 3 м, яку було прийнято за «сегмент окружності діаметром приблизно 5 м», що співвіднесена з «фундаментом» круглої південно-східної кутової вежі зі входом до нього (рис. 41) (Добролюбський, Красножон 2000, с. 466, 468). Але захищені субструкції вкрай слабкі для фундаменту навіть простої споруди, тим більше фортеці. Вони були помилково пов'язані з двома відомими на той час планами замку 1780-х рр. Проте, відносно датування об'єкта ніяких сумнівів немає – за двома фрагментами трубок типу «тахта-чубук» субструкції можна віднести до другої половини XVIII ст. (Добролюбський, Губарь, Красножон 2002, с. 161). Судячи за характером мурування, це залишки якоїсь тимчасової споруди, основна частина якої знищена в результаті зсувних процесів.

Крім того, така локалізація замку на місці сучасного Воронцовського палацу, приблизно у 80 м на південний схід від краю мису, утвореного Військовою балкою, суперечила рапорту Й. де Рібаса, згідно з яким споруда знаходилась у 213 м від точки з якої О. Хвостов почав атаку. Тому в статті А. О. Добролюбського він «відправився» в атаку за маршрутом більш плутаним, що пролягає в стороні від гирла яру, адже все одно «немає значень, де саме було перейдено Військову балку» (Добролюбський 1998, с. 76-80). Насправді, вони є (рис. 17*, 20*). Слідом за В. М. Черемісіновим, замок був розгорнутий головним фасадом до моря, відповідно до т. зв. «гравюри XVIII ст.» (Добролюбський, Красножон 2000, с. 468), яка насправді є результатом фантазії одеського ілюстратора С. Гольдмана (рис. 38) (Атлас 1992, с. 37).

Наступний, вельми суперечливий і одночасно цікавий історіографічний блок за Хаджибейською тематикою, пов'язаний з публікаціями І. В. Сапожникова. У перших своїх статтях з історії Хаджибейської фортифікації знаходилась у руслі загальноприйнятої концепції, яку було задано ще С. Я. Боровим

(Сапожников 1999с, с. 32). Дослідник розділив дві фортеці з двох різних планів (І. І. Ісленьєва 1766 р. та А.-Ж. де Лафітта-Клаве 1784 р.) за часом їхнього існування. Зробив він це на основі простого спостереження: якщо на планах стоять різні дати, значить, дві різні фортеці збудовані в різні часи. І більш пізньою спорудою в концепції автора стала чомусь та, на плані якої вказана пізніша дата. Далі припускається, що саме бастионну чотирикутну в плані фортецю, відображену на плані І. І. Ісленьєва, «реконструювали» турки у 1765-1766 рр. (згідно реляції російської розвідки), але називали це «ремонтom замку» (Сапожников 1999с, с. 30, 33).

Відповідаючи на питання С. Я. Борового: як через 18 років замість великої бастионної фортеці міг з'явитися маленький кам'яний замок, І. В. Сапожников висуває гіпотезу про знищення бастионного фронту російськими військами у 1774 р. перед відходом з Хаджибея. Після чого турки зводять у 1779-80 рр. замок з чотирма вежами. Його і відобразив на своєму плані А.-Ж. де Лафітт-Клаве у 1784 р., давши верхню дату споруди (нижньою став 1766 р., коли І. І. Ісленьєв вже не показав замок з чотирьома вежами) (Сапожников 1999с, с. 33-34).

Згідно І. В. Сапожникову, А.-Ж. де Лафітт-Клаве у 1784 р. називає замок «старою фортецею», хоча до того моменту споруді мало виповнитися лише п'ять років, згідно з концепцією автора. Французький інженер в зазначений рік ніби пропонував побудувати «великий форт саме на місці старої фортеці» – тобто бастионної споруди з плану І. І. Ісленьєва, що була знесена у 1774 р. (Сапожников 1999с, с. 27, 30, 34).

Тінь підозри в хронологічній дезорієнтації з А.-Ж. де Лафітта-Клаве знімається при перевірці цитати у О. Л. Берт'є-Делагарда. Насправді в переказі історика під «старою фортецею» мається на увазі російський форт 1792 р. проекту Ф. де Вола-на, на території Олександрівського парку в Одесі, а зовсім не турецька фортифікація (Берт'є-Делагард 1896, с. 66-67).

Тому припущення І. В. Сапожникова про зруйнування турецького бастионного форту у 1774 р. (за 10 років до А.-Ж. де Лафітта-Клаве) залишилося недоведеним. На відміну від тези, що на планах А.-Ж. де Лафітта-Клаве/Мурзакевича та І. І. Ісленьєва відзначені дві різні фортеці, але розташовувалися вони в одному населеному пункті.

Спробу коротко узагальнити історіографію за темою досліджень Хаджибея зробив у 2002 р. В. М. Хмарський (Хмарський 2002, с. 36). Він також підкреслює різницю в зображеннях фортеці на різних планах, але пояснити її не береться, обмежившись лише сумнівом висловленим на

адресу гіпотези І. В. Сапожникова щодо руйнування росіянами бастионної фортеці у 1774 р. В. М. Хмарський сумнівається в точності передачі І. І. Ісленьєвим масштабів фортеці («надмірно велика») (Хмарський 2002, с. 45). Проте «повністю згоден» з С. Я. Боровим в інтерпретації зазначених під літерою S «руїн старовинного замку Качубейов»: на відкритій місцевості тут не могло бути укріплення. Окреслені руїни були залишками якоїсь споруди або навіть нагромадженням будматеріалів. Дотримуючись версії С. Я. Борового, автор припускає, що нова османська фортеця зводилася на місці старої, литовської (Хмарський 2002, с. 46). Щодо локалізації турецької фортеці дослідник притримується варіанту К. М. Смольянінова (на Приморському бульварі, навпроти будинків № 1-2).

Стосовно литовського етапу історії Качубейова-Хаджибея, І. В. Сапожников формулює гіпотезу про його зв'язок з повідомленням про замок Гедігольда, збудованого у 1421 р. деє на берегах Дністровського лиману (Брун 1853, с. 433-435). Апріорно дослідник заявляє: «Саме його [замка Гедігольда] залишки під назвою “руїни старовинного замку міста Качубей” зафіксовані на відомому плані» І. І. Ісленьєва під літерою «S». «Місце розташування замку Гельдігольда слід пов'язувати не з Маяками, а з Качубійовим (майбутнім Хаджибеєм та Одесою)» (Сапожников 2005, с. 54; Аргатюк, Левчук, Русев, Сапожников 2011, с. 66).

Причини для будівництва замку Вітовтом дослідник бачить в добросусідських відносинах Молдавії з Литвою, які нібито склалися при господарі Олександрі, про що «говорить той факт, що Добрий відновив васальну присягу польському королю» (Сапожников 2016b, с. 57).

Насправді, в рік будівництва замку (1421 р.) Олександр перебував на межі військового протистояння з Литвою. Присяга 1415 р. яку, ймовірно, мав на увазі І. В. Сапожников, була не «відновлена», а підтверджена, що було якраз ознакою охолодження відносин між Олександром і королем Владиславом, що мало місце в контексті боргових зобов'язань Польщі перед Молдавією (Красножон 2016е, с. 90; Параска 1987, с. 43-44).

І. В. Сапожников керується своїм розумінням «міжнародної ситуації, що склалася після походу османського флоту 1420 р. [на Кілію та Білгород, в контексті якої] будувати новий замок на спокійному кордоні з Молдовою не було ніякого сенсу, а от захистити новий порт Качибей від загрози нападу з моря, сенс був» (Сапожников 2016b, с. 60). Теза про «спокійний» кордон з Молдавією дещо перебільшена (Бистрицькая летопись 1976, с. 25; Iorga 1899, р. 99; Параска 1987, с. 46).

«Експансію Литви на Південь» дослідник оцінює як «вимушену, оскільки тоді Велике князівство Литовське ще не розкинулося «від моря до моря», а до Балтики воно вийшло через Померанію лише у 1466 р. (за Торунським мирним договором)». Зі сказаного випливає, що замок в Качубейові «міг побудувати князь Вітовт або хтось при ньому між 1415 і 1431 рр.». Один з аргументів автор знаходить в нещодавно опублікованому османському документі (Середа 2015, с. 231). У ньому повідомляється про залишки паланки Каракермен, що збереглася у Хаджибеї до 1765 р. Саме ці руїни, за І. В. Сапожниковим, нібито належали литовському замку і позначені на плані І. І. Ісленьєва. І оскільки замок Гедігольда, на його думку, «в пізньосередньовічній традиції зіставляли з Чорним містом (замком) в різних варіантах (Маврокастрон, Каракермен та ін.), і локалізували від Нижнього Дністра майже до Перекопу» то під назвою Каракермен він знаходився саме у Хаджибеї (Сапожников 2016b, с. 60-61).

Зрозуміти про яку саме «традицію» йдеться важко з причини відсутності посилань. В сучасній історіографії лише О. В. Білецька «дозволяє собі допустити», що замок, згаданий де Ланнуа, «міг отримати назву Чернігород». Але тут же обмовляється, що перша згадка про Чернігород датована на десятиліття пізніше візиту сюди Гедігольда (Білецька 2004, с. 85). У «Списку городів Свидригайла» 1432 р. Чернігород відзначений поряд з Качубейовим (Полехов 2014). У «Жалуваній грамоті...» 1442 р. топонім Чернігород прив'язаний до гирла Дністра, в той час як Качубейов в цьому ж документі «розташований на морському березі» (Історія Хаджибея 2000, с. 12). Лише велика фантазія здатна об'єднати Чернігород та Качубейов в одне місто. Тим більше що локалізація першого з них явно не прибережна. Місто було віддалене від моря і розташовувалося деє на ділянці між гирлом Дністра в районі Маяк до Очаківського гирла Дністровського лиману (Шлапак 2001, с. 20-21; Полехов 2014, рис. 125).

У 2011 р. мною також висловлена версія зв'язку замку Гедігольда з Хаджибеєм, не залежно від публікацій І. В. Сапожникова і дещо в іншому ключі. Я виходив з передумови, що сам замок, взятий Й. де Рібасом, є близьким до відомих литовських аналогів за планувальним ознаками, а його конструктивні особливості говорять про походження в епоху, що передувє активному використанню облогової порохової артилерії (Красножон 2011b; 2011c). Замок зберігся до кінця XVIII ст. майже в незмінному вигляді. Якщо не брати до уваги мечеть з восьмикутним в плані мінаретом,

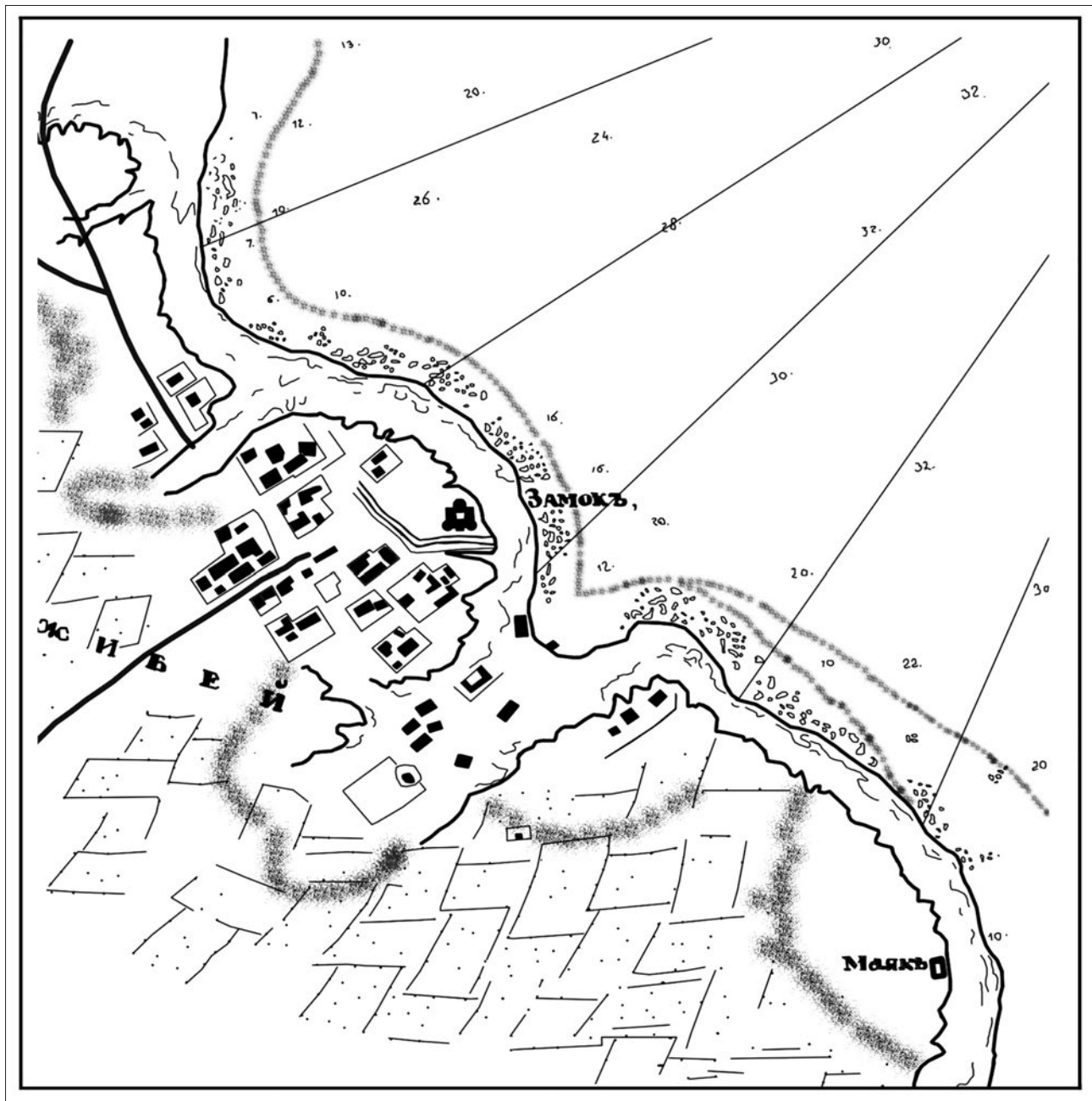

Рис. 43. План Хаджибейської затоки. 1791 р. (Деволан 2002b, с. 82). (Красножон 2016d, рис. 4).

Тому я висловив припущення про існування двох фортець на одній ділянці: раннього замку Хаджибея, який перетворився на цитадель після того, як його оточив пізній бастионний фронт. Аналоги послідовного розвитку фортечного ансамблю від архаїчного ядра до модернізованої периферії, коли ранні його елементи опиняються в межах більш пізніх – повсюдні. Здавалося це могло б пояснити реляцію російської розвідки середини 1760-х рр. про ремонт турками старого замку, а потім і будівництва нової фортеці (зовнішньої огорожі оборонного комплексу).

Виходячи з цієї логіки, я дотримувався точки зору І. В. Сапожнікова про знищення бастионно-

го фронту російськими військами у 1774 р. Після чого у Хаджибеї залишився архаїчний замок, який штурмував Й. де Рібас у 1789 р. (Красножон 2010d, р. 23). Висновок, як з'ясувалося, хибний.

Замок був датований не пізніше межі XV-XVI ст., а другий етап формування оборонного комплексу – 1765 р. (Красножон 2015a, с. 73-75). При цьому вперше висловлено припущення про його орієнтацію головним фасадом на південний схід, що суперечило висновкам археологічної експедиції 1997 р. Підставою для цього став схематичний план Ф. де Волана 1793 р. (рис. 42), де замок локалізований навпроти сучасного будинку №1 на Приморському бульварі (Красножон 2016d, с. 139).

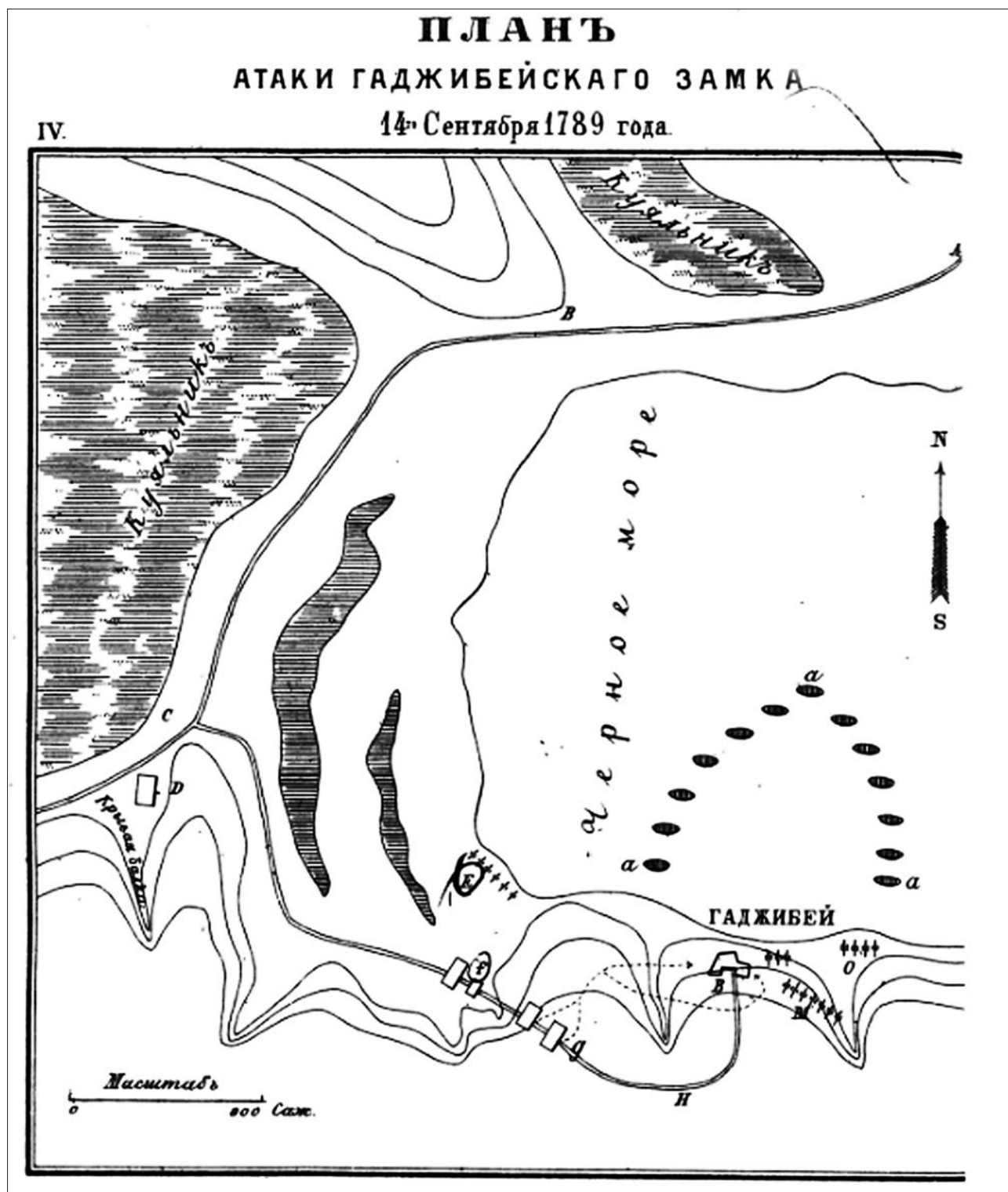

Рис. 44. Схема атаки Хаджибейського замку із монографії А. Н. Петрова (Петров 1880, с. 77-79).

Т. Г. Гончарук також розділив за часом існування бастионний фронт з кам'яним замком. На його думку, перший був побудований у 1765 р. на ділянці між гирлом Військової балки і сучасним пам'ятником Рішельє. Фортеця проіснувала як мінімум до 1770 р. і «можна припустити, що під час цієї [1774 р.] нетривалої російської окупації частина укріплень Хаджибея була зруйнована».

Вже до 1784 р. у Хаджибеї з'являється кам'яний замок в розмірах «значно менший, ніж за планом І. І. Іслєньєва» (Гончарук 2015а, с. 29).

Замок Т. Г. Гончарук локалізує на Приморському бульварі, приблизно, на місці нинішнього пам'ятника Дюку, погоджуючись з М. Н. Мурзакевичем. Докази автор знаходить у двох картографічних матеріалах: «Креслення топографічне...»

Ф. де Волана 1791 р. де замок зображений в центральній частині прибережного плато, між двома балками (рис. 43), і на «Плані атаки Хаджибейського замку 14 вересня 1789 р.» з монографії А. М. Петрова (рис. 44) (Гончарук 2015а, с. 30).

Крім того, автором висловлено дуже точне спостереження: позначене І. І. Ісленьєвим під літерою «С» в периметрі бастионного фронту якесь старе укріплення Т. Г. Гончарук пропонує розуміти як «стару частину (можливо, ще з литовських часів)» фортечного ансамблю. Автор припустив, що розвідник міг відрізнити нові ділянки кладки від раннього мурування за кольором вапняку, що був використаний в роботах 1765 р. (Гончарук 2015а, с. 29).

У 2015 р. з локалізацією Хаджибейського кам'яного замку визначається і І. В. Сапожников – на південно-східному краю Приморського бульвару, в районі сучасного пам'ятника О. С. Пушкіну, ближче до будівлі нинішньої міської ради (Думська пл.). Докази він знайшов в «Журналі подорожі...» А.-Ж. де Лафітта-Клаве 1784 р., фрагмент якого цитував у своїй доповіді 1896 р. ще О. Л. Бертє-Делагард. Уривок з французького оригіналу з описом Хаджибея (Lafitt-Clavé 1998, р. 50-53) І. В. Сапожников вперше публікує в перекладі (недостатньо точному) російською мовою (Сапожников 2015, с. 123-128)⁴³.

З'ясовуючи місцезнаходження замку, дослідник перераховує вказану А.-Ж. де Лафіттом-Клаве приблизну відстань між маяком та замком («600-700 туазів») в метри, округливши отриману цифру до 1200-1400 м. Потім історик намагається зв'язати точки з двома умовними координатами – приблизно прив'язаний до місцевості маяк (десь «в районі пам'ятника Невідомому матросу») (рис. 24*) та сам замок (десь на Приморському бульварі), використовуючи вихідні значення з різницею в 100 туазів (195 м). В результаті заявлено вражаюче точний результат: замок розміщувався на Приморському бульварі біля пам'ятника Пушкіну, «майже впритул до будівлі сучасної Одеської міської ради» (Сапожников 2015, с. 124). Критика цих «розрахунків» з'явилася вже в травні 2016 р. Навіть за вказаними значеннями місце локалізації замку ніяк не припадає на означену ділянку (Красножон 2016d, с. 134-136).

Підсумок своїх досліджень І. В. Сапожников сформував у концепції про чотири замки Качубе-йова-Хаджибея. Суть її зводиться до наступного. Перший, за хронологією об'єкт фортифіка-

ції – литовський замок 1421 р. Він розміщений автором на центральній частині приморського плато, в районі Оперного театру. У 1766 р. замок позначений як руїни. Друга фортеця, бастионного типу, з плану І. І. Ісленьєва, була «реконструйована» (або побудована) турками у 1765-1766 р. на північно-західному краю Приморського бульвару. Третій об'єкт – кам'яний замок Хаджибея 1779-1780 рр. (один його план знятий А.-Ж. Лафіттом-Клаве у 1784 р., інший, опублікований М. Н. Мурзакевичем, датований 1789 р.) на південно-східному краю Приморського бульвару.

Три об'єкти фортифікації дослідник розміщує на різних ділянках плато, між Військовою та Карантинною балками. Всі вони були побудовані і знищені в різні роки, в період з 1421 по 1789 рр. Кожен наступний фортифікатор нібито починав свій об'єкт на новому місці в декількох сотнях метрів від попереднього.

З джерелознавчої точки зору, слабка ланка цієї концепції полягає в її нестиковці з реляціями російської розвідки 1765-1766 рр., де йшлося про відновлення турками якогось «старого замку», що був у Хаджибеї з «давніх часів». Про цю стару споруду (або руїни), що потребують «незначного ремонту», повідомляють картографічні та писемні джерела протягом другої половини XVI – XVII ст.

Якщо вже, на думку І. В. Сапожникова, литовський замок був повністю зруйнований до 1766 р., то руїни якого «стародавнього замку» у Хаджибеї 1765-го р. могли відновлювати турки? Було потрібно їх знайти і свої пошуки автор передує пасажом: «в історіографії довгий час відкритим залишається питання: “Коли саме турки побудували біля литовського замку Качубея або його руїн свою фортецю?”» (Сапожников 2016b, с. 55-56, 61). Насправді, в історіографії ніколи не звучало таке питання, тим більше в подібному формулюванні. Так в роботах автора з'являється ще один замок, з четвірки Хаджибейських фортець – з турецького т. зв. «Плану морейця Ільєса» початку XVI ст. (рис. 45).

На цьому малюнку в Бузько-Дністровському межиріччі, ближче до моря вказані руїни якогось населеного пункту, за підписом: «місто Ябу». Короткий відрізок шляху з'єднує замок з узбережжям (Абрагамович 1969, с. 80-84).

І. В. Сапожников розміщує місто Ябу «десь на половині шляху між Очаковим та Білгородом», біля моря, на відстані 200 м від урізу води. І заявляє: «перед нами очевидне зображення того,

⁴³ В передмові до тексту джерела, він підкреслив, що ці записки «майже без змін надрукував Ж. Б. Лешевал'є у 1800 р.». Насправді зміни кардинальні (Lechevalier 1800, р. 361-362).

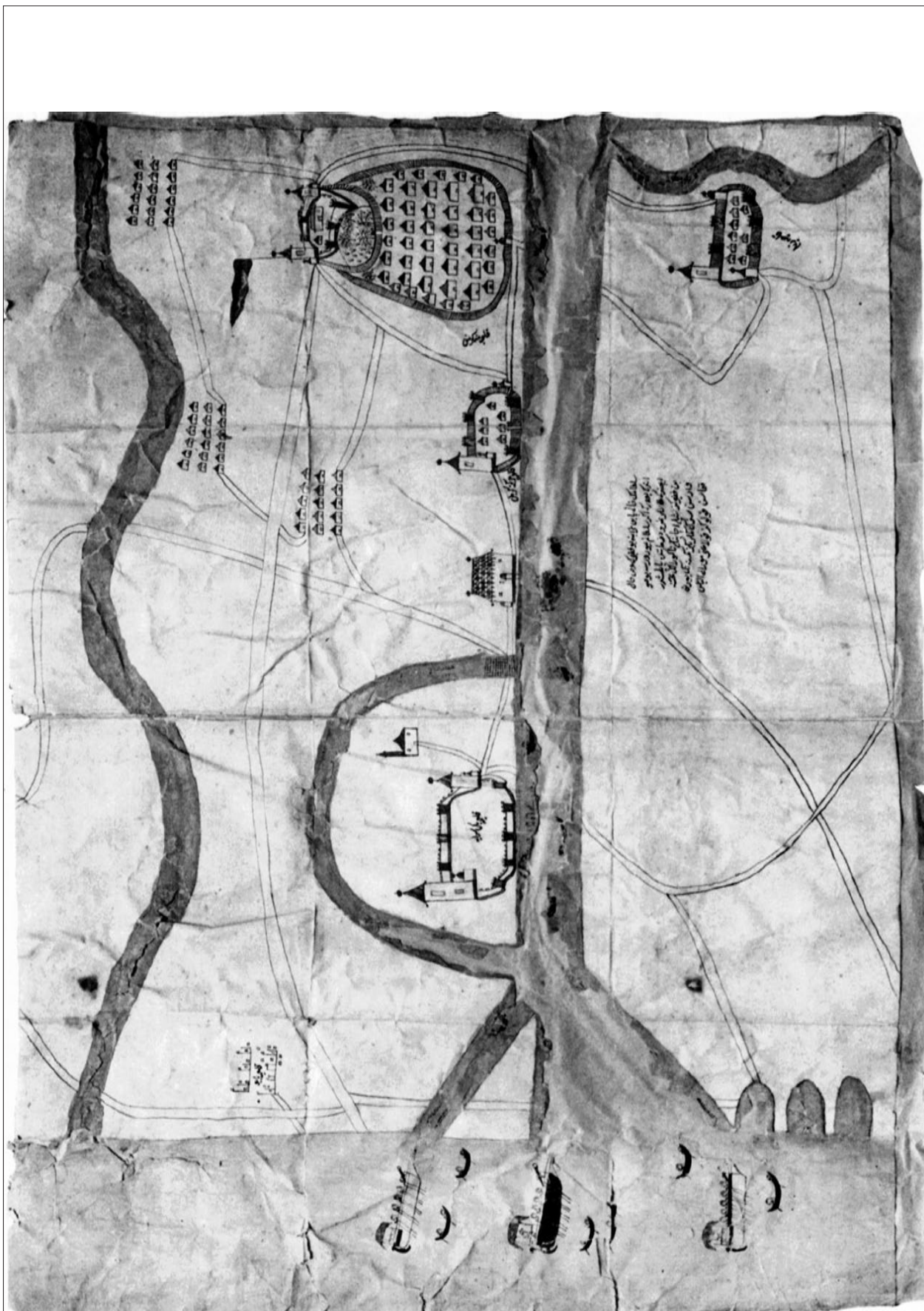

Рис. 45. Карта морейця Ільяса. XVI ст. (Абрагамович 1969, с. 80-84).

що залишилося від замку Качибей майже через сто років після його зведення»⁴⁴. Відрізок шляху – нібито дорога, що піднімається по берегових схилах від морського порту до замку Ябу: «Присутність на мапі короткого відрізка шляху від моря (порту?) до замку, підтверджує дані І. І. Ісленьєва 1765 р. про те, що він стояв віддалено від моря, на найвищій точці прилеглого плато, яке панує над усією затокою, на вододілі, тобто, в районі нинішнього Оперного театру і скверу Пале-Рояль»⁴⁵ (Сапожников 2016b, с. 64).

Дослідник не погоджується з Ф. К. Бруном і Ф. Є. Петрунем, які локалізували місто Ябу в Нижньому Побужжі. А також і з Ф. М. Шабульдо (Шабульдо 2005, с. 17-19), який «пов'язав цей топонім з Синеводським замком у Торговиці Кіровоградської області». Дослідник пропонує оперувати «взаємним розташуванням об'єктів на карті», а не розглядати «порядок їх згадки в ханському ярлику, за яким, нібито, містечко Ябу могло бути лише в басейні Південного Бугу» (Сапожников 2016b, с. 64). «Взаємне розташування об'єктів на карті» – це дуже умовний аргумент, тому що карти як такої немає. Є схема, без масштабу та напрямку на північ.

В ярлику Менглі-Гірея 1507 р. містечко Ябу згадане в такому порядку: «[...] Черкасы, зь выходы и данми, и зь землями и водами; Хачибеевъ Маякъ, зь водами и землями, ино почонши отъ Кіева, и Днепромъ и до устья [...], Козелескъ, Пронскъ, Волконскъ, Испашъ, Донецъ, со всими ихъ выходы и данми, и зь землями и водами; Ябу городокъ, Балыклы, Карасунъ, городокъ Дашовъ, городищо Тушинъ, Немиръ, Мушачъ, Ходоровъ, со всими ихъ выходы и зь данми, и зь землями и водами» (Ярлык 1848, с. 4-5).

І. В. Сапожников намагається представити цю послідовність як аргумент на користь приморського розташування топоніма: «присутність в ярлику містечка Ябу, нехай і після перерви в переліку, але відразу ж (виділено мною – А. К.) після Хачибеева Маяка “з водами і з землями” і перед Баликли, Дашевим та ін., як раз і дозволяє шукати його між Дністром та Південним Бугом»⁴⁶ (Сапожников 2016b, с. 64).

Насправді, укладач ярлика спочатку перераховує міста вздовж по Дніпру, спускаючись до його гирла, до Дашева, а потім піднімається по Південному Бугу, переходячи до назв віддалених від моря. У цьому списку містечко Ябу – серед «верхових» назв. Таким чином, ханські ярлики, як і стара турецька «карта», вказують на розта-

шування даного ординського міста десь в межах басейну Південного Бугу, на значній віддаленості від чорноморського узбережжя. Ф. М. Шабульдо висловлює припущення, що це місце співпадає з сучасною Торговицею на Кіровоградщині, та служило у першій половині XIV ст. резиденцією для ханського намісника у володіннях Золотої Орди на Захід від Дніпра (Шабульдо 2005, с. 19).

У 2011 р. ця версія отримала додатковий аргумент знахідками слідів ординського (?) міста середини XIV ст. із залишками монументальних споруд: мечеті, лазні, ремісничих майстерень, а також могильник з виявленими 424 похованнями (Бокій, Козир 2003, с. 76; Козир, Позивай 2011, с. 201-204).

Слідом за цим І. В. Сапожников пропонує дату будівництва замку в Ябу (Качубейові). З приміток до статті З. Абрагамовича ним з'ясовано, що «навесні 1593 р. турки відновили старе укріплення Хаджибея» (Абрагамович 1969, с. 92-93). Польський дослідник мав на увазі два листи посла Священної Римської імперії у Порті, фон Креквіца, які були опубліковані у 1900 р. мовою оригіналу (періоду ранній верхньонімецький) в розшифровці з двома примітками (DIR 1900, р. 770). Перший лист посол складає на початку квітня 1593 р. – щодо планів османської влади заснувати на Дністрі нове бейлербейство. У документі згадується замок під назвою Hatzı Begh. У кінці травня посол відправляє другий лист, в якому той же топонім згадується як Azıbegh. Обидва вони є зміненими назвами Хаджибея.

У 2009 р. на ці листи звертає увагу О. Г. Серєда, прийшовши до висновку, що «приморська фортеця Хаджибей набуває особливо великого значення, оскільки у 1593 р. її відремонтували і посилили» (Серєда 2009а, с. 53).

У 2016 р. І. В. Сапожников перевидає текст донесень фон Креквіца німецькою мовою (з помилками та відхиленнями від оригіналу). Але на російську мову переводить лише дві короткі фрази з обох документів де згадується Хаджибей (Сапожников 2016b, с. 68, 75-76).

Фрагмент квітневого листа в перекладі дослідника: «турки будують в місці (урочищі), названому татарською місцевою мовою Хатзі Біг [Hatzı Begh] (де раніше був замок), *ще один замок*, використовуючи при цьому місцеві матеріали і населення». Фрагмент травневого листа:

⁴⁴ Дати на карті немає, видавцем вона лише припускається (Абрагамович 1969, с. 87).

⁴⁵ Якщо цей відрізок дорівнює 200 м, то відстань від Очакова до Києва за мапою складала б 3,5 км.

⁴⁶ Незручний Корсунь на Дніпрі дослідником проігнорований.

«реконструкція [в] урочищі (місцевості або аулі) Азібег [Azibegh] іншого замку в Бессарабії [Sic!], яке було зупинено, а пізніше відновлено» (виділено мною – А.К.).

Незважаючи на «неоднозначне трактування» викладених у листах відомостей, які «вступають у взаємну суперечність» (чи замок був побудований, чи реконструйований), дослідник формує свій висновок: «У 1593 р. османи, швидше за все, за допомогою будівельників з Молдови, звели у Хаджибеї фортецю»⁴⁷, яка збереглася до 1765-1766 рр.» та була «відремонтована» у 1765 р., як зазначено в лютневій реляції О. М. Обрескова (Сапожников 2016b, с. 68, 73).

Неточний переклад І. В. Сапожникова спотворив сам зміст донесення. У німецькому тексті зовсім не йдеться про відновлення будівництва замку, яке розпочалося нещодавно. Відновленню підлягав старий замок, який вже існував у Хаджибеї на той час. Нічого нового турки тут не спорудили (Красножон 2018a, с. 298-303).

Таким чином, за логікою версії дослідника в період з серпня 1766 по липень 1774 рр. у Хаджибеї мало співіснувати відразу два або навіть три об'єкти фортифікації одночасно, на протилежних частинах плато Приморського бульвару. Серед них – замок 1593 р., що зберігся «як мінімум до 1765-1766 рр., переживши ряд перебудов» (Сапожников 2016b, с. 68). Потім бастионна фортеця з плану І. І. Ісленьєва (1765-1766 рр.) і замок з плану М. Н. Мурзакевича, нібито збудований в серпні 1766 р. біля нинішнього будинку міської ради у 380 м від «існуючої» на той момент фортеці І. І. Ісленьєва. Всі ці об'єкти мали співіснувати 8 років в периметрі ділянки площею 13 га (трохи більше за сучасну Аккерманську фортецю).

При цьому «перша османська фортеця», що побудована у 1593 р., мала бути «переважно земляною» (виділено мною – А.К.), щоб формально претендувати як на бастионний фронт І. І. Ісленьєва (земляний), так і на передуючий йому «стародавній замок» (який міг бути тільки кам'яним). Оскільки бастионна фортеця І. І. Ісленьєва, згідно думки дослідника у 1765 р. була лише «добудована», то основний її обсяг оформився у 1593 р. «Добудова» ж полягала у створенні «ділянки стіни і наріжного бастиону» позначеного на плані літерою «В» (Сапожников 2016d,

с. 269). Зазначення ж іншого, більш пізнього донесення (від 22 лютого 1766 р.) щодо типу споруди та характеру виконаних робіт: «ремонт стародавнього замку» (Історія Хаджибея 2000, с. 77) вже не враховується І. В. Сапожниковим. Він замінює типологічне (а значить і хронологічне) визначення: кам'яна споруда з вежами перетворюється на земляну з бастионами.

Серпнєве донесення О. М. Обрескова 1766 р. інтерпретується автором як вказівка на будівництво від фундаменту вже іншої, останньої замкової споруди Хаджибея. З цього документа дослідник дізнається, що замок з чотирма вежами ніби був збудований через три місяці після візиту І. І. Ісленьєва. При чому, в повній таємниці від російської розвідки. Оскільки він мав «охороняти місцевий порт (пристань і комори) в гирлі Карантинної балки», тому «замок слід розташувати якомога ближче до мису, утвореному берегом моря і лівим берегом Карантинної балки», в районі сучасної будівлі одеської міської ради (Сапожников 2016d, с. 269, 273).

Попри цю теорію, князь О. О. Прозоровський у 1770 р. вказує на низьку ефективність фортечної артилерії Хаджибея: «ворог гарматами нам шкодити не міг» (Прозоровський 2003, с. 359). Цю характеристику підтверджує й А.-Ж. де Лафітт-Клаве (1784 р.): в замку немає «амбразур для гармат і форт дуже малий» (Lafitte-Clavé 1998, р. 51)⁴⁸. Надто слабо, як для реалізації «конкретного призначення» новенького замку – захисту гавані.

Незважаючи на те, що цей «останній» замок виглядав архаїчним, він був абсолютно новим, переконує І. В. Сапожников, не переймаючись фразою О. О. Прозоровського про те, що його «стіни за старовинною манерою зроблені, були високі і всередину з них крім як за допомогою драбин, зійти було не можна» (виділено мною – А.К.) (Прозоровський 2003, с. 359). Адже за підрахунками дослідника замок до моменту облоги мав вік 4 роки, а князь прямо «не назвав замок старим, можливо, знаючи про його коротку історію»⁴⁹. Дата облоги Хаджибейського замку князем О. О. Прозоровським (1770 р.) примусила дослідника переглянути останній варіант його датування (1779-1780 рр.) на новий: «не пізніше 1768-1769 рр. (Сапожников 2016d, с. 270).

До речі, за логікою запропонованої версії також не ясно чим був зайнятий під час облоги

⁴⁷ У джерелі – «замок» (Castell).

⁴⁸ Цей фрагмент у І. В. Сапожникова переведений неточно: «немає амбразур для гармат, яких там дуже мало» (Сапожников 2016d, с. 271).

⁴⁹ Аналогічна маніпуляція в датуванні об'єкту в іншій роботі автора: «Хаджибейський замок був побудований у 1779-1780 рр. і навряд чи пізніше, тому що тоді б А.-Ж. де Лафітт-Клаве [у 1784 р.] описав би його як новий» (Сапожников 1999с, с. 32-33).

О. О. Прозоровського гарнізон іншої турецької фортеці – великої земляної бастионної твердині, яка мала існувати біля Військової балки у 380 м від замку. Адже її «модернізацію було проведено» ніби у 1766 р. Чому тоді генерал замовчує про цю нову «регулярну фортецю»? Мабуть, тому, що її насправді не було.

Основне протиріччя концепції чотирьох замків – невідповідність типології і хронології самого пізнього кам'яного укріплення. За І. В. Сапожниковим в прифронтовій зоні турками був побудований архаїчний за типом замок, в епоху важкої облогової порохової артилерії. Дослідник вважає, що вся справа в хитрості. Мовляв, «турки, наполягаючи, що ними виконаний лише “ремонт колишнього в тому місці зі стародавніх часів невеликого замку”, обдурили росіян, імітувавши фасад колишнього литовського замку. І зробили вони це не на старому, а на новому місці, оскільки в донесенні від 20 серпня 1766 р. сказано, що “невеликий замок” не ремонтується, а “будується”, причому з “морської сторони”», що наголошується самим автором (Сапожников 2016d, с. 270).

Виходить, турки у 1760-х рр. знали, як саме має виглядати фасад типового литовського старого замку. Вони витрачають ресурси на будівництво муляжу напередодні чергової війни з Російською імперією маючи задум «обдурити росіян». Невже їм таки вдалося перехитрити розвідку супротивника, а також князя О. О. Прозоровського, коменданта фортеці Венедяпіна, інженерів А.-Ж. де Лафїтта-Клаве з Ф. де Воланом і навіть Й. де Рібаса? Ніхто з них не здогадався, що це муляж, при найближчому розгляді споруди, не залишив відповідних повідомлень. Ця смілива новаторська ідея І. В. Сапожникова, нажаль, базується на побічних аргументах та страждає відсутністю доказів.

Свій «псевдолитовський» замок дослідник розвертає головним фасадом до степу, а «тильною стороною до берегового схилу» разом з багатокутною вежею, яка протистояла «можливим обстрілам корабельної артилерії» (Сапожников 2016d, с. 271).

Але цьому суперечив (на момент видання статті) опис князем О. О. Прозоровським облоги замку (Прозоровский 2003, с. 359), опис замку А.-Ж. де Лафїтта-Клаве (Lafitte-Clavé 1998, р. 51) та матеріали картографії Ф. де Волана (Красножон 2016d). Батарею з 4 єдинорогів О. О. Прозоровський розмістив на північний захід від замку,

оскільки стріляв в напрямку моря (тобто, перпендикулярно берегу, на північний схід). Звідси ж намагався потрапити до периметру огорожі (щоб підпалити дворові будівлі), проте заряди перелітали, падаючи в воду. Ще кілька гармат він розмістив у створі воріт намагаючись їх розбити. Оскільки обидві батареї працювали з різних сторін укріплення (яке в плані – усічений прямокутник), то за своєю осьюовою лінією споруда не могла бути розгорнута тилом до моря і брамою до степу. За такою орієнтацією замок не міг перебувати на мису у Карантинної балки (біля будівлі міської ради), оскільки тим гарматам, що вибивали браму, був потрібен плацдарм з напільного боку.

І. В. Сапожников погоджується з цим лише після ознайомлення з «Планом рейду Коджа-бея» 1784 р. на якому замок орієнтований фасадом на південний схід, паралельно морському берегу. Під сумнів дослідником поставлений і колишній власний погляд на локалізацію замку біля будівлі міської ради, із натяком, що вона ще може змінитися під впливом інформації через неопубліковані на той момент картографічні матеріали, які вже відомі автору⁵⁰ (Сапожников 2017a, с. 143).

Причину появи свого первинного висновку щодо розміщення замку дослідник намагається списати на дефекти планів Ф. де Волана 1790-х рр., якими користувався, але при цьому, нібито, «сумніваючись в їх автентичності» (Сапожников 2017a, с. 143). Насправді базовим аргументом у своєму хибному варіанті локалізації замку дослідник використав повідомлення А.-Ж. де Лафїтта-Клаве про умовну відстань між маяком та замком у 600-700 туаів, а не картографію Ф. де Волана (яка навпаки – була залучена саме для «підтвердження цього висновку») (Сапожников 2015, с. 127).

Згаданий «План рейду...» являє собою дещо схематичний картографічний документ (рис. 14*). У 1784 р. разом з ним, інженером складено ще кілька креслень: «План № 2 замка Коджа-бей 1784 р.» (рис. 16*), а також креслення форту Хасан-паша біля Очакова і розрізи валів фортеці (див. нижче, рис. 65, 90). Всі вони оформлені в одному стилі і підписані в єдиній нумерації від 1 до 4. Ці документи являють собою додаток до «Журналу...» А.-Ж. де Лафїтта-Клаве (Lafitte-Clavé 1998).

Саме цей план описав у 1896 р. О. Л. Бертє-Деллагард у своїй доповіді. Проект французького

⁵⁰ Мабуть, мається на увазі інше аксонометричне зображення замка 1789 р. На ньому він показаний поблизу від гирла Військової балки (рис. 21*), як і передбачалося раніше (Красножон 2016d).

інженера передбачав посилення оборони рейду шляхом влаштування батарей на Жеваховій горі, на мисі Північному в північній частині затоки, а також великого форту на мисі Ланжерон в сучасній тенальній системі.

Ще однією важливою джерелознавчою публікацією дослідника є стаття з виданням повнокольорового зображення «Плана I новоствореного на березі Чорного моря турецького міста Гаджабея с окружною ситуацією» («Плана I турецького міста Хаджибей, що будується на березі Чорного моря, з навколишньою ситуацією») і «Плану II спеціальної новоствореної на березі Чорного моря турецького міста Гаджибея» («План II особливий міста Хаджибея, що будується на березі Чорного моря») (Сапожников 2017d, с. 172-176) (рис. 12*).

Обидва плани вельми схематичні, складені російським картографом і розвідником І. І. Ісленьєвим в травні 1766 р. Про один з них, який було опубліковано ще С. Я. Боровим (Боровой 1967, с. 135), вже йшлося вище.

Перший план відображає загальну ситуацію берегів навколо Хаджибейської бухти (рис. 11*). Другий виконаний у великому масштабі, демонструє фортецю і прилеглу міську забудову (рис. 12*). В експлікації до першого повідомляється, що турецькою владою передбачалось будівництво ще двох фортець (крім зазначеної біля Військової балки): на нинішньому мису Ланжерон та на перетині сучасного Олександрівського проспекту з вулицею Троїцькою. В експлікації І. І. Ісленьєв дає зрозуміти, що керується чутками при роботі з планом: «подейкують, ніби будуть будувати фортецю». Ймовірно, з місцевих же легенд він почерпнув і пояснення щодо розвалу каменів (кладовище?), відзначеному під літерою «С» як руїни старовинного замка міста Кочубея.

І. В. Сапожников діаметр цих «руїн» визначив приблизно 192 м з площею 2,9 га. Оскільки це дуже багато для провінційного старовинного замку початку XV ст. дослідник припустив, що це руїни саме замку Ябу, який «являв собою значну споруду, в якій могло бути до 7 веж». Площа османської бастионної фортеці на мисі біля Військової балки сягала 6 га.⁵¹ До будівельного періоду 1766 р. І. В. Сапожников відносить лише дві прямокутні батареї, які направлені до моря на кутах оборонного комплексу, разом з «внутрішньою стіною з ровом з південно-західного боку» (яка насправді показана як вал) (рис. 13*). Решта фронту датована ним 1593 р. (Сапожников 2017d, с. 167, 169).

В цілому дослідники історії Хаджибейських укріплень змогли переконливо вирішити лише проблему орієнтації замку на місцевості (фасадом до південного сходу), а також другорядне питання про існування його руїн після 1789 р. Такі ключові проблеми, як локалізація замку та його датування не вирішені. Відсутній несуттєвий варіант будівельної періодизації Хаджибея.

2.2.2. Датування замку

Пошук відповідей на озвучені в попередньому підрозділі не вирішені питання вимагає послідовного аналізу політичної ситуації в регіоні в першій половині XV ст., а також деяких типологічних порівнянь основних зразків замкової фортифікації османського періоду.

Для XV-XVII ст. кам'яні замки османів в більшості своїй мають певні загальні типологічні ознаки планувального та конструктивного характеру. Зазвичай, по периметру огорожі у формі правильного прямокутника або квадрата розміщені по периметру шість або вісім веж.

У 1722 р. подібне просторово-планувальне рішення прийнято за основу плану фортеці Суджук-кале на Північно-Східному узбережжі Чорного моря, із застосуванням елементів бастионного фронту (рис. 46. 3). З більш віддалених прикладів показовим є форт Пайяс, спроектований Сінаном (Східне Середземномор'я) (рис. 46. 5), план якого нагадує Бендери, замок Баштова в Албанії (рис. 46. 6) та зовнішній фронт Браїли першої половини XVIII ст. (рис. 47). Замок фортеці Браїла близький до Бендерського замку за планом та часом походження. В обох на другому поверсі брамної вежі влаштовані гарнізонні мечеті. Замок Браїли був збудований турками у 1538-1540 рр., коли місто перейшло під владу Порти внаслідок походу Сулеймана Пишного на Молдавію (Cândea 2015, р. 13-15).

Такі фортеці, як Чіменлик (1463 р.) і Седульбахір (XVII ст.) в гирлі Дарданелл (рис. 46. 7, 9) або Аккаба (1588 р.) на Близькому Сході (рис. 46. 8), фортеця Паланка (Drégelipalánk) в Угорщині (рис. 46. 11), фортеця Чесме 1508 р. (рис. 46. 10) та ін., демонструють однотипні плани оборонної архітектури на території Османської імперії у XV-XVII ст. В основі такого плану дійсно можна вбачати візантійський кастеллум (Şlapas 2004, р. 153) (рис. 46).

Архітектурно-планувальне рішення Хаджибейського замку позбавлене цих ознак. Споруда

⁵¹ С. Я. Боровий нарахував за планом «трохи більше 8 га» (Боровой 1967, с. 134).

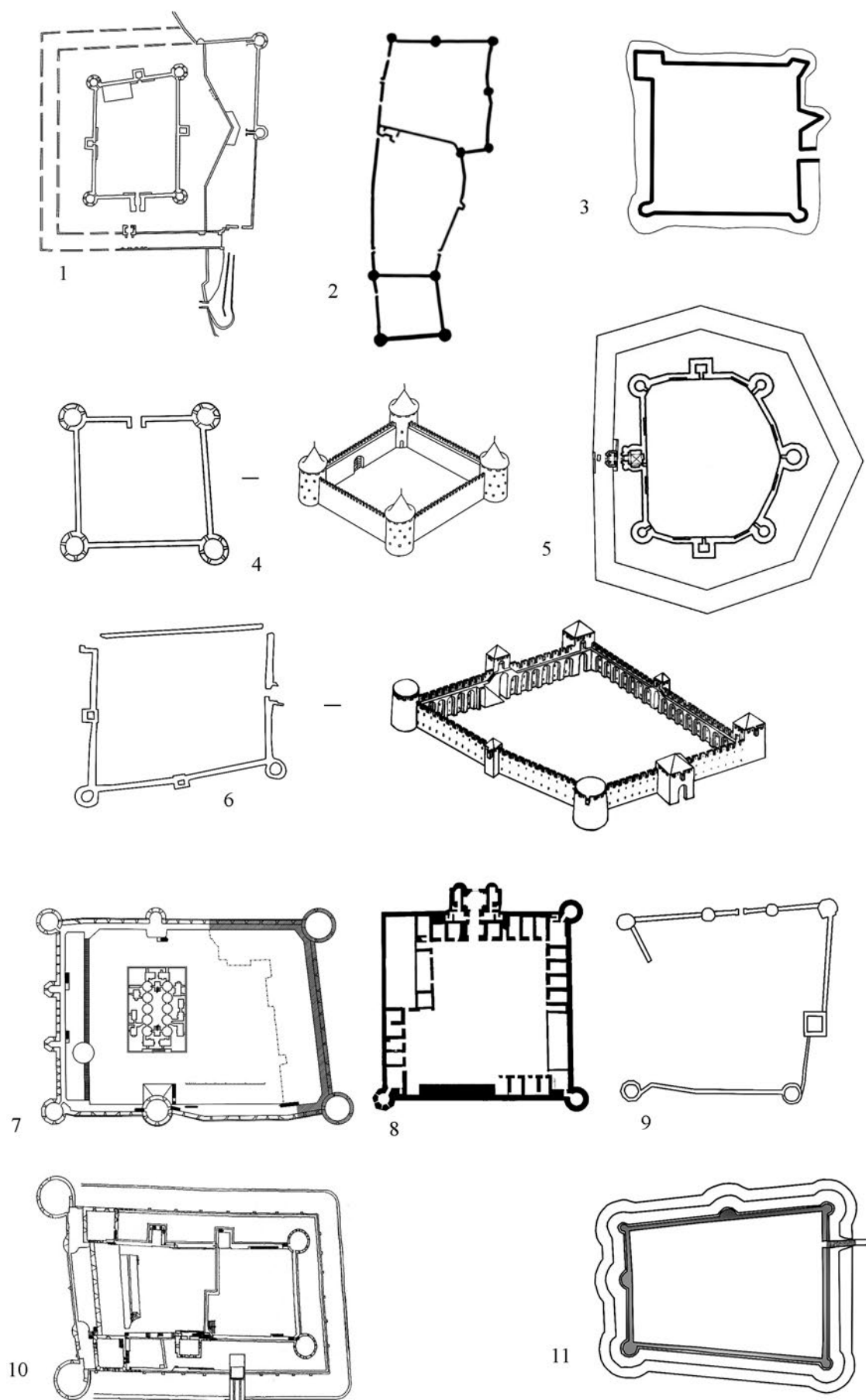

Рис. 46. Типологічні порівняння планів османських замків сер. XV – поч. XVIII ст.

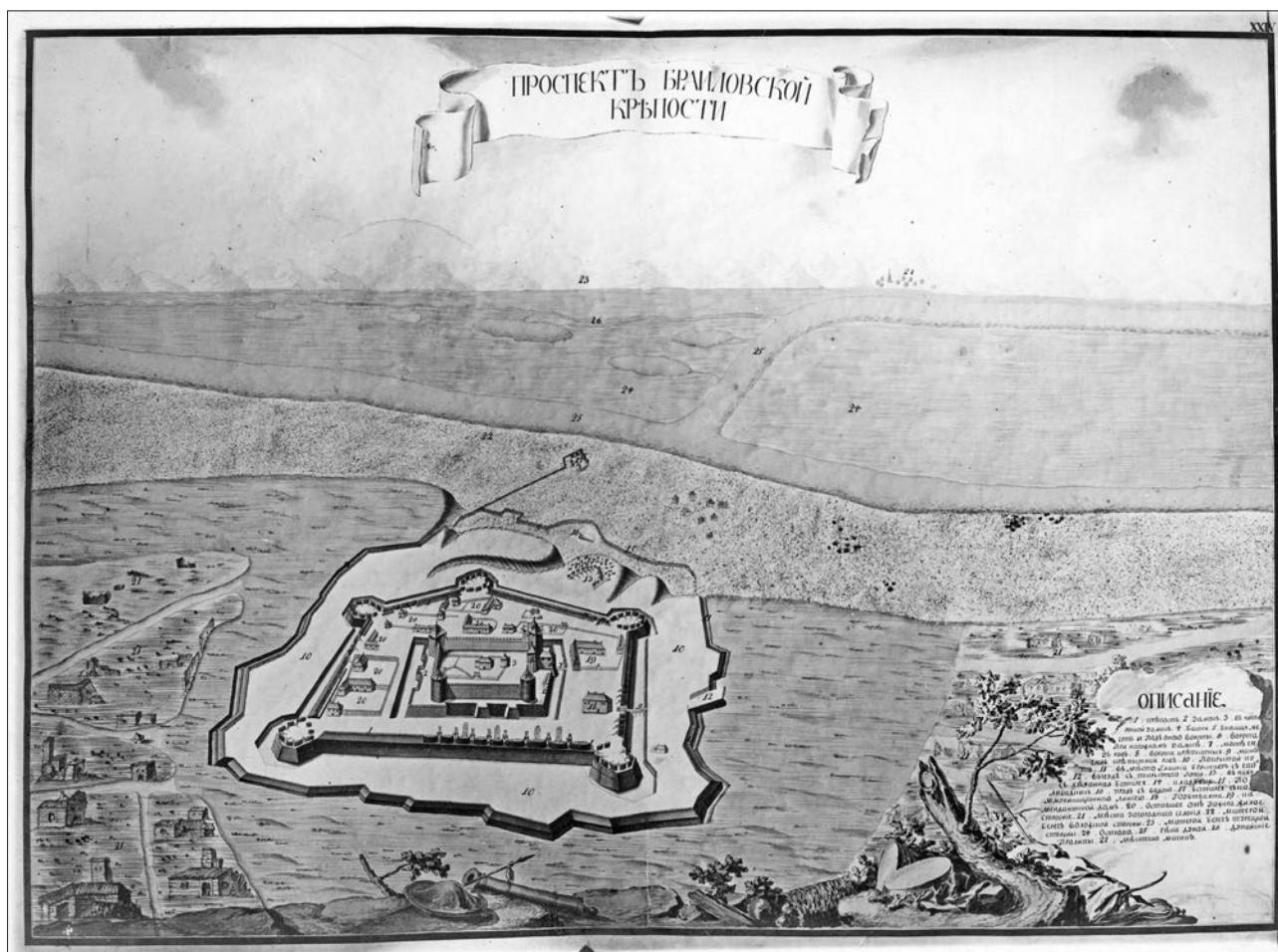

Рис. 47. Фортеця Браїла. План-проспект (1773-1775 рр.) (архів Г. А. Гребенцикової).

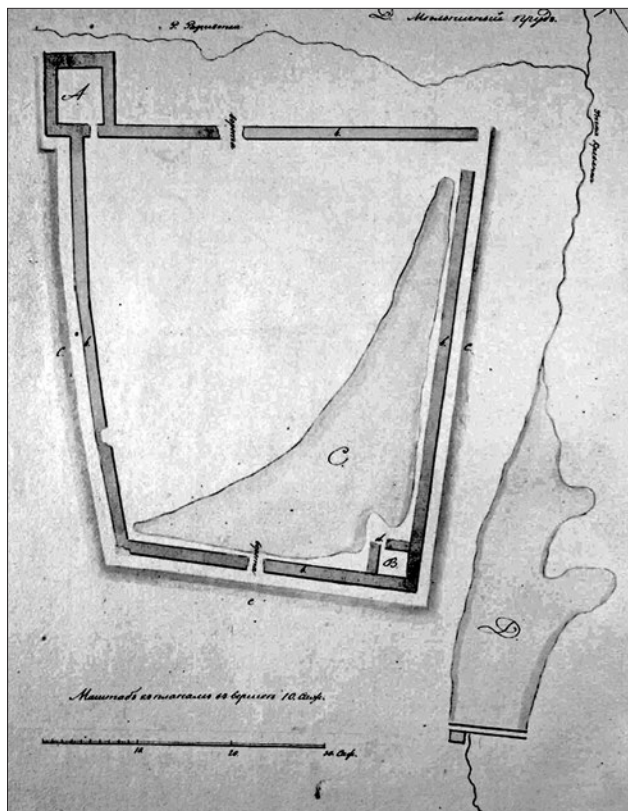

Рис. 48. План Кревського замку.

виділяється серед всіх відомих в Північному Причорномор'ї і Криму місцевих зразків молдавської, генуезької або турецької замкової архітектури XIV-XVI ст. своїм прямокутним об'ємом з усіченим торцем в тилловій частині і підкресленим фронтальним посиленням головного фасаду. Потужна надбрамна вежа добре виражена за обсягом і щільно затиснута між двома фланкуючими бічними вежами. Порівняно довгі бічні куртини з кутовими зламами без фланкуючого супроводу.

У турецьких артилерійських берегових фортах і фортецях XVIII ст. надбрамні вежі практично втрачені, або погано виражені: форт Сіргі, Румеліфенер, фортеця Арабат, Єні-Кале⁵², Кілійос, Румелікавагі, Ріва та ін. (Eyupgiller 2007, р. 132-139).

⁵² Єні-Кале відбудована за проектом італійського архітектора Голоппо в період з 1703 по 1706 рр. (Толстой 2006, с. 30; Тунманн 1936, с. 45). З напільного боку фортеця захищена класичним бастіонним фронтом, з елементами кремал'єрного типу, здатним витримати довготривалу облогу (рис. 50). Це перший в Причорномор'ї форт берегової далекобійної артилерії нового типу (яка розмістилася на спеціальній платформі понад берегом). Покладені на нього завдання цілком відображені в його вигляді (рис. 51).

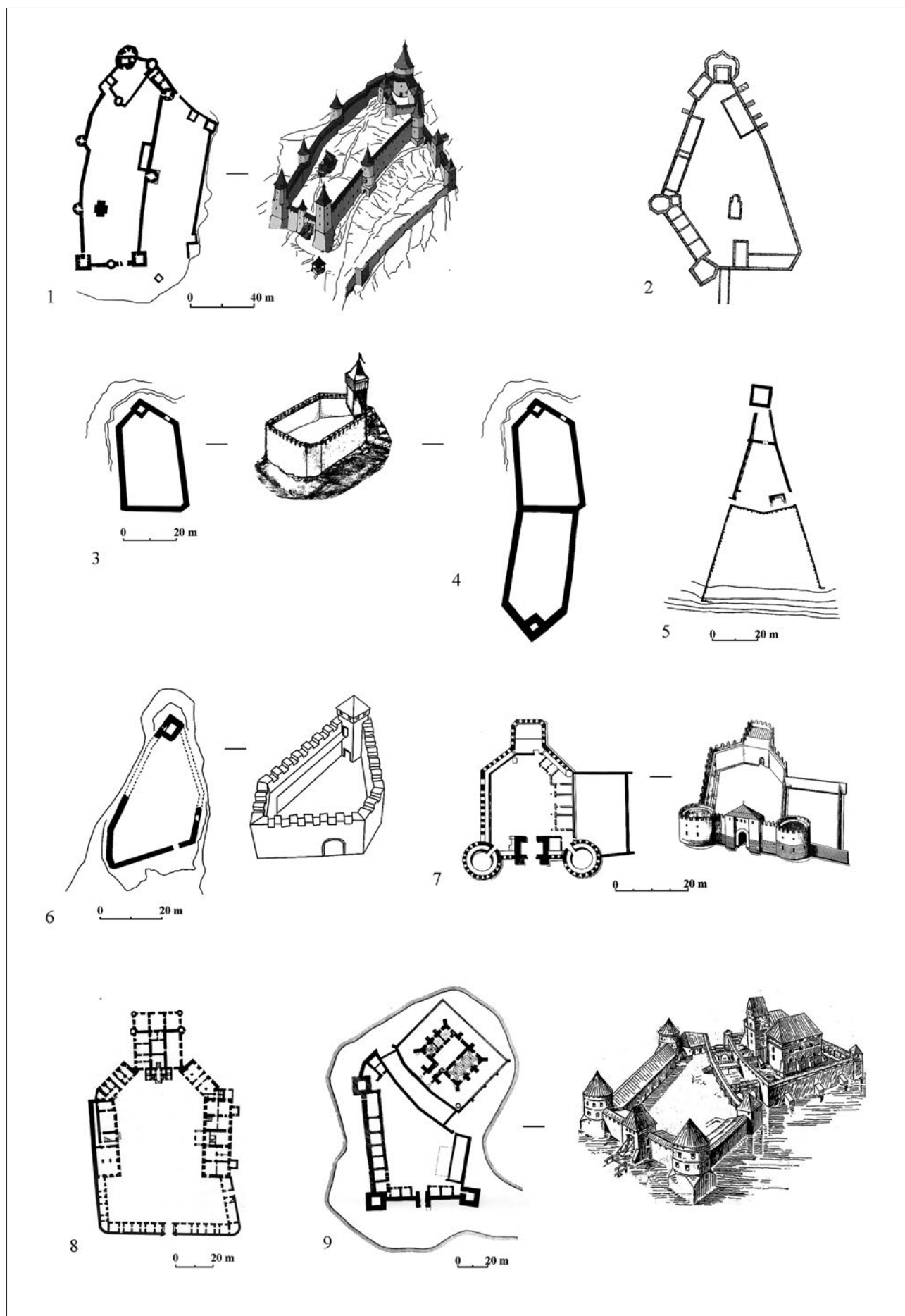

Рис. 49. Типологічні порівняння планів литовських та подільських замків сер. XV – поч. XVIII ст.

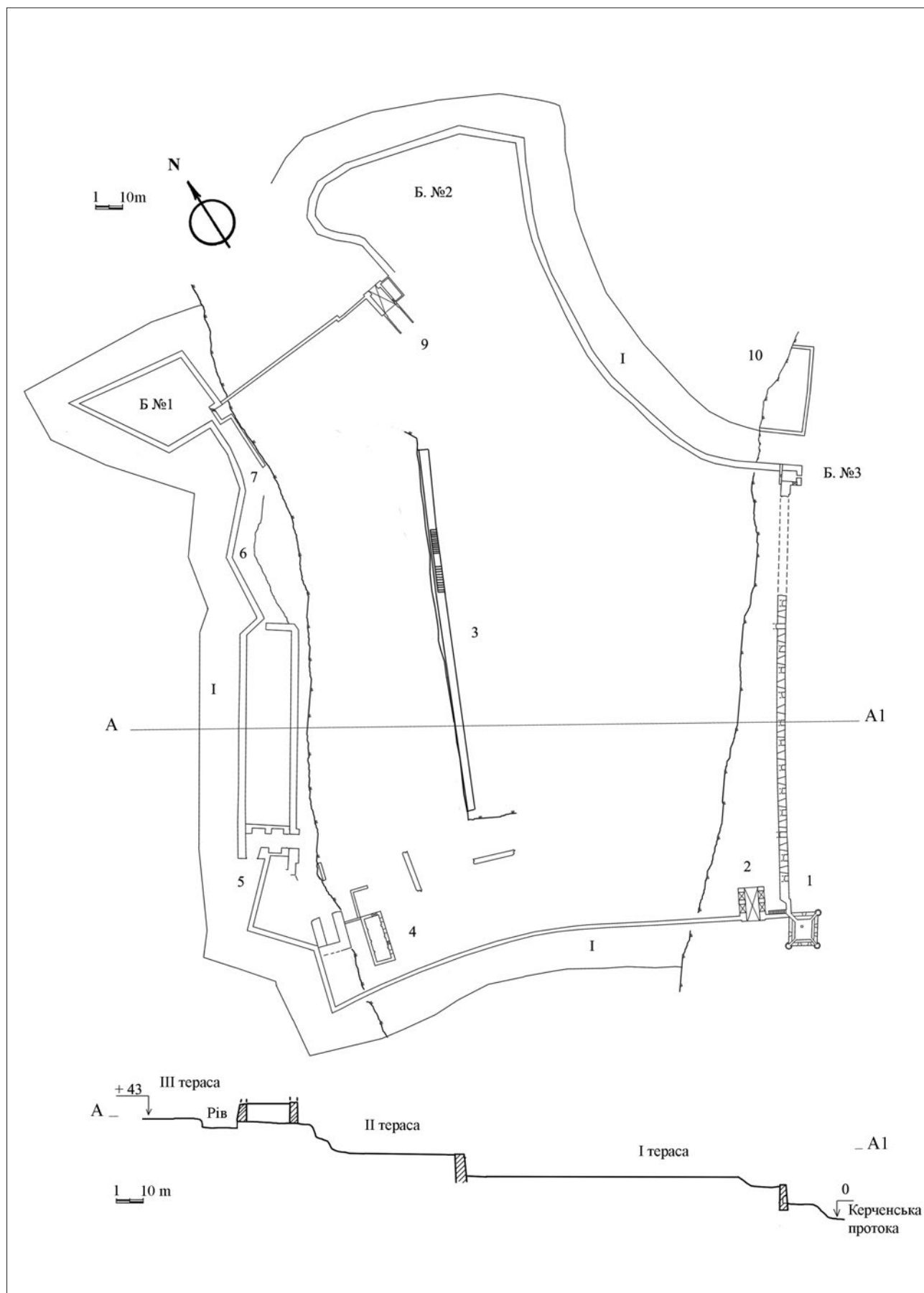

Рис. 50. Фортеця Єні-Кале. Обмірний план.

Умовні позначки: 1 – цистерна; 2 – брама № 1; 3 – кріпильна стіна 1835 р.; 4 – «Будинок коменданта»; 5 – брама № 2; 6 – валганг; 7 – пандуси; 8 – потерна; 9 – брама № 3; 10 – спорудження біля східного гирла. І – рів. Б. № 2 – нумерація бастіонів.

Рис. 51. Фортеця Сні-Кале. Цистерна і камери берегових артилерійських позицій (фото автора).

Прольоти їх брам декоровані швидше за традицією, без суттєвих оборонних функцій. Все це не притаманно замку Хаджибей.

Дещо більше спільного у нього з класичними литовськими чи польськими замками XIV-XV ст. (Kajzer, Kołodziejski, Salm 2012, s. 96, 120, 143, 246). На території Литви переважають регулярні в плані (квадратні або прямокутні) споруди, у яких вежі, як правило, не висуваються за лінію огорожі (рис. 48). Серед спільних з Хаджибейським замком елементів є донжон, винесений в тилу частину укріпленої території, або конвентгауз, що призначений для житла феодала або перебування князя. Подібне композиційне ядро в османських замках зазвичай відсутнє.

Ця особливість добре ілюстрована на прикладі замку Вітовта в Троках (перша чверть XV ст.). Тут донжон відведений до найбільш захищеної сторони прикритої по фронту безпосередньо замком (предзамче) (рис. 49. 9). Подібне композиційне рішення прийнято і в житловому замку Радзивіла в Несвіжі кінця XVI ст. (рис. 49. 8). Його хоч і будував італійський архітектор, але замовник контролював проект, впливаючи на нього за своїм смаком (Ткачоу 1991, с. 11-13).

У композиційній структурі Хаджибейського замку тилове ядро (конвентгауз?) являє собою велику багатокутну вежу розміром 9,5×9,5 м (рис. 49. 7). Вона розміщена по поздовжній осі навпроти брами, в протилежному від фасаду боці. Її тилове розташування забезпечувалося прикриттям крутих схилів Військової балки. Не виключено її первісне житлове призначення та існування другого поверху.

Дві круглі вежі по фасаду замку виконували додаткові функції крім фланкування брами і куртин. Їх винос за лінію стін демонстрував міць споруди на найбільш вразливій ділянці оборони. Для класичної литовської замкової архітектури круглі вежі – рідкість. Вважається, що вони (наприклад, Біла Вежа, Вільнюська вежа та ін.), споруджені в Литві за запозиченою технологією. Квадратний план веж обумовлюється використанням лісу в якості будматеріалу. В писемних джерелах на території етнічної Литви XIII-XV ст. згадується 71 замок або замчище, з них 64 були дерев'яними. Кам'яні замки з'явилися в Литві у XIV ст., але в цей період ще є винятком. На цьому етапі кам'яний замок належить лише князю, представнику державної влади (Baranauskas 2003, p. 104).

Якщо судити за цими ознаками, Хаджибей, з його двома круглими вежами, будувався західноєвропейськими майстрами.

Протягом першої половини XV ст. Качубейов (Хаджибей) знаходився на південному краї Поділля (Білецька 2004, с. 49, 73, 75). Конструктивні, композиційні та архітектурні ознаки дозволяють визначити певну типологічну спільність серед укріплень західних теренів цього регіону. Найбільш еталонними є Кам'янець, Скала-Подільська, Сокилець, Язловець та ін. (рис. 49. 1, 3, 4, 6).

Спільні основні елементи планувальної структури цих оборонних комплексів: прямокутний план із зрізаною тиловою частиною куди винесено донжон. Довгі флангові куртини з малим числом веж (або зовсім без них), які під кутом близько 45° завершують весь обсяг конфігурацією, що нагадує ніс корабля.

У Кам'янці, збудованому Коріатовичами у 1370-1380-х рр. (Пламєницька 2012, с. 66, 216) і який став резиденцією Гедігольда на період з 1414 по 1422 рр. (Білецька 2004, с. 194), в протилежний від брами бік, по поздовжній осі, винесений донжон – масивна кругла Денна вежа. Яскраво виражений захист фасадної частини, слабо фланковані бічні куртини, що витягнуті уздовж схилів каньйону. Майже прямі куртини у цитаделі повертають до неї під кутом, замикаючи тут всю огорожу. Ядром цитаделі служить масивна Денна вежа. Інший замок XIV – першої половини XV ст. в Язловці ще яскравіше виражений в цих ознаках. Його «близнюком» можна назвати замок у Скалі-Подільській (рис. 49.3, 6).

Монументальне будівництво на Поділлі у XIV-XVII ст. мало свій особливий архітектурний характер відповідно до умов життя в цьому прикордонному, неспокійному краї. Схильність до вибору місця будівництва на височині, на мисі між двох ярів, зумовила нерегулярне, часто клиновидне планування пам'яток подільської фортифікації (Сіцінський 1928, с. 4).

Спільність цих ознак дозволяють співвіднести Хаджибейський замок саме з подільською традицією фортечного будівництва. Автор проекту користувався якимись вже усталеними аналогами або уявленнями про звичну для нього планувальну структуру. Це дає підстави припустити дату походження Хаджибейського замку в широкому діапазоні польсько-литовського періоду історії Північно-Західного Причорномор'я (кінець XIV – середина XV ст.).

Поява цього замку на віддалених південно-східних кордонах Поділля мало свої вагомі причини. З другої половини XIV ст. воно належало Коріатовичам – представникам княжого роду

з династії Гедиміновичів. За їх часів починається велике замкове будівництво в регіоні: «Всі Подільські міста умурували і всю землю Подільську оселили», оскільки раніше, при татарах, не було «жодного міста – ні деревом рубленого, ні каменем викладеного» (Сіцінський 2009, с. 50).

Початок активної фази литовської експансії на південні землі Поділля прийшовся на 1390-х рр. З переходом регіону під владу Литви (Білецька 2004, с. 125) тут формується масштабна програма оборони краю, яка визначила військово-стратегічний феномен Поділля як краю замків і фортець (Пламєницька 2010, с. 213-214). Влітку 1398 р. Вітовт побудував на Дніпрі за місяць з глини і каменю замок Св. Івана, дець на південь від сучасних Черкас (Білецька 2004, с. 81).

Дуже швидко Поділля перетворюється на розмінну монету у відносинах Вітовта з Ягайлом (Білецька 2004, с. 131). У 1400 р. Ягайло передає регіон своєму молодшому братові Свидригайлу, противнику Вітовта. Він володів Поділлям два роки, з чим литовський князь ніяк не міг змиритися, домагаючись повернення краю під свою владу. Однак після провальної битви на Ворсклі (1399 р.) досить сил для обґрунтування своїх вимог він не мав (Сіцінський 2009, с. 74-76, 89).

Реалізувати свої плани Вітовту вдалося лише на рубежі 1411-1412 рр. Поділля знову переходить під його владу після перемоги під Грюнвальдом (Білецька 2004, с. 137). Цей другий етап активної експансії Литви в регіон ознаменувався створенням нових укріплених міст (Саврань, Синя вода, Вітовт брід), які дуже скоро були розгромлені татарами. До самої смерті великого литовського князя Поділля тепер вже не змінювало господарів. З 1414 р. по 1422 р. ним керує ставленик Вітовта, староста Гедігольд (Білецька 2004, с. 82, 141; Сіцінський 2009, с. 92).

Розширюючи свої володіння на південний схід, Вітовт зіткнувся з необхідністю захисту від татар. Він не тільки поновлював старі замки, але і споруджував нові, особливо на сході Брацлавщини, куди формально відносився і Качубейов. Одним з таких замків був Караул, локалізований В. Антоновичем на лівому березі середньої течії Дністра, в районі Рашкова (Сіцінський 2009, с. 103-104).

Качубейов, на думку О. В. Білецької, міг перейти до литовців саме в цей період – починаючи з 1411 р., якщо вже у 1415 р. він відзначений як діючий портовий пункт. Причорноморські землі фактично належали Вітовту, без сумнівів вже у 1421 р., якщо в пониззі Дністровського лиману замкове будівництво здійснює його староста Гедігольд. Дослідниця пов'язує відбудований ним замок з

Чернігородом, розташовуючи навпроти Білгорода, але зазначає, що топонім з'являється в документах лише з 1431 р. (Білецька 2004, с. 84, 85).

На тлі цих подій, як вже йшлося, у 1420 р. османський флот напав на два молдавських міста: Кілію та Білгород (Параска 1987, с. 46; Gorovei 1991, р. 41). Згідно Любовльській угоді між Ягайлом та Сигізмундом (1412 р.), Молдавія мала право розраховувати на військову підтримку з боку сусідів. Водночас Олександр Добрий проводив власні переговори з Ягайлом з метою забезпечення необхідних міжнародних гарантій своїй державі, але не отримав їх. Побічно це стало причиною погіршення відносин між Молдавією та Литвою. Вітовт почав будувати плани щодо нападу на сусіда вже у 1421 р., тому підготовку Гедігольдом фортеці в районі Білгорода слід розглядати як укріплення, яке загрожувало Білгороду. Ворожі відносини Олександра Доброго з Вітовтом зберігались і в наступні роки (Параска 1987, с. 46).

Так, у 1427 р. Олександр Добрий здійснює силове повернення фортеці Кілія, яка в результаті нападу турків 1420 р. перейшла до ставленика Угорщини, Дана II. Цей акт викликав протест з боку Угорщини та її союзника Вітовта. У наступні кілька років угорський король, за підтримки литовського князя, наполегливо домагався повернення Кілії або йому, або ставленику в Валахії. Тому з 1421 р. і до смерті Вітовта молдавський господар дотримувався політики опори на Польщу, конфліктуючи з Угорщиною і Литвою через питання Кілії (Параска 1987, с. 48-49).

Згідно Длугошу, у 1415 р. Качубейов був портом польським, «королівським». Швидше за все, можна говорити про подвійне підпорядкування цього пункту (польсько-литовське) (Długosz 1711, р. 367-368; Білецька 2004, с. 99). Одним з аргументів проти того, щоб пов'язувати цей топонім з замком Гедігольда 1421 р. вважається пасаж де Ланнуа. В його подорожньому описі після Білгорода не йдеться про замок в районі сучасної Одеси. Переправившись через Дністер, до самого Дніпра лицар в дорозі нічого не помітив: «З Монкастро я відправив частину моїх людей і моїх коштовностей морем до Кафи, а сам з іншими поїхав сухоходом, прямуючи з Валахії, щоб їхати в згадане місце – Кафу, по великій татарській пустелі, яку я проїхав тільки за 18 днів. Я переїхав через Дністер, Дніпро, на якому я знайшов одного татарського князя, друга і слугу великого князя Вітольда, а також велике село, населене татарами, підданими Вітольда» (Брун 1853, с. 438-439).

О. В. Білецька на підставі «мовчання» де Ланнуа робить припущення, що Качубейов міг зали-

шатися незначним пунктом в його часи (Білецька 2004, с. 100), але все ж таки існував. Втім, невідомо як пролягав шлях до Криму з Білгорода. Уздовж морського берега він був неможливий до середини XV ст. через відсутність пересипу в гирлах лиманів в той час (Історія Хаджибея 2000, с. 11-12). Гільбер де Ланнуа цілком міг проїхати Качубейов стороною, по верхів'ях лиманів.

Після прецеденту з нападом турків на Білгород і Кілію 1420 р., Ягайло, після звернення Олександра, велів надати допомогу, особливо на Поділлі, як суміжній Молдавії землі (Параска 1987, с. 45). Не виключено, що виконувати саме це доручення на Нижній Дністер прибув Гедігольд. В такому разі появу замку в «королівському порту» слід розглядати як превентивний захід проти можливої турецької експансії в майбутньому, а зовсім не захист від Молдавії.

Повної впевненості в тому, що замок Гедігольда побудований саме в Качубейові немає. Але факт присутності в межиріччі Дністра і Бугу в приморській смузі в цей час цього чи не єдиного цього населеного пункту польсько-литовської приналежності очевидний. Тому укріплення портового містечка Качубейов, в контексті реальної загрози османського вторгнення з моря, більш ніж ймовірне.

Можливо, Качубейов розглядався як альтернативний Білгороду порт, на той випадок, якщо його морська облога повториться, або торгівля через Кілію і Білгород буде закрита. Прецедент вже мав місце, коли Олександр Добрий у 1426 р. (або 1427 р.) повернувши собі Кілію, заклав на деякий час її порт для торгівлі з придунайськими країнами (Параска 1987, с. 49).

Показово, що незабаром після повідомлення де Ланнуа про будівництво замку, у 1424 р., Вітовт вирішив відправитися на південь своїх володінь, повідомивши в листі до великого магістра Тевтонського ордену, що збирається нанести візит до деяких зі своїх замків, в яких ніколи раніше не бував (Гонца 1987, с. 103).

Після смерті Вітовта у 1430 р. ніяких причин для будівництва замку не було як мінімум найближчі 10 років. Поділля в цей час переходить до поляків, розгортається конфлікт Ягайла зі Свидригайлом. Початок 1430-х рр. ознаменувався стихійними зіткненнями між польськими феодалами і місцевим подільським населенням (особливо на Брацлавщині) (Білецька 2004, с. 146, 148-149).

Свидригайло приступає до пошуку союзників. Основні серед них: магістри Тевтонського і Лівонського орденів, угорський король Сигізмунд, молдавський воєвода Олександр і татари. Бойові дії

почалися влітку 1431 р. на Волині. Молдавський воєвода навіть здійснив рейд на Західне Поділля (Білецька 2004, с. 149). Ці події відбувалися в стороні від Качубейова і не могли стати причиною його зміцнення.

З 1 вересня 1431 р. по 7 липня 1433 р. між сторонами діє укладене перемир'я. Свидригайло за «Грамотою» (не пізніше жовтня 1432 р.) отримує у володіння міста Поділля на південному сході: Брацлав, Сокоlecь, Звенігород, а також Качубейов (Kaszakeyow за С. В. Полеховим) і Дашков. Але замки Західного Поділля Ягайло так і не повернув, конфлікт вичерпаний не був. Для будь-яких істотних фортифікаційних робіт на Поділлі, у віддаленому пограниччі, у Свидригайла немає ні часу, ні сил, ні мотивації. Навіть фортецю Бакота Свидригайло навмисно не перебудовував в період перемир'я, щоб уникнути провокацій. Все закінчилося для князя у 1432 р. зіткненням із Сигізмундом і втечею. Першого вересня 1432 р. Сигізмунд проголосив себе великим князем литовським (Білецька 2004, с. 150, 152). У той же рік новий литовський князь підписав Гродненську унію, в якій відмовився від претензій на Поділля, передавши права на неї полякам.

У цьому міжусобному конфлікті, осаджувати незговірливого Свидригайла в Луцьку і громити молдавські війська активно допомагали Буцацькі (Параска 1987, с. 50). Одному з представників цього роду, Теодоріху, дістається Качубейов (з іншими містами південного Поділля) у володіння, згідно жалуваній грамоті від польського короля Владислава (1442 р.). Король зобов'язав нового «воєводу-палатина» західних земель Поділля прийняти це та інші прикордонні міста з «готовими укріпленнями» з тим, щоб «зазначені укріплення і міста забудувати, відновити, заселити [...], щоб звідси користь і честь Польського королівства забезпечити» (Історія Хаджибея 2000, с. 12-13; Білецька 2004, с. 196).

Як можна зрозуміти з документу, місто і порт Качубейов, як і вся навколишня приморська місцевість в Бузько-Дністровському межиріччі, за якихось причин прийшли до занепаду на той час, як було видано грамоту. І пов'язано це могло бути з т. зв. «татарською реконкістою» (Білецька 2004, с. 271). Наприклад, два глибоких рейди татар у 1439 р. і 1440 р. на Дністер та за Прут призвели до необхідності термінового укріплення Білгородської фортеці, що знайшло відображення в епіграфічному джерелі (Красножон 2013і, с. 191). Міста в Запрутській Молдавії – Васлуй та Браїла, були спалені (Бистрицкая летопись 1976, с. 25; Iorga 1899, р. 99). Білгород встояв під захистом своєчас-

но побудованих нових стін. Можна припустити, що нападу зазнав і Качубейов, який перебував на шляху до Нижнього Дністра зі степу.

Крім того, жалувана грамота демонструє прояв інтересу на найвищому рівні до цього чорноморського порту – єдиного польського на Чорному морі. Відновленням Качубейова 1442 р. перейнявся сам король Владислав III. В чому причина? Навіщо доручати магнату Буцацькому турботу про державний «королівський порт»?

О. В. Білецька вважає, що в грамоті відображені широкі процеси колонізаційної політики князівства, оскільки з часів завоювань Вітовта теперішній король Владислав III навряд чи міг відчувати себе господарем цих країв: «в грамоті ані слова про стації або інші королівські права, які традиційно враховуються в наданнях земель, що реально контролювалися Польщею» (Білецька 2004, с. 211).

На мій погляд, поновлення інтересу до Качубейова було пов'язане не стільки з колонізаторською ідеєю, скільки з військовою, більш раціональною та реальною. Добре відомо, що в середині липня 1440 р. король Владислав III коронується ще й на угорський престол під ім'ям Уласло I. Це наклало на нього певні зобов'язання в області антиосманської політики, яка послідовно виконувалася Угорським королівством ось вже понад півстоліття. Першого січня 1443 р. Владислав оголошує хрестовий похід проти турків, який трагічно для нього закінчився битвою при Варні 1444 р. Отже, весь 1442 р. пішов на підготовку до цього походу (рік надання грамоти Буцацькому).

В рамках антиосманської кампанії у 1443 р. до Чорного моря входить флотилія бургундського герцога Філіпа III під командуванням лицаря Валерана де Вавріна (Wavrin 1968, р. 83-84). Флотилію передбачалося використовувати у війні проти османів, але поразка військ Владислава III і Яноша Хуньяді під Варною 1444 р. змінила плани коаліції. Відтепер бургундці діяли самостійно, спрямовуючи свої удари проти турків (Мыц 2000, с. 358).

Де перебували морські бази цього союзного угорцям флоту? Відомо, що у 1445 р. де Ваврін базувався у Білгороді на Дністрі. «І так повернувся назад сенйор Ваврін з двома галерами знову в Чорне море спробувати щастя і помірятися з турками. І так досяг порту під назвою Білгород, де розташовувалося місто і фортеця, яка належить Генуї. Там знайшов багато кораблів з Трапезунда. Серед населення було багато вірмен; і всіх розпитував: чи не було турецького флоту? І вони повідомили новини, що ні султан і жоден турок по морю не прийшов, а море борознять християнські галери.

І вони повідомили йому, що бачили три галери бургундського князя, що попрямували до Трапезунду» (Wavrin 1968, р. 83-84).

Зрозуміло, що Владислав не міг передбачити сумний результат свого хрестового походу та сподівався на краще і готувався до нього з усією серйозністю. На одному з етапів цієї підготовки з'явилася грамота на ім'я воєводи Поділля, Т. Бучацького, із завданням привести в порядок деякі прикордонні південні міста і чорноморський порт Качубейов зокрема. Скоріше за усе, мав місце розрахунок на використання його в військово-морських цілях як базу флоту, або елемент комунікацій та морського постачання. Вести війну проти Османської імперії в Чорноморському регіоні, не маючи своїх портів, важко.

Як варіант – замок в Качубейові міг з'явитися саме на цьому історичному етапі з ініціативи Т. Бучацького. Але ніяк не в попереднє десятиліття, або в роки після катастрофи під Варною 1444 р.

Отже, вихід до Чорного моря залишався за поляками до 1452 р. (Білецька 2004, с. 298). Приблизно в цей період в гирлі Дніпра і Бугу з'являється замок Ілліче братів Сенарега, як форпост генуезької Кафи в Північно-Західному Причорномор'ї. Вже влітку 1454 р. до Білгорода знову підходить османська ескадра, невдало намагаючись осадити його. Через рік Сенарега вступають у військовий конфлікт з Білгородом та програють (Руссев 2015, с. 29; Мыщ 2009, с. 244) і замок Ілліче, скоріше за все, переходить під управління цього подністровського міста, залишаючись за ним до 1484 р.

З фактичним відступом Литви і Польщі з регіону відбувається заміна політичних гравців в Північно-Західному Причорномор'ї. Всякі згадки про Качубейов зникають після 1442 р. (Історія Хаджибея 2000). До 1452 р. вплив поляків тут остаточно згас. Хоча черкаський староста ще зумів зруйнувати замок татар у 1492 р. в гирлі Дніпра (майбутній Очаків), але закріпитись тут не зміг (Грушевський 1993, с. 330-337). До 1540 р. володіння Польщею цією пустельною степовою ділянкою Поділля лишається формальним, при впливі татар, який лише збільшується.

Таким чином, є лише два епізоди в історії Качубейова, коли будівництва в ньому замку мало всі передумови. Перший – у 1421 р., коли на хвилі «турецького страху» після вторгнення ескадри османів в Північно-Західне Причорномор'я поява цього укріплення мала всі політичні і військові причини. За розпорядженням Ягайла, з ініціативи Вітовта і у виконанні Гедігольда. Другий – 1442 р.,

коли напередодні запланованого спільного угорсько-польського хрестового походу проти турків в Качубейові укріплена гавань і порт для майбутніх військово-морських операцій християнського флоту. За розпорядженням короля Владислава і у виконанні Т. Бучацького.

Датування замку в межах двадцятиріччя (1421-1442 рр.) цілком вкладається в хронологічні ознаки його конструктивних, планувальних та архітектурних елементів. А також має політичне підґрунтя. Замок був збудований на мисі, утвореному нинішньою Військовою балкою та морським берегом, приблизно в 200 м на південний схід від його краю, біля урвища корінного плато, фасадом з надбрамною вежею на південний схід. Поява замку була викликана загрозою османського вторгнення в регіон і прагненням Польщі та Литви протистояти їй з моря після інциденту 1420 р., або в контексті підготовки до хрестового походу 1443-1444 рр.

2.3. Замкові укріплення османів (кін. XV – кін. XVII ст.)

2.3.1. Перебудова Аккермана та Кілії в епоху Баязида II (1484-1512 рр.)

У липні 1484 р. султан Баязид II на чолі великого війська перейшов Дунай. До нього приєдналися загони волоського господаря Влада Келугера і кримського хана. Турецькі війська, які переважали за чисельністю гарнізони фортець, взяли в облогу та змусили до капітуляції (за дев'ять днів) спочатку Кілію (Бистрицкая летопись 1976, с. 30), а в серпні і Білгород (через 16 діб облоги).

При облозі Білгорода турками активно використовувалася ствольна порохова артилерія. Через 173 роки після цих подій Е. Челебі повідомляє, що обстріл вели з трьох боків (Челеби 1961, с. 34). За деякими даними в облозі Білгорода брав участь також і флот зі 100 суден (Guboglu, Mehmet 1974, р. 100-101).

Захисників Білгорода змусила здатися суттєва руйнація фортечної огорожі судячи за розповіддю Е. Челебі: «Мудрість Аллаха, вранці по Аккерману стріляниною з гармат потрапили в купол укріплення і воно було зруйновано, 10 священиків з 10 ключами від фортеці Піргаз Конман⁵³ вийшли і передали їх султану в скриньці власноруч. Фортецю Піргаз Конман було захоплено в році 889 (1484 р.) і було свято її приєднання до решти земель ісламу» (Çelebi 2010, р. 160).

⁵³ Грецька назва Аккерману. Так в оригіналі (Çelebi 2010, р. 160).

Рис. 52. Аккерманська фортеця. Бійниця від бомбарди у південному фланку (фото автора).

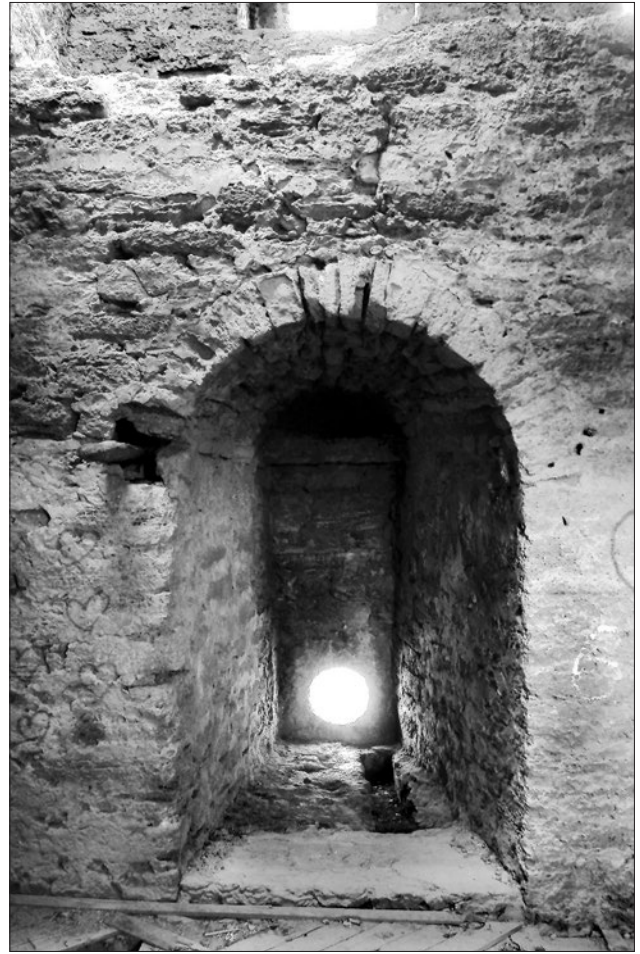

Рис. 53. Аккерманська фортеця. Бійниця від бомбарди у західному фланку (фото автора).

Після штурму у відповідь на протест Корвіна (схоже, символічний) щодо порушення умов угоди 1483 р. Баязид II пообіцяв, що фортеці в подальшому не будуть використовуватися для нападу на Молдавське воєводство. За умовами відновленої у 1485 р. османсько-угорської угоди Кілія та Білгород були визнані володіннями султана (Гонца 1984, с. 85).

Угоди, про які йде мова, відносяться до попередньої активної фази дипломатичної підготовки султана Баязида II до походу на Молдавію, яка почалася за рік до того. У 1483 р. угорський король Матіаш Корвін був зайнятий війною з імператором Фрідріхом III. Тому він погодився на договір про мир, запропонований султаном, в якому Молдавська держава фігурувала як данник. І під приводом того, що «Кілія та Білгород не були включені до договору 1483 р. про мир з Угорщиною як міста Молдавського воєводства, Баязид II з флотом і великими сухопутними силами захопив обидві фортеці» (Гонца 1984, с. 34). Отже, долю обох міст було вирішено ще до облоги 1484 р.

В результаті кількох вдалих дипломатичних маневрів турки, нарешті, зосередили свою увагу виключно на придбанні «ключів від Валахії, Польщі та Криму» (Гонца 1984, с. 33). Після падіння кримських фортець (1475 р.) ці два міста Дунай-Дністровського межиріччя залишалися чи не останнім бар'єром на шляху більш ніж півстолітньої експансії турків до Північно-Причорноморського регіону.

Внаслідок облоги і штурму Білгородської фортеці руйнування її зовнішньої огорожі були майже повсюдні. Досить швидко зруйнована стіна відбувається, але вже в іншому архітектурному стилі. Зовнішній периметр Цивільного та Військового дворів складається з багатокутних веж, зведених муруванням *opus mixtum*, яке характерне для візантійської будівельної традиції (Брунов 1966, с. 26; Бородин 1969, с. 432). Такий тип споруд широко відомий на прикладах численних турецьких фортець другої половини XV ст. Східного Середземномор'я та Малої Азії (Красножон 2012с, с. 115, 274, 349).

Весь фронт багатокутних веж, збудованих уздовж кромки рову – від вежі № 1 до вежі № 20,

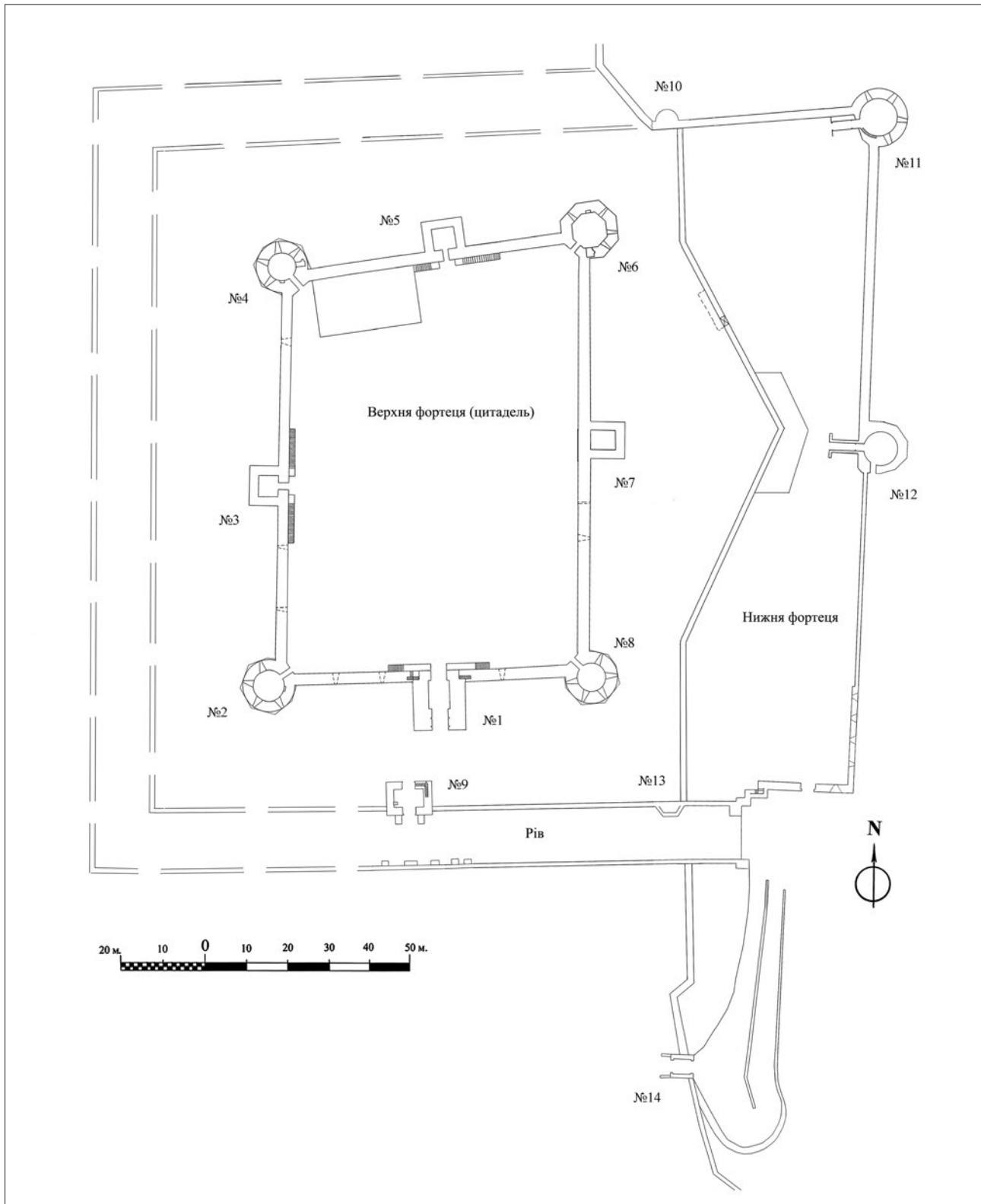

Рис. 54. Фортеця Бендери. Обмірний план замку 1538-1584 рр. (Красножон 2011а, с. 222).

це єдиний будівельний проект, в якому дивним чином вцілили лише два фрагменти від огорожі попереднього, доосманського періоду історії: вежа № 6 (Кілійська брама) і вежа № 3. Саме з Баязидом пов'язана поява зовнішнього фронту багатокутних веж «османського вигляду» Вій-

ськового та Цивільного дворів (а також модернізація Кілійської брами і надбудова третього ярусу південно-східної вежі цитаделі), які виділені в окремий період будівельної історії білгородського оборонного комплексу (Красножон 2012с, с. 301; Красножон 2017а).

Рис. 55. Фортеця Бендери. Фрагмент пам'ятної плити 1538 р. (фото автора).

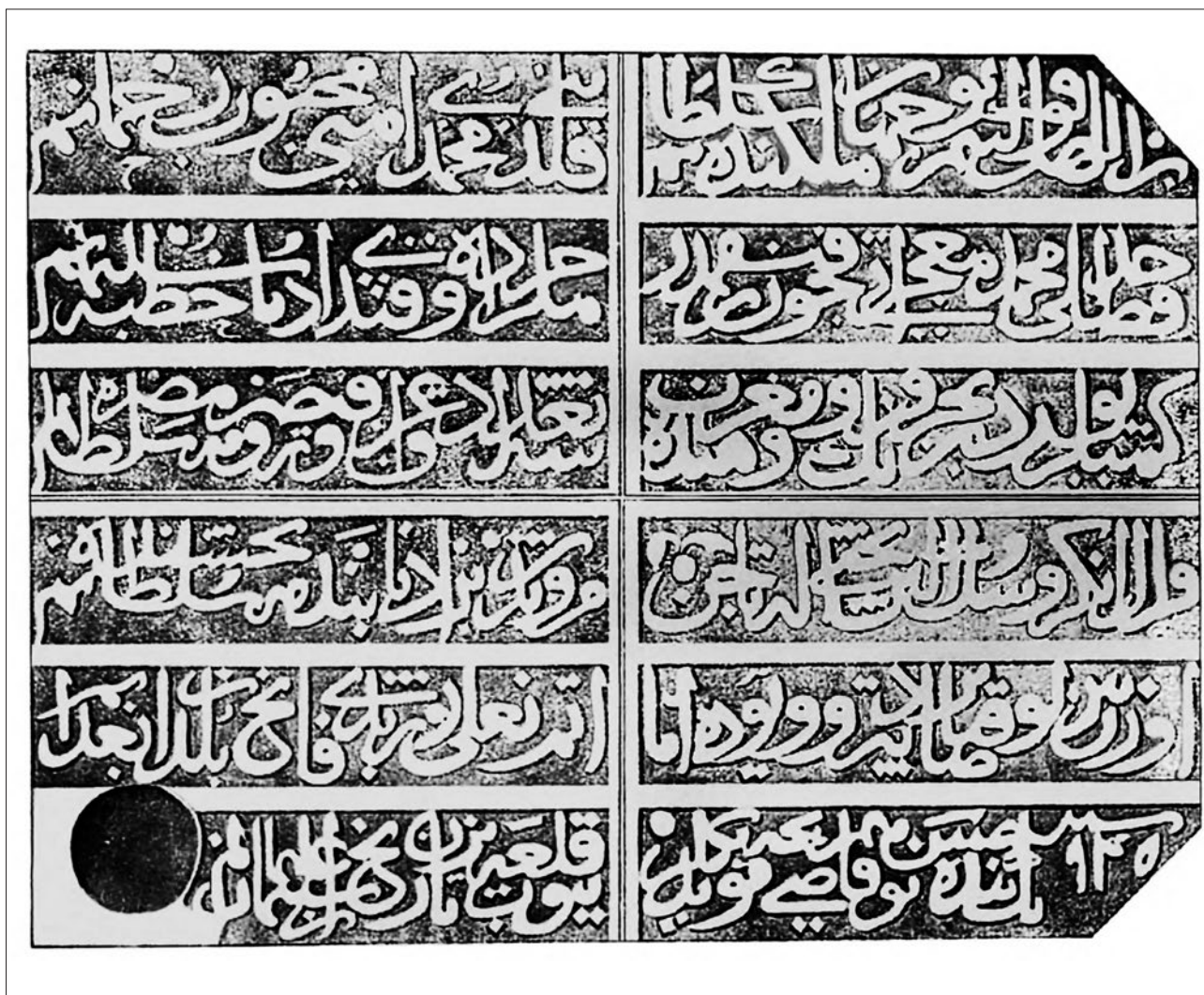

Рис. 56. Фортеця Бендери. Пам'ятна плита 1538 р. (Маркс 1917, с. 7).

Рис. 57. Фортеця Бендери. Таріх 1584 р. Фасад вежі № 1.

Масштаб проведеної реконструкції зовнішньої огорожі вказує на всю серйозність викликаних руйнувань. Сукупна довжина стін фортечного полігону Білгорода (враховуючи вежі), збудованих уздовж рову (з напільного боку), становить 650 м (рис. 18). Серед будівель епохи Баязида II найкраще збереглася квадратна в плані вежа № 20 у південно-західному куті фортеці. Її відрізняє наявність житлових приміщень на верхньому ярусі, які суміщені з бойовими секторами на нижньому, де були розташовані бомбарди крупного калібру у ложах, того ж зразку, що й у цитаделі (рис. 52-53).

Про ініціативу Баязида II відновити зовнішні стіни Білгорода написав Е. Челебі (Челеби 1961, с. 34). Султан очікував на реванш з боку поляків і молдаван і тому був зацікавлений в якнайшвидшому відновленні обороноздатності фортеці. Причиною тому стали спроби Стефана Великого відвоювати обидві фортеці вже у 1484-1485 рр. (Şlaras 2004, р. 46). Польща також не змогла довго миритися з втратою Білгорода, який грав виключно важливу роль в торгівлі та безпеці королівства. Навіть через 12 років після переходу міст під владу турків польсько-литовська дипломатія зберігає риторику про необхідність їх повернення в руки християн. Так, у 1496 р. Литовська рада заявляла: «Як ми розуміємо, поки Кілія та Білгород залишаються в

руках поганих, не може бути миру» (Kolankowski 1930, s. 426). Вже через рік, у 1497 р., Ян Ольбрахт здійснює буковинський похід, здійснений з метою відвоювання цих центрів, що закінчився невдачею (Бистрицкая летопись 1976, с. 31; Borzemski 1928). Відомо, що задля руйнувань саме фортечних стін, король узяв із собою у похід потужну важку облогову артилерію вагою від 6 до 10 тон (Walkiewicz 2014, s. 46). Отже, султан, який був обізнаний з військовою спроможністю поляків, мав привід якомога скоріше відремонтувати білгородські стіни після облоги 1484 р.

Вірогідно, саме з цим будівельним періодом співвідноситься значний зріст обігу грошей Баязида II емісії 1497-1498 рр. в Аккермані, якій спостерігається нумізматами. Серед османських монет, знайдених у Білгород-Дністровському, більшість, як срібних так і мідних, належать до періоду правління саме цього султана (Янов 2016, с. 79).

Ці події призвели до кардинального зниження товарообігу на Молдавському торговельному шляху. Втрата Параталасії «розорила не тільки Молдавію, а й навіть багатих купців Львова». Судячи з того, що польський король 1484 р. знижує їм податки до тих пір, доки «...не повернуться під владу християн Каффа, Кілія і Білгород» (Огуй 2011, с. 276), перехід цих портів під владу османів дійсно вважався явищем тимчасовим.

Рис. 58. Фортиця Бендери. Башта № 1 у 1928 р. (Ciobanu 1928, р. 24).

Подібні настрої на міжнародній арені просто зобов'язували Баязида II терміново приступити якщо не до кардинальної модернізації двох ново-придбаних та довгоочікуваних фортець, то хоча б до масштабного ремонту зруйнованих після штурму укріплень. У своєму листуванні султан, не зупиняючись на подробицях облоги Білгорода, повідомляє з легкою недбалістю, в цезаріанській манері: «Цю фортецю взяли за два дні, зміцнили її та повернулися» (Быря 1997, с. 23). Вище вже наголошувалося, що Е. Челебі повідомив про масштабні будівельні роботи, які відбулися незабаром після штурму: «Султан Баязид відновив та відбудував цю фортецю» (Челеби 1961, с. 34).

Ті ж заходи султан приймає щодо захопленої Кілії, віддавши наказ відновити її після липне-

вого штурму 1484 р. До цієї твердині прибуло 90 османських суден завантажених будматеріалами (Iorga 1899, р. 89). Цей обсяг свідчить зовсім не про рядові ремонтні роботи. Можливо, масштабний будівельний проект був пов'язаний з відновленням периметру зовнішньої огорожі.

Цим і можна пояснити надзвичайну схожість Кілійської кам'яної фортеці з Білгородською, яка визначається за аксонометричними малюнками XVIII ст. (рис. 1*, 32). Причому, не тільки в плані, а й у зовнішньому вигляді та за формами веж. Як і у Білгорода, у Кілії оборонний пояс включав до себе «глухі башти та напівбашти з чотирма, шістьма і вісьмома гранями» (Шлапак 2005-2009, с. 425). Кілійські восьмигранні вежі зберігалися аж до кінця XVIII ст. і добре відображені на відомих

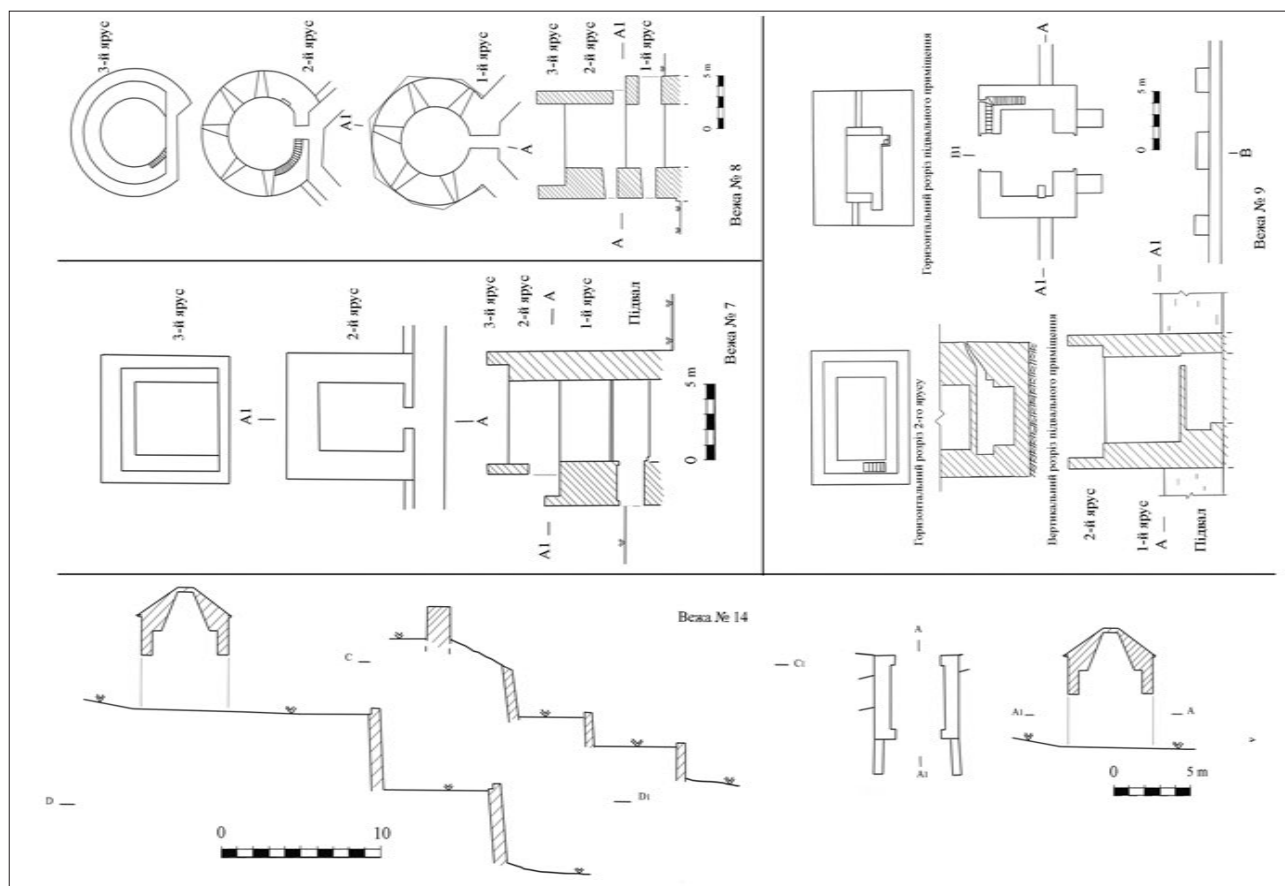

Рис. 60. Обмірні плани і розрізи веж № 7-9 цитаделі фортеці Бендери та вежі №14.

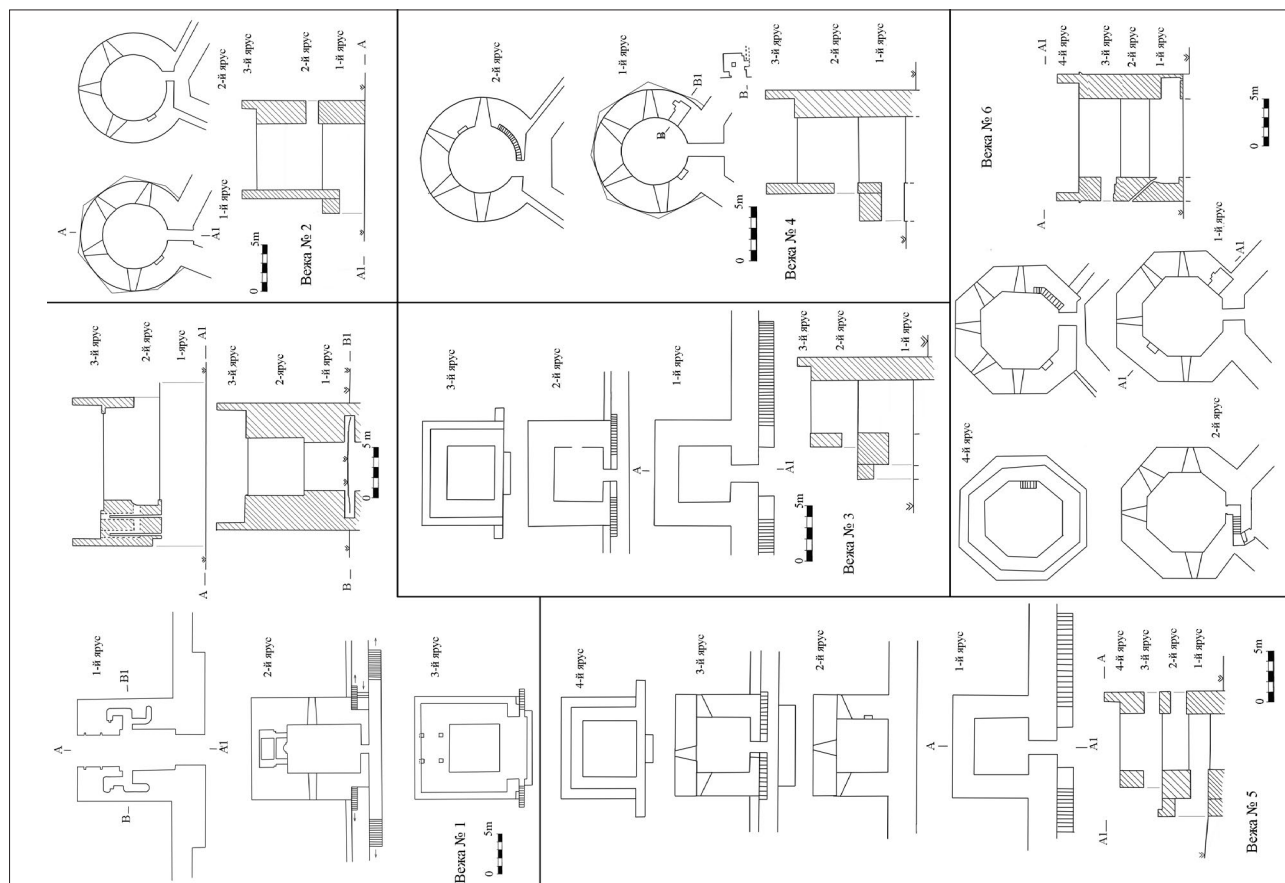

Рис. 60. Обмірні плани і розрізи веж № 1-6 цитаделі фортеці Бендери.

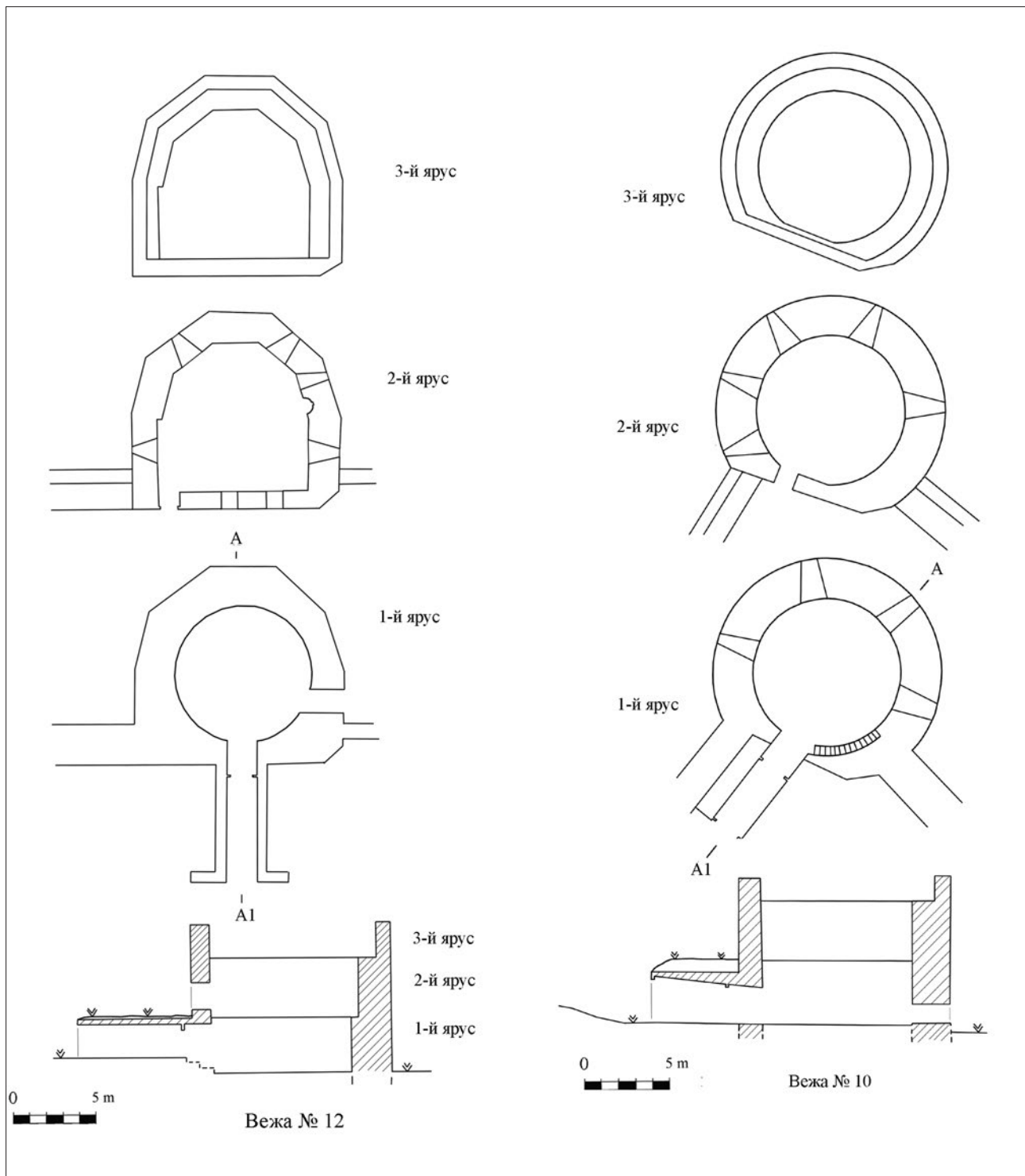

Рис. 61. Обмірні плани і розрізи веж № 10-12 цитаделі фортеці Бендери.

акварелях М. М. Іванова 1790 р. (Şlapas 2004, р. 129, 200). Є підстави припускати, що кілійські вежі також були збудовані муруванням *opus mixtum*: на малюнку фортеці авторства турецького хроніста Н. Матракчі (перша половина XVI ст.), видно, що «окремі вежі прикрашені скромними кам'яними поясками» (Шлапак 2005-2009, с. 424).

С. В. Паламарчук звернула увагу на новий етап робіт, який пройшов у Кілії після відомих подій у

Молдавії 1538 р. У повідомленні джерела дослідниця бачить підстави говорити про «відновлювальні роботи, які призвели до зміни її вигляду» (Паламарчук 2008, с. 156, 163).

Мається на увазі вказівка Сулеймана Пишного, яка у викладі О. Я. Чемерзіна, зводиться до того, що султан «зібрав бояр [молдавських, після облоги Сучави 1538 р.] поставив при цьому умову [...], щоб фортеця Кілія на Нижньому

Рис. 62. Вежі східної частини цитаделі та Нижньої фортеці Бендер. Вид з півдня (фото автора).

Дунаї була знову зведена, і щоб місто Аккерман було укріплено з сухого шляху» (Чемерзин 1878, с. 250). Однак руйнування фортеці такої площі неможливо без застосування важкої облогової артилерії і довготривалих облогових заходів. Отже, мова могла йти про не більш ніж незначні ремонтні роботи.

2.3.2. Етапи будівництва Бендерських кам'яних укріплень у XVI ст.

Фортечний комплекс Бендер розташовується на правому березі нижньої течії Дністра між населеними пунктами Бендери та Варниця Республіки Молдова. У сучасному стані фортеця складається з двох секторів XVI ст.: 1) чотирикутний замок з вісьмома вежами (цитадель) на високому плато корінного берегу (0,77 га); 2) Нижня фортеця, на другій береговій терасі, під цитаделлю (1,1 га) (рис. 54).

Під назвою Тігіна молдавський митний пункт на переправі вперше відзначений 1408 р. у привілеї Олександра Доброго (Documente Moldovenești 1932, р. 630-633). Перші комплексні історико-архітектурні дослідження Бендерської фортеці були проведені автором цих рядків у 2009-2010 рр. Був створений обмірний план фортечного ансамблю та всіх його веж. Проведено детальний і повсюдний аналіз конструктивних планувальних характерис-

тик фортеці. Зафіксовано та введено до наукового обігу десятки нових епіграфічних пам'ятників з її стін. Дані, що були отримані, дозволили створити будівельну періодизацію оборонного комплексу (Красножон 2011а).

Всі відомі версії періодизації будівельних періодів фортечного ансамблю Бендер об'єднані ідеєю поділу оборонного комплексу на ранню Внутрішню фортецю (цитадель) і більш пізню Зовнішню, бастионну. Військовий історик О. І. Защук час заснування внутрішнього «замку» відносив до епохи активного застосування середньовічної механічної артилерії (Защук 1863, с. 339). Румунський історик Шт. Чобану висловив думку, що цитадель слід датувати 1538 р. згідно за датою таріха Сулеймана. Зовнішній бастионний фронт він відніс до початку XVIII ст. спираючись на помилкову інтерпретацію епіграфічних пам'ятників та ескарпів зовнішнього рову (Сіобану 1928, р. 55). Історик архітектури В. О. Войцехівський виділяв три періоди в розвитку Бендерської фортеці. До першого він відносив цитадель, яку вважав молдавською (кінець XIV ст.). Другий період датував 1538 р. (за таріхом Сулеймана), вважаючи, що фраза з пам'ятної плити цитаделі про те, що «Сулейман збудував цю фортецю», означає «посилення турками стін замку за допомогою “прикладок”». Нарешті, на останньому етапі (XVIII ст.) зводиться Зовнішня фортеця (Войцеховський 1967, с. 189-190).

Дослідник історії Бендерської фортеці Г. О. Аствацатуров також схильний виділяти декілька будівельних періодів, до першого з яких він відносить зведення цитаделі, спираючись на повідомлення таріха. Другий період помилково відносить до початку XVII ст. коли «стіни і башти цитаделі були добудовані та потовщені» (Аствацатуров 1997, с. 51-56).

Опис Бендерської фортеці авторства Е. Челебі демонструє його знайомство з укріпленнями в межах першого і другого будівельних періодів (Челебі 1961, с. 42-45), що вже було озвучено в літературі (Аствацатуров 1997, с. 47). Bastionної фортеці у нинішньому варіанті в середині XVII ст. ще не було, всупереч моїм попереднім припущенням (Красножон 2011а, с. 250). Е. Челебі стверджує, що під час облог у фортеці збиралось 12 тис. осіб. В той час як постійний гарнізон сягав чисельності 9 тис. осіб (Челебі 1961, с. 43; Çelebi 2010, р. 171). Розмістити їх в межах огорожі однієї лише цитаделі та Нижньої фортеці не було можливим. Е. Челебі явно перебільшує. Хоча не виключено, що кам'яний замок був обнесений додатковими валами з напільного боку.

Епіграфічні матеріали на стінах кам'яного замку Бендер, разом зі спостереженнями над конструктивними особливостями споруд, дозволяють виділити і досить точно датувати два основних будівельних періоду XVI ст. в історії цього об'єкта.

Таріх Сулеймана – найбільш ранній епіграфічний пам'ятник османів не тільки для Бендер але й всього Північно-Західного Причорномор'я. Він знаходився як мінімум до 1928 р. на південному фасаді надбрамної вежі № 1 цитаделі. Судячи з дореволюційної схеми М. О. Маркса, плита була закріплена над фасадною стрілчастою аркою головного проїзду брами (Маркс 1917; Сапожников, Левчук 2016). Праворуч від нього розташовувалась плита с романтичним текстом Маджара Мустафи до коханої Рюкайє ханім (рис. 74.1), та чаша – як символ кохання (Алядинова, Красножон 2012).

На фотографії Шт. Чобану 1928 р. ця плита знаходиться в ніші вже у фрагментованому стані (напис нерозбірливий) (Сіобану 1928, р. 24). Очевидна розбіжність в розмірах плити та ніші, яка значно більше. Ніша має нерівні краї, плита в ній не закріплена. Судячи з усього, вона розміщена там повторно, під час реконструкції вежі. Згодом фрагмент нижньої половини був доставлений до Бендерського краєзнавчого музею (рис. 55). Вперше після М. О. Маркса частину пам'ятки крупним планом опубліковано у 2011 р. (Красножон 2011а, с. 236).

Текст у шести рядках, османською мовою. Першим його згадує Е. Челебі, безуспішно спробувавши прочитати (Челебі 1961, с. 43; Çelebi 2010, р. 171). Перший переклад німецькою (а потім і в англійському перевиданні) опублікував барон Кампенгаузен в своїх записках про подорож Бессарабією у 1789 р. Консультант барона з місцевих турків помилився у даті на 20 років (965 х. = 1558 р.) (Campenhausen 1808, р. 69-70). У 1917 р. цю плиту сфотографував М. О. Маркс (Маркс 1917, с. 7) (рис. 56). З цим фото працювали дослідники надалі, через те, що сама плита була загублена. М. Губоглу прочитав в нижньому правому куті правильну дату: 945 х. = 1538 р. та надав найбільш точний на даний час варіант перекладу (Губоглу 1963, с. 441-442):

«Я, раб Аллаха і повелитель цього світу, султан. Аллах зробив мене вірним керівником народу Магомета, я – улюбленець Всемилоствитого. Мудрість Аллаха і чудотворна сила Магомета – мої супутники. Я – той Сулейман, в імені якого читалася молитва в святих місцях. Я – той, який відправляв кораблі до морів Європейського, Африканського та Індійського. Я – шах Багдада та Іраку, цар Риму і султан Єгипту. Трону і золотої корони угорського короля я домігся через співчуття і великодушність мою, він – покірний раб султана. А також воєводу Петра, заколотника вельми злісного, я вигнав. Коли від підков коня мого піднявся пил, я завоював Богдан. Хассан-бей, новий кадій Бендер, що зміцнив переправу, допоміг морським бейам. Я – Сулейман, нащадок Османів, який побудував фортецю і написав хронограму. Рік 945».

Перелічені військові перемоги і дата свідчать про створення напису в період військового походу Сулеймана на Молдавію 1538 р. Внаслідок якого Петро IV Рареш, згадуваний в хронограмі, був повалений з княжого престолу (Губоглу 1963, 441-442).

Протягом досліджень 2010 р. на фасаді тієї ж вежі зафіксовано іншу хронограму: «дата серпня 992», що відповідає 1584 р. за християнською ерою. Це дата реконструкції цитаделі (рис. 57, 74.4). Судячи за конструктивними ознаками у 1584 р. споруджено зовнішню підсилювальну стіну надбрамної вежі № 1 та рів навколо старої цитаделі з новою надбрамною вежею (№ 9), а також увесь сектор Нижньої фортеці (Красножон 2011а, рис. 8.9). Будівельні шари читалися (до реконструкції вежі кінця 2000-х рр.) по стикувальних швах в розрізі кладок з тильного боку споруди (рис. 33*). Протягом цих робіт таріх Сулеймана було демонтовано зі своєї первинної ніші та переміщено на новий фасад в нішу над стрілчастою аркою брами, де плита залишалася ще у 1920-х рр. (рис. 58).

Збудований у 1538 р. кам'яний замок, захищений високими квадратними, круглими вежами і однією багатокутною (рис. 59-61). У плані замок наближається до прямокутника зі сторонами: 84×101×75×101 м. На другому ярусі брамної вежі № 1 розміщено мечеть з міхрабом в цегляному облицюванні у південній стіні (рис. 32*). Д. Крман називав її «баштовим храмом» (Крман 1999, с. 178-179). Подібне рішення у розміщенні гарнізонної мечеті вбудованої у систему оборонної вежі – дуже популярне в архітектурній оборонній традиції османів. Вона відома на прикладі двох замків Очакова (кінець XVI – початок XVII ст.): Серединної та Нижньої фортеці. Над прольотами кожної з надбрамних веж, орієнтованих в бік киблі, «знаходилась мечеть з цегляними мінаретами» (Челебі 1961, с. 113). Аналогічне розташування мечеті також зафіксовано і в османському замку Браїли, збудованому у 1540 р. (рис. 47). Ідея розміщення мечеті в баштах над брамою від самого початку зумовила розбивку всіх цих споруд за віссю північ-південь. Ще одна відома гарнізонна мечеть розташовувалася у Хаджибейському замку (Красножон 2010d, с. 18), але в цьому випадку вона виникла пізніше самого укріплення та не вплинула на його культову орієнтацію на місцевості.

У Нижній фортеці Бендер існувала інша гарнізонна мечеть, що також збереглася дотепер в стінах багатокутної вежі № 12. Її цегляний міхраб розміщений між двома артилерійськими бійницями. У точності з описом Е. Челебі. Обидві мечеті названі на честь султана Сулеймана. Ця нижня мечеть могла належати яничарському корпусу, який розташовувався в даному секторі (Челебі 1961, с. 44; Çelebi 2010, р. 172-173) (рис. 62, 34*).

Унікальними для Північно-Західного Причорномор'я є особливості внутрішнього плану більшості веж Бендерського замку. Найдальшими від входу є північні вежі: № 4, № 5, № 6, які комфортніші з точки зору побутових умов. Тут влаштовані туалети, каміни декоровані цегляними піддашками на кронштейнах. Нарешті, вежа № 6 виділяється серед інших своєю багатокутною формою і роздільною системою доступу на поверхи. Всі ці споруди виконували не лише оборонну функцію, а й ставали житловими приміщеннями.

Е. Челебі називає автором проекту Бендерського замку «головного архітектора Сулеймана хана, Сінан-ага» (Челебі 1961, с. 43). Сінан свою кар'єру придворного архітектора дійсно почав у 1538 р., коли був помічений султаном під час походу на Молдавію, що відповідає даті на пам'ятній плиті. Помер мімар у 1588 р. (у віці 98 років), залишивши після себе кілька сотень різних споруд по всій імперії (Петросян 1986, с. 161-162).

Якщо допустити, що Сінан побудував тільки цитадель, то чому його ім'я не відображено на таріху Сулеймана? Проте, новий кадій Бендер Хассан-бей, який «зміцнив переправу», в цьому тексті вказаний. Армія Сулеймана не проходила повз Бендер під час молдавського походу 1538 р. Маршрут пролягав на 200 км південно-західніше від Нижнього Дністра (Губоглу 1963, с. 441-442). Втім, Сінана могли направити на бендерську переправу за особливим розпорядженням задля розбивки і заснування споруди. У всякому разі, фортеця за своїм планом є типовою для подібної замкової архітектури Османської імперії XV-XVI ст. (рис. 46).

Причина появи другого будівельного періоду замку – в посиленні козацьких набігів на Нижнє Подністров'я. В середині 1580-х рр. вони помітно почастишали. Керував будівельними роботами у фортеці після минулорічного нападу 1583 р., молдавський господар Петро Кривий. На початку 1584 р. за наказом турецького султана він приступає до відновлення пошкоджених козаками Бендерських укріплень. Австрійський представник при султанському дворі повідомляє в рапорті від 3 квітня 1584 р. що руйнування були настільки серйозними, що «воєвода Молдови заново перебудував за планом фортецю Бендер, яка минулого літа була частково зруйнована козаками і виділив все необхідне для її озброєння» (Аствацатуров 1997, с. 67).

Це повідомлення співвідноситься з документами османських архівів. В середині серпня 1583 р. Бендери були взяті в облогу «ворогом» але завдяки яничарам вдалося місто відстояти і ворог пішов геть (BOA. A.DVNSMHH.d. 51 6). Вже 26 серпня того ж року Хусейн-бей відправив з Бендер листа з проханням забезпечити поставку будматеріалів для укріплення фортеці, бажано до зими (BOA. A.DVNSMHH.d. 51 12). Далі йде повідомлення від 25 лютого 1584 р. про відправку господарем Молдавії великої кількості будматеріалів на укріплення фортеці (BOA. A.DVNSMHH.d. 52 696). Отже, як відомо з відкритого таріху на фасаді цитаделі, в серпні 1584 р. роботи було закінчено.

Але вжиті заходи не зупинили козаків від набігу і в наступному 1585 р. Ще через рік козаки вступають до бою з об'єднаним молдавсько-турецьким військом завдавши йому відчутних втрат. Уряд Османської імперії був змушений сконцентрувати в Бендерах значні сили, закликавши сюди війська з Молдавії та Валахії. Але у квітні 1587 р. відбувається черговий набіг козацького загону чисельністю 7 тис. осіб, в результаті якого Бендерська

фортеця зазнала нових руйнувань. Як наслідок, у 1588 р. турки надсилають нові війська для захисту Бендер, але козаки продовжували походи на місто ще багато років поспіль. Ніби саме це призвело до занепаду величезних степових територій від Прута до Дніпра, на що нарікав у своєму листуванні з польським королем султан Мурад III (Аствацатуров 1997, с. 68).

У 1592 і 1593 рр. відбулися два нові спустошливі напади на бендерські околиці. Ситуація в Нижньому Подністров'ї значно ускладнюється для турків у середині 1590-х рр., коли молдавський господар Арон Тиран підтримав повстання валаського правителя Михая Хороброго, приєднавшись до антитурецької «Священної Ліги». Одночасно з цим, у 1594 р. об'єднане козацьке військо Лободи і Наливайка кілька разів підходять до Бендер, вступаючи під ними у важкі й кровопролитні бої з турками (Аствацатуров 1997, с. 69). Навесні 1595 р. об'єднане молдавсько-козацьке військо розгромило багатотисячний загін бендерського санджаку, але штурм фортеці закінчився невдачею. «Місто спалили, намагалися взяти замок, але не змогли», повідомляє Семерій Наливайко (Исторические связи 1965, с. 214).

Таким чином, кам'яний замок Бендер був збудований в епоху активного використання облогової порохової артилерії в Європі. Однак в Північно-Західному Причорномор'ї козацькі загони не мали важких гармат. Для запобігання загрозам з їх боку, османський уряд визнав достатнім спорудити кам'яний замковий комплекс, за старими правилами оборонного мистецтва. При цьому деякі вежі були забезпечені важкою пороховою артилерією розміщеною на двох ярусах.

2.3.3. Фортеця Очаків у XVI – першій третині XVII ст.

Поширеною є версія про появу першого укріплення на місці нинішнього Очакова (Озі) приблизно у першій половині 1490-х рр. (Якубова 2015, с. 31; Середа 2009а, с. 63; Біляєва 2012, с. 237). Це перше місцеве укріплення було побудовано татарами і швидко знищено литовцями (Руссев 2015, с. 33). Джерельною основою цього висновку є повідомлення кримського хана Менглі-Гірея 1494 р.: «перешед Днепр у Белгорода близко на воевание город чиню; а из Литвы убытка тому городу не учинити, таково место сделав да посадив в нем три тысячи человек» (Грамоты к великому князю 1884, с. 210).

Майже століття про укріплення чи місто Озі нічого не чути, доки не з'являється повідомлення

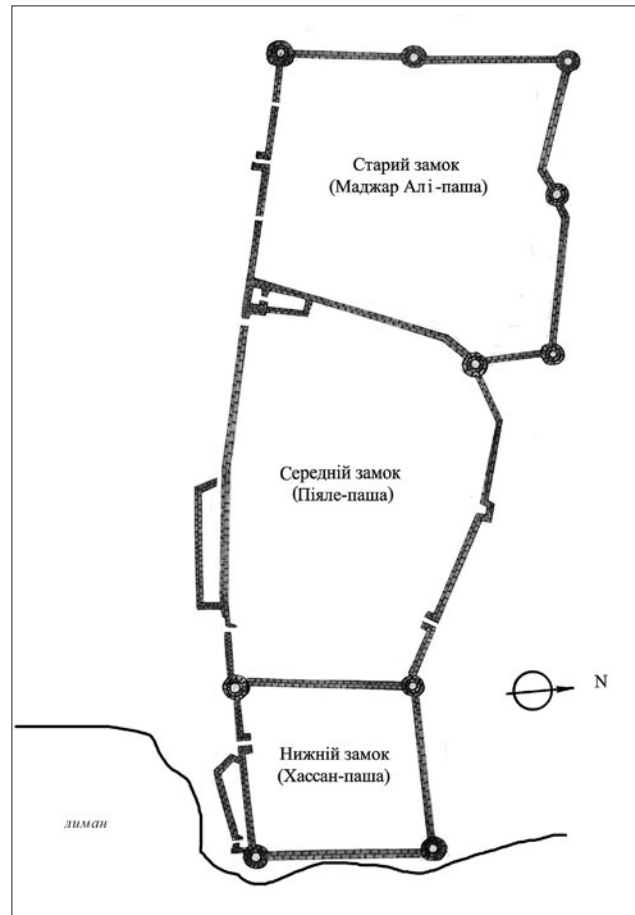

Рис. 63. Очаківські замкові укріплення (XVI – перша третина XVII ст.).

М. Броневського 1578 р. про те, що в Очакові є «фортеця кам'яна, але не добре укріплена» і незначне місто, яке «знаходиться під владою турків» (Броневский 1867, с. 337). Наступного разу переправа Озі фігурує в донесенні 1593 р. в контексті спроб османів побудувати заново замкове укріплення для охорони переправи від козаків (DIR 1900, р. 770; Красножон 2018а, с. 298-303).

«Заново відбудована» фортеця, по всій ймовірності, співвідноситься з так званим «Старим» замком за Е. Челебі. Він мав прямокутну форму. Сягав у розмірах: 97×116×126×126 м, що визначається за планами фортеці 1730-х рр. (рис. 28*). Е. Челебі приписує ініціативу його будівництва якомусь Маджар Алі-паші (Челеби 1961, с. 111). Замок займав верхню частину корінного прибережного плато над гирлом Дніпро-Бузького лиману. Він був оточений ровом, тут розташовувався палац бея (рис. 63).

Поява замку маркує перший будівельний період в історії фортифікації Очакова. Судячи із плану, ця споруда турецького типу, до Литви не має відношення (рис. 28*). По периметру огорожі на рівній відстані один від одного збудовано п'ять

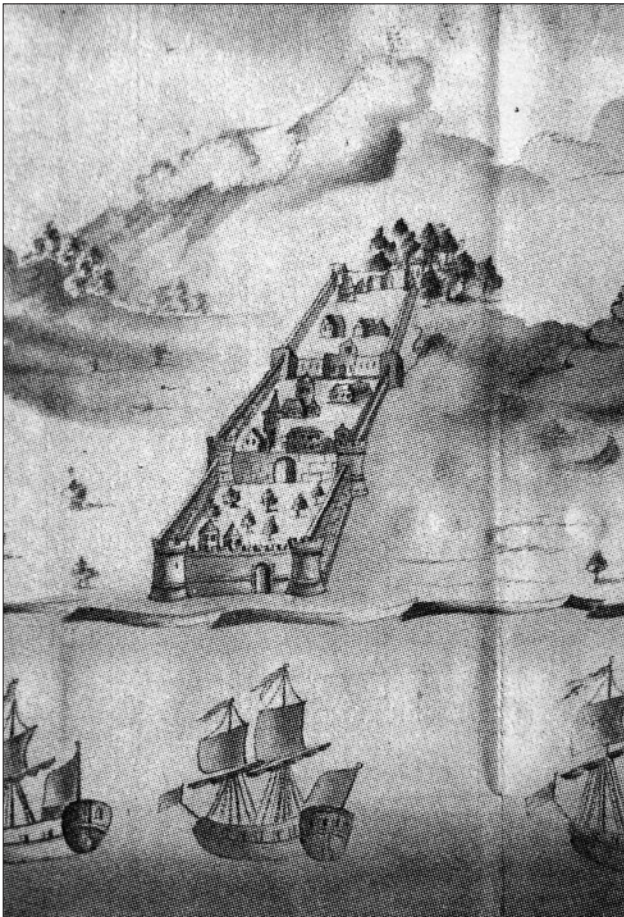

Рис. 64. Фортеця Дербент у 1719 р. (Гребенщикова 2012а, с. 55).

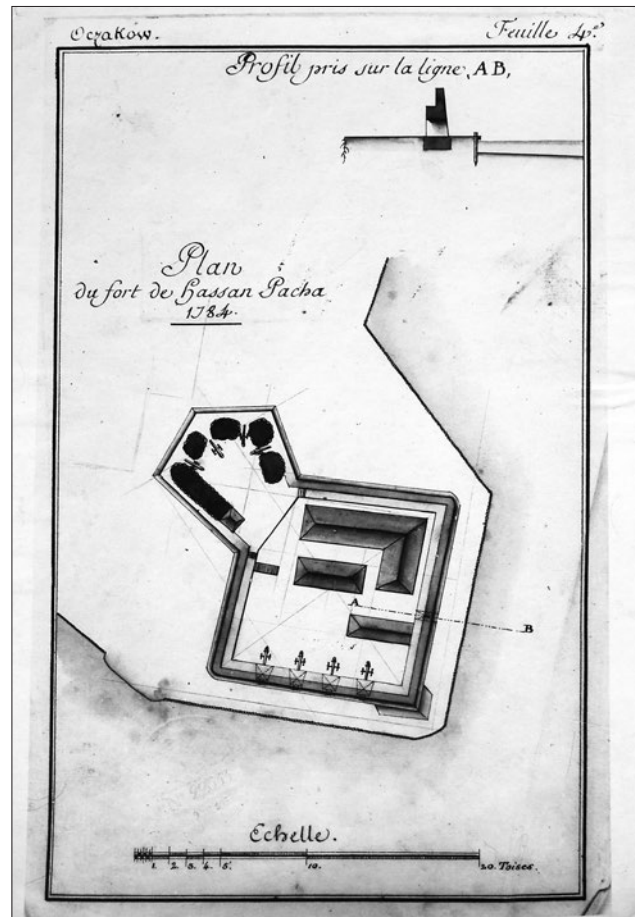

Рис. 65. «План форту Хассан-паша». А.-Ж. де Лафітт-Клаве 1784 р. (ОВІМ. № 66. Доп. Ф.).

круглих веж і одна квадратна надбрамна, в якій розташовувалася гарнізонна мечеть. Веж спочатку, мабуть, було вісім (чотири наріжних і чотири по центру куртин), але частина східної огорожі втрачена під час подальшої розбудови комплексу. Замок орієнтований брамою на південь, у бік киблі, через наявність мечеті на її верхньому поверсі. Своїми розмірами і характером орієнтування споруда близька до Бендерського замку 1538 р. та інших турецьких укріплень подібного типу (рис. 46). З боку лиману, на схилі перед береговою терасою, до нього примикав тин з дерев'яним частоколом (Челебі 1961, с. 112). Дату будови цього замку Е. Челебі не повідомляє. На мій погляд, він міг з'явитися не раніше середини XVI ст.

Другий будівельний період пов'язаний з появою на схід від Старого замку т. зв. Середнього укріплення. Ймовірно, відбулася перебудова дерев'яного частоколу на кам'яний замок, з ініціативи капудана Піяле-паші у 1626-1627 рр. Споруда прямокутна, витягнута по осі схід-захід. На плані 1737 р. в периметрі огорожі простежується одна кругла вежа (на ділянці стику з куртиною Старого замку), квадратна вежа і брама (рис. 28*). Розміри

споруди: 195×126×156×88 м. Е. Челебі говорить про десять веж по лінії стін, але цю інформацію зараз підтвердити немає чим. На другому ярусі брамової вежі також розміщувалася гарнізонна мечеть.

Третій будівельний період віднесений до тих же самих років (1626-1627 рр.), але замовник робіт інший – капудан Хассан-паша. Будується третій замок впритул до «Середнього» на схід від нього. Правильний в плані квадрат, розміром: 88×88 м. З чотирма наріжними вежами. Квадратну в плані надбрамну вежу розміщено в південній куртині. Будівництво здійснювалося на нижній береговій терасі. Перед тим будівельний майданчик був піднятий ґрунтовою підсипкою.

Четвертий період відзначений будівництвом на нижній береговій терасі малої фортеці Хассан-паша (Кючюк Хассан-паша) на віддалені до північного сходу від основного оборонного комплексу, на мисі правого берега гирла Дніпро-Бузького лиману. Він був невеликою чотирикутною в плані спорудою, на території якої розташовувалося 5 великих будівель та мечеть. Дата: 1626-1627 рр., ініціатор – капудан Хассан-паша (Челебі 1961, с. 115).

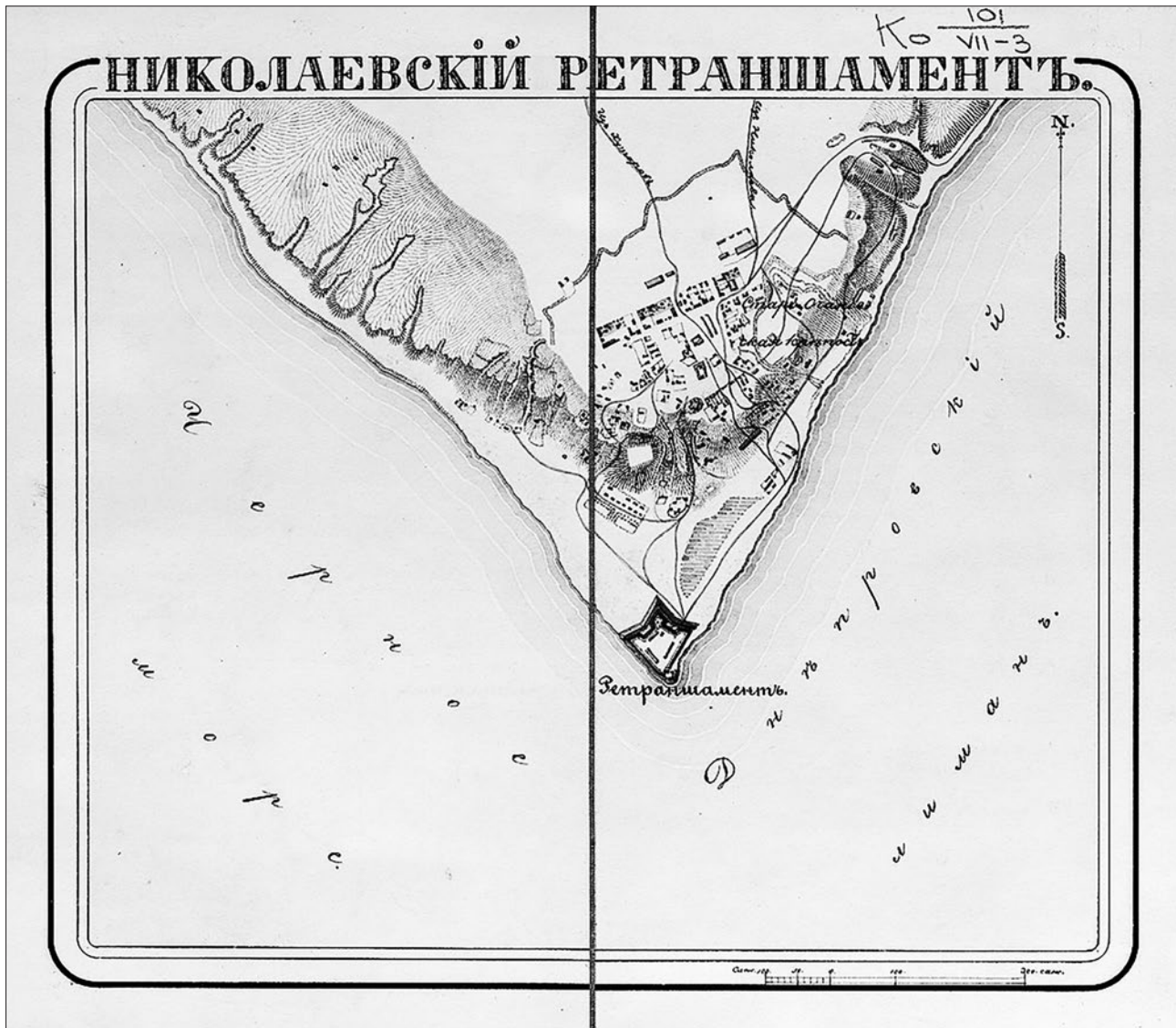

Рис. 66. Миколаївський ретраншемент. Очаків (Атлас крепостей 1830).

Отже, цей замковий комплекс другої половини XVI – першої третини XVII ст., який складається з трьох частин, включений у 1710-х рр. (Finkel, Ostapchuk 2005) до системи зовнішньої лінії оборони бастионного типу, перетворившись, по суті, на цитадель.

Композиція замкового комплексу Очакова витягнулася на терасах берегового схилу Дніпро-Бузького лиману по осі Схід-Захід, яка була від початку задана Старою фортецею. За формою ці кам'яні укріплення дещо схожі з прикаспійською фортецею Дербент (рис. 64) (Гребенщикова 2012а, с. 55). Старий замок розташовувався на високому береговому корінному плато, на віддалені від берегу і трохи північніше від гирла лиману (рис. 29*). Замок створювався як форпост на переправі. Втім, він зовсім не підходить для артилерійського контролю над гирлом Дніпро-Бузького лиману. Гармати XVI ст. були нездатні з його

стін заблокувати вихід до Чорного моря козацьким флотиліям. Цю функцію спробують на себе взяти дві пізні споруди Хассан-паші, які висунуті навмисно ближче до води (недарма ініціатор будівництва – командувач ескадрою). Але загальне невдале розташування комплексу призвело до необхідності вибудувати і четвертий форт – безпосередньо на мисі біля гирла лиману (рис. 65). Це єдина фортифікаційна споруда, яка зберегла свою функціональність до середини XIX ст. в зміненому вигляді (Миколаївський ретраншемент) (Атлас крепостей 1830) (рис. 66).

2.3.4. Спроба модернізації Хаджибея у XVI ст.

Після 1442 р. в джерелах немає згадок про існування порту в Качубейові. Це пов'язано зі зміною загальної політичної ситуації в регіоні і

ослабленням впливу Литви та Польщі. Про присутність в Качубейові (Caczibei) якоїсь фортеці, хоч і «зруйнованої за давністю років», вперше прямо говорить польський історик С. Сарницький у 1585 р., помиляючись як у географічних координатах місцевості, так і розміщенні топоніму на березі Овідієва озера (Історія Хаджибея 2000, с. 35).

Менш ніж через 10 років це свідоцтво підтверджується двома дипломатичними повідомленнями фон Креквіца (Красножон 2018а, с. 298-303; DIR 1900, р. 770). Його перший лист, від 8 квітня 1593 р. написано в Константинополі та адресовано ерцгерцогу Ернесту (?) і стосується планів щодо заснування на Дністрі нового бейлербейства⁵⁴:

«Кілька днів тому Піррі-Бег (Pirri Begh), за походженням албанець, але народився в Мореї, та кілька років тому працював комендантом у бейлербей Греції, якому відтіяли голову, був делегований до Силістрії до санджакбею і звітти до назіра⁵⁵, або головного доглядача через султанські *datiari*⁵⁶ на Дунаї навпроти Чорного моря; з приписом, що цього літа він мав би побудувати інший замок (*castell*) над кордонами Поділля, між річками Дніпро, або Борисфен і Дністер, або Тірас, біля переправи через річку Узія (Usia)⁵⁷, де до цього, зазвичай, робили перехід козаки, якщо вони хотіли йти на Туреччину, [а також] і до того місця, де колись був замок, зараз названий татарською та німецькою мовами Хаці-бег (Hatzı Begh), і зміцнити його за допомогою й сприянням сусіднього народу з Валахії, Молдавії, а також Кафи, і висунути нового бейлербея, а потім бейлербей сам там буде проживати і мати у своєму розпорядженні санжакбея з Бендер, Узія (Usia)⁵⁸, Аккерману або Монкастро, Кілії, Силістрії, і можливо ще інших деяких прилеглих місцевостей Греції. Це нове починання незабаром дасть результат; без сумніву, потім [там] зможуть знову з'явитися, перш за все поляки, отже, необхідно подбати [про те, щоб] поступово приєднати країни Валахію, Молдавію [...]»⁵⁹. І це викликало б небезпеку для всієї споруди (будівлі), дати полякам жалюгідну причину в цей час здійснити свої наміри. В намірах же німців, без сумніву, тим самим не тільки запобігти нападам козаків, і потім

(навіть) не було б потреби в новому бейлербеї, але також навести страх на поляків [в тому, що] щорічно буде відбуватися оцінка їх майна, і якщо вони не захочуть його [майно] віддавати добровільно, то його [майно] будуть шукати і вилучати з погрозами і силою».

Нижче видавець, у вигляді уточнюючої примітки до донесення, додає: «З цього приводу Креквіц пише 22 травня [в іншому листі]», і текст:

«Реставрація місця Ажібег (Azibegh) і іншого замку в Бессарабії, про що неодноразово згадувалось, в даний час знову було зупинено, [потім] німці були приведені до *Semüet*, поляки [в цьому випадку] неодмінно не допустять такої бездіяльності і з усією своєю міццю протистоять такій ситуації; тому і спробують знайти причину укласти асоціацію з Його Величністю Кайзером; в зв'язку з цим неможливо атакувати табір того берега, а також тому, що якраз зараз в Польщі зайняті виборами нового короля».

Таким чином, у 1593 р. у Хаджибеї не було побудовано новий турецький замок, і тим більше фортеця, як стверджувалося дослідниками на підставі цього документа. Ніяких причин виділяти другий період еволюції фортифікації Хаджибея (1593 р.) в межах заявленої т. зв. «концепції чотирьох замків», на базі розглянутих листів фон Креквіца, у її автора немає (Сапожников 2016b, с. 75-76). На той час в містечку зберігався старий і занедбаний замок, який в підсумку було вирішено відновлювати («реконструювати»), а не будувати новий (мабуть, це здалося більш раціональним виходячи з характеру його «зруйнованості за давністю років»). Однак вже в кінці травня 1593 р. роботи у Хаджибеї були зупинені, а не «відновлені», як стверджувалося.

Ініційовані османською владою роботи явно пов'язані із загостренням військової ситуації в Північно-Західному Причорномор'ї у 1590-ті рр. Як вже йшлося вище, саме у 1593 р. відбувся черговий спустошливий набіг козаків на Бендери. Хаджибей не міг залишитися осторонь від напрямку цих походів. Наказ Піррі-Беґу зміцнити очаківську переправу безпосередньо пов'язаний з цими походами з-за Дніпра. До того ж, в середині 1590-х рр. молдавський господар приєднується до антитурецького повстання волохів.

⁵⁴ Автор вдячний С. В. Церна за переклад з німецької та О. Г. Середі за консультації по османській термінології тексту.

⁵⁵ Судово-адміністративна посада в Османській імперії.

⁵⁶ Можливо, «розпорядження» (транскрипція з османської).

⁵⁷ Дніпро; від османської: [Özi suyu].

⁵⁸ Очаків; напр.: «Ouzi. Oczakow» – на карті Корнеліуса Мортієра 1740-х рр.

⁵⁹ Незрозумілий фрагмент тексту мова в якому йде про 15 талерів.

Отже, в регіоні ініційовано низку ремонтних робіт на тлі цих подій: у Бендерах, Хаджибеї та Очакові. Але немає ніякої впевненості в тому, що роботи в останніх двох пунктах взагалі були доведені до кінця. Е. Челебі побував тут у 1657 р., і «фортецю Ходжабай» оцінив як будівлю, яка все ще потребує ремонту. Важливість його повідомлення в тому, що автор ділився враженнями особистими. Він бачив на власні очі тут фортецю, розташовану на крутій скелі на березі Чорного моря нібито в оточенні будівель прилеглого населеного пункту. «У цих місцях з Чорного моря видобувають сіль, і платня гарнізону виплачується сіллю» (Челебі 1961, с. 108). Ця фраза з російського варіанту перекладу тексту турецького мандрівника здатна ввести в оману щодо функціонування фортеці. Інформація подана так немов Хаджибейський замок мав залогу в цей час.

У виданні Сейхат-Наме 2010 р. цей пасаж виглядає інакше⁶⁰: «Коли султан Баязид завоював Аккерман, багата людина на ім'я Ходжабей отримала дозвіл від Баязид-Хана побудувати міцну фортецю на скелі в цьому місці. Він розмістив в ньому людей і разом з ними 500 000 овець. Він отримав у володіння землі навколо замку і тому його назвали Ходжабей (багатий Ходжа). Це, як і раніше, крута скеля на краю берега Чорного моря, залишки споруди й досі там стоять, і з невеликими зусиллями цей замок може бути відновлений, забезпечивши безпеку дороги. На прилеглих околицях з Чорного моря добувають сіль, з виручки від продажу якої можна було б видавати платню солдатам» (Çelebi 2010, р. 245-246).

Таким чином, Е. Челебі лише рекомендує розмістити у Хаджибеї гарнізон в разі ремонту замку, а не стверджує про його наявність. Принаймні у 1593 р. привести замок до ладу так і не вдалося. Місцевість навколо залишилася незаселеною. У занепаді вона перебувала як мінімум до 1680-х рр., стіни і башти замку продовжували стояти пусті. Мабуть, це той самий литовський замок, який згаданий в польських і литовських документах 1430-40-х рр. У всякому разі, іншого факту будівництва замкового укріплення у Хаджибеї після литовців джерела епохи не містять.

2.3.5. Замок Татарбунар

Кам'яний замок Татарбунар розташовувався на півдорозі між Ізмаїлом та Аккерманом, біля повноводного джерела з дуже якісною водою. У

1787 р. він описаний А.-Ж. де Лафиттом-Клаве: «Фортеця, або замок, має вигляд чотирикутника, кожна сторона якого в 30 або 40 туазів, обнесена з боків чотирма круглими вежами від 15 до 18 футів [висотою]. Вона, як здається, зруйнована і ніхто її не займає. Знаходиться вона на правому березі струмка, де багато зруйнованих кам'яних будинків, так само, як і лазні, що були, мабуть, колись у значній кількості» (Описание пути 1821, с. 77; Сапожников 2016с, с. 105).

М. О. Шлапак вперше опублікувала поки єдиний з відомих план замку, зроблений російським інженером у 1770 р., та підготувала план-реконструкцію на його основі (рис. 46. 4, 5). Це прямокутна споруда, розміром близько 45×40 м. По кутах чотири вежі круглі, винесені за межі огорожі, діаметром 6,3 м (внутрішній) та 9,45 м (зовнішній). У цих розмірах М. О. Шлапак вбачає візантійський фут (Şlapac 2004, р. 140-141).

Брама розташована по центру однієї з куртин (план опублікований без вказівки напрямку на північ). Вона має розширення бойового майданчику для контролю простору перед входом. М. О. Шлапак вважає, що на плані вказані внутрішні пілони будівлі (Şlapac 2004, р. 141), з чим можна погодитися. Креслення зроблене на рівні горизонту першого ярусу. Вочевидь, кутові вежі були двоярусними, круглими у плані (наведений розріз однієї з них). У перших ярусах вежі мають по п'ять артилерійських бійниць. З боку двору в трьох вежах влаштований вхід. На четверту вхід вів через бойовий хід з другого ярусу (ймовірно), що нагадує план башти № 6 бендерського замку (рис. 60). Куртини забезпечені кам'яним бруствером (ймовірно, з мерлонами).

М. О. Шлапак бачить в основі плану візантійський проект, що не викликає заперечень. Однак пропонує датувати періодом Стефана Великого, що необґрунтовано. Начебто, замок могли спорудити молдавани, як сторожовий пост від турків або татар (Şlapac 2004, р. 98-100, 140).

В якості аналогу автор наводить фортецю Стефана III в Старому Орхеї. Вона має схожий регулярний план з кутовими круглими (але надзвичайно маленькими) вежами. І головне – брама, яку дослідник порівнює з татарбунарською. Обидві, нібито, забезпечені внутрішніми пілонами. Насправді, ця схожість ілюзорна (рис. 67). В Орхеї брама складного плану з внутрішнім поворотом прольоту (Şlapac 2004, р. 161).

Замок відрізняється від ранніх зразків середини XV ст. наявністю великої кількості артилерії

⁶⁰ Автор вдячний доктору М. Тютюнджю за допомогу в перекладі тексту.

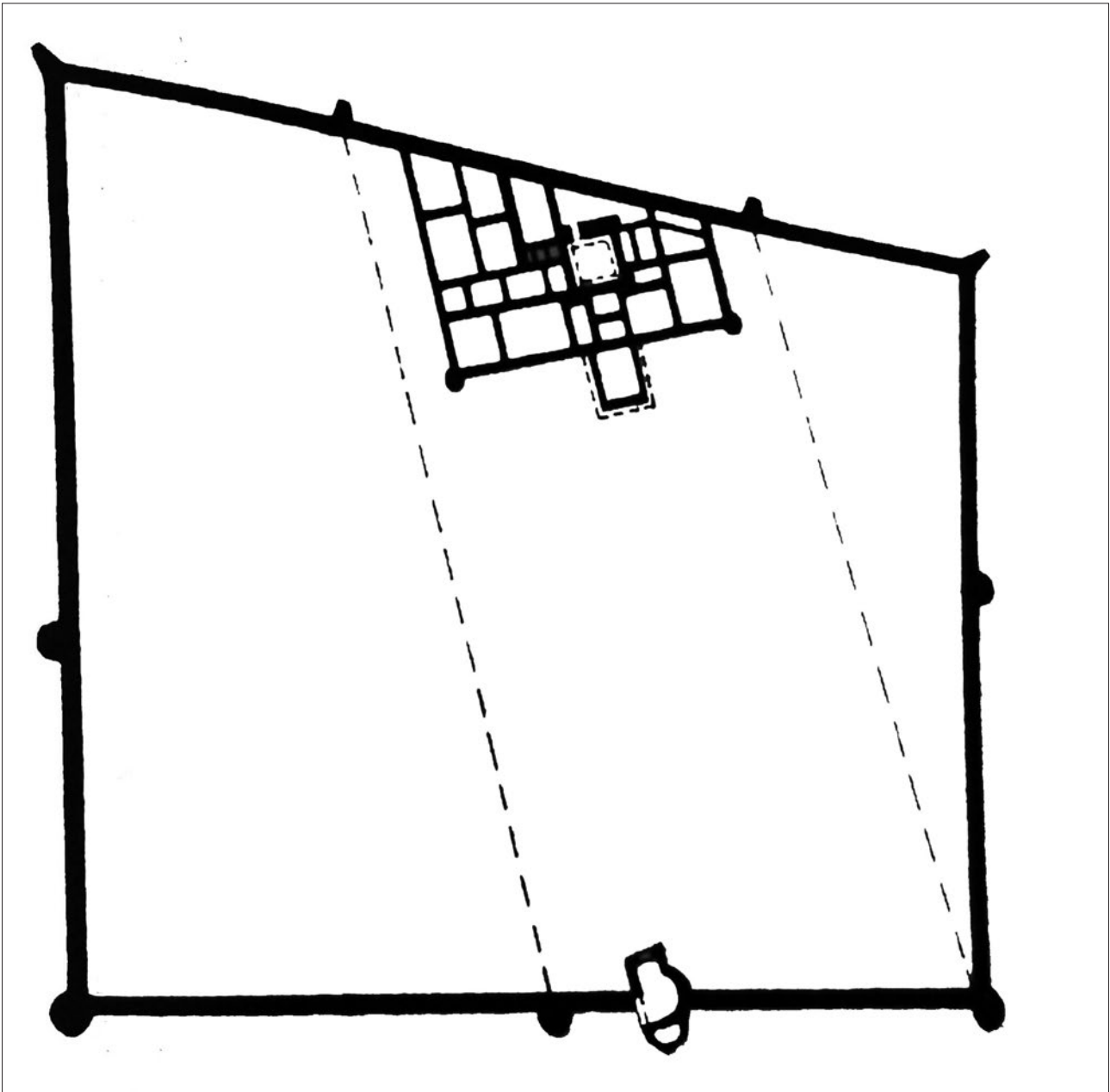

Рис. 67. Фортеця Старий Орхей (др. пол. XV ст.) (Şlapac 2004, р. 161).

для такого другорядного об'єкту. В цілому мінімум 20 гармат на невеликий оборонний комплекс. У молдавському замку XV ст. такий варіант озброєння був неможливий через високу вартість самих гармат та їх експлуатацію. У вежах бендерського замку 1538 р. налічувалося по 4-5 бійниць на першому ярусі та по 3-4 на другому. Фортечна артилерія в такій кількості в Татарбунарах, другорядному за стратегічним значенням замку – ознака появи будівлі не раніше за XVII ст.

Втім, М. О. Шлапак не наполягає на молдавській версії, нагадуючи, що «у нас немає документів, де йшлося б про Стефана Великого як будівельника Татарбунар» (Şlapac 2004, р. 142).

Про факт зведення цієї фортеці з ініціативи якогось Кенан-паші повідомляє Е. Челебі, наводячи дату – 1636/37 р. (за 21 рік до візиту мандрівника), якій цілком можна довіряти. На момент його відвідин це була «невелика, сильна чотирикутна фортеця» в «тисячу кроків по периметру». З чотирма високими вежами по кутах і з однією брамою в південній стороні (додаткова ознака саме мусульманського плану). В самій фортеці є «одна мечеть». До фортеці прилягало місто з 200 будинками (Челебі 1961, с. 33; Çelebi 2010, р. 156). Є точка зору, що її було зруйновано татарами і тільки потім відновлено Кенан-пашою (Паламарчук 2008, с. 144). Отже, план татарбунарського замку цілком в дусі османської фортифікації XVI-XVII ст.

РОЗДІЛ 3

БАСТІОННА ФОРТИФІКАЦІЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У XVIII ст.

Реформи військового сектору Османської імперії другої половини XVIII ст. деякі західні дослідники порівнюють з петровськими та катерининськими аналогічними ініціативами, втіленими по іншу сторону північно-причорноморського кордону, у Російській імперії.

Запрошений до Туреччини барон де Тотт – військовий радник при Мустафі III та Абдулхаміді I, насамперед реформує корпус артилерії – найбільш важливу складову сучасної армії того часу (Aksan 2001, р. 164-165). Особливу увагу приділено підготовці військових кадрів. З ініціативи великого візира Халіл Хамід-паші в Стамбулі відкрилася «Школа інженерів», в якій викладав, зокрема, Ф. Кауффер – один з авторів проекту перебудов фортець Північно-Західного Причорномор'я. З початку 1780-х рр. у Стамбулі діє французька інженерна місія, якою опікувався консул О. Шуазель-Гоффе, який прибув сюди 26 вересня 1784 р. Перед групою запрошених французьких інженерів, картографів, військових і морських фахівців османський уряд поставив завдання з модернізації та реформування армії і флоту за західними зразками.

У 1770 р. починається розробка програми системної модернізації турецьких укріплень на Босфорі за яку спершу взявся барон де Тотт (Baron de Tott 2004, р. 222-225; Aksan 2001, р. 165). У 1780-х рр. її продовжили А.-Ж. Лафітт-Клаве, Ф. Кауффер та ін. (Hitzel 2000, р. 234, 235, 240; Pedley 2012, р. 33, 34; Vocage 1819, р. 24; Eyupgiller 2007, р. 92-93). При цьому всі ці фахівці періодично відвідують Північно-Західне Причорномор'я, де беруть активну участь у модернізації фортець протягом 1780-1790-х рр. Недарма французький квартал в ці роки з'явився не тільки в Стамбулі (Lechevalier 1800, р. 169, plan), але й в Очакові – адміністративному центрі причорноморського ейялету (Сапожников 2000, с. 30-31). Порта в другій половині XVIII ст. приділяє особливу увагу двом ділянкам на своїй території, з точки зору оборонної фортифікації – Босфора та Північно-Західному Причорномор'ю.

Не зважаючи на ініціативи Стамбула, західні раціональні поради та інновації, важливість яких розумів і уряд і сам султан, при реалізації на

місцях, в провінціях, стикалися з проявом ментальності виконавців, з корупцією, з владою бюрократії і навіть з релігійними упередженнями.

Так, Ф. Кауффер у 1793 р. критикує попередників, що встановлювали артилерію на фортечних мурах Аккермана, які похитнулися при першому ж пострілі. А.-Ж. де Лафітт-Клаве, прибувши до Хаджибея з фірманом капудан-паші, отримав заборону місцевого діздара на зйомку креслення замку. Про всяк випадок. Щорічно виділялися кошти з казни на реконструкцію Очаківської фортеці та її ремонт. Але вони розкрадалися, не доходячи за призначенням (Весела 1969, с. 119). На корупцію скаржиться Ф. Кауффер в описі до своєї «Карти топографічної...» від 27 червня 1793 р.: нові укріплення Аккермана були зроблені «особами, які дбали лише про власний інтерес на шкоду інтересам Імперії» (Красножон 2016с, с. 39). Для припинення розпочатого масштабного будівництва сучасної фортеці у Хаджибеї у 1765 р. виявилось достатнім лише повідомлення від місцевих жителів про дефіцит води в колодязях (Lafitt-Clavé 1998, р. 50-52; Красножон 2018b, с. 36).

Багато прикладів щодо релігійних упереджень, обскурантизму, які стали на заваді технічному прогресу в османській армії. Барон де Тотт розповідає у мемуарах як під час виконання вправ з артилерійської стрільби турецьким командуванням було накладено заборону на використання мусульманськими учнями-канонірами шомполів зі свинячої щетини. Мабуть подібними історіями барон сподівався розважити свого західного читача (Baron de Tott 1785, р. 9-10, 85-90).

Моральний дух особового складу турків також не був на висоті. У вересні 1773 р. за кілька днів перед битвою при Карасу османська армія скоротилася з 25 тис. осіб до 6 тис. через дезертирство (Петров 1874, с. 108-109; Ayverdi 2004, р. 234). На прикладі армії Б. К. Мініха, під час облоги 1737 р., генерал Х. Г. фон Манштейн дає показову характеристику бойового настрою основного ворога османів на той час в Північному Причорномор'ї – російських вояків. Теж саме релігійне мракобісся, але протилежна мотивація і рівень дисципліни: «Одна обставина сильно розвиває хвороби в російських арміях –

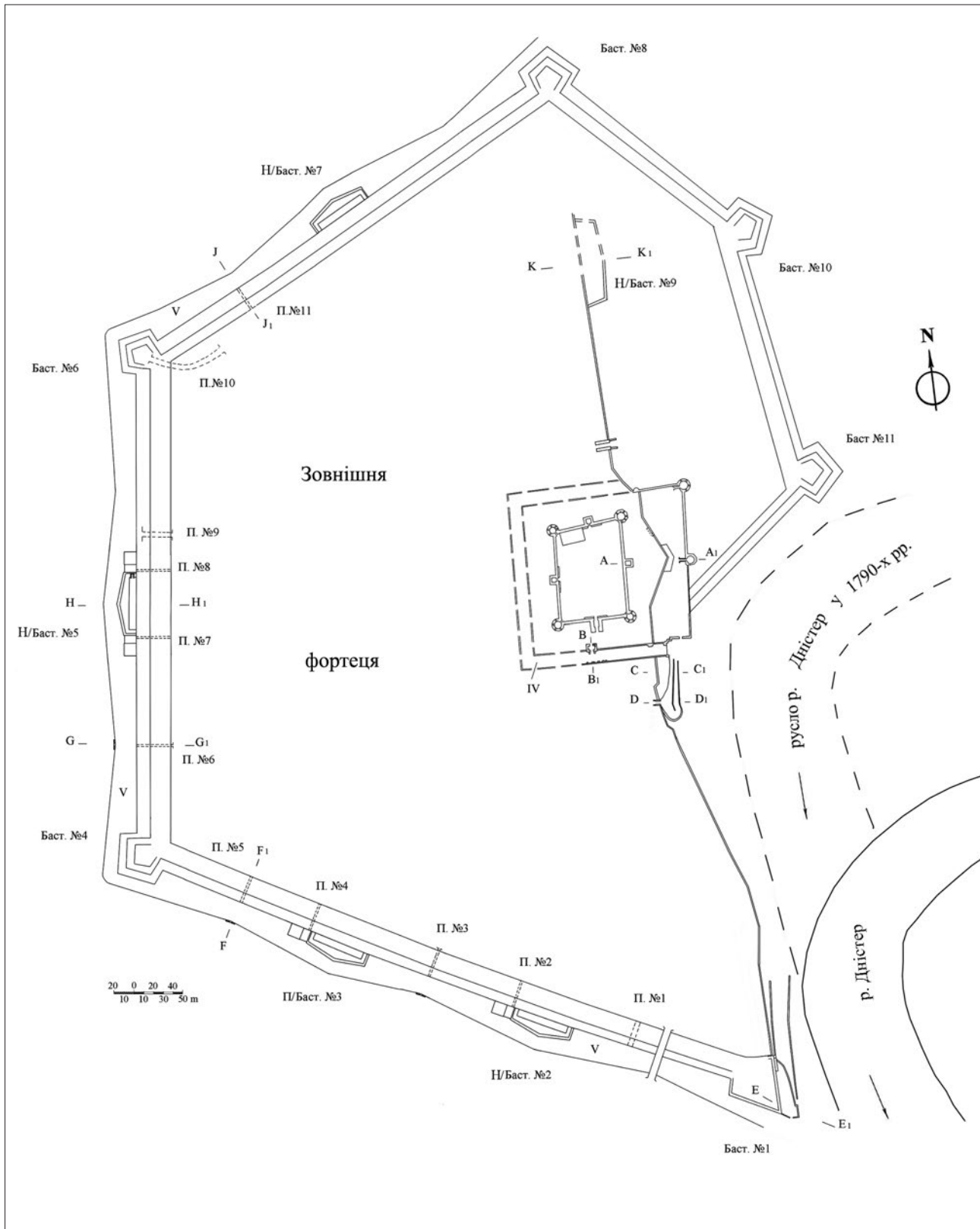

Рис. 68. Фортеця Бендери. Обмірний план оборонного комплексу (Красножон 2011а, с. 222).

це майже безперервні пости, яких вони зобов'язані дотримуватися. Народ такий забобонний, що незважаючи на дозвіл синоду під час походу харчуватися скоромним, мало хто користується цим дозволом. Інші готові краще померти, ніж

вживати грішну їжу. Крім того, в поході російський солдат спить на голій землі, не піклуючись навіть дістати соломи [...]. Щодо дезертирства, то в російських військах це майже невідомо» (Манштейн 1875, с. 121-122).

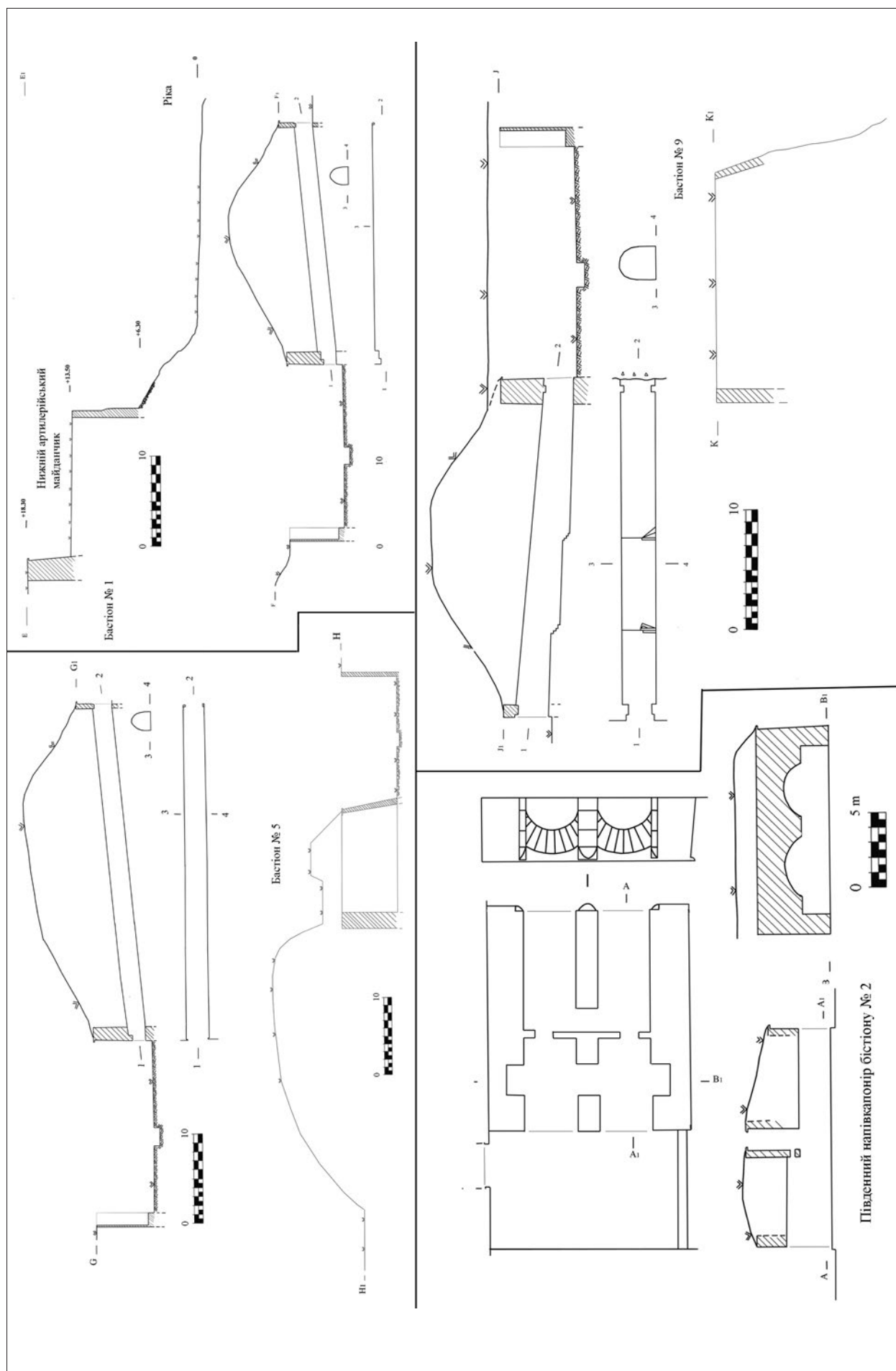

Рис. 69. Профілі валів Бендерської фортеці за обмірним планом фортеці.

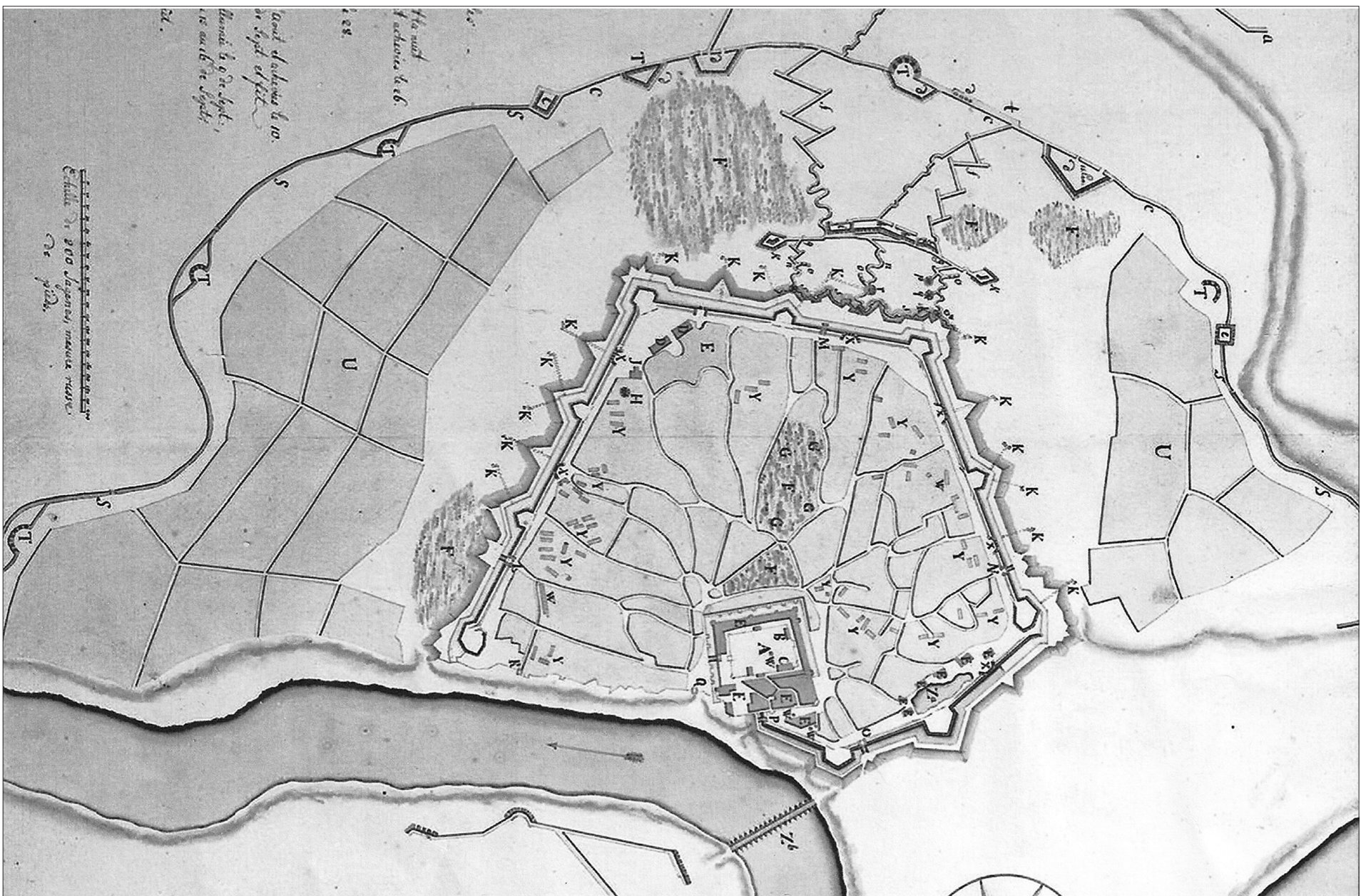

Рис. 70. План атаки Бендер військами М. І. Панина. 1770 р. (HStAM Bestand WHK Nr. WHK 27/13).

3.1. Бендери у 1710-1790-х рр.: підсумкова періодизація

Після появи зовнішнього bastionного фронту Бендерської фортеці ранній чотирикутний замок з вісьмома вежами і Нижня фортеця перетворюються на цитадель оточену сухим ровом (Красножон 2011а). Так звана Зовнішня (bastionна) фортеця також обнесена ровом. Після модернізації загальна площа Бендерського фортечного комплексу (по зовнішній кромці рову) склала біля 63 га (рис. 68, 69).

Довжина укріплень з напільного боку досягла 2,5 тис. м. По кутах комплексу розташовано чотири п'ятикутних bastioni. Bastioni № 10 та № 11 збереглися частково, bastioni № 8 та напівbastioni № 7 не збереглися і відновлені на обмірному плані за зображеннями XVIII ст. (рис. 70-72).

Одним з найточніших картографічних документів оборонного комплексу є російський «План Бендерской крепости в большем виде в каком состоянии она покорена победоносным Ея Императорского Величества оружием, с показанием по взятию оной произведенных работ, для приведения в лучшую дивизию крепостного укрепления 1770 года, сочинен 1775 года» («План Бендерської фортеці у великому масштабі у тому стані, в якому її підкорено переможною зброєю Її Імператорської величності, із зазначенням виконаних робіт для надання кращої обороноспроможності фортечного укріплення 1770 року, складено 1775 р.») (рис. 71).

Всі bastioni на плані пронумеровані від 1 до 10, починаючи з південно-східного. Царгородська брама, головна у фортеці, перебувала між bastionами № 1 та 2. У західній лінії фронту, між bastionами № 5 та 6, Ординська брама. На розі північно-східного кута фортечного комплексу – Варницька брама. Водяна брама – між bastionами № 9 та 10 в лінії bastionного фронту навколо Нижньої фортеці. Тут же, у зоні стику куртини з кам'яними стінами старої нижньої фортеці, біля вежі № 12, розташована Кам'янецька брама. Всі вони з перекидними мостами через рів.

Брама, яка в наш час має назву «Кінська», в південній куртині Нижньої кам'яної фортеці відсутня на планах XVIII ст. Вона пізнішого походження, судячи за конструктивних ознак, муруванням та архітектурою (початок XIX ст.) (рис. 62). На плані 1775 р. її ще немає (так само як і на планах 1790 р., 1796 р., а також відомій акварелі М. М. Іванова 1790 р.). В цій частині забудови знаходився артилерійський цейхгауз і кругла в плані вежа (південно-східна), яку знищено до 1790 р. судячи за іншим російським планом фортеці (рис. 72).

Оригінально організовано вхід до Нижньої фортеці – через нижній ярус вежі № 12, що показано на плані 1775 р. (рис. 71). Система збереглася й досі, що відображено на обмірному плані споруди (рис. 61). Через досить широку вхідну арку у південному фланку вежі (орієнтована на Каменецьку браму) прохід веде до темного внутрішнього приміщення (ярус 1) без єдиного вікна. Звідси напівпідземна галерея-пандус довжиною 8 м виводить на дещо вищий за рівнем двір Нижньої фортеці. Незвичайна конструкція для регіональної фортифікації.

Ще один цейхгауз, що збудований росіянами у цей період, був розташований у внутрішньому дворі Верхньої фортеці, між вежами № 6 та 7. Його зруйновано на початку 2000-х рр. під час реконструкції фортеці. У вежі № 14 (відповідно до сучасної нумерації) на краю берегового урвища, розташовувалася Табацька брама з двома сусідніми пандусами на штучних терасах. Невелика за розміром Мала водяна брама, розміщувалася у південно-східному кутку фортечного комплексу біля bastionу № 1. Ця інформація дещо коригує загальноприйнятту топоніміку фортеці.

В цілому в новій фортеці побудовано шість bastionів, між якими розташовувалося чотири напівbastioni. Ще два напівbastioni знаходяться у південному секторі, один в західному та один у північному. П'ятий за переліком напівbastion (№ 9), значно більших розмірів розташований в північно-східному секторі фортеці над краєм берегового урвища.

Напівbastioni № 2 та № 3 мають із західного боку напівкапоніри, які прибудовані до них пізніше. Bastion №5 має такі ж прибудови з обох сторін. До функцій цих споруд входило фланкування рову на надмірно довгих ділянках. Всього у рові зафіксовано 11 потерн різного часу та 3 кам'яних сходів, які відкривали доступ до рову на бойовий хід перед гласісом. Більша частина північного сектору зовнішнього рову в цей час засипана. Зберігся відкритим лише невеликий відрізок (довжиною 95 м) в західній частині сегменту. Також сучасною господарською діяльністю частково зруйнований напівbastion № 9.

Від bastionу № 8 фронт спускається до нижньої тераси і оперізує зі сходу кам'яні укріплення Нижньої фортеці, стикаючись з її східною стіною в тому місці, де зафіксовано перехід від артилерійської ділянки куртини до захищеної із зовнішнього боку ділянки стіни з мерлонами для стрільців. У XVIII ст. відкрита частина стіни з артилерійськими бійницями була огорожена зі сходу дерев'яним частоколом.

Зовнішній рів bastionного фронту сягає довжини 1812 м. Ширина варіюється від 15 м (напроти фасів bastionів) до 30 м (біля основи фланків bastionів), сягаючи початкової глибини 7 м. На даний час наносного ґрунту в ньому не більше півметра. Контрескарп має зигзагоподібний контур вигину, повторюючи плани винесених у рів bastionів та напівbastionів.

У бортах контрескарпу рову влаштовано кам'яні сходи напроти потерн № 3, № 5, № 6 і, мабуть, № 11 (рис. 62). Кладка контрескарпу здається більш архаїчною, на відміну від облицювання ескарпу та bastionів (результат пізніших ремонтних робіт?). З внутрішньої сторони фортеці, уздовж лінії ескарпу, споруджений земляний вал висотою до 10 м та шириною від 27 м (в південному секторі) до 35 м (в західному). Всі bastioni також вкриті земляними траверсами висотою до 6 м (рис. 69).

Така форма огорожі є характерною для європейської bastionної фортификації XVII ст. Куртини між п'ятикутними bastionsами сягають довжини від 450 до 715 м. Допоміжні малі bastioni також присутні (№ 2, 3, 5, 7). Кутові bastioni мають відкриті фланки, які примикають до куртини під прямим кутом. Всі ознаки еволюції, яку пройшов bastionний фронт перш ніж поступитися місцем новому, полігональному фронту, тут відсутні. А саме: немає «малих» відстаней між куртинами (до 200 м), немає відступного зниженого фланку для прикриття гармат на bastionsах від вогню польової артилерії, немає багатоярусної оборони рову, організованої з різних рівнів фланків, куртини прямі, не виламані і т.п. (Яковлев 2000, с. 51, 53-55).

Отже, зовнішня фортеця Бендер відноситься до первісного типу так званого «простого bastionного фронту» західноєвропейської форми оборонних укріплень, що була поширена в другій половині XVI – протягом XVII ст.

Перейшовши до рук російського командування на початку XIX ст. фортеця Бендер отримала негативну оцінку з боку військових. Вона являла собою значно застарілий в технологічному відношенні об'єкт. На той час сам проект значно відставав від нових вимог до оборонних споруд. Недарма у 1814 р. почалися роботи по модернізації фортеці (Аствацатуров 1997, с. 58). Генерал-губернатор Новоросійського краю О. Ф. Ланжерон, досвідчений військовий, критично відзивався про оборонні можливості бендерської фортеці. Одне із зауважень стосувалося довжини куртин між bastionsами: «інші куртини так непомірно великі, що навіть з bastionів не можна було виконувати перехресного вогню» (Ланжерон 1907, с. 578).

Тому будівництво росіянами додаткових напівкапонірів та напівbastionів № 2, № 3, № 5, явно було викликано необхідністю поліпшення ефективності фланкування рову при наявності дуже довгих фронтів цієї фортеці.

У перших публікаціях я висловлював точку зору про датування зовнішнього bastionного фронту 1619 р. та пов'язував його появу з загрозою з боку Польщі. Напередодні 1619 р. коронний гетьман Польщі С. Жолкевський розробив план військових дій проти Туреччини, згідно з яким передбачалось захоплення чорноморського узбережжя з Білгородом, Бендерами та Кілією (Грушевський 1995, с. 378). Польсько-турецька війна за землі, на яких розташовувався бендерський замок, назріла вже на кінець другого десятиліття XVII ст. Нібито напередодні війни турки могли здійснити укріплення стратегічно важливої переправи на Нижньому Дністрі. Датування було прив'язане до дати відображеної на барельєфі з годинником в рові фортеці (1028 р. х. = 1619 р.) (рис. 73, 75.3). Але ця версія не знайшла підтвердження (схоже, переплутані місцями нуль та двійка).

Г. О. Аствацатуров та М. О. Шлапак (із застереженням «можливо») припускали датування bastionної фортеці не пізніше ніж перша декада XVIII ст. з опорою на дані епіграфіки (Аствацатуров 1997, с. 56; 2000, с. 429-431; Шлапак 2000, с. 262-264; Şlapac 2016, р. 127). Але відповідних дат в епіграфічному зводі не виявлено (Красножон 2011а, с. 234-242) (рис. 74-77).

Епіграфіка на стінах bastionного фронту відноситься, переважно, до періоду 1793-1794 рр., і немає жодного напису до початку XVIII ст. Епіграфічні пам'ятники Зовнішньої фортеці вирізали прямо на стінах, ймовірно, по свіжому муруванню в процесі ремонту. Деякі з барельєфів мають ознаки незакінченої роботи. Особливо багато пам'яток такого типу в районі напівbastionу № 2. Тут знаходяться барельєфи з зображеннями тварин і різними сюжетними композиціями.

Ще один подібний барельєф розташований на фасаді редану між цитаделлю та Нижньою фортецею. На цих композиціях рясніють міфічні звірі в атакуючій або оборонній позі, здиблені або приборковані коні, ісламська релігійна символіка а також геометричні орнаменти в східному стилі. М. О. Шлапак присвятила цим символам окреме дослідження і вбачає в них розпізнавальні знаки деяких яничарських орт (Şlapac 2016, р. 272-277).

Однією з загадкових хронограм є т. зв. «подвійна» дата на кутовому стику bastionу № 1, в верхніх рядах кладки. Вона максимально відкрита

Рис. 73. Фортеця Бендер. Барельєф у вигляді годинника на кладці ескарпу (фото автора).

для загального огляду (рис. 78). Одна дата висічена в християнському літочисленні: 1791 X, а друга, супутня – за хіджрою: 1208=1793/1794 р. Таким чином запрошені майстри відобразили час проведення робіт.

Як правильно зауважив І. В. Сапожников, будівельні роботи не могли бути розпочаті турками у фортеці до підписання і ратифікації Ясського мирного договору. У статті XI цього документа визначена крайня дата виведення російських військ з правого берега Дністра – травень 1792 р. (Сапожников 2016а, с. 74).

Це може означати, що напис вирізано з помилкою. Дата дійсно відноситься до християнської ери і співвідноситься з періодом ремонтних робіт французького інженера Ф. Кауффера. Але різьбяр явно був східною людиною, судячи за манерою виконання сімки та дев'ятки (перша виконана як арабська «٦» 6). Мабуть, він не звик до роботи з західними цифрами та міг припуститися помилки, написавши «1791» замість «1793».

Ф. Кауффер знаходився в Бендерах починаючи з квітня 1793 р. і до весни 1795 р. (Hitzel 2000, р. 241). За його рекомендаціями проведено незначну модернізацію оборонного комплексу. На думку І. Г. Кіртоаге в цей період здійснювався «косметичний ремонт [існуючих укріплень] і

створення нових оборонних ліній поза містом». Дослідник датує закінчення робіт кінцем весни 1794 р. (Chirtoagă 1994, р. 118), всупереч даних картографічних документів. Так, на плані Ф. Кауффера 1796 р., складеному за підсумками «проведеної реконструкції» фортеці, період проведених робіт датовано: 1793-1795 рр. (рис. 79) (Iorga 1929, р. 66). Фрагмент цього плану в авторському прорисуванні, фрагментарному вигляді та без експлікації, опублікований М. О. Шлапак (Şlapac 2016, р. 148, fig. 119).

Порівнюючи документ з більш раннім, російським планом фортеці 1790 р. (рис. 72) (Şlapac 2016, р. 146), можна помітити, що найбільш масштабні зміни торкнулися східної частини полігону, на нижній прибережній терасі. Тут було заплановано будівництво ділянки фронту полігонального типу з характерним прямокутним капоніром, винесеним за лінію основних укріплень в сторону переправи через Дністер, задля її фланкування.

Судячи за даними пізніших ситуаційних планів, проект капоніру так і залишився на кресленнях (або був скасований наприкінці XVIII ст.). Головне завдання капоніра – фланкування куртин і проходів уздовж них по рву. М. О. Шлапак допускає, що споруда було, все-таки, збудовано (Şlapac 2016, р. 148, fig. 119, fig. 120) та називає її люнетом (Şlapac 2016, р. 228, fig. 209), з чим не можна погодитися, оскільки виступ прикритий з тилу (люнет автономний).

Серед здійснених Ф. Кауффером змін також слід відзначити редан, побудований краєм корінного плато на межі Верхньої та Нижньої кам'яних фортець. Дату маркує будівельна плита на фасаді споруди (рис. 74.5, 80). Текст в першому варіанті прочитання: «Мухаммед висік від чистого серця. Рік 1206» (Красножон 2011а, с. 237). Запропонована дата хіджри відповідає 30 серпня 1791 – 20 липня 1792, що не вкладається в хронологію робіт у фортеці французького інженера, і занадто близька до дати виведення російських військ з правобережжя Дністра за умовами Ясського договору. Остання цифра в даті: ١٢٠٦ (1206), яка в першому варіанті читалася як османська «б» (Красножон 2011а, с. 237). Але вона схожа з цифрою ٩ «9». Тому все ж таки варто прийняти дату: ١٢٠٩ (1209) за хіджрою, що відповідає 1794/95 р. і укладається в зазначений період реконструкції⁶¹. Рядком нижче, під зазначеним роком, можна

⁶¹ На підставі цієї епіграфічної дати і двох інших («1792»), вважалося, що роботам Ф. Кауффера в Бендерах передував річний ремонт, який розгорнувся за ініціативи османської влади (Красножон 2011а, с. 221-251). Цей висновок слід визнати помилковим.

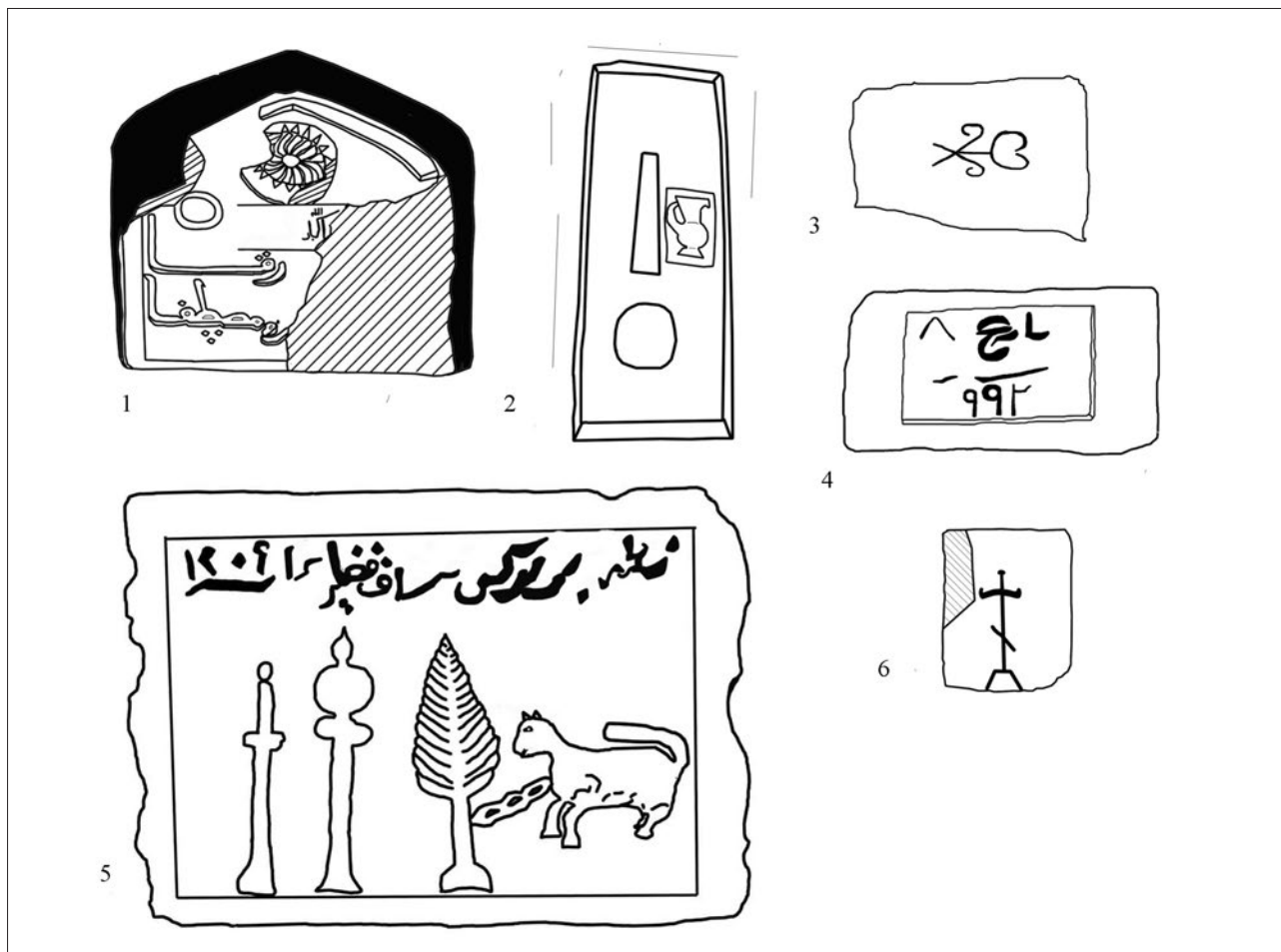

Рис. 74. Барельєфи і графіті з цитаделі і Нижньої фортеці Бендер (Красножон 2011а, с. 234-242).

розібрати цифру «21» і фрагменти букв, що вказують місяць.

На північ від редану, судячи з ситуаційного плану, також було збудовано стіну уздовж краю корінного плато, разом з кам'яною брамою (т. зв. «Григор'євською») та напівбастіоном № 9 (рис. 68). На цій ділянці стін зустрічаються дві дати (поруч одна з одною), які вирізьблені у європейській манері з імовірним прочитанням «1792» (Красножон 2011а, рис. 11.21, 22) або «1799» (рис. 77. 21, 22).

Саме з роботами Ф. Кауффера пов'язана група епіграфічних зображень 1793-1794 рр. на ескарпі зовнішнього рову (рис. 74-78, 36*). Географія поширення написів охоплює майже весь периметр Зовнішньої фортеці по лінії бастіонного фронту. Що свідчить про повсюдний ремонт облицювання кам'яного одягу ескарпу рову (можливо, перекладку).

Тут слід звернути увагу на причини появи цього першого в історії регіону бастіонного фронту. Що саме і коли змусило османську владу перетворити Бендери на найбільш укріплене місто в Північно-Західному Причорномор'ї?

Одним з головних «ідеологів» посилення Бендер, так само як і всього турецького прикордоння в Північному Причорномор'ї, був великий візир Юсуф-паша. У 1698 р. він призначений на посаду бейлербея в ейялет Озі (Очаківська область). У Бендерах починають концентруватися передові сили османської армії північного напрямку на чолі з сераскіром, або санджакбеєм Бендерського санджаку. Дуже скоро відбувається зміна адміністративного статусу міста. Починаючи з 1700 р. він стає місцем перебування адміністративного апарату Сілістрінсько-Очаківського ейялету. Відповідно до статусу центру провінції, в Бендерах перебували валі (бейлербей або губернатор), кадій (суддя), дефтердар (скарбник) і господарсько-розпорядчі чиновники в ранзі воєводи (Середа 2015, с. 62). Тому саме фортеця Бендери – адміністративний центр османської влади в Північно-Західному Причорномор'ї, обрана місцем притулку короля Карла XII і Мазепи у 1709 р.

Будівництво бастіонної фортеці Бендер має бути пов'язане з ім'ям Юсуф-паші. Побойовання турецького намісника спиралися на цілком

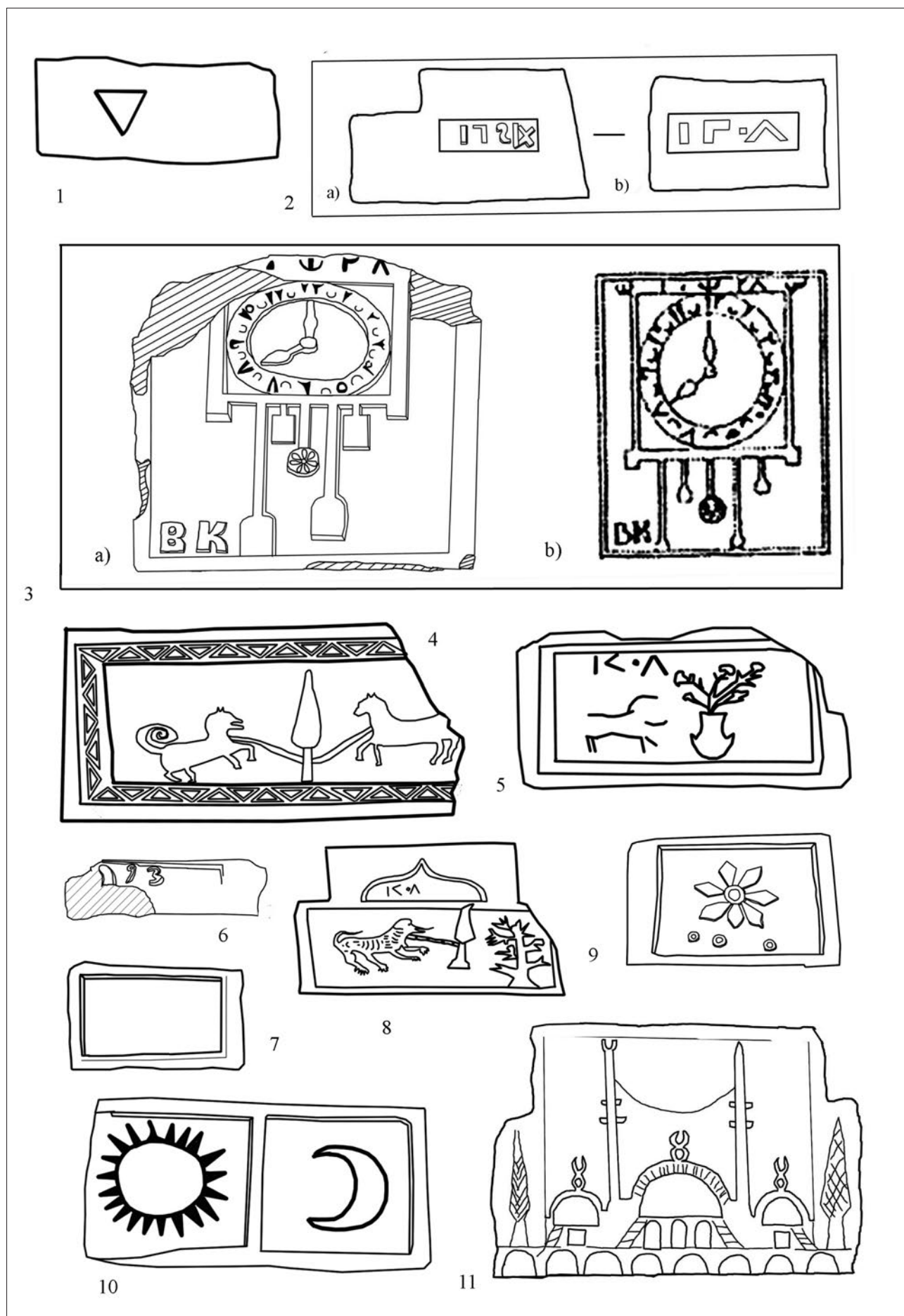

Рис. 75. Барельєфи і графіті на бастіонах № 1-2 фортеці Бендер (Красножон 2011а, с. 234-242).

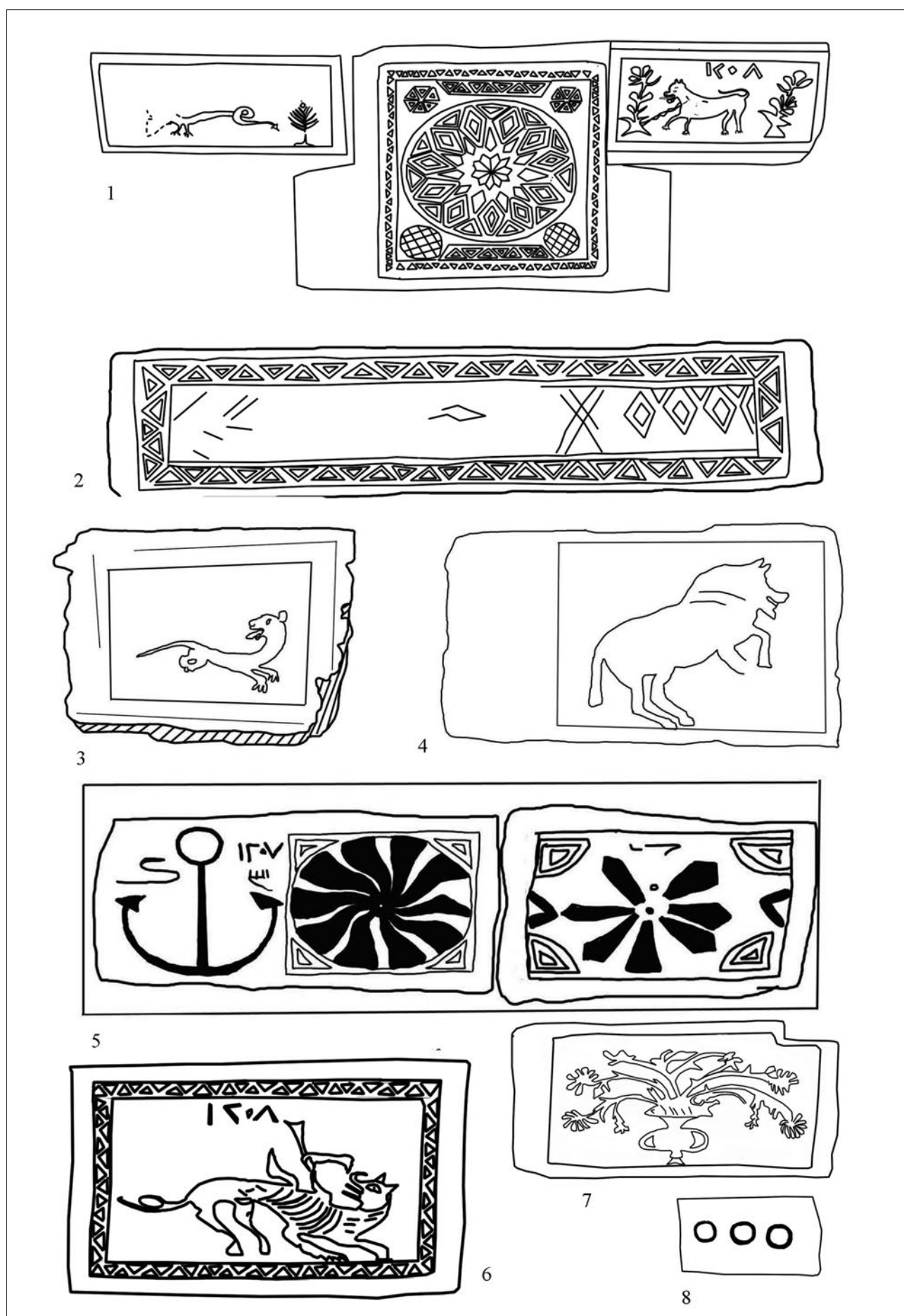

Рис. 76. Барельєфи і графіті напівбастіону № 3 фортеці Бендер (Красножон 2011а, с. 234-242).

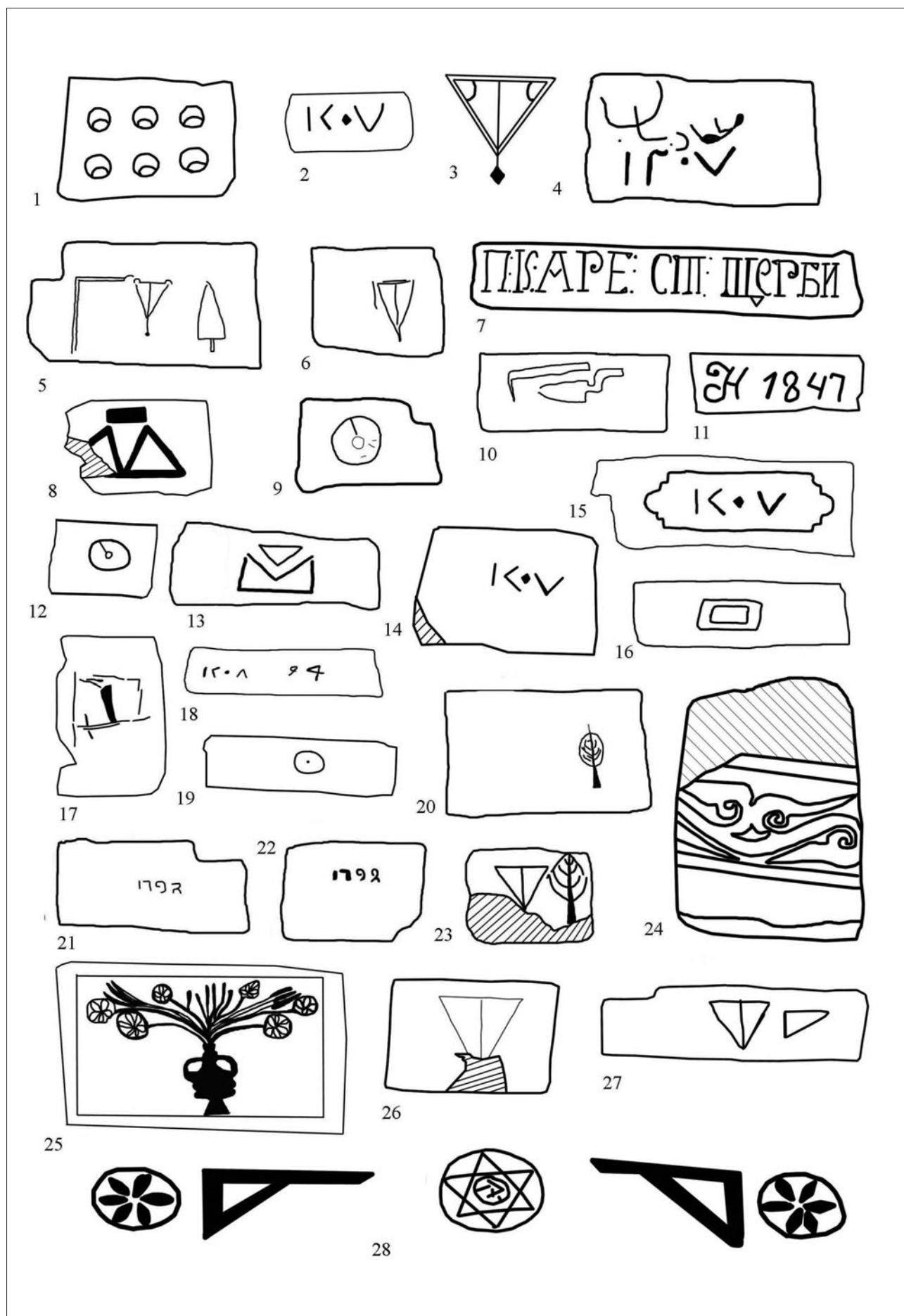

Рис. 77. Барельєфи і графіті ескарпу зовнішнього рову фортеці Бендер (Красножон 2011а, с. 234-242).

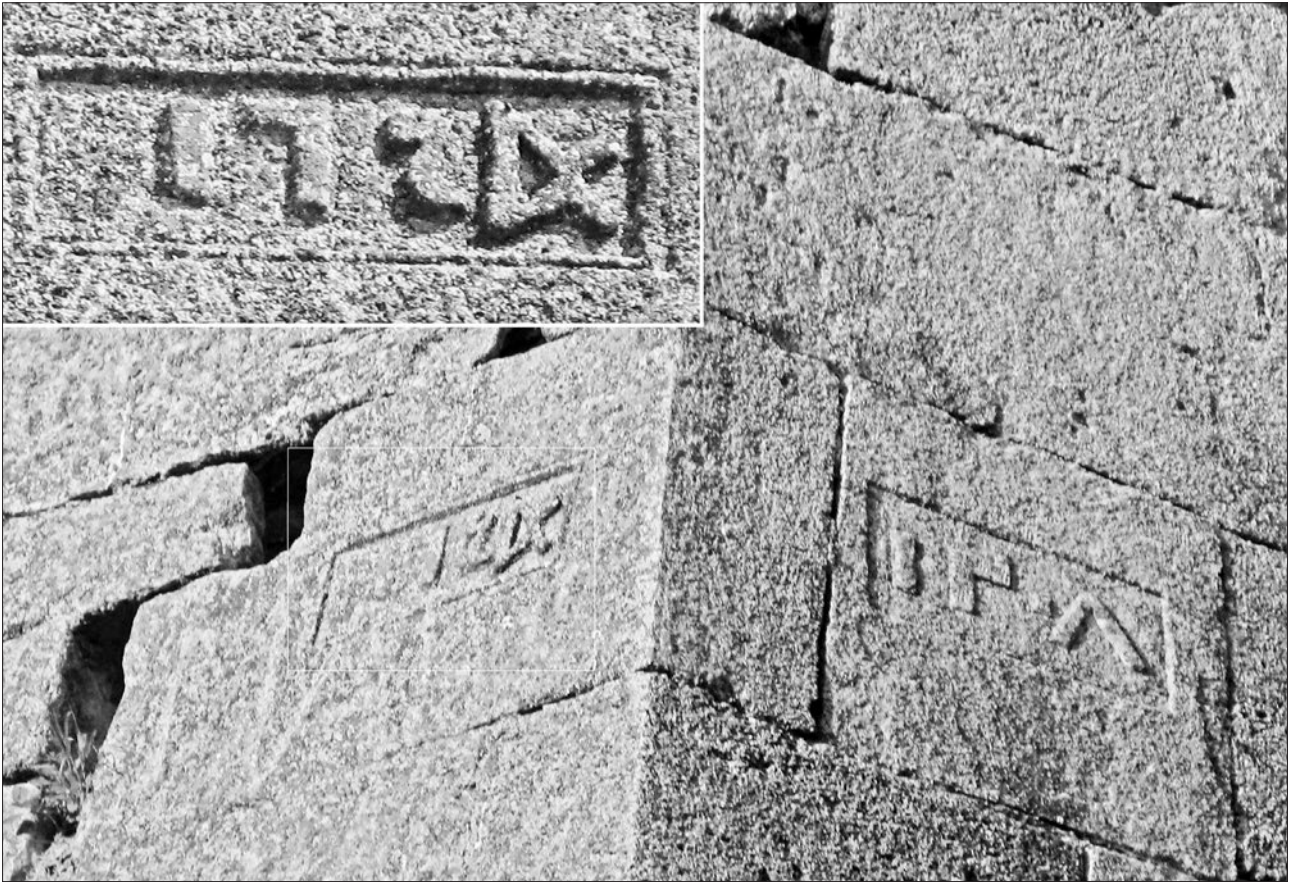

Рис. 78. Барельєф з подвійною датою на бастіоні № 1 Бендерської фортеці (фото автора).

адекватну оцінку щодо військово-політичної ситуації в регіоні починаючи з останніх років XVII ст. (Шутой 1977, с. 2-38).

Криза загарбницької політики Османської імперії намітилася вже в останню чверть XVII ст. Османські завоювання в Європі, як постійний фактор зовнішньої політики в попередній період, були пов'язані з великими труднощами. Історики фіксують «об'єктивну неможливість продовжити завойовницьку політику колишніми методами» (Толстой 2006, с. 19).

Поразка османів під Віднем 1683 р. продемонструвала відставання Туреччини не тільки у військово-технічному рівні розвитку від Європи, але й загальне відставання військово-стратегічних уявлень в османській армії. Перша ознака початку системної кризи в Північному Причорномор'ї припала на 1641-1642 рр., коли османи з великими труднощами спромоглися відвоювати захоплений козаками Азов (Толстой 2006, с. 21).

При цьому у XVII ст. ці землі ще сприймалися османами як географічна окраїна, а не прикордоння поряд з потужним сусідом. Сухий, широкий степ, пороги Дніпра та Бугу, суворі зими – все це могло створювати у свідомості стамбульських

чиновників уявлення про природний захист Північного Причорномор'я, що не вимагає додаткових укріплень особливого характеру.

Для останньої чверті XVII ст. Чорне море не було об'єктом іноземних домагань і не вимагало від османської влади особливих заходів захисту. Для неї цей регіон залишався глибокою внутрішньою провінцією, не надто розвинутою, але безперечно, своєю, недоступною для будь-яких втручань з зовні (Толстой 2006, с. 10).

Спільний кордон між Османською і Російською імперіями з'явився лише після входження до складу останньої українських земель згідно Бахчисарайського мирного договору 1681 р. Перші військові конфлікти на цьому пограниччі були викликані приєднанням Росії до Священної ліги (1686 р.), всупереч двадцятирічному Бахчисарайському перемир'ю. Протягом воєн ліги у 1687-1696 рр. було здійснено невдалі експедиції Голіцина до Криму, а у 1695-1696 рр. походи Петра I до Азова. Взяття цієї фортеці у 1696 р. надавало Росії перспективи виходу до Азово-Чорноморського басейну. З цього часу Петро «жваво захопився ідеєю виходу Росії до теплого моря і можливістю створення Російського морського флоту» (Толстой 2006, с. 11).

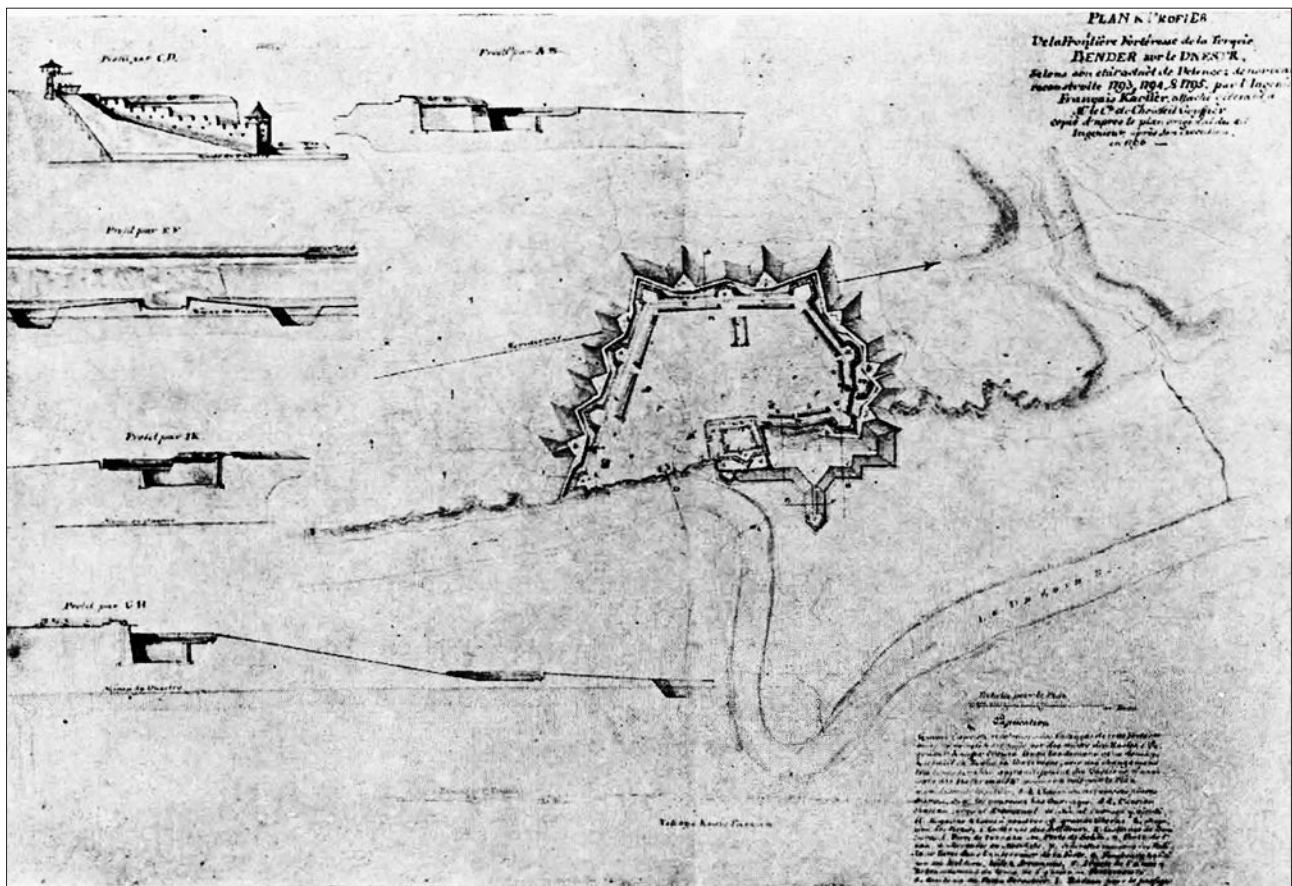

Рис. 79. Бендерська фортеця. План Ф. Кауффера. 1796 р. (Iorga 1929, р. 66)

Надто пізно й повільно, але все ж таки входить Османська імперія до XVIII ст. безпрецедентними ініціативами будівництва бастионних фортець, купуючи в Європі явно застарілі оборонні технології. У той час як в Європі інженер С. де Вобан вдосконалив систему бастионної фортифікації та метод атаки паралелями та поздовжнього вогню, на причорноморському фронті майбутніх російсько-турецьких війн все ще панували архаїчні замки і фортеці середньовічного походження.

Початок загальної політичної напруженості в регіоні було покладено підписанням Карловицького мирного договору (1699 р.), який закріпив Азов за Росією. Це викликало занепокоєння серед військової та політичної еліти Османської імперії. Саме в перших роках XVIII ст. в Туреччині з'являються трактати-описи стратегічних пунктів османських портів і укріплень на Чорному морі (особливо на його північних берегах), що мають привернути увагу до реального стану справ у фортецях та підкреслити їх значення для імперії (Зайцев 2002, с. 69).

В цьому ж році російський азовський флот вперше продемонстрував туркам можливість потенційного ворожого вторгнення, коли військовий корабель «Фортеця» прибув до Стамбулу

самостійно, без залучення місцевих лоцманів (Толстой 2006, с. 10). Росіяни проводять у Азові вельми затратні та, скоріше, демонстративні роботи з поглиблення гирла Дону.

З цього часу російська влада залучає іноземних фахівців для будівництва в причорноморському регіоні кораблів, а турки – для будівництва фортець. Північне Причорномор'я поступово мілітаризувалося. І ця тенденція лише наростала протягом усього століття. Цар Петро I особисто вибирає біля мису Таганрог зручну, на його погляд, гавань для майбутнього флоту. Було посилено фортечні споруди Казі-Кермана та інших наддніпрянських містечок, відвойованих у турок ще 1695 р. – в самому тилу турецького Очакова. Цар готувався до нової війни. Але у 1698 р., всупереч бажанню Росії, почалися переговори союзників з Османською імперією, які порушили причорноморські завоюницькі плани Петра I. Більше за інших перепочинку від постійної агресії потребувала в цей період Османська імперія. Ті ж інтереси незабаром з'явилися й у Росії, яка розв'язала Північну війну і відтепер їй потрібен був спокійний кордон на півдні. Одне із завдань, поставлених перед російським послом у Стамбулі П. А. Толстим – забезпечити цей спокій (Толстой 2006, с. 12, 24).

Рис. 80. Барельєф 1794/95 рр. з фасаду редану Нижньої фортеці.

Але він не зміг зруйнувати плани османського уряду, щоб замкнути російський флот в Азовському морі шляхом укріплення Керченської протоки. Вже у 1702 р. П. А. Толстому вдалося дізнатися, що будівельні роботи в Єні-Кале заплановані, але «из-за скудости денежной» до них не приступили. Початок роботам було покладено у 1703 р. під керівництвом італійського інженера, який прийняв іслам, на ім'я Мехмет Голоппо. Посол його характеризує як людину, яка «більше говорить, ніж робить». Але інший інженер – ліворонець Мустафа Батіста, проявив більше хисту.

Укріплення отримало назву «Нова фортеця». Вона мала стати головним опорним пунктом у разі війни з Росією на Чорному морі. Загальна чисельність гарнізону складала 2000 осіб (Толстой 2006, с. 30, 286). Це перша бастіонна фортифікація османів в Північно-Причорноморському регіоні. Завершили будівництво Єні-Кале до 1706 р. (Толстой 2006, с. 116: примітка 9). Проте, цей проект виявився невдалим. Галерея берегових бійниць розміщена надто низько над водою. Гармати не в змозі були прострілювати протоку на всю його ширину (4 км) в цій ділянці.

У листопаді 1709 р. Османська імперія оголосила війну Росії. Театр військових дій був перенесений на Прут. Після невдалого закінчення походу Петро погоджується на передачу туркам Азова, знову переключившись на балтійський напрям. Але самі османи лише активізувалися після цього, готуючись, мабуть, до чергової швидкої війни з Росією. Саме на цей період (1713-1718 рр.) припадає створення зовнішніх бастіонних укріплень Хотина (Губоглу 1964, с. 139; Schneider 1983, р. 337-338) (рис. 100). Втім, царя Петра після повернення Азова вже не хвилював південний напрям зовнішньої політики і він вважав протиріччя між Туреччиною і Росією вичерпаними (Толстой 2006, с. 42).

На такому військовому і політичному тлі з'являється найбільша в усьому турецькому Причорномор'ї бастіонна фортеця в Бендерах. За площею її перевищив лише Очаківський оборонний комплекс зразка 1787 р. Показово, що турки вибирають для реалізації такого грандіозного оборонного проекту не приморську фортецю, а «материкову», розташовану біля переправи на перетині сухопутних а не морських шляхів.

То не дивно, бо про безпеку морського узбережжя після заборони російського флоту за підсумками Прутського походу, вже турбуватися не доводилося. Інша річ, що Петро I продемонстрував вразливість сухопутних османських кордонів.

Отже, дата будівництва bastionної фортеці Бендер прямо в джерелах не названа. Дослідники більшою мірою оперують набором непрямих вказівок документів, хронік та спогадів сучасників.

Г. О. Аствацатуров будівництво фортеці відносить до періоду 1705 – 1707 рр., посиляючись на донесення руського посла Петру I на початку 1705 р., в яких сказано, що великий візир Юсуф-паша був відправлений до Бендер під приводом перебудови фортеці (Аствацатуров 1997, с. 52). Повідомлення дипломата приведено в контексті інформації про те, що у 1707 р. Порти змістила татарського хана Газі-Гірея, який допускав набіги ногайців і татар на прикордонні володіння сусідів (відголос знаменного татарського повстання в Буджаку). І турки «визнали корисним» відправити до російських кордонів у Бендери «господаря молдавського і волоського», Юсуф-пашу, а також тімаріотів та інших «військових з Румелії під приводом перебудови Бендерської фортеці, а насправді побоюючись раптового нападу». П. А. Толстой зізнається, що йому це не подобається: «Додав мені тягар Юсуф-паша сілістрійський; писав до Порти, що московського кордону без війська залишити не можна; цей лист привів Порту у великий сумнів, тому що раніше він так не писав» (Шутой 1977, с. 7).

Молдавський хроніст Іон Некулче фіксує деяку активізацію будівельної діяльності в Бендерах, куди молдавським боярам і господарю велено з'явитися з робочою силою і будматеріалами «якомога швидше і в суворій дисципліні» (Neculcae 1990, р. 360-361). Мирон Костін пише, що господар Антіох-воде виступив з Ясс до Бендер 20 квітня 1707 р. Про фронт робіт повідомляється наступне: турки планували «збільшити рів», спорудити *tăbii* (турецьке позначення bastionів), звести чотири великі брами «з кам'яними стінами». На підставі цих даних М. О. Шлапак обережно заявляє про «можливе» датування bastionної фортеці початком XVIII ст. (Şlapac 2016, р. 127, 128).

Г. О. Аствацатуров, спираючись на повідомлення соратників Карла XII, що перебували у фортеці в складі його свити, зазначає, що опису самої фортеці ними не залишено. І пояснює це тим, що «людей військових не дивували нові

bastioni і каземати Бендерської фортеці» (Аствацатуров 1997, с. 53). Але ж серед них були і не військові. Наприклад, Д. Крман, який залишив один з докладних описів подій після Полтави та відступ до Бендер. Він описує замок в деяких деталях його внутрішнього плану і навіть орієнтації на місцевості. Про bastionний фронт дійсно мова не йде. Як немає ані слова про масштабні будівельні роботи (Крман 1999, с. 178-179).

Проте, зовнішні укріплення Бендер вже зображені на першому з відомих планів авторства Я. Вольфа (не раніше 1711 р.), з якого випливає, що у 1710-1711 рр. bastionний фронт зовнішньої Бендерської фортеці вже існував (рис. 81).

Немає підстав бачити у випадку з посиленням Бендер у 1705-1707 рр. превентивну дію турків. Здається малоймовірним, що вони змогли за кілька років передбачити серйозне загострення відносин з Петром саме на цій, далекій від «московських кордонів» степовій ділянці Північно-Західного Причорномор'я, в розпал Північної війни, коли росіяни були зайняті в польській та ще й невдалій кампанії (31 липня поразка поблизу Варшави).

Навпаки, Стамбул відреагував на розгром Карла XII під Полтавою з певною несподіванкою, в найостанніший момент. Так, перша звістка про те, що сталося, прийшла від Юсуф-паші 15 липня з Бендер. Австрійський посол М. Тальман повідомляє, що в Османській імперії сильно спантеличені несподіваною перемогою Росії і тепер з занепокоєнням очікували її надмірного посилення. «З цієї нагоди великий візир скликав конференцію всіх турецьких міністрів і зробив про це доповідь султану. На конференції було вирішено віддати наказ загонам, які вже були зібрані, та тим загонам, що звідси відіслані з більшістю пашів та алай-беків з усіма їм підлеглими сіпахами та з ополченням виступити до московського кордону». У чорноморських гаванях розгорнулися роботи зі спорудження кораблів, які призначалися для цього заходу. У поточному році планувалося зібрати на кордоні значну турецьку армію, але вона вже не встигала зробити будь-які ворожі дії, гарантуючи лише безпеку, зважаючи на пізній час року. «І ще особливо через те, що досягнута московітами перемога суттєво порушила прийняті Туреччиною заходи на користь Швеції і ввела турецьке міністерство до великого збентеження» (Тальман 1977, с. 44).

Війна все більше наближалася до кордонів Росії та османські війська все більше побоювалися вторгнення. Судячи з доповідей М. Тальмана, починається масштабне озброєння. Після

поразки під Полтавою султаном було прийняте рішення «озброїтися і на суші, і на морі». Ніхто поки не може зрозуміти – чи це приготування до війни або просто зміцнення кордонів. У Чорне море направлені кораблі навантажені гарматами. «Мої довірені особи запевняють мене, що це для фортець, збудованих на московському кордоні». У свою чергу, Москва намагається задобрити султана і зняти напруження (Тальман 1977, с. 41).

Все це вказує на появу потужного bastionного комплексу в Бендерах ще до Прутського походу 1711 р. та до оголошення війни Росії у листопаді 1709 р., і до появи в Бендерах Карла XII. І напевно, не через очікування зазначених подій (бо наслідок не може передувати причині). Закономірною реакцією Туреччини на це є термінове зведення після прутської поразки Петра потужних укріплень у Хотині, але не до того.

Причиною могла стати інша важлива регіональна подія 1701-1703 рр. – повстання татар в Буджаку за участю кримського хана. Воно настільки налякало Стамбул, що цілком могло стати приводом замислитися (після придушення силами того ж Юсуф-паші) над організацією оборони бунтівного регіону, що примикає до Дунаю – останньої перешкоди на шляху до столиці (форсування якого так побоювалися в центрі) (Смирнов 1887, с. 671).

Бендерський кам'яний замок спочатку будувався для захисту переправи на Нижньому Дністрі. Створення тут великої фортеці з армійським корпусом в кілька тисяч чоловік блокувало можливості переправи на всій степовій ділянці, від Бендер до Маяк. Фортеця розташувалась якраз в центрі повсталих територій, на кордоні між Єдісанською та Буджацькою ордами. Це дальній кордон на підступах до Ізмаїла, який Юсуф-паші довелося боронити від повсталих на межі своїх можливостей.

Якщо сказане вірно, то всього рік (1704 р.) знадобився османській адміністрації на перепоchinoк і прийняття рішення про підготовку матеріалів, виділення коштів та замовлення проекту. Вже навесні 1705 р. молдавський господар отримав наказ прибути до Бендер, Аккермана та Очакова для початку ремонтних та будівельних робіт.

Розбивка bastionного фронту відбувалася від вежі № 2 старого Бендерського замку 1538 р. (рис. 82). Планувальною основою нових укріплень слугувала фігура п'ятикутника, один з методів будови якого, за допомогою кола, проілюстрував ще Евклід. Вершиною цього пентагону

став bastion № 6, а основою – південно-східна хорда. Бічними сторонами (рівними по довжині) є північно-східний і південно-західний фронти. Верхня частина фігури сформована іншою парою рівних сторін: західним та північно-західним фронтами (Красножон 2011а, с. 243-245).

Винесення на місцевості фортеці у вигляді такого полігону (або поліплевра) детально розписане в рекомендаціях Антуана де Вілля, виданому вперше ще у 1639 р. (Вилль 2016, с. 86-89). Це одна з найпопулярніших форм фортечного фронту в європейській ранній традиції bastionної фортифікації, яка протрималася до самого кінця XVII ст. Рекомендації по трасуванню п'ятикутного фронту за допомогою простих мотузок і дерев'яних кілочків, надані в трактаті, виданому у 1696 р. «Les Travaux de Mars, ou l'Art de la guerre» (Mallet 1696, р. 147, 149) (рис. 83), а також в роботі С. де Вобана (Vauban 1702, р. 152, 161-163) (рис. 84).

У знаменитому трактаті С. де Вобана також описані кроки розбивки п'ятикутного bastionного фронту, що підкреслює його універсальність в середовищі фортифікаторів XVII – початку XVIII ст. (Смекалова, Белик 2013, с. 97). Автором проекту в Бендерах міг бути хто завгодно, інженер будь-якої національності, якщо він взяв за основу опубліковані матеріали з інструкціями та пристосував проект під властивості місцевості. Правда, вже у другій половині XVIII ст. простий фронт буде вже безнадійно застарілим через свої довгі прямі куртини.

З російського боку причорноморського кордону в 1770-х рр. переважна більшість укріплень мала тенальний тип фронту. Все частіше використовується порівняно новий кремальєрний фронт. Дуже часто з зовнішніми виступами-кронверками (рис. 85).

Отже, сукупність даних історико-архітектурного аналізу укріплень Бендерського фортифікаційного комплексу дозволяє відкоригувати дати абсолютної хронології схеми будівельної періодизації фортечного комплексу (Красножон 2011а, с. 250) (рис. 36*):

1. У 1538 р. закінчено будівництво кам'яного замку («цитадель», «Верхня фортеця»).

2. Лютий-серпень 1584 р. – виконано роботи з посилення південної брамної вежі цитаделі (№ 1), а також завершено будівництво навколо замку рову, з вежами № 9, № 10, № 13; спорудження периметру Нижньої фортеці з трьома вежами: № 11, № 12 та наріжної на південно-східному куті.

3. У 1705-1707 рр. – спорудження bastionного фронту по зовнішньому периметру старих

укріплень. Зведена Табацька брама (вежа № 14) і двох'ярусний береговий пандус узвозу до Дністра.

4. З жовтня 1793 р. по серпень 1795 р. здійснено модернізацію фортеці під керівництвом французького інженера Ф. Кауффера. Виконано ремонт кам'яного одягу ескарпу зовнішнього оборонного рову. Споруджено потерни № 3, 5, 6, 11 та суміжні сходи у контрескарпі. Влаштований прикритий шлях із зовнішнього боку рову та гласіс (хоча, не виключно, що це відноситься до попереднього періоду). Скасовані стіни по периметру bastionного фронту. Зведені куртини між напівbastionом № 9 і т. зв. Григор'ївською брамою (включно з нею). Споруджено редан на верхній береговій терасі між Верхньою та Нижньою фортецями (1794/95 р). На нижній береговій терасі збудований гласіс з капоніром для захисту річкової переправи.

Bastionний фронт Бендер в цілому відноситься до звичайних зразків західноєвропейської фортифікації свого часу. Одним з основних його недоліків було використання однієї лінії оборони з прямим фронтом, без теналей і зламів куртин, без винесених за гласіс люнетів, демілюн, кронверків тощо. Ймовірно, на думку османської влади, такий фронт цілком відповідав тому рівню військової загрози, яка склалася у регіоні на початку XVIII ст.

3.2. Модернізація укріплень Очакова (1730-ті – 1780-ті рр.)

Із повідомлення російського посла в Стамбулі П. А. Толстого випливає, що у 1706 р. тут існував ще старий замок XVII ст.: «Місто міцне. Має дві фортеці, названі одна Асан-паша, друга – Ікул Бурук» (Толстой 2006, с. 96).

Анонімний османський експерт, трактат якого датується 1706-1711 рр., дає рекомендації щодо модернізації фортеці Очакова, щоб вона могла «отримати досконалу неприступність і міць». Тилове прикриття Очакова від постійних набігів козаків з боку річки брала на себе «фортеця Тоган». М. Губоглу її пов'язує з Киз-Керменом, описаним у Е. Челебі, або сучасним Бериславом (Губоглу 1964, с. 156, прим. 106). Але, швидше за все, це Тягин (за співзвучністю назв). Тоган служила «деякою перешкодою для проникнення кораблів ворога» до гирла Дніпро-Бузького лиману (Весела 1969, с. 114). Втім, малоефективною. Не виключено, що залишки саме цієї фортеці були розкопані у 1914 р. експедицією Херсонського музею в районі сучасного с. Тягінка (рис. 86) (Летопись музея 1916, с. 2-13).

Джерело характеризує Очаків в першому десятилітті XVIII ст. як фортецю з функціями прикордонного форпосту. Це замкове укріплення з трьох частин, що збудоване без системи і попереднього плану. «Той, хто спочатку будував фортецю Озо, спорудив тільки одне укріплення і назвав його фортецею [річки] Озо. Пізніше до неї добудували ще одну фортецю і дали їй назву Орта паланка (Середня паланка). А ще пізніше до згаданої фортеці добудували ще одну фортецю, названу Хассан-паша Джедід (Нова [фортеця] Хассан-паші). Всі ці укріплення приєднані одне до іншого на всю довжину і складають єдину фортецю. Однак внаслідок того, що вони не були побудовані одночасно, а кожна з них споруджена особливо, у них різний рядовий склад і аґі». На нижній терасі у краю коси розташовувалася паланка капудан Хассан-паша. У неї теж свій аґа і рядовий склад (Весела 1969, с. 115). Тобто, фортечний комплекс Очакова навіть не мав єдиного командування на той час.

До цього часу стіни кам'яного замку прийшли до занепаду, але кам'яний одяг рову залишався в гарному стані після недавнього ремонту. Автор нарікає на те, що рів не має однакової глибини, яка варіюється від 6 до 9 м та рекомендує його вирівняти. А також наполягає на модернізації фортеці оскільки «в такому вигляді вона є непридатною» (Весела 1969, с. 116).

Сам автор радикальний в своїх порадах. Він рекомендує знести деякі частини замкової огорожі, найбільш важливі її ділянки відремонтувати. Створити єдину структуру укріплень на місці старого замкового комплексу.

І головне – нова фортеця має включити до своєї площі два колодязя, які розміщувалися поблизу паланки Капудан Хассан-паша на нижній береговій терасі. У доповнення до цього в межах нової огорожі передбачалося вирити ще кілька колодязів.

За даними анонімного автора, «деякі знаючі люди» планували приступити до створення семи bastionів периметром замкового укріплення, щоб привести її у відповідність до вимог часу і підвищити якість опору артилерійському обстрілу. «В іншому ж випадку основна стіна фортеці, стара і розбита, не витримає гарматних ударів». З тексту можна судити, що bastionна фортеця з'явилася тут після 1711 р. та її будівництво викликано агресивною політикою Петра I на північно-причорноморських рубежах Османської імперії. Але насправді роботи почалися задовго до цієї дати.

Сукупність османських джерел дозволили К. Фінкель і В. Остапчук віднести початок

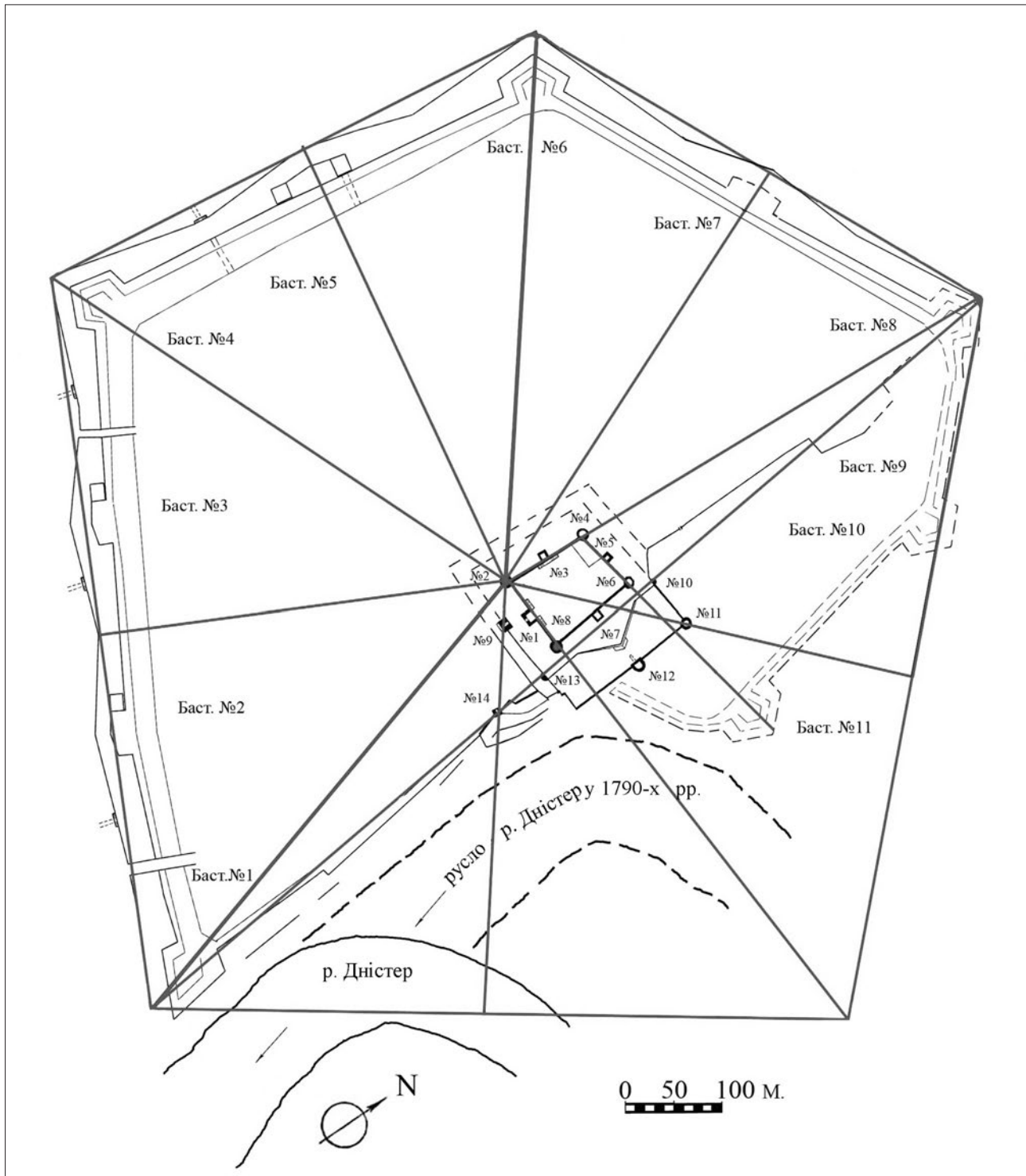

Рис. 82. План розбивки Бендерської фортеці (Красножон 2011а, с. 243-245).

фортифікаційних робіт в Очакові (на стадії створення огорожі bastionного типу) до 1710 р. Роботи розтягнулися на кілька років (Finkel, Ostapchuk 2005, p. 153, fig. 3).

Датувати початок робіт роком раніше дозволяє повідомлення Д. Крмана від 25 липня 1709 р. Він опинився в Очакові в складі відступаючої армії шведського короля Карла XII. Д. Крман пише, що місто захищене «замком» з північної

сторони, який обнесений валом і високими вежами. «Саме в цей час його зміцнювали новим валом з необпаленої цегли. Рів наповнюється водою, заведеної з моря» (Крман 1999, с. 168). Мова явно йде про створення bastionної лінії. Воду з моря (лиману) можна було завести до рову лише на нижній ділянці укріплень, на береговій терасі (навколо замку Хассан-паша). В цілому будівництво першої bastionної фортеці

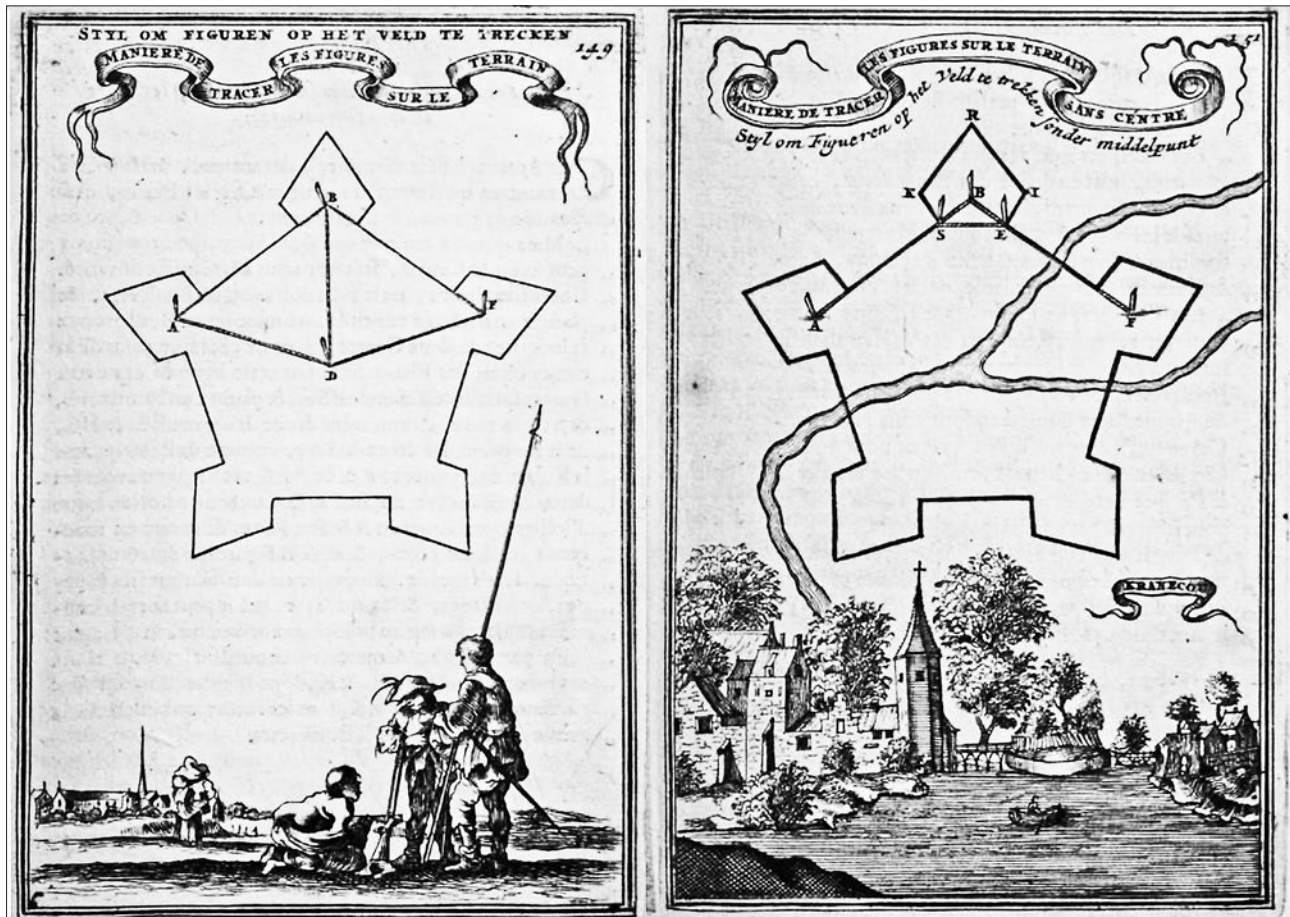

Рис. 83. Рекомендації до розбивки п'ятикутної фортеці (Mallet 1696, р. 147, 149).

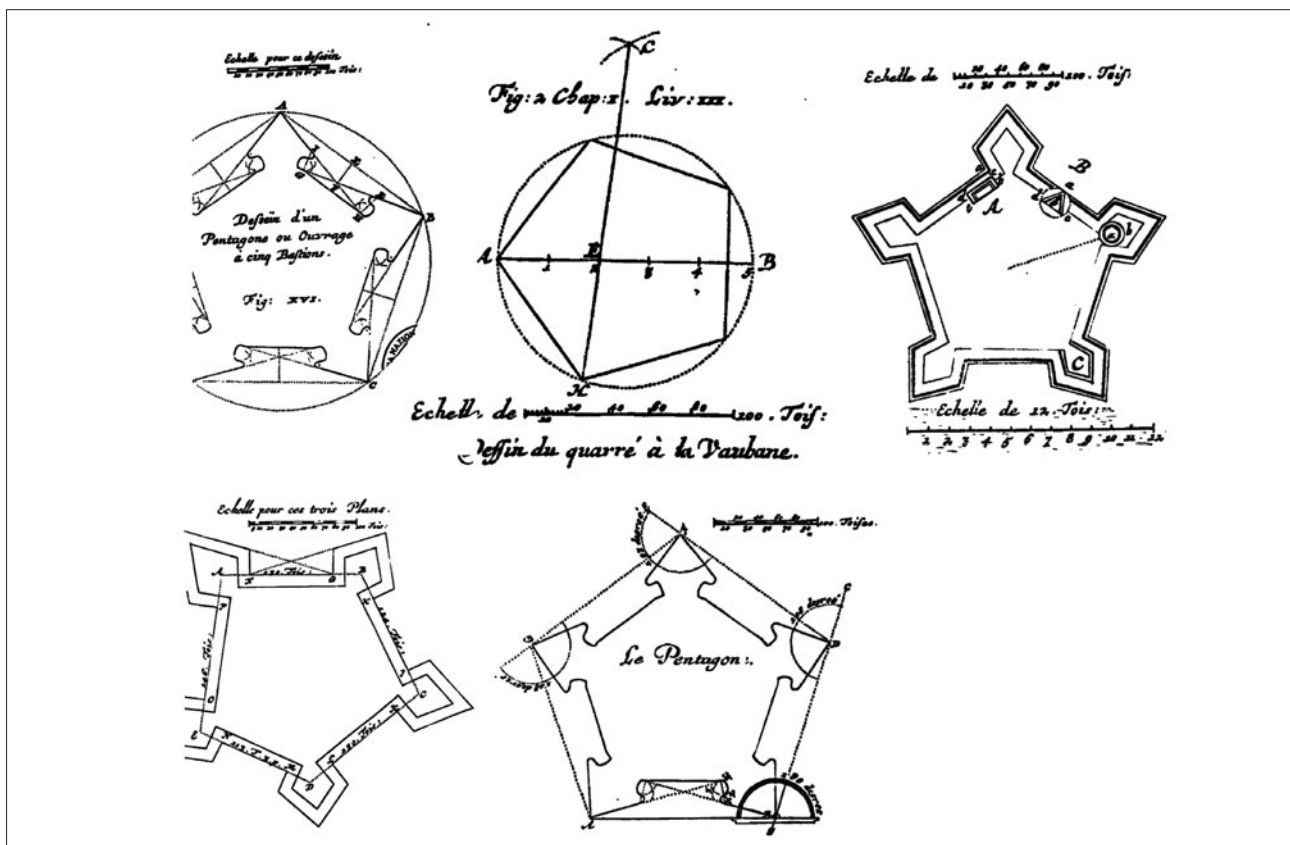

Рис. 84. Приклади розбивки п'ятикутної фортеці за С. де Вобаном (Vauban 1702, р. 152, 161-163).

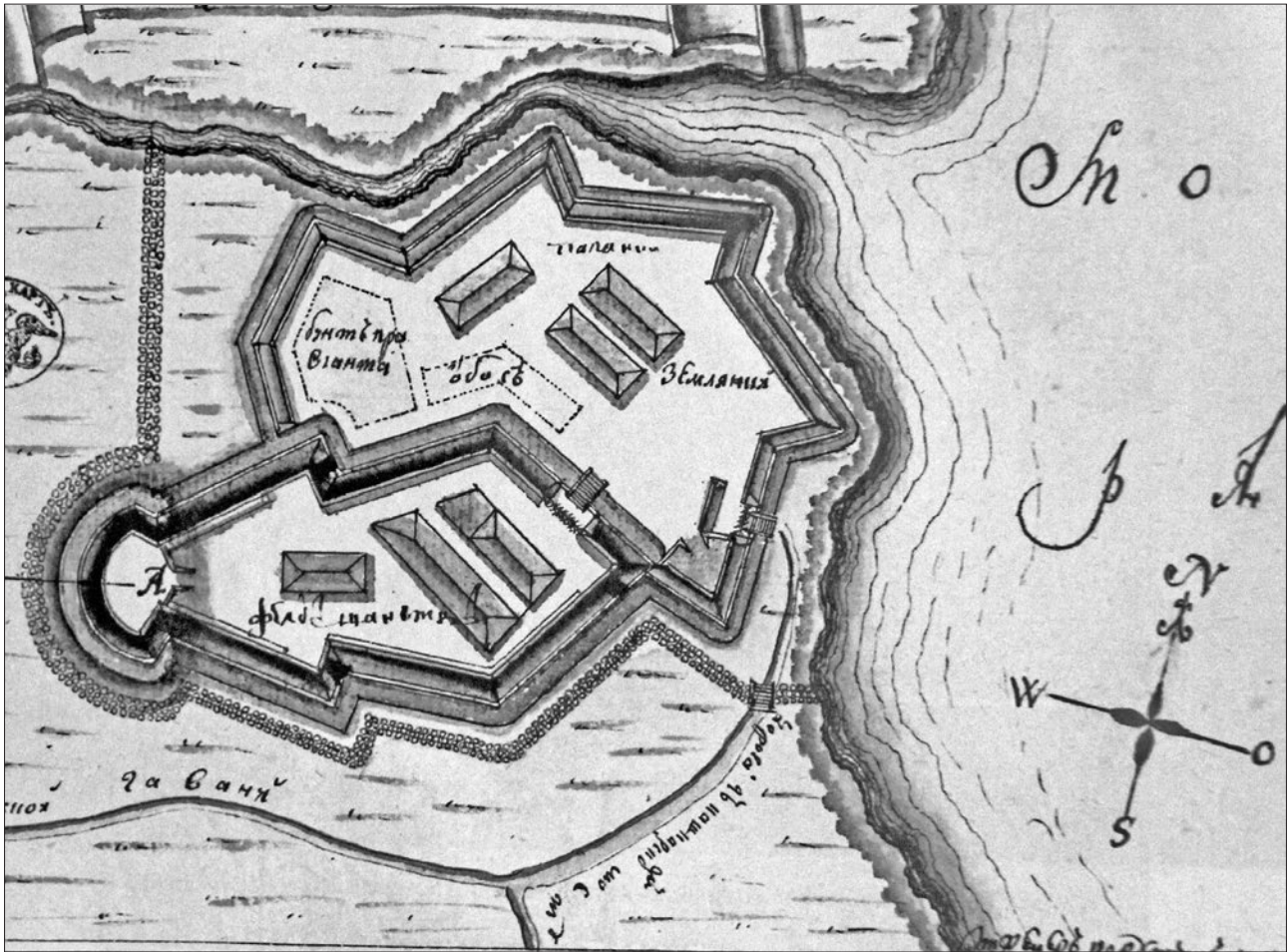

Рис. 85. План укріплень. Сари-Булатська пристань. 1778 р. (Смекалова, Белик 2013, рис. 73).

навколо старого замку XVI-XVII ст. можна датувати в межах 1709-1713 рр.

Рекомендації джерела анонімного автора і були виконані, судячи з перших відомих планів Очакова. На плані 1737 р. фортеця показана як бастіонний фронт вельми примітивної форми, з прямими куртинами, без теналей та верків. Замість того щоб змінити план оборонного полігону, інженер пішов простим шляхом обнесення старого замку (який залишили на місці) більш сучасними укріпленнями. Повністю підкоряючись в плані первісному ядру, на яке перетворилась цитадель.

Турецький автор документа 1740 р., описуючи стан фортеці після облоги і штурму російською армією Б. К. Мініха (липень 1737 р.) вказує на численні руйнування. Російські війська підірвали фортецю, «зрівнявши з землею» (Губоглу 1964, с. 147). Але це явне перебільшення. На

одному з планів 1738 р. (?) («Project der Linie welche...») (рис. 87), складеному після закінчення штурму інженерами російської армії, видно, що бастіонна фортеця складається з тих же семи вузлових батарей, без будь-яких змін. Руйнування відзначені лише в північно-східній і північно-західній (частково східній) сторонах кам'яної огорожі замку.

На цьому плані до проектною його частини відноситься зазначена система валів та реданів (А, В, С), яка так і не була реалізована всупереч припущенням дослідників (Якубова 2015, с. 73). Вона не була реалізована саме в такому вигляді, про що можна судити з двох планів 1787-х рр., на яких відображено укріплення періоду, що передуює реконструкції А.-Ж. де Лафїтта-Клаве (рис. 88, 89)⁶². До цього року місто залишалося під захистом простої лінії валів та ровів з трьома батареями на виїздах з міста (рис. 30*).

⁶² Один з цих планів складено російським картографом, без зазначення дати (рис. 88). Судячи з експлікації (турецький десант на Кінбурні), він датується не раніше цієї події (жовтень 1787 р.), коли Очаків ще не був узятий російськими військами. Анахронізм в зображенні очаківських зовнішніх укріплень можна пояснити тим, що картограф, вочевидь, використовував старі матеріали. Зображена ним фортеця була перебудована турками до серпня 1787 р.

По типу лінії, що існувала в Ізмаїлі (до 1770 р.), або вала по периметру міської забудови Аккермана 1787 р. (Şıarac 2008, р. 68; Красножон 2016с, с. 38-39), Бендер 1760-х рр. (рис. 70) та Кілії 1768 р. (НБУВ/СКВ. № 17394) (рис. 7*).

Цитадель (кам'яний замок) входила до системи бастіонної прямокутної фортеці, ймовірно, до 1770 р. В цей період нижній сектор замку називається «Фортеця», середній – «Арсенал» (Якубова 2015, рис. 3). В результаті модернізації оборонного комплексу 1787 р. від замку залишилася лише прибережна стіна нижнього сектора з єдиною береговою вежею (рис. 91).

Швидше за все, саме цю проектну лінію мав на увазі генерал Х. Г. фон Манштейн, учасник облоги Очакова 1737 р., коли вказував, що після закінчення штурму російські війська приступили до створення зовнішнього ретраншементу на суттєвому віддаленні від фортеці. Роботи розпочалися через очікування спроб турків відбити фортецю. Планувалося змусити супротивника перейти до облогових робіт поза зоною досяжності його артилерією фортечних стін (Манштейн 1875, с. 116-117).

Тим самим Б. К. Мініх врахував недоліки оборони Очакова, які сам успішно використовував протягом нещодавньої облоги. Завдяки можливості підібратися досить близько до фортеці російські батареї запалили пороховий склад, вибух якого призвів до загибелі 6 тис. осіб та капітуляцію гарнізону. Цей вибух – велика удача російської армії в тій облозі. Зовсім не ясно, чим би закінчилася кампанія, якби не це випадкове влучення. Облога була погано продумана, без розвідувальних планів на руках, без попередньої розвідки, з відсталим обозом. Російське командування погано розумілося на розташуванні укріплень і навіть не знало про зовнішній рів. Б. К. Мініх пішов на штурм з напільного боку, найбільш укріпленого, навіть не маючи матеріалів для подолання рову. Тим часом, при оцінці фортеці постфактум з боку лиману вона визнана найменш захищеною. Тут розташовувалася всього одна стіна (без бастіонної лінії), «місцями пошкоджена» (Манштейн 1875, с. 113-115).

Навряд чи руйнування замкової огорожі в північно-західній частині на плані 1738 р. (?) пов'язані саме з цим вибухом, оскільки арсенал розташовувався в центральній частині фортеці (рис. 87). Ця руйнація могла бути викликана і навмисними діями росіян, виконаними за наказом Б. К. Мініха перед відходом з Очакова у 1738 р. (Якубова 2015, рис. 3, с. 62, 64, 67).

У 1753 р. розвідкою козаків в Очакові зафіксовані незначні ремонтні роботи, основною метою яких була організація на деяких ділянках артилерійських позицій. Також була збудована мечеть, кілька магазинів, корабельна пристань. Камінь на ремонтні роботи привозили з верхів'їв Бугу (Андриевский 1893, с. 242).

У такому вигляді фортеця залишалася кілька десятиліть. У 1769 р. невисоку оцінку її обороноздатності дав барон де Тотт: «Ця фортеця [...] побудована на невеликому схилі. Рів і крута дорога – єдині її укріплення: фортеця має вигляд витягнутого паралелограма, тут також, як в Бендерах і Хотині, є численна артилерія; але гармати погані: кожна з них встановлена між двома габіонами, що утворюють тип амбразури». Артилерія не здатна прострілювати русло річки і на половину його ширини (Baron de Tott 1785, р. 68-70).

Менш професійна оцінка фортифікаційних характеристик Очакова належить Ш. Пейссонелю, який у 1785 р., напередодні масштабної модернізації фортеці, обмежився коротким повідомленням: «Місто добре укріплене. Султан там тримає гарнізон, але такий само як і в інших прикордонних укріплених містах, які знаходяться у володіннях хана. Це місце є дуже важливим за своїм географічним положенням: росіяни його брали в облогу під час останньої війни та захопили, але воно було повернуто до рук турецького правителя [...]» (Peyssonnel 1787, р. 294).

У 1787 р., напередодні другої російсько-турецької війни сюди знову прибуває французький інженер на турецькій службі А.-Ж. де Лафітт-Клаве з проектним планом капітальної модернізації фортечного комплексу Очакова (рис. 89). На ньому також відображена реальна ситуація, за якою можна судити про стан оборонного об'єкту на той час (рис. 31*). Внутрішній старий замок знесений, крім крайбережного муру. Первинний бастіонний фронт 1710-х рр. перетворився на внутрішню фортецю, будучи обнесений новим гласісом по периметру міста, який в зображенні не має нічого спільного з проектними пропозиціями 1737 р. Це простий вал з ровом і кількома невеликими батареями по периметру.

А.-Ж. де Лафітт-Клаве передбачив будівництво капітальної сучасної тенальної системи на зовнішній межі міста. Заплановане нічим не поступалося будь-якому якісному європейському проекту фортечного комплексу того періоду. Передбачалося створення ешелонованої оборони, з винесеними за основну лінію люнетами і редутами. Інженер передбачав вдосконалення колишньої системи земляних укріплень зафіксованих ним ще у 1784 р. (рис. 90).

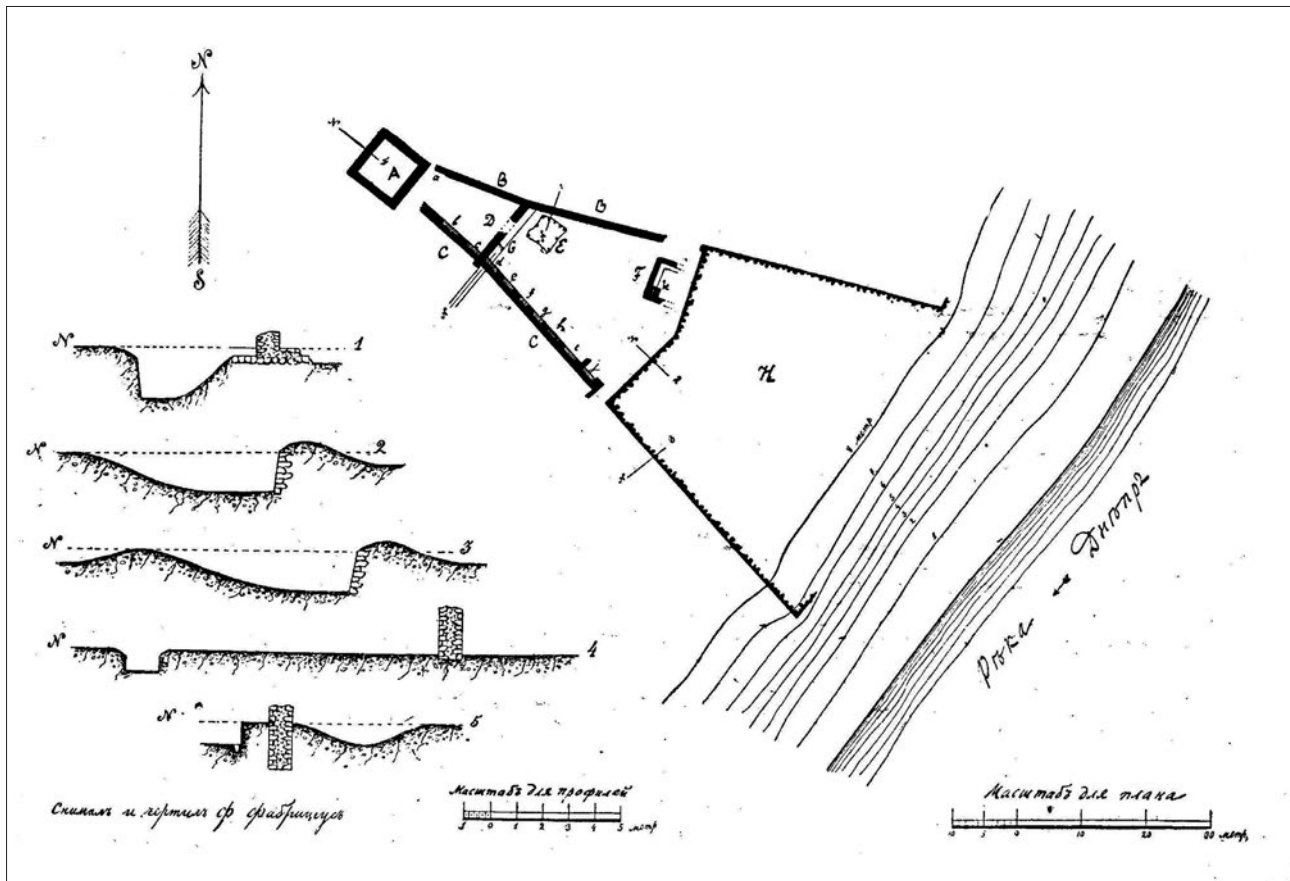

Рис. 86. План залишків фортеці біля с. Тягинка (Летопись музея 1916, с. 4).

Все це реалізовано не було, судячи з ситуаційного плану Очакова 1787 р. складеного А.-Ж. де Лафиттом-Клаве за підсумками проведених робіт (рис. 91). Ймовірно, через нестачу часу, або ресурсів напередодні чергової російсько-турецької війни. Замість зазначеного фронту виник його дуже спрощений варіант. Цей план показує, що була створена одна лінія укріплень, яка складалася з серії реданів (тенальний фронт не стали будувати) з прямими довгими куртинами без можливості фланкування. До периметру зовнішньої фортечної огорожі включена вся міська забудова, а також прибережний форт Хассан-паші. Були модернізовані бастіонні укріплення внутрішньої прямокутної фортеці: доданий береговий бастіон, посилено захист з боку лиману. А.-Ж. де Лафітт-Клаве покинув Очаків у зв'язку з початком бойових дій 1788 р. (Сапожников 2001-2002, с. 459) так і не реалізувавши проект повністю.

Після переходу Очакова під владу Російської імперії (1792 р.), перебудовується, мабуть, лише форт Хассан-паша. Він перейменований на Миколаївський ретраншемент. До 1910 р. на його місці з'явилася т. зв. Катерининська батарея № 1. Стара турецька фортеця була знищена ще до Кримської війни. До наших часів збереглася лише будівля

Султанської мечеті на плато в центральній частині фортечного ансамблю (перетворена на Свято-Миколаївську церкву) (Біляєва 2012, с. 93).

3.3. Етапи фортечного будівництва в Ізмаїлі (1770 – 1790-ті рр.)

Перші фортечні споруди з'явилися тут не раніше 1589 р. з ініціативи головного євнуха Османської імперії, Хабеші Мехмед-агі, відповідно до розпорядження султана. Турецький хроніст Мустафа Селанікі прямо пише, що він «встановив фортецю і місто на березі Дунаю, в місці, званому як переправа Ізмаїл» у 1590 р. (Selaniki 1966, р. 362; Chirtoagă 2004). Що стосується ролі Мехмед-агі в справі заснування міста на цьому «страшному» на той час і пустельному місці, «названому Ізмаїльською переправою» (Тверитинова 1977, с. 44), історик В. О. Постернак висловлюється дипломатично: з передачею євнухові цих місць Ізмаїл почав «відроджуватися» (Постернак 2015, с. 20, 32, 36). Йдеться про відродження «махалля», яка вже до 1560 р. перебувала в руїнах, згідно зі згадкою у фірмані султана Сулеймана I (Киртоагэ 1992, с. 47; Паламарчук 2000, с. 454). О. Г. Середа відносить цю «махалля»

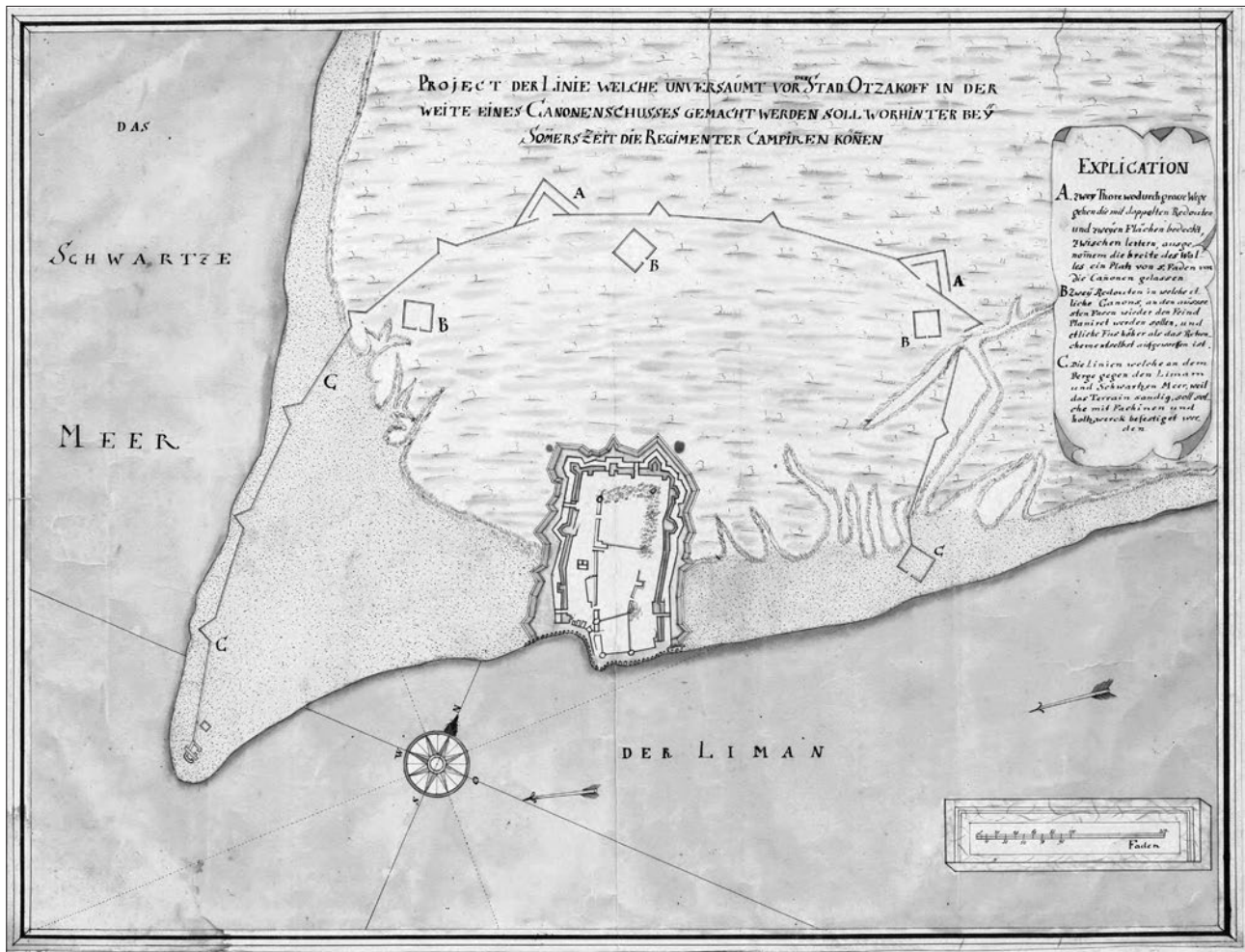

Рис. 87. План Очаківської фортеці. 1738 р. (?) (USF. K0004530_00001).

до населеного пункту саме міського типу (що вимагає додаткових обґрунтувань) без фортифікації. Тут зупинявся аккерманський санджакбей під час своєї поїздки до Силістри (Середа 2009b, с. 62). С. В. Паламарчук відносить цей документ до числа тих, що вказують «на час заснування Ізмаїла» (Паламарчук 2008, с. 168-169), що не дуже узгоджується зі статусом руїн «махалля».

Стосовно топоніма «Ізмаїл», то його перша згадка датована І. Г. Кіртоаге 1542 р., згідно османського документа (Киртоагэ 1992, с. 47). Ця дата закріпилася в історіографії (Сапожников 2000, с. 244; Паламарчук 2008, с. 168-169; Постернак 2015, с. 29-30) і навіть отримала інтерпретацію «першої згадки міста» (Біляєва 2012, с. 212), хоча в документі йдеться лише про переправу.

Отже, лише ініціатива Мехмет-агі привела до появи фортеці у 1590 р. та отримання Ізмаїлом нового статусу судово-адміністративного округу каза, що вже без зауважень відповідає рівню невеликого міста за критеріями османського бюрократичного апарату того часу (Середа 2009b).

Аналогічним чином еволюція статусу населеного пункту простежується на прикладі Бендер. У 1538 р. біля давньої переправи через Дністер, яка відома з 1408 р. (Documente Moldovenesti 1932, р. 630-633), побудований замок, а містечку наданий статус каза (Середа 2015, с. 19).

Вже через два роки після дати, зазначеної Мустафою Селанікі, один з дефтерів (1592 р.) характеризує Ізмаїл як невелику фортецю з гарнізоном з 36 чол. та прилеглим передмістям, яке включає до себе одних тільки християнських кварталів з десятків та більш ніж тисячу «мешканців чоловічої статі». На думку Ф. Еміджена, загальна кількість населення міста могла сягати тоді 4-5 тис. осіб (Емесен 2001, р. 82). Ознаки міського пункту тепер більш ніж очевидні.

Укріплення, збудовані за ініціативи Мехмед-агі, Е. Челебі вже не застав. Відповідавши Ізмаїл у 1657 р., він прямо пише, що «фортеці тут немає, немає і коменданта» (Челебі 1961, с. 31). Трохи раніше про це ж повідомив Г. де Боплан: «Це турецьке місто, що зовсім не обнесене кам'яною стіною» (Боплан 1990, с. 47).

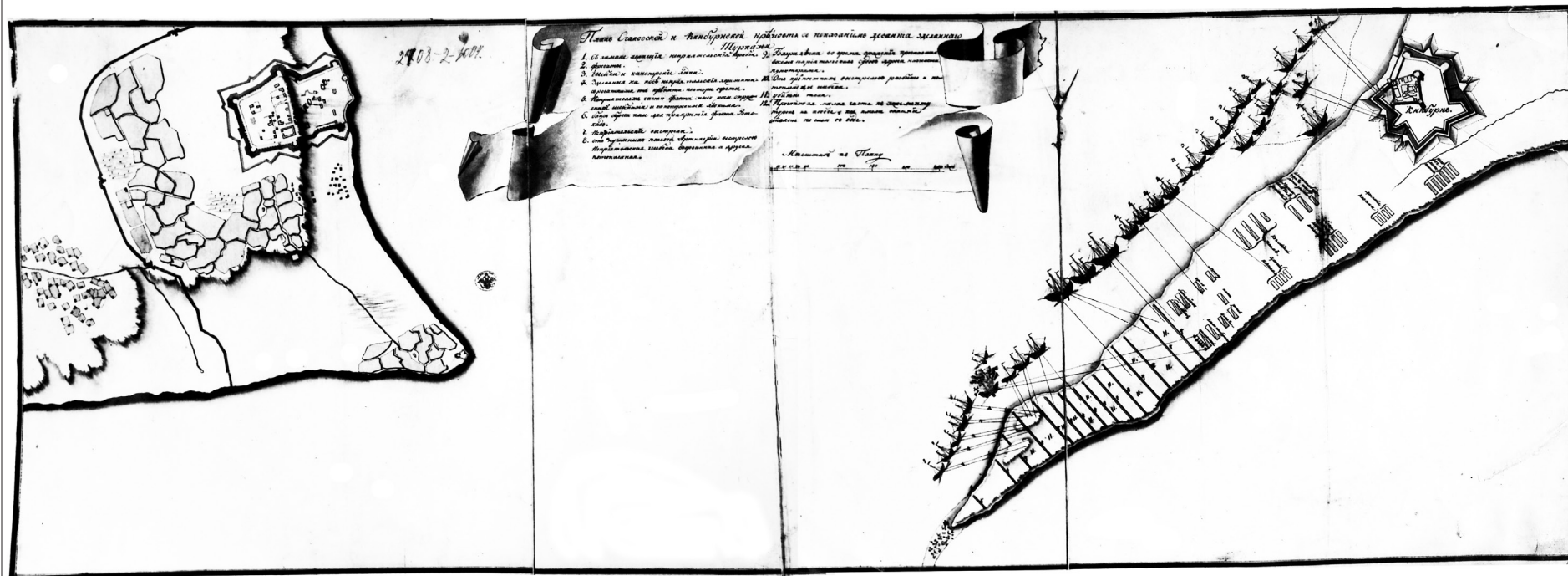

Рис. 88. План Очаківської та Кінбурнської фортець. Осінь 1787 р.? (ОВІМ. № 50, 62. Доп. Ф.).

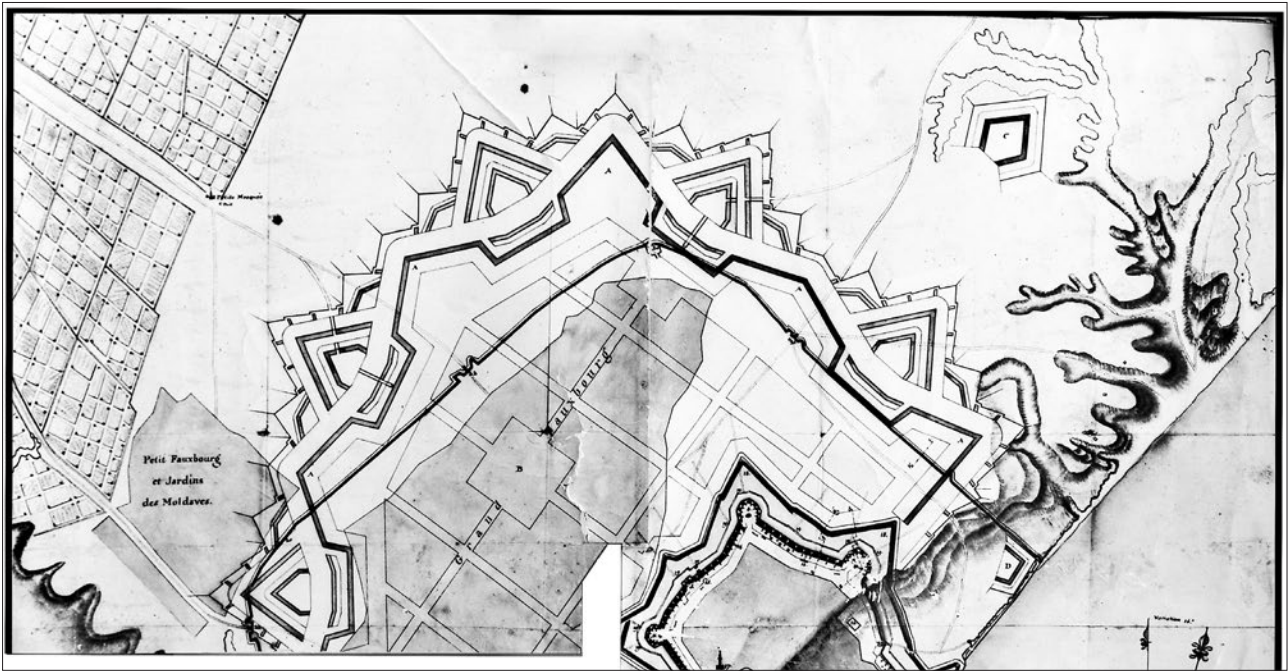

Рис. 89. План Очакова (проектний). А.-Ж. де Лафітт-Клаве. Фрагмент (ОВІМ. № 52. Доп. Ф.).

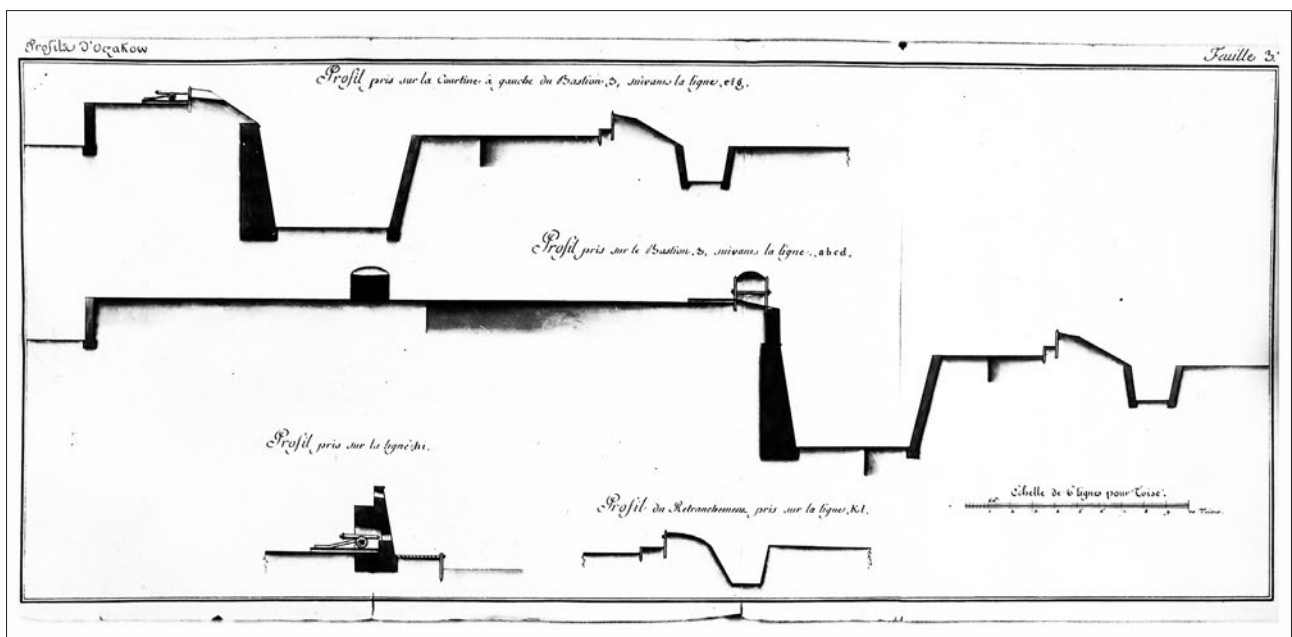

Рис. 90. Профілі фортеці Очаків. А.-Ж. де Лафітт-Клаве. 1784 р. (ОВІМ. № 54. Доп. Ф.).

В. О. Постернак, цитуючи джерело, приходить до висновку про існування у 1715 р. в Ізмаїлі невеликого валу, який знаходився в непридатному стані, і, можливо, був збудований у 1636–1637 рр. (Постернак 2015, с. 64, 68).

Фортифікація Ізмаїлу відображена на самому ранньому російському плані 1770 р. В цей час Ізмаїл залишався слабо укріпленим, в порівнянні з Кілією або Білгородом. Його хаотична забудова витягнулася уздовж берега Дунаю по лінії захід-схід між долиною Броска і т. зв.

Лебедячою канавкою, наближаючись за формою до прямокутника зі сторонами біля 2400×1000 м. З напільного боку ця забудова обнесена валом і ровом. За межі укріпленої території видається молдавська слобода (на схід від т. зв. Лебедячої канавки). План створення оборонної лінії підкорявся необхідності найпростішого захисту вже існуючих житлових районів, а не елементарним правилам фортифікації. Так, східні укріплення пройшли по тальвегу канавки, а не по високому правому берегу, як слід було б очікувати.

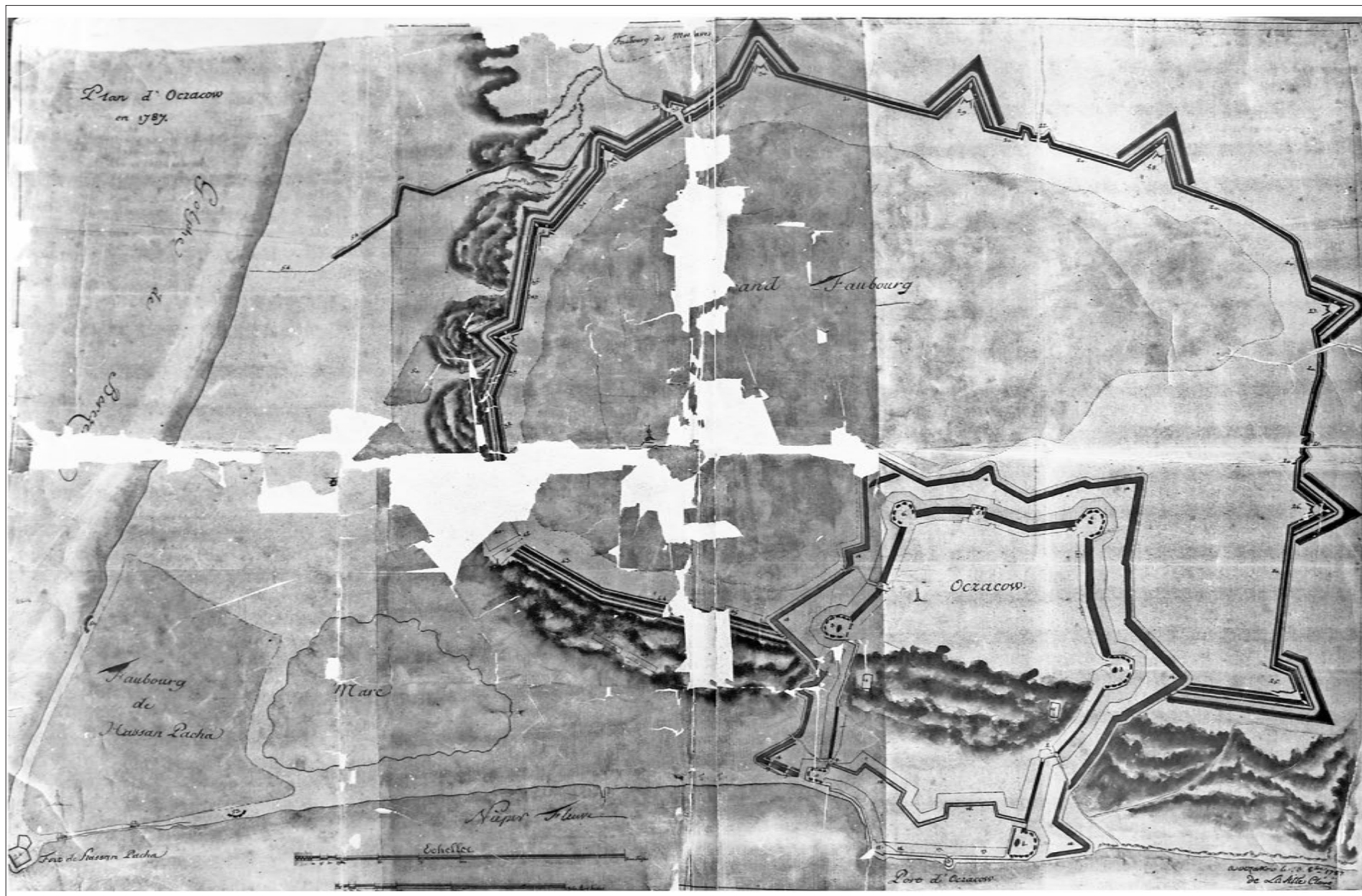

Рис. 91. Ситуаційний план Очакова за підсумками модернізації фортеці. А.-Ж. де Лафітт-Клаве, 1787 р. (ОВІМ, № 64, Доп. Ф.).

Придунайські схили і берег долини Броска не захищені взагалі. На зламах оборонного фронту влаштовані прості редути замість повноцінних бастіонів (рис. 37*).

З огляду на те, що на сході міська забудова значно висувається за межі первинної лінії укріплень (молдавська слобода), а на це потрібно багато років, оборонні рубежі виникли задовго до 1770 р. Мабуть, ще на початку XVIII ст., після татарського повстання 1702-1703 рр. (Смирнов 1887, с. 671). Окрема батарея розташована на дунайському острові, в гирлі долини Броска (на північний захід від міста) (рис. 37-38*. п. 3). Згодом на її місці виникне артилерійська вежа Табія (рис. 92). На північ з міста ведуть чотири дороги, кожна з яких на виїзді охороняється батареєю. Низька якість укріплень міста свідчить про його другорядне значення в цей період в очах центральної влади.

Захопивши Ізмаїл 26 липня 1770 р. російські війська укріплюють трьома бастіонами хан, що розташовувався на березі, серед турецьких кварталів, в декількох десятках метрах на схід від Малої мечеті (рис. 37*) (Красножон 2015с, с. 107; Паламарчук 2017, с. 200). Версія В. О. Постернака, що ця споруда на прибережній ділянці (на російських планах позначена під літерою D) була замком кадія (Постернак 2015, с. 67, 70), звучить безпідставно. Згідно рапорту І. М. Голенищева-Кутузова на ім'я П. О. Румянцева (від 16 серпня 1770 р.), ця кам'яна будівля була двоповерховою, розміром 15×30 м. Для захисту гарнізону він пропонує зміцнити саме цю будівлю, що було зроблено до 30 вересня інженер-поручиком Северіциним (ЦДІАК. Ф. 246. Оп. 1. Д. 143; Паламарчук 2017, с. 197).

За рік перебування в Ізмаїлі (1770-1771 рр.), російські військові провели модернізацію зовнішніх укріплень (рис. 38*). Дві брами були розібрані (ті, що розташовувались у татарських і турецьких кварталах). По периметру з'являються бастіони або редути. У південно-західній частині, на мисі (вже не на острові), показано багатокутний бастіон (майбутня «Табія») (рис. 37* п.3). Інший, такий же, займав домінуючий у висотному відношенні мис із східного боку, на стику берегової лінії з яром Лебедячої канавки (майбутній «Кавальєр»). Хан, перетворений на цитадель бастіонного типу в центрі прибережної квартальної забудови (турецькі квартали) проіснував як мінімум до початку масштабних робіт

з модернізації фортеці, розпочатих у 1780-х рр. Так, на плані 1790 р. на її місці розташований хан без всяких додаткових укріплень. Цей же хан і Малу мечеть видно на відомій акварелі М. М. Іванова 1790 р. Російський військовий художник також відобразив мінарети трьох інших мечетей в межах міської забудови. Вони в точності співвідносяться з мечетями, розташованими щодо точки спостереження (з південного заходу), на планах початку 1770-х рр.

У 1774 р. російські війська залишили Ізмаїл, а місто перетворилося на центральну ланку Нижньодунайського оборонного рубежу османського прикордоння в Північному Причорномор'ї. Інженер А.-Ж. де Лафітт-Клаве у 1787 р. характеризує Ізмаїл, як велике місто населене турками, греками, вірменами, євреями і татарами. «З боку поля він закритий окопом, який має в деяких частинах маленькі бастіони, фаси яких не більше боків, з'єднаних довгими куртинами. Рів його дуже вузький, не вимощений каменем, за винятком деякої частини [...], якої кам'яна сторона укріплена контрфорсами. Його парапети і вали не мають потрібної товщини і внутрішня вимостка парапету складається з шарампасів, або тину за турецьким звичаєм. З боку ріки немає ні окопу, ніякого захисту». Вочевидь, саме «бастіон Табія» у А.-Ж. де Лафітта-Клаве названий «кам'яною з казематом батареєю»⁶³. Ці укріплення в Ізмаїлі «розпочато» «за 10 років» (тобто у 1777 р.). Місто «не здатне до великого опору, як з боку поля, так і з боку річки» (Описание пути 1821, с. 71-72).

У 1789 р. за проектом цього інженера тут розгортається будівництво фортеці сучасного бастіонного типу (Ришельє 1886, с. 153). Сучасні ізмаїльські дослідники уточнюють, що роботи було розпочато у 1782 р. (Постернак 2015, с. 75-76; Паламарчук 2017, с. 200-201), але їх обсяг до візиту А.-Ж. де Лафітта-Клаве, ймовірно, був виконаний невеликий, судячи з його опису міста. У османському архіві зберігся план 1781-1782 рр., який показує, що в цей час бастіонна фортеця лише планувалася до будівництва (BOA PLK. P 839). На зображенні суміщені дві лінії укріплень: реальна, що збігається з планами 1770-х рр. і проектна, втілена, ймовірно, лише наприкінці 1780-х рр. (рис. 41*).

А.-Ж. де Лафітт-Клаве взявся завершити розпочате. Оборонні лінії нової фортеці повторювали містами напрямок старих укріплень з урахуванням розвитку міської забудови. Молдавську

⁶³ Згідно з кресленнями Ф. Смітта, товщина стін батареї сягала 3,6 м, висота 8,2 м. У ній розміщувалося 11 артилерійських амбразур (Смітт 1866, с. 398) (рис. 93).

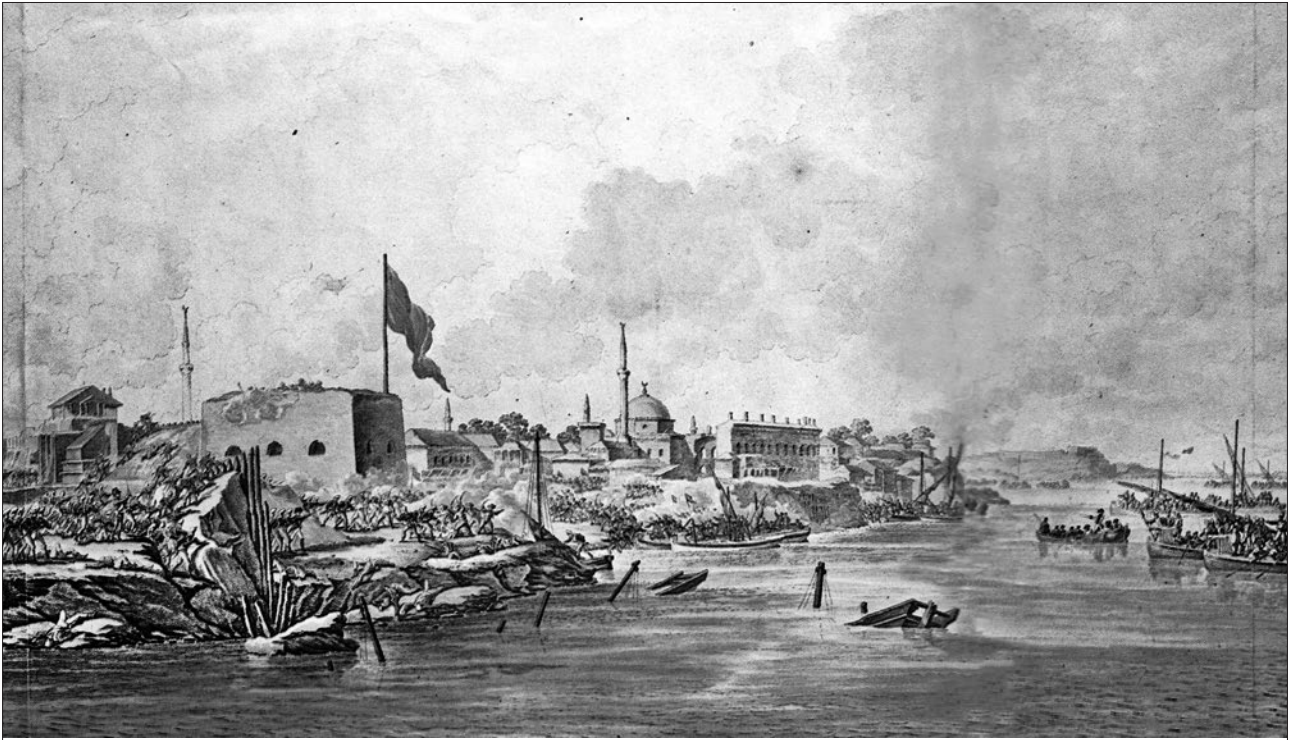

Рис. 92. Штурм Ізмаїла. 1790 р. М. М. Іванов (Şlaras 2016, р. 171).

слободу включено до складу нових укріплень (т. зв. Нова фортеця), що негативно вплинуло на обороноздатність всього комплексу. Лінія укріплень з'являється і на західному боці, де будується Броська брама (рис. 39* п. 2). Але замкнути оборонне кільце в Ізмаїлі так і не спромоглися – з боку річки збудовано лише кілька автономних редутів. Грудневий штурм військ О. В. Суворова показав два вразливих місця в обороні нової фортеці – в південно-західному розі (район Табії) та по всій прибережній смузі. Саме під Табією, берегом, колона гренадерів Золотарьова прорвала оборону міста, протиснувшись береговою смугою до фортеці. З усіх видів укріплень їй заступав шлях лише тин.

Загальна оцінка проекту А.-Ж. де Лафітта-Клаве негативна. Він обніс валами міські квартали з їх заплутаними, тісними і вузькими вуличками. Проведені роботи були модернізацією старої системи оборони. Так, нова Бендерська брама співпадає в розташуванні зі старою лінією укріплень 1771 р. (рис. 39* п. 5). Північна сторона валу 1771 р. в напівзруйнованому вигляді як і раніше зображена на планах межі 1780-90-х рр.

У 1791 р. за свідченням Кампенгаузена фортеця Ізмаїл складалася лише з п'яти незакінчених бастионів Ravekin (равелінів?). Барон називає ім'я другого інженера – Ріхтера, який брав участь у будівництві фортеці напередодні російсько-турецької війни (Campenhausen 2001, р. 873; Гарнич 1952, с. 6).

Недоліки проекту А.-Ж. де Лафітта-Клаве змусили Порту знову приділити пильну увагу розбудові Ізмаїла, незважаючи на те, що його бастионні укріплення, спроектовані в кінці 1780-х рр., залишалися найновішими у регіоні. У період тривалої і масштабної модернізації фортеці 1792-1795 рр. в роботах беруть участь Ф. Кауффер (1794-1795 рр.), англійські інженери Джорж Фредерік Кохлер та Джон Спенсер Сміт (з 1792 р.) (Hitzel 2000, р. 240), які перебудували її майже повністю (рис. 94)⁶⁴. Саме цю фортецю видно сьогодні в рельєфі місцевості. На даному етапі Нову фортецю (східний сектор) було зруйновано, оборонна площа стає більш компактною (рис. 40*). У північній частині полігону окремою лінією виділено цитадель. Північний фронт отримав додатковий бастион. У

⁶⁴ В. О. Постернак та М. О. Шлапак помилково приписали Ф. Кауфферу розробку ще одного проекту реконструкції фортеці, від 1797 р., посилаючись на його архівний план: «Plan d'une partie de fortifications de fortresse d'Ismail» (РГВИА. Ф. 465. Оп. 1. Д. 30; Şlaras 2016, р. 174-175), який не має дати. Насправді, це деталізований фрагмент генерального плану реконструкції східної ділянки фортечного фронту 1795 р. (Şlaras 2016, р. 177. fig. 143) (рис. 94). Один з авторів на цій підставі робив передчасний висновок про новий етап реконструкції фортеці за вказаним, не існуючим проектом, у 1798-1806 рр. (Постернак 2015, с. 93).

прибережній частині з'являються два великих напівбастіони з реданом, фортечний фронт замикається по всьому периметру.

Після закінчення будівництва над брамами фортеці було вмонтовано однакові мармурові плити з текстом пам'ятного змісту і датою закінчення будівництва. Згідно з експлікацією на малюнку 1819 р. авторства Літова вони розташовувалися на внутрішніх сторонах Хотинської, Бендерської, Кілійської, Царгородської брам (Şlapas 2016, p. 286; РГВИА. Ф. 349. Оп. 13. Д. 1119).

Три плити з цієї групи пам'яток епіграфіки мені вдалося виявити у січні 2014 р. в фондах Музейного національного комплексу «Молдова» в Яссах. Елементи різьблення на всіх майже однакові. Напис розміщений в нижньому лівому кутку в невеликій (незважаючи на значні розміри плити: 1,21×0,92 м) прямокутній рамці (рис. 95, 96). Османська мова, каліграфія стилю насталік.

Текст:

اثر خانه محمد راشيد بناء قلعه اسمعيل سنة ١٢٠٩

Переклад:

«Витвір [представника дома?] Мухаммада Рашида, управляючого будівництвом фортеці Ізмаїл. Рік 1209»⁶⁵.

Рік 1209 за хіджрою припадає на період з серпня 1794 р. – до липня 1795 р.

Опис і фотографія однієї з цих плит вперше опубліковані І. Спафарсисом. Він пише, що в період зберігання в Одеському музеї старожитностей їх було чотири (Спафарсис 1915, с. 165-167). Другий знімок (зроблений мною в Яському музеї) видала М. О. Шлапак (Şlapas 2016, p. 294). Але видавнича якість та формат обох публікацій, на жаль, не дозволяють розібрати саму текстову частину лапідарного пам'ятника. Тому мною згодом було опубліковано знімок саме цього, найбільш інформативного фрагменту плити, загальне фото і картограму (Красножон 2017b, с. 30).

Отже, в Румунію плити вивезли під час Другої світової війни з ОАМ. В Одесу вони потрапили після скасування військового статусу фортеці за підсумками Паризького мирного договору 1856 р. Таким чином, напис з Ізмаїльської фортеці є пам'ятним, будівельним, та пов'язаний з останнім етапом модернізації оборонного комплексу (1792-1795 рр.).

У 1989 р. вперше в історії Ізмаїльської фортеці були проведені її археологічні дослідження (під керівництвом А. О. Добролюбського). Розкоп був закладений на березі навпроти Успенської церкви, на південь від неї, ближче до берега. Згідно з висновками авторів розкопок, досліджене місце «не було зачеплене фортифікаційним будівництвом другої половини XVIII ст.» (Добролюбський, Дынник 1990, с. 168). Розкопками виявлені у верхній частині нашарувань два «чорноземних вали», які перекрили ями з монетою 1562 р. або 1620-х рр. Тому, на думку автора розкопок, нижній і верхній вали були побудовані на початку та в середині XVII ст., являючи собою першу фортифікаційну систему Ізмаїла, що співвідноситься з початковим періодом існування міста (Добролюбський, Дынник 1990, с. 176) (рис. 97).

Цей висновок суперечить основному змісту публікації: монетні знахідки із закритих комплексів можуть датувати нижню хронологічну межу появи валів, що його перекривають. Верхня залишається відкритою. Судячи з того, що розкоп був розбитий на території вірменських житлових кварталів, про фортифікацію тут мови бути не може до будівництва берегових укріплень під керівництвом А.-Ж. де Лафітта-Клаве у 1789 р., які локалізуються на місці проведених розкопок. В такому випадку, монета першої третини XVII ст. з ями під валами співвідноситься з часом появи другої хвилі вірменської міграції в Північно-Західному Причорномор'ї.

Наприкінці 1790-х рр., плануючи модернізацію прикордонних фортець Північно-Західного Причорномор'я, турки стали віддавати перевагу приднайським фортецям. Крім Ізмаїла, настільки ж пильну увагу Порту приділяє розбудові Кілійської фортеці. При цьому для Ізмаїла Ф. Кауффер виконав вже друге масштабне перепланування та перебудову бастіонного фронту за п'ять років. Незважаючи на новизну останніх укріплень, створених в кінці 1780-х рр., проект А.-Ж. де Лафітта-Клаве передбачав перебудови. На тлі цих реконструкцій практично ніякої уваги Порту не приділяє після Яського миру прикордонним фортецям на Дністрі: Аккерману, Паланці, Бендерам, Хотину, всупереч прямим рекомендаціям французького інженера Ф. Кауффера (Красножон, Драгомирецький 2015). І тому були причини політичного характеру – Порту вже не була впевнена в здатності утримати Бессарабію в разі нового військового конфлікту з Росією в цьому регіоні.

⁶⁵ Автор вдячний О. Г. Середі та М. Тютюнджю за важливі уточнення при роботі з написом.

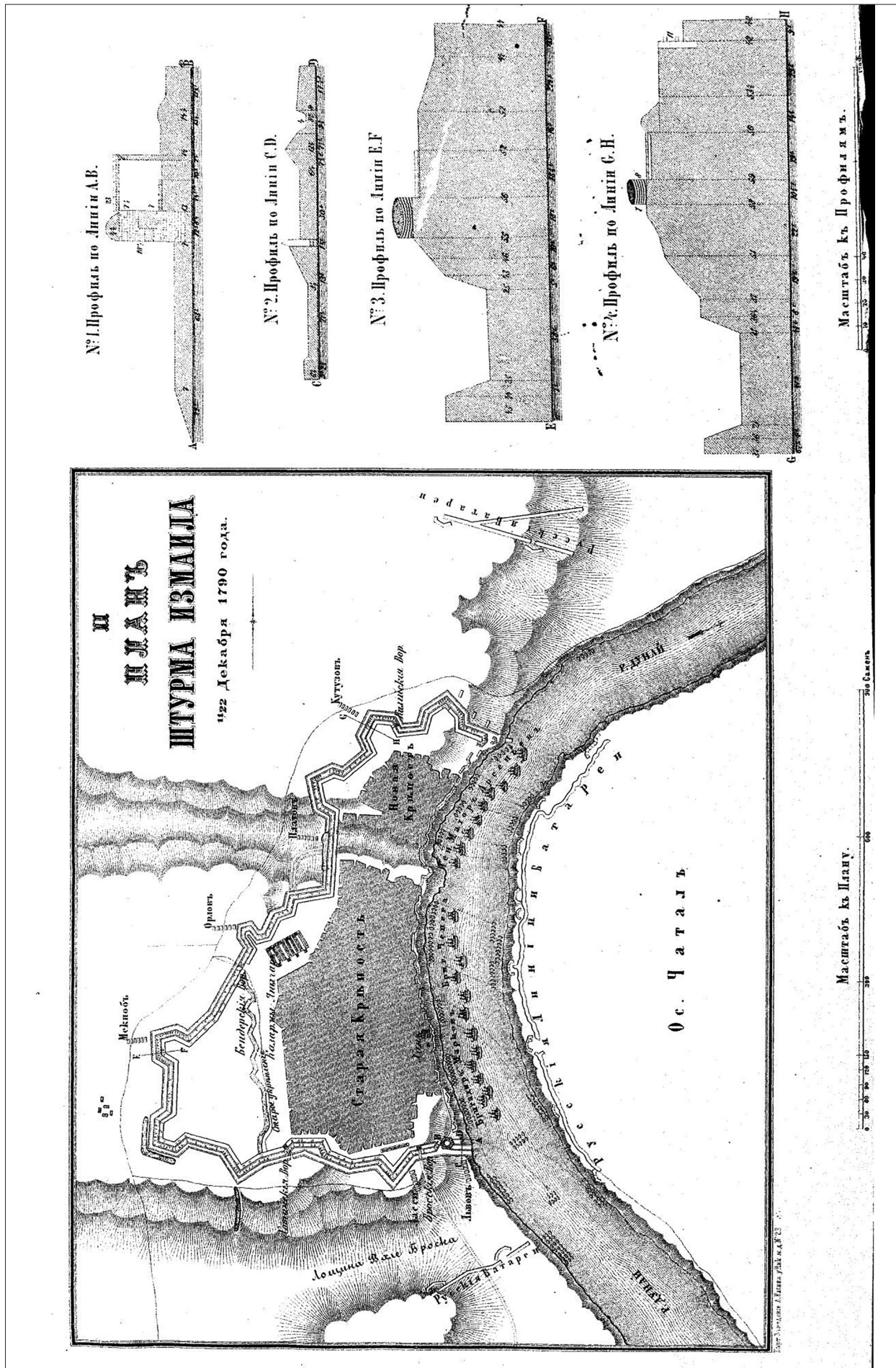

Рис. 93. План штурму Ізмаїла 1790 р. (Смитт 1866, р. 398).

Рис. 94. План Ізмаїла. Ф. Кауффер. 1795 р. Фрагмент (Şlapac 2016, p. 177).

3.4. Кілія та Аккерман: модернізація 1793-1798 рр.

3.4.1. Створення бастионної фортеці у Кілії (1794-1797 рр.)

Французький інженер на турецькій службі, Франсуа Кауффер, прибув до Північно-Західного Причорномор'я навесні 1793 р.⁶⁶ з наказом від султана провести інспекцію фортець регіону, дати оцінку їх боєздатності та організувати модернізацію. До таких планів Порту спонукали завоювання Російської імперії в Причорномор'ї за підсумками війни 1788-1791 рр., а також активні приготування росіян на новому кордоні вздовж Нижнього Дністра, які проявились у будівництві фортець Тирасполя, Аджидера (Овідіополь), Хаджибея (Одеса) та Кінбурна.

На початку осені 1794 р. Ф. Кауффер приступав до розробки проекту бастионної фортеці у Кі-

лії (план складений ним до 8 жовтня) (Шлапак 2011, рис. 3; Şlapac 2016, p. fig. 85). Він розробляє і контролює відразу декілька проектів: Бендери, Аккерман, Ізмаїл. Навесні 1795 р. інженер переїжджає до Кілії (Hitzel 2000, p. 241) для безпосереднього контролю над будівництвом, початок якому покладено в квітні. Але у 1796 р. у Кілії почалася чума і роботи відновили лише наприкінці весни 1797 р.

Згідно інформації австрійського агента у Яссах Жана Тімоні, Ф. Кауффер сюди знову приїжджає (з інспекцією) десь до середини травня (DIR. 1922, p. 825). За підсумками візиту інженером складений рапорт із «зауваженнями по влаштуванню фортеці» від 1 липня 1797 р. З нього випливає, що до даного часу роботи закінчено начорно, кам'яна фортеця XV ст. майже повністю розібрана (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 225. Л. 7).

На ситуаційному плані новий бастионний комплекс виглядає як правильний чотирикутник

⁶⁶ Відрадження до Бессарабії він отримує відразу після вступу на службу Османській імперії (на початку квітня 1793 р.).

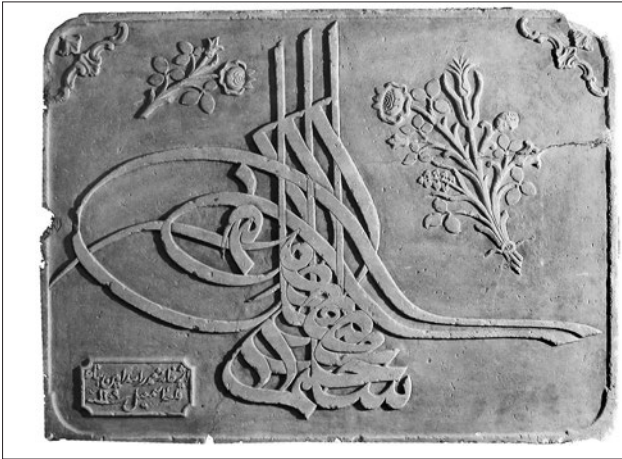

Рис. 95. Пам'ятна плита Ізмаїльської фортеці 1794-1795 рр. (Красножон 2017b, рис. 2).

Рис. 96. Картограма напису пам'ятної плити з Ізмаїла 1794-1795 рр. (Красножон 2017b, с. 29).

з розмірами сторін до 400 м (Şlapas 2008, fig. 3:25). Австрійський дипломат Меркеліус 2 листопада 1797 р. повідомляє, що дізнався «від пана фон Кауффера, який є інженером фортець, розташованих навпроти російського кордону: Хотина, Аккермана, Бендер, Ізмаїла та Кілії, про досконалу готовність» лише останньої з них (DIR 1922, р. 851-852), що не відповідає рапорту самого Кауффера від 1 липня 1797 р. (bastionну фортецю Кілії дійсно в основному споруджено, але вона ще вимагала ряд істотних доробок).

Знесення старої Кілійської фортеці відбулося майже в повному обсязі. Судячи з ситуаційного турецького плану, а також з плану Гартінга 1807 р. (рис. 98, 99), контури двох старих ровів в цей час ще простежувалися на поверхні. Малий внутрішній рів інженер залишив як додаткову перешкоду з зовнішнього боку цитаделі, яка також збереглася з двома вежами із чотирьох. Ф. Кауффер вписав її в структуру нового берегового bastionу (рис. 6, 99). Через рів перекинуто міст з колишньої брамної вежі.

У внутрішньому дворі цитаделі десь між 1770 р. та 1773 р. з'явився палац, який зберігся після модернізації 1790-х рр. Не знесли також хамам і мечеть у Великому дворі. До початку XIX ст. залишалися «п'ять кам'яних веж, з яких дві восьмикутні, а три чотирикутні» (Сапожников 2016с, с. 113) по периметру нового квадратного в плані bastionного комплексу, з теналями. Всі вони відзначені на турецькому плані кінця XVIII ст. (Şlapas 2016, fig. 86) (рис. 99).

Система подвійних напівbastionів в районі цитаделі, що повернута до Дунаю, має аналогії ще в двох фортецях найближчих територій: bastionному фронті Хотина (1713 р.) (рис. 100) та Арабата (1760 р.) (рис. 101, 102) (Красножон 2011d; 2013e, с. 90, рис. 2; Нестерова 2010). У всіх трьох випадках цей прийом застосовується на ділянках контролю за водними просторами. Ф. Кауффер запланував знести стару середньовічну фортецю у Кілії і отримав схвалення османської влади. Мабуть, це єдиний випадок для всього Північно-Західного Причорномор'я, коли нова bastionна фортеця в старому місті будується османами майже заново.

Однак виконання задуманого старанністю османських інженерів не задовольняло Ф. Кауффера. Мотаючись між декількома будівництвами і контролюючи їх хід одночасно, інженер заїжджає до Кілії, де за підсумками інспекції складає рапорт (1 липня 1797 р.), адресований «Блискучій Порті». Документ переповнений скаргами та погано стримуваним роздратуванням. Місцевим підрядникам зауваження могли б здатися прикладом дріб'язкової прискіпливості і нордичної педантичності.

Витяги з цього рапорту варто привести в цита-тах, щоб передати враження сучасника про ті труднощі, які супроводжували головні оборонні будівництва на передових рубежах імперії того часу, і ті технічні особливості, на які звертали увагу західні інженери, втілюючи тут свої проекти (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 225. Л. 7-8)⁶⁷ (рис. 103).

⁶⁷ Переклад з французької: О. О. Драгомирецький.

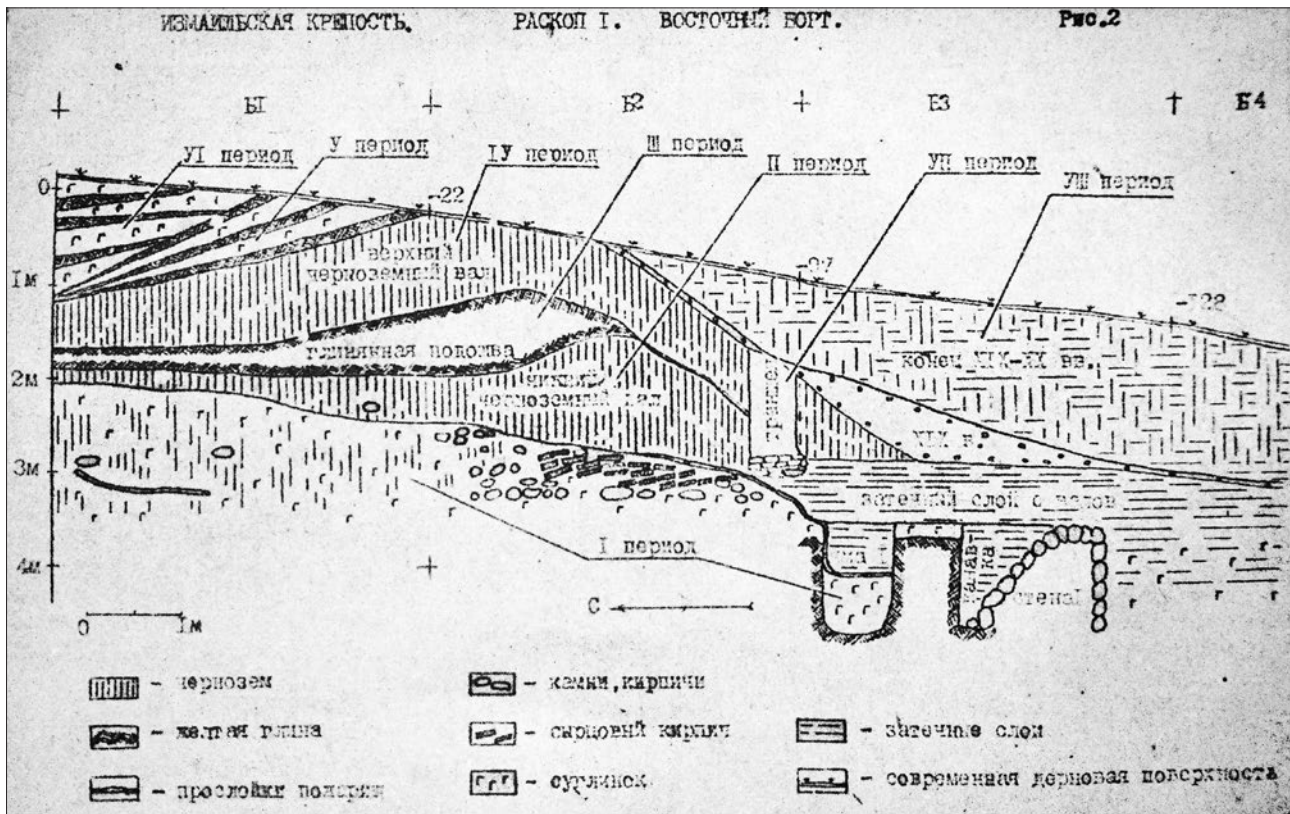

Рис. 97. Розріз валів Ізмайльської фортеці. Розкопки 1989 р. (Добролюбовский, Дынник 1990, с. 172-173).

Починає Ф. Кауффер з позитивного – нагадує, що він був призначений «Блисковою Портою для того, щоб розпланувати і здійснити будівельні роботи в цій фортеці». На той час у нього в запасі було «декілька задумок для здійснення проекту, який дасть йому ту важливу перевагу, яку і повинна мати фортеця такого рівня».

Насамперед, інженер думає про збереження висотних переваг. «Перш за все слід відшукати найвищу точку на цій природній ділянці, щоб визначити рівень прив'язки. Я вибрав в якості точки відліку виступаючий кут бастіону Султан Селім-Табія, і завдяки цьому зберіг панівне становище фортеці над містом, яке знаходиться на більш високій ділянці».

Найбільш вразливу ділянку – з боку Дунаю, Ф. Кауффер не обходить увагою: «Крім того, я зберіг панівне становище фортеці над річкою і над островом навпроти. До цього етапу робіт мої плани вдавалося виконувати в точності».

Але далі – суцільний негатив та професійні зауваження. Критиці виконання закладеного в основу модернізації Кілії проекту присвячена більша частина рапорту. «Але щодо зовнішніх оборонних споруд, таких як контрескарп, прикритий шлях і гласіс, я собі намітив опустити їх на 1 аршин (71 см – А.К.), щоб зберегти рів з водою. Будучи переконаним в тому, що осаджуючий не зможе ні

в якому разі під вогнем гармат фортеці прокласти траншею на тій ділянці, яка затиснута між Дунаєм і фортецею – тут ворог зустрів би тисячу перешкод. Але мої наміри не були здійснені [виконавцем] в цьому напрямку навіть близько, оскільки і не думаючи про те, щоб опустити прикритий шлях тут, обраний рівень був витриманий на інших фронтах. Потім [турецькі інженери?] встановили палісади на 5 аршин вище (3,6 м – А.К.), проти всіх правил грамотної фортифікації, згідно за якими встановлена для тину висота дорівнює 3 аршинам (2,13 м). Через ці неправильні дії, які від початку коштували багато грошей, було допущено помилку – тепер ворог буде прикритий настільки добре, що з фортечних валів не стане видно й цілий кавалерійський загін. І навіть найбільш укріплена брама виявляється уразливою через те що: 1) ворог буде користуватись прикриттям, 2) він зможе перешкоджати підвозу провіанту до фортеці через Стамбульську браму – єдину, передбачену для цього що створювало неоціненну перевагу для військового об'єкту».

Ф. Кауффер не розуміє причин такої халатності і вимагає від влади Османської імперії наказу на зміну висоти тину у Кілії. «З усім жалем повідомляю Блискокій Порті, що потрібно віддати наказ опустити палісади в цій частині зовнішнього кута прикритого шляху навпроти Паша Табії (південно-східний бастіон – А.К.), а також гласіс.

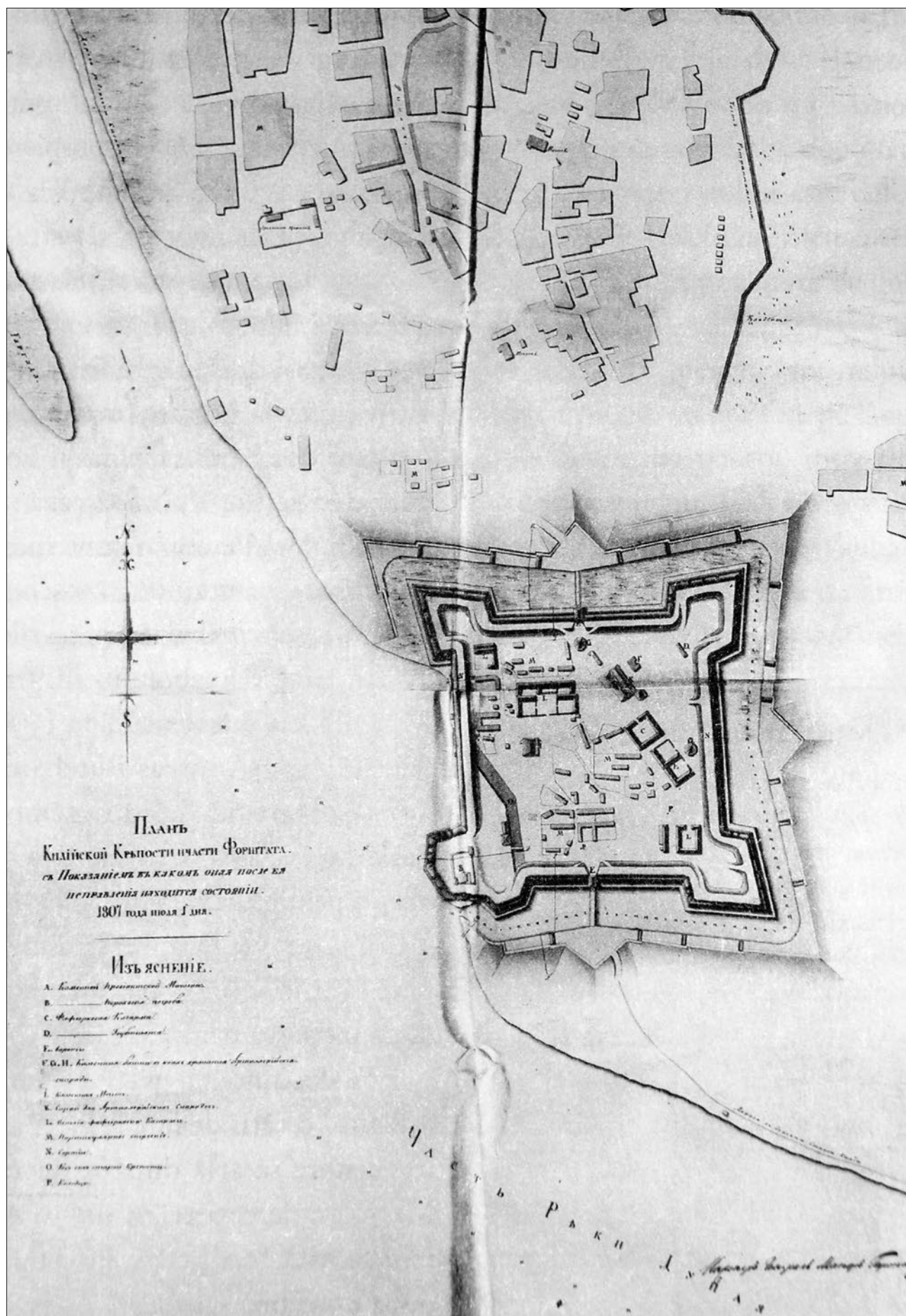

Рис. 98. План бастіонної фортеці Кілії. Гартінг. 1807 р. (Şlaras 2016, p. 110).

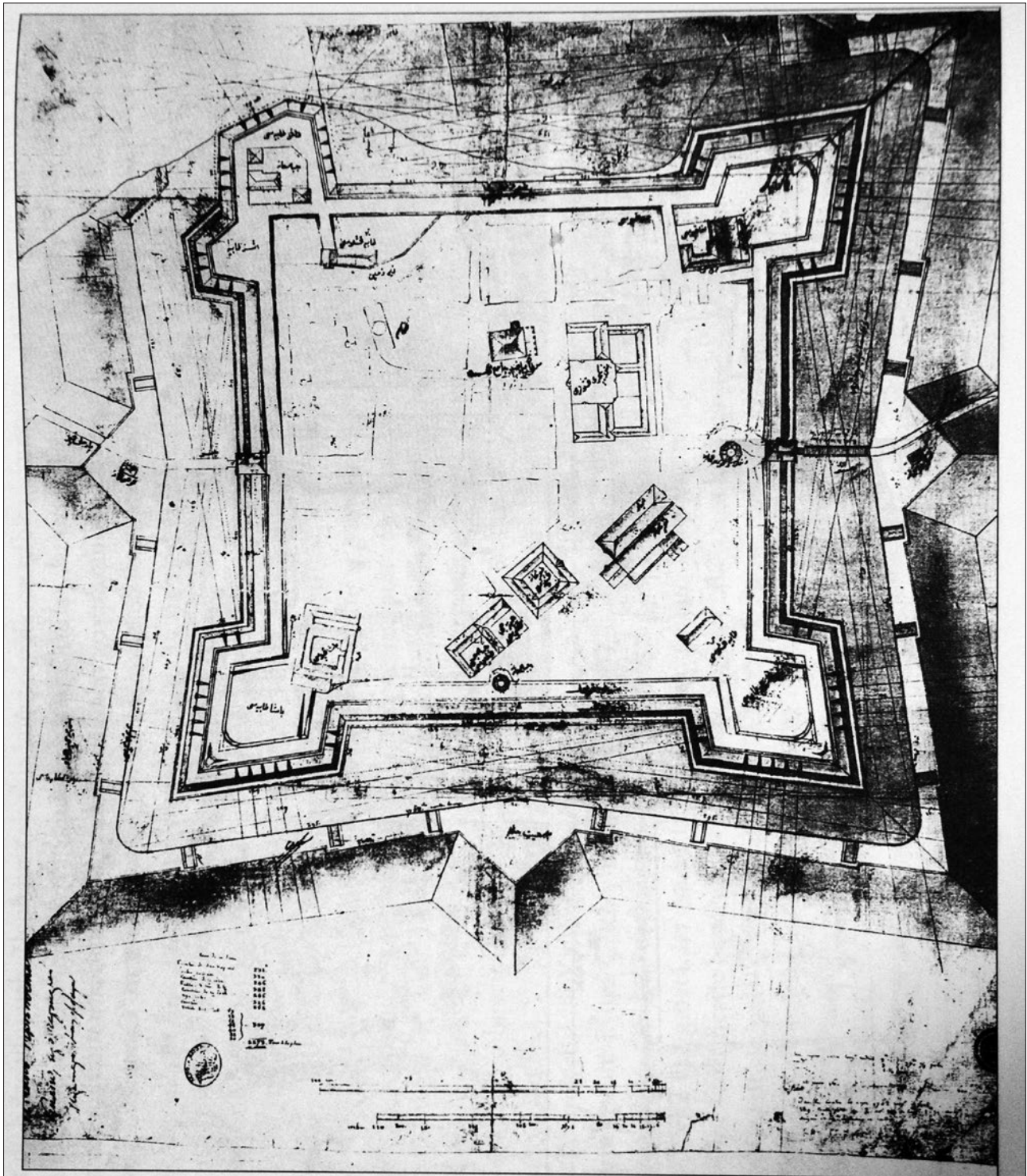

Рис. 99. Османський план бастіонної фортеці Кілії. Після 1797 р. (Şırac 2016, р. 108).

І це після того, як були витрачені всі гроші, щоб там насипати землю без будь-якої користі. Більше місяця робітники були зайняті тут роботою, яка є шкідливою для фортеці».

Вочевидь, інженер має на увазі відсутність узгодження скату брустверу земляного валу зі скатом гласісу.

В рамках налагодженої субординації француз не бачить іншого способу вирішити проблему

повторної установки палісаду, як повідомити про це в Стамбул. «1000 паль потрібно зрізати, заново відточити та поставити. Один робочий зможе зробити тільки три штуки на день. Потім опустити рівень гласісу до горизонту гребеня валу. Головний вал також занадто піднятий до [...], потрібно його опустити на 6-8 пармак (15-20 см), щоб відкрити для стрільців прикритий шлях [...]».

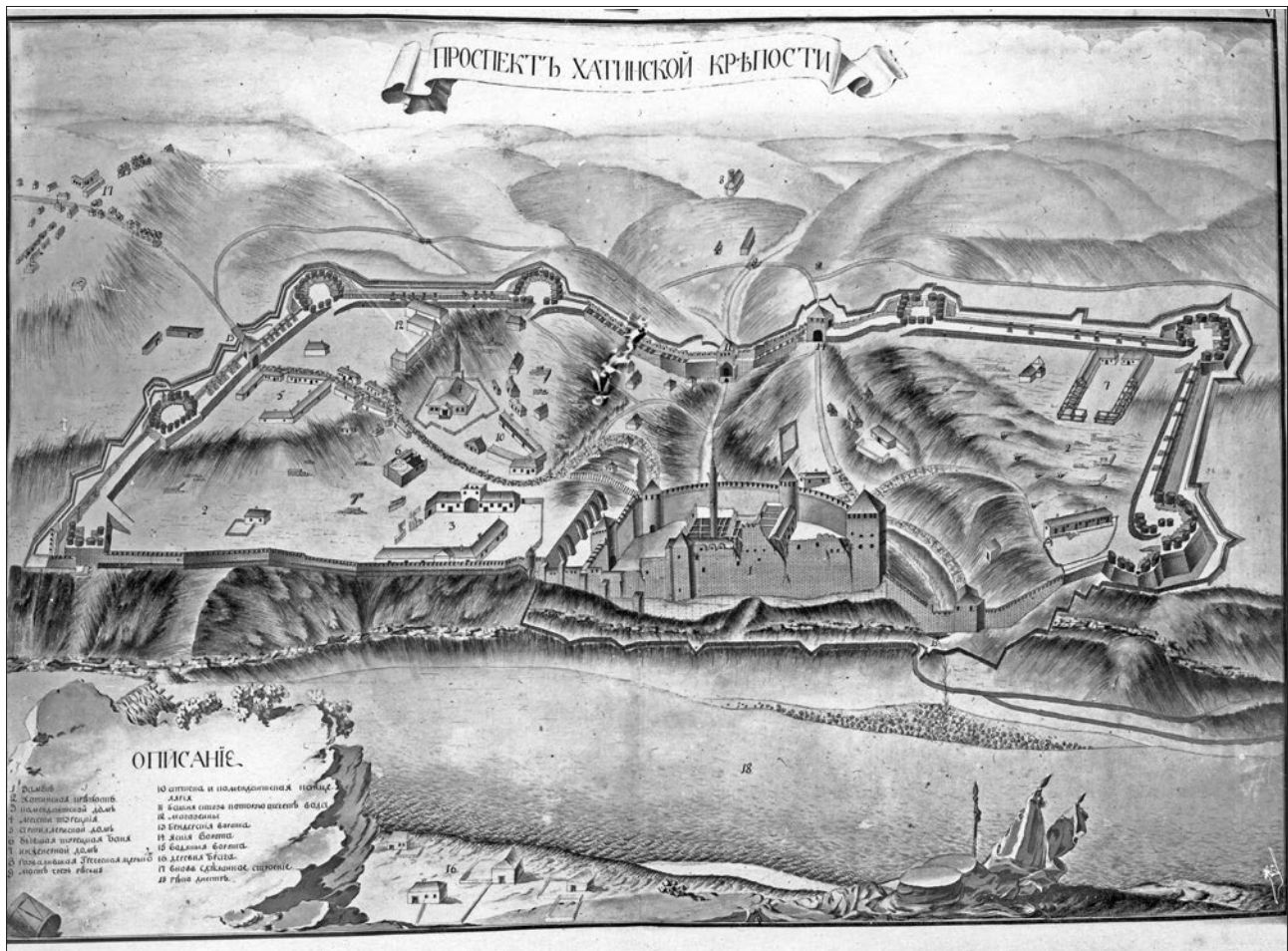

Рис. 100. Хотинська фортеця. План-проспект (1773-1775 рр.).

І далі: «За зразком існуючої брами в Бендерах, тут було побудовано по сторонах від прольоту дві кріпильні стіни, які утримують насип валу. Але у Кілії вони не приносять користі і навіть шкідливі. Не подумали про те, що в Бендерах обслуговувалася стара брама, яка не мала достатньої глибини і щоб зміцнити землю вала, інженер придумав стіни. У Кілії ж зовсім інакше, оскільки брама достатньої глибини і збігається з лінією скошу валу, потрібно її знести [...]».

Не обійшлося й без метафор: «Стамбульська брама, на прикритому шляху, звивиста як вуж, через що створює великі труднощі для доставки габаритних вантажів, яким потрібно запрягати по 6-8 коней в один візок. Брама, що звернена до міста, занадто широка і в разі її захоплення, ворог зможе пройти через неї колоною з 12 чоловік в ряд, і навіть більше [...]».

У цій частині йдеться про ґрунтові води, які надзвичайно високо закладені у Кілії до рівня денної поверхні (або маються на увазі розливи

Дунаю, що робить автору честь в обізнаності щодо властивостей місцевості). «В межах фортечної огорожі рівень двору знижений (винесено ґрунт) на 2 і навіть 3 аршини, в результаті чого взимку будуть утворюватися озера і жителям знадобляться човни, щоб добиратися від хати до хати. Потрібно обов'язково принести землі для підсипки, і не те щоб повернути колишній рівень, але дати можливість воді стікати так, як належить до Водяної брами (в південно-західній частині фортеці, навколо цитаделі – А.К.)».

Говорячи про принципи ведення облоги, автор передбачає найбільш передові на той час її методи, оскільки передбачає небезпеку навіть у зовнішньому рові «який оточує місто [і] є шкідливим для справи оборони фортеці. Потрібно буде його засипати, оскільки осаджуючий супротивник зможе скористатися ним як третьою паралеллю⁶⁸ [...]». Майданчики для гармат всюди занадто високо підняті і підставляють не тільки канонірів, але й самі гармати під руйнівний вогонь (дивіться

⁶⁸ Паралель – траншея, що оточує фортецю під час облоги для укряття від фортечного вогню. Метод «поступової атаки» на фортецю за допомогою паралелей був впорядкований де Віллем, а також вдосконалений С. де Вобаном.

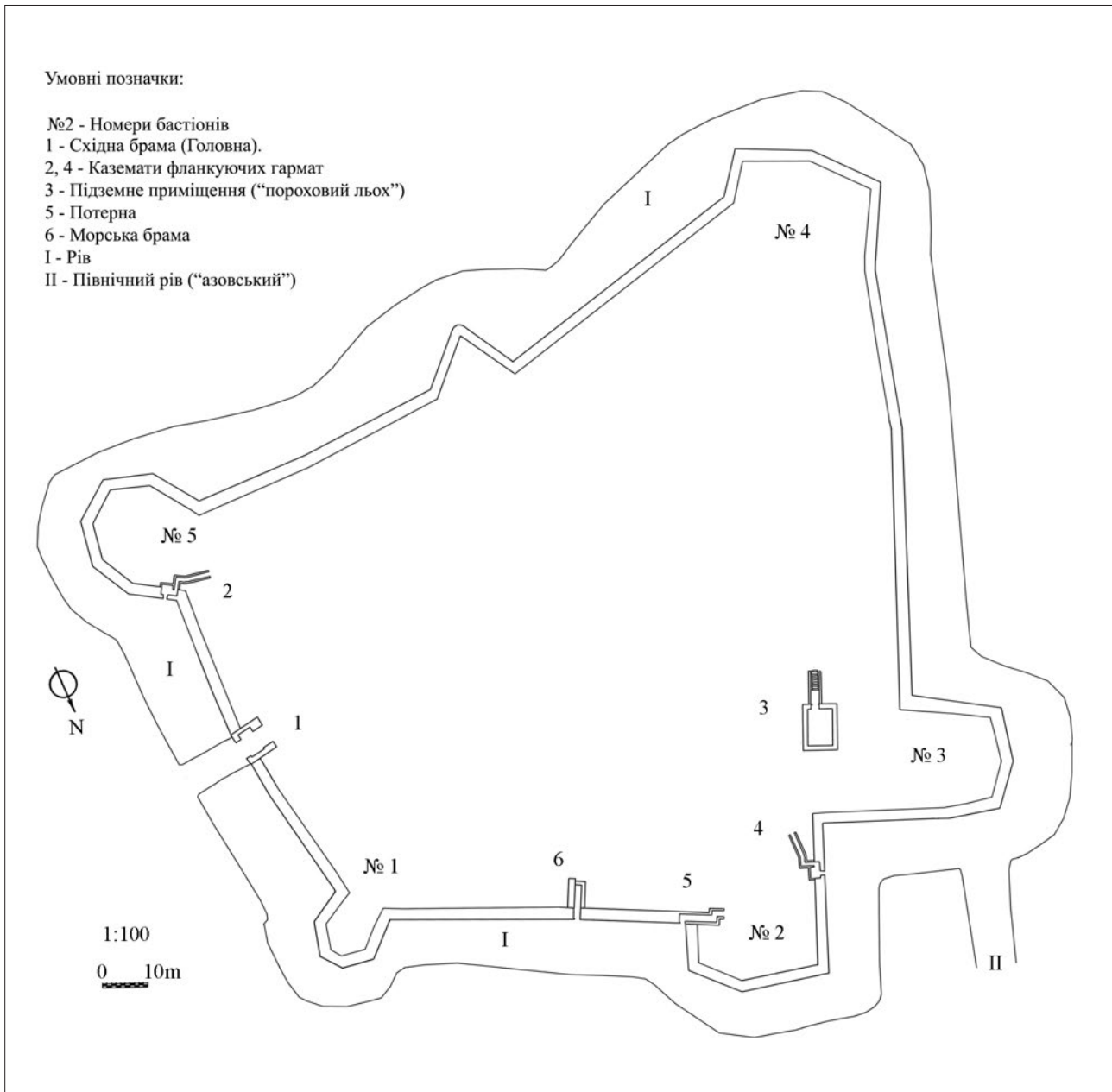

Рис. 101. Обмірний план фортеці Арабат (Красножон 2013е, с. 90).

розділ про Ізмаїл з приводу цього важливого моменту). Всі берми занадто низькі. Я не буду говорити про лінійні укріплення: ні про прикритий шлях, ні про вали, ні пандуси до валів, оскільки всі вони хоч і погано зроблені, але все ж ніяк не шкодять обороноздатності фортеці».

У підсумковій частині рапорту надано найбільш показовий приклад ставлення виконавців та інженера до дрібниць, які можуть завадити справі оборони, в певних обставинах, руйнуванням всього об'єкта без жодних сторонніх зусиль. «Облицювання деревом валів проведено зовсім не за правилами. Дерен поганої якості, взятий на відстані рушничного пострілу від фортеці, нарізаний квадратами по 7-8 пармак, та має не біль-

ше 8 пармак (20 см) в товщину і прикріплений до валу за допомогою дерев'яних кілків. Буде диво, якщо цей газон, змонтований на схилах валів таким чином, втримається протягом майбутньої зими, бо є створений невдалим способом».

3.4.2. Плани щодо модернізації Аккермана 1793-1798 рр.

Якщо у випадку з Кілією Ф. Кауффер власний проект був реалізований, то в Аккермані справи йшли набагато гірше. У підсумку інженер створив три великі проекти з модернізації фортеці у 1793 р. з різним кошторисом. Від повної перебудови, як це було у Кілії (Şırac 2016,

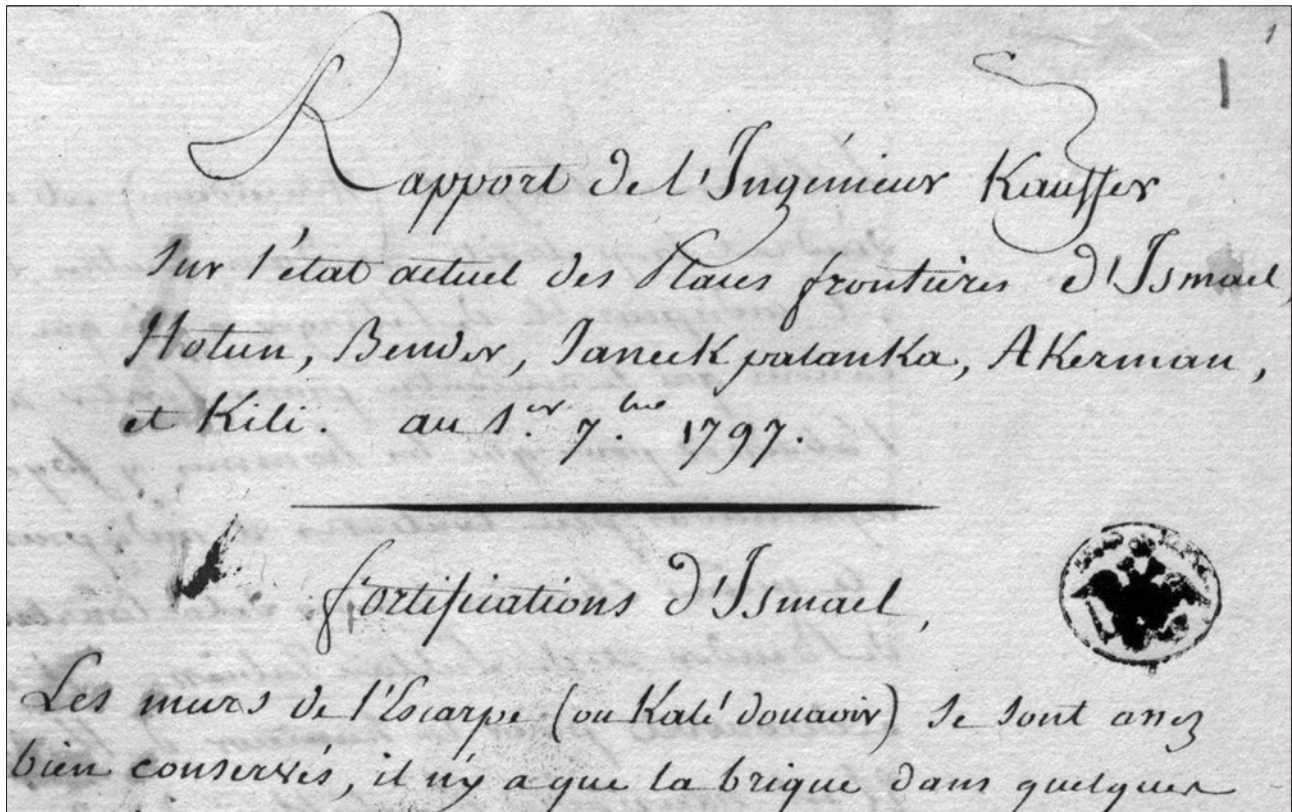

Рис. 103. Рапорт Ф. Кауффера. 1797 р. Перша сторінка. Фрагмент. (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 225. Л. 7 8).

р. 105-108), до малобюджетного варіанту створення внутрішніх артилерійських батарей. Саме останній варіант було обрано владою, та реалізовано лише у 1798 р. Ф. Кауффер на той час вже поїде з Туреччини.

У сучасних дослідженнях з історії бастіонної фортифікації Дунай-Дністровського межиріччя повторюється давня (Біляєва 2012, с. 70, 219; Şlaras 1998, р. 48) теза про те, що бастіонний фронт в Аккермані «міг з'явитися» у 1707 р. «за наказом Ахмеда III, презентуючи французьку школу» (Şlaras 2016, р. 63).

Це припущення базується на помилковому уявленні про те, що зовнішня лінія кам'яних багатокутних веж Аккермана відноситься до типу «бастіонних» укріплень. Як аргумент, залучається свідоцтво хроніки І. Некулче. Відповідно до неї у 1707 р. молдавани привезли багато будматеріалів, в тому числі будівельний ліс і очерет (явно на випал вапна) до Бендер, Аккермана та Очакова (Neculcae 1990, р. 360-361). Правда, в джерелі не йдеться про типи побудованих укріплень в зазначених містах. Про бастіони в Бендерах, наприклад, мова може йти вже з 1705 р., а Очакові – лише з 1709 р.

На самому ранньому плані Аккермана (1770 р.) немає ніякої бастіонної системи або її слідів. Ніяких зовнішніх земляних укріплень типу гласісу

або бастіонних валів. У безпосередній близькості від фортеці, у кромки рову в північно-східній частині, показано кладовище. Датування деяких його поховань відносяться до XVII ст., що означає відсутність будь-яких будівельних робіт із зовнішнього боку контрескарпу протягом тривалого часу до моменту створення плану. Вочевидь, гласіс навколо фортеці з'являється між 1770 та 1793 рр. (рис. 1*, 3*). Один з варіантів датування, що був висловлений раніше – XVII ст. (Красножон 2012с, с. 402), більш сумнівний, оскільки вимагає підтвердження датувань поховань та чіткого розуміння: чи вони були впущені у насип або перекриті нею. Ще менш імовірним здається припущення щодо появи гласісу у XV ст., в період до османського завоювання (Кравченко 1986, с. 19; Богуславский 2001, с. 31).

Відомим є план Є. Ферстера 1807 р. з демонстрацією тенального фронту периметром старої фортеці (Şlaras 2016, р. 74, fig. 56). Але цей план не ситуаційний, а проектний, він створений в період ведення російсько-турецької війни. Теналі накладаються за планом на житлові квартали, що не могло бути при відображенні реальної обстановки.

Недоліки оборонної системи старовинної фортеці Аккермана озвучені ще А.-Ж. де Лафіттом-Клаве у 1787 р. На підступах до фортеці він

зазначив «пагорб, з якого легко обстрілювати її». Напільна сторона фортеці «погано захищена і не може чинити опір першим гарматним пострілам». У неї знаходиться кілька табіасів або батарей, розсіяних по різних місцях навмання і відбудованих з сапами або амбразурами з тину» (Описание пути 1821, с. 81).

Прибувши до Аккермана, Ф. Кауффер створює серію ситуаційних і проектних планів фортеці та міста влітку 1793 р. (Красножон, Драгомирецький 2015, с. 327-328; Красножон 2016с, с. 38-55). Картографічні роботи він розпочав у червні, створивши мінімум чотири ситуаційних і проектних плани міста і фортеці, не враховуючи кількох профілів та начерків від руки (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228; РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 21613; Бруйко, Сапожников 2000, с. 449-451).

Його авторству належить об'ємна доповідь щодо оцінки ступеня обороноздатності фортеці Аккерман з проектними пропозиціями щодо її модернізації. Документ має назву: «Доповідна записка про фортецю Аккерман, що передана Директорії в місяць Нівоз року 6» («Mémoire sur la forteresse d'Akermann remis au Directoire en Nivose de l'an 6») (РГВИА. Ф. 450. Оп. 1. Д. 820; Frumin 2001; 2011).

Текст рукописний, анонімний, від першої особи, в архіві зберігається без ілюстрацій. Авторство вдалося виявити за комплексним аналізом документа (Красножон, Драгомирецький 2015). На титулі значиться дата французького революційного календаря (відповідає грудню 1797 р. – січню 1798 р.), із зазначенням факту передачі документа у Директорію.

Ф. Кауффером фортеця характеризується як «невелика», хоча в розумінні сучасних дослідників її розміри значні (8,3 га). Ймовірно, інженер не вважав фортецею більшу частину оборонного комплексу – Цивільний та Торговий двори. Так, для позначення Цивільного двору вжито слово *la ville* (яке до XIX ст. у французькій мові означало «поселення, обнесене стінами»). Цитадель позначена як *le château*. Відомий лише один ситуаційний план фортеці Аккерман з французькою експлікацією: «Plan de l'état de défense de la forteresse d'Ackerman ou Bielgorod. 1793 р.» (авторства Ф. Кауффера?), де застосована та ж термінологія. Фортеця розділена на *la forteresse* (відповідає Військовому двору) та *la ville* (відповідає Цивільному двору). Не виключено, що саме цей план додавався до доповідної записки (рис. 104). Інший план (рис. 3*) за підписом інж. Ф. Кауффера (створений не раніше серпня 1793 р.), міг слугувати ілюстрацією вже до проектних рішень,

що озвучені в доповіді (т. зв. «схема проектних робіт, що супроводжує пояснення»).

В уяві автора доповіді цитадель (*le château*) відокремлена від міста (*la ville*) розділювальною стіною, яка обмежує еспланаду, «куди може відійти гарнізон, щоб отримати капітуляцію». Це і є сучасний Військовий двір. Автор наполягає на тому, щоб його площа залишалася вільною від забудови. Однак проектний план 1793 р. передбачав тут зведення чотирьох казарм (рис. 3*).

В якості головного заходу з модернізації оборонного комплексу пропонувалося створення з зовнішньої сторони середньовічних стін деяких укріплень для протидії облозі, яка ведеться «за всіма правилами» того часу (не інакше як бастіонного фронту). Три бастіони дійсно показані на плані 1793 р. проектною лінією жовтого кольору, прийнятою у французькій інженерній школі (Pedley 2012, р. 45), та носять назви: Паша Табія, Султан Селім Табія і Султан Валіде Табія (рис. 3*).

Характеризуючи стан об'єкту, автор також згадує «останні ремонтні роботи», що проводилися у фортеці. За їх підсумками окремі вежі у зовнішній лінії укріплень були розібрані у верхніх ярусах до рівня сусідніх куртин, після чого наповнені землею і перетворені на артилерійські платформи (рис. 2*). Місцями уздовж стін з внутрішньої сторони зведені неширокі барбети. Це перекликається з інформацією іншого плану фортеці і міста: «Carte topographique de la situation actuelle du Château d'Ackerman, et des Maisons établies dans les environs...» («Топографічна карта сучасного розташування замка Аккерман, будівель міста...»), складеного Ф. Кауффером 27 червня 1793 р. (рис. 2*). В експлікації автор повідомляє, що напередодні війни 1788-1791 рр. турки перетворили на батареї вежі № 7, № 15, № 17, № 19 та № 29 – згідно з теперішньою нумерацією (Красножон 2012с, рис. 2). Але при першому ж пострілі стіни платформ похитнулися, тому гармати довелося кинути. Ці конструкції Ф. Кауффер назвав «сміхотворно вигаданими [тими] особами, які дбали лише про власний інтерес на шкоду інтересам Імперії» (РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Т. 3. Д. 21608).

План 27 червня – перший ситуаційний план міста і фортеці Аккерман авторства Ф. Кауффера. На його створення інженер отримав спеціальний фірман від Порти. Але цей документ демонструє також схематичний варіант модернізації фортеці, згідно з яким в радіусі 200-400 м навколо старих стін, по лінії пануючих висот, пропонувалося звести бастіонний шестикутний фронт (автор

доповіді теж наполягає на тому, щоб «зайняти панівні висоти на підступах до фортеці, що зайняті кладовищами і садами»). Але проект вимагав знесення житлових кварталів і громадських будівель, в тому числі культових. Тому декількома місяцями пізніше інженер пропонує новий, більш скромний за масштабом проект трикутного в плані бастіонного фронту (рис. 3*).

У «Доповіді...» також згадано «подвійну фортечну стіну», яка за всіма ознаками відповідає нинішній північній куртині Військового двору, що примикає до північно-східної вежі цитаделі та протейхізми під нею (Красножон 2012с, рис. 2). Судячи з проекту 1793 р., тут мала знаходитися артилерійська батарея з 6 гармат. В кінцевому підсумку вона з'явилася разом з барбетом зі внутрішньої сторони. Насип зберігався до 1980-х рр. Шість відкритих артилерійських бійниць видно на верхній площині північної куртини Військового двору до цього часу.

Але на момент підготовки доповіді батарея ще відсутня. Автор наголошує на необхідності зведення тут «земляного парпету» з гарматами та жаровнями для ядер. Розжарені (запальні) ядра застосовувалися проти кораблів, а північна стіна Військового двору якраз звернена фронтом до портової гавані та корабельного рейду XVIII ст. (РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Т. 3. Д. 21608; Красножон 2016с, с. 40-41).

Надані в тексті ідеї модернізації фортеці відповідають проектним рішенням саме Ф. Кауффера від 1793 р. (рис. 3*). Вони майже збігаються навіть у деяких деталях. Так, за оцінкою автора доповіді, для підтримки обороноздатності фортеці потрібно 50 гармат, а на плані 1793 р. позначено 45 бійниць для артилерії в семи нових батареях.

Ці ідеї також повторюються в іншому документі Ф. Кауффера: «Rapport de l'Ingénieur Kauffer...», який складений 1 липня 1797 р. (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 225. Л. 5-6).

Зокрема, мова йде про необхідність збільшення в ширину «всіх гарматних майданчиків настільки, наскільки це потрібно для обслуговування артилерії». Додатковою вказівкою на авторство доповіді служить примітка № 6, де повідомляється, що інженер перебував у Бендерах, коли отримав інформацію від місцевих жителів про 5 тис. плотів, сплавлених по річці

для будівництва російських фортець на лівому березі Дністра, що співвідноситься з Тирасполем та Аджидером. Він не бачив цих плотів («мене переконували у Бендерах»), отже, потрапив туди після початкової фази будівництва російських укріплень (1792 р.)⁶⁹.

Ф. Кауффер був єдиним відомим французьким інженером, який керував будівельними роботами у Бендерах, починаючи з квітня 1793 р. до весни 1795 р. Він був також єдиним французьким інженером, який одночасно інспектував і сусідній Аккерман, складаючи рекомендації з модернізації об'єкту безпосередньо османському уряду (Hitzel 2000, р. 241). Інший його співвітчизник, який також працював у фортецях Північно-Західного Причорномор'я за завданням Порти – інженер А.-Ж. де Лафітт-Клаве, ще у 1788 р. був відкликаний до Стамбула, після чого повернувся до Франції, де був заарештований у 1793 р. та помер через рік у в'язниці (Бережок 2010, с. 151).

Датування документа визначається за кількома ознаками. У тексті тричі згадується мирний договір, після підписання якого Османська та Російська імперії отримали спільний кордон (в інспектованому, мабуть, районі). Йдеться про Ясський договір (січень 1792 р.). Причому «з моменту укладення миру», нагадує автор, «росіяни вже побудували три нових плацдарми від Очакова до Бендер на березі Чорного моря і річки (Дністер – А.К.)».

Ці «плацдарми» відомі: на березі Чорного моря – Одеська (Хаджибейська) фортеця, на лівому березі Дністра – Овідіопольська та Тираспольська фортеці. Всі три спроектував та побудував інженер Ф. де Волан, отримавши наказ на будівництво 16 червня 1792 р. (Бильбасов 1900, с. 537-538; Тимофеев 1984, с. 151, 156-159), а до кінця 1793 р. об'єкти були побудовані «начорно» (Деволан 1999, с. 8).

В кінці доповіді автор згадує про використання човна для огляду піщаного острова в гирлі Дністровського лиману. Це означає, що польовий матеріал ним було зібрано в теплий сезон, придатний до навігації. Таким чином, доповідь було підготовлено у період з кінця весни до початку осені 1794 р. Побічно це підтверджується самим Ф. Кауффером в іншому, складеному ним рапорті, 1797 р.: «Rapport de l'Ingénieur...», коли він повідомив, що пропонував спорудити три бастіони в

⁶⁹ Про ці плоті повідомляє і російська сторона. В указі від 17 червня 1792 р. Катерина II наказує катеринославському наміснику В. В. Каховському «приступити заздалегідь до заготівлі лісу, який зручно вам буде дістати у верхів'ях Дністра» для будівництва даних фортець (Бильбасов 1900, с. 537-538). Незабаром «частину потрібного лісу було відправлено до Овідіополя плотами по Дністру» (Курис 1881, с. 366-367).

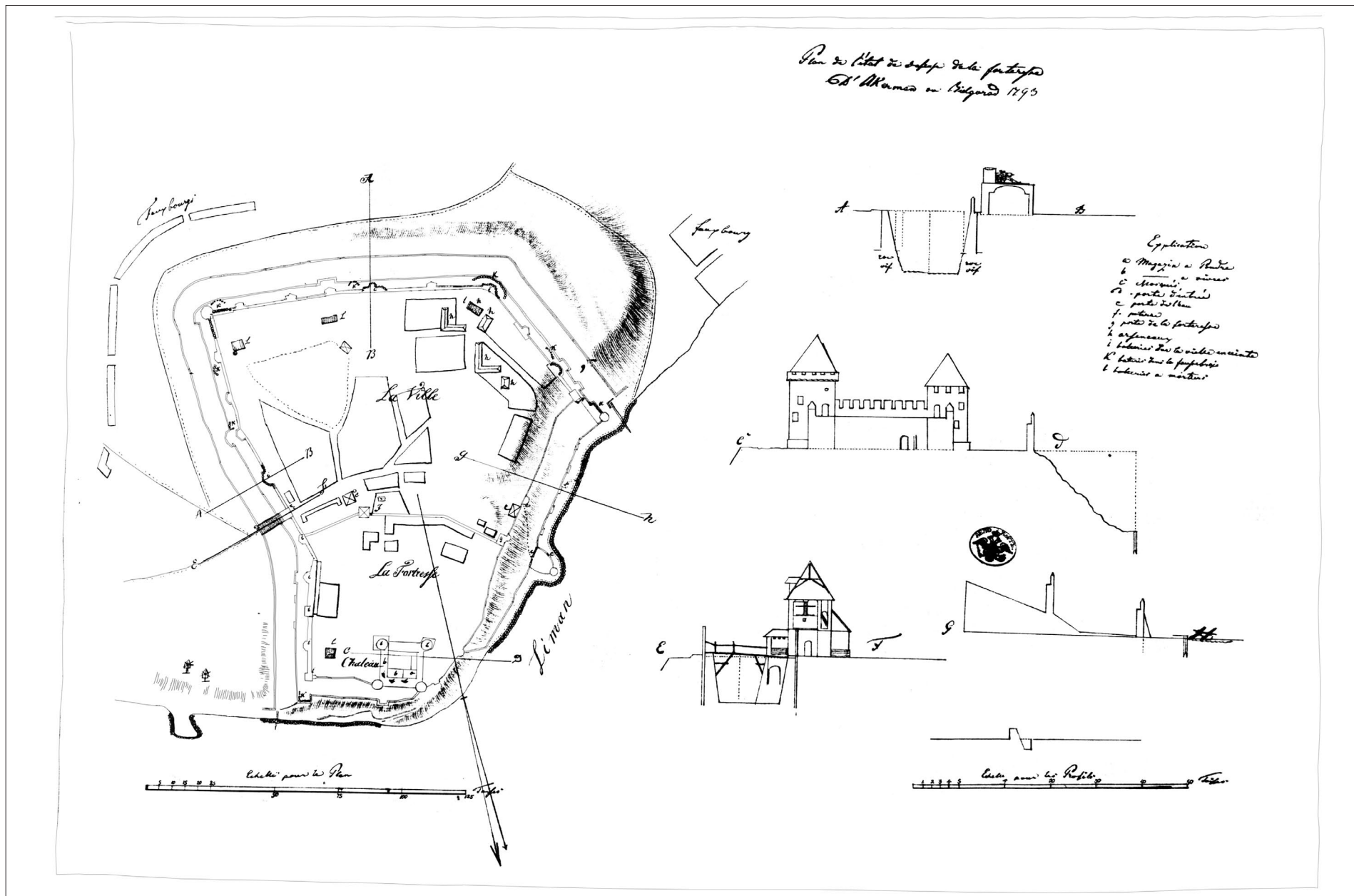

Рис. 104. «План стану оборони фортеці Аккерман або Білгород. 1793». (РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 21611).

Аккерманській фортеці ще у 1794 р., посиляючись на власні колишні пропозиції щодо модернізації укріплень, які повторюють положення анонімної доповіді: «Весь вогонь цієї фортеці – це прямий вогонь; абсолютно немає вогневого захисту у підходів до стін, до рову, критого шляху, ні біля інших частин її укріплень. Це велика помилка, яку можна виправити, тільки якщо побудувати 3 бастіони, які пропонував інженер у 1794 р. і які спочатку були прийняті Бл[искучою] Портою, а потім забути» (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 225. Л. 5-6).

Остання фраза показує, що проект модернізації не був реалізований як мінімум до липня 1797 р. Отже, дата на титулі доповіді (нівоз 6 року) вказує на час відправки документа у Директорію, а не на рік його створення. Втім, ми не знаємо, як документ потрапив до Франції і чи потрапив взагалі та яким чином він опинився у Росії. Політична ситуація в Османській імперії, Валахії і Молдавії у 1790-х рр. дуже цікавила європейські уряди.

Зокрема, численними французькими, австрійськими, венеціанськими шпигунами і дипломатами відстежувалася як діяльність самого Ф. Кауффера, так і процес модернізації османських фортець у Буджаку. Така пильна увага до регіону відзначилася в десятках архівних документів (DIR 1922, р. 85, 732, 825; DIR 1899a). На цьому тлі інтерес Директорії до «Mémoire sur la forteresse d'Akermann» не виглядає чимось винятковим, що намагався показати ще Д. Фрумін. На думку дослідника, причиною передачі доповіді до Франції могла слугувати тенденція до поступового зближення Директорії з Портою взимку 1797 р.⁷⁰

Інтерес французів до османських фортець біля кордонів Російської імперії став ознакою недружніх намірів у розумінні росіян. Це підтверджується діями імператора Павла I, який, побоюючись загрози нової війни з турками, 15 лютого 1798 р. віддав наказ привести у бойову готовність свої ескадри (Frumin 2001, р. 18).

Дата відправки доповіді у Директорію збігається з фазою перерви у військових діях між першою і другою антифранцузькою коаліціями. У першій коаліції ні Росія, ні Туреччина не брали участь. У другій (з вересня 1798 р.) вони виступали вже як союзники проти Франції. Але чи міг сам Ф. Кауффер свідомо брати участь у відправленні доповіді по Аккерманській фортеці у Директорію? Прямої відповіді немає. Відомо лише, що посол Франції в Стамбулі періоду Директорії, ймовірно, не тільки підтримував контакти зі

своїм співвітчизником, але й опікував його. Так, австрійський агент у Яссах, Жан Тімоні в донесенні 16 травня 1797 р. повідомляє: «Я дізнався з надійного джерела, що інженер Ф. Кауффер, якого, на прохання пана французького посла, віддічила Порта, знову повернувся на свою посаду» (виділено мною – А.К.) (DIR 1922, р. 825). На перший погляд, цей факт суперечить твердженням, що Ф. Кауффер постраждав від французької влади у 1792 р. через свої роялістські переконання (Hitzel 2000, р. 238). З формальної точки зору в цей період у Франції діяв Національний конвент, що передував Директорії.

Втім, загальновідомим є факт таємного співробітництва Ф. Кауффера з владою Російської імперії. Це могло стати причиною, через яку доповідь (або її копія) опинилася в архівах Москви. Влітку 1799 р. російський посол у Стамбулі В. С. Томара відправляє лист на ім'я Ф. В. Ростопчина. З послання випливає, що до кінця зими 1800 р. Ф. Кауффер зобов'язався поставити російському двору серію копій планів турецьких фортець і міст, за що російський посол призначив йому щорічну стипендію у розмірі 3000 піастрів. До листа додавався список карт з експлікаціями французькою мовою: «Державні загальні і спеціальні карти, які знаходяться у портфелі Ф. Кауффера, інженера на турецькій службі з 1792 р. Змінені, виправлені протягом власних подорожей». У списку є і плани Аккермана, виконані власноруч (Frumin 2001, р. 16-17). Його матеріали і лягли в основу колекції аккерманських французьких документів, що зберігаються в Росії.

У лютому 1801 р. Ф. Кауффер помер від пневмонії (Hitzel 2000, р. 240), тому співпраця з російською владою тривала не більше півтора року. Але яка передісторія цієї співпраці і в чому її причини?

Ф. Кауффер працював у Стамбулі у «Школі інженерів» (в рамках програми французької військової місії), поки не сталася Велика Французька революція 1789 р. Вона змусила інженера покинути турецьку столицю у серпні 1792 р. Інкогніто він відправляється на батьківщину, де був відразу заарештований через свої роялістські переконання (Hitzel 2000, р. 238). Звільнившись через кілька тижнів Ф. Кауффер повертається до Стамбула (Pedley 2012, р. 36-37).

У вересні відбулося відсторонення від влади французького короля і посол О. Шуазель-Гофсьє йде з поста, а потім вирушає до Росії, де у 1797 р.

⁷⁰ Насправді це зближення почалося набагато раніше. У рапорті від 10 травня 1795 р. Федерик Фоскалі повідомляє венеціанському дожеві з Пери про наполегливе підштовхування Францією Порти до війни з Росією (DIR 1899b, р. 277).

отримує посаду директора Російської академії мистецтв (Frumin 2001, р. 18; Hitzel 2000, р. 239). Ф. Кауффер залишається в Стамбулі, вступивши у березні 1793 р. на службу Османській імперії в якості військового інженера та картографа. Тепер він підписувався на турецький манер – «мухандіс» («інженер»). За службу отримував щомісячну платню в розмірі 500 піастрів, а починаючи з 10 березня 1793 р. – додаткові 100 піастрів на перекладача. На початку квітня 1793 р. Ф. Кауффер приступає до інспекції османських фортець в Бессарабії, де відпрацював в цілому 5 років (Hitzel 2000, р. 240, 241).

З огляду на особливості біографії Ф. Кауффера, початок його таємної роботи в інтересах Російської імперії міг статися за посередництва колишнього патрона О. Шуазель-Гоффе. Ці події розгортались на тлі другої коаліційної війни, 2 липня 1798 р. Наполеон висадився в Єгипті, а 9 вересня Османська імперія оголосила війну Франції.

У матеріалах, наданих Ф. Кауффером, російських дипломатів і військових могли зацікавити ті зміни в обороноздатності турецьких фортець Північно-Західного Причорномор'я, які відбулися в період після підписання Ясського миру.

Підвищена увага Порти до проблеми модернізації своїх укріплень в регіоні дала підставу російському полководцю О. В. Суворову вже у листопаді 1793 р. написати: «Турки готуються до війни [...]. Однак, було б нерозсудливо з їх боку починати війну, поки вони не приведуть свої фортеці у належний стан» (Суворов 1952, с. 252).

До літа 1797 р. роботи в Аккермані за проектом 1793 р. не просунулися ні на крок. Це впливає з того ж липневого рапорту, в якому інженер з подивом відзначає, що бастіони тут так і не були побудовані, незважаючи на погодження проекту Портою ще у 1794 р. (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 225. Л. 6).

Уряд зажадав від інженера новий проект модернізації фортеці, менш витратний. У своєму «Звіті про теперішній стан прикордонних фортець...» 1797 р. (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 225), а також в іншому, більш пізньому (не датованому) документі «Зауваження про захист кордонів, починаючи від Бендер і далі проходячи через Аккерман, Кілію...» (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228) Ф. Кауффер дає нові поради щодо посилення фортеці. Точніше, скорочує до мінімуму колишні плани перестройки. Суть їх зводиться до спорудження артилерійських батарей всередині периметру фортеці, відмова від бастіонів із зовнішнього боку рову.

У «Рапорті про теперішній стан прикордонних фортець...» від 1 липня 1797 р., інженер критикує укріплення Аккермана в рамках уявлень про сучасні вимоги до фортець з точки зору опору артилерійському вогню. І дає рекомендації, які були реалізовані згодом⁷¹.

А саме: «Вежі, які перевищують головний земляний вал на 3 аршини заввишки, є шкідливі [...]. Ядра і картечі, які потрапляють у вежі, будуть відколювати/відбивати від них безліч уламків, і все навколо стане дуже смертоносним. Потрібно буде їх зрізати до висоти земляного валу» (рис. 105).

Інженер ставить вкрай уважно до питання трамбування насипу гліссісу. Він сповнений гравію та каміння «розміром від горошку до яйця, який, коли в нього потрапить ядро, або просто мушкетна куля [...], справить враження картечі» через рикошет. Ф. Кауффер рекомендує просіяти землю в валах навколо фортеці і «усунути з неї дрібні камені».

У 1797 р. рів фортеці вже сухий, водою не заповнюється. Його гирла перекриті «стінами 1,5 аршини товщиною». Інженер пропонує посилити захист, створивши тераси і парапет з берм, «щоб там розмістити стрільців з рушницями». Вхід до рову у північному гирлі «є тільки один» – через вежу Емірлер Кулесі. Інженер пропонує зробити ще один під брамою (головною?), «і навіть третій вхід з боку Паша Табії» зі зручними сходами. Йдеться про запланований у 1793 р., але не побудований бастіон біля північного гирла рову (рис. 3*) (Красножон 2016с, с. 48-49).

Професійна оцінка Ф. Кауффером конструктивних і оборонних властивостей фортеці дуже ретельна. З високою педантичністю він звертається навіть до теми розчинів для мурування, що були застосовані у попередні часи. «Вапняний розчин, який використовували у кам'яному муруванні, складається з гравію або піску з каменями. Ось чому немає зв'язку в стінах та при найменшій (...), до яких призводить струс гармат, вони псуються і розчин обсыпається».

При цьому місцеві жителі вимагали посилення міста за допомогою зовнішнього укріплення, яке являло собою рів і вал не дуже високих захисних властивостей. Ф. Кауффер заперечує проти його спорудження (точніше поглиблення) в силу дорожнечі робіт (адже скелю доведеться «підіривати щоб прорити рів, що є дуже дорого»).

У дещо пізнішому документі: «Зауваження про захист кордонів починаючи від Бендер і далі...» (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228) Ф. Кауффер

⁷¹ Переклад з французької: О. О. Драгомирецький.

пропонує знести верхні брустверні виступи старих стін. До документа додається схема східного фронту фортеці, яка складена інженером (рис. 106). Вона цікава своєю фіксацією плану фортеці, що передуює періоду запланованої модернізації та дає нижню хронологічну межу для виконаних робіт не раніше ніж 1797 р. Так, на малюнку відзначено вежу № 7 без бічних прикладок (порівняй з рис. 5*), які з'явилися лише під час створення тут артилерійської батареї. Подібної конструкції, що підсилює із зовнішнього боку стіни, ще немає й в районі вежі №1. Не посилені ззовні і північна стіна Військового двору, що примикає до цієї вежі. Шість артилерійських бійниць на ній з'являються пізніше, після виконання масштабного проекту модернізації.

Саме про неї йде мова в наступному пасажі документа: «одна така ж у фортеці перед брамою біля Константинопольської пристані, одна батарея з 6 гарматами на терасі за цитаделлю». Пропозиція Ф. Кауффера також передбачала створення артилерійської батареї на місці Водної брами (т. зв. Водний барбакан). Всі рекомендації з рапорту були виконані (у 1798 р.). Результат можна спостерігати й досі.

У зв'язку з цими роботами господар Молдавії Олександр Каллімакі отримав від турецької влади в тому ж році «теплу подяку» за зусилля «з будівництва фортець у Кілії та Аккермані» (Iorga 1900, р. 253). Масштаб виконаних робіт не обговорений, але сам факт подяки на рівні господаря свідчить про їх значний обсяг. Сам Ф. Кауффер навряд чи здійснював нагляд за цим будівництвом, оскільки не пізніше середини літа 1798 р. назавжди виїхав із Бессарабії до Стамбула (Hitzel 2000, с. 242).

Показово, що Порта ігнорує первинний (1793 р.) радикальний проект Ф. Кауффера з модернізації не лише вкрай архаїчного Аккермана, але й інших середньовічних фортець на всьому протязі правого берегу Дністра, до самого Хотина. Так, інженер вважав недостатньою модернізацію лише старих об'єктів, рекомендуючи створити додаткові форпости між ними: як мінімум дві фортеці між Хотиним та Бендерами і ще одну між Бендерами та Аккерманом. З метою посилення кордону він пропонував зміцнити всі проміжні пости, які можуть бути придатні для забезпечення зв'язку між фортецями; влаштувати аванпости на кордоні ближче до річкових пере-

прав. Як добре відомо, османською владою все це зроблено не було.

Ймовірно, зневірившись, в одному з пасажів інженер прямо ставить в приклад потенційного противника: «врешті-решт, потрібно робити те ж саме, що росіяни». Російська влада зберігала на дністровському кордоні ініціативу за собою. Характерним прикладом служить переказана ним історія із захопленням турецького острова у гирлі Дністровського лиману. Створена на ньому російськими солдатами батарея дозволяла контролювати вхід до Константинопольського гирла лиману. Формально острів залишався нейтральною територією (або турецьким наполовину), але ворожий гарнізон не дозволив Ф. Кауфферу оглянути його навесні 1794 р. (Красножон, Драгомирецький 2015, с. 326).

Пасивність турків у справі захисту подністровських рубежів відзначає й російське командування. О. В. Суворов в «Рапорті про становище на південному кордоні» на ім'я Катерини II від 14 липня 1796 р. повідомляв: «Від Порти прикордонного занепокоєння немає: її фортеці ще не забезпечені достатніми залогами та артилерією, волохи і молдавани ними незадоволені по нарастаючій» (Суворов 1952, с. 546).

Крім того, турецька влада явно зазнавала фінансових труднощів в забезпеченні своїх будівельних проектів. Натяки на бюджетні проблеми помітні в рапортах і записках Ф. Кауффера. Раз у разі він звертає увагу на недбалість у витрачанні коштів турецькими колегами, або ж демонструє особисту ощадливість, пропонуючи власні рекомендації («тільки через економію я не зробив приміщення для казарм з казематами» і т. п.). Вочевидь, за певних причин, Порті довелося вибирати між фінансуванням реконструкції дністровських та дунайських фортець. І якщо юридично кордоном Османської та Російської імперій в Північно-Західному Причорномор'ї у 1790-х рр. залишався Дністер, то фактично турки зробили ставку на посилення саме дунайського кордону.

Отже, аналітичну доповідь щодо стану Аккерманської фортеці було створено інженером Ф. Кауффером влітку 1794 р. (дата на титулі не має відношення до часу появи документа). У 1797 р. він деталізує основні тези в двох інших коротких рапортах і пропонує проект модернізації фортеці з мінімальними витратами⁷².

⁷² У травні 1797 р. з'являється непряма вказівка на патронаж послом Директорії в Стамбулі інженера Ф. Кауффера. У грудні 1797 р. доповідь «Mémoire sur la forteresse d'Akermann» кимось було підготовлено до відправки у Директорію. В середині літа 1798 р. Ф. Кауффер назавжди покидає Бессарабію. У вересні Порта і Росія оголошують війну Франції. Влітку 1799 р. інженер починає таємні переговори про переправлення документації до Росії. В такому випадку з березня 1793 р. до лютого 1801 р. він міг працювати в інтересах мінімум трьох країн.

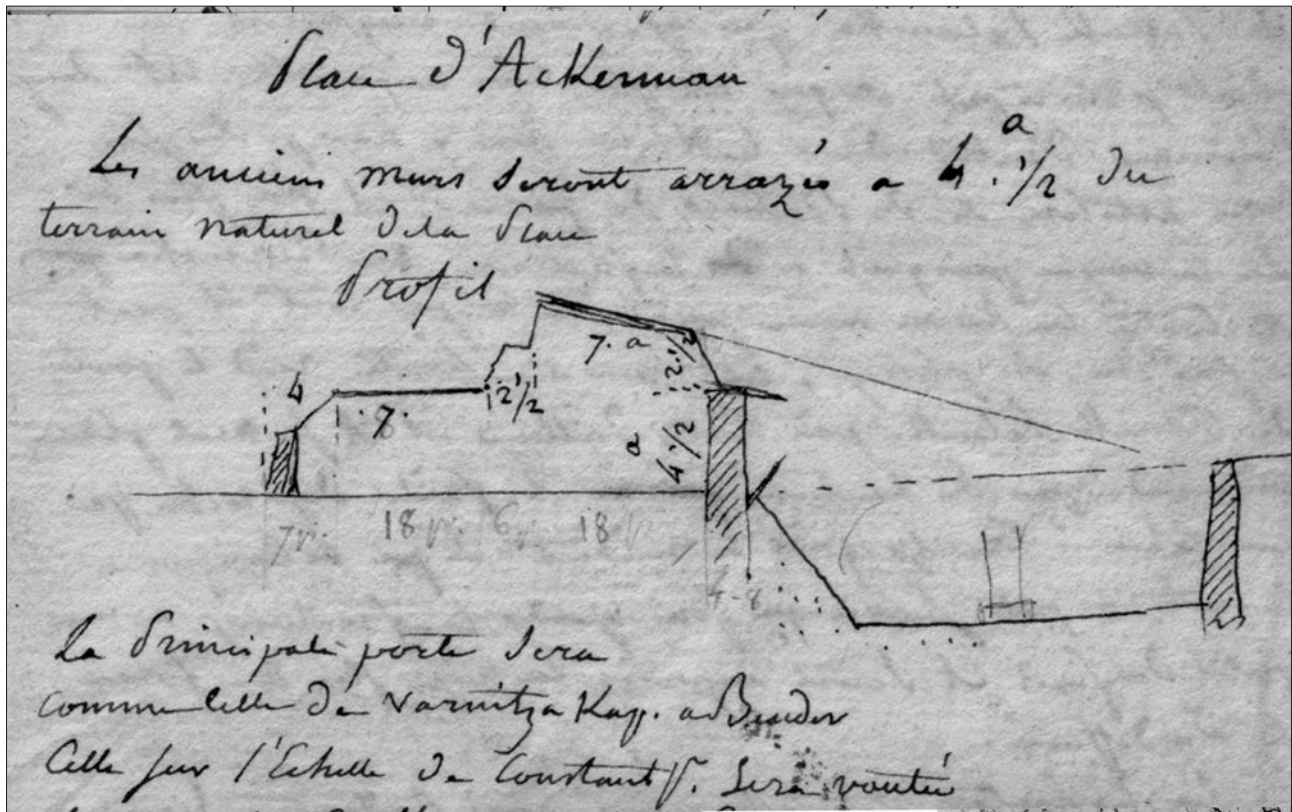

Рис. 105. Вали та рів Аккерманської фортеці. Ф. Кауффер. Схема з рапорту 1797 р. (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228).

Втім, реалізовані у 1798 р. роботи з модернізації фортеці виявилися наймасштабнішими з кінця XV ст. Вони призвели до планувальних та конструктивних змін середньовічного оборонного комплексу в Аккермані. За проектними планами Ф. Кауффера цей етап модернізації був спочатку помилково датований 1793-м р. (Шлапак 2001, с. 201; Бруяко, Сапожников 2000, с. 443-451; Красножон 2012с, с. 369-370). Нова інформація джерел (в тому числі й новий погляд на колишні картографічні матеріали), дозволяють відкоригувати цей висновок, уточнивши загальний підсумковий варіант будівельної періодизації пам'ятки (рис. 5*).

3.5. Хаджибей у 1765-1789 рр.

3.5.1. Проекти посилення фортеці

У 1706 р. граф П. А. Толстой у створеному ним «Описі Чорного моря» відзначає пункт Ходжабагі між Білгородом та Очаковим. Посол вказує, що при ньому «є добрий порт, однак на пустельному місці, і немає там поселення ні великого, ні малого» (Толстой 2006, с. 95).

Наскільки «добрим» цей порт був, судити важко. Про Хаджибей, як населене місце можна говорити напевно з 1709 р., коли на карті авторства Жан-Баттіста відзначено «Паланку Коджа-

бей», тобто фортецю (Середа 2015, с. 195). Цей же топонім присутній і на карті 1726 р. в районі сучасної Одеси (Толстой 2006, с. 93) і відтепер регулярно з'являється на картографічних матеріалах аж до кінця XVIII ст. Нещодавно опубліковано османський документ з непрямым свідченням про Хаджибей, як пункт, населений з середини 1680-х рр. (Середа 2015, с. 231). Говорити про його існування в період з середини XV – до останньої чверті XVII ст. поки не можна. Качубейов в цей час був безлюдним.

Даний документ також повідомляє, що в другій половині 1764 р. свою увагу на Хаджибей звернула спеціальна комісія з метою переведення цього маленького міста й сусідніх територій до рангу султанського володіння: «порт Ходжабай у встановлених межах стає султанським хассом» (велике земельне землеволодіння в Османській імперії). До 28 січня 1765 р. відповідну резолюцію було зафіксовано упорядником документа з викладенням деталей. В цей час у Хаджибеї повним ходом йшло будівництво нового «містечка» і «майже закінчено зведення священної мечеті, різних будівель і пристані у порту». Їх будівництво здійснювалося за султанським наказом.

Виходячи з дати документа, будівельні роботи в місті почалися як мінімум влітку 1764 р. і

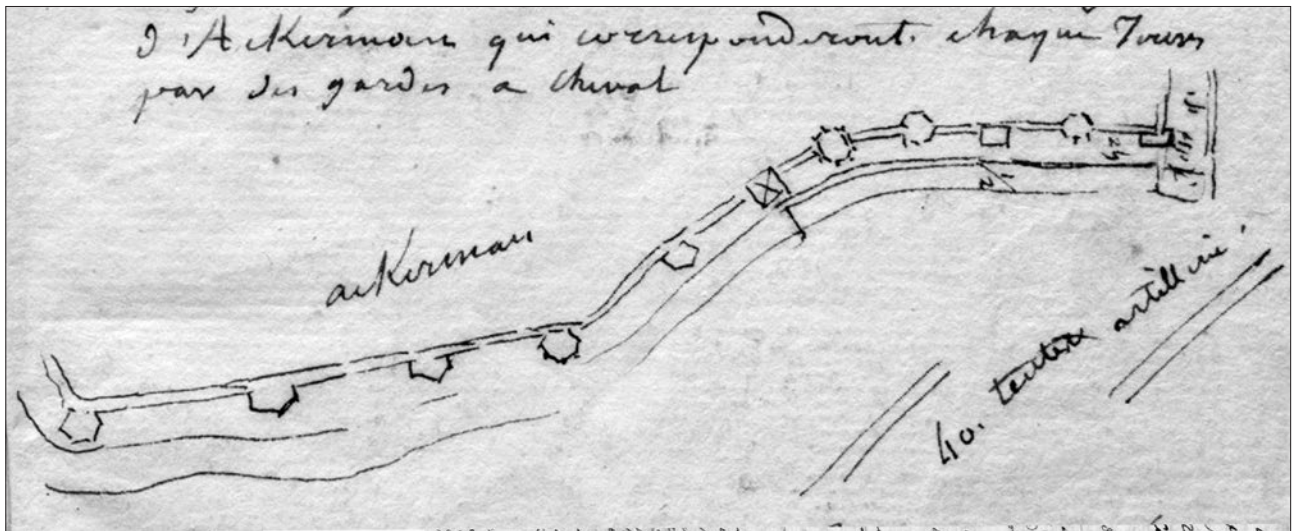

Рис. 106. Східний фронт Аккерманської фортеці. Рисунок Ф. Кауффера з рапорту 1797 р. (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228).

вже у 1765 р. планувалося відкрити пристань (Середа 2015, с. 232, 240, 244). Про будівництво (або наявність готових діючих) укріплень в ньому не йдеться. Шляхом розпитувань однієї людини «діючого кримського хана [...], мубашир з питань зернового фуражу [...], писаря головного казначейства та інших», автору донесення вдалося з'ясувати, що колись тут була паланка Каракерман «з іншою назвою Ходжабей», «де залишки цієї фортеці» ще зберігалися на момент провадження. Кількома рядками нижче автор повторює: «Місце в цих межах є Каракерман-Паланкою, з іншою назвою Ходжабей». Автор дає зрозуміти, що поселення у Хаджибеї відродилося в останній чверті XVII ст.: «Ця земля 80 років тому була порожня і без власника» (Середа 2015, с. 231-232)⁷³.

В цілому ці дані узгоджуються з донесенням перекладача К. Іванова, який повідомляє, що навесні 1765 р. (через 3-4 місяці після османської комісії) у Хаджибеї почали чи то будувати, чи то ремонтувати («біля море робиться») фортецю під назвою Єні-Дунья⁷⁴. Щодо плану та локалізації фортеці нічого не повідомляється. Відомо лише, що роботи вимагали незначної кількості каменю та його було вдосталь по ярах і найближчих балках (Скальковский 1885, с. 271).

22 лютого 1766 р. до російської розвідки потрапляє інформація, що Єні-Дунья – це зовсім не нова фортеця турків, як передбачалося ще в

січні (Історія Хаджибея 2000, с. 75), а старий, відремонтований Хаджибейський замок («ремонт невеликого замку що існував в тому місці в стародавні часи»). Розвідка не впевнена що саме є правдою: відомості про «ремонт старого невеликого замку», або про будівництво «регулярної фортеці», тобто укріплень сучасного, бастіонного типу. Тим більше що купець Петрушин підтвердив в тому ж році інформацію щодо будівництва турецької фортеці Єні-Дунья саме на залишках укріплень, що існували тут з попередніх часів (Історія Хаджибея 2000, с. 77-78).

Тому, для з'ясування обставин у травні 1766 р. до Хаджибея відправлений розвідник, військовий топограф І. І. Ісленьєв (під виглядом купця). Він склав план бастіонної фортеці площею 6-8 га та цивільної забудови, що примикає з південного сходу (рис. 13*). На його кресленні фортеця вийшла надто великою, порівняно з розмірами бендерських, кілійських та аккерманських укріплень, що викликає підозру (при відсутності інших відомостей про такий масштабний оборонний комплекс). Всередині периметру топограф під літерою «С» зазначив «старе укріплення», яке було включено до системи фортечного ансамблю. План внутрішнього укріплення відсутній. Фортеця втиснута до куту, утвореного Військовою балкою та берегом Приморського бульвару. Причому, прямий кут стику балки з лінією берегового урвища переданий неправильно.

⁷³ Скоріше за все мова йде не про населений пункт, а великі терени, що примикають до нього (на той час оформлені у хасс).

⁷⁴ Досить дивна назва для фортеці («Новий Світ»). Тим більше що в османських джерелах вона не використовується стосовно Хаджибею. Показовим є використання цієї назви у Сейхат-наме. Словами «Yenidunya» Челебі позначає Америку в загадковому епізоді з Колумбом, який ніби запропонував Баязиду II свої послуги з відкриття Нового Світу, але той був зайнятий облогою Аккерману через те реагував холодно (Çelebi 2010, р. 160).

Одне з найголовніших повідомлень документа міститься в його назві. І. І. Ісленьєв дає зрозуміти, що місто турками будується чи не з нуля і підписує його як «новозбудоване».

Спроба поєднання плану з сучасною картою місцевості дає підстави припускати, що топограф зробив його у два прийоми. План складений з двох погано узгоджених між собою фрагментів. Перший створений з прив'язкою до Військової балки, куди увійшли і фортеця і плато вздовж морського берега й далі до гирла Карантинної балки. Другий (можливо, спочатку на окремому аркуші) він створив з прив'язкою до Карантинної балки, де позначено місто і пристань. Згодом, можливо, в кабінетних умовах, топограф поєднав ці дві частини.

Результати накладення плану на сучасну карту показали, що мечеть могла бути розташована на місці нинішнього Літературного музею (початок вул. Ланжеронівської) на краю мису, утвореного Карантинною балкою і береговим плато (що робило її максимально помітною спорудою як з території міста, так і з моря). Ця прямокутна в плані споруда сягала в довжину, імовірно 20 м. Внизу, біля підніжжя схилу, показаний колодязь, який припадає приблизно на ту частину, де є нині будівля колишнього морехідного училища. У правильності такої локалізації переконує факт стрімкого розвантаження водоносного горизонту в цій частині схилів (від чого підвали зазначеного училища затоплені).

В гирлі цієї балки на своїй схемі-реконструкції колодязь вказав і Кастельно, на що звернув увагу Т. Г. Гончарук. Однак це не результат високої інформованості французького автора у Хаджибейській топографії. «Криниця [явно] дісталася в спадок російській владі [від турків] та присутня на гравюрах Одеси 1820-1830-х рр.» (Гончарук 2015b, с. 22).

Комплекс будівель гостинного двору припадає приблизно на перетин сучасних вул. Пушкінської та Ланжеронівської. Площа загальної громадської забудови Хаджибея співвідноситься з ділянками перетину вул. Дерibasівська, Грецька та Польського узвозу.

При всій деталізації свого плану І. І. Ісленьєв не позначив на експлікації кладовище, яке напевно було присутнє у Хаджибеї (такого роду об'єкти зазвичай наносяться російськими топографами на плани інших міст регіону синхронного періоду).

До плану фортеці є ряд зауважень. З приморського боку, над урвищем, відзначені під літерою

«В» два bastiони як «батареї, що знову зроблені». Але вони пов'язані з усім периметром bastiонного фронту. На плані фортеця квадратна, в реальності вона могла бути лише трикутною. Три кута мали бути звернені на південь та південний захід, до напільної сторони. Перша квадратна батарея співвідноситься з площею біля Потьомкінських сходів. Редан мав би відповідати Катерининській площі. Єдиний фортечний bastiон класичного типу, згідно за планом, стикався своїм правим флангом з правим берегом Військової балки в районі нинішнього Сабанєєва мосту. Ще одна квадратна в плані батарея співвідноситься з місцем розташування нинішньої Колонади палацового комплексу М. С. Воронцова, на краю мису, сформованого Військовою балкою та морським берегом.

Таким чином, довжина кожної сторони фортечного трикутника мала б складати приблизно 300 м. Південний, напільний фронт, у разі нападу, брав основний удар на себе, він був зламаний навпіл та захищений краще. Так само і редан південного фронту мав бути рівновіддалений на 150 м від кожного з крайніх bastiонів.

Але в реальності фортеця не була збудована (рис. 13*, 23*). У кращому випадку, І. І. Ісленьєв зафіксував лише початковий етап її розбивки (ще С. Я. Боровий припустив, що ця фортеця не завершена). Оборонний комплекс таких розмірів займав би велику площу. І його будівництво зажадало б значно більших зусиль і витрат, ніж ті, що зазначені в документах. Гарнізон для фортеці мав налічувати близько 2 тис. чол., а озброєння не одну сотню гармат великого калібру. Такий об'єкт, його функціонування та забезпечення, не міг залишитися непоміченим для джерел.

О. Г. Середа виділяє три типи османських фортець в регіоні: калесі (велика фортеця), хісар (форт середніх розмірів) та паланка (незначне укріплення). Хаджибей в документах османів зустрічається тільки під двома останніми термінами, хоча І. Ісленьєв вказує тут фортецю, яка в розмірах ледь поступається Аккерманській, з більш сучасним планом. Але Аккерманська фортеця ніколи в османських джерелах не називалася «паланкою», тільки «кале», за вищою категорією (Середа 2009b, с. 70)⁷⁵.

План І. І. Ісленьєва можна було б сприймати як джерело, що демонструє досить амбітні наміри султана Мустафи III (1757-1774 рр.) щодо спорудження у Хаджибеї дійсно великого міста та порту, з посиленням фортечним захистом з

⁷⁵ Хоча, у турецькому виданні Е. Челебі Хаджибей зазначений як «калесі» (Çelebi 2010, р. 245).

напільного боку. Якби ця інформація спиралася не тільки на місцеві чутки.

Лише через три місяці після місії І. І. Ісленьєва, 20 серпня 1766 р. російський резидент в Стамбулі, О. М. Обресков пише, що зі слів прибулих до нього днями російських купців, які відвідали Хаджибей, він дізнався про те, що там в «прикриття комор від морської сторони будується невеликий замок, або, як тут називають – каланча з чотирма вежами, з каменю, ламаного по морських берегах» (Реляция резидента Обрескова 1889, с. 107). Камінь по урвищах в цьому році збирали на будматеріали також як і в минулому. Повідомлення про замок знаходиться в контексті попередньої інформації. Але на цей раз він не названий ні «старим», ні «стародавнім».

Ні слова про будь-яке грандіозне будівництво масштабного bastionного форту. Крім замку, повз з яким «на деякій відстані від самого моря до затоки викопаний невеликий рів, шириною на три, а глибиною на чотири ступені». Купці зізнаються, що рів може слугувати зовнішньою лінією оборони фортеці, що будується, чи зовнішньою лінією оборони самого міста. Тобто, ровом була охоплена значна площа місцевості. «Затока» – це напевно велике гирло однієї з балок. Повідомлення про рів цілком співвідноситься з вказаною І.І. Ісленьєвим bastionною огорожею. Однак цей рів незначний за параметрами, на відміну від того, що нанесений на план.

У 1769 р. в донесеннях козаків, які побували у Хаджибей, годі й шукати відомості про масштабну фортецю в цьому невеликому місті. Козаки Семена Галицького, які його штурмували, укріплення в ньому характеризують на турецький манер – паланкою (тобто, нижча категорія обороноздатності) (Історія Хаджибея 2000, с. 88).

13 липня 1770 р. у Хаджибей увійшли козаки кн. О. О. Прозоровського з двома ескадронами драгунів, трьома єдинорогами та запорізькими легкими гарматами. Оснащення та озброєння загону не припускало виконання довгострокових облогових операцій щодо фортифікаційних об'єктів. Генерал залишив докладний опис обороноздатності фортеці, за яким визначаються її конструктивні та архітектурні характеристики.

У донесенні військового фігурує лише кам'яний замок з високими стінами, що «за старовинною манерою зроблені». Його обороняли понад 50 турків і 6 гармат. Він був розташований над високим морським стрімким берегом, звідки штурм уявлявся неможливим. Доступ до замку відкривала єдина брама, незахищена від фронтального обстрілу (не фланкована та не прихо-

вана за контргардом). Відсутність зовнішнього захисту у вигляді рову або вала із зовнішнього боку замку спеціально зазначено у звіті. Ніякого bastionного фронту, по типу Ісленьєвського, або навіть мілкого рову (з серпневого донесення О. М. Обрескова) у Хаджибей О. О. Прозоровський не бачить («рову близько цього замку ніякого не було»). Не бачить князь і масштабного комплексу площею 6-8 га, який мав би тут бути за І. І. Ісленьєвим. Лише 6 гармат та 50 вояків в маленькому архаїчному замку, який витримав короткочасний обстріл лише тому, що засоби нападу цього разу відповідали засобам оборони.

Встановивши навпроти правого флангу батарею О. О. Прозоровський починає його нічний обстріл з чотирьох єдинорогів. Ще дві «запорізькі гармати» розмістилися навпроти брами із завданням їх вибити. Однак легка польова артилерія не досягла необхідного результату. У браму потрапило лише два ядра (недоліки нічної стрільниці). Інші припали на стіни («бо досить близько гармати не навели»), що говорить про істотну відстань між брамою і позицією дислокації артилерії. Тим більше, що доводилося триматися на відстані від фортечного вогню. Флангова батарея постійно давала перельоти – «гранати єдинорогів» падали у море. Це говорить про направлення директриси обстрілу перпендикулярно лінії берега та дає інформацію щодо локалізації та орієнтації замку на місцевості (в північно-західній, прибережній частині плато, головним фасадом – на північний захід, до степу). На світанку, не досягши успіху, О. О. Прозоровський відступив (Прозоровский 2003, с. 359-360).

Кам'яний замок (без додаткових укріплень) згаданий також і в численних реляціях та донесеннях 1774 р. Одне з найбільш цікавих – від 25 травня, в якому показана методика захисту гавані від турецького десанту загonom російського поручика Венедяпіна. Гарнізон дислокувався у замку, але при появі зовнішньої небезпеки вийшов з нього, діючи мобільно та використовуючи укріплення лише як базу. На березі розгорнулася батарея, яка тримала на відстані ворожий флот. Певною мірою ці дії з активної оборони можуть бути екстрапольовані і на попередні історичні періоди існування замку Хаджибея. Вони демонструють, що вибір місця для фортифікації в першу чергу підпорядковується умовам наявних природних переваг місцевості для захисту фортеці. В першу чергу укріплення мало забезпечити власний надійний захист та сховати гарнізон.

На плато Приморського бульвару самою природою створено єдине вигідне для оборони фортеці

місце – мис біля Військової балки. З точки зору природного захисту, гострий кут, що формується урвищами, вигідний для організації оборони, оскільки захисникам залишається зміцнити лише напільну сторону. На відміну від протилежного кута, який формується Карантинною балкою та морським берегом, де лінія фронту з напільного боку в два рази довша (рис. 23*).

Ніяких інших укріплень, крім замку, не бачить тут А.-Ж. де Лафітт-Клаве, який відвідав Хаджибей влітку 1784 р. На його загальному плані затоки замок розміщений на краю морського обриву, в центральній частині приморського плато, яке зайняте сучасним Приморським бульваром, ближче до Карантинної балки⁷⁶. Фасадом він розгорнутий на південний схід (рис. 14*). Ніякого рову або зовнішніх bastionних укріплень немає. Охарактеризований, як «маленький форт, в якому немає амбразур для гармат» (Lafitt-Clavé 1998, р. 51)⁷⁷.

Згідно подорожніх записок інженера споруда сягала в довжину 40 м. Стіни увінчані мерлонами для стрільців (архаїчна ознака). З морської сторони (лівий фланг) до замку прибудована (за словами француза) невисока кам'яна огорожа з дерев'яно-земляним перекриттям. В цілому А.-Ж. де Лафітт-Клаве характеризує замок як «худий, що не відповідає своєму призначенню» (Описание пути 1821, с. 85) і «з гарнізоном в 20-25 чоловік» який неефективний для оборони рейду та вимагає поліпшення захисту (Lafitt-Clavé 1998, р.14).

А.-Ж. де Лафітт-Клаве мимоволі розкриває загадку земляної фортеці з плану І. І. Ісленьєва. Від місцевого чиновника він отримав відомості, що «деякий час тому» очаківський паша вже намагався побудувати у Хаджибеї сучасну фортецю («новий форт») для зміцнення існуючого замку⁷⁸. Роботи почалися «і навіть було перенесено кілька куп землі», але незабаром вони припинилися через, нібито, відсутність поблизу достатніх запасів питної води. У 1766 р., за 18 років до того, турки дійсно намагалися спорудити невеликий рів перед замком (або навіть bastionний фронт, якщо вірити І. І. Ісленьєву), але припинили розпочате. Судячи з відсутності даного типу укріплень у військових реляціях найближчих трьох-чотирьох

років, російський розвідник відобразив на своєму плані у 1766 р. лише початковий етап будівництва, а не завершений bastionний форт.

Два плани 1784 р. є додатками до «Журналу...» А.-Ж. де Лафітт-Клаве. На першому, оглядовому в межах Хаджибейської бухти показані три укріплення bastionного типу: фортеця на мисі Ланжерон і два форти – на Жеваховій горі та мису Північний (рис. 14*). Споруди показані як проєктні, бо вони не були збудовані на той час. Одну з них буде реалізовано через десятиліття російською владою, а іншу – радянською, через півтора століття. Замок показаний у вигляді прямокутної споруди з чотирма вежами у центральній ділянці берегової лінії, біля урвища, між нинішніми балками Військовою і Карантинною. Будівля орієнтована головним фасадом на південний схід. Від узбережжя, перетинаючи гирло однієї з балок, до нього веде дорога. Креслення схематичне, порівняльний масштаб не дотримано (незважаючи на наявність мірної лінійки). Тому точна локалізація об'єкта за цим документом не можлива.

Перед замком немає ніяких укріплень. Показово, що французький інженер запропонував будувати у Хаджибеї 1780-х рр. саме сучасний bastionний фронт. Укріплення такого ж типу з ініціативи очаківського паші спробували побудувати і у 1765 р., що зафіксував І. І. Ісленьєв. Обидва цих починання відображають уявлення турецької влади про ефективну модель оборонного комплексу свого часу. І вона зовсім не пов'язана з архаїчними зразками замкового будівництва.

Помічник А.-Ж. де Лафітта-Клаве, пан Пуаро, створив окомірний план замку в великому масштабі без прив'язки до місцевості. Крім контуру куртин і веж самого укріплення на ньому зображено квадратний в плані будинок з двохсхилим (?) дахом біля приморського флангу споруди (рис. 16*).

Архітектура замку не пристосована для виконання функцій берегової батареї. Його високі і тонкі стіни не придатні для розміщення далекобійних гармат для захисту гавані чи ефективного опору важкої облогової артилерії. У проєкті замку не передбачені артилерійські позиції (рис. 20*-22*).

⁷⁶ Це суперечить плану І. І. Ісленьєва, де «старий ретраншемент» під літерою «С» відзначений біля Військової балки.

⁷⁷ Варіант перекладу: «Там немає амбразур для гармат, яких там дуже мало» (Сапожников 2015, с. 124; Сапожников 2017а, с. 146) не відповідає оригіналу: «Château où il n'y a point d'embrasures a canon et qui est fort petit».

⁷⁸ Варіант перекладу: «Нещодавно паша Очакова надіслав сюди...» (Сапожников 2015, с. 125) невірно передає часове відношення до події. В оригіналі: «паша Очакова відправив сюди деякий час тому (Il y a quelque temps) архітектора, аби зробити новий форт, чи збільшити замок який тут стоїть» (Lafitt-Clavé 1998, р. 52).

З початком другої російсько-турецької війни і облогою Очакова російськими військами посилюється диверсійна і розвідувальна активність козаків в районі Хаджибея, що розташовується на відстані всього 70 верст від цієї великої турецької фортеці. У жовтні 1788 р. 3. Чепіга підпалює продовольчі склади в припортовій береговій зоні Хаджибея, що ускладнило туркам постачання Очакова (Історія Хаджибея 2000, с. 169-170). Ця операція зіграла свою роль при організації штурму вже і самого Хаджибея, який стався через рік.

Турецьке командування відреагувало посиленням обороноздатності Хаджибейської фортеці. Наприкінці серпня 1789 р. тут встановили вісім 9-фунтових гармат (калібру 110 мм). Очікувалася доставка ще трьох корабельних 30-фунтових гармат калібром (164 мм). Позиції для них не могли бути влаштовані в уразливому для обстрілу кам'яному замку з тонкими стінами. Тому повідомлення джерела про те, що «близько від Гаджибея» викопаний «глибокий рів», побічно вказує на наявність і валу, який міг призначатися для розміщення важкої артилерії.

Це змушує переглянути колишні висновки щодо прив'язки бастіонної фортеці у Хаджибеї до північно-західної частини Приморського бульвару, в центрі якої знаходився старий замок-цитадель (Красножон 2016d, с. 139). Єдиним і тимчасовим зовнішнім захистом замку був рів, який не попадав під категорію бастіонної фортеці, але оточував середньовічне укріплення приблизно в тому ж периметрі.

Рів оточував замок з напільного боку з фронтальної південно-східної частини, на деякій відстані від стін, що визначалося топографією мису біля Військової балки і логікою його захисту. За півмісяця до штурму Й. де Рібаса, у Хаджибеї знаходиться до двох сотень яничар. Додатково з Аккермана направлено ще шість тисяч «допоміжного війська» (але до Хаджибея вони не дійшли). На додаток до цього в бухті курсувала турецька ескадра, готова підтримати вогнем або висадити десант (Історія Хаджибея 2000, с. 189).

Це пояснює ту кількість російських військ, які були задіяні в штурмі Хаджибея у вересні 1789 р.: три кінних і три піших полки (мінімум 3 тис. осіб), плюс, ескадри М. І. Войновича (не встигла прийти)⁷⁹. Штурм замку був початковою частиною більш широкої операції по захопленню всього населеного пункту. Дії російських військ, відправле-

них на взяття Хаджибея, їх чисельність, були обумовлені очікуваними військовими ризиками.

Вісім дев'ятифунтових гармат дійсно були доставлені турками до фортеці – вони відзначені в списку трофеїв (Історія Хаджибея 2000, с. 204). Тридцятифунтові, ймовірно, не дійшли. Отже, рапорт Й. де Рібаса також наочно демонструє (підтверджуючи джерела попередніх років), що кам'яний замок залишався головною і єдиною фортифікаційною спорудою у Хаджибеї до самого вересня 1789 р. (Історія Хаджибея 2000, с. 208).

3.5.2. Проблема локалізації фортеці

Рапорт Й. де Рібаса – найбільш достовірне і несутеречливе джерело в рішенні проблеми локалізації замку Хаджибея (в сукупності з доданим планом атаки). До нього неодноразово зверталися дослідники (Добролюбский, Губарь, Красножон 2002, с. 156; Добролюбский 1998, с. 76-80; Скальковский 1837, с. 14), але розгорнутий детальний аналіз проводився лише раз (Красножон 2016d).

«План атаки Гаджибейского замку» (рис. 17*) та рапорт дозволяють сьогодні реконструювати маршрут колон з високою точністю. Отже, в ніч з 11 на 12 вересня три кінних і три піших полки з 6 гарматами перейшли вузький перешийок між морем і «обома Куяльниками». В ніч з 12 на 13 вересня на вихідну позицію для марш-кидка перейшли (на правий берег нинішнього Хаджибейського лиману) два батальйони піхоти, облогової артилерії 4 гармати і 6 польових гармат (рис. 35).

Для таємності було вибрано нічний час, при пересуванні дотримувалися «тиші та порядку». Довжина переходу по пересипу склала 8 верст (8,5 км), що відповідає відстані від балки у сучасному селищі Шевченкове до нинішньої Усатівської балки на околицях Одеси.

«По зборах всього корпусу в Кривій балці, що від Аджібея в 7 верстах, зроблено від мене наступне розпорядження» пише Й. де Рібас. По прямій, від гирла Усатівської балки до Приморського бульвару – 7,7 км (трохи більше 7 верст). Згадана в рапорті Крива балка співвідноситься з сучасним яром с. Усатове.

У Кривій балці Й. де Рібас розділив загін на дві колони – лівого та правого флангів. Перша, під командуванням полковника О. Хвостова, «мала самим берегом до замку дістатися і взяти його».

⁷⁹ Спроба нічного переходу ескадри при технічних приладах навігації того часу в мало знайомих, ворожих водах – задум майже фантастичний. Немає нічого дивного, що М. І. Войнович не з'явився під Хаджибесом.

Це важливе зауваження, оскільки наступ планувався здійснити у повній темряві, але рух пересипом вздовж правого берегу Хаджибейського лиману надавав загону чіткий маршрутний орієнтир у вигляді берегового плато з правого боку.

«У цьому порядку о 7-й годині вечора виступили і прийшли до Балки, що від замку на 2 версти віддалена» – переходить Й. де Рібас до головного. Тобто, виступ на позиції з Кривої балки (Усатове) відбувся о 19 годині 13-го вересня. Балка, до якої «прийшли» війська – нинішня Водяна. Її гирло розташоване точно на вказаній відстані (2,2 км) від сучасної північно-західної частини Приморського бульвару.

Війська, судячи з експлікації «Плану атаки...» заночували в гирлі Водяної балки. При цьому, одна колона залишалася «під горою, інша на горі» задля запобігання несподіваного нападу ворога через поганий візуальний контроль над місцевістю пересіченого типу (рис. 19*).

До півночі вітер посилювався і, можливо, з цієї причини флотилія М. І. Войновича, що покликана для блокування турецького флоту, не з'явилася. Хоча Й. де Рібас, згідно з домовленістю, встановив в трьох місцях на березі сигнальні вогні. Де саме, не ясно. Ескадра турок складалася з 40 кораблів на рейді та 33 лансонів, що стояли поблизу берега (Аркас 1858, с. 286).

О 4 ранку, так і не дочекавшись флоту, побоюючись демаскування у зв'язку з близьким світанком, передовий загін виступив на штурм з гирла Водяної балки. Нижня колона також зішла на плато правим берегом балки, рухаючись тальвегом невеликого яру в районі сучасного Ольгіївського узвозу. Тут розділилися напрямки руху: перша колона пішла на схід, до берега моря (О. Хвостов), а друга (С. Воейков) – на південь, щоб обійти Військову балку у верхів'ях та підійти до замку очікуваним для турків маршрутом – з боку головного фасаду, ледве не по основній дорозі. О. Хвостов навпаки, рухався по плато більш прихованим маршрутом, уздовж берега та форсував Військову балку майже в самому гирлі, де береги високі і круті (рис. 19*).

Й. де Рібас особливо прописує маршрут руху штурмової колони – уздовж морського обриву, без відхилень до напільної сторони: «Полковник О. Хвостов, який мав увесь час по лівій стороні флот і який має переходити яр під картечними пострілами». «Заволодіти цим» замком за допомогою драбин, Й. де Рібас наказав О. Хвостову.

Перед штурмовою колоною постало завдання взяти замок. Друга колона займалася її прикриттям, відволікаючи вогонь гарнізону на себе.

З «лівого боку» (в термінології Й. де Рібаса), приморського, північно-східного, якщо дивитися по ходу руху колони, замок був найменш захищений та уразливий. Тильну, північно-західну його сторону прикривала єдина квадратна в плані вежа. Із зовнішнього боку до огорожі замку тут була прибудована нова артилерійська батарея, звернена до моря (яку А.-Ж. де Лафітт-Клаве у 1784 р. помилково прийняв за будівлю з земляним дахом). Штурмовий удар саме в цю точку був найбільш вигідним.

Згідно із задумом Й. де Рібаса: «на правому фланзі два полки» з резервами «в один і той же час» із О. Хвостовим мали підійти до замку і відвернути на себе увагу замкової артилерії та гарнізону. Оскільки замок був розгорнутий вежами на південний схід, то поки О. Хвостов підбирався до укріплення з тилу, турецька артилерія мала б відреагувати на другу колону С. Воейкова.

Задля цього С. Воейкову слід було зайняти форштадт на південний схід і захід від замку. Він мав перешкоджати як ймовірному десанту турків з моря (такий був можливий лише в гирлі Карантинної балки з низьким пологим берегом, найближчої до форштадту), так і вірогідному відступу з замку гарнізону до порту. Цій колоні також наказано зайняти хан – капітальну будову у Хаджибейському містечку.

Але турки раніше помітили з кораблів загін О. Хвостова, коли о 5 годині ранку вже починало світати, і відкрили по ньому вогонь, коли той форсував гирло Військової балки (для замкової залоги він поки що був непомітний за схилами). Тієї ж митті «ворогом відкриті були» і частини С. Воейкова, по яких почали стріляти гармати з замку. «Не чекаючи вже правого свого флангу [підлеглі О. Хвостова] поступово пішли» на штурм. О. Хвостов сам «першу драбину поставив, інші сходи були поставлені також скоро і, не дивлячись на сильний вогонь гармат та рушниць з фортеці й отвори в стіні, а потім гарматну стрілянину з ворожих кораблів, у чверть години ліву сторону стіни було захоплено, а незабаром оволоділи брамою і всім замком».

Корабельна артилерія відкрила щільний вогонь по атакуючим військам, але через «поганий напрямок своїх пострілів, не зашкодила переможцям» (Аркас 1858, с. 287). Власне, головний недолік вогню з моря полягав в тому, що стрілянина з кораблів йшла вгору, в сторону високого плато, майже навмання.

У рапорті Й. де Рібас також повідомляє головну деталь для визначення місця локалізації замку: «О. Хвостов [...], який мав переходити яр

під картечними пострілами, о 5 годині був уже в 100 сажнів від стіни» (Історія Хаджибея 2000, с. 208). Сто сажнів, або 213 м від краю мису Військової балки – це припадає на ділянку сучасного бульвару навпроти будинку № 2. Це трохи далі на південний схід, ніж передбачалося нещодавно (Красножон 2016d) (рис. 23*). Якщо врахувати довжину поздовжньої осі замка (близько 40 м), то виходить, що він знаходився ближче до центру берегового відрізка (на ділянці між будинками № 2-3), між нинішнім пам'ятником Дюку і палацом Воронцова, на краю урвища берегового плато (рис. 107). Такий варіант локалізації узгоджується з версією К. М. Смольянінова, що спирався на повідомлення старожила А. Феогності (Смольянінов 1853, с. 342).

3.5.3. Хаджибей в картографічних джерелах 1780-х рр.

Незабаром після штурму Хаджибея складено чотири картографічних документи, з кресленнями, планами укріплення та передмістя:

1) «План атаки Гаджибейского замка» («План атаки Хаджибейського замка»). Без зазначення авторства і дати. Ймовірно, вересень 1789 р. (РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 2546) (рис. 17*).

2) «Situation plan, profil et vue d'Adjibey, prise par m. Ribas sous les ordres dem. Goudowitsch» («Ситуаційний план, профіль і вигляд Аджібея, складений паном де Рібасом за розпорядженням генерала Гудовича»). Без зазначення дати. Імовірно, вересень 1789 р. (РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 2544) (рис. 20*).

3) «План замка Гаджибей с показанием при оном положения места. Профили фасада. План замка Гаджибей, лежащего при берегу Черного моря» («План замка Хаджибей з позначенням місцевості навколо нього. Профілі фасаду. План замка Хаджибей, що лежить на березі Чорного моря»). Без дати. Автор: М. Фрейганг. Ймовірно, друга половина 1789 – початок 1790 рр. (ОІКМ. № НВ 866) (рис. 108).

4) «План Гаджибейского замка с Фасадом по линии А–Б. Проспект Гаджибейского замка» («План Хаджибейського замку з фасадом по лінії А–Б. Проспект Хаджибейського замку»). Без зазначення авторства і дати. Друга половина 1789 р. (РГВИА. Ф. 418. Оп. 1. Д. 626. Л. 1) (рис. 22*).

Безпосереднім картографічним додатком до рапорту Й. де Рібаса є «План атаки Хаджибейського замка». Це оглядовий план Хаджибейської бухти від мису Північний до мису Ланжерон.

І. В. Сапожников наполягав, що «копія [цього] плану» була опублікована А. М. Петровим (Петров 1880, с. 76), що на ній «позначене не тільки місце розташування Хаджибейського замку, але і його орієнтація фасадом на південний захід» (Сапожников 2016d, с. 271). Але нещодавно змінив точку зору: «Петров “спотворював” справжню картину» (Сапожников 2017а, с. 143).

Про те, що схема А. М. Петрова «складена заднім числом на підставі письмових рапортів учасників битви» та не є точною «копією» історичного документа, говорилося давно (Красножон 2010d, р. 20). Схема суттєво відрізняється від оригінального «Плану атаки...», особливо в передачі деталей плану замку та його простої орієнтації. Не точно передані маршрути колон.

До «Плану атаки замка» додається розгортка фасаду і креслення замку (рис. 18*). На ній надбрамна вежа має «східний вигляд» за рахунок подвійного уступчастого склепіння вхідного отвору (як вхід до Бендерського замку). Але цей вигляд суперечить іншим зображенням фасаду, де він сформований двома масивними бічними пілонами (рис. 21*, 22*).

Дві фасадні круглі вежі за висотою є рівними прилеглим до них куртинам, без гарматних бійниць (по фасаду розташовані лише світлові щілини). Тилова багатокутна вежа, ймовірно, в минулому мала другий поверх, розібраний згодом.

Гармати на лафетах розміщені лише на верхніх відкритих майданчиках трьох веж, на вкрай незручних позиціях, явно заважаючи одна одній. На прикладі замку Бендер (1538 р.) та деяких веж фортеці Аккермана (1480-1490 рр.), можна бачити, що артилерійські бійниці розташовувалися, переважно, на нижніх ярусах, для ведення стрільби настільним вогнем на рівні людського зросту. У Хаджибеї гарматні бійниці в замку не передбачені самим проектом. І це одна з додаткових ознак його появи в епоху, що передуює активному використанню важкої порохової облогової артилерії в Північно-Західному Причорномор'ї.

Ще дві гармати розміщені в периметрі огорожі батареї над приморським урвищем. До їх сектору обстрілу входить акваторія порту. Це наявна ознака модернізації архаїчного замку і посилення його обороноздатності. На «Плані атаки...» показано підсіпку валгангу з піднесенням в сторону моря. Батарея з'явилася до 1784 р., коли її позначив А.-Ж. де Лафітт-Клаве, як «будівлю, що перекрита землею і деревом» з висотою кріпильних бічних стін 2-2,5 м (Lafitte-Clavé 1998, р. 51).

Рис. 107. Приморський бульвар в Одесі (перша чверть XIX ст.). На передньому плані – місце ймовірного розташування замку Хаджибей. Вид з північного сходу (колекція Є. Сокольського).

Батарея з'явилася до візиту сюди французького інженера, але не раніше 1765 р., коли у Хаджибей почався «ремонт старого замку».

Саме сюди був направлений удар штурмової колони О. Хвостова, судячи з «Плану атаки...» (рис. 19*). Подолати цю стіну виявилось куди легше, ніж високі куртини замку. Тим більше, що з батареї відкривався доступ на внутрішню територію двору. Вістря атаки прийшлося на стик північно-західної огорожі батареї та основної куртини замку, в районі мінарету, звідки полковник швидко опанував «всією лівою стороною стіни» (Історія Хаджибея 2000, с. 208). На протилежному, правому боці, друга частина цієї колони закрила кліщі навколо північно-західної частини замку (якщо вірити зображенню, тут навіть показана приставна драбина).

Менш докладним, але також звітним картографічним документом щодо проведеної атаки, є «Ситуаційний план, профіль і вигляд Аджибея, складений паном де Рібасом за розпорядженням генерала Гудовича» (рис. 20*). У нижньому кутку підпис: «малював граф Григорій Чернишов».

Скоріше за все, це той самий славнозвісний Г. І. Чернишов (1762-1831 рр.), сингенерал-фельдмаршала флоту І. Г. Чернишова. Бонвіван, дивак та театрал-аматор, шанувальник мистецтв та масон. Був присутній на Ясському мирному конгресі.

За іронією долі, його мати була уродженою Ганною Ісленьєвою, з роду І. І. Ісленьєва, першого картографа Хаджибея (Русский биографический словарь 1905, с. 308-309).

Деталі місцевості ним передані недбало. Порівняльний масштаб замку не дотримано, на прибережному плато він розміщений з певною часткою умовності (в стороні від берега, по центру плато). Найбільш важливим в цьому плані є вказівка напрямків руху першої і другої колон (О. Хвостова та С. Воєйкова) безпосередньо перед атакою. Обидві колони розійшлися перед штурмом приблизно в районі перетину сучасних вул. Кінної та Софіївської після виходу на правий берег Водяної балки.

О. Хвостов, перетнувши Військову балку, зайняв плацдарм в тилу замку, на місці нинішнього Воронцовського палацу. Друга колона, С. Воєйкова, перетнула цю балку трохи вище, приблизно між сучасним мостом Сабанєєва та вул. Гаванною. На плані також показано розташування російської батареї Меркеля вже на мисі Карантинної балки. Це означає, що на плані зафіксовано фінальну стадію штурму, коли ця батарея перемістилася з пересипу на плато, для обстрілу турецького флоту. Ще одну батарею розміщено в гирлі Карантинної балки, третю – біля маяка. Безпосередньо у штурмі брали участь лише дві колони.

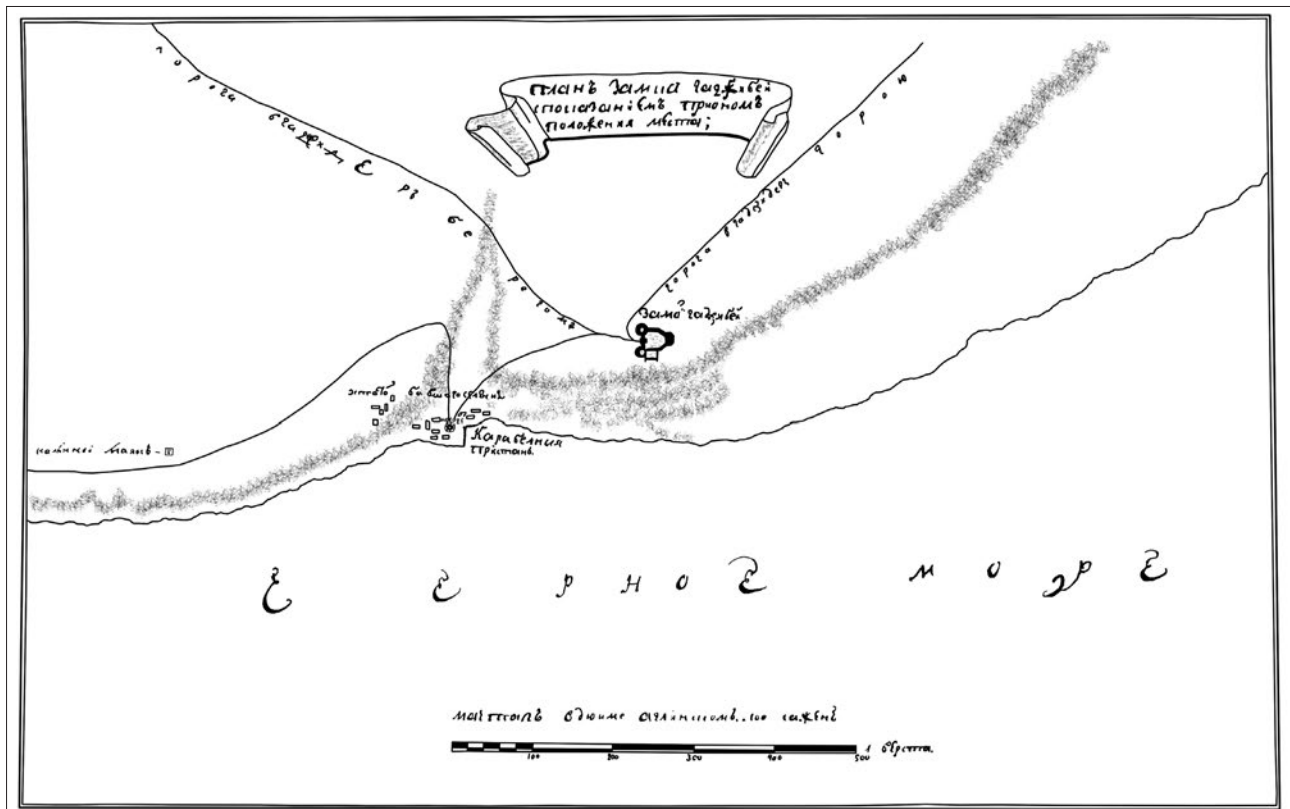

Рис. 108. План Хаджибею. М. Фрейганг. 1789 р. Фрагмент. Копія автора (ОІКМ. НВ 866).

Переважна більшість військ прикривала по флангах і з тилу атакуючі частини.

План забезпечений трьома додатками, два з яких особливо цікаві. Перший – це малюнок замку в аксонометричній проекції з передачею рельєфу місцевості (рис. 21*). Замок зображений на краю берегового плато, ближче до гирла Військової балки. Відкрита, обгороджена площадка, що прибудована до замку з боку приморського схилу, можливо, заповнена насипом з ухилом від моря (артилерійська берегова батарея). Від дворової території її відділяє невисока тонка куртина (рис. 20*).

Другим додатком є поперечний розріз через внутрішню будівлю із зображенням фасаду мінарету над нею на дальньому плані (рис. 109). Це дозволило І. В. Сапожникову інтерпретувати приміщення з двосхилим дахом всередині двору під ним як мечеть. Але дослідник не впевнений, чи існувала культова споруда до 1784 р., оскільки вона не відзначена на мініатюрному зображенні з оглядового плану А.-Ж. де Лафітта-Клаве (Сапожников 2017а, с. 144) (рис. 14*). Проте, вона відзначена на іншому плані того ж року, складе-

ному інженером у великому масштабі – будівля з двосхилим дахом розташована на тому ж місці (рис. 16*)⁸⁰.

Зображення 1789 р. лише підтверджує мій давній висновок про існування у Хаджибейському замку гарнізонної мечеті, яка виявлена при аналізі «Плану Гаджібейского замку...» опублікованого М. Н. Мурзакевичем (Красножон 2010d, р. 18).

Найбільш показовим є приклад організації гарнізонної мечеті всередині турецького замку Бендер 1538 р. Вона розташовувалася на другому поверсі брамної вежі. Міхраб вбудований в південну куртину, що вплинуло на орієнтацію як вежі, так і всього оборонного комплексу – вздовж осі північ-південь (Красножон 2011а, с. 224-225).

Але у Хаджибеї наявні всі ознаки різночасного походження гарнізонної мечеті та оборонного комплексу. Оскільки орієнтація замку обумовлена топографією місцевості (поздовжньою віссю паралельно берега моря), без прив'язки до сторін світу⁸¹, його північно-східний фронт, звернений до моря, виявився найзручнішим для організації внутрішніх будівель, в тому числі й мечеті. У такому

⁸⁰ Не варто забувати, що це окомірний план замку, виконаний по пам'яті або потайки, наспіх, з причини заборони діздар на інструментальну зйомку (Lafitte-Clavé 1998, р. 51).

⁸¹ Але зовсім не: «майже неухильно на південь» (Сапожников 2017а, с. 142).

варіанті розташування вхід до неї з двору можливий лише з півдня, де має бути міхраб (рис. 18*, 22*). До того ж молитовний зал не є ізольованим, будучи пов'язаний з анфіладою прилеглих приміщень ще одним дверним прорізом. Мінарет надбудований на бойовому ході куртини. Доступ до нього організований звідти ж. Таким чином, мусульманська культова споруда може служити додатковою ознакою походження Хаджибейського замку саме у дотурецький період історії регіону.

Своїми розмірами помітно виділяється тилова багатокутна вежа. З двору до неї веде широкий вхід з склепінчастим перекриттям. На верхньому ярусі – надбудова уступом (сліди колишнього другого поверху?).

Фасад брамної вежі по боках посилений пілонами на всю висоту споруди. Це єдина з башт, яка з дахом. Ні рову, ні валу на передньому плані, перед замком, не помітно.

Наступний документ: «План замка Хаджибей з позначенням місцевості навколо нього. Профілі фасаду. План замка Хаджибей, що лежить на березі Чорного моря». У правому нижньому кутку автограф: «Знімав поручик-капітан М. Фрейганк (Фрейганг? Фрейланк?)».

На цьому плані замок розміщений в безпосередній близькості від мису, сформованого морським берегом і правим берегом Військової балки. Правда, саму балку поручик вказати забув, але характерний вигин берегової смуги в її гирлі переданий (рис. 108).

На плані показаний в районі сучасного мису Ланжерон «кам'яний маяк», квадратний в плані. З гирлом Карантинної балки його з'єднує дорога. У гирлі показано «залишки колишнього поселення» з прямокутними будівлями. Пристань «корабельна», зображена зовсім не у вигляді пірсу, як можна було спостерігати на плані І. І. Ісленьєва 1766 р. (перебудована?). Це утрамбована набережна з відкритою в сторону затоки вертикальною причальною стінкою. У гирлі балки – криниця. Дорога від пристані через сучасний Ланжеронівський узвіз прямує до замку на саме плато.

Брамна вежа замку показана без бічних пілонів. Фасад замку складений регулярної кам'яною кладкою з прямокутних блоків (рис. 110). На двох (в горизонтах першого та другого ярусів) обмірних кресленнях замку дещо неправильно витримані кути бічних куртин. Вони розходяться від круглих веж, що не відповідає показанням інших креслень (рис. 111). Батарейу на приморському схилі від території замку відокремлює лише невисока тонка куртина. Ще більш низький парканчик

відокремлює цю батарею на її передньому краю. При певній вправності, штурм замку через цю ділянку був би найбільш перспективним.

На кресленні куртина, що прилягає до зовнішньої батареї, помилково зображена з мерлонами. Уступчаста арка, яка позначена на фасаді, швидше за все, також є хибною, бо не відображена у розрізі вежі (рис. 110). На поздовжньому розрізі замку надбрамна вежа перекрита лише дерев'яним настилом, над яким немає шатрового даху. Дуже потужна фасадна стіна товстіша, ніж в інших будівлях. Проліт захищений стулкою брами, ніяких пазів для герси не видно.

Рівень підлоги в тильній багатокутній вежі закладений нижче рівня денної поверхні. З рівня двору до неї ведуть невеликі кам'яні сходи. Вежа складається з єдиного просторого приміщення першого ярусу. У стіні, яка звернена на двір, два вузьких вікна та двірний отвір. Вхід зміщений до краю. Перший ярус був перекритий кам'яним склепінням. На кресленні в розрізі воно орієнтоване поздовжньо. Склепіння циркульне або коробове. Непрямим свідченням цього на зображенні є рівномірне округлення поверхні стіни у верхній частині за допомогою моделювання світлом та тінню.

Доступ на верхню відкриту площадку здійснювався двома кам'яними сходами з рівня бойового ходу. Тому припущення, що ця вежа спочатку могла бути донжоном, має сенс.

Рівень підлоги фасадних круглих веж теж нижче рівня двору. Вони мають кам'яні сходи. Вежі одноярусні, з єдиним приміщенням на всю висоту будівлі. По фасаду – кілька вузьких світлових отворів. Верхнє перекриття – дерев'яне. Відкритий майданчик оточений бруствером з мерлонами.

На час складання плану мінарет вже був зруйнований. Також відсутні колишні дворові споруди. Мабуть, даний план створений пізніше тих, на яких мечеть та внутрішні будівлі ще існують (рис. 105).

Після завоювання Хаджибея Г. О. Потьомкін віддав розпорядження: «нам непотрібний Гаджибейський замок розорити вщент». За звітами замок «був зруйнований за допомогою двох мін» вже у жовтні 1789 р. (Історія Хаджибея 2000, с. 217-218, 228). Але насправді споруда стояла на своєму місці ще до 1793 р.

«План Гаджибейского замку» з «Фасадом» і «Проспектом» – став першим з усіх, що введений до наукового обігу зусиллями М. Н. Мурзакевича, з помилковою датою: 1784 р. (Мурзакевич 1867, с. 595-597) (рис. 22*). Документ в середовищі

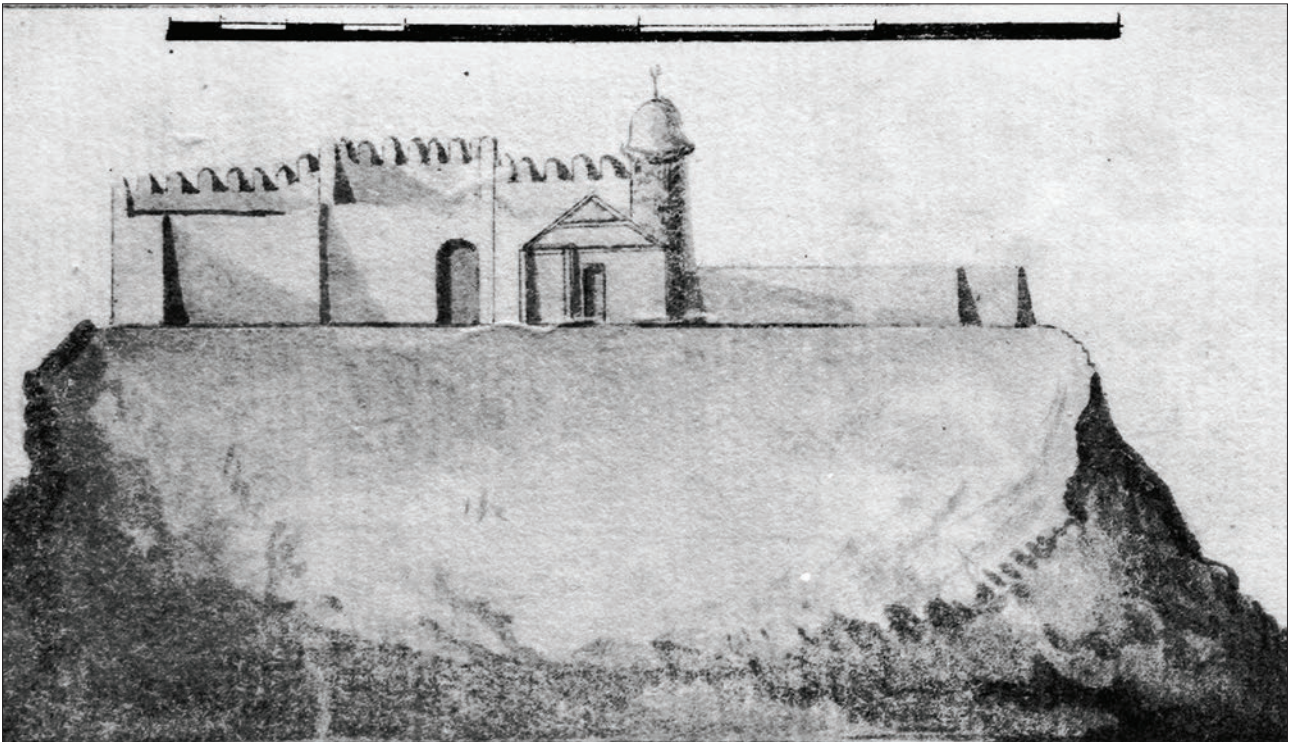

Рис. 109. «Ситуаційний план, профіль і вигляд Аджібея, складений паном де Рібасом за розпорядженням генерала Гудовича», 1789 р. Поперечний розріз замку (РГВИА. Ф. 846. Оп.16. Д. 2544).

фахівців відомий краще за інші і досить ретельно проаналізований. Він складається з трьох частин: креслення замку, аксонометричний малюнок, розгортка головного фасаду. Він не підписаний, але у 1896 р. О. Л. Берт'є-Делагард відніс план до авторства російського «інженер-поручика Фрейганга» (Берт'є-Делагард 1896, с. 66-67). Це не зовсім так. План створений пізніше за інші, розглянуті раніше документи та являє собою чистову зведену компіляцію з: «Плану замка Хаджибей с показанием...» роботи Фрейганга (креслення та розгортка) і «Ситуаційного плану, профілю...» 1789 р. (аксонометричний малюнок та розгортка фасадів).

Всупереч хронологічній послідовності слід зазначити ще одне джерело з серії Хаджибейської картографії: «План расположения войск при взятии города Гаджибея» («План розташування військ під час взяття міста Хаджибея») (рис. 112). І. В. Сапожников запропонував його датувати 1789 р. (Сапожников 2016d, с. 274), хоча в експлікації дата відсутня і навіть непрямих вказівок немає.

На «Плані розташування військ...» навколо міста Хаджибей, в радіусі до 2 км, півколом зосередилися чотири козацькі полки: «полки донські», «полк лівої сторони», «Дніпра», «полк верхніх козаків». Єдина артилерійська батарея з двох гармат розміщена на захід від замку, з напіль-

ного боку. Маяк названий «кам'яним стовпом», фортеця зображена умовно у вигляді квадратної позначки типу «редут» в центрі прибережної частини плато нинішнього Приморського бульвару. З такою ж часткою умовності зображено селище на захід від укріплення, що розділене на чотири квартали.

Дислокація військ відрізняється від схеми розміщення при взятті Хаджибея 1789 р. Інше розташування корпусів на підходах та облогової батареї при них. У гавані відсутня турецька ескадра, яка обстрілювала російські війська у 1789 р. Отже, цей план куди старший за інші. На ньому відображена схема якоїсь ранньої облоги Хаджибея силами козацьких полків, яку можна віднести до періоду 1770-1774 рр. І в цьому унікальність документа.

Ще два картографічних документа Хаджибея, які вже згадувалися вище, належать Ф. де Волану. У 1791 р. він складає «Чертеж [...] топографический Гаджибейскому заливу» («Топографічне креслення Хаджибейської затоки») з коротким коментарем (Деволан 2002b, с. 82, 133). У Хаджибеї все ще залишається замок, який описаний ним в супровідному тексті «Звіту...». Замок розміщений на ділянці місцевості, зображеної схематично в дрібному масштабі, приблизно в центральній частині берегової лінії корінного плато, що обмежений двома балками, на південному

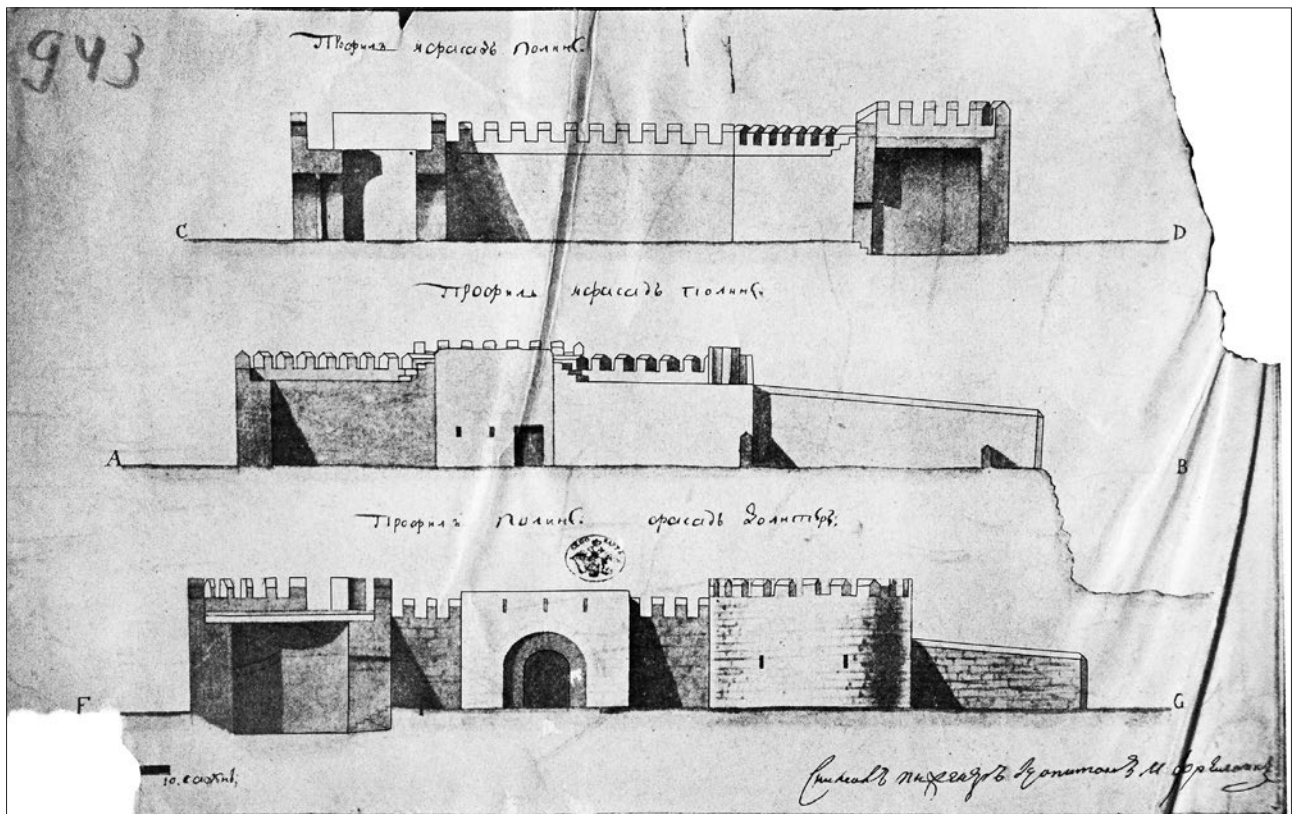

Рис. 110. Замок Хаджибей. Профілі та фасад. М. Фрейганг. 1789 р. Фрагмент. (ОІКМ. НВ – 866).

березі Хаджибейської затоки. Споруда орієнтована головним фасадом до південного сходу (вісью уздовж морського берега). З напільного боку його оточує вал і рів, протягнутий від морського схилу в напрямку правого берега Військової балки, з кутовим вигином в південно-західній частині (рис. 43).

У 1793 р. Ф. де Волан знову показує замок в такому ж положенні на «Плане проекта устройства порта у Хаджибее» («План проекту облаштування порту у Хаджибей») (рис. 42). Його план тут відображений вже більш детально. Показана частина кварталів Грецького форштадта російського «Аджібея» (майбутньої Одеси) з квартальною розбивкою та портовими молами. Із західного і південно-західного боків укріплення оточують залишки валу й рів (перший – виділений заливкою). Рів віддалений від замку на кілька десятків метрів в районі фасадної частини та на сотні метрів – з правого флангу, формуючи захищену еспланаду. Вал майже впирається в правий берег Військової балки, формуючи перед нею плавний вигин.

Документ також дає додаткові важливі деталі для визначення локалізації замку, оскільки Ф. Деволян пов'язав його руїни з планом запроектованої земляної російської фортеці, яка була збудована у 1793 р. (до 1794 р.). На початку XIX ст.

фортеця займала всю північно-західну частину нинішнього Приморського бульвару (Скальковський 1837, с. 25; Castelnau 1827 р. 26). Прив'язка цього форту до сучасного плану Одеси дозволяє локалізувати Хаджибейський замок в тому ж місці, на яке вказують результати аналізу рапорту Й. де Рібаса.

3.5.4. Босфорський «аналог» Хаджибейського замку: критика версії

Ф. де Волан оцінював Хаджибейський «місцевий форт» як застарілий. Споруда нагадувала інженеру ті турецькі фортеці, що збудовані на берегах Босфору і Мармурового моря. Таке порівняння і оцінка типологічної єдності зі спорудами XIV-XV ст. (Румеліхисар, Анадолхисар, Єдікуле замок та ін.) є показовим (Деволян 2002b, с. 134).

Старі кам'яні замки експлуатуються турками не тільки на Босфорі, а й в Північно-Західному Причорномор'ї. Деякі з них обнесені більш досконалою, з точки зору поточних вимог військового мистецтва, огорожею. У першій половині 1730-х рр. модернізований Очаків. Через 30 років спроба модернізації торкнулася його сателіту – Хаджибея (невдала), що відобразив на своєму плані І. І. Ісленьєв.

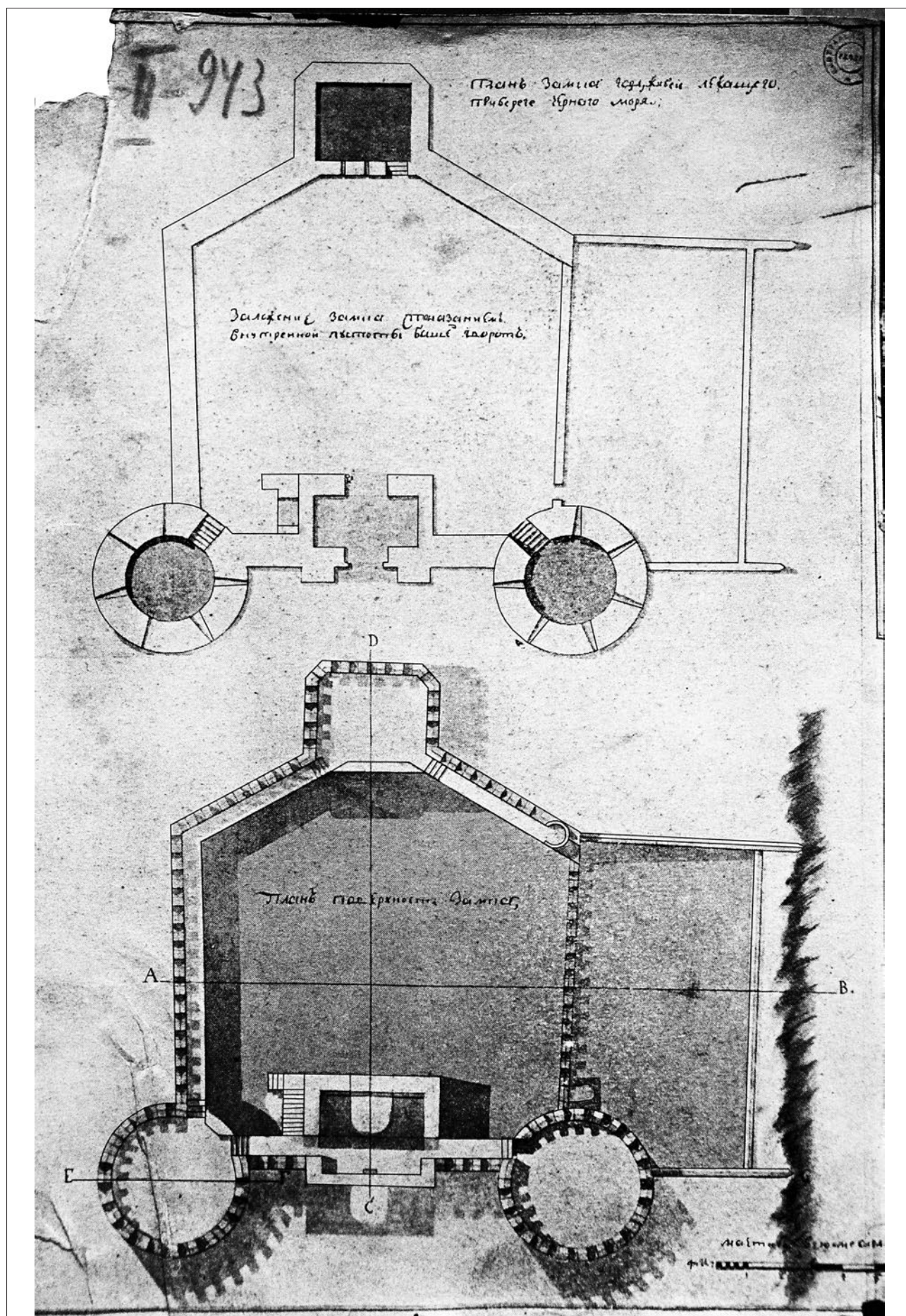

Рис. 111. Замок Хаджибей. План. М. Фрейганг. 1789 р. Фрагмент (ОІКМ. НВФ 866).

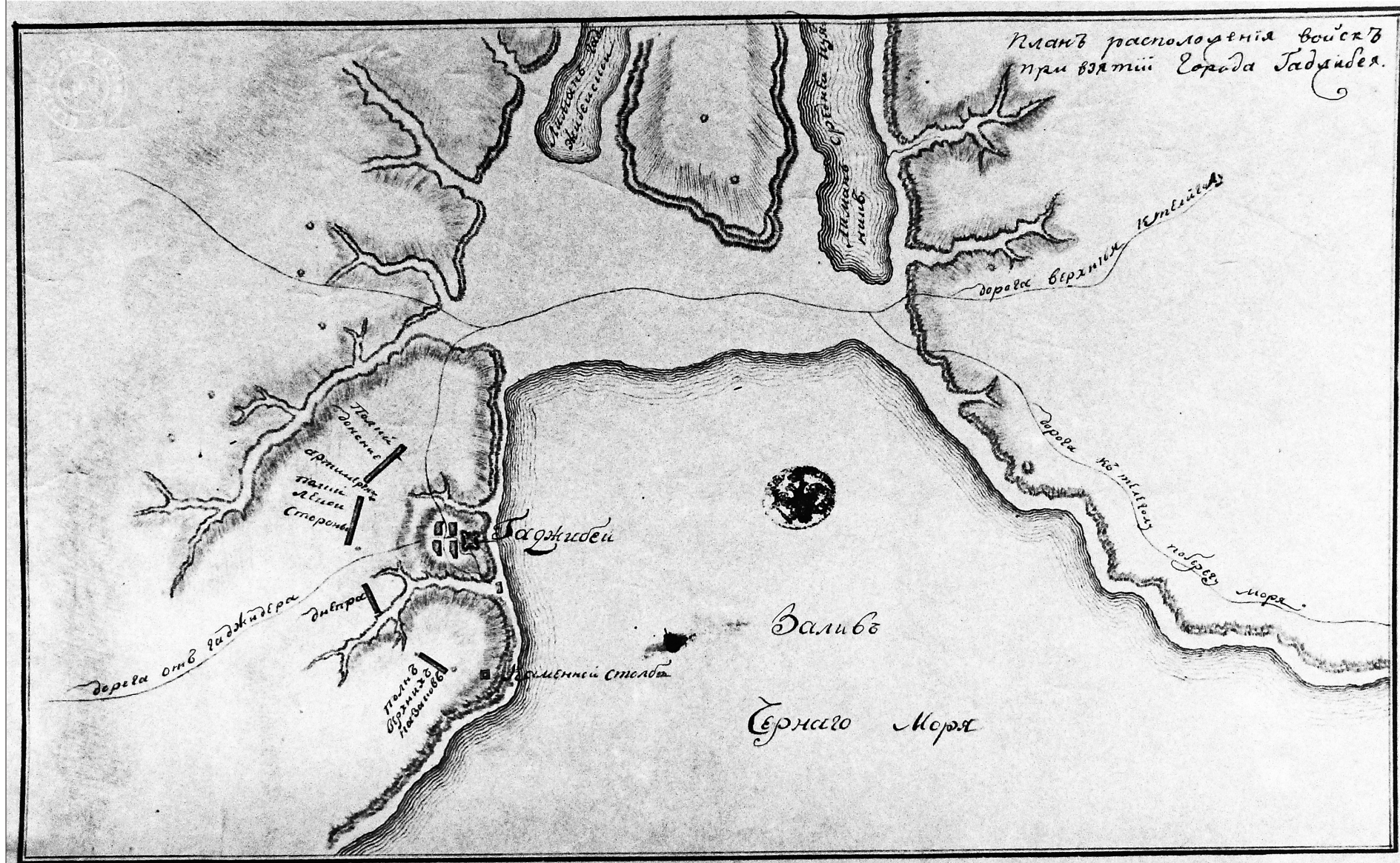

Рис. 112. «План розташування військ під час взяття міста Гаджибея» (ОІКМ. НВФ 866).

Не відомо жодного випадку нового будівництва турками в Північному і Північно-Західному Причорномор'ї, на лінії протистояння з Російською імперією, протягом усього XVIII ст. хоч одного кам'яного замку, подібного за типом, оснащенням і функціями до Хаджибейського. Не відомі подібні випадки і в Добруджі (Stăniță 2016, р. 7). Їх важко знайти для всього чорноморського узбережжя.

Цю тезу оскаржив І. В. Сапожников, дотримуючись логіки системної кризи Османської імперії у XVIII ст. Наполягаючи на своїй версії датування Хаджибейського замку (1766-1770 рр.), він звертається до пошуку аналогій. І знаходить форт берегової оборони Румеліфенер біля чорноморського входу до Босфору. Дослідник нагадує, що це укріплення побудоване у 1769 р., в той же час, що і Хаджибейський замок. Нібито за своїми конструктивними, планувальними ознаками вони мають багато спільного. У плані Румеліфенер нагадує такий же усічений прямокутник, на сторонах якого знаходяться дві восьмигранні вежі. Таким чином, уявлювана типологічна єдність двох об'єктів використана дослідником для екстраполяції дати з одного на інший (Сапожников 2016d, с. 273).

Румеліфенер – це сторожовий форт берегової артилерії, призначений для контролю над вузькою морською протокою. Він розміщений майже над урізом води і розрахований на встановлення декількох десятків важких далекобійних гармат (рис. 113). Форт збудований в глибокому тилу Османської імперії, поза зоною дії сухопутних армій ймовірного противника, на скелях, захищених самою природою і не розрахований на довгий опір при облозі з напільного боку. Основна вимога до такого типу споруд – знищення кораблів, що йдуть фарватером. На реалізацію цього завдання і спрямовані всі інженерні та конструктивні рішення проекту, який, до речі, не є вдалим для свого часу.

У 1785 р. форт був розрахований на 15 артилерійських позицій для великокаліберних гармат, камори яких розташовані в ряд, у нижній частині кам'яного бруствера, з північного боку комплексу зверненого до моря (рис. 114). В ході подальших перебудов їх кількість зросла вдвічі. Гармати базувалися на ґрунтовій платформі підсипаній під рівень бійниць. Порівняно тонкий бруствер не брав участі у розподілі навантаження багатотонних гармат і не приймав на себе силу віддачі, залишаючись лише захисним елементом. Бруствер, разом з вежами, додав форту архаїчно-

го вигляду, коли повсюдно (в т. ч. і на Босфорі) в цей період турками використовувався бастіонний профіль на берегових батареях.

Румеліфенер дійсно має деякі спільні конструктивні деталі з Хаджибеем: дві високі вежі з мерлонами і фрагменти куртин. Хаджибейські вежі винесені за межі фронтальної огорожі з метою фланкування брами при атаці з напільної сторони. У Румеліфенер ця функція на вежі не покладається, вони виконують роль арсеналів. Тут практично відсутня надбрамна вежа. Оформлення головної брами та огорожі з напільного боку має швидше естетичне значення, ніж оборонне. Над входом (проліт шириною 3,38 м з цегляним склепінням) з боку фасаду збереглися кам'яні балконні кронштейни або опори для невеликої декоративної надбудови (дозорної вежі) (рис. 115)⁸². По боках від вежі, всередині стін, влаштовані кам'яні сходи, що відкривають доступ на бойовий хід. Мерлони також стилізовані, досягаючи 0,95 м товщини і 0,62 м висоти. Артилерійські амбразури в нижній частині стіни сягають висоти 1,8 м (зовнішня) і 2,3 м (внутрішня), вони перекриті цегляними арками товщиною в півтори цеглини (Eurgiller 2007, р. 97-100; 2009).

Форт Румеліфенер має кілька будівельних періодів. До раннього відноситься південно-східна вежа, а також частина прилеглих до неї куртин з круглими цегляними бійницями в мерлонах на кшталт тих, що зроблені в Топкапе (рис. 116), або аналогічні турецьким вежам XV ст. фортеці Смедерево. Споруда завершується мерлонами, по периметру влаштовано воронкоподібні бійниці. Перший ярус призначався для арсеналу, він глухий і без вікон.

Укріплення вивчено недостатньо. Єдиний його дослідник, турецький історик архітектури К. Юпгіллер, вважає, що споруда з'явилася в існуючому плані у 1769 р. Посилаючись при цьому на спогади дю Бокаж. Той, в свою чергу, вказує, що запозичив цю інформацію у інженера, барона де Тотта (Eurgiller 2007, р. 97).

Але барон де Тотт приступив до модернізації босфорських фортець лише через рік (Aksan 2001, р. 165) і відвідав форт (який вже існував) в межах загальної інспекції берегових укріплень на протоці. Він нічого не говорить про його будівництво, не вказує ніяких дат. Навпаки, інженер характеризує наявні тут укріплення як такі, що не в змозі служити завданням оборони проток, тобто не відповідні сучасним вимогам. Він запропонував побудувати нові форти в інших місцях проливів:

⁸² Аналог – брама берегового турецького форту Сіргі 1746 р.

Рис. 113. Форт Румеліфенер.

на мисах Garipçe i Poyraz (Baron de Tott 2004, р. 222-225; Müller-Wiener 1998, р. 55).

Дата 1769/70 р. стосовно Румеліфенер зустрічається і в найбільш ранніх архівних турецьких документах⁸³. Під роком хіджри 1183 надано «розпорядження щодо боєприпасів, які будуть виділені двом загонам та призначені для двох відновлених оборонних укріплень на місці маяків Румелі та Анадолу, які розташовані на Чорноморській протоці» (ВОА. 976/42534). З повідомлення випливає, що форт Румелі вже існував до 1769 р. і лише був оновлений (yeniden) в цей час. Проте, деякі архаїчні частини комплексу залишилися без змін.

Тому дата появи форту у Румеліфенер, яку привів дю Бокаж, є не дуже коректною. Щодо подальших будівельних етапів споруди, він приводить більш надійні відомості: «Останні із замків Босфору – Румеліфенер і Анадолуфенер [...] були покращені у 1783 р. Туссеном, у 1785 р. А.-Ж. де Лафітт-Клаве (рис. 108) і, нарешті, у 1794 р. паном М. Моньє» (Bosage 1819, р. 31).

Дю Бокаж був знайомим О. Шуазеля-Гофсьє, французького посла у Стамбулі (Барбье дю-Бокаж 1891, с. 51). А той, в свою чергу, був соратником А.-Ж. де Лафітта-Клаве (Hitzel 2000, р. 234, 235, 240; Pedley 2012, р. 33, 34). Отже, автор володів достовірною інформацією з перших вуст, щодо тієї частини повідомлення, де йдеться про внесок французьких інженерів у перебудову форту.

На картах Румеліфенер відомий як пункт навігації мінімум з середини XV ст. Османський історик XVIII ст. Комірціян в деталях розповідає про напади на береги Босфору у 1624 р. козаків, в результаті чого з'явилися берегові укріплення у

Румелі Румелі Каваг та Анадолу Каваг (Eyupgiller 2007, р. 92). Це сусідні з Румеліфенер форти.

Тому не дивно, що у Румеліфенер могли зберегтися дві середньовічні (за конструктивними ознаками) вежі. Вони були інтегровані в нову систему артилерійського форту збудованого тут на початку 1780-х рр. французькими інженерами. Ці ранні елементи комплексу дійсно можуть бути порівняні з хаджибейським в конструктивному відношенні.

Отже, підведемо підсумок щодо еволюції оборонного комплексу Хаджибея. Замок XV ст. (подільського типу) зберігся без суттєвих перепланувань до 1793 р. За весь період він переніс кілька ремонтів та спробу модернізації. Можливо, перший з них пов'язаний з ініціативами Т. Бучацького на початку 1440-х рр. Другий – з ім'ям Піррі-Бега, коли у 1593 р. ним було здійснено (?) реконструкцію замку. У 1765 р. замок знову відремонтовано в контексті планів османського уряду по перетворенню Хаджибея на султанський хасс. У самому місті з'являються мечеть, портова пристань та інші громадські будівлі. Замок позбувся приморської куртини, з північно-східного боку з'явилася берегова батарея. В північному куті двору побудовано мечеть з мінаретом. Модернізація укріплення і проведення будівельних робіт в місті та порту в ці роки відбуваються на тлі посилення уваги османської влади до Хаджибея у зв'язку зі зміною його адміністративного статусу (Середа 2015, с. 232).

Міську забудову Хаджибея, або лише замок, очаківський паша планував у 1766 р. обнести з напільного боку оборонним ровом з валами та земляними батареями. Втім, ця ініціатива не

⁸³ Автор вдячний доктору К. Юпгіллеру за наданий матеріал.

вдалася. Російський розвідник І. І. Ісленьєв відобразив спробу втілення цього проекту на початковій стадії, яка нічим не закінчилася. Хіба що новий фортифікаційний елемент в містечку Хаджибей з'являється на передодні військової загрози у 1789 р. Після взяття Очакова тут поспіхом споруджено рів з валом, що оточили замок з напільного боку. Залишки саме цього земляного укріплення відображені на двох планах Ф. де Волана 1791 та 1793 рр.

В середині 1790-х рр. замок був розібраний остаточно і незабаром на його місці, в північно-західній частині сучасного Приморського бульвару, з'являється т. зв. «Мале укріплення» (bastionний форт Ф. де Волана). Судячи за генеральним планом Одеси 1816 р. його сліди ще було видно в цей час (Гребенщикова 2012b, с. 417). Інший оборонний пункт російського Хаджибея (велика bastionна фортеця), збудована Ф. де Воланом у 1792-93 рр. на мисі Ланжерон в місці, яке пропонував ще А.-Ж. де Лафітт-Клаве. Але як показала практика, обидва російські укріплення виявилися малоефективними у справі контролю над такою великою гаванню. Наприкінці першої чверті XIX ст. вони були розібрані.

Сукупність накопичених матеріалів дозволяє сьогодні визначити місце розташування замку Хаджибея з відносною точністю навпроти будинків № 2-3 на сучасному Приморському бульварі, у 200 м від краю мису, утвореному Військовою балкою та берегом моря, фасадом на південний схід. Відкритим залишається питання про точну дату появи замку. Найбільш вірогідним слід визнати період між початком 1420 р. та початком 1440 р.

3.6. Фортеця Паланка: будівельна періодизація

Фортеця Паланка розташовувалася на високому корінному плато правого берега Дністра, в районі його впадання у Дністровський лиман, навпроти переправи Маяки (рис. 117). Відомі декілька варіантів назви цього населеного пункту. Перший: Яник-Хісар (Челебі 1961, с. 40), точніше «Яник-хісар Калесі» (Çelebi 2010, р. 168). Другий, більш пізній – Елі Palanka (Нова фортеця), відзначений на європейській карті «Mer Noire» 1724-1729 рр. (Середа 2015, с. 181), або Яник-Паланка. Остання назва використовується в документах інженера Ф. Кауффера (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228. Л. 1) і здається більш коректною для подібного невеликого типу турецьких споруд (Середа 2009b, с. 58). В османських документах першої чверті XVI ст. фігурує «укріплення» Юргеч-Керман в сільській

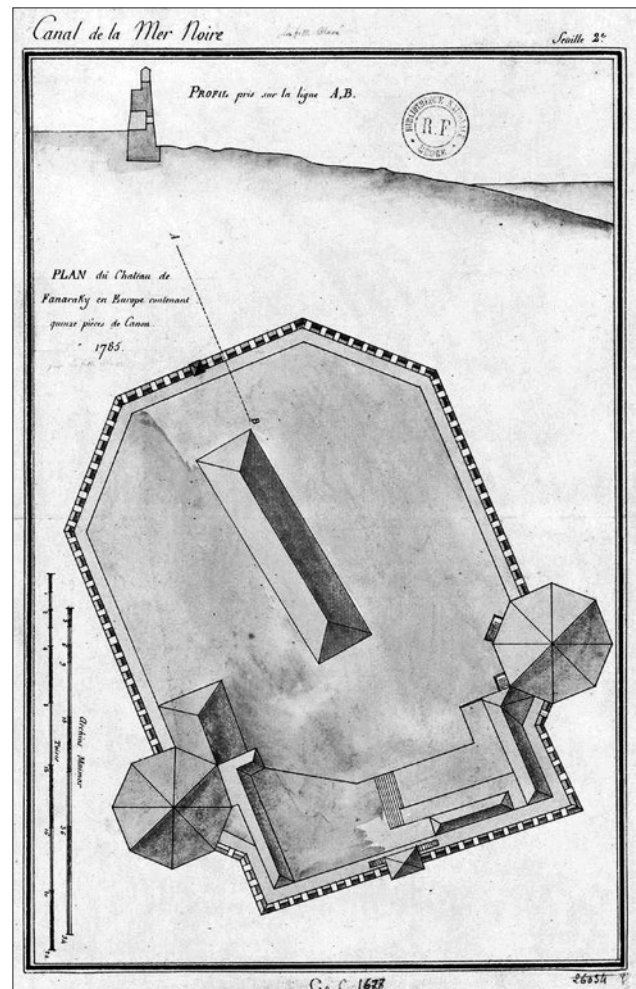

Рис. 114. «План форту Фанаракі на Європейському континенті з п'ятнадцятьма бійницями для гармат». А.-Ж. де Лафітт-Клаве. 1785 р. (BNF DCP. GE C-1677 (3)).

окрузі Аккермана (DTPIR 1976, р. 9), яке може розглядатися як ймовірна рання назва Яник-Паланки (Паламарчук 2008, с. 117, 118).

Сам об'єкт не зберігся, і судити про його вигляд та конструктивні особливості можна лише за двома відомими картографічними документами: «Ситуативный план, профиль и вид Паланки» (Şlapac 2016, fig. 45; РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 22362) і «Plan topographique de la Fort Palanka sur le Dnestre prise par l'Armie russe le 24 Septbr 1789» («Топографічний план фортеці Паланка на Дністрі») (НБУВ/СКВ. № 6500) (рис. 25*).

На планах зображено фортецю bastionного типу з огорожею простої форми. Прямокутна в плані, розміром (по лінії ескарпу) 128×57,5×50 м. Ширина рову – 8,5 м, глибина – 6,5 м. Ескарп і контрескарп викладено каменем. Основна огорожа складається з невисокого земляного рову з частоколом. На трьох п'ятикутних bastionaх, розташованих по кутах, встановлені тури для прикриття артилерійських позицій (числом 5,

Рис. 115. Форт Румеліфенер. Вхідна брама.

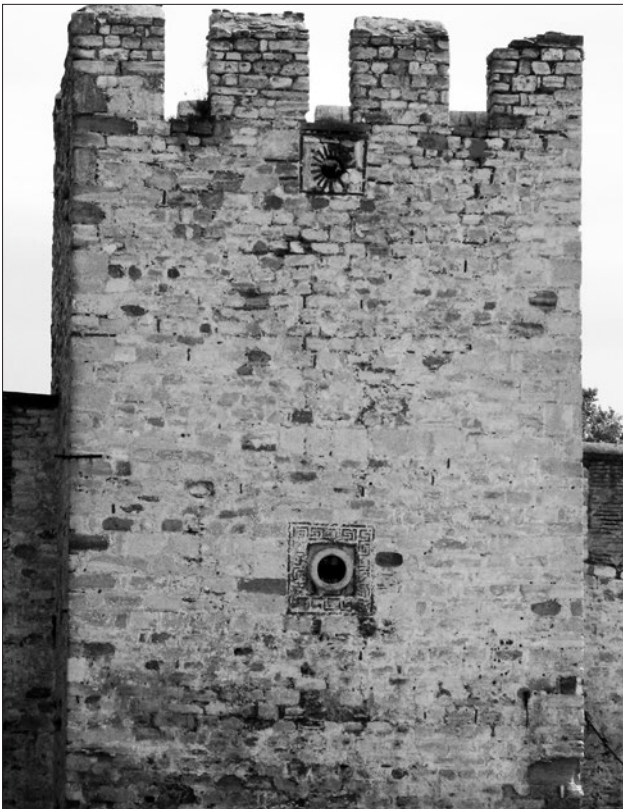

Рис. 116. Топкапи. Круглі бійниці однієї з веж (фото автора).

8 і 9 відповідно). Надбрамна вежа – квадратна в плані, з двома ярусами, розташована в центрі західної куртини, звернена до міста. Перед нею через рів перекинута міст. У центрі східної куртини – потерна для евакуації схилом до Дністра. З трьох сторін укріплення захищено ярами і крутим високим береговим обривом. Тальвегом однієї з балок йшла дорога з переправи Маяк, що перетворювало фортецю на домінуючий контрольний пункт цієї ділянки.

За планувальними і конструктивними особливостями форт не можна датувати періодом раніше першої половини XVIII ст. Йому притаманні традиції bastionної архітектури, що властиві даному регіону лише з 1710-х рр. Від зовнішніх земляних укріплень відрізняється кам'яна вежа в північно-східному куті оборонного комплексу, на мисі, що підноситься над дорогою з дністровської заплави (рис. 26*). За виглядом це є найбільш архаїчний елемент фортеці, навколо якого сформувався пізній bastionний фронт. У діаметрі вежа сягала 10 м, що порівнюється за розмірами з північно-західною вежею цитаделі Білгорода. Висота стін дорівнювала 7,5 м (чи 15 м – до

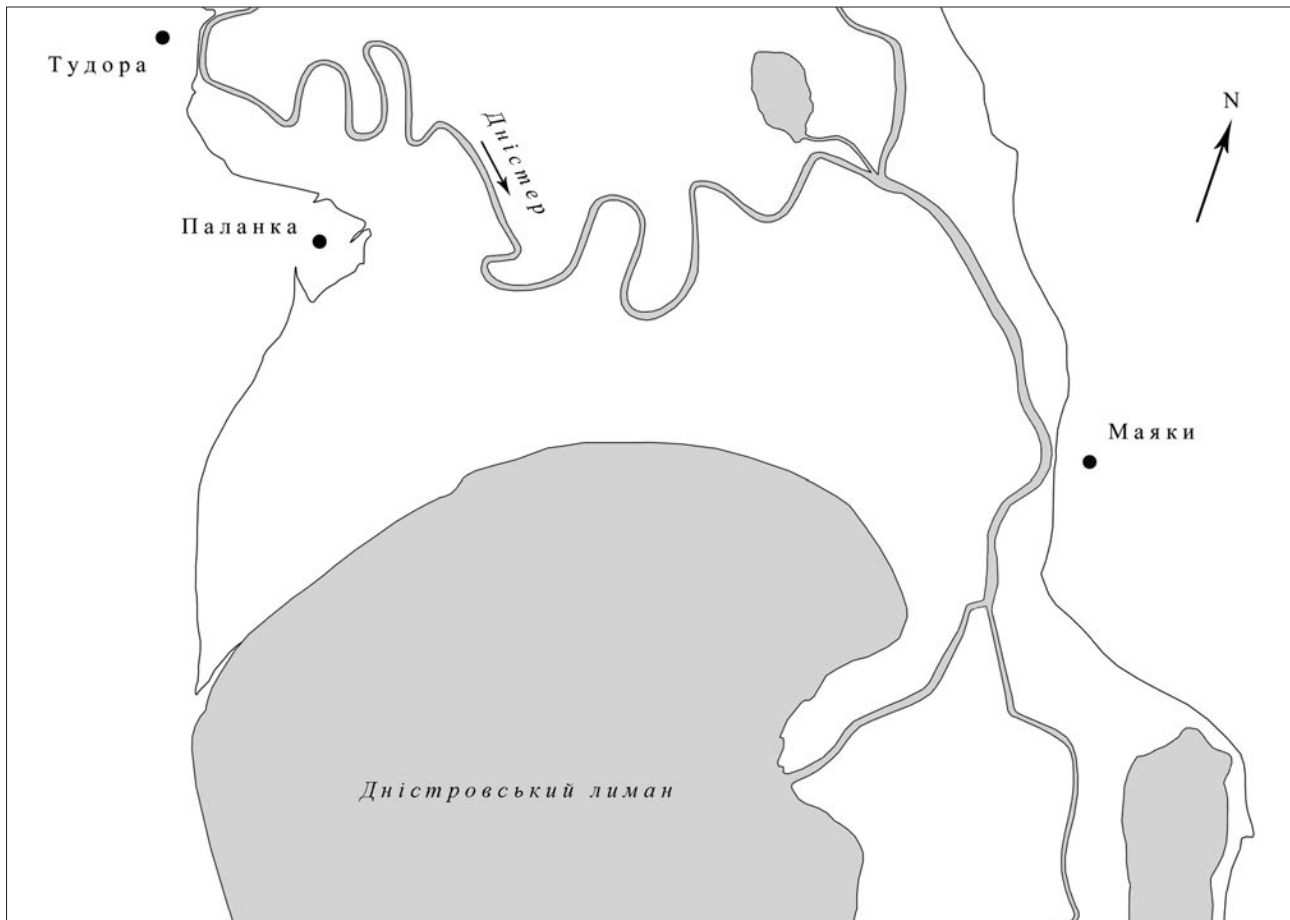

Рис. 117. Верхів'я Дністровського лиману з позначенням на місцевості с. Паланка.

верху даху). На момент створення плану в башті зберігався порох.

В межах фортечної огорожі розташовувалося шість будівель і дві садибні ділянки, а також мечеть з дерев'яним двосхилим дахом без мінарету (рис. 27*). На краю форштадту помітні кілька курганів та «руїни старої греблі, яка визнана за Траянову дорогу».

Е. Челебі 1657 р. цю вежу називає «потужною», порівнюючи з «галатською», «із загостреним дерев'яним верхом». Важливою є його згадка про існування тут якоїсь середньовічної фортеці: «У минулому тут була ніби велика фортеця. Її побудував султан Баязид Вели». Про бастіони мови немає, проте відзначений рів та вал із частоколом, що збудовані у 1616 р. (Челебі 1961, с. 40).

Ф. Кауффер також приділив увагу Паланці в своєму рапорті «Observations sur la deffense des frontieres...» складеному десь у 1797 р. (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228. Л. 1). Французький інженер нарікає, що колись Яник-Паланка («редут», так

у автора) мала значення, але «сьогодні не може перешкодити ворогові увійти до Дністра для транспортування важкої артилерії»⁸⁴. Наприкінці 1790-х рр. «Пост Яник Паланка непотрібний. Крім того, він невдало розташований та прострілюється з [найближчих] висот. До нього легко підійти [непомітно] по дорозі, що прокладена в низині. Його здадуть просто від страху перед козаками».

Інженер радить перенести укріплення «на відстань рушничного пострілу» на захід, тобто подалі від берегового схилу та ярів. Тоді це дало б захисникам можливість стежити за місцевістю та прострілювати еспланаду по всьому периметру укріплень (порада цілком в дусі артилерійської епохи). «Він опинився б у дуже вигідному становищі, контролюючи всю місцевість навколо на відстані гарматного пострілу і навіть річку». Щоб позбавити ймовірного противника переваг при облозі, Ф. Кауффер пропонує «знести Тепе» – ймовірно, один з курганів найближчих околиць, що розташовувався на вододілі.

⁸⁴ Переклад з французької: О. О. Драгомирецький.

Модернізація Паланки могла б позитивно позначитися на «безпеці Бендер та Аккермана. Принаймні, цей проміжний форпост ще знадобиться для здійснення пильної охорони та своєчасного попередження дій ворога, якби той задумав переправитися через річку між двох фортець щоб застати їх зненацька». Але поки ж, без всіх змін, «форпост може служити для охорони кордону не далі ніж на відстань рушничного пострілу».

Варіант будівельної періодизації фортеці підготувала сучасна дослідниця І. В. Карашевич (Карашевич 2013, с. 110). Вона виділяє три етапи будівництва фортеці. Перший пов'язаний з ім'ям напівлегендарного молдавського пиркалаба Юргеча, яке фігурує у деяких джерелах 1440-х рр. (Киртоагэ 1988, с. 74). Автор датує його серединою – кінцем XV ст. Дещо дивний поділ, оскільки у 1484 р. ці землі приєднано до Османської імперії. Отже, поява якого з укріплень – Юргеча або Баязида II пов'язана з цим періодом, не зрозуміло.

Другий період: кінець XV – середина XVI ст. Фортеця «відбудовується знову». На підставі повідомлення Е. Челебі, І. В. Карашевич говорить про її руйнування внаслідок нападу козаків у 1577 – 1584 рр. (за правління Мухаммед Гірея) (Карашевич 2013, с. 108). Це припущення можна вважати цілком обґрунтованим. В цей час особливо потужна атака відбулася на фортецю Бендери.

Третій період дослідниця обмежила початком XVII – кінцем XVIII ст. Але він чомусь розтягнувся на два століття, з 1616 р., коли тут побудовано «фортецю з каменю» та закінчуючи деякими «будівельними роботами» 1779 р. Дві будівельні події чомусь зведені до одного етапу. Автор намагається «реконструювати» зовнішній вигляд цього укріплення у XVII-XVIII ст. (Карашевич 2013, с. 108-109), що дублює інформацію з розгортки фасаду на плані 1789 р.

Основну інформацію, яку надає картографія щодо оборонного комплексу Паланки, можна звести до наступної тези. Рання за своїми конструктивними властивостями кам'яна вежа являє собою архітектуру доартилерійського періоду. Можливо, вона дійсно пов'язана з замком Юргеча або будівельними ініціативами Баязида II. Зовнішній bastionний фронт з використанням п'ятикутних bastionів (типу бендерських або хотинських) презентує пізній період, пов'язаний з початком застосування в регіоні важкої облогової порохової артилерії (з 1710 р.).

3.7. Фортеця Березань

Острів Березань розташований у 10,5 км на північний захід від Очакова, на віддаленні 2 км від найближчого берега. Це невеликий шматок суші, що витягнувся з півночі на південь майже на 900 м (і сягає 300-400 м в ширину). В основі цього геологічного утворення знаходяться поклади понтичних вапняків, кут залягання яких формує значний ухил поверхні острова практично від рівня моря у північній частині до позначки +12 м в південній частині з крутими обривчастими берегами (рис. 118).

Документальні джерела і картографія останньої чверті XVIII ст. з історії березанського укріплення опубліковані і докладно описані І. В. Сапожниковим. Видані І. В. Тункіною невідомі раніше плани острова першої чверті XIX ст., а також сучасні натурні обстеження автором цих рядків та зйомка укріплень, що збереглися, дозволили доповнити уявлення про еволюцію фортифікації на о. Березань.

Фортеця розташована на південній ділянці, в зоні максимального піднесення острова. Плани 1788 р. та початку XIX ст. (Сапожников 2000, рис. 9-10; Тункина 2002, рис. 102, 103) фіксують систему укріплень з двома напівкруглими bastionами на верхньому плато (за формою нагадують bastioni Яник-Хісар) і однією багатокутною артилерійською батареєю біля самої кромки води (Тункина 2002, с. 416). Всі вони звернені до фарватеру, що з'єднував море з гирлом Дніпро-Бузького лиману та мали контролювати вогнем підхідні шляхи до Очакова.

З північного боку, де знижений берег дозволяє організувати десант, укріплень на ранньому етапі немає. Фортеця обмежена з північного (північного боку) валом і ровом, від західного берега до східного, через весь острів. У центрі розташовувалася квадратна в плані брама з перекидним мостом. Від фортеці до пристані вела дорога. В межах огорожі відзначені кілька невеликих будівель (рис. 119).

Всі недоліки плану цієї фортеці і організації її оборони описані у 1784 р. А.-Ж. де Лафітт-Клаве (Ковалевский 1906, с. 49-50; Сапожников 2000, с. 101-102). Форт земляний, «погано продуманий», збудований «нещодавно». Гармати в амбразурах верхніх батарей обмежені малою площею позицій та мерлонами, які рекомендовано знести. В цілому дві батареї визнані ефективними. На відміну від кам'яної нижньої, яка розташована над водою: «вона абсолютно зайва і непотрібна». До опису додається план з

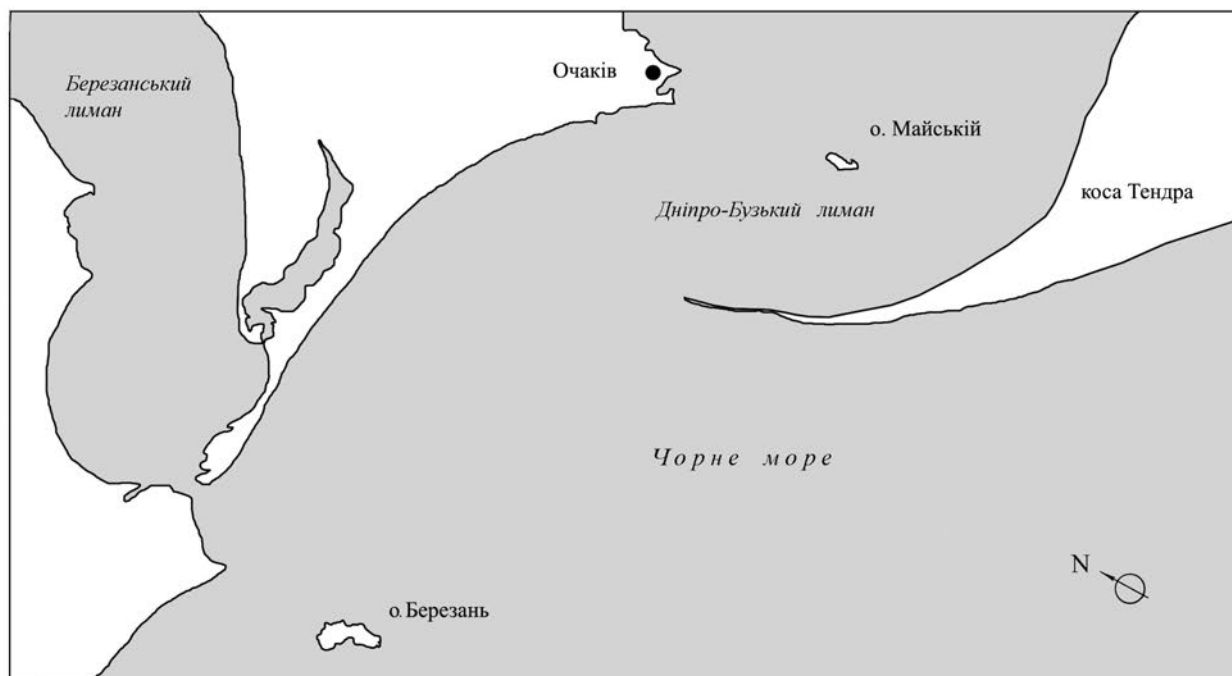
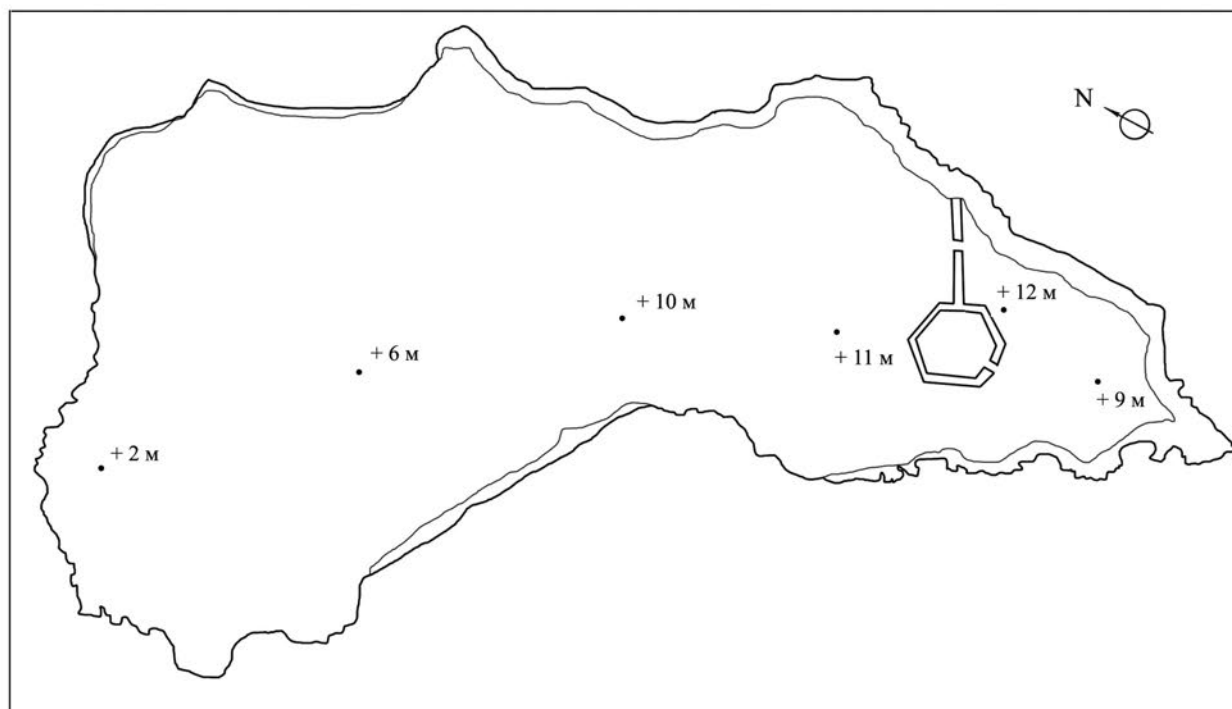

Рис. 118. Острів Березань. Загальний план.

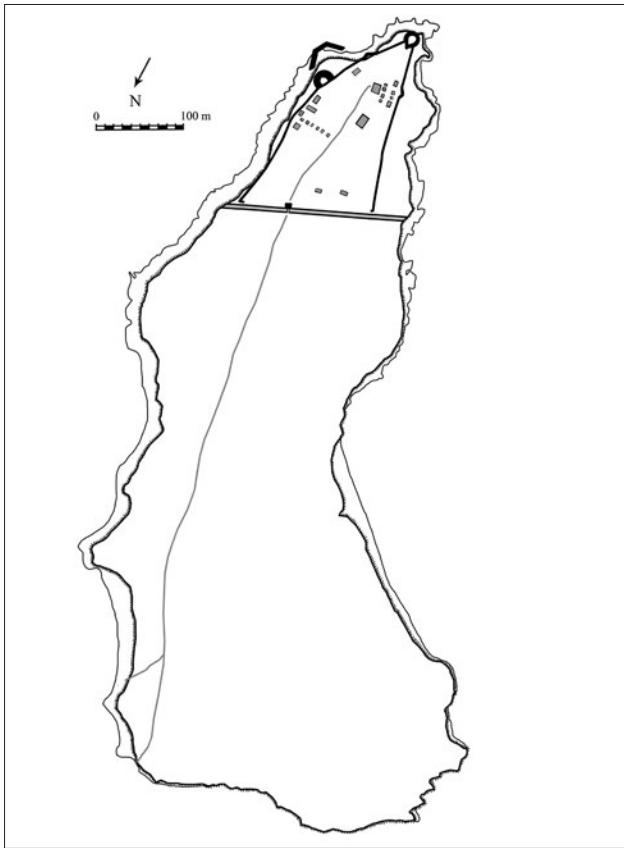

Рис. 119. Острів Березань. План-реконструкція фортеці на період 1778 р.

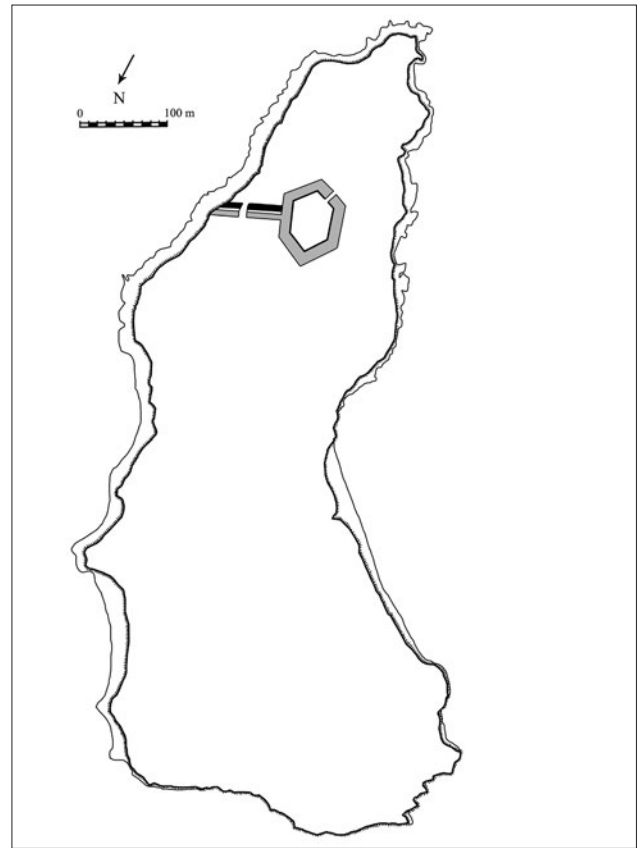

Рис. 121. Острів Березань. Сучасний стан фортеці.

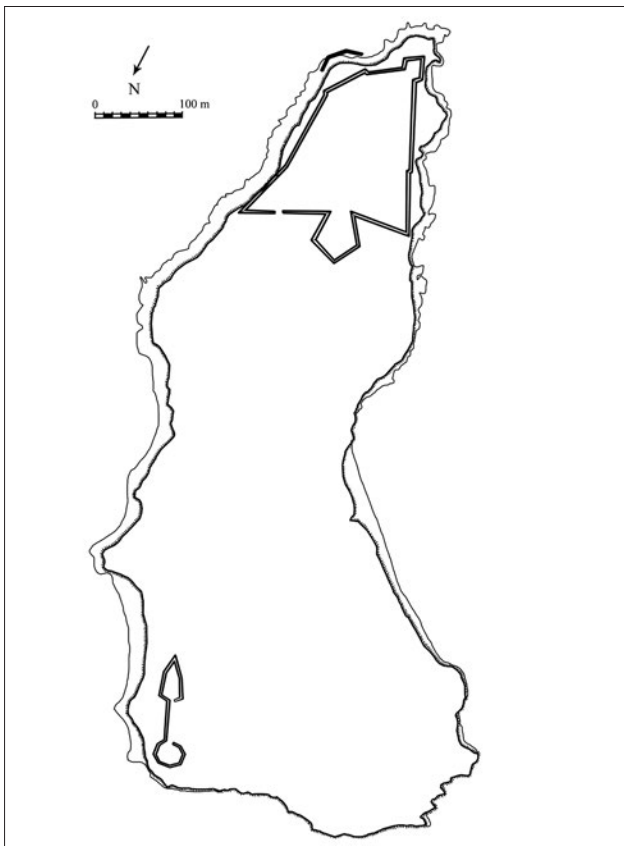

Рис. 120. Острів Березань. План-реконструкція фортеці на період 1800 р.

поясненнями (Сапожников 2000, с. 102; 2001-2002, с. 456, 459; ОАМ. № 9087-9)

На пізньому плані острова, авторства лейтенанта М. Д. Критського (1823 р.) (Тункина 2002, рис. 103), на тій самій ділянці показано фортецю іншого плану, з великим гострокутним бастіоном в центрі напільної куртини та другим, менших розмірів, на краю острова, в південній точці оборонного комплексу (рис. 120). Місце розташування брами не змінилося. Так само як і прибережної багатокутної батареї, «біля підніжжя острова», «що обкладена тесаним каменем, і добре побудована» (Тункина 2002, с. 418). Два круглих в плані бастіони розібрані. У північній, зниженій частині острова, з'явилися дві батареї, з'єднані куртиною для запобігання можливого десанту.

В даний час на місці фортечної системи Березані фіксується лише шестикутна земляна батарея, яка співпадає за локалізацією з напільним бастіоном з плану М. Д. Критського (рис. 121). З північного сходу до нього примикають залишки валу з ровом, який зі сходу упирається до берегового урвища (рис. 122). На протилежному західному фланзі вал знівельовано, рів засипаний. Появу шестикутної батареї, скоріше за все, слід пов'язувати з подіями Кримської війни (1853-1856 рр.).

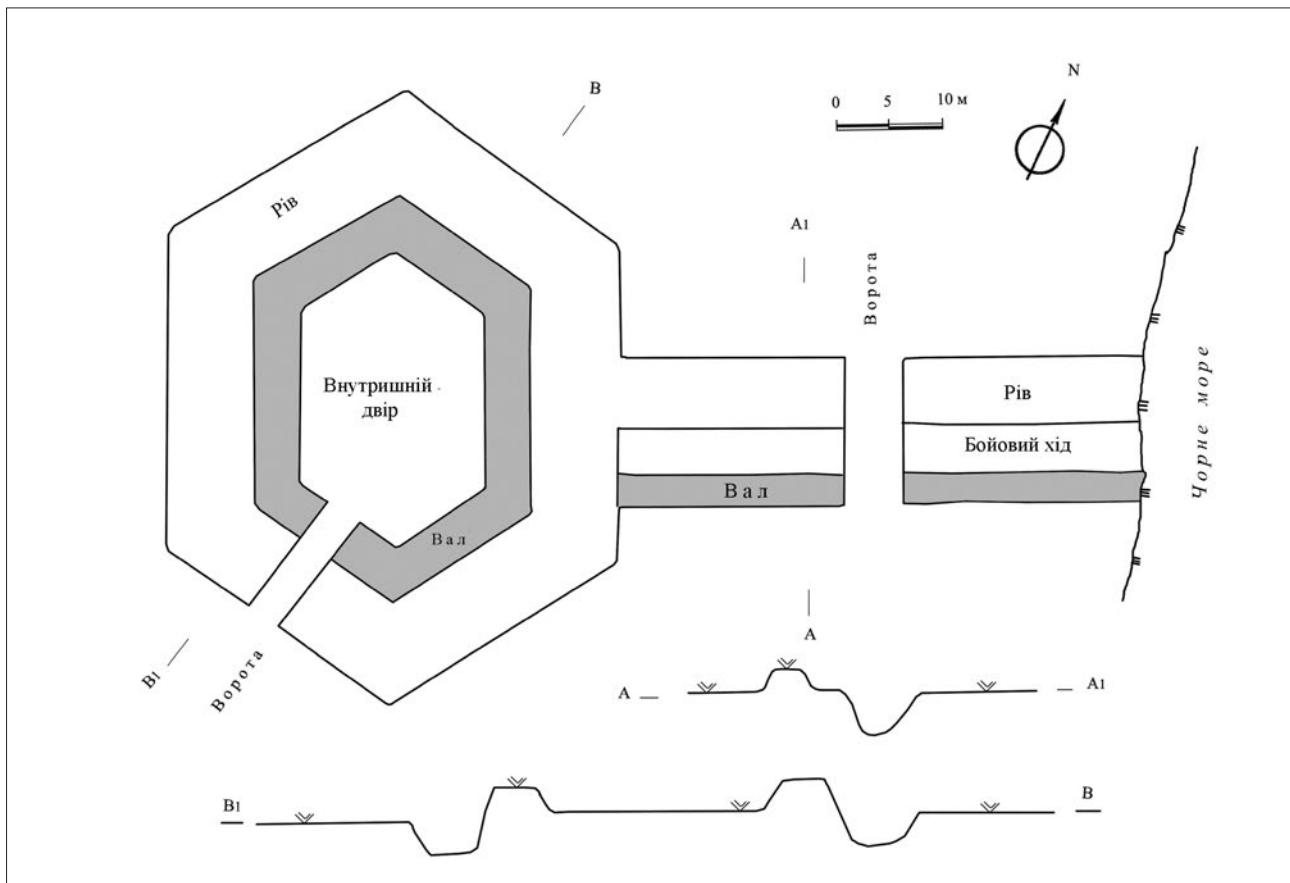

Рис. 122. Ситуаційний план Березанського форту.

На кресленні 1848 р. (?) О. С. Уварова контури залишків укріплень та напільного бастиону залишаються без змін (Уваров 1853, таб. XXV). Вже на компасній зйомці острова 1884 р. замість бастиону показано шестикутну батарею у периметрі колишньої фортеці (Сапожников 2000, с. 9). Складається враження, що внутрішній контур старого бастиону був закритий з тилового, південного боку, та перетворений на автономний форт.

Таким чином, за наявними документальними і картографічними матеріалами можна виділити три будівельні періоди в історії березанської фортеці. Перший з них досить точно датований 1778 р. (Присоединение Крыма 1885, с. 82; Са-

пожников 2000, с. 27). У південній частині острова з'являється фортечний фронт з трьома артилерійськими батареями берегової оборони і мечеттю всередині огорожі. Другий період (не раніше 1800 р.) пов'язаний з перебудовами старої фортеці російськими військовими у зв'язку з наказом Павла I відновити гарнізон (Тункина 2002, с. 416-417). На відміну від старої турецької, російська фортеця збудована в більш сучасній системі. На третьому етапі, між 1823 р. та 1884 р. зі старої системи укріплень формується автономний шестикутний форт, який зберігся дотепер (у 176 м від сучасного південного краю острова та у 133 м від пам'ятника лейтенанту Шмідту).

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ МІСТ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (XV-XVIII ст.)

У XV ст. у Північно-Західному Причорномор'ї знаходилося лише два великих міста: Кілія та Білгород. Статус литовського Качубейова в цей період сумнівний. Цей населений пункт в короткий період свого існування у 10-40-х рр. XV ст. міг бути лише невеликим містом. Ще менш зрозумілим представляється статус Чорнігорода, відносно якого немає єдиної думки навіть з питання локалізації. Урбаністичний статус Дашева (майбутній Очаків) також під сумнівом.

Куди більша щільність населення в регіоні спостерігається в османський період. Помітно збільшилася не тільки кількість великих і малих міст, але й сільськогосподарська округа. До числа головних міських ознак османського періоду одеський дослідник О. Г. Середа, відносить наявність фортеці, міста та розгорнутої інфраструктури (Середа 2009b, с. 58). Протягом XVIII ст. модернізація османських фортець в регіоні йшла особливо активно через зростаючу військову загрозу з боку Російської імперії. З цієї ж причини змінювався етнічний склад міст та їх площа. Ці зміни османські та російські картографи намагалися ретельно фіксувати майже в кожному із зазначених пунктів.

4.1. Порти Північно-Західного Причорномор'я у XV-XVIII ст.

Морські пристані у Північно-Західному Причорномор'ї XV-XVIII ст. (до 1794 р.) існували лише в двох місцях: в Качубейові (сучасна Одеська затока) та поблизу Білгорода, навколо Царгородського гирла Дністровського лиману. Обидві в джерелах з'являються лише раз. Перша – як польсько-литовський «королівський порт» на чорноморському узбережжі, згаданий в «Історії Польщі» («*Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*») польського історика Яна Длугоша під датою 1415 р. (Długosz 1711, р. 367-368). Друга – у 1419 р., відзначена ієромонахом Зосимою як морська пристань Білгорода (Хождение Зосимы 1971, с. 12).

Порт Качубейова з 1440-х до 1760-х рр. не функціонував. Він відроджується у 1764 р. за спеціальним указом султана (Середа 2015, с. 244-245). Це єдина морська гавань у Північно-Західному

Причорномор'ї XVIII ст. Османами тут побудована стаціонарна пристань та пов'язана з нею інфраструктура (адміністративні будівлі, митниця, пакгаузи, колодязі і т.п.).

Інші регіональні порти були річковими. Найбільшими з них у XV-XVIII ст. (до початку робіт у російському Хаджибеї) залишалися Кілія та Білгород.

Корабельна стоянка у Кілії розташовувалася в затоні на відстані 500 м від фортеці вище за течією Дунаю. Її добре видно на панорамі міста 1790 р. (рис. 123). Пристань знаходилася при вході до затону, поруч на березі – митниця (рис. 6), проходження якої у 1768 р. так жваво описано Н. Клеєманом (Клеєман 1783, с. 39-400). Порт Ізмаїла розташовувався за таким же принципом – у широкому, повноводному затоні, що примикає до міста вище за течією. Немає сумнівів, що дані особливості місцевості і стали причиною для вибору місця для заснування цих міст.

Очаків також не міг похвалитися власним портом, хоча і розташовувався біля моря. У 1740 р. місто відзначено як таке, де немає пристані. Втім, «кораблі все ж зупиняються там» (якірна стоянка) (Губоглу 1964, с. 146). У 1765 р. Ш. Пейсонель критично оцінював перебування кораблів у бухті Дніпро-Бузького лиману біля Очакова через різні глибини (Peyssonnel 1787, р. 294). Ф. де Волан також бачив небезпеку в мінливості глибин лиману, яка залежить від річкових наносів (Деволан 2002b, с. 147-148). Особливо взимку навігація тут була досить непростюю. В Очакові середини XVIII ст. «по-перше, відсутні портові складські приміщення, по-друге, кораблі можуть піддаватися тиску льоду, який йде з Дніпра з грудня до квітня [...]. Ті судна, які вимушені проводити зиму в цій області, складують товар, виходячи з кліматичних умов, в порту Коджабей на території ногайців Едісан, на відстані 12 льє на північний захід від Очакова» (Історія Хаджибея 2000, с. 135).

Малими глибинами (в межах 2-3 м) та зимовим льодоставом відрізнявся і Дністровський лиман (Деволан 2002b, с. 78). У 1740 р. анонімний автор вважає, що через низьку воду біля пристані Аккермана кораблі мали ставати на якір за 3 милі до фортеці (Губоглу 1964, с. 145). Відстань явно завищено. Якірна стоянка розташовувалася максимум

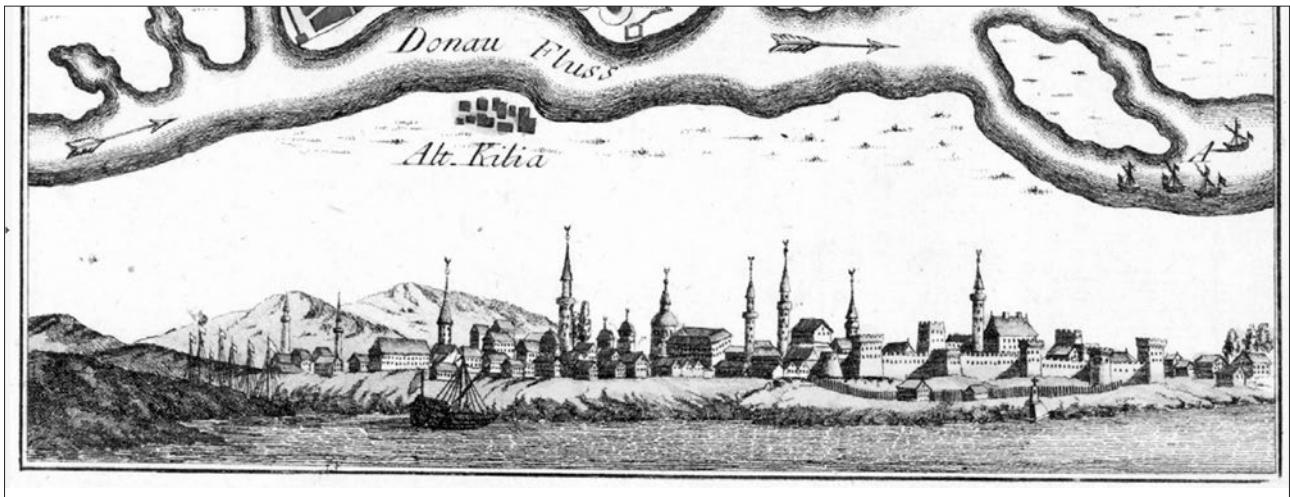

Рис. 123. Вигляд Нової Кілії з правого берега Дунаю. 1790 р. (Cassioli 2015, р. 112).

у 500 м від берега, що видно на плані Ф. Кауффера від 27 червня 1793 р. (рис. 2*). Цей рейд навпроти грецької церкви (береговий орієнтир) згадує В. Дзедушицький у 1785 р.: кораблі знімаються з якоря ледь починається шторм і ховаються біля Очаківської пристані (одна з трьох в Аккермані), під захистом берегів (Dzieduszycki 1930, р. 242).

Базовий порт Білгорода (Аkkerмана) знаходився в межах міста. Одним з перших про нього згадує де Ланнуа у 1421 р. (Брун 1853, с. 439). У 1445 р. лицар Ваврін при заході на двох галерах до Білгорода тут «знайшов багато кораблів з Трапезунда» (Wavrin 1968, р. 83-84). У 1450 р. на королівській Раді в Кракові, Казимиром IV проголошено, що Білгород (поряд з Кілією) за значенням «виняткові порти для кораблів всього Сходу». Кораблі білгородських купців отримували особливі привілеї від султана на ведення торгівлі в найбільших турецьких портах: Константинополі і Бурсі (Бырня 1984, с. 118-120, 175).

Е. Челебі у 1657 р., згадуючи про портові причали Аккермана, повідомляє, що «влітку і взимку біля них багато кораблів з різних країн» (Çelebi 2010, р. 165). А.-Ж. де Лафітт-Клаве у 1784 р. описав вкрай незручну систему функціонування цього порту і щось на зразок паромної переправи між Аккерманом та Аджидером, яка здійснювалася на плотах. «Всі барки або судна, що йдуть з Дністра, і навіть плоти, які приходять з лісом, і також з іншими життєвими припасами, вивантажуються в Аккермані і навантажуються всім цим потім маленькі судна томбаси, які в цій країні знаходяться, і вже таким чином [вантаж] перевозяться до Чорного моря» (Описание пути 1821, с. 82-83).

У 1793 р. Ф. Кауффер в самому Аккермані відзначає три пристані, біля головної з яких – «Стамбульської, знаходилась митниця (Красножон 2016с, с. 45-46). У «Звіті...», складеному у 1791 р., гавань біля фортеці Аккерман описує Ф. де Волан, дивуючись, як при таких малих глибинах в минулі часи тут могла розвиватися настільки жвава морська торгівля (Деволан 2002b, с. 78).

Мабуть, єдина за весь період з XV – по XVIII ст. згадка про наявність верфі також належить Аккерману – якщо виключити повідомлення про невдачу спробу Г. О. Потьомкіна будувати кораблі в Бендерах у 1789 р. (Деволан 2002b, с. 175). У 1780-х рр. польський мандрівник залишив таке повідомлення: «Щорічно в порту Аккермана будується вісім невеликих кораблів, які можуть взяти на борт 4-5 тис. кілі до Стамбула» (Dzieduszycki 1930, р. 242).

Головна Стамбульська пристань на дерев'яних палях функціонувала в Аккермані як мінімум до початку 1870-х рр. Її розташування вказано на плані Ф. Кауффера 27 червня 1793 р., а зовнішній вигляд відображений на серії зображень XIX ст., починаючи з пастелі К. Боссолі 1838 р., малюнка М. Вебеля 1848 р. (Красножон 2016с, с. 43, 86, 90) і завершуючи фотографією авторства І. К. Мігурського 1869 р. (рис. 124).

На захід від неї (для захисту від головних вітрів і льодоходу) у середині XIX ст. зведено капітальний кам'яний Г-подібний в плані брекватер «РОПіТ», що формувало штучну гавань навколо старого пірсу. Цим пояснюється конструктивне рішення ступінчастої кладки кам'яних блоків зі скосом зовнішньої стінки споруди, направленої у бік хвильового прибою та льодоходу⁸⁵ (рис. 125).

⁸⁵ Розміщуючи середньовічну гавань Білгорода в цій частині акваторії (до ознайомлення з планом Кауффера), я помилково відносив сучасний причал №1 до середньовічного періоду (Красножон 2012с, с. 221-224).

Рис. 124. Пристань «РОПіТ» в Аккермані. 1869 р. (Мигурский 1869а).

Що стосується морського порту Білгорода (Аккермана), факт його безперервного існування залишається під сумнівом. Точно не визначено місце розташування його пристані з ліхтарем (маяковою вежею), що згаданий Зосимою у 1419 р.⁸⁶ Зазначена ієромонахом відстань між містом та пристанню (9 верст, тобто, приблизно 16-17 км) співвідноситься з північно-західним мисом, сформованим корінним берегом Будацького і Дністровського лиманів у нинішнього с. Прибережне. У 1990-х рр. експедицією О. Е. Малюкевича тут був виявлений фундамент, ймовірно, маякової башти, датований автором розкопок античним часом (Малюкевич 1991, с. 117-119).

Розташування пристані безпосередньо на морському, піщаному березі передбачало б лише перманентне, сезонне її існування (через руйнівний вплив зимових штормів). Більш вірогідним є її розташування в період навігації безпосередньо біля Царгородського гирла Дністровського лиману, місці глибокому та захищеному від морського прибою. Воно придатне для розвантаження-завантаження суден у спокійну погоду, але не для довготривалої стоянки.

Як би там не було, морська пристань Білгорода після Зосими більше не згадується у джерелах. Немає про неї нічого й в описі Царгородського гирла та південно-західної акваторії лиману 1784 р. у А.-Ж. де Лафітта-Клаве (Lafitte-Clavé 1998, р. 63). У 1794 р. при обстеженні гирла Ф. Кауффер також

не бачить жодних діючих або зруйнованих гідротехнічних споруд на морському березі (Красножон, Драгомирецький 2015, с. 326).

Ця пристань існувала лише в першій чверті XV ст. Швидше за все, вона була пов'язана з морською рейдовою стоянкою кораблів з великою осадкою, що не заходили до мілководного лиману. Навряд чи вона підходила для здійснення портових розвантажувальних робіт. Якщо пристань й існувала протягом наступних часів, то епізодично. В османський період про неї згадок немає.

Версію безперервного існування морського порту Білгорода (Аккермана) і навіть фортеці при ньому (з 1419 р. до 1780-х рр.) відстоює І. В. Сапожников. Він переконаний, що йому «вдалося локалізувати середньовічний морський порт» (Сапожников 2017с, с. 298-303). Згідно твердження дослідника, після Зосими існування пристані і фортеці при ній на правому березі Царгородського гирла підтверджує Е. Челебі у 1657 р. Мова йде про фортецю Богаз-конман, зазначену в пасажі про штурм Баязидом II 1484 р. фортеці Білгород (Сапожников 2017с, с. 298).

Для переконливості дослідник нагадує добре відомі цитати з «Книги подорожей»: «[...] військо ісламу билося за фортецю Аккерман. А коли вранці загуркотіло також безліч гармат, то стіни з одного боку впали. І тоді з фортеці вийшли дванадцять попів і в дорогоцінній скриньці передали десять ключів від фортеці і ключ від фортеці Богаз-конман».

⁸⁶ «У гирлі Дністра знаходиться стовп, який зветься Фонар, тут є пристань корабельна. Найняли собі кораблі і пішли морем» (Хождение Зосими 1971, с. 12).

Рис. 125. Вигляд Аккерманської фортеці з північного сходу. 1869 р. (Мигурский 1869b).

Потім додає, не акцентуючи уваги на суперечності фрагментів тексту Е. Челебі: «трохи вище Евлія написав про Аккерманську фортецю: “першозасновник її є Салсал [велетень, герой турецьких міфів]. У його часи назва цієї фортеці була Богаз-конман”» (Сапожников 2017с, с. 298).

Виходить, Баязид узяв в облогу дві фортеці: Аккерман і Богаз-конман (віддалені одна від одної на 16 км)? І. В. Сапожников проводить «аналіз тексту Евлії», з якого «впливає, що назву, яка стала пізніше Богаз-конманом, було переведено на турецьку мову не раніше 1484 р., а у 1650-х рр. вона використовувалася, і була зрозуміла сучасникам, оскільки Евлія її не пояснює». Значення назви фортеці вчений переклав як «Богаз-конман», тобто «Протока – місце ночівлі». Це дало йому можливість зробити головний висновок статті: Богаз-конман в середині XVII ст. була фортецею, яка «могла знаходитись на правому березі більш глибокого Царегородського гирла Дністра» (Сапожников 2017с, с. 299).

«Богаз-конман» стало «першою назвою Аккермана», яка, за логікою міркувань І. В. Сапожникова, народилася з молдавської та італійської мов. Нібито так могли порт називати генуезці або молдавани ще до того часу, як «Штефан Великий побудував фортецю Четатя-Альбе» (Сапожников 2017с, с. 299). Останнє викликає подив. Молдавія у XV ст. користувалася старослов'янською, і господар

Стефан III у будівництві фортеці Білгород на Дністрі участі не брав (Красножон 2013і, с. 201-204).

Потім дослідник намагається пов'язати повідомлення Зосими про пристань, а також пасаж Е. Челебі про фортеці з турецьким редутом 1760-х рр., який показаний А.-Ж. де Лафіттом-Клаве на березі Царегородського гирла (Lafitte-Clavé 1998, р. 63. fig.). «Середньовічний морський порт Четатя-Альбе» та «османська фортеця Богаз-конман, супутник Аккермана, існували до кінця XVIII ст.» (Сапожников 2017с, с. 302-303)⁸⁷.

Неспроможність цієї версії в тому, що фортецю Богаз-конман не знав сам Е. Челебі. Такої назви немає в його творі. Це впливає з тексту останнього повноцінного, наукового видання Сейхат-наме (Çelebi 2010).

У сучасному варіанті цитовані вище уривки з його книги істотно відрізняються⁸⁸. Глава про Аккерман починається з вказівки про те, що його «засновником є Салсал Конман. В його часи фортеця називалася Піргаз Конман. Піргаз, грецькою означає “фортеця”. Конман Салсал – прізвисько короля». Колись ця фортеця перебувала в руках Молдавії («Salsal-ı Boğdan taht merkezi») (Çelebi 2010, р. 157).

Πύργος – грецькою «вежа», «укріплення». Для більшої ясності Е. Челебі дає лінгвістичні порівняння: «У той час цей замок був таким білим і яскравим, що був схожий на світло. Ось чому

⁸⁷ За словами Ф. Кауффера, цей редут був відновлений до 1797 р. Його планувалося «передати під опіку командувача» Аккерманом, який зобов'язувався забезпечувати щоденний зв'язок, відправляючи кінні патрулі. Редут дуже слабо захищений, не міг протистояти, ані кораблям, ані десанту. Інженер рекомендує тут «побудувати форт з 4 bastions, які обійдуться у 4000-5000 піастрів», або перенести його на більш вигідне місце – на мис Будацького лиману (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228).

⁸⁸ Автор вдячний доктору М. Тютюнджю за консультації.

татарське плем'я фортецю Піргаз Конман називає Аккерман. Татарською мовою «фортеця» – це «Кір-ман». Грецькою мовою говорять «піргаз». Арабською мовою говорять – «кале»» (Çelebi 2010, р. 160).

Ймовірно, турецький мандрівник зафіксував сліди якоїсь давньої місцевої традиції (можливо, в зміненому вигляді), що збереглася після переходу міста до турків. Є підстави вважати, що у Білгороді XV ст. грецька була однією з офіційних мов міської влади. Нею були вирізані тексти двох закладних пам'ятних плит 1440 р. та 1452 р. (Красножон 2013і, с. 178, 187-188). Її ж використано при карбуванні білгородських монет (Быря 1984, с. 14; Руссев 2011, с. 288). Правда, в цих написах місто назване Аспрокастрон.

Якщо в російському перекладі після штурму фортеці до султана вийшли дванадцять попів, то в оригіналі – десять. Якщо в російському – ключі винесли від двох фортець, то в турецькому – від однієї, але з двома різними назвами:

«Мудрість Аллаха, вранці по Аккерману стріляниною з гармат потрапили в купол укріплення, і воно було зруйновано, 10 священиків з 10 ключами від фортеці Піргаз Конман вийшли і передали їх султану в скриньці своїми руками. Фортеця Піргаз Конман була захоплена в рік 889 (1484) і було свято її приєднання до решти земель ісламу» (Çelebi 2010, р. 160).

У цих уривках звертає на себе увагу ім'я такого собі «короля» Салсала з прізвиськом Конман, який серед місцевих вважався засновником Аккермана в його архаїчній назві Піргаз Конман. Закономірно використання однакового лакабу як в імені цього персонажа, так і в назві заснованого ним міста.

Конман – співзвучно слову куман, за влучним спостереженням доктора М. Тютюнджю. За археологічними даними місто дійсно з'явилося не раніше кінця XIII ст. і мало яскраво виражений ординський вигляд (Кравченко 1986, с. 21-22). Білгород належав татарам до третьої чверті XIV ст. Як мінімум ще у 1330-х рр. тут правив «єпарх міста», названий в «Житії» Іоанна Нового «персом». Він поклонявся вогню, Сонцю і ранковій зірці, що вказує, на думку М. Д. Русева, на монополію татар-язичників у владній вертикалі Білгорода (Русев 2007, с. 9-10).

Кумани-кипчаки, які об'єднували різноманітне населення під загальною назвою «половці», можливо, залишили свій слід у XV-XVII ст. у вигляді субстрату відомих у Середньовіччі «білгородських татар» («берегових» за Е. Челебі). Нащадки цих татар складали основне населення північно-причорноморських степів XIV – початку XV ст. після розпаду Улусу Джучі. Кумани перетвори-

лись на «ядро» татар у Дунай-Дністровському межиріччі. Мова «команечей» була основною мовою міжнародного спілкування у Північно-Причорноморських степах. С. В. Паламарчук припускає, що саме кумани могли тут скласти місцеву основу буджацьких татар (Паламарчук 2008, с. 124-125). Їх мова існувала і зафіксована як «кипчацька» у XVII ст. (Османская империя 1984, с. 8).

Можливість існування другої, татарської назви Аккермана з приставкою «Конман», підкріплюється прикладом Очакова, який носив іншу назву «Узі», «Узу», тюркську за походженням (Дашкевич 1990, с. 167). «Узі» – історична назва огузів, які осіли в Добруджі (Паламарчук 2008, с. 130). М. Д. Русев показує регіональний синкретизм – «нашарування тонкого монгольського субстрату на половецьку основу з християнською традицією» в Подунав'ї. «Про роль половців (куманів, кипчаків) в етногенезі ординців ясно говорить найбільш оригінальний з єгипетських енциклопедистів ал-Омарі (1301-1349 рр.)». Згадані в нотаріальних актах XIV ст. ординці у Кілії говорять куманською мовою: *comanescha* (Русев 1999а, с. 189-190).

Отже, швидше за все, Челебі записав місцеву легенду, перебуваючи в Аккермані, про якогось ватажка куманів Салсала, що заснував Піргаз Конман – «Фортецю куманів». Вона має під собою реальну історичну основу, якщо збереглася в пам'яті нащадків тієї етнічної групи, яка жила в цих землях за часів Е. Челебі. При цьому, якщо ім'я Салсал могло стати продуктом людської фантазії, то прізвисько Конман підкріплено історично.

4.2. Білгород та Аккерман

4.2.1. Місто: забудова, населення, етнічний склад

Гільбер де Ланнуа у 1421 р. помітив у Білгороді лише молдаван (волохів), генуезців та вірмен. Дивно, що лицар нічого не говорить про грецьку громаду. Тим часом, грецька була однією з офіційних мов міського магістрату XV ст. Грецькою вирізані тексти двох закладних плит фортеці та прописані легенди на міських монетах з назвою Аспрокастрон.

Лицар Ваврін у 1445 р. відзначає велику кількість вірмен серед місцевих жителів. А також називає власниками фортеці генуезців, що є помилкою. Ніяких даних про існування в місті генуезької факторії з адміністративним апаратом численні свідчення епохи не містять (Коновалова 1989, с. 19; 1994, с. 108-126). Судячи з наявності

великої кількості кораблів з Трапезунду, грецька громада у Білгороді мала давні і стабільні торгові зв'язки з чорноморськими візантійськими містами з часів Іоанна Нового (Wavrin 1968, р. 83-84).

Е. Челебі надав найбільш повну характеристику місту Аккерман для середини XVII ст. Вона зводиться до демонстрації вельми привабливих його рис з мінімальною критикою (до такої, мабуть, відноситься небезпека, що виходить від прилеглої пустелі Камрі-Ал-Кум). Судячи з характеристик турецького мандрівника в Північно-Західному Причорномор'ї було інше таке стародавнє та велике й розвинене в інфраструктурному відношенні місто – Кілія (Челеби 1961). При цьому Аккерман залишався майже незмінним за площею міської забудови, а також своїм виглядом та планом, з другої половини XV ст. аж до початку XIX ст. У Кілії була перебудована повністю стара кам'яна фортеця. В Аккермані архаїчна система оборони залишалася майже без кардинальних змін аж до останніх років XVIII ст. (коли було зведено 7 земляних батерей у периметрі фортечної огорожі).

Якщо у XV ст., у молдавський період, існування сільської округи Білгорода залишалося під питанням, то в турецькому Аккермані вже з XVI ст. найближчими околицями налічувалося кілька десятків молдавських і татарських селищ (Киртоагэ 1988, с. 79).

Міська забудова Аккермана османського періоду відрізнялася хаотичним планом з виділеними трьома-чотирма локальними центрами, сформованими навколо площ. Нерівною дугою місто оточували зовнішні укріплення (рів та вал). Щільність забудови підвищується з наближенням до фортеці. В межах її стін також знаходилися громадські споруди. Територія оборонного ансамблю розбита на кілька кварталів. Найвища щільність забудови спостерігається у північно-східній, прибережній частині міста, в районі сучасних вул. Попова та Шабської. Це найстаріша частина міста. Окремі споруди, що тут збереглися, датуються другою половиною XV ст. (грецька церква) (Красножон 2013і, с. 195-197) і початком XVII ст. (вірменська церква) (Красножон 2013а, с. 167-177).

На початок літа 1793 р. кількість зазначених французьким картографом Ф. Кауффером на плані міста садіб в міській забудові Аккермана (без торгових рядів і громадських будівель) сягає 408 одиниць. Це дозволяє припускати, що загальне число мешканців тоді досягало 2,5-3 тис. чол. при

чисельності сім'ї 5-6 чол. З огляду на те, що план був складений в повоєнний час і на ньому зазначено багато порожніх ділянок, то до війни населення могло становити 5-6 тис. чол. Можливо, напередодні першої російсько-турецької війни загальна чисельність жителів Аккермана наближалася до 10 тис. чол. В цілому можна виділити 13-14 районів міської забудови⁸⁹ (за ознаками компактного розташування садіб і назвами). Вісім з них підписані (з характерною приставкою «махалессі») як: Водна махала, Зміїна, махала Кечкек, Майдан махала, Вірменська, Грецька і Циганська махала, махала Хаджі Мустафа. У грецьких і вірменських кварталах позначені церкви, які збереглися досі. Циганський район зовсім невеликий. Показово, що назва «вірмено-циганська махала» зберігалася за цим районом і в XIX ст. (Кочубинський 1889, с. 515).

Місцями архаїчний міський план зберігся дотепер (збігаються абрис вулиць і площі в кварталі між нинішніми вулицями Шабська, Кутузова, Попова і Шевченка). Вірменська і Грецька махала представляли собою найдавнішу частину міста вже за османських часів. Забудова розкинулася на високому корінному березі, під яким влаштовано кілька пристаней. Циганська махала розташовувалася на виїзді з міста (в напрямку сучасного селища Шабо). На захід, по сусідству з нею, на плані Ф. Кауффера показана незабудована велика ділянка, що підписана як «Мейдан махалессі» (це міжквартальна площа, вона примикає до зовнішньої оборонної лінії). На північний захід від останнього, в глибині забудови позначений район із загадковою назвою Кечкек («Пшеничної каші»).

В районі Циганської махали знаходився один з трьох виїздів з міста – в бік селища Катаржа⁹⁰ й далі, у напрямку до морської пристані (що розташовувалась на мисі між Шаболатським і Дністровським лиманами), про яку відомо з 1419 р. (Хождение Зосимы 1971, с. 12) На північний схід від міської брами, з зовнішньої боку міських укріплень, розташовувалося кладовище (ймовірно, християнське).

Два інших виїзди з міста розташовувались в південно-західній частині зовнішньої лінії укріплень. В цілому до міста вели три магістральні дороги і дві другорядні. З них підписані тільки дві, на південно-західному напрямку: «дорога, яка веде з Бендер» й «дорога, яка веде з Кілії, Ізмаїла і Балабан-Бурун». Перші два топоніми добре відомі дослідникам. Балабан-бурун (мис Балабан) відзначений на турецькій карті 1780-х рр. в районі

⁸⁹ У середині XVII ст. Е. Челебі повідомляє, що посад Аккермана розбитий на 13 районів (махале).

⁹⁰ На російському плані 1789 р. картографом надано перекручену назву села: «Катарак» (Şlapac 2008, р. 68. fig. 2.4).

сучасного селища Приморське, між оз. Сасик і лиманом Шагани (Середа 2009а, с. 200). Дорогою, що прямує до Бендер, на околицях міста, знаходився колодязь. Третій основний шлях прокладено в південно-східному напрямку, уздовж берега лиману, і веде, як можна судити з мапи Ф. де Волана 1791 р., до морської пристані (Деволан 2002b, с. 79).

Ймовірно, саме біля головного виїзду з міста знаходиться цвинтар, розташований в міських межах. Це мусульманський мазар, площа якого збігалася з чотирма сучасними кварталами Білгород-Дністровського в межах вулиць Свердлова, Держинського, Кірова та Шевченко. Локалізація кладовища підтверджується випадковими знахідками поховань в зазначеному районі міста, а також мармурових надгробків з епітафіями османською мовою (на одному дата: 1743 р., приватна колекція О. К. Коломійченко). На схід від Татарбунарської брами (рис. 4*) розкинувся сад, поруч з оборонною лінією в межах сучасних кварталів між вул. Першотравнева та Кірова. Ще один сад знаходився за межами міста, на нижній береговій терасі лиману, на північний захід від Бендерської брами.

Декілька невеликих цвинтарів розташовувалися в глибині міської забудови. Майже всі вони прив'язані до культових споруд. Так, на розі нинішніх вул. Калініна і Ушакова, за історичними планами локалізована мечеть з невеликим мазаром на захід від неї (район сучасної школи № 1). Інше мусульманське кладовище XVI-XVIII ст. (Кравченко 1986, с. 8; Красножон 2012с, с. 70-72) знаходилося безпосередньо біля фортеці, на відкритій місцевості, на південний схід від веж № 1-3 Військового двору. Окремі цвинтарі були і при двох церквах по вул. Попова: вірменської (Успіння Богородиці) та грецької (Св. Іоанна Предтечі).

На теренах Цивільного двору фортеці кілька десятків поховань дотурецького періоду було зафіксовано на захід від залишків православного храму в ході археологічних робіт під керівництвом Г. Г. Мезенцевої (Красножон 2012с, с. 83-89). Після взяття турками Білгорода (1484 р.) на місці цієї церкви побудована мечеть Баязида II (Челеби 1961, с. 38). На плані Ф. Кауффера від 27 червня 1793 р. вона позначена як «Султанська мечеть» (Красножон 2016с, с. 39, рис. 6).

Про наявність ще одного невеликого християнського цвинтаря XV ст. всередині фортеці свідчать розкопки Г. Авакяна біля східного муру цитаделі, де під вікном апсиди Цитадельного храму виявлені поховання (Avakian 1931, р. 65. fig 39).

Мечетей в зазначений період в фортеці налічувалося мінімум сім. На прилеглій території, в межах найближчої міської забудови – чотири. Але не

всі з них функціонували одночасно. Так, мечеть в південній частині Торгового двору зображена на акварелі М. М. Іванова 1790 р. (ГРМ. № Р-30899; Красножон 2016с, с. 262-269), але на плані Ф. Кауффера 1793 р. на місті споруди вже позначений сад. Судячи з однотонної заливки, він простягався від вежі № 20 до вежі № 22 та від решти території двору був відокремлений огорожею (Красножон 2016с, с. 39-40, 262).

Серед будівель громадського характеру привертає увагу будівля суду (на північний захід від вірменського кварталу), адміністративний будинок а також кілька мечетей: Мустафа джамі, мечеть Дагістанлі Алі-паші, мечеть Свинцева (вказівка на тип покрівлі), Хан джамі (Ханська мечеть?).

Пристань розташовувалася на північному сході від фортеці, між сучасними причалами № 1 та № 2. На плані Ф. Кауффера від 27 червня 1793 р. вона підписана як «Константинопольська (Стамбульська) пристань». Вище пристані, як мінімум у 1789 р., знаходилася будівля митниці. В. Дзедушицький повідомляє про аккерманську таможню: «Шеф митниці є свого роду політичним керівником цього місця в Аккермані. Важко здогадатися, що це порт саме для торговців» (Dzieduszycki 1930, р. 242).

До пристані з плато вів узвіз тальвегом балки (збігається з початком нинішньої вул. Ушакова). На східній стороні спуску до порту, на розі сучасних вул. Попова і Ушакова, знаходився великий хамам Султан Селім (будова не пізніше XVI ст.). У кварталі навпроти нього, парною стороною вул. Попова, розташовувався Хан джамі, який на плані Кауффера від 27 червня 1793 р. позначений вже у вигляді руїн.

В цілому, у 1790-х рр. в Аккермані знаходились три портові пристані, на південний схід від фортеці, в межах міста. Вони підписані як причал Джебі огли, причал Очаківський і Стамбульський. Назви останніх двох, мабуть, пов'язані з гідронімами: Очаківське і Царгородське гирла, які з'єднували з морем Дністровський лиман. Ці назви використовуються й в «Описі землі Едісан» Ф. де Волана 1792 р. (Деволан 2002b, с. 80). Причал Очаківський розташовувався під грецькою церквою; до нього, судячи з опису В. Дзедушицького, приставав його корабель у 1787 р. (Dzieduszycki 1930, р. 242). З трьох причалів лише Стамбульський дубльований французьким підписом: Echelle, що підкреслює його портове значення. Старовинне значення цього слова (з 1654 р.) позначає торгове місце на деяких узбережжях в портах Туреччини, Лівану, а також місце для установки трапу (Le Petit Robert 1984, р. 595).

До 1793 р. на еспланаді перед фортецею з південно-східного боку (біля вежі № 11) з'являється гласіс. У 1770 р. російськими військами під час облоги фортеці були споруджені дві батареї, ломані в плані, напроти веж № 15-17. Існування однієї з цих батарей вплинуло на формування сучасного плану міста – вздовж абрису споруди пролягла західна частина вул. Ушакова.

По периметру місто було обнесене валом і ровом. Ф. Кауффер в експлікації називає рів «поганим», характеризуючи його оборонні якості вкрай низько. Рів був споруджений напередодні російсько-турецької війни 1787-1791 рр. На планах фортеці і міста 1770 р., 1774 р. та 1777 р. зовнішньої оборонної лінії ще немає (Şlapas 2008, fig. 2-3). Вона з'являється лише на плані 1789 р. (Şlapas 2008, р. 68. fig. 2.4) На заході і південному сході рів упирається у берег лиману. Із зовнішнього боку укріплень також позначені сади Аккермана та виноградники «уздовж дороги на Кілію». Сади і кладовища також були організовані з внутрішнього боку міської межі в південній і південно-західній частинах міста. Низинна частина берега, де до лиману виходить західне гирло зовнішнього рову, позначена як місцевість, що поросла очеретом.

Кардинальному переплануванню місто піддалося після затвердження 24 травня 1841 р. Генерального плану Аккермана (Şlapas 2008, р. 68. fig. 3.29; РГВИА. Ф. 1293. Оп. 166. Д. 69). До його основи було покладено прямокутну квартальну сітку з радіальними магістралями по периметру і трьома основними променевими вулицями, які розходяться від фортеці до периферії міста. На значній ділянці (від вул. Дзержинського до Шабської) межа міста, згідно з новим планом, збігається з лінією зовнішніх укріплень міста османського періоду. Вільною від забудови у першій пол. XIX ст. показана територія мусульманського мазару в південно-західній частині міста. Прямою лінією через нього прокладено магістраль сучасної вулиці Ізмаїльської, яка повторює колишній маршрут в'їзду до Аккермана з боку Бендер.

4.2.2. Забудова фортечної території

Цивільна забудова Аккермана була розділена на дві нерівні частини: в межах фортечних стін (яка називалася «містом» *la ville*) та поза ними (передмістя, форштадт) (Красножон, Драгомирецький 2015, с. 327; Pavi Fransua 1972, р. 180). Е. Челебі всередині фортечних стін нарахував півтори тисячі будинків (Челебі 1961, с. 36), що здається неправдоподібним. У межах фортеці

розташовувалася, мабуть, «елітна» забудова османського Аккермана (і, мабуть, молдавського періоду також). Тут знаходилася найбільша міська мечеть, лазня, будинки цивільної та військової адміністрації (яничарський ага, будинок паші). Тут була найвища концентрація мечетей в місті. Навіть тюрбе однієї невідомої, але явно шанованої персони, також розташовувалося в межах міських стін (Богуславський 2007).

На першому автентичному історичному зображенні фортеці 1770 р. (Красножон 2016с, с. 28-29) внутрішніх цивільних будівель куди менше, ніж назвав Е. Челебі. Серед них всього сім двоповерхових. Кам'яних будівель не так багато – всього п'ять, з яких лише одна світського призначення (рис. 1*).

Починаючи з цього часу, міський план більш детально показаний майже на всіх картографічних зображеннях фортеці і міста Аккерман другої половини XVIII ст., які введені до наукового обігу. Але найбільш унікальним, з точки зору інформативності, є план 23 червня 1793 р. авторства Ф. Кауффера (Красножон 2016с, с. 39-41).

Це перший план міста з серії картографічних документів, виконаних інженером (Красножон, Драгомирецький 2015, с. 333). Ситуаційний за основою, але з проектним доповненням. Він був створений як підоснова для проекту майбутньої фортеці бастионного типу (з 6 бастионами), яка б перетворила стару середньовічну фортецю на велику цитадель в середині нового оборонного комплексу. Проекту Ф. Кауффера так і не судилося бути втіленим у життя. Замість дорогої кардинальної реконструкції фортеці влада зважилася на скромну за витратами модернізацію окремих ділянок старих укріплень. Тому особливу увагу Ф. Кауффер в експлікації приділяє обороноздатності фортифікаційного ансамблю.

Відповідно до зауважень інженера, вежі № 15, 17, 19 і 30, а також батареї біля веж № 11 та веж № 9, 10, 3, перебудовані у період між 1774 та 1787 рр. На плані вони відзначені як артилерійські платформи. Їх оборонні властивості французький інженер оцінює негативно.

Вежа № 7 показана прямокутною, хоча була спочатку багатокутною в плані, а у 1798 р. стала трикутною після масштабної модернізації фортеці. Напівбашти у рові № 19.1 і № 20.1 (рис. 18), які є на планах 1770 р. і відомі зараз, у Ф. Кауффера відсутні. Цейхгауз, що примикає до башти (платформи) № 19, ймовірно, також збудований напередодні війни 1787-1791 рр. Артилерійська батарея з 4 гарматами на кожній з двох сторін перебувала на момент створення плану лише навколо

Рис. 126. Аккерманська фортеця. Цистерна. Вид із заходу. Друга половина 1960-х рр. (Красножон 2016с, с. 157).

вежі № 11. Це єдина з шести батарей фортеці, що виникла до модернізації 1798 р. В цей період поки ще не перетворений на батарею Водний барбакан – у ньому функціонує виїзд до лиману через «Водяну браму». Дорога від нього веде до Цивільного двору через надбрамну вежу № 22. Стіну Торгового двору вздовж берега підпирають 5 контрфорсів – в північній частині (ближче до барбакану). Решта 3 – в південній частині, з'явилися у 1798 р., в результаті перебудови цього відрізка стіни при спорудженні артилерійської батареї у вежі № 27. Ця споруда названа «Вежею воєначальників». Вежа № 28 також мала своє власне ім'я: «Вежа сухарів». Ймовірно, вона використовувалася, як сховище запасів галет (сухарів) для фортечної залоги. Вежа № 6 названа на плані «Великою брамою». Біля вежі № 25, з боку Військового двору, відзначена прямокутна в плані підземна цистерна, яка збереглася (рис. 126).

Напрямок на північ вказаний по лінії, прокладеній через вежу № 11, а також західну стіну головної Султанської мечеті та вежу № 26. Він не

збігається з істинним географічним значенням (зміщення до заходу). На платформі вежі № 29 відзначені по три артилерійських позиції з північно-західної і південно-східної сторін і одна – з північно-східної. По боках від Кілійської брами вказана глибина рову у футах. Прилегла до фортеці територія з південно-східної сторони зайнята торговими рядами. Гласіс перед ними (його залишки й сьогодні видно на території, що примикає до фортеці з півдня) датується періодом до 1793 р. Цитадель підписана Ф. Кауффером як Джебі хане («Оборонна будівля»). Військовий двір – «Внутрішня фортеця», Цивільний двір – «Зовнішня фортеця». Торговий двір – без назви.

На плато над портом, на північний схід від фортеці, на території навпроти веж № 2-4, позначений пустир, в той час як на плані 1770 р. тут відмічено кладовище (рис. 1-3*), зафіксоване археологами (Штерн 1906, с. 88; Кравченко 1986, с. 8). У Цивільному дворі, на північний захід від Кілійської брами, показана велика прямокутна за планом будівля. На малюнку К. Боссолі 1838 р.

на її місці знаходиться вже інша споруда, з класичним портиком, яку на плані Е. Р. Штерна підписано як «колишнє казначейство» (Штерн 1901, с. 33).

На південному фронті двору вежу № 17 показано у вигляді напівбастіону з артилерійськими позиціями. Це узгоджується з її зображенням на акварелі М. М. Іванова 1790 р. Вежа № 22 автором плану позначена як «брама». Між вежами № 24 і № 25 західна стіна Військового двору показана без контрфорсів (які є сьогодні), що може вказувати на перебудову цієї лінії стін двору після 1798 р. Судячи з синього кольору рову, в ньому перебувала вода на період складання плану. У південно-західній та південній частинах рову надано пояснення щодо його глибини і ширини в футах. Так звана «Внутрішня фортеця» (Військовий двір) показана майже без споруд (за винятком єдиної будівлі).

У Торговому дворі також знаходиться одна споруда (лазня). Південна частина двору підписана як «сади». Не відображено і мечеть, яка присутня на акварелі М. М. Іванова 1790 р. (рис. 7).

Культові споруди турецького періоду представлені кількома мечетями. У південно-східній частині двору – Мечеть священної заповіді (Месджеде Шаріф). У центрі, зі зміщенням на південь – будинок командира яничар. Недалеко від нього, на захід – руїни якоїсь мечеті. Нарешті, ще одну мечеть – Нахче джамі, показано в західній частині двору, біля стіни. На північ від неї, між вежами № 22 і 23, пунктиром позначено руїни круглої в плані будівлі, яка функціонувала ще у 1770 р. (рис. 3*).

Головна і найбільша міська мечеть розташовувалася в північній частині Цивільного двору, з мінаретом біля розділювальної стіни. Схоже, саме цю мечеть мав на увазі Е. Челебі, коли говорив про мечеть султана Баязида II (Челеби 1961, с. 36). На плані Аккермана 1793 р. ця споруда дійсно значиться як *حنکار جامعی* – Султанська мечеть (*حنکار* – титул султана).

Ця назва мечеті збереглася на епіграфічній пам'ятці з фондів ХОКМ. Це надгробна мармурова стела⁹¹ з ім'ям імама Халіл-ефенді, що мала завершення у вигляді чалми (Tütüncü, Krasnozhoz 2018, р. 30-31) (рис. 127). Розміри плити: висота – 125 см, ширина – 31 см. Напис складається з 10 рядків без пошкоджень, одинадцята майже повністю знищена. На жаль, останній рядок з датою не зберігся.

Переклад тексту російською мовою виконаний М. І. Веселовським (Летопись музея 1916, с. 23-24). Перше фото стели та короткий опис введено до

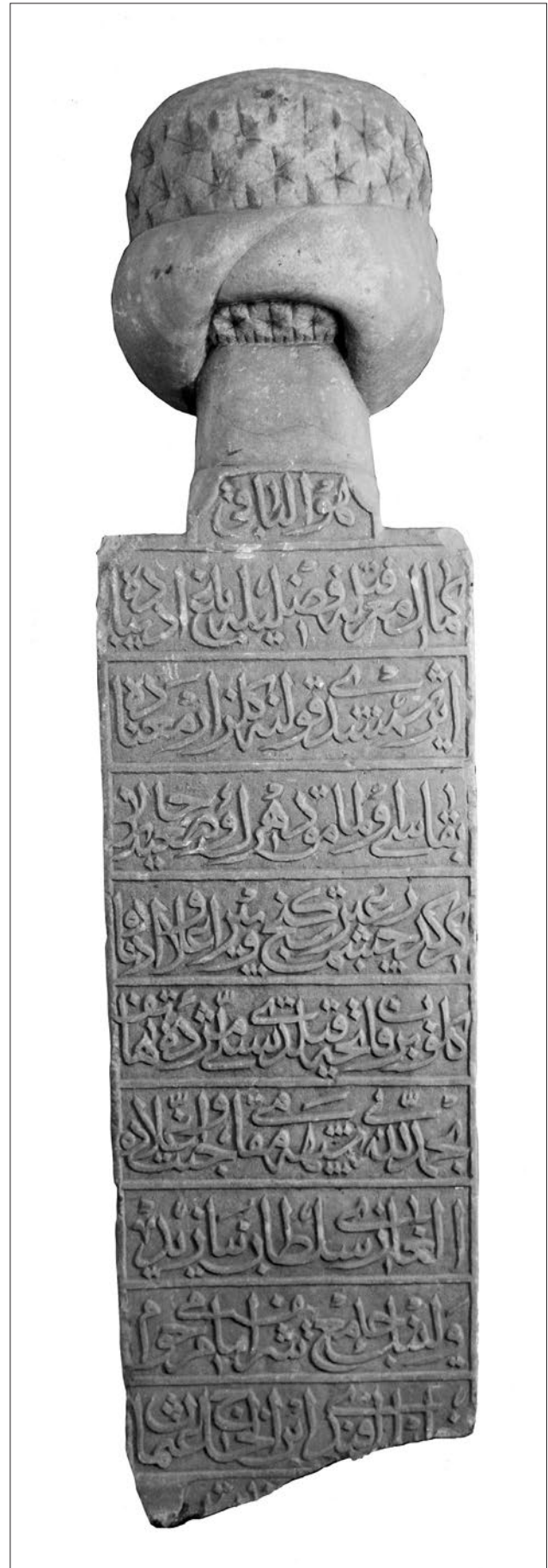

Рис. 127. Могильна стела імама Халіл-ефенді мечеті Баязида II в Аккермані (фото автора).

⁹¹ Номер: КП-3638 И-348.

наукового обігу А. В. Костенко (Костенко 2015, с. 563-564). Різьба виконана на високому професійному рівні. Бездоганне каліграфічне виконання. По черк насх, мова османська.

Текст⁹²:

حوالباقي
 كمال معرفتله فضليله باغ ادبياده
 اير شمشدي قولنه كلزار معناده
 بقاسي اولماق دهر ك وضعيدر حالا
 كر كدر چشم عبرت كنچ و پير اعلا و ادناه
 كلوب بر فاتحه قيلدي تسلي مزده هاتيف
 بحد الله بي شپه مقامي جنت و اعلاده
 الغازي سلطان بيازيد
 ولينك جامع شريف امامي مرحوم
 خليل افندي ابن الحاج عثمان

Переклад:

[1] Він [Аллах] вічний!

[2] Досконалістю знань і своєю перевагою в саду утворених

[3] Він досяг (слова?) у квітнику думок

[4] Відсутність вічності – це властивість світу.

Тепер

[5] Потрібно око спостереження молодим і старим, вищим і нижчим.

[6] Прийшовши, поет прочитав молитву, як втішну звістку

[7] Хвала Аллаху: без сумніву, його місце у вищому раю.

[8] Імам священної мечеті

[9] «Ель-газі султан Баязид-Велі»

[10] покійний Халіл-ефенді, син Хаджі Османа

[11] (душі його прочитай молитву)

Головний убір на плиті зберігся. Відноситься до типу катібі. Цей елемент на надгробних степах відображає інформацію про освіту і професію померлого (Ayverdi 2004, р. 115-117). Убір катібі носили освічені люди, які брали участь в роботах з письмовими документами: хронографи, каліграфи, державні чиновники або клірики. Більшість державних діячів носили саме такий головний убір, тому їх кам'яні копії можна знайти майже на всіх кладовищах Туреччини.

У Північно-Західному Причорномор'ї в османський період існувало лише дві мечеті з назвою на честь султана Баязида II – у Кілії та Аккермані (Челебі 1961, с. 32; Şlapas 2016, р. 106-108, Красножон 2016с, с. 45). Султан приєднав ці міста у 1484 р. до своїх володінь та заснував мечеті все-

редині фортечних огорож на місці колишніх православних храмів (Красножон 2012с, с. 80; Şlapas 2016, р. 106).

З огляду на те, що розглянута стела передана до Херсонського музею І. А. Стемповським з Тирасполя (Летопись музея 1916, с. 23-24, 39), то її походження можна пов'язувати лише з найближчим Аккерманом. У Бендерах великий населений пункт з'являється вже після правління Баязида II (Красножон 2011а, с. 250), а Кілія віддалена від Тирасполя на 150 км.

Е. Челебі повідомляє, що мечеть Баязида-Велі в Аккермані була «приємного вигляду, з одним мінаретом» і розташовувалась «всередині фортеці». Фундаменти цієї споруди були досліджені археологами у 1977-1982 рр. та 2017 р. (Красножон 2012с, с. 80-89; Тесленко, Красножон 2017) (рис. 128, 130). Це одна з найбільших середньовічних мечетей у Північному Причорномор'ї. Площа – 400 кв. м. Її мінарет зберігся дотепер, але є вторинним, збудованим, мабуть, у третій чверті XVIII ст. Фундаменти першого мінарету виявила експедиція Г. Г. Мезенцевої. Він примикав до південної стіни, ближче до західного кута (рис. 129).

За результатами проведених розкопок невірним залишається питання локалізації входу у споруду. Північна стіна – традиційна для його розташування у мечетях, розчищена повністю розкопками 2017 р. але слідів входу не виявлено. Не виключено, що він розташовувався в західній стіні, що також зустрічається (хоча й не часто) в історії мусульманської культової архітектури. Це впливає з зображення мечеті Аккермана на плані Ф. Кауффера 1793 р., який виправлений і доповнений в російський період з урахуванням розміщення у будівлі православного храму (рис. 3*) (Красножон 2016b, с. 48).

Судячи з розташування двосхилого даху, продовжня вісь церкви має меридіональний напрям. Зі сходу до будівлі прибудовано апсиду (показана на плані). Така організація входу може пояснити дещо незвичайне розташування мінарету – біля південно-західного кута будівлі. Мінарет зазвичай розміщувався при вході до мечеті. Вхід з північного боку був би занадто близьким до башти № 26 та фортечної розділювальної стіни (на відстані всього 3,5 м). Це закривало б панораму вхідної галереї та робило незручним доступ до входу віруючих.

Причиною такого дещо незвичного плану Султанської мечеті (Баязида II) в Аккермані слугував вибір засновниками місця її розташування.

⁹² Прочитання: доктор М. Тютюнджю.

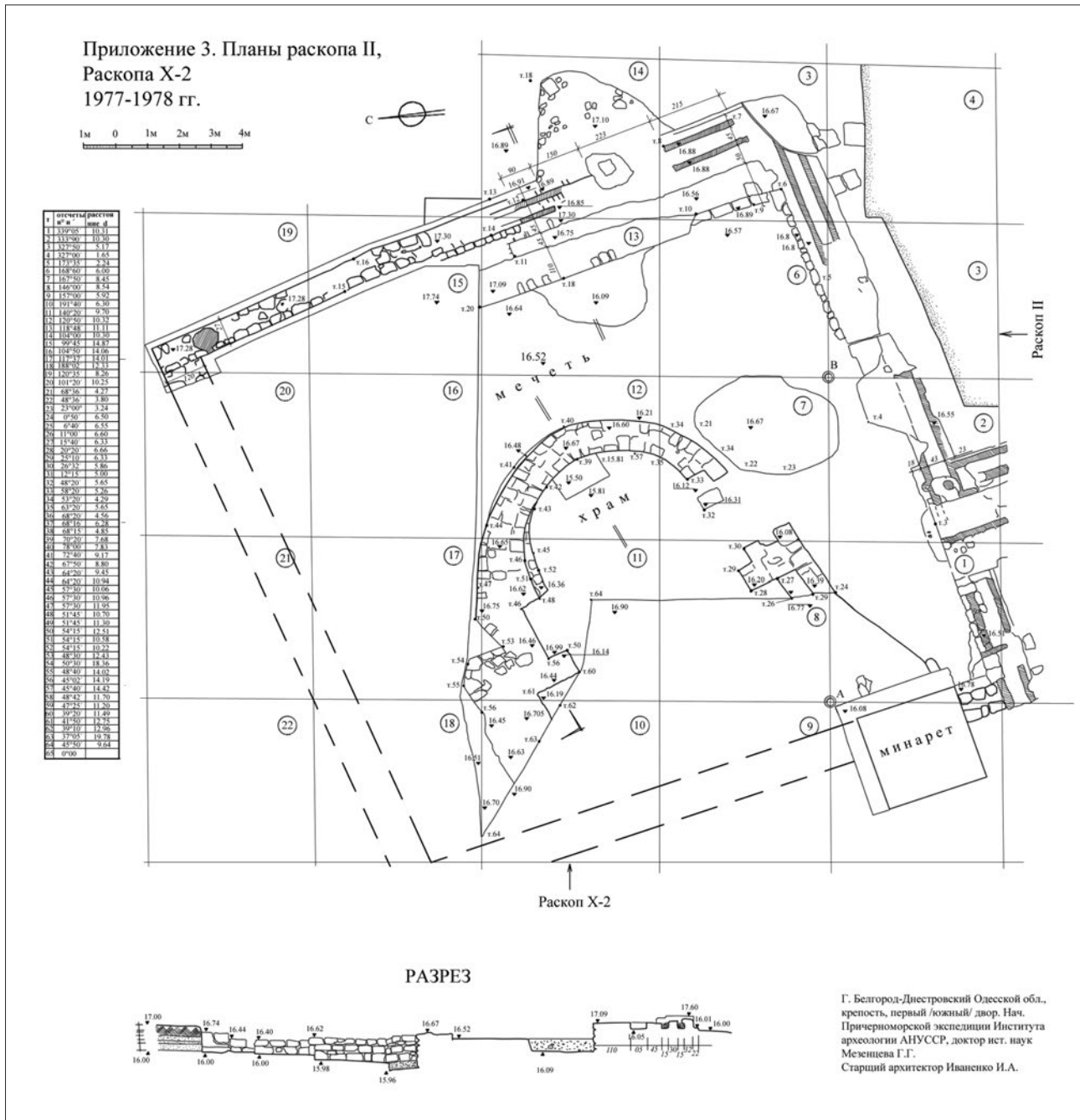

Рис. 128. План мечеті Баязида в Аккермані за підсумками розкопок 1977 р. (Красножон 2012b, с. 82).

У ініціатора будівництва було бажання побудувати будівлю саме на цьому місці – на руїнах центрального православного храму фортечного комплексу. Через таке розміщення у запланованих розмірах (20×20 м) будівлю затиснуло між розділювальною стіною та дорогою, що вела до Кілійської брами з фортечного двору. Через це мінарет був віддалений від стіни до південно-західного кута споруди для найкращого візуального ефекту. Пошук входу саме в західній стіні, при наявності цих ознак, є логічним.

Кладовище, яке розташовувалося при мечеті, вочевидь, було зруйновано разом з нею у середи-

ні 1830-х рр. (Красножон 2017f, с. 128). Розглянута надгробна пам'ятка, напевно, була пов'язана саме з цим мазаром. Його епітафія є непрямым підтвердженням слів Е. Челебі про існування в Аккермані мечеті Баязида II. Датування надгробку цілком припустимо у межах другої половини XVIII ст., за винятком тих років, коли Аккерман знаходився в руках російської армії (1770-1774 рр. та 1789-1791 рр.).

Відомо кілька зображень цієї мечеті. Перше відноситься до 1770 р., воно явно фантазійне. Мінарет показаний в центрі даху, над гребенем, в стилі мечетей Татарстану. Вхід західний, що могло

Рис. 129. Розкопки південно-західного кута мечеті Баязида в Аккермані. 1977 р. (Мезенцева 1977).

Рис. 130. Мечеть Баязида II в Аккермані. Фундаменти після консервації за підсумком розкопок 2017 р. (фото А. Носуленко).

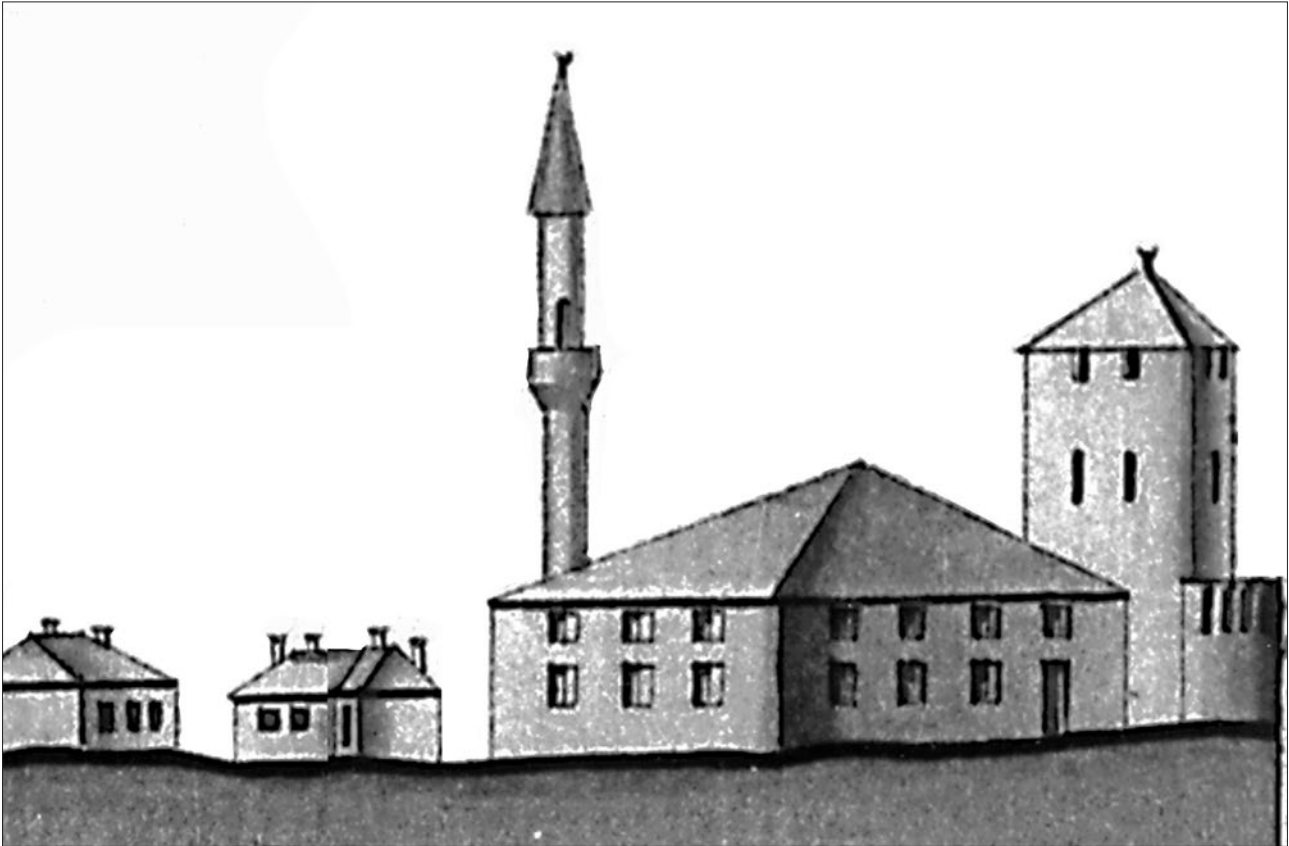

Рис. 131. Мечеть Баязида в Аккермані. Вид з південного сходу. 1789 р. (Şlapas 2004, р. 249).

відображати реальність (рис. 1*). Ще одне зображення – на плані Ф. Кауффера 1793 р. з двосхилим дахом та центральною балкою, що перекинута по осі схід-захід, підтверджує західне розташування входу. Зі східного боку споруди показано апсиду (пізній гарнізонний храм) (рис. 3*).

Найбільш повне та реалістичне зображення цієї будівлі відноситься до 1789 р. з російського плану-розгортки (рис. 131). Це квадратний в плані будинок. Стіни з двоярусним розташуванням вікон, що характерно для мечетей такого роду. На східній стороні у північно-східного кута невеликий вхід (другорядного значення). Дах чотирьохсхилий, як на плані 1770 р. Мінарет показаний дещо перебільшеним у розмірах, але його місце (зміщений до південно-західного кута) відповідає дійсності.

4.2.3. Ранній етап історії вірмен Білгорода (за даними епіграфіки)

Першим непрямым історичним свідченням на користь існування у Білгороді вірменської громади слід визнати грамоту Олександра Доброго від 30 липня 1401 р., в якій молдавський господар дозволяє заснувати в Молдавії вірменську єпископію. Особливо наголошується, що головний вірменський храм воєводства буде розташовуватися у

престольній фортеці Сучаві (DRH 1975, р. 21-22). Про вірмен Білгорода джерело замовчує. Той же Олександр Добрий у 1418 р. розселяє 3000 вірменських сімей по семи молдавських містах. Правда, в джерелі не повідомляється їх назви, неясно, чи міг входити в цей перелік Білгород (Siruni 1936, р. 65-74; Siruni 1944, р. 26-27). Однак вже через три роки громада білгородських вірмен згадується у «Записках» Г. де Ланнуа 1421 р. Фламандський лицар, який побував у місті з дипломатичною місією, ставить у своєму переліку вірменську громаду на третє місце після генуезців та волохів (Брун 1853, с. 440). Це перше пряме документальне повідомлення про існування у Білгороді громади вірмен та перша непряма вказівка на ймовірність функціонування в місті вірменської церкви.

Ще одна така непряма вказівка міститься у джерелі 1460 р. (Тораманян 1970, с. 279). Йдеться про меморіал, який зберігається в Центральній вірменській бібліотеці Бухареста. Укладач, єпископ Микола (Nicoghos), в преамбулі повідомляє, що дана книга була розпочата ним у Яссах, а закінчена в «місті Аккерман, року 909 (1460 р.)» (Siruni 1936, р. 65-74). Звертає увагу використання церковником в період підпорядкування міста Молдавському воєводству саме татарської назви Білгорода (Аккерман/Акчакермен). Теоретично

можна припустити, що якщо вірменський єпископ працював в Аккермані над церковною книгою, то він міг робити це тільки при храмі. Але прямих доказів тому немає.

Думки дослідників співпадають щодо міцного та стабільного положення вірмен на півдні Карпато-Дністровських земель у XV ст. Тут були створені великі громади. Вірмени брали участь у будівельних роботах Білгородської фортеці (1440 р.), у військових діях в складі війська Стефана Великого (Руссев 2015, с. 30; Giurescu 1967, р. 89; Красножон 2013і, с. 180-191).

Найдавнішою середньовічною вірменською плитою, з усіх зафіксованих в Аккермані виявився хачкар 967 р. християнського літочислення, опублікований професором Х. І. Кучук-Іоаннесовим. До наших днів цей пам'ятник епіграфіки не дійшов. Дослідник залишив його єдиний опис, без прорисування, тому залишається покладатися на професіоналізм автора знахідки. Напис було вирізано на «маленькому шматку мармуру, у середині якого зображено хрест з написом по обидва боки, права сторона мармуру відбита». Напис сильно фрагментований, розташований в чотирі рядки двома колонками (Давтян, Красножон 2015, с. 78).

Автор знахідки дешифрує деякі скорочення, відновлює втрачені частини тексту і робить переклад на російську мову:

Սուրբ Խաչի Յիշատակ է

նուշիւմ Դ. [Դավթի]

Գրեցալ (?)

Թիւ. ՆժԳ.

Переклад:

Святий хрест у пам'ять

Смиренного Д[авіда]

Написано... року 416

Найважливіша частина напису – дата, наголошує Х. І. Кучук-Іоаннесов, «не може викликати навіть найменшого сумніву» та «за читання першого, другого та четвертого рядків можна ручатися» (Кучук-Іоаннесов 1903, с. 64). Якщо припустити, що при датуванні плити були допущені помилки, то навіть при комбінації з початковою літерою Ն (400), остаточна дата не вийде за межі X ст. Розшифровка імені у другому рядку «նուշիւմ Դ. [Դավթի]» /смиренного Д.[Давида]/ цілком припустима.

Достовірність знахідки не викликає сумніву. Автор явно працював з оригіналом десь на початку 1890-х р. Побічно на це вказує протокол № 44 засідання Східної комісії Імператорського Московського археологічного товариства від 18 жовтня 1894 р., де сказано, що Х. І. Кучук-Іоан-

несов влітку того року здійснив поїздку до Бессарабії за дорученням товариства (Протоколи 1896, с. 123-124). Ймовірно, тоді ним і була досліджена вірменська церква Аккермана, а в парафіяльній школі виявлена плита 967 р.

Можливо, приводом відвідати Аккерман стала публікація двома роками раніше професором Київської духовної академії М. І. Петровим у історичному альманасі «Бессарабія» П. М. Батюшкова (Батюшков 1892, с. 30, 42) короткої інформації про вірменський храм Аккермана. Він фрагментарно описує тільки дві білгородські плити з храму, причому допускаючи грубі помилки в перекладі і датуванні (Батюшков 1892, с. 72). Тексти цих плит були, напевно, перекладені автору місцевими вірменами (священником або вчителем). Доступ до плити 967 р. з якоїсь причини М. І. Петрову не відкрили. Або плита просто не була ще відома на той час. Так, Х. І. Кучук-Іоаннесов повідомляє, що вчитель місцевої вірменської парафіяльної школи Айдин'ян (Айтінян) деякі плити, що знаходилися в огорожі церкви, переніс до будівлі школи.

Під впливом публікації Х. І. Кучук-Іоаннесова румунський історик Г. Гойлав у 1912 р. прямо називає цю плиту «найбільш раннім свідченням у всій джерельній базі історії вірмен» Карпато-Дністровського регіону. Він дає свій варіант перекладу: «Цей хрест вирізаний у 416 р.» (967 р.). Правда, саму плиту автор не бачив (Кучук-Іоаннесов 1903, с. 63). Сучасник Г. Гойлава, Л. М. Меліксет-Бекіс, який вивчав пам'ятні плити вірменського храму Білгорода, нічого не говорить про неї в своїй спеціальній роботі, присвяченій церкві. Про плиту X ст. не пише й Г. Авакян (Avakian 1923, р. 7). Немає цієї плити і у «Зводі вірменських написів України та Молдови» (Григорян 1996).

Через 70 років після першої згадки хачкару X ст. з Білгорода на нього звертає увагу в своїй статті лише А. Х. Торамалян. Автор називає хачкар «свідком більш раннього періоду» існування культури вірмен Білгорода, «зокрема X-XII ст.». При цьому історик архітектури свідомо дистанціюється від розбору проблем вірменської історії міста X ст., посиляючись на відсутність серед дослідників єдиної думки щодо датування цієї ранньої пам'ятки (Торамалян 1970, с. 278).

Тому абсолютно несподіваним виглядає пасаж того ж автора в іншій роботі, опублікованій через 20 років, де він вже прямо заявляє, що «найбільш рання плита церкви відноситься до 967 р.», а також стверджує, що вона «біломармурова, вмурована до північної стіни церкви». Але насправді

автор її не бачив, бо при описі північної стіни будівлі в іншій частині статті архітектор згадує лише ті дві плити, що збереглися до наших часів, і ніякого хачкару Х ст. (Тораманян 1991, с. 7, 16-17).

Цієї плити у храмі дослідники не бачили у 1910-х чи 1920-х рр. Тому А. Х. Тораманян повторює варіант дешифрування тексту хачкару авторства Х. І. Кучук-Іоаннесова (Тораманян 1991, с. 7). І якщо датування визнати вірним, то це буде один з найдавніших пам'ятників вірменської епіграфіки на території України. На жаль, украй мізерна інформація про хачкар не дозволяє зробити скільки-небудь обґрунтовані висновки про існування в Х ст. у Білгороді вірменської колонії і власного храму. Під питанням досі перебуває і сам факт існування міста в цей період. Незважаючи на численні знахідки у Білгород-Дністровському монет, прикрас, хрестів та енкалпціонів Х-XIII ст. (Рябцева, Савельєв 2014, с. 155-173), загальноприйнятим вважається час появи Білгорода лише наприкінці XIII ст. (Коновалова 1989, с. 306; Руссев 1999b, с. 68; Красножон 2012c, с. 13). Даний пам'ятник епіграфіки міг бути перевезений до міста на Дністрі та встановлений в церкві набагато пізніше ніж був вироблений.

4.2.4. До питання стосовно кількості вірменських храмів

Вірменський храм Успіння Св. Богородиці у Білгород-Дністровському, що зберігся дотепер – прямокутний в плані, розміром 20,3×8,15 м з двома прибудовами по сторонах вівтарної частини, з апсидою, одним південним притвором і портиком на чотирьох колонах із заходу. Храм розташований у кварталі на перетині сучасних вулиць Кутузова та Л. Попова, у 390 м на південний схід від фортеці (від вежі № 11). У 110 м на північ від нього розташована т. зв. грецька церква. Від сучасного краю верхньої, корінної тераси берега лиману, храм стоїть у 101 м на північний захід (Красножон 2013b).

У периметрі стін шість приміщень: А – північний великий приділ, В – північний малий приділ, С – південний малий приділ, D – південний великий приділ, Е – неф, F – великий південний притвор (рис. 132, 133). Висота стін центрального нефу над рівнем сучасної денної поверхні становить 3 м. Рівень підлоги залягає нижче сучасної денної поверхні на 2,6 м (біля північної стіни) та 2 м з південного боку. Різниця між нинішнім рівнем бруківки вул. Кутузова та підлогою нефа становить 1,5 м. Споруда заглиблена у землю через заборону турок на будівництво нових храмів в

класичному вигляді, що зачіпають погляди правовірних (рис. 134-137).

Час появи храму й досі точно не визначено, але напівпідземне розташування дає змогу віднести його до османського періоду. Дата його будівництва в роботах різних дослідників варіюється від XIV – середини XV ст. до 1830-х рр. Всі спроби створити будівельну періодизацію споруди спиралися на два типи джерел: епіграфічні та документальні.

«Вірменська церква у Білгороді з'явилася вже у 1384 р.», стверджував румунський історик А. Дж. Сіруні, спираючись на відомості документального джерела, яке вказує, що католикос Теодорос (1389-1392 рр.) своїм кондаком затвердив головою вірмен Львову архієпископа Ованеса, підпорядкувавши його владі також громади Луцька та Манкормана (Києва) (Тораманян 1972, с. 279; Григорян 1979, с. 87; Siruni 1936, р. 65-74).

Деяко впевненіше з приводу часу заснування храму Успіння Св. Богородиці висловлюється А. Х. Тораманян. Він акцентує увагу на тому, що істотним аргументом у справі визначення дати його появи є свідчення хроніста XVII ст. Г. Даранагці, прямуючи в цьому за А. Дж. Сіруні. Він висловлює версію про перебудову ймовірного старого грецького храму після передачі його вірменам за часів султана Мехмеда III (Тораманян 1970, с. 279).

При цьому, будучи архітектором, основні висновки з періодизації храму А. Х. Тораманян будує на підставі аналізу переважно документальних історичних свідчень. В якості єдиного архітектурного аргументу на користь існування в основі плану існуючої церкви раннього грецького храму, наводиться факт її напівпідземного розташування. Появу раннього, грецького храму, дослідник теоретично відносить до 80-90-х рр. XV ст. Адже тільки після захоплення міста турками, як вважає автор, представники християнських громад могли будувати церкви, що заглиблені в землю (символ домінування ісламської влади). Підводячи підсумки, дослідник робить несподіваний висновок: «Порівняльний архітектурний аналіз пам'яток дозволив простежити шлях розвитку архітектури церкви від початкового типового молдавського планувального рішення церкви XV-XVIII ст. до вірменського, з особливо розвиненим вівтарним блоком» (Тораманян 1970, с. 280, 292). Залишається незрозумілою позиція автора: яка саме церква розглядається ним у якості попередниці вірменської у Білгород-Дністровському: грецька чи молдавська?

У своїй наступній роботі автор вже чітко дає час будівництва нинішнього храму кінцем

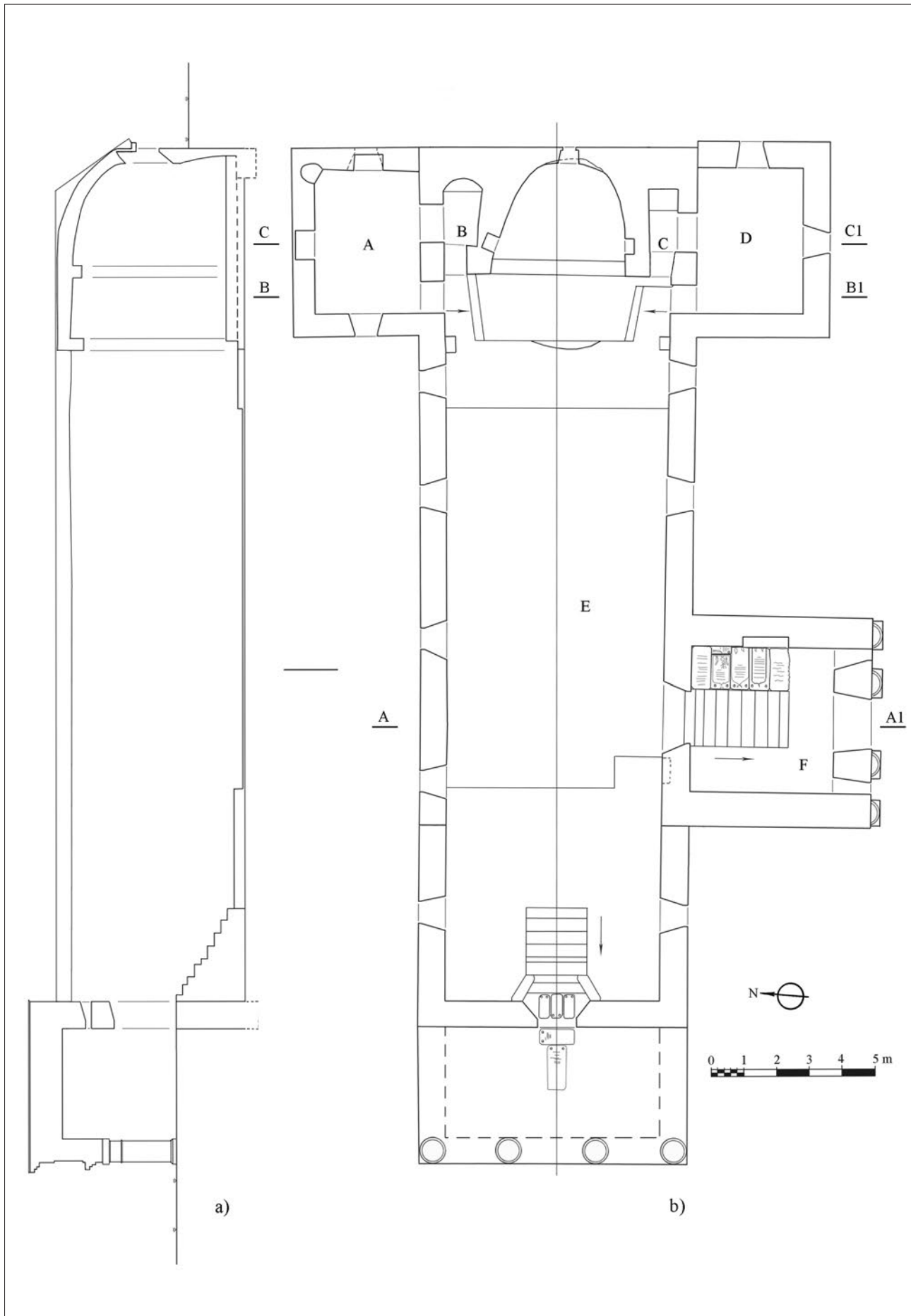

Рис. 132. Вірменський храм Аккермана. Обмірний план.

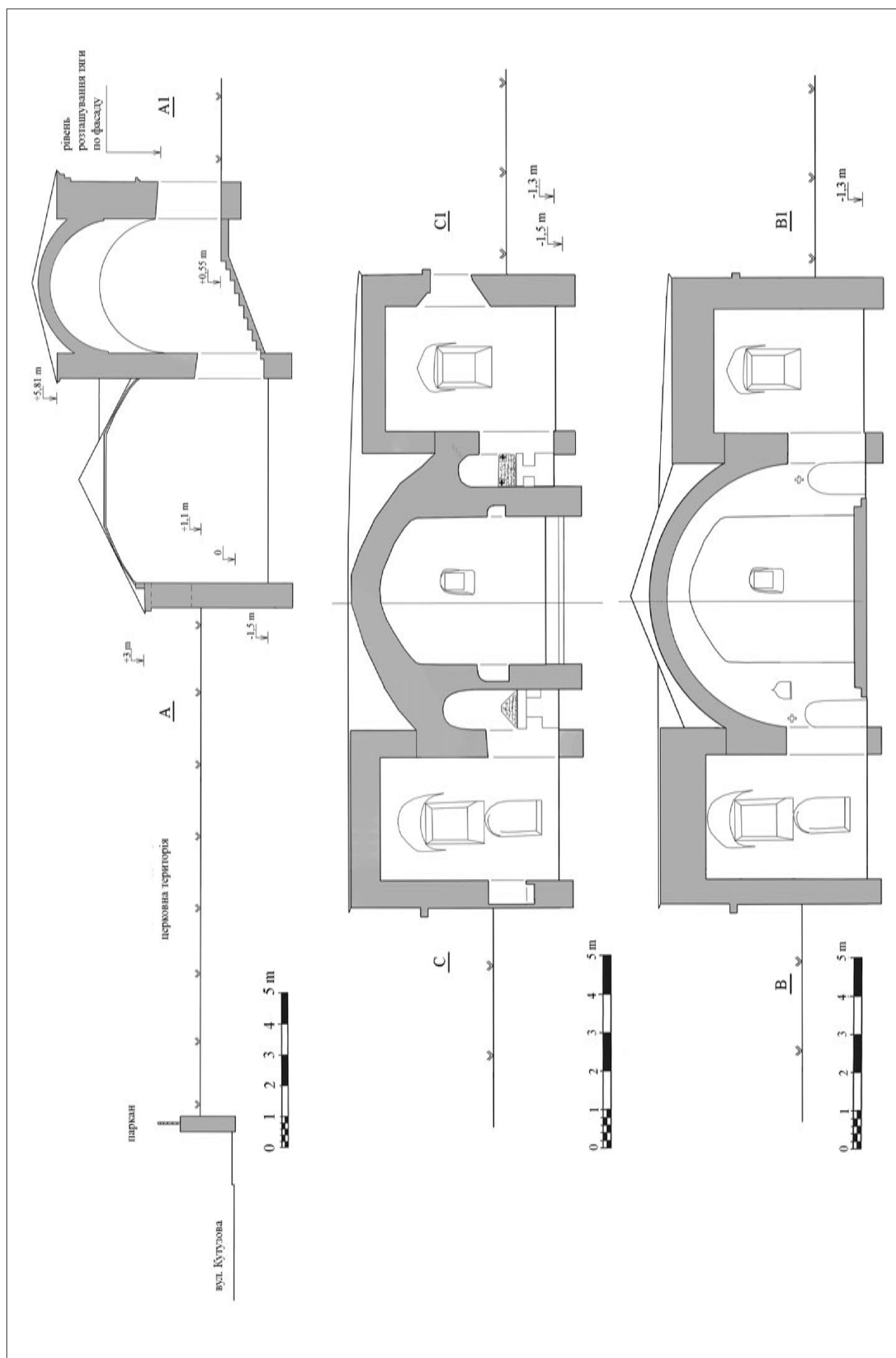

Рис. 133. Вірменський храм Аккермана. Розрізи за обмірним планом.

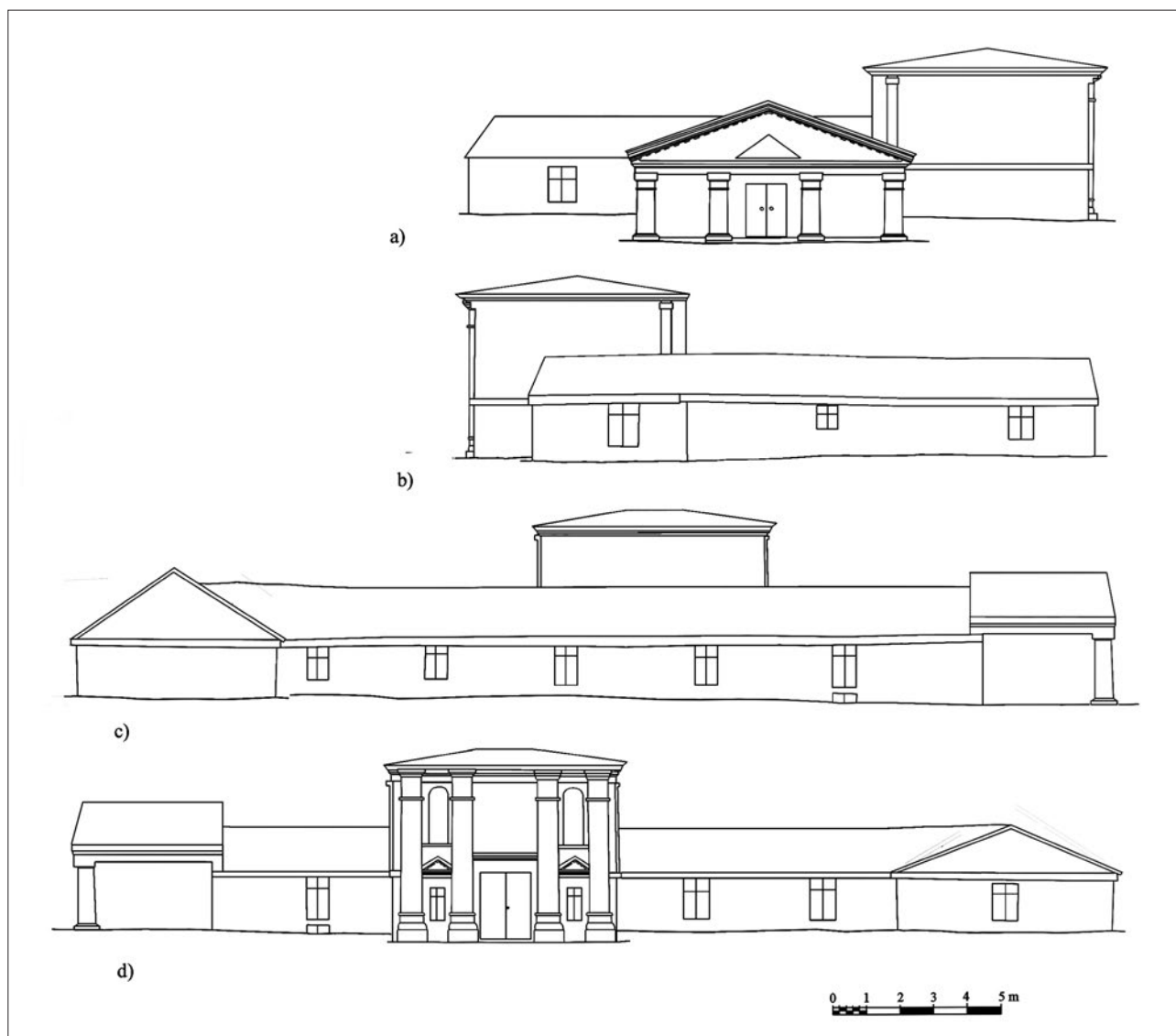

Рис. 134. Вірменський храм Аккермана. Фасади: а) західний; б) східний; в) північний; г) південний.

XV – серединою XVI ст., спираючись на пізніше (1634 р.) повідомлення Г. Даранагці (Тораманян 1991, с. 10). Різні думки з приводу дати будівництва пам'ятки висловлювалися, починаючи з останніх десятиліть XIX ст. Але всі накопичені за століття аргументи не переконали колектив авторів «синоптичного» історико-архітектурного видання: «Пам'ятники містобудування та архітектури УРСР», де з приводу вірменського храму Білгорода йшлося: «Точна дата побудови не встановлена» (ПГАУ 1985, с. 266). Одним з останніх дослідників, який знову порушив питання будівельної періодизації вірменського храму Білгорода є молдавський історик архітектури Т. П. Нестерова (Nesterova 2010).

Обстеживши храм, вона назвала його дуже простим в плані, але з явними ознаками перебудови вівтарної частини і подовження його осі на захід. Т. П. Нестерова виділяє контур прямокутного

первісного храму. Його «прості» пропорції дослідниця вважає «типовими» саме для місцевої молдавської культової архітектури XV-XVIII ст. З огляду на широкий діапазон датування т. зв. «Молдавського» храму, Т. П. Нестерова позначає «єдиний критерій» його ідентифікації – факт заглибленого розташування. Саме це дозволяє автору відносити споруду до другої половини XIV – першої половини XV ст. (Nesterova 2010).

В історіографії міцно закріпилася думка, що перша пряма вказівка на появу у Білгороді нинішньої вірменської церкви міститься в повідомленні вірменського хроніста Г. Даранагці (Тораманян 1970, с. 279). У 1634 р. він був присутній на судовому процесі в Константинополі. Представник турецького суду, звернувшись до вірменів-служителів церкви Аккермана, запитав: «Чи не ви є послідовники тих вірмен, яких султан Мехмед привіз до Константинополя з Аккермана у заслання?

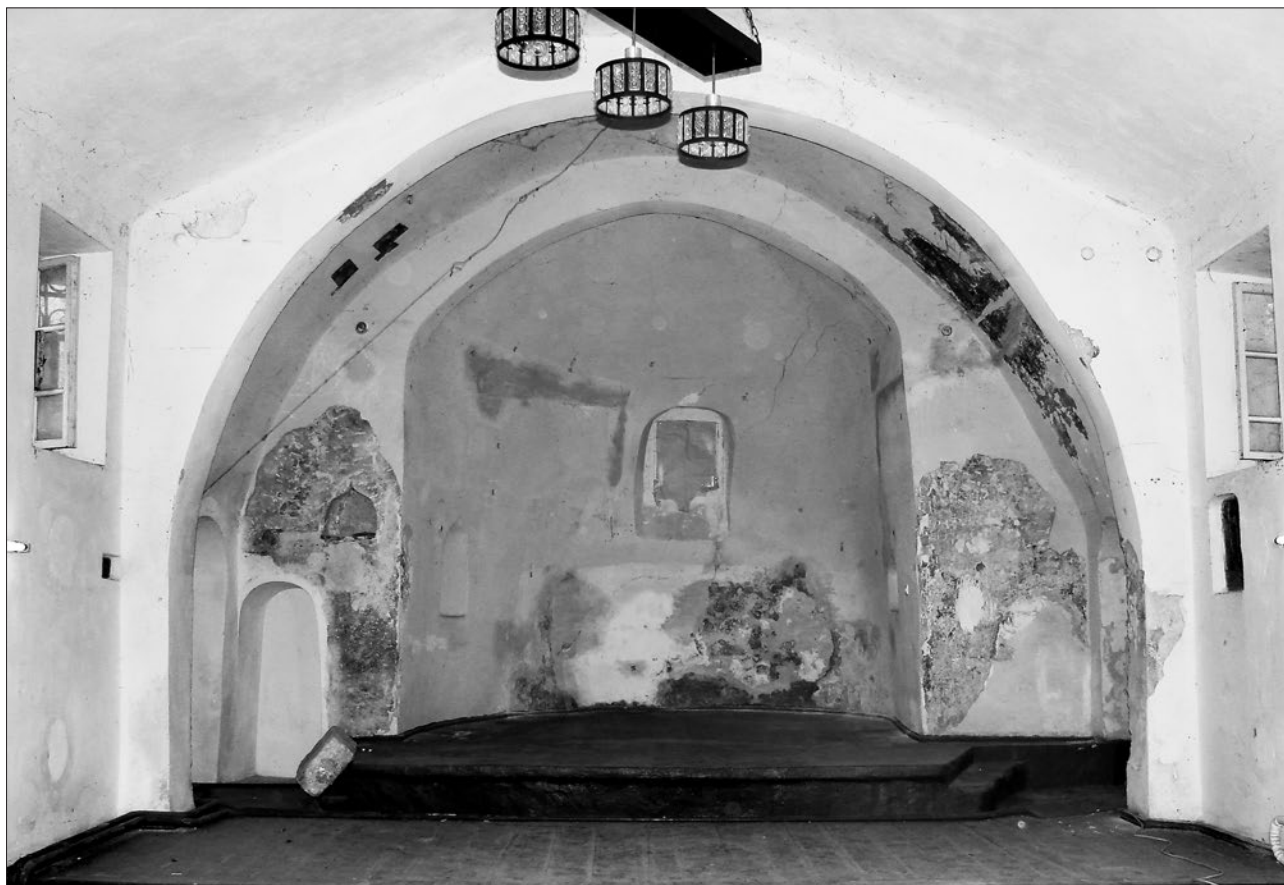

Рис. 135. Вірменський храм Аккермана, 2013 р. Апсида (фото автора).

Рис. 136. Вірменський храм Аккермана, 1920-30-ті рр. Південний притвор (Фонди ЯФІА АНР).

Рис. 137. Вірменський храм Аккермана, 2013 р. Портик західного входу (фото автора).

Церква, якою ви володієте, (султан Мехмед) взяв у греків і подарував її вам» (Siruni 1940, р. 18-19).

Незважаючи на повну ясність даного повідомлення А. Х. Тораманян чомусь трактує його як «згадку про грецьке походження нинішньої вірменської церкви» Аккермана (Тораманян 1970, с. 279). Але з тексту випливає, що Мехмед III (1595-1603 рр.) подарував церкву вірменам, які живуть в Константинополі, а не Аккермані. Тому першим прямим документальним свідченням про існування в місті на Дністрі вірменської церкви слід визнати свідоцтво керівника місії католицького ордена театинців Луїджі Марія Піду де Сент-Олона. У 1664 р., через 34 роки після створення Львівської вірмено-католицької архієпархії, місія прибула до Львова задля пропагандистської роботи серед українських вірмен. У своїх звітах місіонери розповідають про «виправлення» ними вірменських церковних книг, що не відповідали догмам католицизму, про контроль над виданням нових книг. Луї Марія Піду у 1669 р. буквально повідомляє про те, що в Молдавії організовані різні релігійні вірменські «ділянки», в кожній з яких знаходиться по одній церкві. Серед інших «ділянок» він згадує і Аккерман як центр релігійного округу (Avakian 1923, р. 6-7).

Протягом всього XVIII ст. історія вірменського храму Успіння Св. Богородиці ніяк не відбивається у писемних джерелах. Проте збереглося кілька карт міста другої половини століття, за якими видно загальний план храму. На початку січня 1829 р. єпископом вірменської єпархії Нерсесом було подано прохання до бессарабського цивільного губернатора Є. М. Голубцова «про добудову вірменської церкви в Аккермані». У тексті цього важливого документа Нерсес визнає, що «невідомо коли побудовано вірменського сповідання церкву, але судячи за переказами, вона здавна існує, вважають, що навіть близько 300 років» (Тораманян 1972, с. 190-191). У 1843 р. церкву відвідав Юзеф Крашевський, залишивши її опис, який відображає той вигляд храму, який відомий сьогодні (Kraszewski 1930, р. 250-251).

Оскільки джерела не дають вичерпної відповіді на питання: коли з'явилася церква, особливого значення набувають результати архітектурного аналізу споруди.

Храм відноситься до церков зального типу з одним нефом. Будівля в плані нагадує літеру «Т» з двома входами (західний та південний). Неф формує основний об'єм будівлі. З боків до апсиди прилягають два внутрішніх (малих) і два

зовнішніх (великих) приміщення А, В (з півночі) і С, D (з півдня).

Найбільш архаїчна частина – вівтарний блок в межах приміщень В і С. Дві малі ризниці по сторонах від вівтаря з'явилися разом з апсидою. Західна межа первісного храму проходила на широті західної стінки південного притвору. Перший, південний вхід до будівлі розташовувався, як видно, там де і зараз. Можливо, ще один вхід був влаштований у західній стіні, яку згодом зруйновано.

У першій чверті XIX ст. притвор біля південного входу перебудували. Квадратна в плані споруда з декоруванням по фасаду в стилі класицизму, домінує в висотному відношенні над всім храмом і наводить на думку про незакінчену дзвіницю. Причому, близькою за планом до дзвіниці XIX ст. сусідньої грецької церкви. В обох цих будівлях в першому ярусі розташований вхід до храму. Збігаються й розміри. Притвор вірменської церкви: 6,4×6,4 м, дзвіниця грецької – 6,3×6,4 м. Товщина стін першого ярусу в обох випадках – 1,06 м. Висота від підлоги до шелиги склепіння кам'яного між'ярусного перекриття – 5,47 м (вірменська церква) та 5,21 м (грецька церква – з урахуванням сучасної дощатої підлоги на дерев'яних лагах).

Подібні дзвіниці можна бачити і на прикладі інших вірменських храмів Бессарабії. Так, до вірменського храму 1804 р. у Кишиневі з заходу прибудовано таку ж споруду над входом, що нагадує за планом і розмірами (6,5×7 м) дзвіницю церкви Аккермана. Дзвіницю розміром 5×5 м було прибудовано до вірменського храму XVII-XVIII ст. в Ізмаїлі (сьогодні не існує). Дзвіниці і у вірменських церквах Хотина, Григоріополю та Кілії (XVII-XVIII ст.) були прибудовані з західної сторони, мали два або чотири поверхи (Тораманян 1972, с. 207-208).

Південний (D) і північний (A) приділи різних часів. Між ними є відмінності: приміщення D витягнуто за лінією С-З. Ділянку стику південного притвору зі східною стіною храму виконано недбало, з помилкою, яка призвела до утворення уступу у 10 см на зовнішньому фасаді.

Про більш ранню появу приміщення D свідчить також і його функціональне призначення. Це була ризниця, приміщення з підсобними функціями, в якому зберігається одяг настоятеля храму та служителів. Північний приділ виконує функції сховища (сакристії) або баптистерію (у випадку з вірменським храмом Аккерману ці функції були поєднані). Для зручностей церковної служби першим звели саме південний

приділ як найбільш необхідний і функціонально важливий (рис. 138).

Весь період модернізації старого храму (будівництво дзвіниці, зведення бічних прибудов, розширення нефу на захід і спорудження портику) зайняло близько 20-ти років (з початку XIX ст. до 1827 р.). У тому ж 1827 р. перед вівтарем було піднято рівень солеї. Тоді ж відбулося розширення вікон в центральному нефі, храм відремонтовано, у приміщенні F та на склепіння трансепту нанесено фрески.

Таким чином, протягом усього XVI ст. вірменської громади у Білгороді, швидше за все, не існувало. Це могло бути пов'язано із загальним занепадом життя у вірменських громадах Причорномор'я і Криму та відсутність його пожвавлення до самого початку XVII ст. Про будівництво храму в цей період годі й казати. Швидше за все, він з'явився вже до 1650 р. Цим роком датована найстаріша могильна плита, яка розміщена в приміщенні F. Марія Піду свідчить, що у 1669 р. в Аккермані вже точно існує вірменська церква (Avakian 1923, р. 6-7). Розміри храму також вказують на його пізніше походження. Отже, будівлю слід датувати не раніше першого десятиліття XVII ст. (але до початку 50-х рр.).

Суттєвим джерелознавчим блоком, який пов'язаний з вивченням історії вірменської громади Аккермана, є звід епіграфічних пам'яток. На рубежі XIX-XX ст. у вірменському храмі Успіння Св. Богородиці та прилеглих будівлях (парафіяльний школі та муруванні церковної огорожі) Х. І. Кучук-Іоаннесовим зафіксовано 42 плити з вірменськими написами. На сьогодні в храмі зафіксовано 16 плит з пам'ятними написами вірменською мовою (Давтян, Красножон 2015, с. 78). Майже всі вони присвятні, або надгробні (рис. 140-145), із загальним діапазоном датування від першої половини XV – до кінця XVIII ст. Лише одна з них відноситься до типу будівельних плит з датою 1699 р. (рис. 139).

На трьох плитах, що вмуровані в стіни храму в межах нефу⁹³, спостерігається типологічна спорідненість манери різьблення (1446, 1474 рр. та одна недатована) (рис. 138; рис. 141-143). Їх було вирізано якщо не одним майстром (різниця у датах 28 років), то в одній техніці. Г. Авакян за стилем різьблення плиту 1440 р. з фортеці (рис. 20) вважає хачкаром, який дуже близький до плити 1446 р. з храму (Avakian 1923, р. 7).

До цієї ж хронологічної групи можна віднести і т. зв. недатовану плиту з трансепту храму (рис. 143).

⁹³ Четверта, відкрита Д. А. Давтяном під шаром штукатурки у 2015 р., ще потребує вивчення.

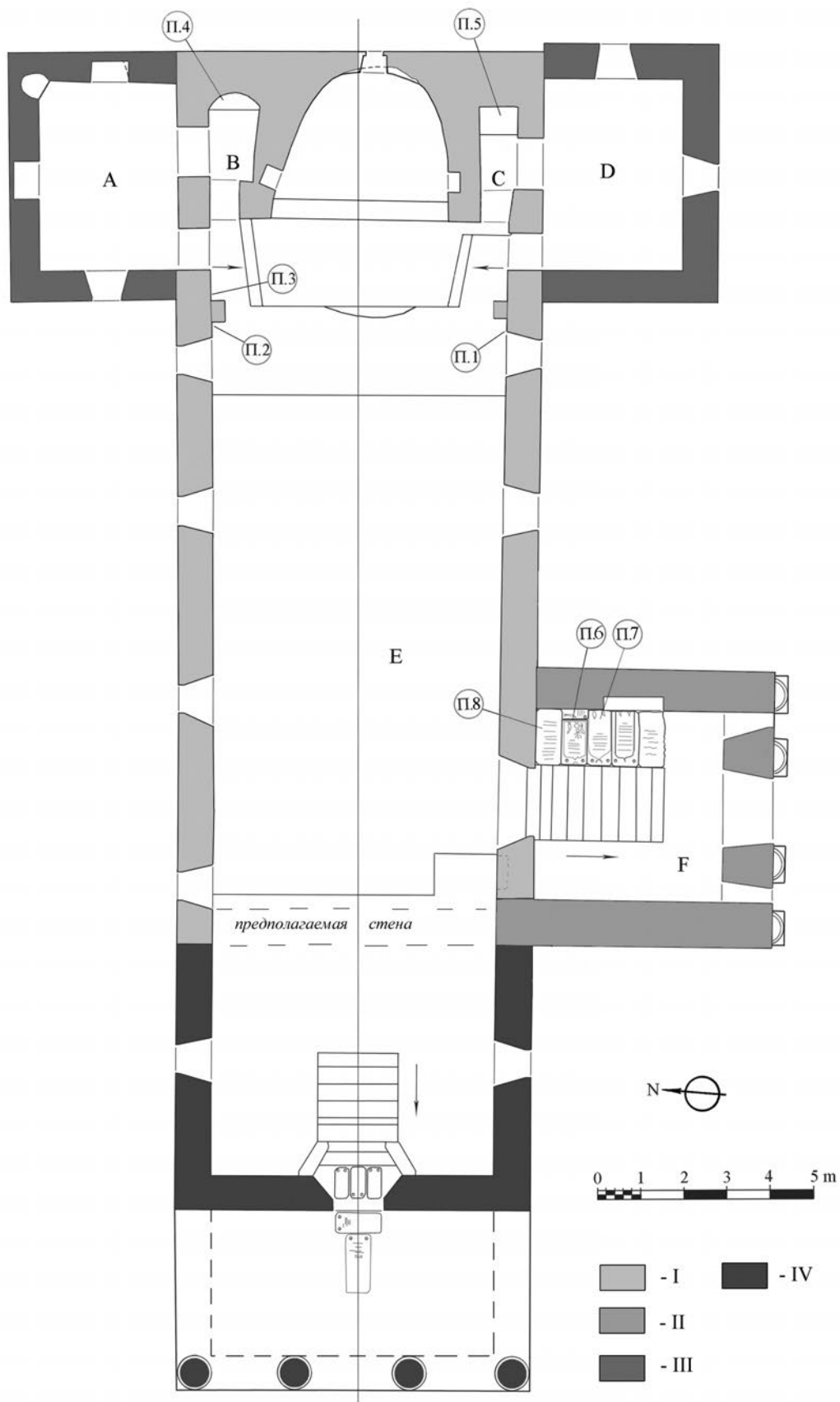

Рис. 138. Вірменський храм Аккермана. Картограма будівельних періодів.

Рис. 139. Вірменський храм Аккермана. Пам'ятна плита 1699 р. (п. 5 на плані) (фото автора).

Згідно за типологією хачкарів, розробленою О. А. Айбабіною на прикладі пам'яток Криму, ця група відноситься до середини XV ст. Її виділяє декор виконаний за певною схемою, яка характерна для плит 1440 р. (з фортеці), а також 1446 р. і 1474 р., та недатованої плити (з церкви). Всі ці хачкари мають загальні риси: зображення трилисників, або листочків на кінцях хрестів, обробка прямими різними лініями внутрішньої поверхні центрального хреста. Орнамент виконаний в двох рівнях, хрест чотирикутний. Характерною рисою хачкарів цієї хронологічної групи є скромна орнаментация поверхні хрестів (Айбабіна 2001, с. 48-49).

Певною ознакою групи пам'ятних плит XV ст. з храму є наявність міжрядкових кордонів у текстах (на плитах 1446, 1474 рр. і також на недатованій плиті), у той час як на плитах 1703 та 1699 рр. (рис. 139, 140) вони вже відсутні.

Хачкар без дати з трансепту (рис. 138, п. 3; рис. 143) за типологією О. А. Айбабіної близький до пам'яток середини XV ст. Плита 1446 р. (рис. 138, п. 2; рис. 141) аналогічна за технікою різьби, сюжету та композиції, хачкару 1451 р. з кафінської церкви Св. Сергія, а також хачкару сер. XV ст. з тієї ж церкви. Вочевидь, хачкар з трансепту був встановлений у той же період, що і два інших датованих хачкари центрального нефу (Айбабіна 2001, с. 71, 74-75, рис. 13.1, 15.3).

Інша група плит (надгробних) знаходиться на паперті біля сходів у приміщенні F (рис. 138). У 1911 р. Л. М. Меліксет-Беков нарахував тут на одну більше. Частина плит фрагментована. Розміри різні. Л. М. Меліксет-Беков дає переклад лише однієї з найбільш, на його думку, цікавої епітафії (Меліксет-Беков 1911). Г. Авакян публікує переклади чотирьох написів з цього приміщення (Avakian 1923). Найбільший за розміром текст на плиті у приміщенні F складається з 20 рядків (рис. 138, п. 8; рис. 145). Це епітафія на честь племінника владики Святого Ечміадзинського престолу, архієпископа Данила Баязетського. Судячи з тексту, племінник приїхав до Аккермана, де згодом і помер 21 квітня 1798 р. Г. Авакян підкреслює, що архієпископ Данило – особистість в історії відома. Він став католиком усіх вірмен у 1801 р., а помер у 1806 р. (Avakian 1923, р. 9).

Найбільш рання плита цієї групи з епітафією на честь вчителя Ованеса датується 1650 р. (рис. 138, п. 7). Поруч з нею – плита з епітафією на честь якогось вихідця з Танакерту і датою 1743 р. Ця плита прикрашена гарним рельєфом у вигляді букету в глечики та двома стилізованими кипарисами з боків (рис. 138, п. 6; рис. 144). Ближче до виходу – плита з датою 1759 р. і короткою епітафією про поховання ще одного вихідця з Танакерту (Avakian 1923, р. 9). Інша плита з приміщення F датована 1749 р. (Тораманян 1991, с. 23).

Рис. 140. Вірменський храм Аккермана. Пам'ятна плита 1703 р. (п. 4 на плані) (фото автора).

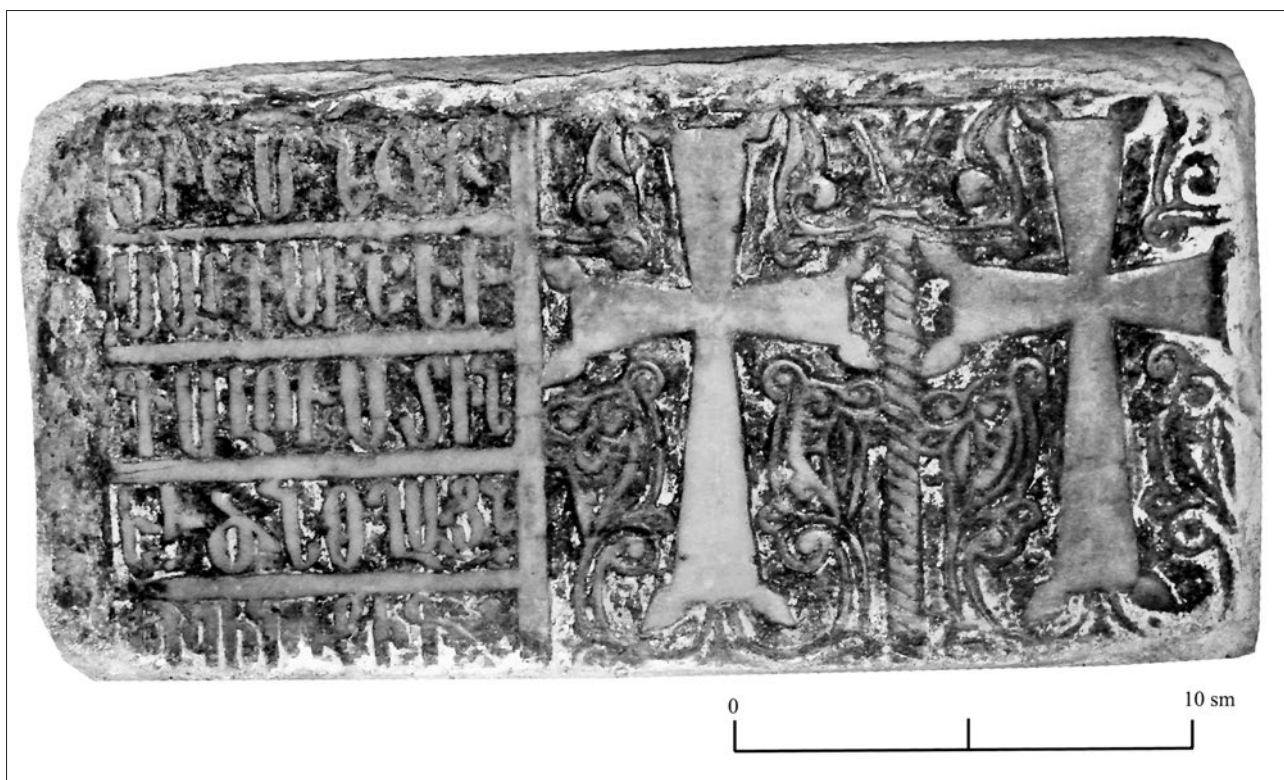

Рис. 141. Вірменський храм Аккермана. Хачкар 1446 р. (п. 2 на плані храму) (фото автора).

Біля західного входу до храму, із зовнішнього боку, в підлозі біля порогу розташовані дві надгробні плити: одна з короткою епітафією і датою 1719 р., друга з датою 1713 р. Обидва похованих – родом з Ерівану (Avakian 1923).

А. Х. Тораманян вказував на важливість епіграфічних пам'ятників у справі вирішення питання про кількість церков в середньовічному Білгороді (Аккермані) та часу їх функціонування і появи (Тораманян 1970, с. 278, 280).

Л. М. Меліксет-Беков звертає увагу, що написи повні помилок. Використовується суміш вірменської книжкової мови з місцевим діалектом. Зміст епітафій шаблонний (Меліксет-Беков 1911, с. 18). Всі написи поминального характеру за винятком однієї, будівельної 1699 р.

Г. Авакян зазначає, що з 38 досліджених написів (Avakian 1923, с. 3) три датуються XV ст., п'ять відносяться до XVII ст. (друга половина), двадцять вісім до XVIII ст. і одна до початку

Рис. 142. Вірменський храм Аккермана. Хачкар 1474 р. (п. 1 на плані храму) (фото автора).

XIX ст. Не зафіксовано жодної плити XVI ст. Дослідник пояснює це раптовим припиненням діяльності вірменської громади регіону внаслідок турецького вторгнення 1484 р. і регулярних нападів козаків на місто протягом двох наступних століть. Але вже на початку XVII ст. починається період війн у самій Вірменії, який викликав новий потік емігрантів до Північно-Західного Причорномор'я (Авакян 1922, 15).

Із загальної кількості плит XVIII ст. більшість припадає на 1710-ті та 1760-ті рр. (по 6 плит). На третьому місці за чисельністю плити 1740-х рр. Немає жодної плити 1770-х та 1780-х рр. Г. Авакян робить важливе спостереження: більшість емігрантів Аккермана походять з сіл Еріванської губернії, головним чином з села Танакерт. Це свідчить про деяку традицію серед вірменських переселенців у виборі місць поселення (Авакян 1922, с. 18).

Незважаючи на такий представницький звід епіграфічних матеріалів, що походять з храму, у середині XX ст. А. Дж. Сіруні змушений був констатувати, що «ктитори [існуючої] вірменської церкви Білгорода залишаються невідомими» (Siruni 1944, р. 62).

У 1747 р. М. Бжшкянц залишає важливе повідомлення: «Знов оновлений опис скарбниці, записаний у 1747 р. в приморському місті Аккерман, в сінях храмів трьох святих: Успіння Св. Богородиці, Св. Авксентія і Св. Іоанна Богослова» (Авакян 1922, с. 24; Тораманян 1970, с. 279). Виникає питання: згадані назви відносяться до трьох різних храмів, або до прибудов одного, існуючого сьогодні храму?

В контексті цього повідомлення слід розглянути текст пам'ятної будівельної плити з датою 1699 р. Він присвячений закінченню будівництва якоїсь церкви Св. Авксентія. Плита знаходиться у південному притворі теперішнього храму Успіння Св. Богородиці (п.5). Виготовлена з чорного мармуру (рис. 139). Розміри: 1×0,5 м, товщина – 0,15 м. Поверхня відшліфована. Різьба виконана технікою сграффіто і побілена. Текст складається з 4-х рядків і займає центральну композицію. По боках від нього, в верхніх кутах, у квадратних рамках вирізано два хрести, з написами навколо них. Плита поставлена на торець на кам'яний вівтар (який являє собою прямокутну плиту, горизонтально встановлену на колону). Будівельним розчином прикріплена до стін. Переклад (Меликсет-Беков 1911, с. 20-21):

«Волею безсмертного Бога, ми аккерманський народ і купці, побудували церкву Св. Авксентія утриманням верховного архімандрита Афанасія. Просимо пом'янути його в Бозі. Року 1148 (1699 р.).

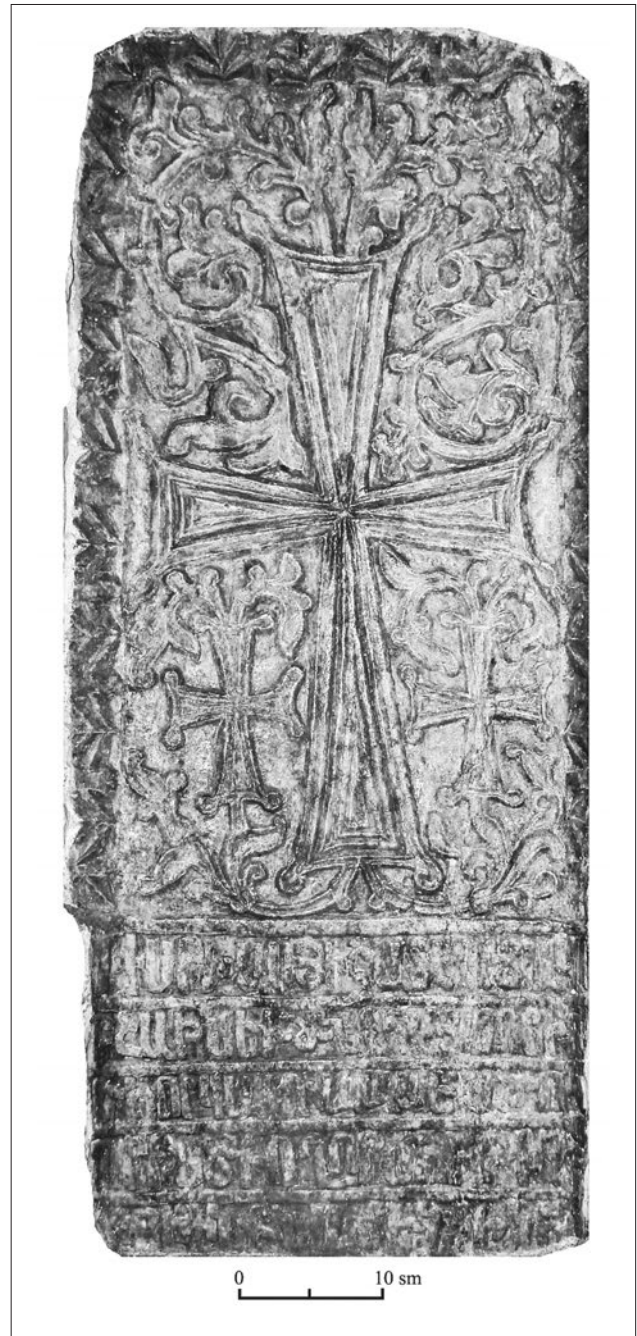

Рис. 143. Вірменський храм Аккермана. Хачкар з трансепту, без дати (п. 3 на плані храму) (фото автора).

Святий хрест – пам'ять дячка Карапета. Святий хрест – хранитель Айтїна».

Г. Авакян дає дещо інший варіант перекладу цього напису: «...побудували цю церкву Св. Авксентія з архімандритом Атанасом з Цаїру...». Він вважає, що архімандрит Атанас приїхав до Білгорода з Вірменії в середині XVII століття. В ту епоху посилювався потік емігрантів з Вірменії до Північно-Західного Причорномор'я (Avakian 1923, р. 4-5).

У північному приділі храму (п. 4) на кам'яному вівтарі встановлено іншу плиту, білого мармуру з

Рис. 144. Вірменський храм Аккермана. Надгробна плита у приміщенні F з датою 1743 р. (п.6 на плані храму) (фото автора).

текстом 1703 р. Її дещо незвичайна трикутна форма наводить на думку про первинне розміщення на фронтоні. Розміри: 0,9×0,38 м, товщина – 0,15 м. Поверхня відшліфована. Різьблення рельєфне (рис. 140).

Переклад (Меликсет-Беков 1911, с. 20-21):

«камінь цей – пам'ять брата танакертського, ходжа Месроб Багатура, в притворі Св. Іоанна.

Господь-бог Ісус Христос, року 1052 (1603)».

А. Х. Тораманян дещо коригує переклад, вказуючи, що в написі мається на увазі «вхід до церкви Св. Іоанна», а не на вівтар, і дає правильне прочитання дати: 1152 (1703 р.). Він аргументує це тим, що в «історичній Вірменії» вхідне приміщення, як напівкультова будівля, не носило назв храмів. Дослідник припускає, що плита могла бути встановлена після закінчення реконструкції Аккерманської церкви (будівництво вівтаря і притворів) (Тораманян 1970, с. 281, 283, 291).

Спираючись на тексти двох плит (1703 та 1699 рр.) Л. М. Меліксет-Беков наполягав на існуванні в Аккермані османського періоду трьох різних вірменських храмів. Він приходить до висновку, що церква Св. Авксентія у Білгороді зникла до початку XIX ст. Але нинішня церква Успіння Св. Богородиці вже точно існувала у 1747 р. (Меликсет-Беков 1911, с. 8-9).

Йому заперечує Г. Авакян, зауваживши, що від двох інших церков мали зберегтися б хоч якісь сліди. Марія Луїджі Піду у 1669 р. говорить лише про одну вірменську церкву в Аккермані (Авакян 1922, с. 24; Avakian 1923, р. 6-7). Кількома роками раніше Ф. Кірика спробував пояснити відсутність матеріальних слідів двох храмів ерозією берегових схилів, на яких вони, можливо, стояли (Кірика 1918). Г. Авакян вважає, що в тексті опису йдеться все-таки про будівництво прибудови, а не церкви, таким чином датуючи за датою плити 1699 р. один з будівельних періодів вірменської церкви Аккермана (Avakian 1923, р. 5).

Існування в місті османського періоду лише одного вірменського храму допускає М. О. Шлапак, висловлюючи думку, що нинішній храм носив ім'я Св. Авксентія, а пізніше отримав ще два престоли: на честь Св. Іоанна і на честь Успіння Св. Богородиці (Шлапак 2001, с. 74).

Ф. Кірика та В. І. Курдиновський наполягають на існуванні в Аккермані трьох храмів. Два з них (Св. Авксентія і Св. Іоанна) могли бути знищені у зв'язку з переселенням більшості вірмен до Григоріополу у 1792 р. Зокрема, Ф. Кірика припустив, що після їх закриття престоли церков Св. Іоанна та Св. Авксентія були перенесені до теперішньої церкви, де для них були виділені окремі вівтарі.

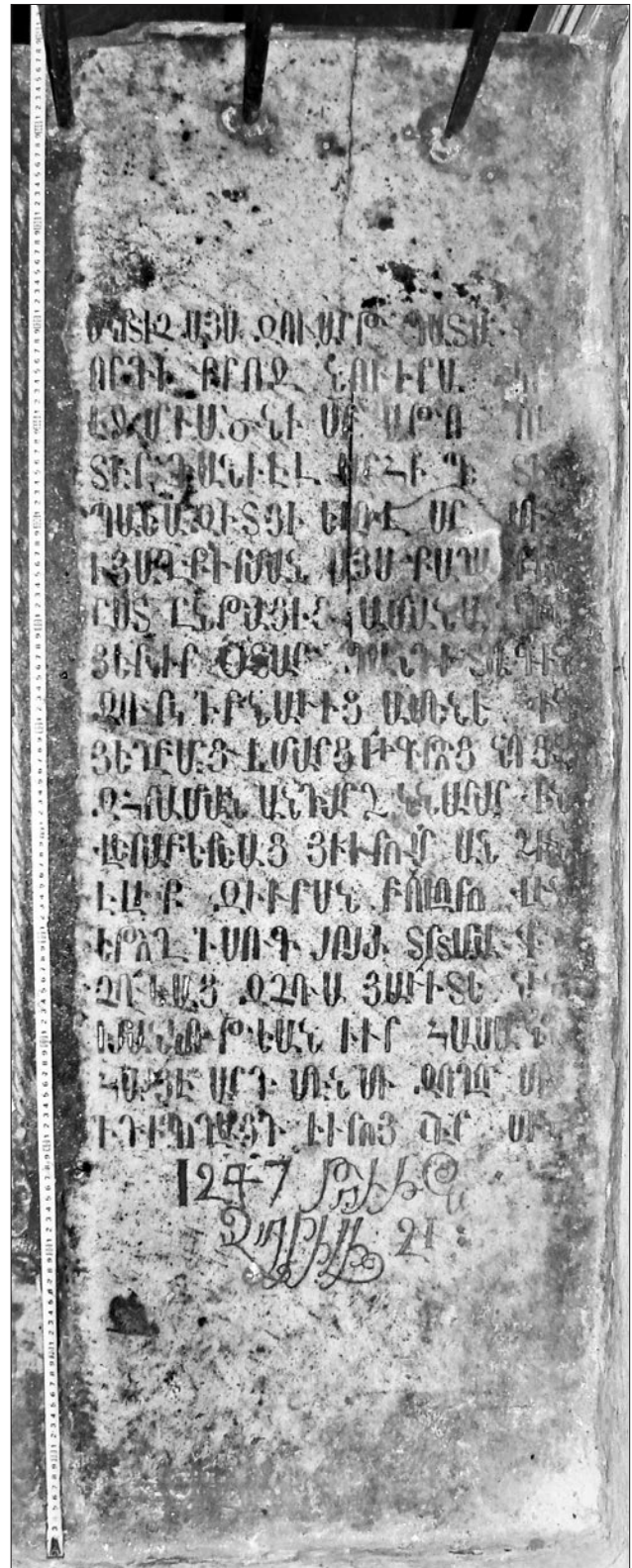

Рис. 145. Вірменський храм Аккермана. Надгробна плита у приміщенні F з датою 1798 р. (п.8 на плані храму) (фото автора).

З цього моменту церква стала трьохпрестольною (не пізніше 1820-х рр.), у період між складанням опису скарбниці і візитом М. Бжшкянца до Аккермана (Кірика 1918).

А. Х. Тораманян переселення вірмен до Григоріополу вважав сумнівним приводом для ліквідації двох церков. Датуючи 1699 р. реконструкцію вівтарного блоку церкви, більш ранню частину споруди він виділяв у нефі, датуючи її XV ст. (Тораманян 1970, с. 285).

На факті колись проведеної реконструкції східної частини храму наполягав й В. І. Курдинський. Але тільки не всієї одночасно, а лише великих бічних прибудов. Його думка ґрунтувалася на чисто планувальних особливостях цих двох бічних будівель: якщо вони виведені від апсиди, знаходяться поза її меж, то і створені вони пізніше неї (Тораманян 1970, с. 286).

У безпосередньому зв'язку з переселенням вірменів з Григоріополу до Аккермана в першій третині XIX ст. ставив факт заснування храму і М. І. Петров. Він вважав, що церква могла з'явитися після 1831 р., оскільки вірмени мали «відразу після переселення спорудити і церкву» (Батюшков 1892, с. 82).

Дійсно, у 1831 р. вірменська громада відкрила в Аккермані початкову школу, яка розташовувалася на прилеглий до нинішньої церкви території (Батюшков 1892, с. 159). Але про будівництво храму в цей момент говорити не доводиться. Це не узгоджується з більш ранніми повідомленнями Нерсеса (Тораманян 1972, с. 190-191) та М. Бжшкянца (Тораманян 1970, с. 279-280).

Спираючись на свідчення останнього, М. І. Петров також прийшов до висновку про колишнє існування в місті відразу трьох церков, дві з яких не збереглися. Вперше він публікує фотографію південного фасаду церкви, а також одним з перших вводить до наукового обігу переклади текстів мармурових плит XV ст. (і помиляється на рік при датуванні обох) (Батюшков 1892, с. 82, прим. 29).

Вельми обережно висловився з приводу часу появи в Аккермані існуючої вірменської церкви, О. О. Кочубинський. Спеціально храмом він ніколи не займався, але назвав будівлю «свідком турецької епохи» (Кочубинський 1901, с. 21). Як відомо, «турецька епоха у Білгороді (Аkkerмані) тривала з 1484 р. до 1806 р.

Не говорить нічого певного з приводу часу заснування церкви Успіння Св. Богородиці і Л. М. Меліксет-Беков. Проте підкреслює, що якась культова споруда у Білгороді існувала вже у XV ст. (не обов'язково саме цей храм), оскільки вмонтовані в стіни церкви хачкари 1446 та 1474 рр. дають чітку вказівку на існування тут вірменської громади в цей період (Меліксет-Беков 1911, с. 5, 13).

Це співпадає з думкою А. Дж. Сіруні, який теоретично відносив можливість появи першої

вірменської церкви у Білгороді до 1384 р., коли Теодорос призначений архієпископом вірмен Львова, з підпорядкуванням йому також вірмен Аккермана. Але румунський історик не наполягає на тому, що та церква могла зберегтися до наших днів (Siruni 1936, р. 68-73).

З приводу невизначеності у пошуках дати заснування нинішньої церкви висловився також і Г. Авакян: не відома ні дата заснування, ні ктитор. Несподіваним є твердження про те, що «в архітектурі місцевої вірменської церкви немає ані тіні впливу вірменського духу» (Авакян 1922, с. 27-30). Ґрунтуючись швидше на інтуїції, ніж на фактичних доказах, дослідник все-таки висуває свою версію датування пам'ятки «Її положення нижче поверхні землі, велика товщина стін, загальний вигляд, який нагадує форму корабля, свідчать про заснування будівлі в епоху, що передуює появі в Аккермані генуезців, приблизно у часи татарського панування» тобто у XIV ст. (Авакян 1922, с. 27; Avakian 1928, р. 72). Додаючи при цьому з упевненістю, що в першій половині XV ст. храм вже точно існував, оскільки на його стінах зафіксовані плити з відповідними датами (1446 та 1474 рр.). Правда, обмовившись: невідомо, як скоро після заснування церкви вони були вмонтовані до її стін.

Появу вірмен у середньовічному Білгороді румунський дослідник розглядає в тісному зв'язку із львівською громадою. Торговельні відносини Білгорода і Львова добре відображені в письмових джерелах. Вірмени Львова вже у 1344 р. отримують від Казимира III право на володіння своїми національними судами. На цій підставі Г. Авакян припускає, що вірменська громада могла з'явитися в синхронний період і у Білгороді (Avakian 1928, р. 72). Непрямим підтвердженням того, на думку дослідника, є нумізматичні знахідки в Аккермані. Йдеться про бронзові монети зі столиці Кілікійської Вірменії, міста Сіс, випущені вірменським царем Хетумом I, які було знайдено на березі лиману, в районі цитаделі. Цей цар правив Кілікійською Вірменією протягом 45 років (1226-1270 рр.). Г. Авакян робить висновок, що подібні знахідки свідчать про високу роль вірмен як торговців в цьому регіоні вже в другій половині XIII ст. (Avakian 1928, р. 72).

Однією з останніх за часом виявлення знахідок вірменської епіграфіки в Аккермані є хачкар, що переданий в дар одеській вірменській церкві Св. Григорія Просвітителя. Його знайшли робітники під час земляних робіт у так званій усипальні Іоанна Нового (Давтян, Красножон 2015). Споруда розташована поруч з грецькою церквою.

Хачкар вирізаний на плиті білого мармуру, розміром 32×18 см. Напис розташований в трьох рядках в нижньому полі плити. Верхня, більша половина лицьової площини, зайнята зображенням хреста. Різьба відрізняється простотою. Поверхня навколо хреста носить сліди червоної вохри. Верхня межа різьби над хрестом оформлена у вигляді овального склепіння. Тильна сторона грубо сколота, зі слідами металевого штиря, за допомогою якого плита колись кріпилася на стіні (рис. 146).

Текст:

ԲԱՆԷԽԱՍԷՍԲԽԱ

ՉՍԱՆԱՅԽԱ

ԹՈՆԵԽԻՐԶԱՎԿԻՆ

Переклад⁹⁴:

Святий хрест – заступись за чадом Анай Хатуне.

На жаль, напис не містить дати. Але за типологічними ознаками різьблення хачкар можна віднести до XV ст. Чи випадково вірменський напис опинився біля фундаментів усипальниці на території православного храму XV ст.?

Усипальниця входить до єдиного з грецькою церквою комплексу, куди включено й каплицю при джерелі на околицях міста (сучасне т. зв. «джерело Іоанна Сочавського»). За повідомленням М. І. Петрова, остання колись належала вірменській громаді (Батюшков 1892, с. 65). Над входом до напівпідземного приміщення каплиці знаходився мармуровий надгробок з ім'ям якогось Ованеса та датою 1715 р. В самій усипальниці при церкві ще у середині XIX ст. була надмогиля мармурова плита з текстом і помилковою датою: «Св. мученик Іоанн Новий з Трапезунту, якій постраждав в Аккермані 1492 року червня 2-го, святі мощі його нині перебувають у Сочаві»⁹⁵. На плиті «з боків грубо вирізані дві пальми». Це кипариси – зображення, традиційне саме для вірменських могильних плит того часу (рис. 155). Крім того, на «старовинному» цвинтарі біля стін грецької церкви ще на початку XX ст. «були помітні могили, вкриті мармуровими дошками зі стертими грецькими та вірменськими написами» (Защук 1862, с. 138).

Таким чином, знахідка хачкару в районі грецької церкви не випадкова. У певний період храм явно належав вірменській громаді Аккермана. Приклади подібного перепідпорядкування грецьких церков вірменським громадам Константинополя та Кишинєва відомі (Тораманян 1970, с. 205-206).

Рис. 146. Хачкар з написом Анай Хатуне. Аккерман. (Давтян, Красножон 2015).

Отже, пасаж М. Бжшкянца слід розуміти буквально: в Аккермані 1747 р. існувало три храми з назвами на честь трьох різних святих. Протягом XVII – першій половині XVIII ст. існування трьох вірменських храмів: Св. Іоанна, Св. Авксентія та Успіння Св. Богородиці, відстоювали Л. М. Меліксет-Беков, Ф. Кіріка та В. І. Курдиновський. Два храми були ліквідовані після 1747 р., але до 1789 р., оскільки на самому ранньому з відомих планів міста (1789 р.), інші храми, крім грецького та вірменського (а також одного, полкового, у приміщенні мечеті на території Цивільного двору), не вказані.

⁹⁴ Переклад Д. А. Давтяна.

⁹⁵ Хибна дата дає нижню хронологічну межу для датування самої надгробної плити.

Рис. 147. Грецька церква Аккерману. Апсида (фото автора).

Правий також був і А. Х. Тораманян у своєму варіанті перекладу тексту плити 1703 р., вбачаючи в ньому вказівку на розміщення пам'ятника при вході до церкви, а не у притворі Св. Іоанна. Можна погодитися з тим, що ця плита дійсно була перенесена до нинішньої церкви, тільки не з Криму, а найближчого міського кварталу, з грецької церкви (рис. 147). Плита 1699 р. також не відноситься до існуючого храму (правда, немає підстав її пов'язувати і з далекою Сучавою).

Не зовсім зрозуміла причина ліквідації храмів Св. Іоанна та Св. Авксентія. Можливо, у зв'язку зі скороченням чисельності громади. Після 1747 р., найбільш ймовірний для цього період припадає на роки війни 1768-1774 рр. У 1789 р. в місті існує лише одна вірменська церква – храм Успіння Св. Богородиці.

Отже, вірменська громада в середньовічному Білгороді могла з'явитися вже у 1380-х рр., але напевно існувала у 20-х рр. XV ст. Ймовірно, якийсь

вірменський храм існував у місті вже в 1446 р., але навряд чи в стінах нинішньої культової будівлі. Після завоювання міста турками, вірменська громада Білгорода мала різко скоротитися та занепасти. Це загальна тенденція, яка характерна не тільки для цього регіону, але й вірменських громад Криму (Саргсян, Петросян 2008). Тому відсутність вірменських лапідарних пам'ятників даного століття у Білгороді не є відображенням якихось суто місцевих історичних подій.

У Кілії, чия вірменська громада в середині XVIII ст. могла конкурувати за чисельністю з аккерманською, за повідомленням Н. Клеємана, знаходилося дві вірменських церкви (Клеєман, 1783, с. 32-33). Дві були в Ізмаїлі у 1770-х рр. (Красножон 2014). Храм Успіння Св. Богородиці Аккермана міг вмістити близько 150 осіб (в сучасних межах). Тому цілком ймовірно, що в місті могло існувати в цілому три вірменських храми у пізній османський період.

4.2.5. Грецька церква: обґрунтування дати будівництва (1480 р.)

У 1838 р. директором аккерманського повітового училища М. Є. Афанасьєвим, знайдено мармурову будівельну плиту з текстом XV ст. та старослов'янським написом⁹⁶. До наукового обігу її ввів О. О. Кочубинський у 1889 р. Він же вперше видав фотографію та запропонував свій варіант перекладу. Надійшла до музею Товариства у 40-х роках, «належала будь-якій православній церкві» (Кочубинський 1889, с. 538).

У 2013 р. автор цих рядків висловив припущення, що ця плита могла бути знята зі стін нині існуючої грецької церкви (Красножон 2013і, с. 191-197) (рис. 148). Раніше її текстом займалися лише два дослідники – О. О. Кочубинський та І. Богдан. Перший з них дав наступний переклад:

«У дні благочестивого та христоробного й богодарованого, та гідного всякої похвали, Іоанн Стефан Воєвода, господар всієї землі Молдавської, син Богдана воєводи, почав та завершив цей монастир пиркалаба Дума і Херман. 1482» (Кочубинський 1889, с. 538-535).

І. Богдан не згоден зі своїм російським колегою за двома пунктами. У його варіанті перекладу рік відсутній зовсім, а замість слова «монастир» прочитано: «мур». Хоча безпосередньо у тексті дату румунський дослідник не побачив, на підставі відомостей грамот про період спільного правління у Білгороді згаданих пиркалабів (1478-1480 рр.), він висуває свій варіант: 1479 р. Перевагу саме цій даті, з трьох можливих, він віддав під впливом літописного повідомлення про зведення в той рік Стефаном Великим фортеці у Кілії (Бистрицкая летопись 1976, с. 24-34; Bogdan 1908, р. 339-340).

Це дало підстави пов'язати плиту з появою майже всієї лінії стін Цивільного двору – найбільшого сектору білгородського оборонного комплексу⁹⁷. Ця версія міцно закріпилася в історіографії і дала основу датуванням фортеці під впливом авторитету цього найбільшого румунського дипломатиста та археографа (Каштанов 2012, с. 84). З того часу верхньою датою закінчення будівництва фортеці було прийнято вважати саме 1479 р. (Семенова 1987, с. 79; Spinei 1994; Бруяко, Сапожников 2000, с. 443-444; Шлапак 2001, с. 62, 169 та ін.). При цьому, про масштабні будівельні роботи

молдавського господаря у Білгороді у 1479 р. в літописних та документальних джерелах не згадуються взагалі.

Плита являє собою сполію з білого мармуру (рис. 148)⁹⁸. Розміри за лицьовою стороною: 57×35,2 см. Товщина 12-16,5 см. На зворотному боці знаходяться виїмки, які призначалися для кріплення якоїсь архітектурної деталі або статуї. В деяких місцях текст пошкоджено. Лицьову поверхню плити поділено на дві нерівні частини. Верхня, менша, відведена під орнаментовані зображення символів державної влади Молдавського воєводства: голова туру з зіркою між рогами, місяцем та сонцем, а також герба у вигляді загостреного геральдичного щита та лілії праворуч від нього. Щит орієнтований вертикально по відношенню до нижнього поля, розділений на дві рівні частини: в лівій три горизонтальних фасції, в правій – три лілії.

Нижня, більша частина лицьової поверхні, відведена під напис старослов'янською мовою. Напис складається з восьми рядків, зберігся майже повністю. Букви значно стерті, є відколи по правому боці біля торця, пошкоджено по одній-дві останній літери в кожному рядку.

Текст:

[1] + **В дни бл(аго)ч(ести)ваго и холубываго и Бо(го)д**

[2] **арованыго и вѣсѣкой (...)в(...)**

[3] **и д(о)сотоинѣ Іванѣ Стѣфанѣ воє**

[4] **Г(ос)п(ода)рѣ вѣсен земли Молдав**

[5] **скон с(ы)нѣ Богдана воєво[дѣ]**

[6] **поча и съв(е)рѣши съ мон(а)с(ты)**

[7] **ри прѣкалабѣ Дума и Хе**

[8] **рманѣ зци**

Переклад:

«У дні благочестивого і холубівового та богодарованого й всякої... в... і гідного Іоанна Стефана воєводи, господар всієї землі Молдавської, син Богдана воєводи, почав та завершив (будівництво) цього монастиря пиркалаби Дума і Херман. 6988 (1480 р.)».

Шостий рядок – найбільш важливий з точки зору атрибуції плити, містить п'ять слів. У його завершенні чітко вирізано: «**съ мон(а)с**». Наполягаючи на прочитанні саме слова «**мѣрь**», І. Богдан дорікає О. О. Кочубинському у відсутності підстав бачити лігатуру «**он**» в складі «**мон**». Дослідник підкреслює, що в різьбі такої лігатури

⁹⁶ Училище знаходилося на території Цивільного двору фортеці (Уваров 1853, табл. XXXII: 23; Кочубинський 1889, с. 538). Але немає ніяких відомостей про те, що він знайшов її саме там.

⁹⁷ Невідомо, хто саме вперше «з'явав» дану плиту зі стінами Цивільного двору, приписавши факт будівництва більшій частині найбільшої молдавської фортеці ініціативам відомого молдавського правителя середньовіччя – Стефана III.

⁹⁸ Інв. №: ХОКМ-а-9635.

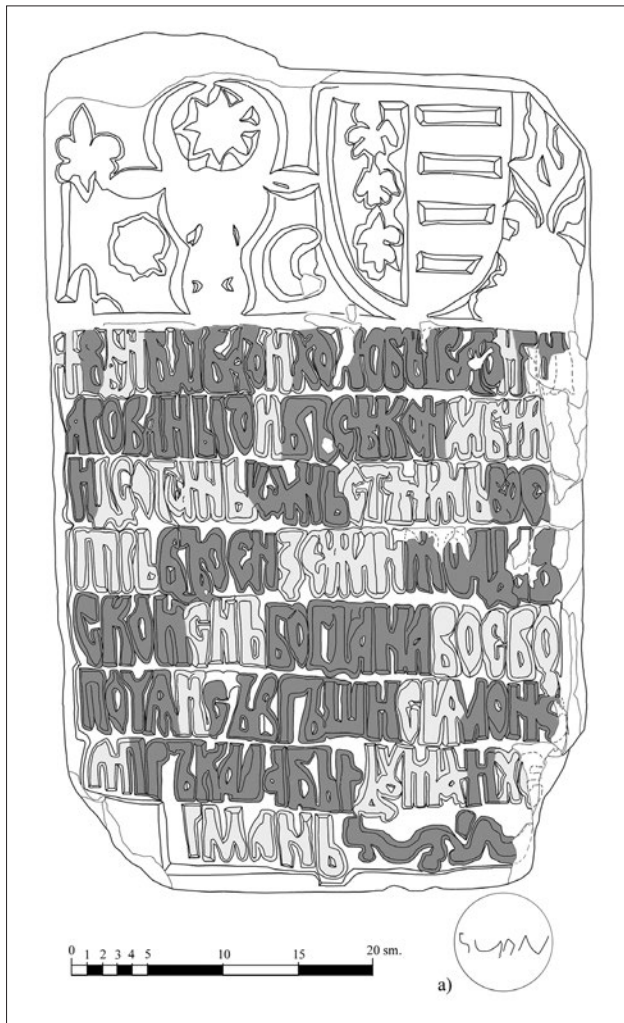

Рис. 148. Пам'ятна плита 1480 р. з грецької церкви (?). Картограма тексту; а) дата (Красножон 2013і, с. 194).

немає, як немає її в письмових документах та лапідарних пам'ятках (Bogdan 1908, р. 338).

Але сам О. О. Кочубинський зовсім не говорив про вживання тут лігатури. Ніяк не простежується і буква «Ѣ», що спростовує версію І. Богдана. Крім того, передбачуване ним слово «мѣрь» не співвідноситься в роді з прийменником «съ». Незважаючи на те, що «юс малий» чітко видно, І. Богдан не помітив його і замість прийменника «съ» дав «сь» (Bogdan 1908, р. 337). На початку сьомого рядка закінчення слова представлено складом «ри». Буква «р» обмежена зліва рамкою, а «и» об'єднана з наступною «п». Прийменник «при», який побачив І. Богдан перед словом «пиркалабы», не проглядається.

Далі за текстом йде перелік посад та імен, причетних до будівництва осіб: «прѣкалабѣ Дѣма и Херманѣ», з переносом половини другого імені на останній, 8-й рядок. Ім'я пиркалаба – співправителя Думи у білгородській фортеці добре відомо за молдавськими грамотами 1479-1480 рр., де

воно пишеться як: «Хрѣманѣ» (DRH 1976, р. 321, 331), «Хърманѣ» (DRH 1976, р. 333, 344, 347), або «Херманѣ» (DRH 1976, с. 351).

В такому випадку, будівництво у Білгороді двома пиркалабами Стефана Великого якогось монастиря у 1480 р. дійсно мало місце. Але про який саме монастир йдеться? Цим питанням задався О. О. Кочубинський, наголошуючи, що «історія нічого не знає про існування монастирів в Аккермані» (Кочубинський 1889, с. 544). І. Богдан, критикуючи варіант перекладу свого колеги, був більш категоричним: «В Аккермані немає монастирів, не зберігся жоден. Хіба доцільно будувати монастир в місті, в якому очікується великий штурм, напередодні 1484 р.?» (Bogdan 1908, р. 336). Навряд чи за кілька років можна було передбачити цей штурм з точністю до місяця і навіть року. Тим більше, що його результат заздалегідь невідомий.

До початку XIX ст. у турецькому Аккермані збереглися тільки три храми, яким міг би належати пам'ятник епіграфіки XV ст. Всі вони були побудовані до переходу у 1812 р. Бессарабії під владу Росії та позначені на плані Аккермана 1807 р. Це т. зв. церква Троїцького полку на Цивільному дворі фортеці (у приміщенні колишньої Султанської мечеті), вірменська (григоріанського обряду) церква і грецька (православна), яка співвідноситься з нинішньою церквою Св. Іоанна Предтечі на вул. Л. Попова. З них будівельна плита XV ст. могла належати лише останній (Красножон 2013с).

Грецька церква відзначена на першому зі збережених планів міста 1770 р. (Шлапак 2001, рис. 31). Це перше історичне джерело, що достовірно вказує на існування в місті цієї церкви. Вона збудована у декількох сотнях метрів на південний схід від фортеці й розташована на високому корінному березі Дністровського лиману. З цієї церквою традиційно пов'язують легенду про Іоанна Нового – першого молдавського святого, що загинув у Білгороді у 1330-х роках. Згідно з легендою, переказаною молдавським літописцем Г. Цамбалаком на початку XV ст., тіло мученика було поховано у Білгороді після знущань, в якійсь місцевій церкві східного обряду, поблизу жертovníка (Мучеництво и житие 1875, с. 157). Яка саме церква мала на увазі, невідомо. Традиційно вважається, що це нинішня грецька церква Аккерману. Через 70 років після загибелі мученика, у 1402 р., господар Олександр Добрий просив білгородську громаду передати мощі святого, і вивіз їх до Сучави (Русев 2007, с. 9-11).

Наступна згадка про неї датується 1785 р., коли польський мандрівник В. Дзедушицький назвав цю церкву «молдавською», а кладовище, розташоване

на нижній береговій терасі під ним, «грецьким». Напевно, саме цю церкву мав на увазі мандрівник, коли говорив про десятки греків Аккермана і утисках християнського населення, наводячи на підтвердження слова про «пустуючу» церкву зі «старовинними стінами», у якій «заборонялось проводити служби» (Dzieduszycki 1930, р. 242).

До розряду вельми дивних спроб «обґрунтувати» нову версію локалізації згаданої молдавської церкви середньовічного Аккермана, слід віднести версію І. В. Сапожникова. На його думку, в записках В. Дзедушицького «присутній епізод про візит до порту Аккермана декількох кораблів з пшеницею для Стамбула». Спочатку караван нібито став на якір в гавані навпроти молдавської церкви, але через шторм «сховався під Грецькою церквою та кладовищем» (Сапожников 2017е, с. 49).

Розділивши грецьку і молдавську церкви за текстом В. Дзедушицького від 1785 р., дослідник розміщує останню в будівлі нинішньої Болгарської церкви Аккермана по вул. Кишинівській, яку збудовано лише у 1817 р. (Енакиєвич 1874, с. 802) (рис. 4*).

Крім того, насправді в пасажі мандрівника дослівно сказано інакше: «У Білгороді кораблі кидають якір під молдавською церквою, що знаходиться над портом. Коли шторм – кораблі знаходять укриття під церквою і грецьким кладовищем» (Dzieduszycki 1830, с. 242).

На березі, нижче грецької церкви дійсно знаходилась одна з трьох аккерманських портових пристаней, зазначених Ф. Кауффером у 1793 р.: «Очаківська» (Красножон 2012с, с. 44) (рис. 2*). Але у поляка йдеться лише про один храм (а не два), саме той, який розташований над портом, поруч з грецьким (тобто ортодоксальним) кладовищем. Немає у В. Дзедушицького ніякого епізоду й з заходом до порту Аккермана каравану з зерном для Стамбула. І немає нічого про переміщення каравану від якоїсь молдавської церкви до іншої, грецької в укриття. Йдеться про рейдову стоянку навпроти «молдавської церкви» (тобто, відбудованої молдаванами), з якої кораблі знімаються з якоря, ледь починається шторм (а зовсім не «через шторм» в конкретний момент).

Єдиний для того часу внутрішній опис храму наводить Л. Б. Кампенгаузен, який побував у місті в 1789 р. Причому, автор говорить вже не просто про молдавське походження храму, а повідомляє час його заснування та навіть ім'я засновника: «Воевода землі Валаської Стефан підняв у XV ст. католицьку церкву грецького обряду. Він поста-

вив на всі ворота (двері? – А.К.) валаський герб з головою бика, який можна бачити і сьогодні. Підлога церкви з білого мармуру, викладена плитами, на кожній з яких вирізана зірка. Церква має два вівтарі, один з яких призначається для грецької літургії, а другий – для слов'янської і молдавської (Campenhausen 2001, р. 871).

Назвавши ім'я ктитора, барон Кампенгаузен чомусь не дає точної дати будівництва об'єкту. Начебто його джерело ясно вказувало ім'я Стефана, про роки життя якого іноземець був поінформований, але дату розібрати не зміг (пам'ятна будівельна плита?). Зірки на мармурових плитах – шестикінечні молдавські, які зустрічаються на гербових зображеннях. Визначення джерела цієї церкви як «католицької» не має вводити в оману (Красножон 2017f, с. 129; Красножон 2013h). Цей термін в даному випадку слід перекладати як «вселенська». Турки у XVIII ст. також називали цю церкву «рум-кілісі», тобто грецька (Красножон 2016с, с. 44).

Повідомлення О. О. Кочубинського про приналежність плити до «якоїсь церкви» дозволило у 1903 р. автору історичної частини альманаху «Бессарабія», Н. М. Зозулінову прямо стверджувати, що саме грецька церква була побудована Стефаном Великим у 1482 р. (Крушеван 1903). Хоча, насправді, сам епіграфіст у своїй публікації не приписував дану плиту до грецької церкви і навіть не висуває це у вигляді версії. У виданні «Пам'ятники містобудування і архітектури УРСР» будівля датується в широкому діапазоні з кінця XV до початку XVI ст., його архітектура характеризується як «дуже архаїчна» (ПГАУ 1985, с. 267).

В БДКМ зберігся рапорт, складений місцевим священнослужителем на ім'я Його Преосвященства Анатолія, єпископа Ізмаїльського і Болградського. Згідно цього документа, у цей час храм пустував і перебував у плачевному стані. В 1944 р. церква «частково була зруйнована» під час радянського бомбардування, однак, конкретні дані про пошкодження обмежуються лише фразою про те, що «снарядом була збита маківка купола і зруйнований кут в північно-західній стіні». До того часу у вівтарі храму знаходився дерев'яний престол з каменем всередині, а від нефа вівтарну частину відокремлював п'ятирусний іконостас «старовинного вигляду» (БДКМ Ф. КП – 36426. П-16166).

У 1957 р. в церкві були проведені роботи з обмірювання працівниками Науково-дослідного і проектного сектора СНРВМ (м. Київ). Звіт про ці дослідження так і не був опублікований. Автори «Дослідження...»⁹⁹ припускають, спираючись

⁹⁹ На жаль, в доступній мені копії прізвища не вказані (зберігається в церковному архіві грецького храму).

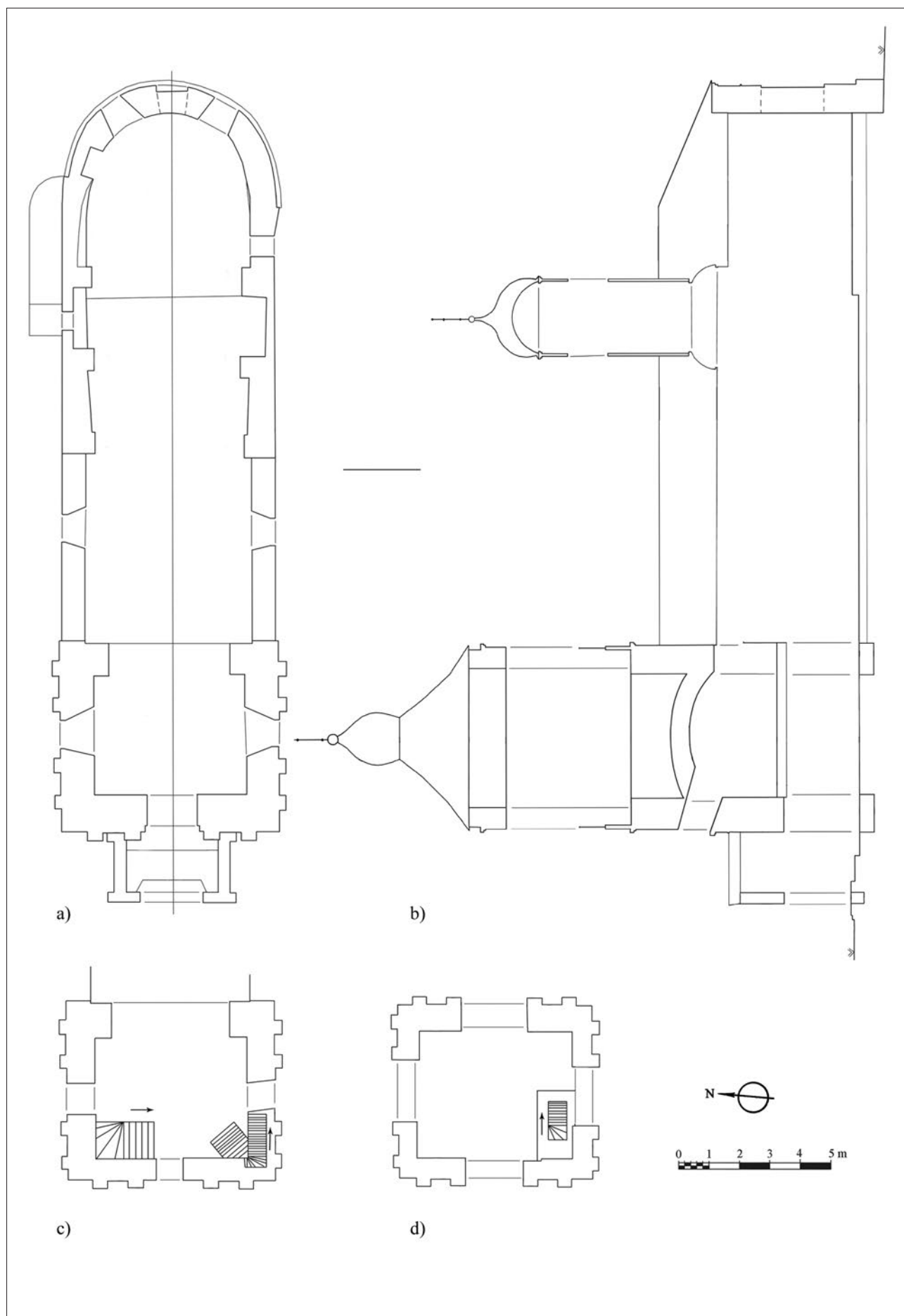

Рис. 149. Грецька церква Аккермана. Обмірний план.

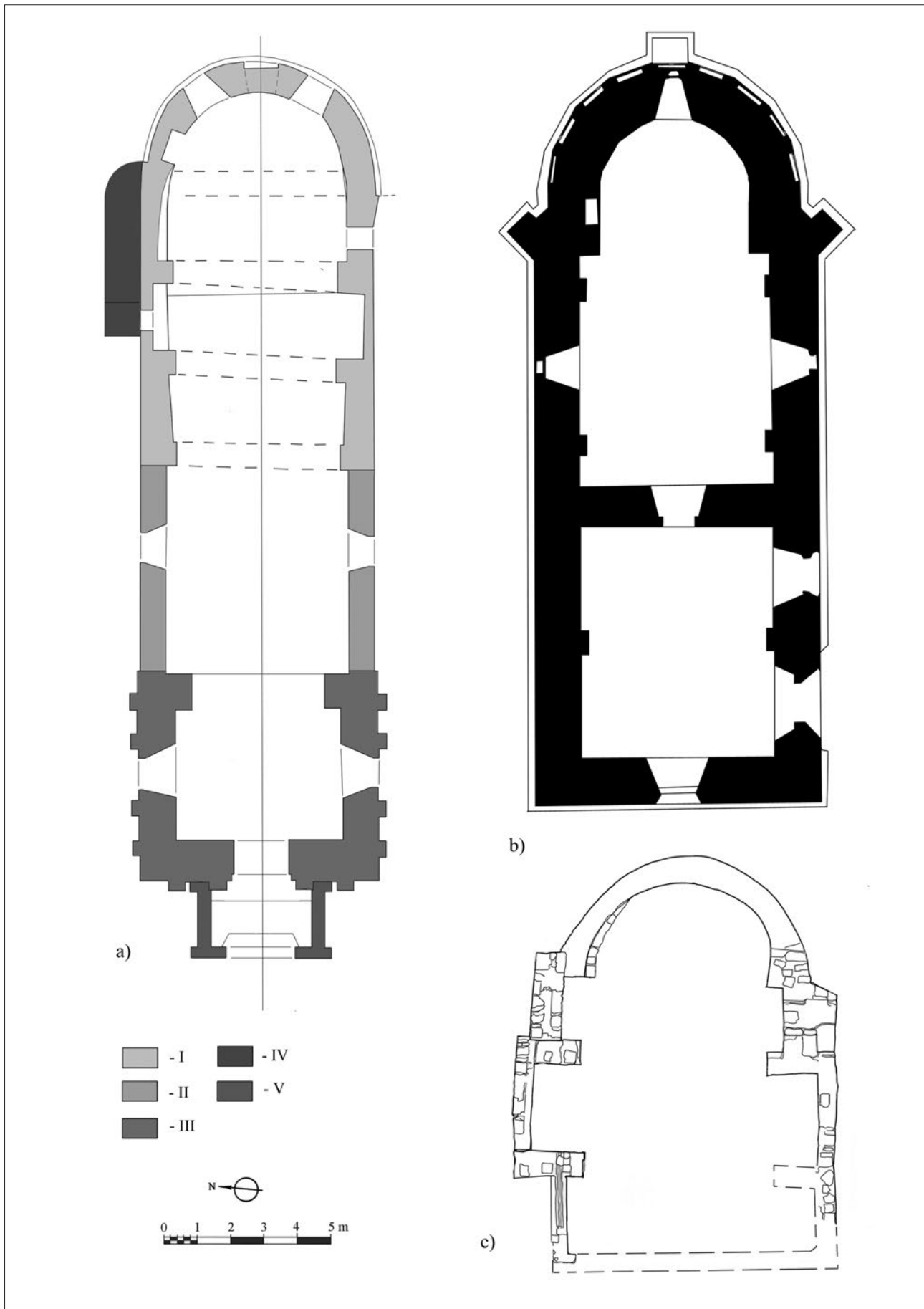

Рис. 150. Грецька церква Аккермана: картограма будівельних періодів (а); план церкви Стефана Великого у Резбоень (b), план церкви у Цивільному дворі Аккерманської фортеці (с).

на непрямі історичні свідчення, що церква могла з'явитися у XIII – на початку XIV ст. «Підтвердженням тому може слугувати план церкви: однефна, витягнута споруда невеликого розміру, створена у 1347 р. у православної єпархії Білгорода» (Исследования 1957, с. 4).

Молдавський історик архітектури Т. П. Нестерова припускає, що церква відноситься до т. зв. «змішаного» типу і вона дійсно могла з'явитися у часи Стефана Великого, про що свідчать деякі архітектурні особливості пам'ятки (габарити) характерні для церковної архітектури його часу. Появу дзвіниці автор датує 1848 р., з чим повністю можна погодитись (Nesterova 2010, р. 22–33).

Обмірjuвальні роботи на пам'ятці, що були проведені мною у 2013 р., дозволили виявити в межах східної ділянки грецької церкви, включаючи апсиду, неф первинного раннього храму. Його розміри по зовнішньому контуру: довжина – 12,15 м, ширина – 7 м, ширина апсиди – 5 м, глибина – 3,15 м. Кам'яні склепіння храму підтримували три підпружні арки з прольотом 4,87 м, які йдуть з кроком (від західної межі храму) 2 м. Між пілястрами № 5-6 і 3-4 відстань 1,8 м. Між № 3-4 і № 1-2 відстань 2 м. Між № 1-2 і поворотом апсиди – 2 м. Від початку апсиди і до вершини – 3,15 м. Цілком можливо, четверта арка, яка підтримувала конховидне склепіння апсиди, починалась на відстані 3,15 від вершини апсиди, але її устої опирались на п'яти підстелею, подібно тому, як ця сама конструкція зроблена у вірменському храмі Аккермана (рис. 149).

Т. П. Нестерова помилково визначила межі первинного храму західніше від справжніх, включаючи у його комплекс і стіни другого періоду впритул до самої дзвіниці (Nesterova 2010, р. 22-33), не враховуючи стикових швів між секторами і різницю в товщині стін.

За розмірами і планом грецька церква дуже близька до храму середини XV ст., що розташовувався у Цивільному дворі фортеці (Мезенцева 1981b, с. 508). Його довжина по зовнішньому контуру – 13 м, ширина – 8,7 м, апсида шириною 7 м і глибиною 3,75 м. Дві підпружні арки з прольотом 5,5 м, які йдуть з кроком (від західної стіни) 2,2 м (рис. 150с).

За конструктивним та архітектурно-планувальним особливостями грецька церква схожа на інші молдавські храми XV ст. Споруда відрізняється майже рівною шириною внутрішнього контуру апсиди і основного обсягу залу, а також слабо вираженою ділянкою стику апсиди з бічними стінами нефу, що є спільною ознакою для молдавських церков XV ст. (Ионеску 1966, с. 476). Одним з найближчих за часом аналогів може служити церква

Стефана Великого в Резбоєнь, що побудована у 1476 р. (Кантакузино 2000, с. 436-437). Внутрішній контур її апсиди відокремлений заплечиками від основного об'єму нефу, що простежується в плані храму, який знайдено у Цивільному дворі фортеці. Але це не властиво грецькій церкві. Всі згадані споруди можна порівняти між собою за розмірами і планами (рис. 150).

Отже, аккерманська церква Св. Іоанна Предтечі у своїй основі має ранній однефний храм, який датується XV ст., судячи за конструктивними і архітектурно-планувальними особливостями. Вона розвивалась у три етапи. Тут спостерігається принцип розширення основного об'єму споруди від ранньої ділянки забудови на захід, вдовж осі храму, до більш пізнього. Закладна мармурова плита зі згадкою про будівництво Стефаном Великим у Білгороді монастиря у 1480 р., на мою думку, відносилась саме до цієї церкви.

Швидше за все, споруда виникла на місці якоїсь попередньої культової будівлі. О. С. Уваров повідомляв у 1856 р., що «при перебудові цього храму знайшли, між людськими кістками біля самих фундаментів подвійний мідний хрест. Зображення Спасителя зроблено фінифтю. За прямим положенням рук та загальним обрисом розп'яття [...] можна віднести цей хрест до X або XI ст.» (Уваров 1856, с. 180). Судячи за опублікованим малюнком, сучасні дослідники уточнюють датування цього енкалпйону – XII ст. (Рябцева, Савельев 2014, с. 162). Не зрозуміло також про яку перебудову храму веде мову граф. Ймовірно, про спорудження дзвіниці у першій половині XIX ст.

4.3. Кілія

Кілію (Нову) відбудовано Стефаном Великим у період з 22 червня до 16 липня 1479 р. (якщо вірити Бистрицькому літопису) на лівому березі Дунаю, навпроти Старої Кілії. Через п'ять років після цього фортеця і місто перейшли до рук султана Баязида II в результаті нетривалої облоги. Можливо, саме падіння міста справило деморалізуюче враження на захисників іншої фортеці – Білгорода, і багато в чому визначило його недовгий опір османам.

Головну мечеть міста Баязид II наказав збудувати на місці колишньої православної церкви, що розташовувалася в центрі фортечної території (Şlapac 2016, р. 106-108). Локалізація як кілійського храму, так і білгородського, співпадають за місцем розташування на планах фортець (рис. 1*, 6). Знесення православного храму також передувало будівництву мечеті у Білгороді.

Рис. 151. Кілія. Пам'ятна плита 1648 р. Церква Св. Миколая, 2018 р. (фото К. Голобородов).

З точки зору історичної географії цікавими є свідчення джерел щодо віддаленості Кілії від морського узбережжя. Так, в середині XVII ст. Г. де Боплан розміщував місто у 4,5 км від гирла Дунаю (одна миля) (Боплан 1990, с. 46). Ще через 120 років Н. Клеєман повідомив, що населений пункт віддалений від моря на 22 км (у 3-х милях німецьких географічних, тогочасне узбережжя на широті нинішнього м. Вілкове) (Клеєман 1783, с. 32). Зараз Кілія розташована в 39 км від морського берега. Скоріше за все Г. де Боплан помилився, інакше за століття з третиною, між повідомленнями, річка мала б намити 17 км наносів (що сумнівно) та стільки же за останні 235 років (в середньому по 60 м/на рік з середини XVIII ст.).

У турецький період це місто було найважливішим центром рибного промислу і торгівлі. Завдяки річному сполученню до Кілії поступали необхідні

різноманітні ресурси. Так, біля набережної брами фортеці розвантажувалися плоти з дровами. Фортифікаційні укріплення практично не зазнали змін з 1480-х рр. до самого кінця XVIII ст. Майже у всіх описах міста можна зустріти незмінну характеристику: воно чудово укріплене, в центрі сильна фортеця з високими кам'яними стінами.

4.3.1. Вірменська церква (XVII-XVIII ст.)

У 1647 р. у Кілії за кошт молдавського господаря Василя Лупу була побудована церква Св. Миколая. Згідно з текстом пам'ятної будівельної плити з фасаду будівлі на її зведення пішов рік (Славянская надпись 1844, с. 293; Iorga 1929, р. 191) (рис. 151). Ймовірно, під час ремонту (демонтаж південної галереї) плита була загублена (Nesterova 2010). Пам'ятник епіграфіки відкритий вдруге у 2012 р.

Рис. 152. План Кілії. 1794 р. Ф. Кауффер. Фрагмент (Şlapas 2016, p. 105).

під час земляних робіт у 15 м на північ від церкви (Саргсян 2012, с. 102). Церква стояла у 400 м на північний захід від зовнішньої лінії фортечних стін, у прибережній частині, на території міста (рис. 8*). На плані Ф. Кауффера 1794 р. в цьому напрямку на відстані 460 м показаний вірменський квартал з прямокутною в плані будівлею, орієнтованою по лінії схід-захід в центрі огороженої території (рис. 152). Найменування цієї церкви – «вірменська», зберігалося як мінімум до 1807 р., судячи за планом Гартінга (Şlapas 2016, fig. 87).

Храм напівпідземний, підлогу опущено на 2,5 м нижче рівня денної поверхні (рис. 153). Це конструк-

тивна особливість будівлі, що ставить її в один ряд з каушанською церквою та вірменським храмом Успіння Св. Богородиці в Аккермані. Розміри раннього храму Св. Миколая, виявленого Т. П. Нестеровою під час архітектурних досліджень, складають 14×7 м (рис. 154) (Nesterova 2010, p. 33). З високою ймовірністю всі ці споруди близькі за часом походження.

Правда, порівняно невеликі розміри храму в межах періоду, прив'язаного до будівельної плити, дозволили Т. П. Нестеровій відстоювати варіант раннього походження споруди (XIV ст. – перша половина XV ст.), яку Василь Лупу лише перебудував, розширивши на захід (Nesterova 2010)¹⁰⁰.

¹⁰⁰ У тексті плити сказано, що господар «побудував» «почавши будівництво» у 1647 р.

Не дивно, що ктитор розмістив її над головним, південним входом, який у вірменській культовій архітектурі вважався важливішим ніж західний.

За припущенням Т. П. Нестерової, в кінці 1780-х рр. до храму були прибудовані притвори у вівтарній частині, на кшталт тих, що є у вірменській церкві Аккермана. Але первинні пропорції можуть говорити, за думкою дослідниці, про появу будівлі у період Стефана Великого. Тієї ж версії дотримувався й Н. Йорга, всупереч прямій вказівці пам'ятного тексту плити: «Звісно, Василь Вода не будував нову церкву. Все це успадковане від Стефана Великого» (Iorga 1929, р. 191). Не зрозуміло лише навіщо було Стефану заглиблювати храм в землю?

Підстав не довіряти повідомленням тексту будівельної плити Василя Лупу немає. Ніяких заперечень проти зазначеної в тексті дати появи храму не бачив один з перших його дослідників М. Н. Мурзакевич (Мурзакевич 1850, с. 484-488).

В певний момент кілійська церква Св. Миколая перейшла до рук місцевої вірменської громади, про що свідчить не тільки план Ф. Кауффера, а й численні знахідки вірменських надгробків і пам'ятних написів як в стінах церкви так і на прилеглий території. Найбільш ранній за датою з відомих надгробків «з різьбленими вірменськими написами» датується 1706 р. (Тораманян 1991, с. 63).

У вівтарній частині в стіну ще в першій половині XX ст. було вмонтовано пам'ятник з більш ранньою датою – 1689 р. та грецькою епітафією і різьбленням вірменського стилю. На даний час плиту демонтовано з місця її первинного розташування та перенесено на подвір'я (рис. 155). З тексту зрозуміло, що плита належала похованню грека на ім'я Фома, сину Іоанна з міста Неохор, що на південному узбережжі Адріатики (Iorga 1929, р. 190).

Історик Т. Е. Саргсян майже не сумнівається, що вірмени могли придбати право на цю церкву з початку XVIII ст. (Саргсян 2012, с. 105). І наводить свідчення джерел про існування вірменської громади у Новій Кілії як протягом короткого молдавського періоду (Даранагци 1915, с. 11-12), так і за османських часів. Наприклад, Н. Клеєман повідомляє про існування двох вірменських церков у місті в 1768 р. (Клеєман 1783, с. 32-33).

Не може залишитися непоміченим певна планувальна і конструктивна схожість вірменських церков Кілії та Аккермана. Якщо в межах раннього періоду аккерманський храм куди більше кілійського за довжиною, то за шириною майже дорівнює йому: 20,3×8 м. В обох спорудах рівень підлоги залягає на однаковій глибині: 2,5 м

Рис. 153. Кілія. Церква Св. Миколая. Апсида, 2009 р. (фото автора).

нижче за сучасну денну поверхню. Два пізніх бокових вівтаря в апсидній частині задають схожий планувальний «Т»-подібний вигляд цим будівлям. Обидві споруди мають бічний південний вхід у центральній частині фасаду, з притвором (в кілійській церкві – галерея з виступаючою частиною) та сходами, що ведуть до нефу.

Розміри аккерманського храму видають в ньому більш пізню споруду, ніж Кілійський. Його основний обсяг, за своїми порівняльними характеристиками для інших церковних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я та Криму, тяжіє ближче до Нового часу. Так, церква Сурб-Хач (сер. XIV ст.) в розмірах дорівнює 14,25×8,3 м. Церква Іоанна Предтечі (Феодосія) (XIV-XV ст.): 10×6 м. Церква монастирського комплексу Спаса Преображення (Крим, с. Багате) (скоріш за все, початок XVII ст.): 17,9×8,2 м. Церква Св. Саркіса (Феодосія) (XIV-XV ст.): 12×7,5 м. Церква Михаїла та Гавриїла (Феодосія) (XV ст.): 11,5×6,8 м (Якобсон 1956, с. 175, 182, 186). Церква Св. Стефана у Кафі: 7,65×5,90 м (Айбабина, Бочаров 1997, с. 213). Церква у с. Грушівка (Крим) (XV ст., з перебудовами XVIII ст.): 12,3×8,4 м. Церква (молдавська) Св. Богородиці (Каушани) (сер. XVII? ст.): 20×8 м.

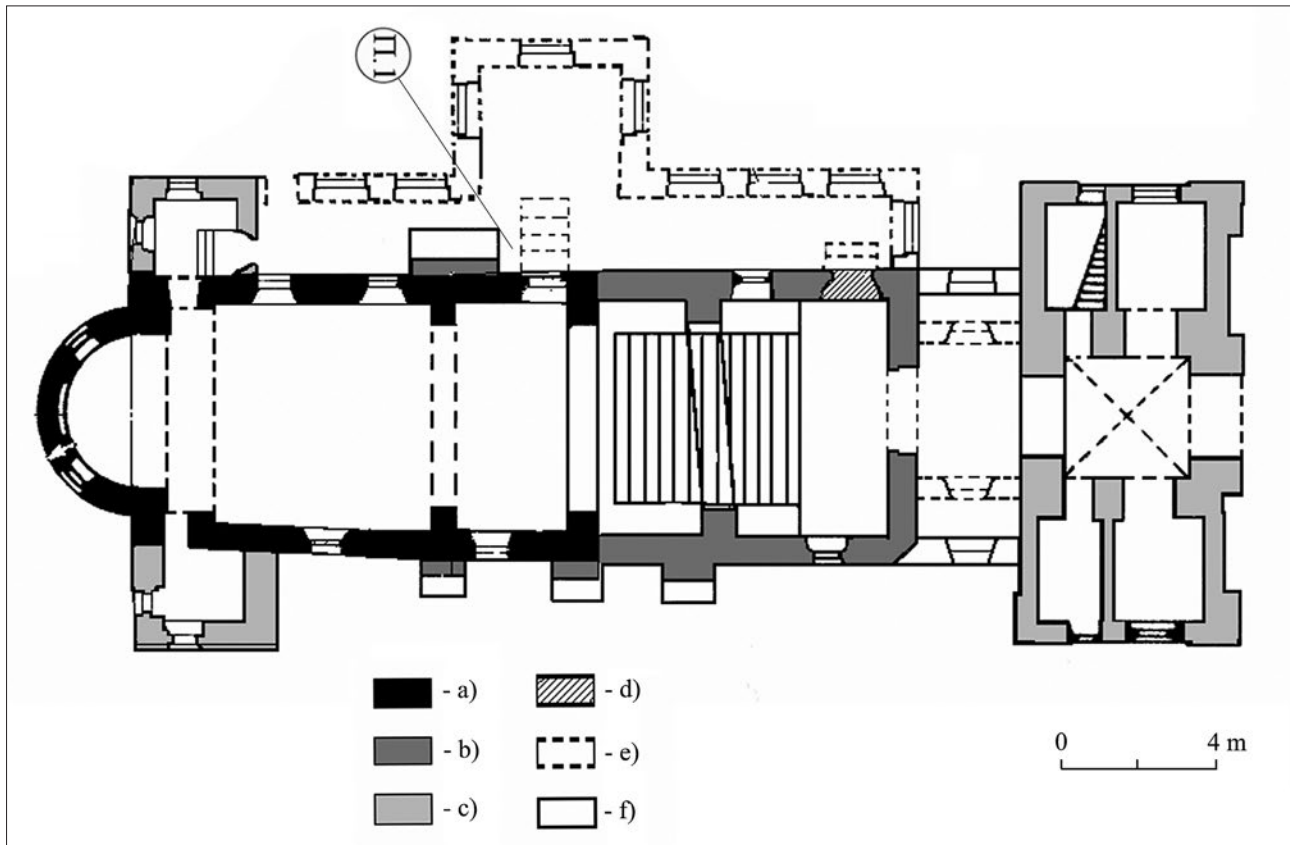

Рис. 154. Обмірний план церкви Св. Миколая (Nesterova 2010, p. 33).

Кафедральна вірменська церква (Кишинів) (1809 р.) розміри: 22×11,5 м (без гавіту) (Торама-нян 1972, с. 207).

Розміри храмів XIV-XV ст. варіюються в межах 12 м завдовжки та 8 м завширшки. Починаючи з XVII ст. об'єми церков в Північному Причорномор'ї та Криму збільшуються (переважно у поздовжньому напрямку), коливаючись у межах 20-22 м – в довжину та 8-11 м – в ширину. Порівняльні розміри дозволяють віднести церкву Успіння Св. Богородиці Аккермана до споруд другої половини XVII ст. Стосовно храму Св. Миколая цілком прийнятним здається датування, що зазначено на пам'ятній будівельній плиті господаря Василя Лупу.

4.3.2. Місто Кілія у другій половині XVIII ст.

Найбільш ранній з відомих планів Кілії, із зображенням фортеці та міської забудови, складений російськими інженерами під час кампанії М. В. Рєпніна: «План города Килии с показанием в каком состоянии...» («План міста Кілія із зображенням в якому стані...») 18 серпня 1770 р. (рис. 7*). Місцева легенда, що передавалася з покоління в покоління протягом 250 років, сформувала

цікаву міську традицію: султан Беязид II, який завоював місто, мав звичку сидіти на стільці біля фортечної брами. За його прикладом комендант робить те ж саме і в середині XVIII ст. До цього часу Кілія залишається «добре побудованим містом», хоча є деякі зауваження відносно стану прибережних стін, які поступово підмивав Дунай (Губоглу 1964, с. 145).

Серед міської забудови також розташовано кілька багато оздоблених мечетей. Велика брама з фортеці відкривала шлях на татарський ринок. Між ровом та стінами знаходилася могила якогось святого. Джерело повідомляє про 60 заїжджих дворів у Кілії на цей час. Ринки, суд, красиві кав'ярні. Недалеко від митниці знаходиться рибний ринок. Митниця, судячи з плану Ф. Кауффера на самому березі, біля пристані (рис. 6). Саме тут розташовані й харчевні, казенні кухні. Селища навколо Кілії «точно як татарські», населення переважно татарське (Губоглу 1964, с. 145).

Н. Клеєман у 1768 р. високо оцінює навігаційні переваги русла біля Кілії. Місто, за його твердженням, «зручно розташоване для мореплавання». До нього забезпечений доступ навіть трищогловим кораблям (фрегати?). Крім «великої безлічі мечетей» тут знаходяться дві вірменські церкви (Клеєман 1783, с. 32-33).

Рис. 155. Кілія. Плита з написом 1689 р. з церкви Св. Миколая, 2018 р. (фото К. Голобородов).

У 1770 р. межа міста була віддалена на 1000-1200 м від фортеці. При цьому цивільна забудова знаходилася і в межах фортечних стін. У центрі оборонного комплексу розташовувалася мечеть. На аксонометричному кресленні 1770 р. її показано двоповерховою з мінаретом біля західної стіни (рис. 33). Максимальна щільність забудови характерна для прибережної частини, що прилягає до фортеці з північного заходу. У цій же частині розташована церква Василя Лупу 1648 р. (на теперішній вул. Дунайській, ближче до перетину з вул. Татарбунарською) (рис. 8*).

У 1770 р. місто ділилося на східну та західну половини. З північного сходу його прикривала лінія штучних каналів і озеро. Простір між двома частинами було зайнято найбільшим турецьким міським цвинтарем.

У північно-західній частині плато, на вододілі, турки вирили рів, з'єднавши його з системою ериків. На російському плані 1770 р. ця ділянка відрізняється чітким напрямком розбивки, яку

підписано: «ретраншемент незакінчений». Це дає підстави датувати укріплення передоднем війни 1768-1774 рр. На російському плані 1770 р. спеціально відзначені квартали, зруйновані під час бойових дій – близько половини площі міської забудови по зовнішньому периметру міста.

Турецьке кладовище на схід від фортечних стін – одне з найдавніших, судячи з локації. Віддалені від фортеці цвинтарі – більш пізні. У 1770 р. на міській околиці, в північно-східній частині, знаходилося єврейське кладовище (рис. 8* п. 2). Інше кладовище у межах міста належало вірменській громаді (рис. 8* п. 3).

До 1790 р. площа міста скоротилася вдвічі (за рахунок східної частини). Проте місто вже повністю обнесене валом та ровом з водою (?). Вочевидь, залишками цієї системи укріплень є кілька ериків шириною до 7 м на сучасній території Кілії (рис. 9*).

При співставленні двох планів міста, створених з різницею у 20 років, видно, що у 1770 р. картографом зафіксовані берега Дунаю під час повені. На 1790 р. обидва гирла великого рову у фортеці продовжені до урізу води, щоб перекрити доступ до неї вздовж берега з флангів піщаними пустищами.

На початку жовтня 1794 р. Ф. Кауффер закінчив роботу над проектом чотирикутної бастионної фортеці у Кілії, який передбачав знесення кам'яних середньовічних укріплень (Шлапак 2011, рис. 3). Проект був реалізований у період з квітня 1795 р. до липня 1797 р. (Красножон, Драгомирецький 2015, с. 331). Новий бастионний фронт простягнувся по периметру колишньої молдавської фортеці.

Після закінчення війни 1806-1812 рр. міська забудова навколо фортеці скоротилася до декількох прибережних кварталів на північний захід від неї, займаючи найбільш архаїчну частину міста. До початку 20-х рр. XIX ст. збереглася колишня головна мечеть Кілії, що раніше розташовувалася на Великому дворі кам'яної фортеці. На плані 1815 р. на її місці відзначений Успенський собор (рис. 10*), дзвіниця якого збереглася й досі.

Фортецю Ф. Кауффера було ліквідовано за умовами Паризького мирного договору 1856 р. До теперішнього часу від неї збереглися лише два широкі відрізки рову з водою з напільного боку, навколо яких сьогодні розбитий міський парк.

Деякі епізоди історії міста Кілії пізнього османського періоду відкривають нові епіграфічні матеріали (Tütüncü, Krasnozhon 2018, р. 29-30). Вельми цікавим є пам'ятний османський напис на

Рис. 156. Пам'ятна плита з ім'ям Хассан Раїф-ефенді (ОАМ) (фото автора).

будівельній мармуровій плиті прямокутної форми розміром близько 1,5×1 м. Судячи з тексту та характерної форми плити, вона розташовувалася на фасаді якоїсь споруди (рис. 156). Текст розбитий на 5 рядків і посередині розділений вертикальною лінією. Плита частково пошкоджена. Відсутній весь лівий край і частково правий. Дата не збереглася. Каліграфія – монументальний сульс. Зберігається в Одеському археологічному музеї. Дата надходження до музею і походження невідомі. Плита не увійшла до каталогу східних написів Одеського музею старожитностей, що був опублікований у 1915 р. І. Спафарсісом (Спафарсис 1915). Отже, до колекції вона надійшла після даної публікації.

Текст:

- [1] اصل بانیسی حاجی عیدی اگا *اولوب بعده بالکلیه محر[نسه]
- [2] محروسه اسمعیله اوردو *قاصاب باشلغی ایله کلوب شهادت
- [3] ایدن دولت علیه ده روزنامهچیه *اول جتتمکان مرحوم و مغفور ...
- [4] ...الحاج حسن رائف افندیکن روحیچون *مجددا بنا و احیا اولمغا
- [5] و ثانی روحریچون الله تعالینک رضای *شریفچون فاتحه دعا

Переклад¹⁰¹:

[1] [Ця мечеть або будівля була спочатку], побудована Хаджі Абді-агою після того, як він прийшов у Кілію бережену,

[2]... [та] Ізмаїл захищений кассаб-баші з османської армії, він був замучений, а після цього

[3] Аудитор (Ruznamçesi-Evvel) Османської держави,

[4] Хаджі Хассан Раїф-ефенді будівлю було відремонтовано (його місце буде в раю), мило-сердний той, хто помер...

[5] Прочитайте Фатіху і віддайте належне обом душам, задля милісті Аллаха, прочитайте благочестиву молитву...

Через відсутні частини напису її переклад місцями можна передати умовно. Наприклад, не дуже зрозуміло з другого рядка хто саме був закатований. Ймовірно, Абді-ага. У четвертому рядку йдеться, що мечеть була відремонтована Хассаном Раїф-ефенді. Але з перших рядків можна зрозуміти, що Хассан Раїф-ефенді в своєму житті реставрував мечеть, котру побудував Хаджі Абді-ага, який був замучений.

Отже, тип споруди, а також рік не вказані в напису, але є підстави припускати, що мається на увазі мечеть саме Кілії. Її засновник – Хаджі Абді-ага, який був главою кассаба в «бережених» Богом містах: Кілії та Ізмаїлі. Кассаб-баші – це офіцерська посада, начальник поставок м'ясних продуктів у турецькій армії. Після того, як він відійшов до іншого світу, будівля ним побудована була відремонтована в пам'ять про нього, схоже, саме Хаджі Хассаном Раїф-ефенді.

¹⁰¹ Прочитання та переклад: доктор М. Тютюнджю.

Рис. 157. Надгробна стела Арапзаде Челебі. 1718-1719 рр. Кілія (?) (ПМС).

Рядком вище згадується рузнамеджі-еввел Османської імперії, тобто головний фінансовий контролер султанської скарбниці. Можливо, цей титул пов'язаний саме з Хаджі Хассаном. Значить, якісь стосунки пов'язували головного контролера за витратами імперського двору з офіцером-постачальником гарнізонів двох найбільших турецьких міст Нижнього Подунав'я.

Якщо столичний чиновник ініціює ремонт місцевої мечеті в пам'ять про загиблого (ким він йому приходить?), то з останнього рядка випливає, що напис був зроблений після його смерті, якоюсь третьою особою. Адже, в напису йде заклик прочитати молитву за обидві душі.

Виходячи із загальних стилістичних ознак різблення, пам'ятник можна віднести до XVIII ст. Якщо виходити з припущення, що Хаджі Хасан Раїф – рузнамеджі, то до початку 1790-х рр.

плита не відноситься. Оскільки при підписанні Ясського мирного договору був присутній рузнамеджі-еввел з іншим ім'ям: Дуррі-ефенді (Юзефович 1869, с. 42).

Текст цієї визначної пам'ятки османської епіграфіки відсутній у зводі «Надписей и изображений, находившихся в Измаильской крепости», який виконаний військовим художником Літовим у 1819 р. (РГВИА. Ф. 349, оп. 13, д. 1119). Подібні зводи східної епіграфіки були зроблені російськими військовими також у фортецях Аккерман (Красножон 2016с, с. 67) і Бендери (Şlapas 2016, р. 280) протягом 1819 р. У Кілії подібних копій зробити не встигли, оскільки стара кам'яна фортеця 1479 р. була знищена турками ще у 1796-1797 рр. згідно проекту інженера Ф. Кауффера (Красножон, Драгомирецький 2015, с. 331).

Все це дає підстави шукати мечеть Хаджі Абді скоріше у Кілії, ніж в Ізмаїлі, датуючи її другою половиною 1770-х рр. Зі збережених у Кілії до 1793-1794 рр. відомі лише Арабська мечеть, Кура-ефенді джамі, мечеть Хаджі Ахмет, Ісмаїл-ага джамі (серед міської забудови), а також Буюк султан джамі (Şlapas 2016, р. 106, 253, 254. fig. 85). Причому, Велика султанська мечеть – це друга назва центральної міської мечеті – Sultan Beazit djami (سلطان بیازید جامع) (Şlapas 2016, fig. 85, 86b). Згідно з документами османського архіву, відома й третя назва цієї культової будівлі у Кілії: султан Баязид Хан джамі. Були також Махмуд-ага джамі у Ринковій махалле (BOA. С.EV, 38-1883) та Султанська мечеть Орхан (BOA. AE. SMST. III, 179-14088).

Мечеть султана Баязида II збереглася разом з мінаретом як мінімум до 1823 р. через те, що була перетворена на церкву (Şlapas 2004, р. 249, fig. 200). Креслення будівлі дозволяють бачити її план з шириною сторін 18×18 м (рис. 158).

Інший епіграфічний пам'ятник – мармуровий надгробок з епітафією османською мовою у п'яти рядках пов'язаний з громадою вихідців з Північної Африки (або їх нащадків), що мешкали у Кілії. Головний убір на стелі відламаний. Пам'ятник зберігається у фондах Ізмаїльського історичного музею О. В. Суворова (рис. 157). Місце знахідки невідомо. Каліграфія – насх, простий і дуже чіткий, з великими літерами.

Текст:

- [1] مرحوم عرب
- [2] زاده سليمان جليي نك
- [3] اوغلي منلا محمد
- [4] فاتحة روحنه
- [5] سنة 1131

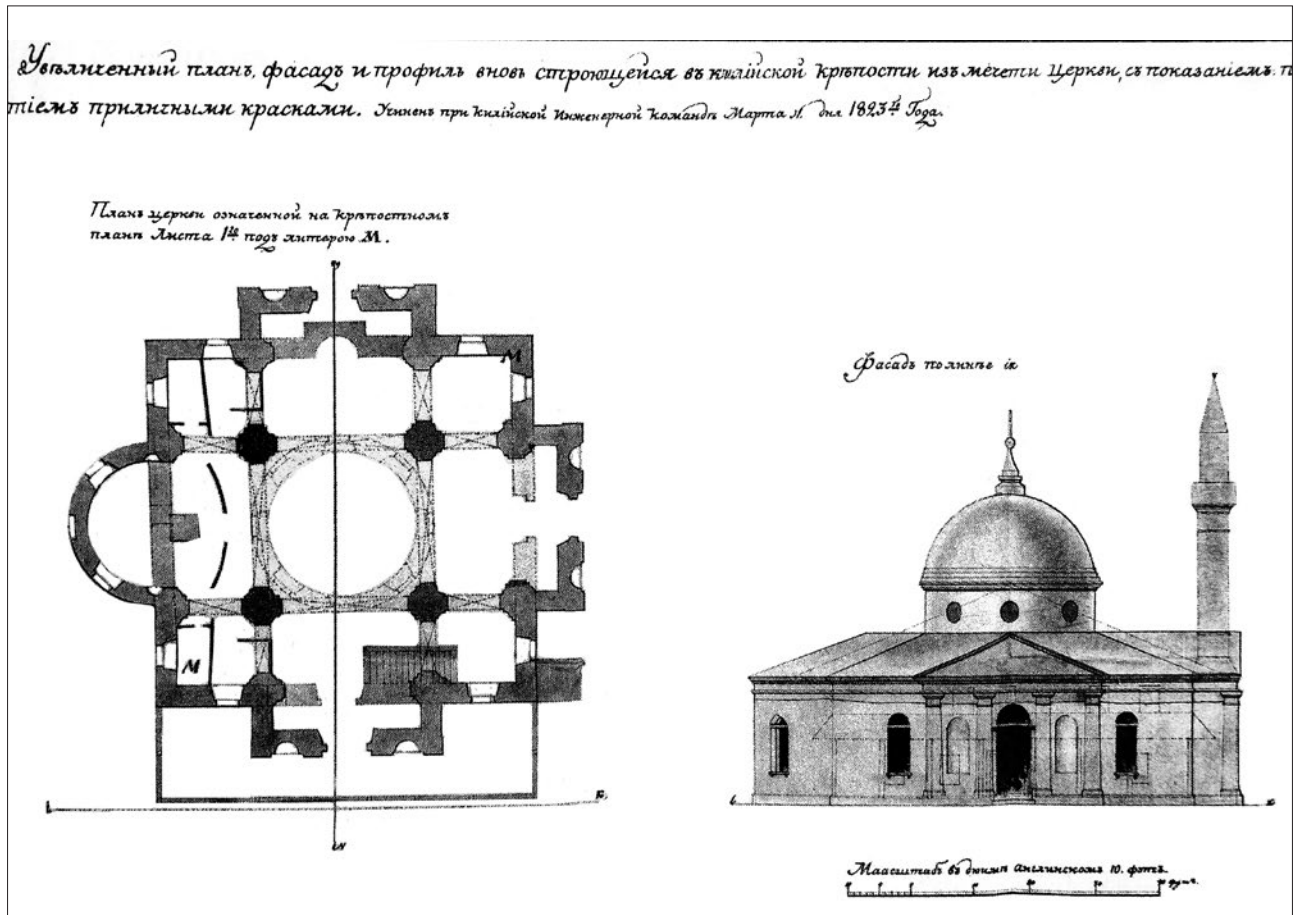

Рис. 158. Мечеть Баязида II у Кілії після перетворення на церкву (1823 р.). План і фасад (Şlaras 2016, р. 241).

Переклад¹⁰²:

- [1] Покійний Арапзаде (родове ім'я або вказівка на національність – А. К.)
- [2] Сулейман Челебі
- [3] Син Мулли Мухаммеда
- [4] Прочитай Фатіху за його душу в
- [5] році 1131 (1718-1719 р.)

Пам'ятник важливий для розуміння деяких деталей соціальної та культурної історії Нижнього Подунав'я османських часів. Текст пов'язаний з маловідомою історією арабів (або чорношкірих, яких в Османській імперії також іменували арабами), що мешкали тут.

У Кілії існувала арабська мечеть, що впливає з плану Ф. Кауффера 1794 р. (рис. 7) (Şlaras 2016, р. 105), але час її заснування нам не відомий. Це означає, що в місті був арабський квартал (арабська махалла). Плани Ізмаїла 1770-1790-х рр. не вказують на наявність тут арабських кварталів і мечетей. Таким чином, надгробок, швидше за все, був доставлений до музею з Кілії.

Можливо, Арапзаде мулла Мухаммед, що означає його релігійне або вчене звання, міг стати засновником Кілійської мечеті Араб джамі. У будь-якому разі цей надгробний камінь є свідком того періоду, коли Чорноморський регіон був яскравим мультикультурним і космополітичним місцем, де поруч торгували і жили мусульмани, християни, білі і чорні люди.

В османських архівах є реєстр торгівлі порту Кілія від 1769 р. (BOA. D. İSM. D, 25452), зі списком імен місцевих торговців, серед яких є представники різних національностей. В тому числі, Араб Сулейман-ага. Немає сумнівів, що це онук чи син зазначеного в епітафії Араб Мулли Мухаммеда, чиїм батьком був, згідно з текстом, Сулейман Челебі – зазвичай на Сході старшим синам давали імена своїх батьків.

Поява чорношкірих африканців або арабів на Північно-Західному узбережжі Чорного моря спостерігалася з кінця XVI ст. Швидше за все, саме з цією громадою пов'язаний надгробний камінь з музею Ізмаїла.

¹⁰² Прочитання та переклад: доктор М. Тютюнджю.

4.4. Ізмаїл

4.4.1. До проблеми заснування міста

Ізмаїл, як населений пункт з ознаками міської інфраструктури, з'явився на дунайській переправі за ініціативи першого головного євнуха гарему османського султана, чорношкірого Хабеші Мехмед-агі.¹⁰³ Османські джерела датують його діяльність тут 1589-1590 рр. (Selaniki 1966, р. 362; Тверитинова 1977, с. 44; Chirtoagă 2004).

У вітчизняній історіографії реакція істориків на цей факт варіюється від сухої констатації (Киртоагэ 1992, с. 47; Паламарчук 2000, с. 454; Постернак 2015, с. 20) до прямого заперечення його участі у справі заснування міста, з опорою на матеріали нумізматики (Исламов 2013, с. 114). Ця остання, дещо радикальна позиція передбачає виникнення міста куди пізніше, у середині XVII ст. З показовим висновком: «Виглядає фантастичним і сумнівним, щоб євнух, вочевидь, хворий і звиклий до життя в палаці, який не має спеціальної освіти і досвіду в будівництві та військовій справі, зміг побудувати за такий малий проміжок часу біля переправи Ізмаїл-Гечіді [...] місто та фортецю». В дусі крайнього позитивізму автор переходить до заперечення першоджерела щодо діяльності Мехмет-агі в Ізмаїлі – хроніки історика Мустафи Селянікі. Мовляв, хроніст «ніколи не був в Ізмаїлі та його інформація про “побудовані фортецю та місто” написана з чийось слів і тому викликає сумнів» (Исламов 2013, с. 114, 121).

Не торкаючись ідеологічної складової цього пасажу, нумізмат Д. М. Янов взявся розглянути професійну сторону аргументації. Він істотно скоригував висновок Р. А. Исламова і згладив категоричність: «знахідки османських монет дозволяють говорити про існування османського Ізмаїла принаймні з кінця XVI ст. Але більшість монет відноситься до кінця XVII ст.» (Добролюбський, Янов 2013, с. 156).

І. Г. Киртоагэ знайшов найбільш ранню дату письмової згадки переправи на місці сучасного Ізмаїла – 1542 р. (Киртоагэ 1988, с. 76). З того часу поодинокі джерела повідомляють про наявність тут «місця для переправи» або «махалля», яка функціонувала до 1560 р. (Киртоагэ 1992, с. 47).

В. О. Постернак процес розвитку Ізмаїла як урбаністичного центру в результаті передачі султаном переправи в управління Хабеші Мехмед-агі, характеризує словом «відродження». Мається на увазі відродження «переправи козенят» через Дунай та занепадої на 1560 р. старої «махалля» (Постернак 2015, с. 24, 29-30, 34).

Стаціонарний населений пункт з урбаністичною інфраструктурою та відповідним територіально-адміністративним і судовим апаратами з'явився в Ізмаїлі в результаті виконання указу султана Мурада III (1574-1595 рр.), виданого на ім'я чорношкірого головного євнуха гарему Хабеші Мехмет-агі. З тих пір, в статусі міста Ізмаїл існує безперервно. «Страшна та небезпечна місцевість – Ізмаїл-Гечіді на березі Дунаю» (переправа) була передана у володіння Мехмет-агі султаном у листопаді 1589 р. для її «оживлення, відродження та приведення в упорядкований стан» (Тверитинова 1977, с. 44).

В руслі загальноприйнятої історіографічної традиції прийняття «дати заснування міста» (Паламарчук 2017, с. 193), історично обґрунтованим 1590 р. вважає і О. Г. Середа, як рік «першої підтвердженої згадки міста-фортеці в письмових джерелах». Проте, дослідник не виключає в подальшому переоцінку цієї дати на більш давню: 1560 р. або 1542 р. (Середа 2015, с. 63).

Хабеші Мехмед-ага «заклав основи інфраструктури в тому населеному пункті, який зараз називається Ізмаїлом» в рамках системи вакф (Hunt 2017, р. 7). Це був «вільний вакф Аллаха», за висловом Е. Челебі, який додає, що на його час місто, як і раніше ще управляється намісником головного гаремного євнуха, і весь дохід від нього йшов на користь Мекки та Медіни (Челеби 1961, с. 31). Вакф включав до складу мечеті, школи, лікарні, громадські кухні, сховища та магазини. Ця система збагатила релігійне, інтелектуальне, соціальне та економічне життя в цьому провінційному краї. Вакф демонструє, яким чином в епоху децентралізації, влада Османської імперії залишалася залученою до розвитку цього далекого регіону.

Не тільки Ізмаїл, але й пониззя Дунаю в цілому перебували під управлінням чорношкірих євнухів палацу Топкапи в період з 1580-х до середини XVIII ст. Вакф був створений навіть в Суліні у 1745 р з ініціативи іншого головного гаремного євнуха імперії, аль-Хадж Бешир-агі, де був побудований маяк для поліпшення умов навігації (Hunt 2017, р. 7).

У турецьких архівах є документи з даними про масштабні імперські замовлення на будівництво в Ізмаїлі якраз наприкінці XVI ст., але Хабеші Мехмед-ага міг мати до цього відношення тільки до листопаду 1590 р., поки не помер (Hathaway 2017, р. 186). Отже, саме цей історичний контекст став фоном, на якому виникла та функціонувала арабська мечеть Кілії, жив та працював Арапзаде та його нащадки, про що йшлося в попередньому підрозділі.

¹⁰³ Лакаб «Хабеш» означає «абіссінець», або «ефіоп».

4.4.2. Місто: забудова, населення, етнічний склад

До середини XVII ст. Ізмаїл перетворюється на міський центр з двома тисячами будинків. Виходячи з цієї цифри, наведеної Е. Челебі (Челеби 1961, с. 32), можна припустити, що чисельність населення коливалася в межах 10 тис. чол. (при складі сім'ї в середньому 5 чол.). При цьому турецьке населення становило меншу його частину відносно загальної кількості жителів, серед яких відмічені греки, вірмени, євреї. У XVIII ст. у місті з'явилося молдавське населення, яке заселило східну його частину поряд з вірменами (Красножон 2015с) (рис. 37*). Основна сфера діяльності останніх – це посередницька торгівля із середземноморськими центрами (Губоглу 1964, с. 142). Е. Челебі у 1657 р. відзначає переважно сільський вигляд цього міського центру: дахи будинків в переважній більшості перекриті очеретом. Проте капітальні кам'яні споруди громадського користування (постоялі двори, мечеті з цегляними стінами та черепичними дахами) знаходяться у мусульманських, тобто турецьких кварталах (Челеби 1961, с. 32).

Показова деталь в тексті мандрівника: будівель, перекритих свинцем в місті немає. В Аккермані наприкінці XVIII ст. відзначена мечеть (Куршанли джамі), свинцевий дах якої дав їй особливе найменування (явно не офіційне) (Красножон 2016с, с. 44). Е. Челебі на весь Ізмаїл зафіксував лише одну баню, брудну і непривабливу. При цьому є 800 лавок, критих тесом («деревом»). Ізмаїл використовується як важлива переправа, що видно з «розпорядження» тримати в його гавані «п'ятсот кораблів» (Челеби 1961, с. 32; Çelebi 2010, р. 155).

У 1770 р. Ізмаїл розбитий на 4 нерівномірних частини. У центрі, між річкою та північною стороною укріплень, компактно розташовані турецькі квартали. На схід від них – вірменські, з двома церквами. Околичну частину міста займають татарські квартали (із заходу) і молдавські (зі сходу). Місто рівномірно поділене на мусульманську і християнську частини. Історичний центр та найбільш престижна, сакральна і ділова частина розташовані у прибережній смузі на плато висотою до 10 м. Центр ділять між собою турки і вірмени, що вказує на особливе становище саме цих двох етнічних груп населення. У татарській частині Ізмаїла немає жодної мечеті. Проте в турецьких кварталах – їх мінімум 7. Молдавський район – найбільший за розмірами, велика його частина винесена за межі міських укріплень. Але в ньому всього три церкви.

У Кілії та Аккермані міська забудова також розвивалася від лиману або річки, від порту (гавані) до околиць. Рік перебування російських військ в Ізмаїлі призвів до різкого скорочення площі його міської забудови, що видно за планом 1771 р. Татарське населення покинуло місто, турецькі квартали в північній його частині значно скорочуються. Але незмінним залишається число молдавських і вірменських районів.

Площа забудови скоротилася до кількох десятків кварталів у межах центрального і південного сектора міста, навколо двох вірменських церков. Як мінімум одна з них збереглася й досі та співвідноситься за історичним планом з нинішньою Свято-Успенською церквою у південно-східній частині фортеці (рис. 38*, 39*), у 80 м від берега Дунаю (Красножон 2015с, с. 109). Судячи з російських планів початку 1770-х рр., в місті на той час залишилася лише одна діюча мечеть – Мала (рис. 159).

Стрімке розширення міської території Ізмаїла у 1789 р. стало можливим завдяки переїзду до міста населення із взятого російськими військами у 1788 р. Очакова або інших сіл та містечок османського Причорномор'я. Барон Кампенгаузен вже у 1790 р. в місті нарахував «17 чудових мечетей», а також «палац паші і хан для купців». Він описує якусь будівлю, яку називає «ротондою з куполом, покритим свинцем, прикрашеною чотирма колонами в доричному стилі з сірого мармуру» (Campenhausen 2001, р. 873), що може бути Малою мечеттю, де купол тримається на восьмикутному барабані. Якщо йшлося саме про галерею мечеті, то можна говорити про час її створення не раніше другої половини XVII ст., оскільки 1657 р. Челебі нарікав на відсутність в Ізмаїлі будівель зі свинцевими дахами (Челеби 1961, с. 32).

Достовірно визначити час її спорудження сьогодні можна лише за допомогою архітектурного аналізу та археології. Писемні джерела дату її появи не повідомляють. Перші картографічні зображення міста з кількома мечетями датуються лише 1770 р. (Красножон 2015с, с. 107-108), і Мала мечеть на них вже відзначена.

«Мала мечеть» – це загальноприйнята в літературі назва цієї будівлі (Панкова 2003, с. 81) не є автентичною, та придумана у новітній час. І. В. Сапожников спробував ввести до наукового обігу її нібито історичне найменування: «Мечеть Пророка Муххамеда» (виділено мною – А.К.), з непрямым посиланням на повідомлення хроніки М. Костіна, у переказі румунського історика Р. Росетті. Так, під датою 1622 р., за І. В. Сапожниковим, в джерелі нібито йдеться, що «частина доходів православної райї міста Рені та кількох навколишніх

Рис. 159. Мала мечеть в Ізмаїлі. Вид з північного заходу (фото автора).

сіл віддавалася ізмаїльській мечеті, “присвяченої пророку Магомету”» (Сапожников 2009, с. 244).

Насправді, у літописця сказано інакше: доходи від Рені, Галаца, Ізмаїла та прилеглих сіл у 1622 р. йшли «на користь могили Магомета, яка розташована в країні Арабів майже на Червоному морі» (Costin 1944, р. 63). Тобто, на користь єдиної в своєму роді Мечеті Пророка Мухаммада, яка розташована в священній Медіні. Інших мечетей з подібною назвою в світі просто не може існувати. М. Костін згадує вакф, який був заснований ще 1621 р. на Нижньому Дунаї султаном Османом II (Нунт 2017, р. 5) на користь Мекки та Медіни, що підтвердив пізніше й Е. Челебі (Челебі 1961, с. 31).

Головний вхід до мечеті розташований з північного боку і оформлений галереєю на чотирьох суцільних мармурових колонах. Верхні частини баз колон та перехід від фусту до капітелей, бронзові, з профілем у вигляді валу та викружки. Плітки кам'яні. На думку В. П. Кирилко, це може служити додатковою архітектурною хронологічною ознакою споруди, як модне для певного часу запозичення¹⁰⁴.

На увігнутій поверхні металевої деталі бази крайньої східної колони є напис османською мовою (рис. 160). Відома лише одна спроба прочитання й публікації транскрибованого варіанту напису з дуже приблизним перекладом на російську мову авторства співробітників Інституту сходознавства в Москві. О. П. Панкова датувала напис 1702 р. на підставі згадки в тексті повстання татар, пов'язуючи факт її появи з відомими за джерелами подіями у Буджаку (Панкова 2003, с. 81, 83).

Це не єдине повстання татар, що торкнулося Ізмаїла. Заворушення мали місце і у 1603 р., у 1624-1625 рр. та 1637 р. Проте у 1702 р. було найбільш потужне й тривале (до 1703 р.). На його початковій стадії для придушення повстання прибув Юсуф паша (правитель Сілістри), який тримав кілька тижнів оборону в Ізмаїлі, а в січні 1703 р. був змушений відійти на правий берег Дунаю (Iorga 1909, р. 3).

Напис на колоні мечеті дійсно вирізаний якраз в цей період, що впливає з дати. Працював майстер впевненою рукою (чітко видно сліди різця).

¹⁰⁴ Усне повідомлення.

Рис. 160. Графіті на бронзовому валику колони Малої мечеті Ізмаїла (фото автора).

Текст:

- [1] تاتاريك طوغيانى
[2] جفدي تاريخ غني دن

Переклад¹⁰⁵:

[1] Дату повстання татар

[2] Отримано зі слова: надмірність

Фраза відрізняється граничною лаконічністю і витонченістю каліграфії. Зашифровано рік. «Надмірність» (Gani) це слово-криптограма, адже в ньому оформлений abjad (літерне позначення числівників османською мовою). В останньому слові: غني دن, де літери дорівнюють значенню: 1000+ -50+ -10+ -4+ -50, що в сумі дає 1114 р. за хіджрою (відповідає 28 травня 1702 р. – 16 травня 1703 р. християнського літочислення).

Згадане повстання було викликане умовами Карловицького мирного договору (січень 1699 р.) Відповідно до нього, кримські татари були змушені відступити з Буджака, що позбавляло їх можливості стягувати данину з територій, які відійшли тепер до Польщі (Iorga 1909, р. 2). Заборонялися грабіжницькі рейди і напади на прикордонні землі в цьому регіоні. Кримський хан Девлет II Гірей (1699-1702 рр.) виявив своє невдоволення цим. Його брат Газі III Гірей у 1701 р. прибув до Буджака, де серед ногайців організував

повстання проти османської влади. Татари напали на гарнізони в Ізмаїлі та інших містах. В результаті Газі Гірей був заарештований і відправлений на Родос. Девлет Гірей хоч і підкорився владі султана, але свій престол тимчасово втратив. В результаті цих подій у 1702 р. новим кримським ханом став Селім I Гірей.

Найстрашніше в цьому повстанні, з точки зору столичної влади – перша реальна загроза форсування Дунаю з боку причорноморських степів з метою подальшого руху на Стамбул. У середовищі бунтівних татар лунали прямі погрози перейти Дунай, як тільки він замерзне. «І аж до самого Стамбула розгромлять, спалять, спустошать усю Румелію [...]. Дружини питали чоловіків своїх: “куди ви йдете?” І ті відповідали: “На Стамбул робити набіг”». Для того, щоб не дати татарам переправитися, все населення Очаківського та Румелійського ейялетів, яке здатне носити зброю, мало охороняти дунайські береги. В. Д. Смірнов акцентує увагу на тому, що «підняте Девлет-Гіреєм заворушення так перелякало стамбульців, що до придушення заколоту були вжиті енергійні заходи і зібрані величезні військові сили [...]. Але на щастя, зима того року була м'яка, Дунай не замерз і плани татар не здійснилися. Численні османські війська оточили їх». Порта виставила проти татар такі потужні

¹⁰⁵ Прочитання та переклад: доктор М. Тютюнджю.

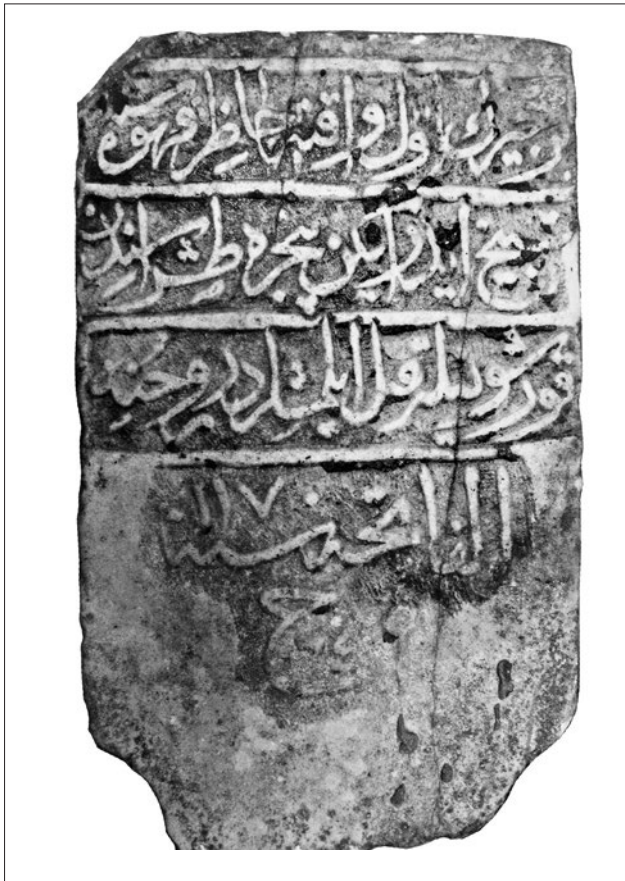

Рис. 161. Ізмаїл. Надгробна плита невідомого. 1756-1757 рр. (ІІМС).

сили, що «стамбульці дивуватися й питали: “Невже ці приготування відбуваються проти татар? Мабуть, треба боротися з Московією [...]”. Татарський заколот спричинив жакливий переполох у Високій державі» за повідомленням османського історика (Смирнов 1887, с. 698-702).

Свідком цих подій була людина, яка залишила свій напис на нижньому бронзовому кільці північно-східної колони ізмаїльської мечеті. Зазначена ним дата дозволяє тепер вже впевнено визначити верхню хронологічну межу появи цієї споруди. Нижню межу, ймовірно, слід бачити не раніше середини XVII ст., з опорою на повідомлення Е. Челебі про наявність в місті мечетей з «кам'яними стінами, критих черепицею» (Челебі 1961, с. 32), тобто, будівель капітальних.

Інший чудовий епіграфічний пам'ятник, який введений до наукового обігу лише недавно (Tütüncü, Krasnozhon 2018, р. 26), демонструє сюжет з повсякденного життя Ізма-

їла середини XVIII ст. Йдеться про фрагмент (нижня частина) мармурової надгробної стели з написом у 4 рядках. Дата вказана в останньому рядку, в картуші. Частина тексту з ім'ям похованого не збереглася. Плита походить з Ізмаїла. Знаходиться у фондах Ізмаїльського історичного музею О. В. Суворова (рис. 161).

Текст:

- [1] ...بر چيرك اول واقتن حاطر قهوسند
- [2] تسبيخ ايدر ايكن پنجره طشراسندن
- [3] قورسونيلر قتل ايلمشلدیر روخنه
- [4] الفاتحه ۱۱۷۰ سنة

Переклад¹⁰⁶:

[1] Він був у кав'ярні (або він випив свою каву – А. К.)

[2] Він робив свій тесбіх¹⁰⁷ (розарій) (згадка імені Аллаха – А. К.) в той час як зовні через вікно

[3] вбитий (пострілом) з пістолету. Прочитай Фатіху¹⁰⁸ для його душі.

[4] рік 1170 (1756-1757 рр.).

Епітафія привертає увагу побутовими подробицями тієї події. З них випливає, що в цьому провінційному і не настільки великому в ті роки місті була поширена мода на вживання кави. Вбивцю (якщо він запланував свій вчинок заздалегідь) не лякав ризик повернути до себе увагу мешканців звуком пострілу.

Але не виключено, що цей постріл був випадковий. Подібно тим, що описує в синхронний період Н. Клеєман (1768 р.), на прикладі сусідньої Кілії. Так, в її порту висадилися турецькі війська для передислокації на фронт. Колонії йшли прямо через місто, на вихід з нього у бік Бендер. Дуже швидко в безладді солдати розсіялися по вулицях, «не знаючи за що взятися, стріляючи з рушниць і пістолетів». Вони почали грабувати магазини, які «швидко зачинити не встигли» їх власники. Брили «все те, що їм треба було, кинувши купцям гроші, які ледь перевищували половину від вартості того, що було ними винесене. Я здалеку бачив єврейську крамницю, розграбовану так, що бідному дияволу жодної копійки за товари не дали. Яничари з нещасних двох вірмен, які вийшли зі своєї церкви, знявши шуби, негайно втекли» (Клеєман 1783, с. 39-40).

Проте, у цьому ізмаїльському вбивстві, скоріш за все, куля була випадковою. Тому вбивця ніяк не відзначений у тексті плити.

¹⁰⁶ Прочитання та переклад: доктор М. Тютюнджю.

¹⁰⁷ Дослівно: «доглядав за розарієм» – метафора молитви. Тесбіх – означає і молитовні чотки, і розарій, як один із символів чистоти віри в ісламі.

¹⁰⁸ Фатіха – перша сура Корану. Є обов'язковою частиною щоденної молитви, що повторюється кілька разів протягом дня.

4.4.3. Вірменські квартали в контексті топографії міста 1770-х рр.

В Ізмаїлі розташовувалася одна з найбільших за чисельністю вірменських громад в регіоні для другої половини XVIII ст., порівняно з аккерманською. З плану Ізмаїла 21 грудня 1770-х рр. у місті в цей період функціонувало дві вірменські церкви (відмічені літерою «Н» у південній та південно-східній центральній частині берегової забудови) (рис. 37*). В одній з них, як запевнили барона Кампенгаузена, був похований барон, генерал Вейсман, «великий герой Росії» за його словами (Campenhausen 2001, р. 873). Генерал загинув 24 липня 1773 р. при Кучук-Кайнарджі (Вейсман 1892, с. 728).

Співставлення історичних планів із сучасною топографічною ситуацією дозволяє вважати, що принаймні одна з цих церков могла зберегтися в зміненому вигляді донині (Красножон 2014). Йдеться про Успенську церкву, яка розташована тепер на території прибережної ділянки колишньої Ізмаїльської фортеці. Традиційно вона датується серединою XIX ст. Будівля знаходиться лише в декількох десятках метрів від берега Дунаю. В середині XVIII ст. саме в цьому, прибережному районі, перебував економічний і сакральний центр вірменських кварталів міста (рис. 38*). Два вірменські храми знаходилися на одній вулиці, в двох кварталах один від іншого. Поруч з храмами розташовувалися торговельні ряди вірменської громади, в двох кварталах на північний захід – ту-

Аккермані з'являється вірменський храм Успіння Св. Богородиці (Красножон 2013d, с. 21-36). У першій третині XIX ст. в Ізмаїлі розміщувалася одна вірменська церква. М. Бжшкянц повідомляє, що раніше в ньому було багато вірмен, і вони володіли «кам'яною церквою в ім'я Св. Богородиці». Однак після закінчення будівництва, місто було захоплене «іншим народом», багато вірмен покинули Ізмаїл, переселившись до Григоріополя. Мова йде про штурм російської армії 1790 р. У синхронний період в Ізмаїлі налічувалося 60 вірменських будинків, а нова церква (відновлена?) «схожа на маленький будиночок» (Бжшкянц 1930, с. 216).

З цими відомостями перегукується й інформація дослідника І. Х. Кучук-Іоаннесова. На зламі XIX-XХ ст. ним згадується в Ізмаїлі «вірменська» церква Успіння Св. Богородиці (Кучук-Іоаннесов 1903, с. 33-75). На подвір'ї храму він досліджував 25 мармурових плит з вірменськими текстами, велика частина яких – епітафії. Плити були перенесені сюди з інших місць. При цьому автор посилається на відомості старожилів про те, що «всі 25 каменів від початку перебували в огорожі старої вірменської церкви, яка була зруйнована під час облоги Ізмаїла Суворовим». Незважаючи на те, що з моменту облоги на той час минуло 112 років, старожили пам'ятали місце розташування колишнього зруйнованого храму, позначивши його дерев'яним хрестом, а плити з прилеглого цвинтаря перевезли під іншу, збережену церкву.

Серед 25 пам'ятників дослідник виділяє одну плиту з написом будівельного характеру:

1. Ողորմութեամբ Այ ՚ի Հիմանէ նորոգեցաւ սուրբ Ածածին եկեղեցիս ՚ի Հայրապետութեան սբ Էջմիածնի Տն Յակօբայ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսին և ՚ի պատրիարքութեան Սրբոյ Երուսաղէմին Կարապետի և ՚ի պատրիարքութեան Կ. Պօլսոյ Տեառն Յակօբ ածարան արքեպիսկոպոսին, վերակացութեամբ և յորդորմամբ և արդեամբ քահանայի և Ժողովրդոց քաղաքիս և ըստ հրամանաւն.....
և աշխատութեամբ և արդեամբ արեւելցի մահտեսի Մաղաբիային և եղբօրն մահտեսի Յակօրին. այլ և յիշեսցիք զարեւելցի մահտեսի Պերեուզարին, որ աշխատութեամբ և յոլով արդեամբք օգնեաց շինութեամբ եկեղեցիս. և սուր զորդորմին ամենայն ջատագովաց. ամին ՚ի ոմթմ թւին հայոց Յունվարի Ժ.

рецький хан. Локалізація нинішньої Успенської церкви збігається з розміщенням на плані 1770 р. одного з цих вірменських храмів (південно-східного) (рис. 37*-38*).

На жаль, його назва невідома, можна припустити, що вона не змінювалася. Виник храм, ймовірно, ще на початку XVII ст., коли в Північно-Західне Причорномор'я хлинула хвиля вірменських переселенців з Ані. В цей же час в

Переклад (Кучук-Іоаннесов 1903, с. 61):

«Милістю Божою церкву Св. Богородиці відновлено від фундаменту, під час патріаршества Святішого Католикоса Ечміадзинського владики Акопа, Св. Єрусалимського патріарха Карапета, Константинопольського патріарха владики Акопа, архієпископа-богослова, під наглядом, за умовляння і утриманням священика і прихожан міста і за велінням [...] і ретельністю і на кошти східних

вихідців: мугдусі Магакії та його брата мугдусі Акопа; згадайте також східного вихідця мугдусі Берхудар, який багато сприяв побудові церкви своїми працями і коштами, даруйте всіх її покровителів. 1212 рік, січня 10-го».

У перекладі з вірменського літочислення – 1763 р. Наведені відомості епіграфіки не суперечать даним картографії, оскільки стара вірменська церква з плану 1770 р. співвідноситься з місцем розташування нинішньої Успенської церкви, що може вказувати на спадкоємність споруд різних періодів. Дослідник вважає, що плита відноситься до тієї самої, зруйнованої суворовськими військами вірменської церкви, що розташовувалася на території фортеці (Кучук-Іоаннесов 1903, с. 33-75).

Проблема спадковості двох культових споруд Ізмаїла – вірменської церкви Св. Богородиці XVIII ст. і нинішньої Успенської вже була озвучена в історіографії (Красножон 2014) та вимагає окремого, ґрунтовного архітектурного і археологічного дослідження.

Отже, напевно, в Ізмаїлі на початку XVII ст. розташовувалася церква Успіння Св. Богородиці, яка прийшла у занепад до середини XVIII ст. та була відновлена у 1763 р. У 1770 р. на російському плані міста відзначені дві вірменські церкви, одна з яких розташовувалася на місці нинішньої Успенської. У 1790 р. церква Св. Богородиці значно постраждала (або була зруйнована) в результаті суворовського штурму. У XIX ст., ймовірно, на фундаментах старої вірменської церкви побудована інша, православна, Свято-Успенська церква, яка існує досі.

4.5. Бендери

У середині XVII ст. місто Бендери складалось з тисячі семиста будинків, що розмістилися в семи мусульманських кварталах та семи волоських і молдавських. Будинки перекриті тесом (як у Ізмаїлі та Аккермані) і очеретом, деякі мали другий поверх. У місті налічувалося чотири мечеті. Були також торгові ряди, дві початкові школи, сотні крамниць і лише одна «тісна» баня (Челеби 1961, с. 45). З цього опису випливає, що Бендери не перевищували за розмірами два інших найбільших міста регіону XVII ст.: Аккерман та Кілію, залишаючись приблизно на рівні Ізмаїла.

З початку наступного, XVIII ст., Бендери кардинально змінюються. Тут будується наймасштаб-

ніша бастионна фортеця в регіоні, місто набуває нового адміністративного статусу і збільшується в розмірах: площа забудови, лише в периметрі стін, перевищує 60 га, зовні розкинулося місто, яке не поступається в розмірах забудові в межах фортечних стін (Şlapas 2016, р. 140: fig. 110). На 1770 р., судячи з плану штурму Бендер, місто було обнесено додатковою лінією оборони (вал з тином, рів, редути). Цей «ретраншемент» навколо передмістя був успішно використаний військами М. І. Паніна під час організації облоги і штурму фортеці 16 вересня зазначеного року (рис. 70). В османські часи розміри міста можна уявити за кількістю мечетей. Е. Челебі у 1657 р. нарахував 4 міські мечеті та дві гарнізонні, під назвою султана Сулеймана (Челеби 1961, с. 43-45), які збереглися у замку й досі¹⁰⁹.

На плані Бендерської фортеці 1775 р. (рис. 71) мечеті в межах фортечної огорожі не підписані, що пояснюється пожежею викликаною штурмом (судячи з експлікації, після цього залишилося мало капітальних будов). На північний захід від цитаделі відзначено одну громадську будівлю, ближче до бастиону № 4, ймовірно, колишню мечеть. Завдяки мінаретам на «Проспекте крепости Бендеры» 1774р. декілька з них можна локалізувати (Şlapas 2016, р. 140 fig. 111)¹¹⁰. На північному заході від цитаделі височіє мінарет (можливо, напівзруйнований).

У 1789 р. барон Кампенгаузен відзначає тут вже два форштадти з 12 мечетями. А також шість караван-сараїв та сім воріт на виїзді з міста. Вулиці хоч і темні, але прямі і такі ж брудні як і 150 років тому. Є хан для мандрівників, але маленький і незатишний. Вельми «жалюгідною будівлею» є вірменська церква. Схоже, вона єдина в місті, і вірменська громада не так численна як в Ізмаїлі або Аккермані – всього 150 сімей (Campenhausen 2001, р. 872).

В цьому описі Бендер ретельно описано головну міську мечеть, яку барон називає «Соборною». Віруючі збираються в цій головній мечеті тільки по п'ятницях. В ній одній дозволено вести молитву за султана. Мечеть купольна. Барон називає її будівлю «чудовою» і повідомляє про довжину споруди у 58 кроків (Campenhausen 1808, р. 71). Розміри явно передані неправильно. Оскільки площа такого будинку була б неправдоподібно великою.

Кампенгаузен називає мечеть: Мункар-Дгарамід [Muynkar-Dgaramid] (Campenhausen 1808, р. 70), яку І. В. Сапожников транскрибує у «Мункар-Хамід». Дослідник намагається розтлумачити етимологію

¹⁰⁹ Обидві споруди мають однакові назви, але з'явилися в різні часи. Верхня мечеть побудована у 1538 р., а мечеть в нижній фортеці – у 1584 р.

¹¹⁰ М. О. Шлапак, яка опублікувала план, датує його 1771 р.

назви: «Мункар і Накір в ісламській традиції – ангели, які допитують і карають мертвих в могилах. Хамід – в перекладі з арабської: “похвальний”, той, що славить» (Сапожников 2017b, 70).

Насправді в османській традиції мечеті ніколи не носили імен ангелів. Їх називали тільки на честь людей. Не будучи обізнаними з османською мовою, ані барон Кампенгаузен, ані І. В. Сапожников не змогли розпізнати в звучанні (назві) просте: *خنگار حميد* [Hünkar Hamid] «Султана Хаміда». Hünkar – султанський титул, а слово «Dgaramid» – спотворене ім'я Абд аль-Хаміда І (1774-1789 рр.)¹¹¹.

У 1819 р. ця мечеть ще стояла на своєму місці. Російський військовий художник робить копію будівельної плити з її фасаду з позначенням: «Над мечеттю, що стоїть біля Каушанської брами» (Şlapas 2016, р. 280). Напис змальований людиною, яка не володіла османською, тому прочитати можна лише кілька слів, включно з датою (рис. 162). З тексту випливає, що мечеть заснована султаном Хамідом у 1194 р. хіджри (1780/81 р.)¹¹².

Її локалізував І. В. Сапожников спираючись на відомості російських планів фортеці і повідомлення історичних джерел. Каушанська брама до 1806 р. мала назву Стамбульської, або Царгородської, була головною у фортеці, розташовуючись на південній стороні (рис. 71). При вході, праворуч від неї на плані 1790 р. показано колишню «головну мечеть» (з помітним міхрабом з південного боку), яка пересвячена на «Соборну церкву Св. Георгія» у 1789 р. (Потемкин 1894, с. 365-366) (рис. 72). Ця мечеть не існувала в період війни 1768-1774 рр., оскільки її мінарету немає на східній панорамі фортеці 1774 р. (Şlapas 2016, р. 140). Крім цієї соборної мечеті Кампенгаузен відзначає ще дві, найбільш важливі на його думку: «Мечеть Дагестан» [Dagestan-Metsched] і мечеть султана Селіма (Campenhausen 1808, р. 70).

Перша з них пов'язана з ім'ям візира, трьохбунчужного Дагістанлі Алі-паші, відомого за військовими подіями вересня 1773 р. на Дунаї. Разом з ним в битві при Карасу неподалік від Гірсова брав участь ще один трьохбунчужний паша, ім'я якого пов'язане Бендерами, де він помер. Його надгробок був досліджений зовсім недавно (Tütüncü, Krasnozhon 2018, р. 26-28). Епітафія з мармурового саркофагу збереглася частково (рис. 163).

Лише два останніх рядки в нижній частині мармурової стели. Верхня частина стели відсутня. Почерк насх, каліграфія професійна. Розміри плити: 92×63 см. Зберігається у фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею (№ ХКМ-а-9694). У колекцію музею надійшла від І. Я. Стемковського у період з 1911 до 1914 рр. У музейному паспорті знахідки повідомляється, що плита привезена «з околиць Тирасполя». Під категорію околиць потрапляє старовинне турецьке місто Бендери, яке знаходиться в 10 км на захід (Тирасполь заснований у 1792 р.).

Російською мовою з неправильним датуванням текст переведено М. І. Веселовським (Летопись музея 1916, с. 24). Опублікований у виправленому варіанті із загальним описом пам'ятника А. В. Костенком (Костенко 2015, с. 561-562).

Текст:

[1] عمر پاشا روحیچون الفاتحه
[2] ۱۱۸۹ سنة

Переклад¹¹³:

[1] Помолися про душу Омер-паші

[2] Рік 1189 (1775-1776)

Дата за хіджрою відповідає 4 березня 1775 – 20 лютому 1776 рр. християнської ери. Вона відповідає першому повоєнному року після закінчення російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Статус паші в Османській імперії – один з найвищих титулів державних або військових службовців. Згідно з розподілом на 3 ранги, йому відповідав умовний знак у вигляді відповідного числа бунчуків.

Про високий статус похованого говорить не тільки зазначений в написі титул паші, а й високий ступінь художньої обробки дорогого мармурового саркофагу.

Дата смерті власника надгробку і район виявлення пам'ятника говорить про те, що він мав би проживати на території, зайнятій російськими військами у період з вересня 1770 по січень 1775 р.¹¹⁴, що для великого чину османської армії можливе лише за умови, якщо той був військовополоненим.

Османські хроніки і російські джерела в синхронний період знають лише одного Омер-пашу, та ще й трьохбунчужного. Його ім'я згадується у зв'язку з театром військових дій на Нижньому Дунаї, в Добруджі. Турецький хроніст так пише

¹¹¹ Хюнкяр джамі [Hunkar camii], «Мечеть повелителя» або «Султанська мечеть», відома за джерелами в сусідньому Аккермані (Красножон 2016, с. 41).

¹¹² Визначення доктора М. Тютюнджю.

¹¹³ Прочитання та переклад: доктор М. Тютюнджю.

¹¹⁴ До ратифікації султаном Кючук-Кайнаджирського договору.

Рис. 162. Пам'ятна плита мечеті султана Абдулхаміда 1780 р. у Бендерах. Малюнок 1819 р. (Şırapas 2016, р. 280).

про ці події: 17 вересня 1773 р. «невірні захопили владу в невеликій фортеці Гірсова (сучасний Hârşova в Румунії – А. К.), яка розташовувалася на березі Дунаю, і під час цього інциденту до них в полон потрапив губернатор Кютах'ї, візир Омер-паша та Чаушбаші Іспір-ага, який був прикомандирований на допомогу. Омер-паша помер на землі ворога. Проте, Іспір-ага повернувся до Константинополя після [укладення] миру, де він був нагороджений Імператором» (Achmed Resmi Efendi 1815, р. 220).

Омер-паша Кютах'ї дійсно був узятий в полон 17 вересня після битви під Карасу, неподалік від Гірсова. І відпущений на свободу за Кючук-Кайнаджирським мирним договором, але помер незабаром десь «в районі, ймовірно, Аккермана або Бендер» (Achmed Resmi Efendi 1815, р. 93; Hâfiz 1978, р. 123).

Про це ж говорять і російські джерела. В ході військової кампанії 1773 р. місто Гірсова перетворюється на стратегічний пункт контролю однієї з переправ на Дунаї. Кампанія цього року почалася навесні з переправи російської армії на правий берег річки. Під Карасу відбулися перші битви цього року (Петров 1874, с. 20-23). Закріпившись у фортеці Гірсова, російські війська намагаються використовувати її як плацдарм для

розвитку успіху, а турки прагнуть видавити їх назад за Дунай. Як результат, в середині вересня 1773 р. після невдалої спроби військ султана штурмувати Гірсова, обороною якого керував О. В. Суворов, російські полки переходять у контрнаступ.

Командувач армії П. О. Румянцев наказує генерал-поручику К. К. Унгерну та генерал-майору О. В. Суворову не зволікати з просуванням на Карасу, де турки встигли зосередити військо чисельністю 25 тис. чоловік під командуванням трьохбунчужного Дагістанлі Алі-паші (Ayverdi 2004, р. 234). Разом з ними знаходилися Омер-паша, Черкес-паша і турецькі військові керівники інших рангів і звань.

Через масове дезертирство 16 вересня число османських військ зменшилося до 15 тис. Однак Дагістанлі Алі-паша все ж таки зайняв шанці при Карасу і приготувався до бою. Вранці, 17 вересня, перед боєм, у турків залишилося не більше 6 тис. чоловік.

За підсумком розпочатої битви турки втратили вбитими ще не менше 1,5 тис. чоловік і більше 60 осіб полоненими. У числі полонених перебував й Омер-паша, а також Чаум-паша «з їх чиновниками та іншими знатними сановниками» (Петров 1874, с. 108-109). Полонених, ймовірно, під

конвоем супроводили до Бендер, які розташовані в 300 км на північний захід. Це місто з потужною фортецею було найближчим до театру військових дій, великою і найбільш захищеною базою російської армії. Надгробок Омер-паші, знайдений І. Я. Стемковським в цих місцях через 130 років. Місце знахідки дозволяє зв'язати ім'я паші саме з цим воєначальником, який «помер в полоні в землі невірних».

Правда, з початку 1773 р. Бендери вже півтора місяці як відійшли під владу османської адміністрації. Цілком можливо, що за станом здоров'я або через холодну пору року, Омер-паша не зміг відразу виїхати з Нижнього Подністров'я, де і помер.

Судячи зі спотвореної назви мечеті Dagestan-Metsched, наведеної Кампенгаузенем, з Бендерами також пов'язана доля соратника Омер-паші, іншого учасника бою при Карасу 17 вересня 1773 р. – Дагістанлі Алі-паші. Кам'яна мечеть під його ім'ям, власним коштом, разом з фонтанами, вакуфними будинками, була зведена у Бендерах, судячи за архівними даними у 1776/77 р. (BOA. A.DVNSMHM.d. 865 37068).

Друга мечеть з його ім'ям відома в Аккермані, де вона також була побудована після 1774 р. недалеко від фортеці, в районі перетину сучасних вулиць Калініна та Ушакова. На плані Аккермана 1793 р. вона вже супроводжується позначкою «руїни» (рис. 2*) (Красножон 2016с, с. 44, 64-65). Омер-паша був похований у Бендерах, можливо, біля однієї з міських мечетей, яка пережила першу російсько-турецьку війну або збудована незабаром після початку мирного періоду (рис. 35*).

4.6. Очаків

До першої третини XVII ст. про Очаків як про місто говорити важко. Згідно донесенню фон Креквіца 1593 р. цю переправу османська влада рекомендувала зміцнити (DIR 1900, р. 770). Доки у 1620-х рр. тут не з'явилася велика кам'яна фортеця, що сформувалася з трьох замків. Мечеть і п'ять великих будівель знаходилися в окремій частині укріплень – Кучюк Хассан-паша. Приблизно у 400 м на південь від укріплень розкинулася молдавська слобода, що включала до себе за часів Е. Челебі 300 житлових будинків та 200 споруд іншого типу (крамниць, трактирів, заїжджих дворів, млинів). На захід від цитаделі Е. Челебі локалізує висілки ногайців (Челебі 1961, с. 115).

Г. де Боплан в Очакові згадує «хорошу якірну стоянку» для галер, які охороняють гирло Дніпра від козацьких рейдів. При цьому порту тут не

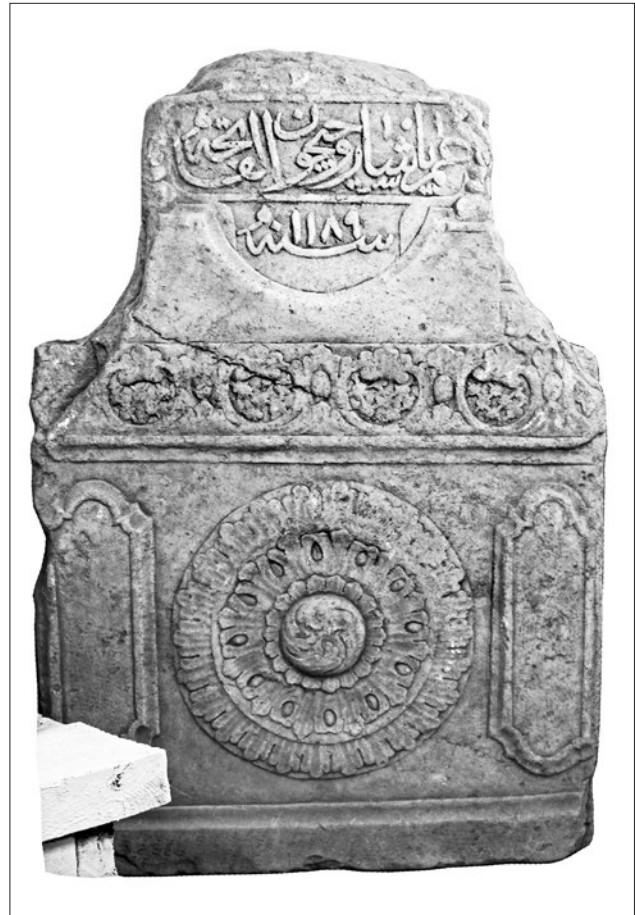

Рис. 163. Фрагмент могильної плити Омер-паші з Бендер. (ХОКМ) (фото автора).

було. Міська забудова має передмістя – прибережні квартали Хассан-паша. У місті, імовірно, 2 тис. мешканців. Ширина лиману навпроти Очакову за Г. де Бопланом «на добру французьку милю» (Боплан 1990, с. 45). У донесенні фон Креквіца 1593 р. цю переправу османська влада рекомендувала зміцнити (DIR 1900, р. 770).

Російський посол в Стамбулі П. А. Толстой у 1706 р. повідомляє про «чималий» порт в Очакові: «там стоять кораблі та галери великого флоту, пристань неабияка та безпечна» (Толстой 2006, с. 96). З приводу безпеки та зручності – явне перебільшення.

Про пристань розповідає й Д. Крман, який відвідав місто влітку 1709 р. Однією фразою він дав характеристику міським звичаям: до оборонного рову «приходять жителі, спорожнити свій шлунок, не маючи іншого місця, яке служило б цій потреби». В Очакові мандрівник зазначив «волохів», татар, греків і «особливо турків, які продають різний товар» (Крман 1999, с. 168).

У другій половині XVIII ст. місто ділилося на кілька окремих частин (рис. 30*, 31*). Перша, з найбільш щільною і престижною забудовою,

розташована північний захід від стін фортеці, на деякій відстані. Тут знаходились дві мечеті і два цвинтаря. Ця забудова обнесена валом і ровом, яка у 1787 р. перетвориться на більш потужну лінію оборони зусиллями А.-Ж. де Лафітта-Клаве (Сапожников 2001-2002, с. 459). Ця верхня частина міста, що розташовувалася на береговому плато, з'єднувалася дорогою, тальвегом глибокої балки, з передмістям Кучук Хассан-паша, з окремою мечеттю і декількома кварталами. На нижній береговій терасі під «верхнім містом» перебувала невелика висілка, що складалася з кількох десятків невеликих будинків. Із зовнішнього боку міського валу розташовувалася молдавська слобода (на схід від верхнього міста) і великі сади. Біля підніжжя корінного берега, під цією висілкою, позначений колодязь.

Всередині цитаделі ніякої цивільної забудови немає. У 1737 р. в південній її частині відзначено мечеть (рис. 28*). У 1787 р. в межах стін вже дві мечеті (рис. 31*). Якесь мечеть розташована на відстані від житлової забудови, у дороги, що розсікає два великих сади. Культова будівля, певно, призначалася для сезонних робітників у період збору врожаю.

А.-Ж. де Лафітт-Клаве, задумавши реконструкцію фортечних укріплень Очакова, запропонував також проект знесення внутрішньої хаотичної забудови «Верхнього міста» з переплануванням за прямокутною квартальною системою. З вулицями, орієнтованими по сторонах світу, з чіткою квартальною розбивкою та центральною квадратною площею на захід від цитаделі (рис. 89). Це перший та єдиний в своєму роді містобудівний проект у Північно-Західному Причорномор'ї, задуманий у стилі класицизму але так і не здійснений турецькою адміністрацією.

Через 10 років після штурму Очакова військами Г. О. Потьомкіна, фортецю і місто в стані занепаду описав П. І. Сумароков. Укріплення «обома своїми кінцями примикали до самих вод лиману, простягнувшись з вершини гори». «Тверді кам'яні стіни», якими вона була обнесена, частково розібрані або пошкоджені. Всередині фортеці ще були помітні будинок паші, руїни «кам'яної брами». Мечеть на нижній терасі перетворена на магазин. Форштадт, що оточував фортецю, притулений до оборонної лінії та складався всього з 80 житлових і 30 порожніх дерев'яних будинків (Сумароков 1800, с. 195, 196).

У 1791-1792 рр. Ф. де Волан рекомендує «розібрати масивний форт всередині фортечної огорожі, що знаходиться під загрозою обвалу» (Деволан 2002b, с. 184). Судячи за подорожнім описом П. І. Сумарокова, його не розібрали.

4.7. Хаджибей

У другій половині XVIII ст. Хаджибей – це невелике турецьке місто зі старовинним кам'яним замком. Кількість будинків – близько 70-ти. Судячи з плану Ф. де Волана 1791 р. чисельність населення дорівнювала декільком сотням і навряд чи в кращі часи (1760-ті) воно сягало тисячі осіб.

Судячи за планами А.-Ж. де Лафітта-Клаве, Й. де Рібаса та Ф. де Волана, основна забудова міста поширювалася на північний схід від замку на плато між двома балками. Передмістя (або, навіть, окреме селище) менше за розмірами, займало мис на протилежному, лівому березі Військової балки (сучасний бульвар Жванецького). Воно було засноване татарами-біженцями з Криму, що перебралися сюди після 1783 р. (Lafitt-Clavé 1998, р. 51), у деяких документах названо «татарським селищем». Якщо судити за планом І. І. Ісленьєва, то південна частина міста розміщувалася на схилах Карантинної балки. Всі адміністративні й громадські будівлі, а також пристань, розташовувалися саме тут, в основній частині цивільної забудови Хаджибея (рис. 23*).

Накладення історичних планів на сучасну карту місцевості дозволяють зробити досить точну прив'язку основних її будівель, завдяки деяким топографічним орієнтирам (таким, як дві глибокі балки, що перерізали плато по лінії південь-північ).

На виїзді з міста, в тому ж місці, де І. І. Ісленьєв показав пунктиром коло (під літерою «S»), розташовувалося кладовище. Мазар на виїзді з міста у роздоріжжя – цілком типово для кладовищ турецьких міст регіону синхронного періоду (рис. 23*). Ймовірно, з ним пов'язані поховання, що розкриті під час земляних робіт у 1850-1890-х рр. в районі перетину вул. Катерининської та Грецької. К. М. Смольянінов вказував, що це кладовище є мусульманським (Губарь 2012, с. 192).

Поруч, на місці будинку Прокопеуса, на виїзді з Хаджибея доволі точно локалізовано кав'ярню грека Аспорідіса (Губарь 2006). На розі Рішельєвської та Ланжеронівської, ближче до фортеці, височів «будинок паші». Обидві будови збереглися до кінця XVIII ст. (Сумароков 1800, с. 212-213). На відміну від т. зв. Хаджибейської лазні, яку О. І. Губар помилково локалізував на розі вул. Буніна та Пушкінської (Губарь 2015, с. 326-327). Про хамам в турецькому Хаджибеї джерела взагалі мовчать. На опублікованих істориком малюнках авторства К. Бассолі, насправді, зображена аккерманська лазня Султан Селім (Красножон 2016с, с. 79-84).

Головна мечеть Хаджибея розташовувалася в центрі міста, на лівому березі Карантинної балки, в районі нинішнього Ланжеронівського

узвозу (рис. 23*). Одна з найбільш капітальних будов – хан, відзначена на «Плані атаки...» 1789 р. з директивою Й. де Рібаса колоні С. Воєйкова зайняти його під час штурму. Гостинний двір існує в російському Хаджибеї ще в 1792 р., так само як і деякі будівлі у низині Карантинної балки. Ніяких руїн старого замку на місці кругового контуру І. І. Ісленьєва (S) у Ф. де Волана немає. Як немає їх і на ранніх планах (1770-х, 1780-х рр.) вельми детальних у передачі міської забудови.

На «Кресленні...» Ф. де Волана між двома балками з напільного боку місто оточують широкі сади. Ще один важливий елемент місцевої інфраструктури, який був побудований на краю сучасного мису Ланжерон у 1766 р. – маяк (Рескрипт 1-й резиденту Обрескову 1889, с. 260). За підсумками штурму Хаджибея російськими військами у вересні 1789 р. маяк виведений з ладу, але не зруйнований повністю (Історія Хаджибея 2000, с. 217). Те ж саме можна сказати і про замок, який не був «розорений дощенту», всупереч ордеру Г. О. Потьомкіна на ім'я І. Гудовича (Історія Хаджибея 2000, с. 217), а ймовірно, лише виведений з ладу шляхом підриву двох мін.

У будь-якому разі, у 1791 р. Ф. де Волан бачив замок на власні очі, надавши навіть характеристику вапняку з якого він збудований (Деволан 2002b, с. 134). У 1793 р. будівля ще на своєму місці, оскільки вона потрапила на чорнову схему проекту запланованих укріплень, житлових кварталів та порту російського Хаджибея, будучи відзначеною як «руїни замку Хаджибей» (Красножон 2016d, рис. 5). Споруда орієнтована головним фасадом до південного сходу та вписана у вигляді цитаделі (?) до планувальної структури т. зв. Малої російської фортеці (на сучасному Приморському бульварі). Але через певну частку умовності ескізу форт розміщений на ньому дещо ближче до центральної частини берегової смуги Одеського плато, а не північної, де він знаходився насправді (рис. 42). Форт був збудований до кінця 1793 р. (Деволан 1999, с. 8-9) та проіснував до кінця 1810-х рр.

4.8. Міста і фортеці Очаківської області у 1790-ті рр.

Північно-Західне Причорномор'я цікавило наприкінці XVIII ст. російську владу насамперед як плацдарм для майбутніх військових дій на Балканах. У Хаджибеї/Одесі планується створити т. зв. середземноморську флотилію для подальшої експансії на південь (Скальковский 1837, с. 34-35; Історія Хаджибея 2000, с. 309). З прибуттям до Хаджибея у травні 1794 р. російських полків, населення міста

«пожвавилася і додало йому характер абсолютно військовий» (Смольянинов 1853, с. 345, 352). У державних документах епохи подібна мета прямо не декларується, але вона «витає у повітрі» та присутня в листуванні офіційних осіб.

Граф Ф. В. Ростопчин у листі від 8 грудня 1795 р. повідомляє, що Ф. де Волан розробив «чудовий план та проект» наступу російських військ на Константинополь з точками вирушення з щойно приєднаних земель. Три колони мали вийти з Бендер, Ясс та Очакова за підтримки флотилії, і до серпня дістатися столиці Османської імперії. «Цей проект такий добрий і настільки зручний для виконання, що мають намір провести його за першої нагоди» (Глеб-Кошанская 2002, с. 10). О. В. Суворов в листі Й. де Рібасу з Варшави від 16 січня 1795 р. пише: «нехай цвіте Ваш Гаджи-бей: збільшуйте флот, штурмуйте Візантійську протоку як колись Дунай» (Суворов 1986, с. 291).

Відразу після приєднання колишньої Очаківської області, російська влада не приділяє Очакову взагалі ніякої уваги, наче дотримуючись рекомендацій Ф. де Волана. Чотири потужні бастионні фортеці (в тенальній системі), які росіяни вирішили побудувати вже на самому початку 1792 р. (січень-лютий): біля гирла р. Ботна (Тирасполь) (рис. 164), у Аджидері (Овідіополь) (рис. 8), у Хаджибеї (Одеса) (рис. 24*) а також на Кінбурні (Глеб-Кошанская 2002, с. 17), всі вони з'явилися на нових місцях, за винятком Кінбурна, який був значно посилений (рис. 10).

Візував проекти Ф. де Волана генерал-аншеф О. В. Суворов, відповідальний за будівництво т. зв. «Дністровської лінії» фортець. Щодо нашого регіону, з креслень, що ним підписані, збереглися дев'ять (Петрушевский 1884a, с. 222, 411; 1884b, с. 6, 23, 29). Серед них: «сім проектів оборони входу до Дніпро-Бузького лиману, проект Тираспольської фортеці, проект гавані, берегових батарей та сухопутних верків Гаджібею (Одеси)» (Смекалова, Белик 2013, с. 20).

У випадку з «Головним депотом» (Тирасполем) та Овідіополем планувалося блокувати протилежні на цих ділянках прикордонні Бендери та Аккерман. Кінбурн був збудований для захисту Херсона та Миколаєва з боку моря і в реалізації проекту знову вбачається дотримання рекомендацій Ф. де Волана. «Система захисту кордонів» за його концепцією полягає в логіці парного протистояння. Новим фортецям належало бути опорними пунктами з гарнізонами із 10-12 тис. осіб для оборони кордону. «Відчувається необхідність протиставити якомога більш солідні споруди у відповідь на наявні, або ті, що передбачувалися у турків з їх боку, якщо вони задумують відновити Бендерську фортецю

або зайняти іншу точку для оборонних споруд, або скористатися Паланкою та Аккерманом». Овідіопольська фортеця мала блокувати «Дністровський лиман, з тим щоб тримати Аккерман на відстані та забезпечити собі сполучення Чорним морем» (Деволан 2002b, с. 171, 173).

Офіційна закладка Овідіополя відбулася 25 червня 1792 р. Перші роботи інженер Ф. де Волан почав 21 вересня 1792 р. силами 160 солдатів. Наприкінці місяця до них приєдналися 18 італійських мулярів з Мілану. Навесні їх вирішили використовувати й на роботах в інших фортецях (Аргатюк, Левчук, Сапожников 2015, с. 95, 100).

Цікавою є та увага, яку надали спорудженню фортеці іноземні консультанти при османському уряді. Ф. Кауффер власноруч складає начерк плану фортеці Овідіополь для рапорту відправленого до Стамбула (рис. 165) (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228). Причому, підготовка цієї схеми в його положенні спостерігача могла бути здійснена лише під час підготовки проектних робіт в Аккермані влітку 1793 р. Тобто, цей нарис міг бути створений лише при візуальному спостереженні інженером через підзорну трубу (з піднесеної точки, з однієї з веж цитаделі) за ходом будівництва Овідіополя на протилежному березі.

Що стосується далеко не прикордонного Хаджибея, то тут фортеця з'являється з метою захисту гавані та запланованої військово-морської бази. «Покійний [Потьомкін] знав йому ціну і мав намір побудувати там невеликий порт і кілька оборонних споруд для захисту як порту, так і околиць нового грецького міста, яке потрібно було побудувати» (Деволан 2002b, с. 179).

Важко сказати чи знав Ф. де Волан про «План укріплення рейду Коджа-бея» авторства А.-Ж. Лафітта-Клаве, але збіг двох проектів за місцем розташування наявний. У 1792 р. під його керівництвом був закладений масштабний бастионний форт на тому самому південному мисі гавані (нині мис Ланжерон), де майже подібний був рекомендований його попередником у 1784 р. Навіть форма цих укріплень схожа (рис. 24*, 15*).

Малу бастионну фортецю Хаджибея Ф. де Волан розміщує на протилежному, північному фланзі майбутнього порту, біля мису Військової балки, де розташовувався старий кам'яний замок. На ескізі проекту 1793 р. замок вписаний в систему нового форту. Між двома фортифікаційними об'єктами в цьому варіанті проекту російського Хаджибея роз-

міщена сітка міських кварталів (рис. 42), як було заплановано османами ще у 1765 р. (рис. 11*).

На межі XVIII-XIX ст. військовий характер освоєння краю поступається місцем торгово-економічним відносинам і проектам. Місто задумане як військово-морська гавань, де планування підпорядковано логіці організації військового порту (правда, «разом з пристанню купецькою»). Вже на початку XIX ст. в Одесі Малу бастионну фортецю ліквідовано. У Військовому форштадті знесений великий район з казармами, запланований ще Ф. де Воланом. З початком правління в краї Рішельє (1803 р.) місто поступово набуває світського, цивільного та комерційного вигляду. Свій військовий стан, через незмінність прикордонного положення, зберігає Тирасполь та, певною мірою, Овідіополь. Деволанівська пропозиція щодо перетворення Кінбурна на «морську браму імперії» провалилася.

В історіографії є поширеною точка зору про зачасне планування російською владою у Хаджибеї найбільшого міста і порту Північного Причорномор'я. Ф. Є. Петрунь пов'язує з Г. О. Потьомкіним початок «ініціативи російського будівництва» у Хаджибеї з 1789 р. (Петрунь 1955, с. 148). Дійсно, з каменів старого замку він планував спорудити нові укріплення (Потемкин 1894, с. 371). Але ініціатива так і залишилася на папері його особистого листа, оскільки замок не був розібраний на будматеріали того року, всупереч розпорядженню Світлішого.

У «Звіті...» Ф. де Волана, що доставлений у січні-лютому 1792 р. до Петербурга (Глеб-Кошанская 2002, с. 17) значення Хаджибейської гавані описано стримано, в об'єктивній тональності. Ніщо в тексті не вказує на попередні плани щодо будівництва тут великого міста й порту. Вони остаточно оформилися, ймовірно, лише за підсумками якихось нетривалих обговорень в столиці. За спогадами самого Ф. де Волана, в Петербурзі він «представив одеський порт, як передовий порт руських чорноморських флотів, що мали свої пакгаузи у Херсоні та Миколаєві на річках». На Хаджибей саме з тих пір було звернуто особливу увагу, що підтверджується сумою, яку виділив уряд на будівництво тут фортеці: 450 тис. рублів з 950 тис. запланованих в цілому на всі чотири фортеці Дніпро-Бузького межиріччя (Деволан 1999, с. 8).

Але після цього звіту владою 27 січня 1792 р. «оглянути щойно приєднану країну» доручено вже Катеринославському губернатору В. В. Каховському, який критикував матеріали Ф. де Волана¹¹⁵ (Петрунь 1955, с. 148).

¹¹⁵ В. В. Каховський про «Звіт...» Ф. де Волана і картографічний додаток: «Розглядаючи цей атлас, знаходжу я неправди багато, і роблю ґрунтовний висновок, що той, хто це вигадав, не був особисто на тих місцях, котрі окреслені на папері»; і текстова частина «таким же чином сміливо написана, як і атлас зроблений» (Петрунь 1955, с. 148).

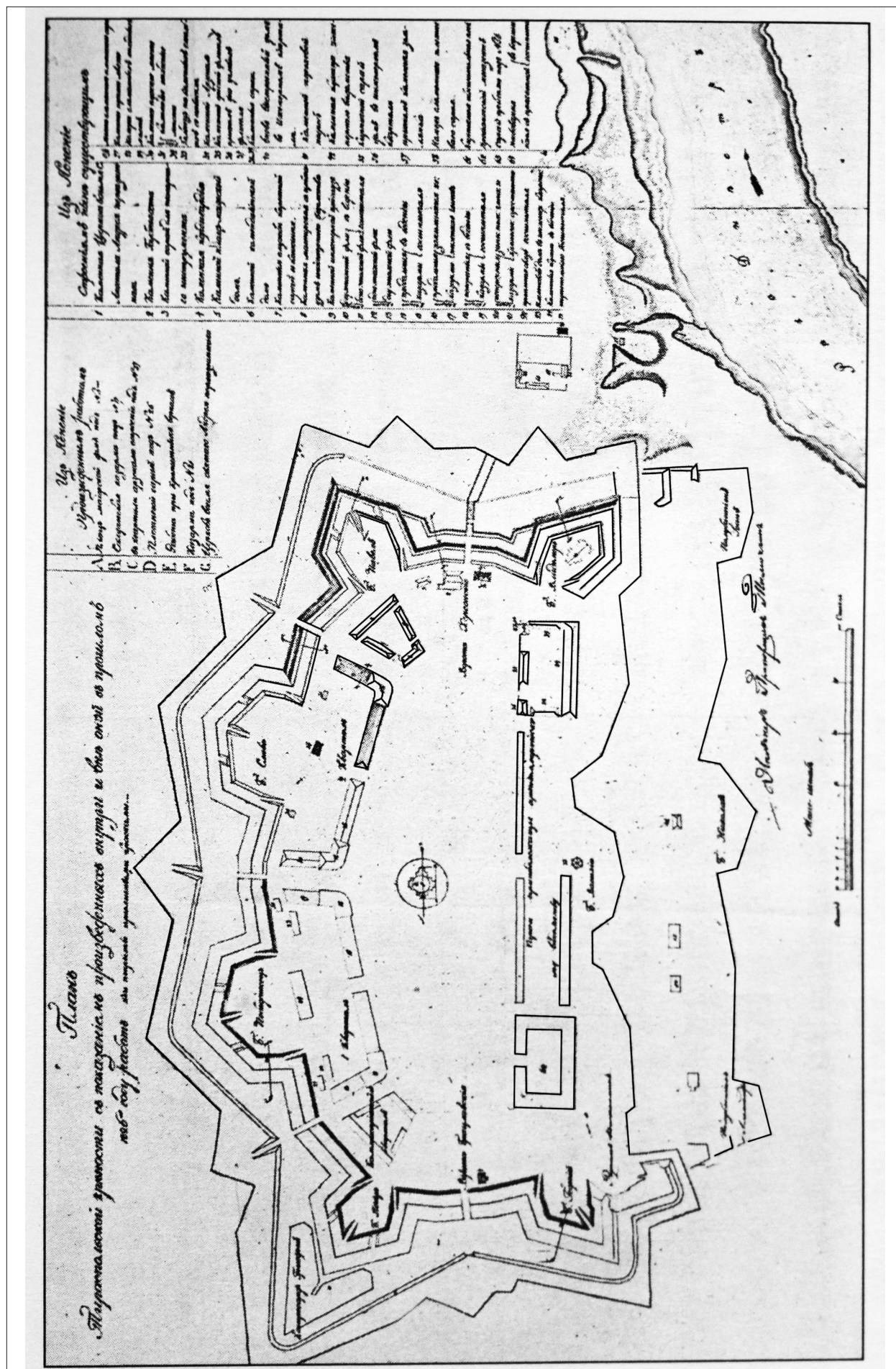

Рис. 164. План фортеці Тирасполь. 1823 р. (§Іарас 2016, р. 190).

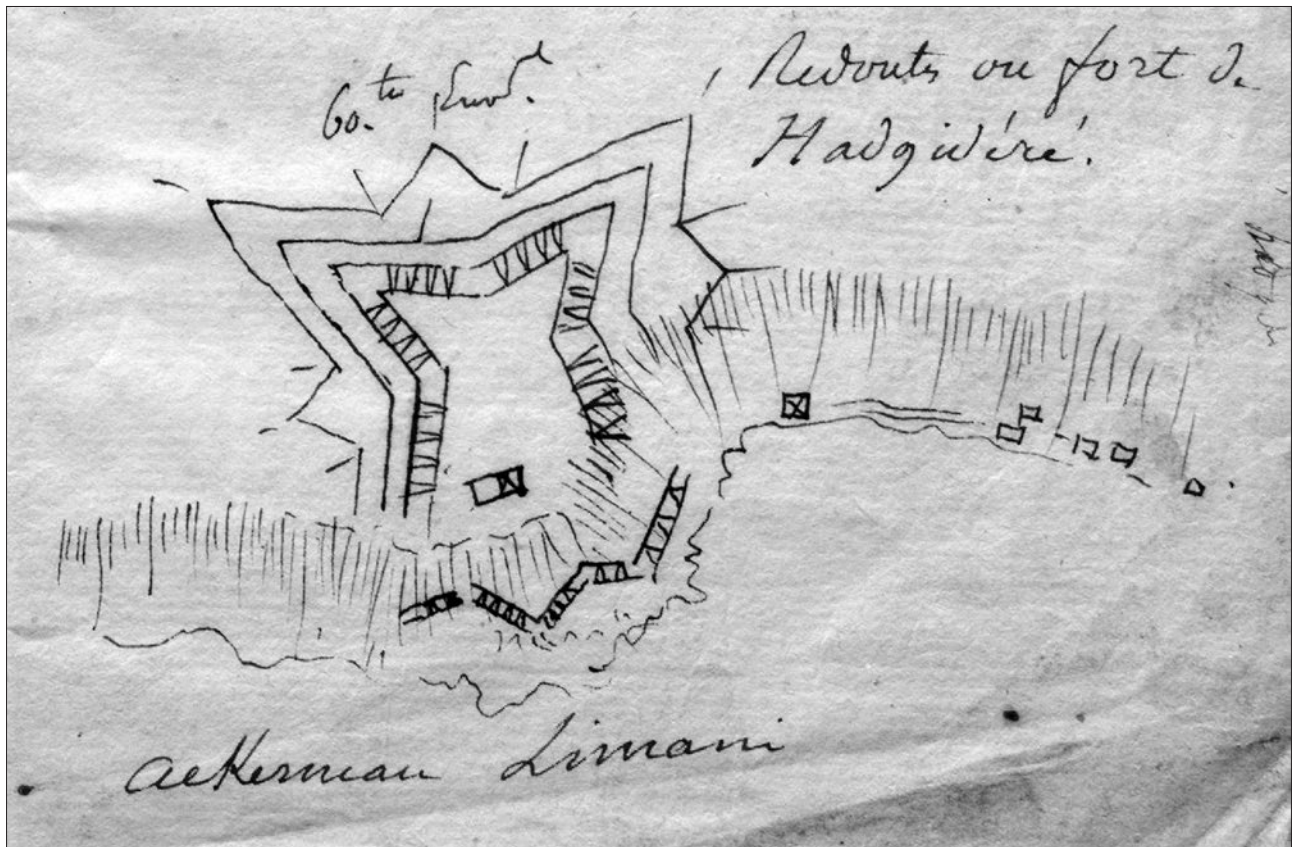

Рис. 165. Фортеця Хаджидере. Схематичний начерк Ф. Кауффера з рапорту 1797 р. (РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228).

За підсумками робіт на початку травня того ж року В. В. Каховський надає свою доповідь (на основі пошукових матеріалів інженерів Шостака та Матіоса) (Тимофеев 1984, с. 150), в якій, зокрема, з явним перебільшенням описано якість питної води в районі Хаджибея та доступність джерел. У чому відчувається якесь упередження. За висловом Ф. Є. Петруня «вчасно пролунав тверезий голос В. В. Каховського», адже «російський уряд завжди підкреслював у своїх розпорядженнях, що керівництво роботами залишається за його представниками у знову приєднаному краї» (Петрунь 1955, с. 148). Тверезість голосу В. В. Каховського стала не причиною, а наслідком вже озвученого на той час «призначення Аджибея Його Імператорською Величністю для проживання службовців» середземноморської флотилії (Глеб-Кошанская 2002, с. 18).

Отримання Російською імперією контролю над гирлом Дніпро-Бузького лиману поставило питання про необхідність перетворення Дніпра на повноцінну транспортну артерію. Ця майже ідеальна магістральна річка мала єдиний, але істотний недолік – пороги.

Основна частина комунікацій в Росії кінця XVIII ст. здійснювалася річками. Тому у вересні-жовтні 1792 р. Ф. де Волан обстежує пороги Бугу і Дніпра в пошуках рішення задачі щодо поліпшен-

ня їх судноплавності (Глеб-Кошанская 2002, с. 14). Дніпро втратило прикордонний статус після 1774 р., перетворившись на внутрішню річку. Не було б на ній порогів, ще невідомо, отримали б Очаків або Херсон у своєму оточенні такого конкурента як Одеса.

Інша річка, Дністер, хоч і була позбавлена порогів, але її навігаційні властивості залишались незадовільними. Вона не забезпечувала надійної комунікації з морем через неглибокий лиман. Крім того, після 1791 р. річка залишається прикордонною. Багато в чому це пояснює неможливість реалізації проекту по влаштуванню найбільшого порту і міста в регіоні саме на берегах Дністровського лиману.

Тому Хаджибей з його глибокою морською гаванню, що не замерзає, та віддаленим від тодішніх кордонів положенням, залишався найбільш перспективним варіантом для утворення найбільшого чорноморського порту. Мабуть, передбачуваний зиск перекирвав недоліки з наявною нестачею ресурсів. Будувати і забезпечувати місто на березі кращої (і єдиної в регіоні) природної морської гавані Північно-Західного Причорномор'я, було занадто дорого як у період античності, так і середньовіччя. До другої половини XVIII ст. до Хаджибея важко було привабити мореплавця або організатора великого міста через надвелику дотаційність проекту.

Рис. 1. Аккерманська фортеця. 1770 р. Фрагмент (НБУВ/СКВ, № 13297).

Рис. 2. Аккерман. Топографічна карта. Ф. Кауффер. 27 червня 1793 р. (РГВИА. Ф. 846/ВУА. Оп. 16. Т. 3. Д. 21608).

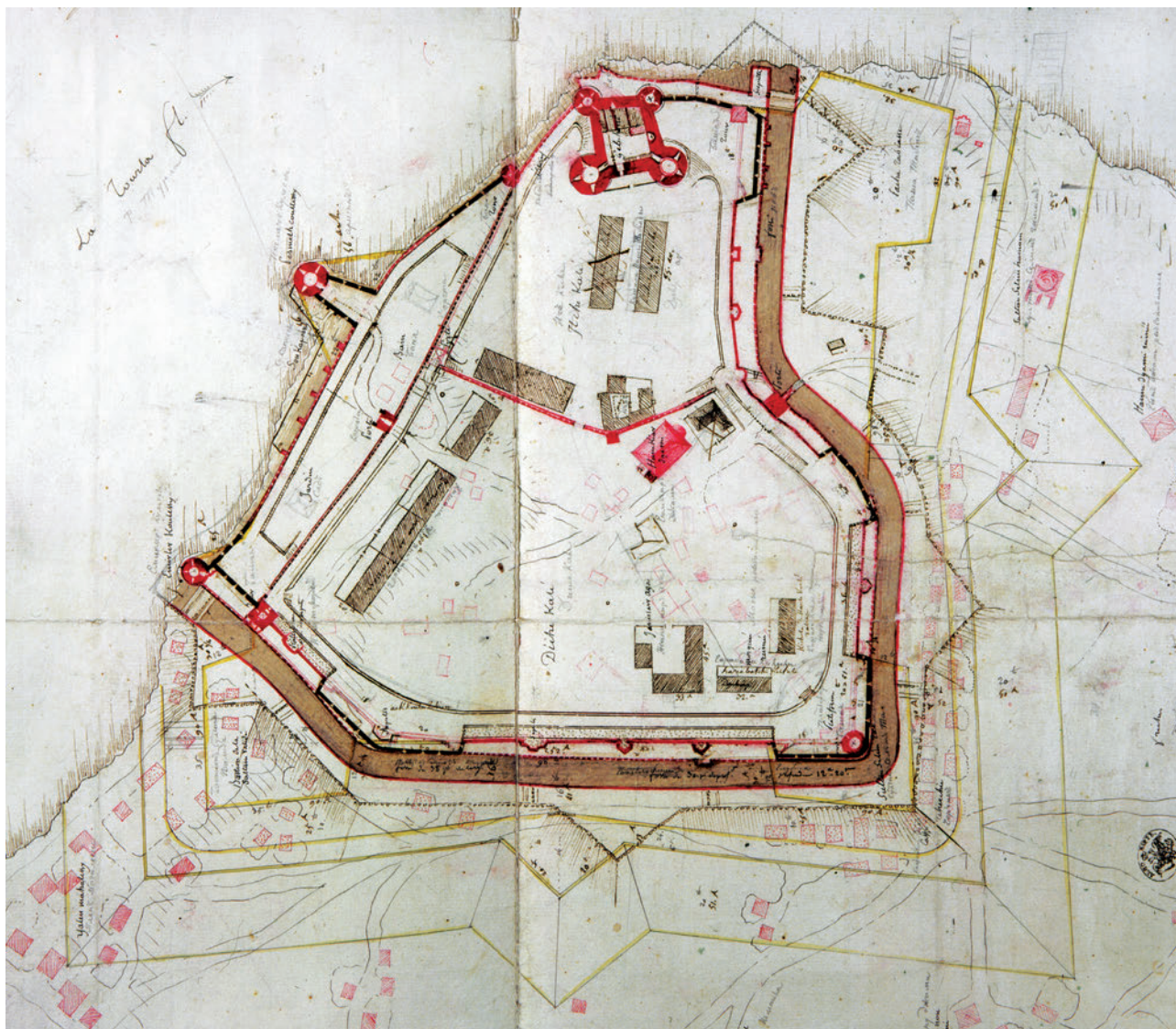
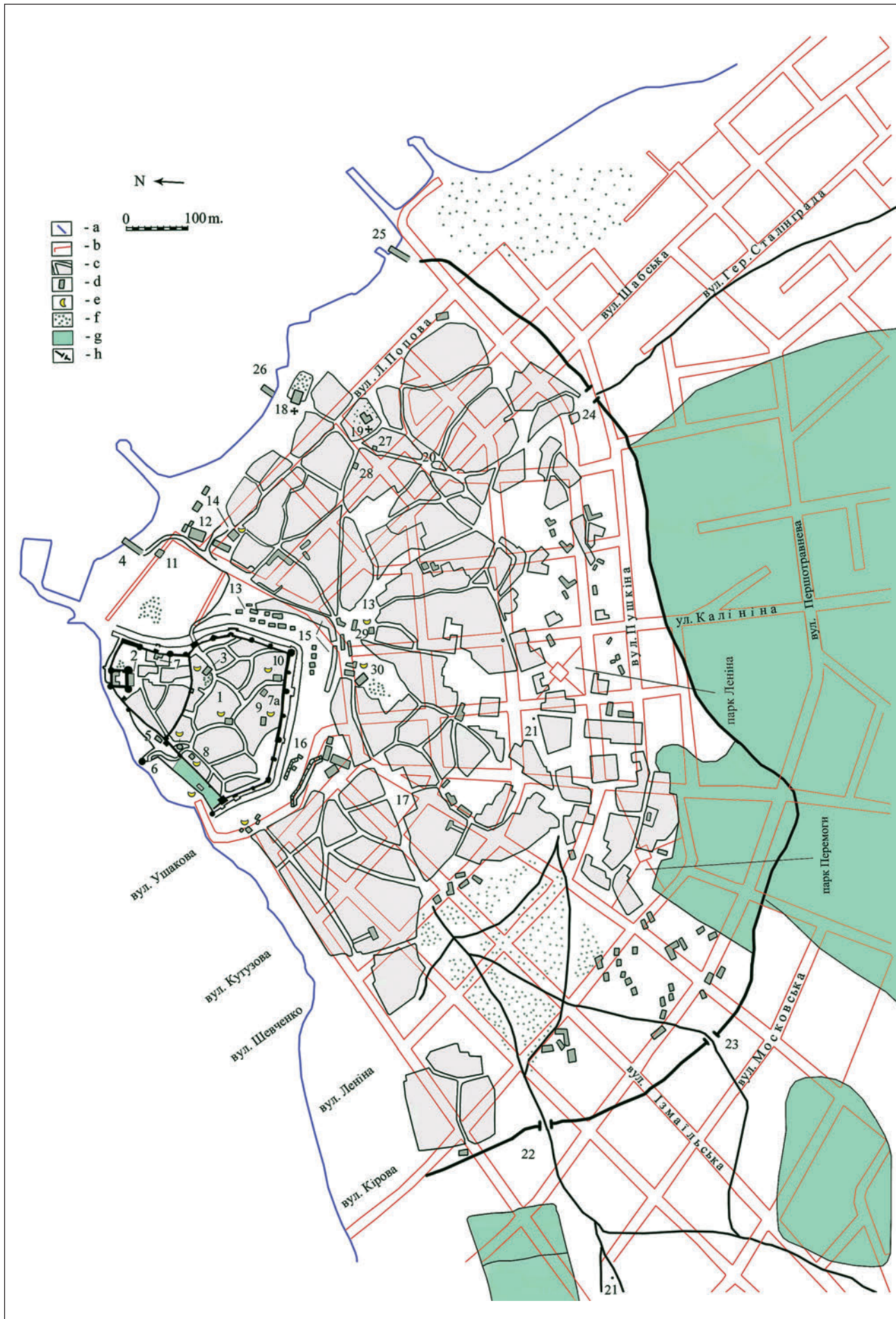

Рис. 3. Ситуаційний план Аккермана. Ф. Кауффер. 1793 р. (РГВИА. Ф. 846/ВУА. Оп. 16. Д. 21609. Л. 1).

◀ Рис. 4. Історична топографія фортеці та міста Аккерман у 1770-1793 рр. з накладенням на сучасну карту міста (Красножон 2016с, с. 65).

Умовні позначки: 1 – фортеця; 2 – будинок паші; 3 – Султанська мечеть; 4 – Стамбульська пристань; 5 – хамам; 6 – Водяна брама; 7 – будинок яничарський; 7а – будинок яничар-агі; 8 – мечеть Нахши Джамі; 9 – залишки мечеті; 10 – мечеть Шаріф; 11 – митниця; 12 – хамам султан Селім; 13 – ринок; 14 – Хан джамі; 15 – гласіс; 16 – руська пролом-батарея 1770 р.; 17 – «місцеві крамниці»; 18 – грецька церква; 19 – вірменська церква; 20 – «місцеві крамниці (вірменський базар)»; 21 – колодязь; 22 – дорога до Бендер; 23 – дорога до Татарбунар; 24 – дорога до селища Катарджа; 25 – пристань Джебі-оглу; 26 – Очаківська пристань; 27 – будівля суду; 28 – адміністративна будівля; 29 – мечеть Алі-паша; 30 – Свинцева мечеть; а – сучасна берегова лінія; б – сучасна квартальна сітка міста; с – середньовічна квартальна забудова; d – будинки чи садиби; е – мечеті; f – цвинтарі; g – сади; h – зовнішня оборона лінія міста (та міські брами).

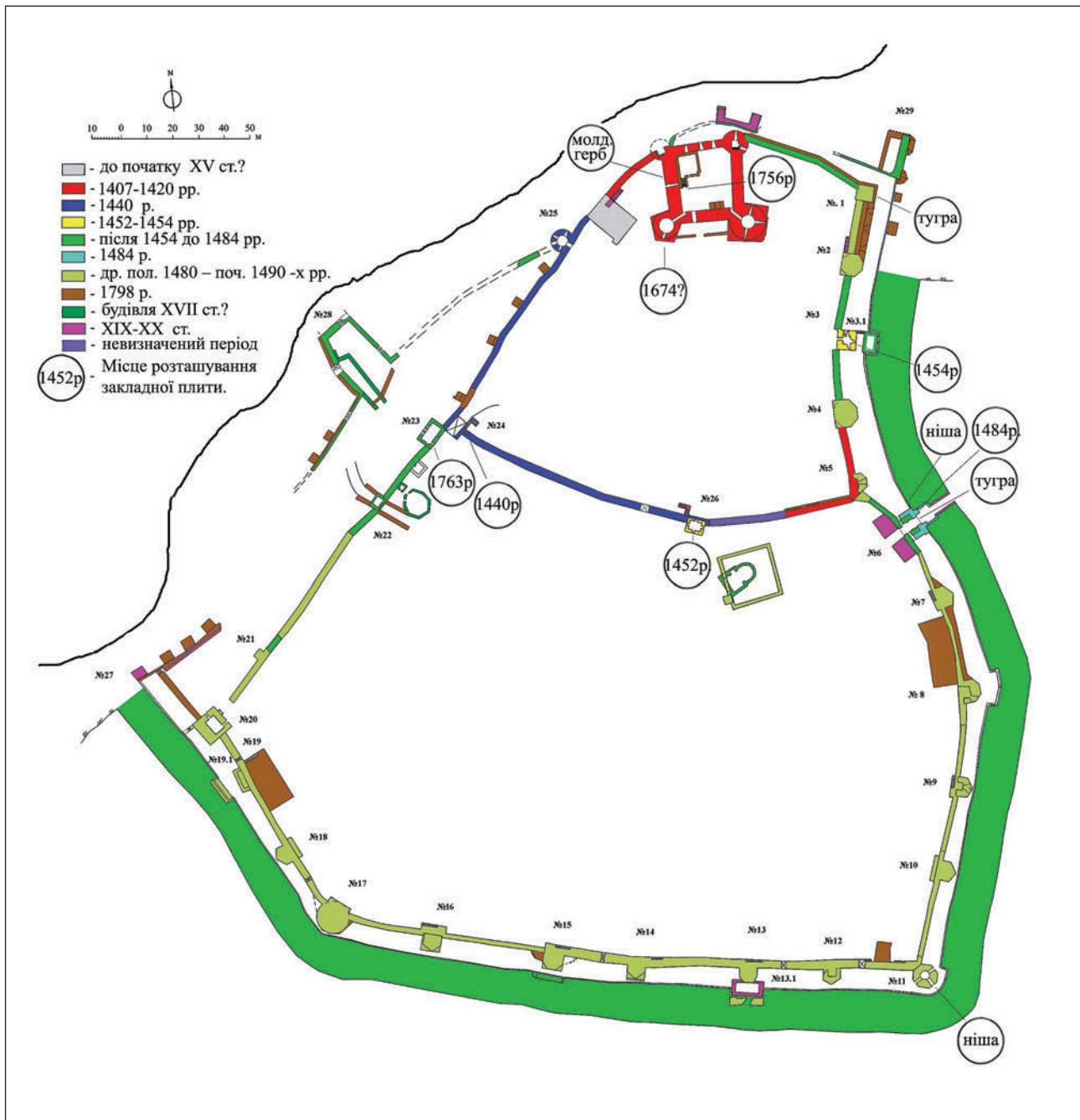

Рис. 5. Фортеця Білгород (Аkkerман). Картограма будівельних періодів (Красножон 2012с, рис. 351).

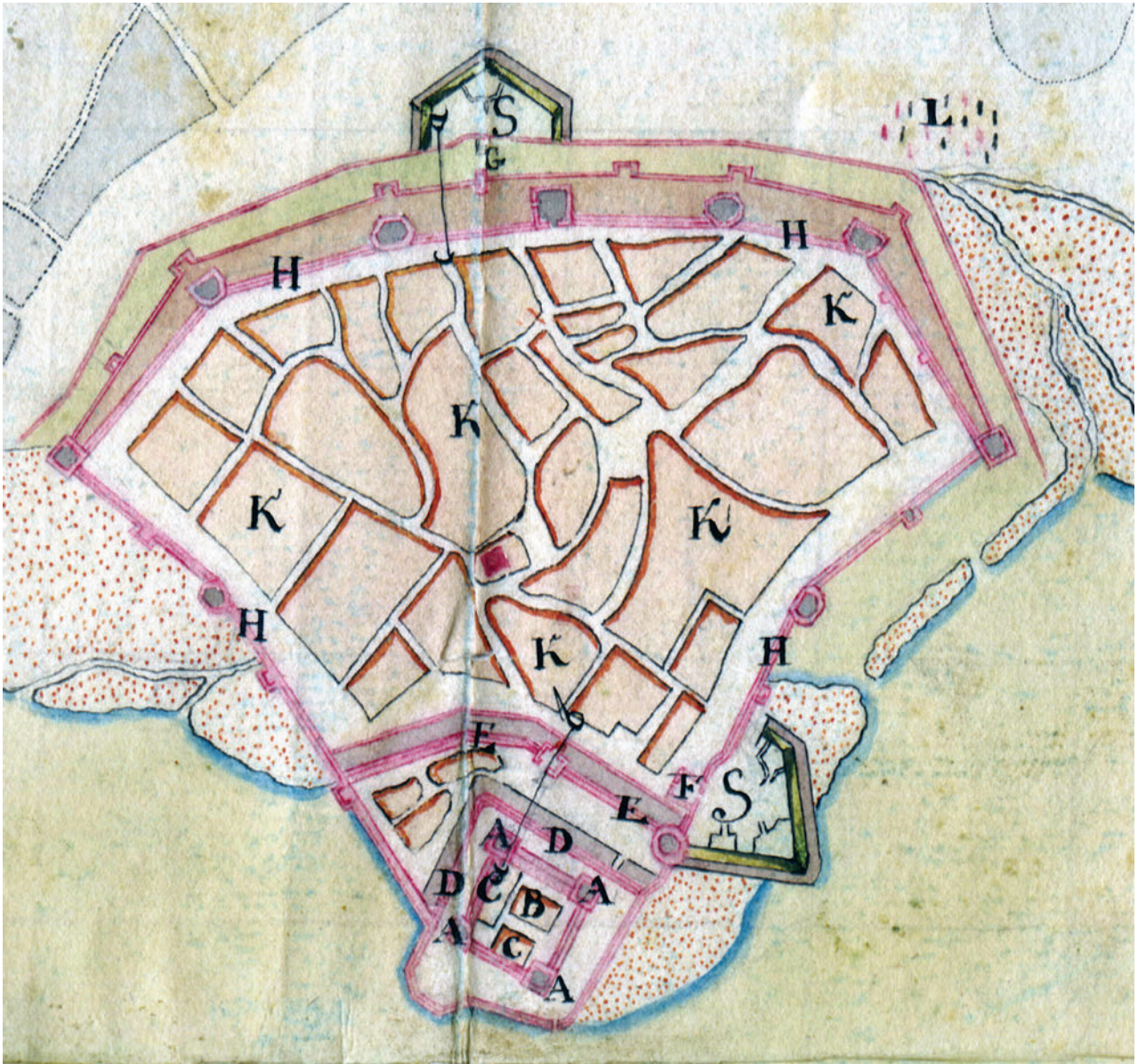

Рис. 6. Фортиця Кілія. 18 серпня 1770 р. Фрагмент (НБУВ/СКВ. № 1794).

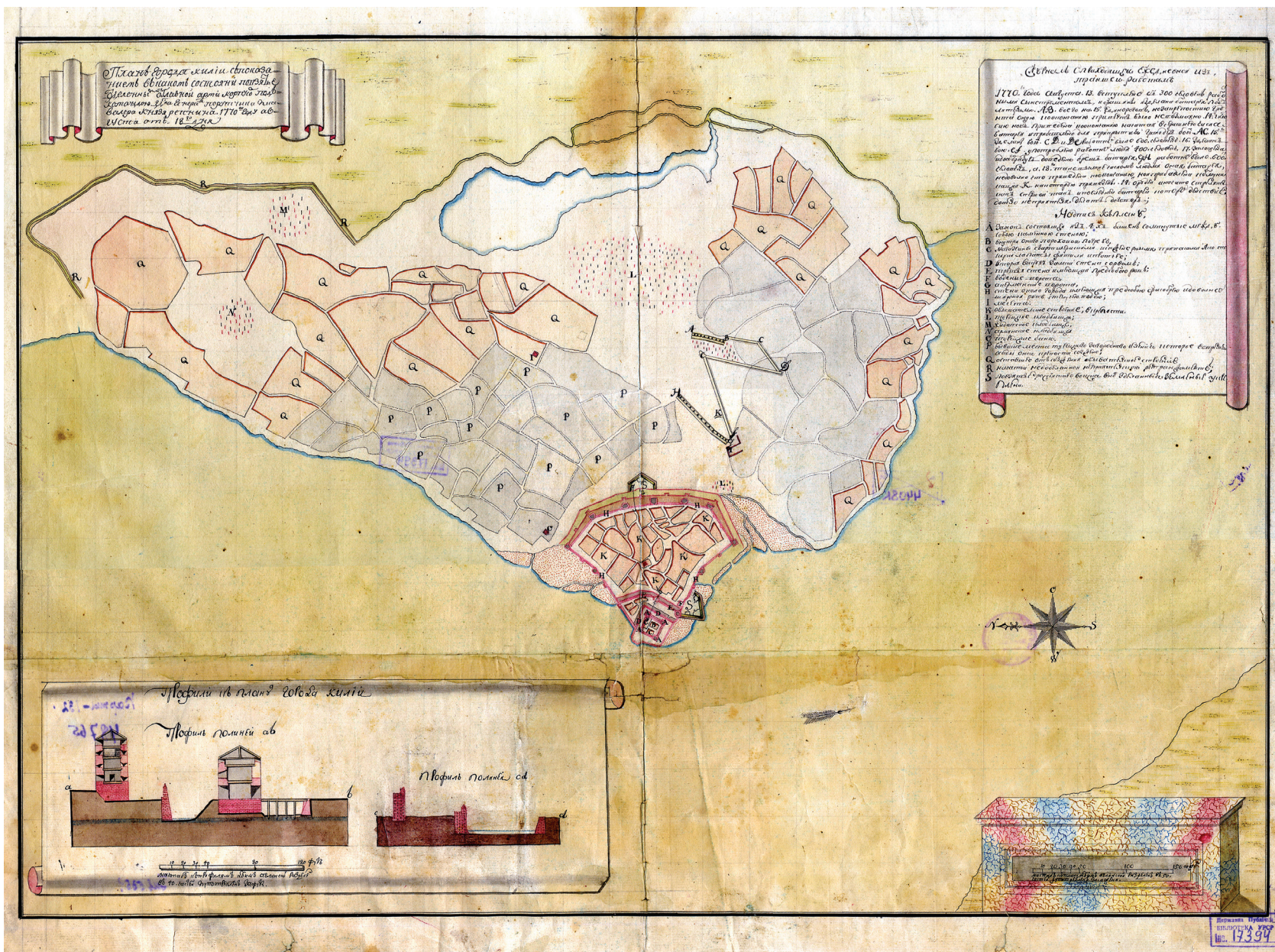

Рис. 7. План міста Кіля. 18 серпня 1770 р. (НБУВ/СКВ. № 1794).

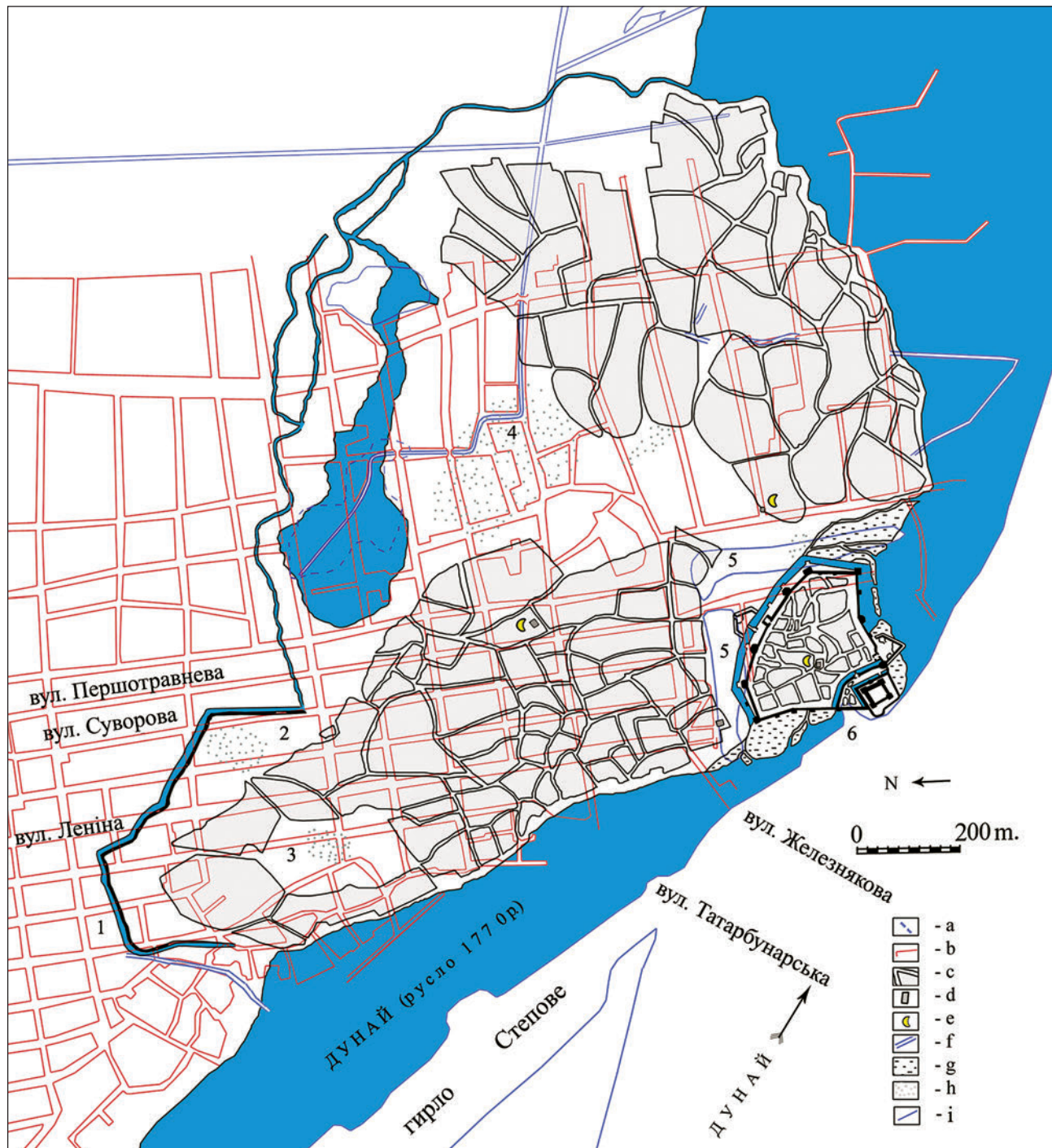

Рис. 8. Історична топографія Кілії у 1770 р.

Умовні позначки: а – межа висохлого озера; б – квартальна сітка сучасного міста; с – квартальна сітка старовинного міста; d – старовинні споруди; е – мечеті; f – сучасні ерики; g – піщані наноси; h – кладовища; i – сучасна берегова лінія. 1 – недобудована зовнішня лінія укріплень 1768-1770 рр.; 2 – єврейський цвинтар; 3 – вірменський цвинтар; 4 – турецьке кладовище; 5 – сучасні кордони рову фортеці 1797 р.; 6 – фортеця XV ст.

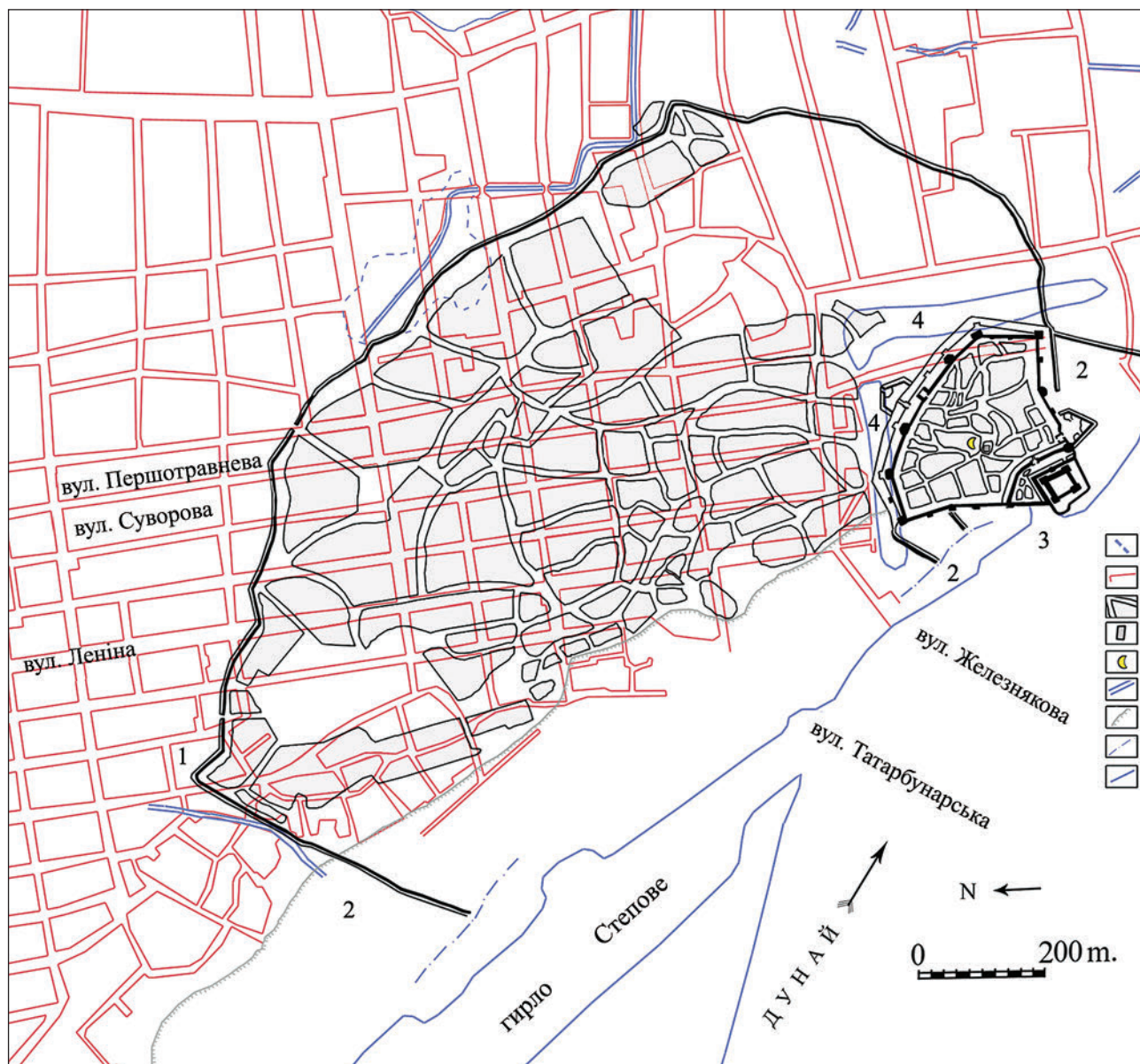

Рис. 9. Історична топографія Кілії. 1790 р.

Умовні позначки: а – межа висохлого озера; б – квартальна сітка сучасного міста; с – квартальна сітка старовинного міста; d – старовинні споруди; е – мечеті; f – сучасні ерики; g – кліф берегового плато; h – берегова лінія 1790 р.; i – сучасна берегова лінія. 1 – зовнішня лінія укріплень 1780-х рр.; 2 – берегові вали, збудовані турками напередодні другої русько-турецької війни; 3 – фортеця XV ст.; 4 – сучасні кордони рову фортеці 1794-96 рр.

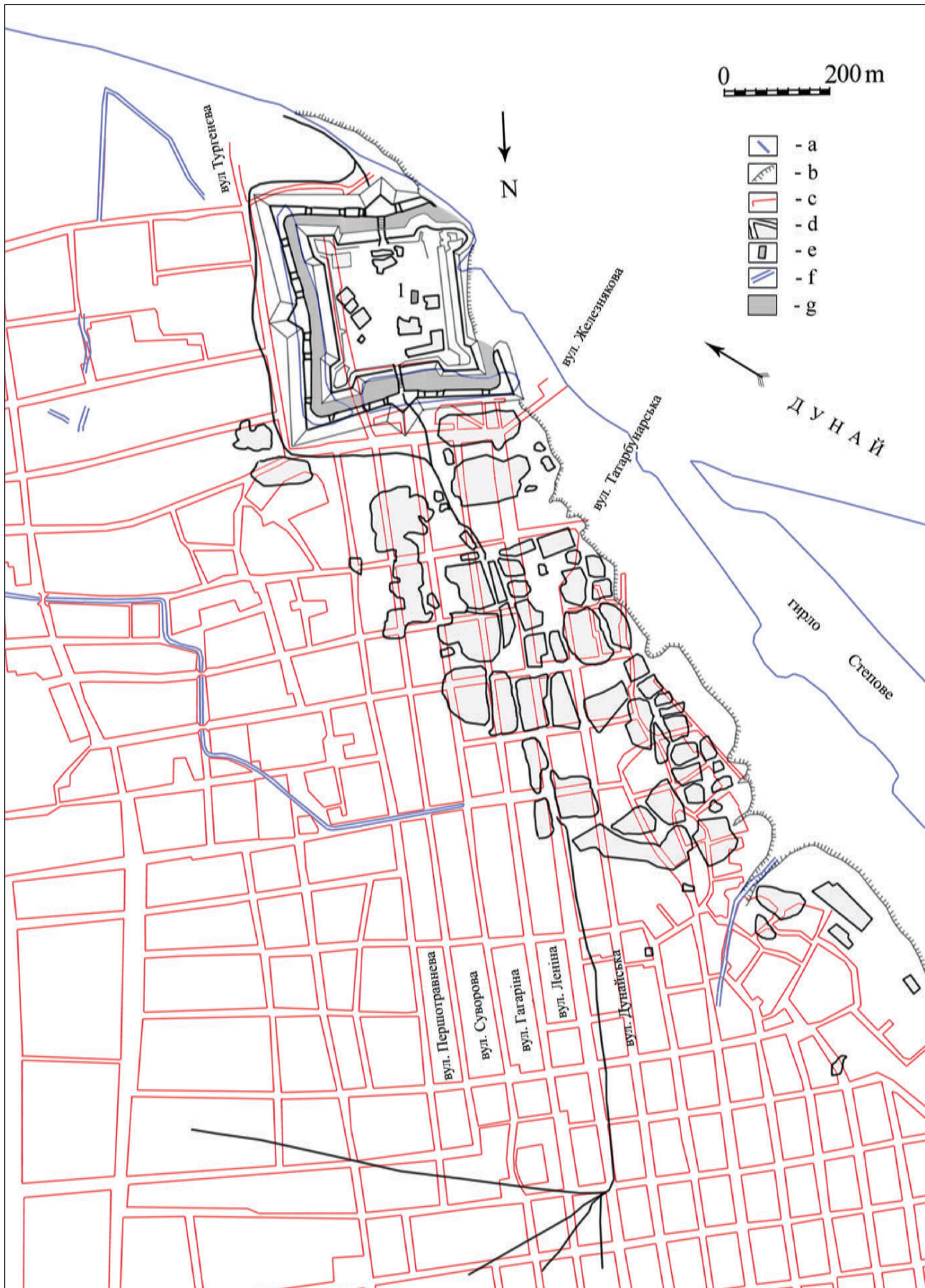

Рис. 10. Історична топографія Кілії. 1797 р.

Умовні позначки: а – сучасна берегова лінія; б – корінний берег; с – квартальна сітка сучасного міста; д – квартальна сітка старовинного міста; е – старовинні споруди; ф – сучасні ерики; г – фортечний рів; 1 – мечеть султана Баязида Велі.

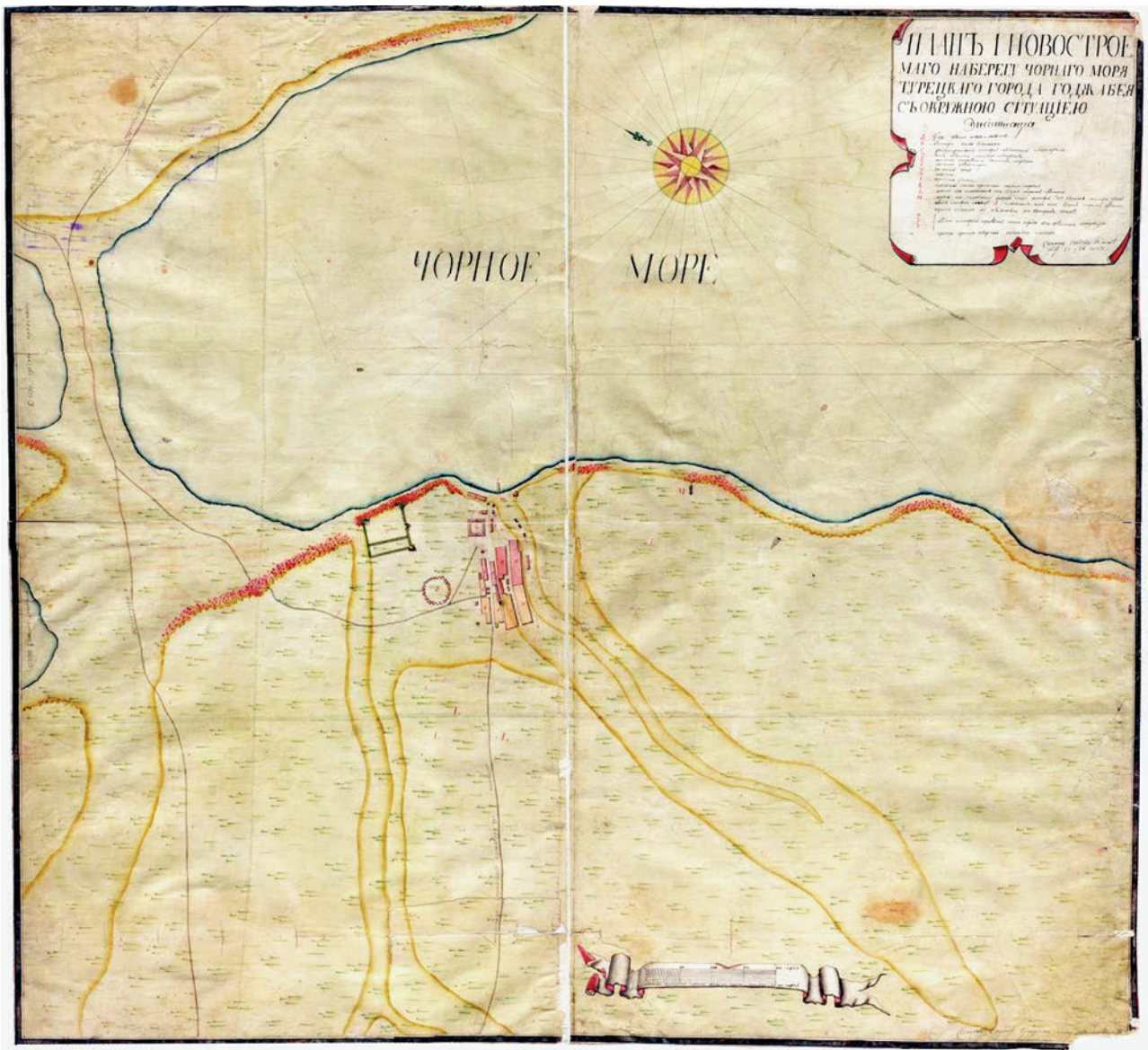

Рис. 11. Хаджибей. План міста та заливу. І. І. Ісленьєв. 26 травня 1766 р. (Сапожников 2017d, с. 172-176). Експлікація: «А – гора вище всіх місць; В – батарея, яка знову зроблена; С – ретраншемент старий, приєднаний до батарей; Д – будинок нинішнього командира над містом; Е – магазини за приміткою з військовими снарядами; F – казенна хлібопекарня; G – гостинний двір ; Н – мечеть; і – пристань корабельна; К – невідомо з якими припасами казенна будова; L – місце, де кажуть, що будуть будувати фортецю; М – маяк для запалювання у час нічний латерн для кораблів, що йдуть по морю і поблизу якого на горі, про що кажуть інші, будуть будувати фортецю. Інші будівлі відображені на другому плані. а, b, c, d, e – місця біля міста з яких помічав всю зовнішню ситуацію. Красною краскою по берегам відзначені каміння. Складений 1766 року в місяць травень 25-26 числа».

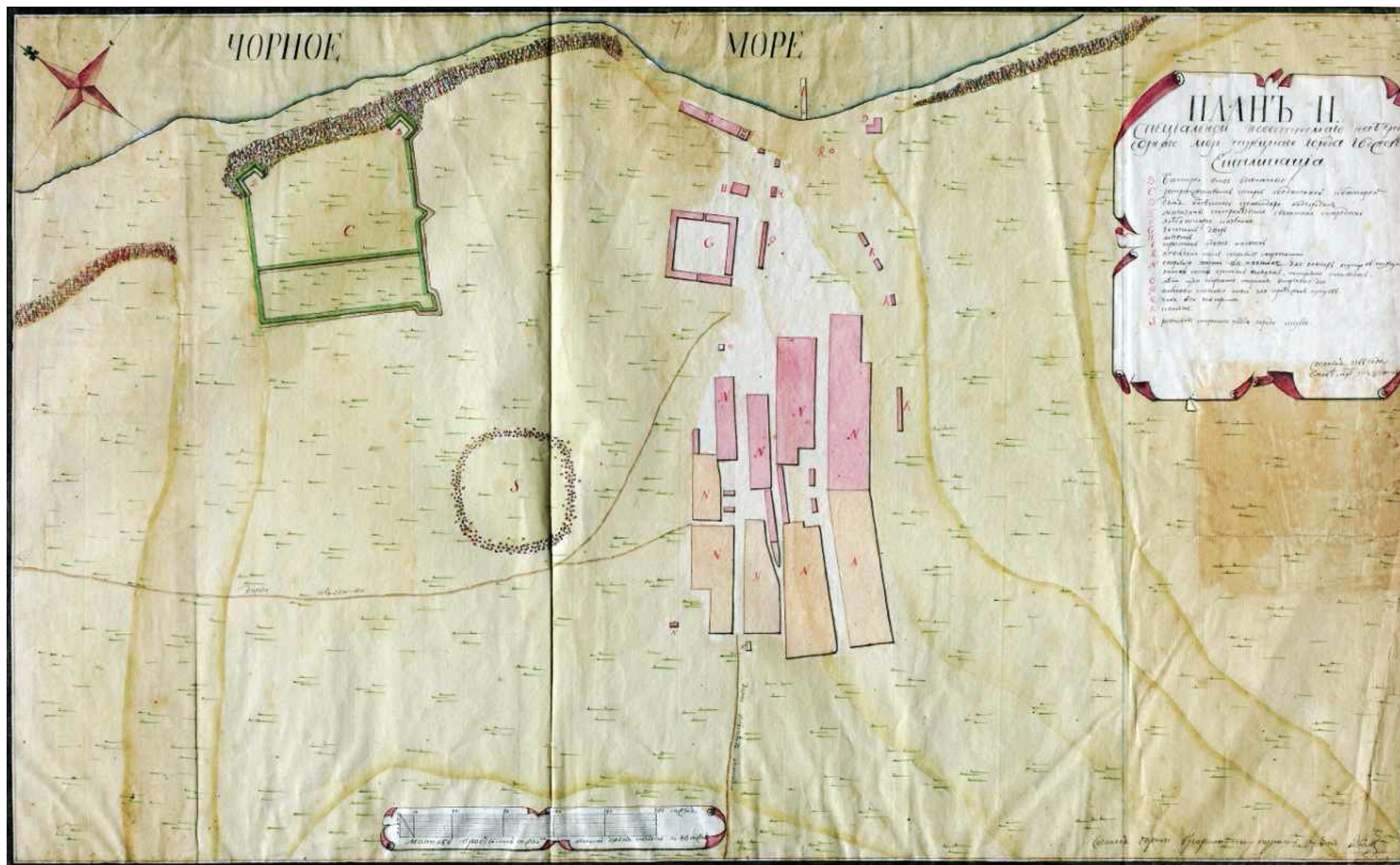

Рис. 12. Хаджибей. План міста. І. Ісленьєв. 26 травня 1766 р. (Сапожников 2017d, с. 172-176).

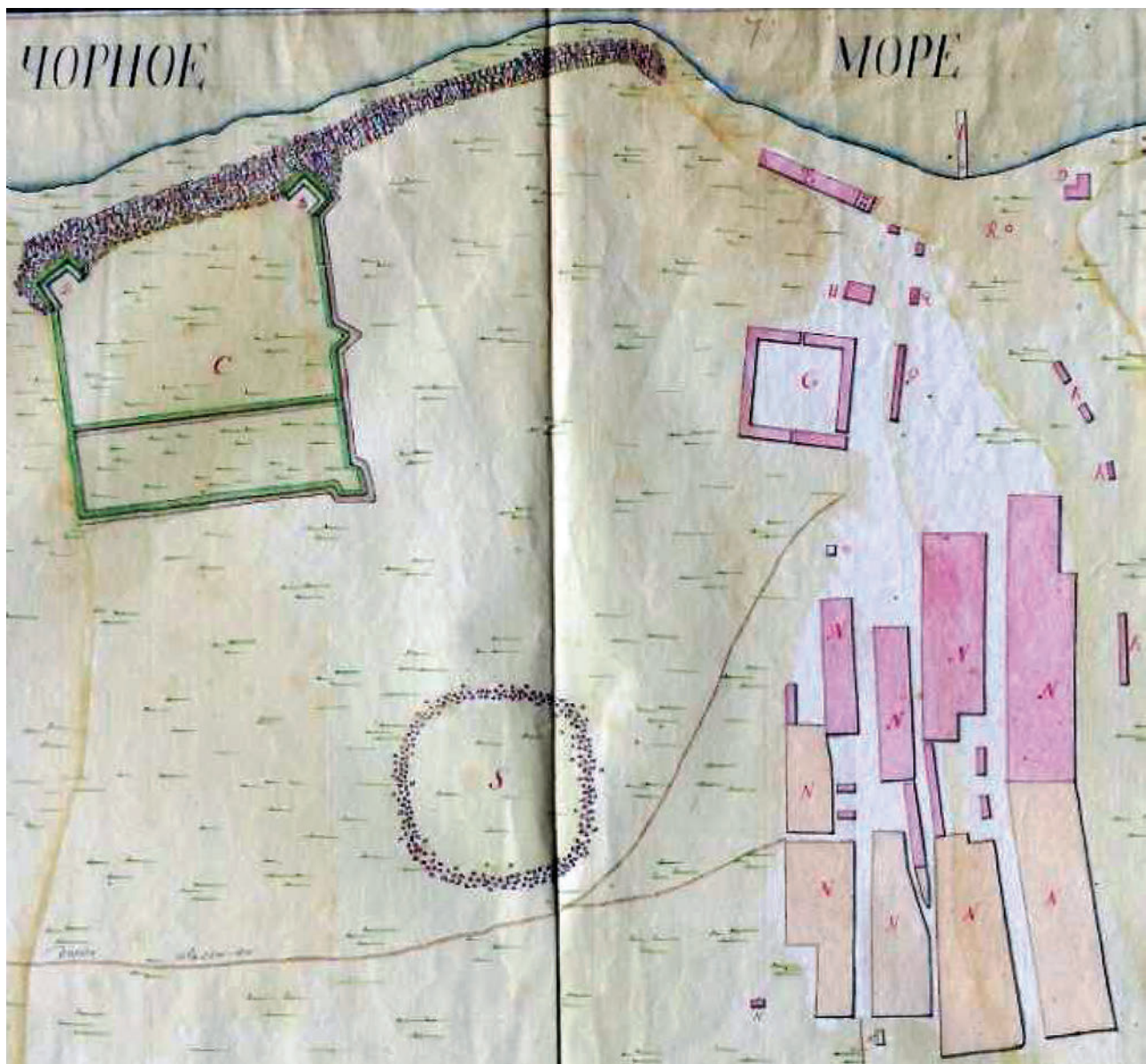

Рис. 13. Хаджибей. План міста. І. Ісленьєв. 26 травня 1766 р. Фрагмент. Експлікація: «В – батареї що знову зроблені; З – рентраншемент старий приєднаний до батарей; D – будинок нинішнього командира над містом; Е – магазини за приміткою з військовими снарядами; F – хлібопекарня казенна; G – гостинний двір; Н – мечеть; І – пристань корабельна на палях; К – невідомо яка будова з припасами; N – будова майже вся казенна для яничар і купців турецьких і малої частини християн волохів, що збудована на виїздах; О – місце де збираються старшини в торгові дні; Р – особливо казенні лавки для приїжджих купців; Q – будинок аги яничар; R – колодязь; S – руїни старовинного замку міста Кочубея».

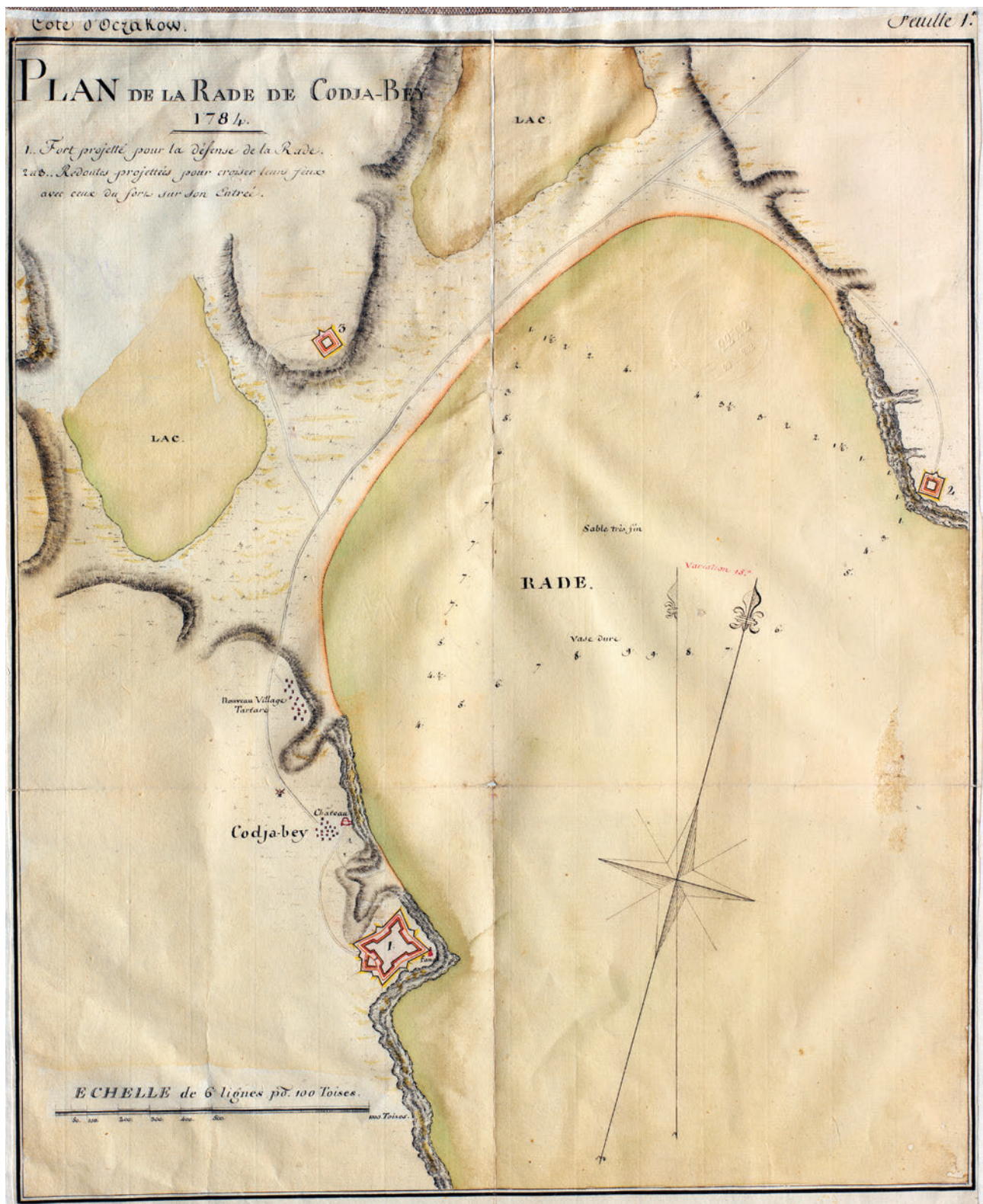

Рис. 14. План рейду Коджа-бея. 1784 р. А-Ж. де Лафитт-Клаве (РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 23560).

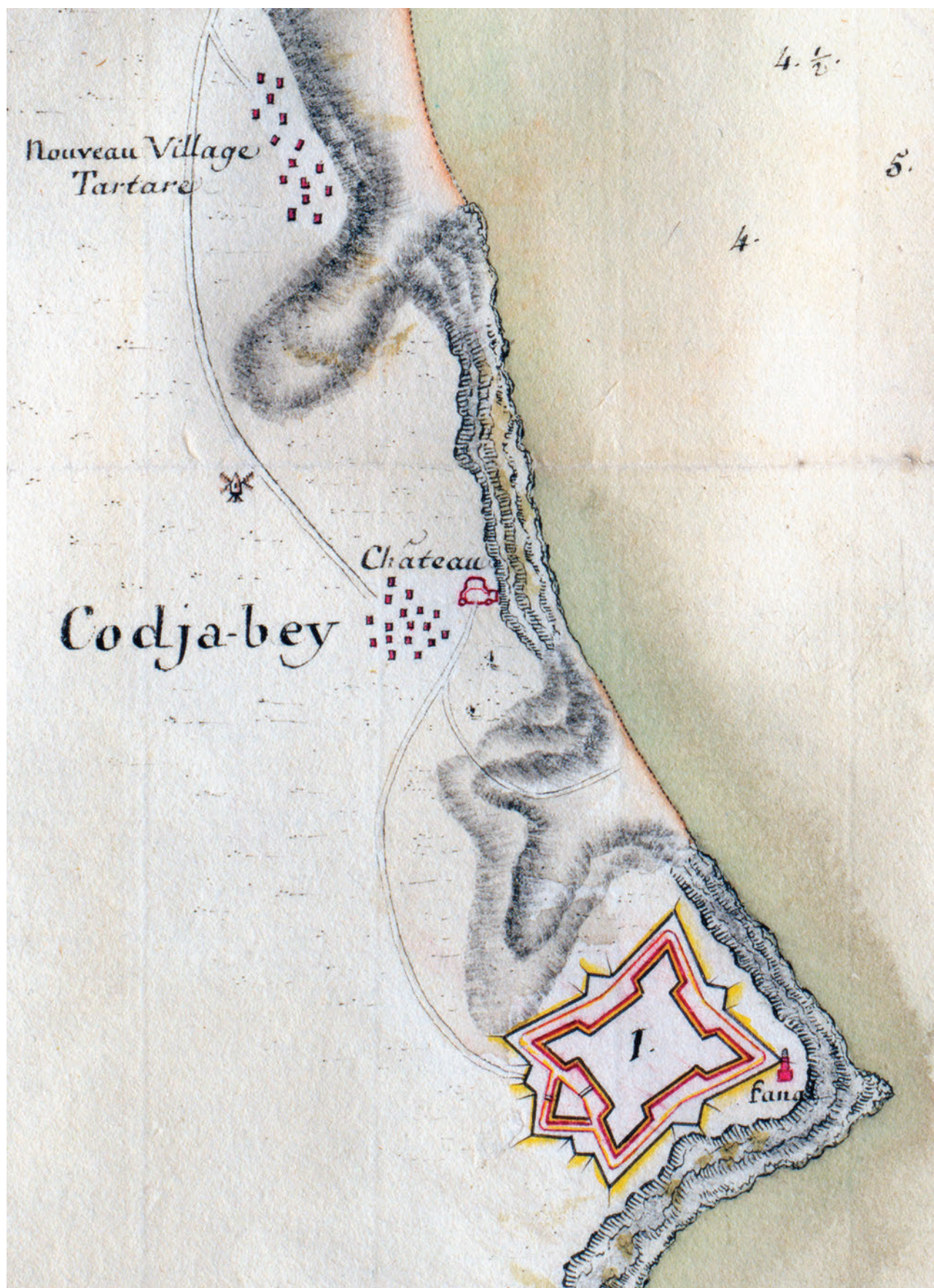

Рис. 15. План рейду Коджа-бея. 1784 р. А-Ж. де Лафитт-Клаве. Фрагмент.

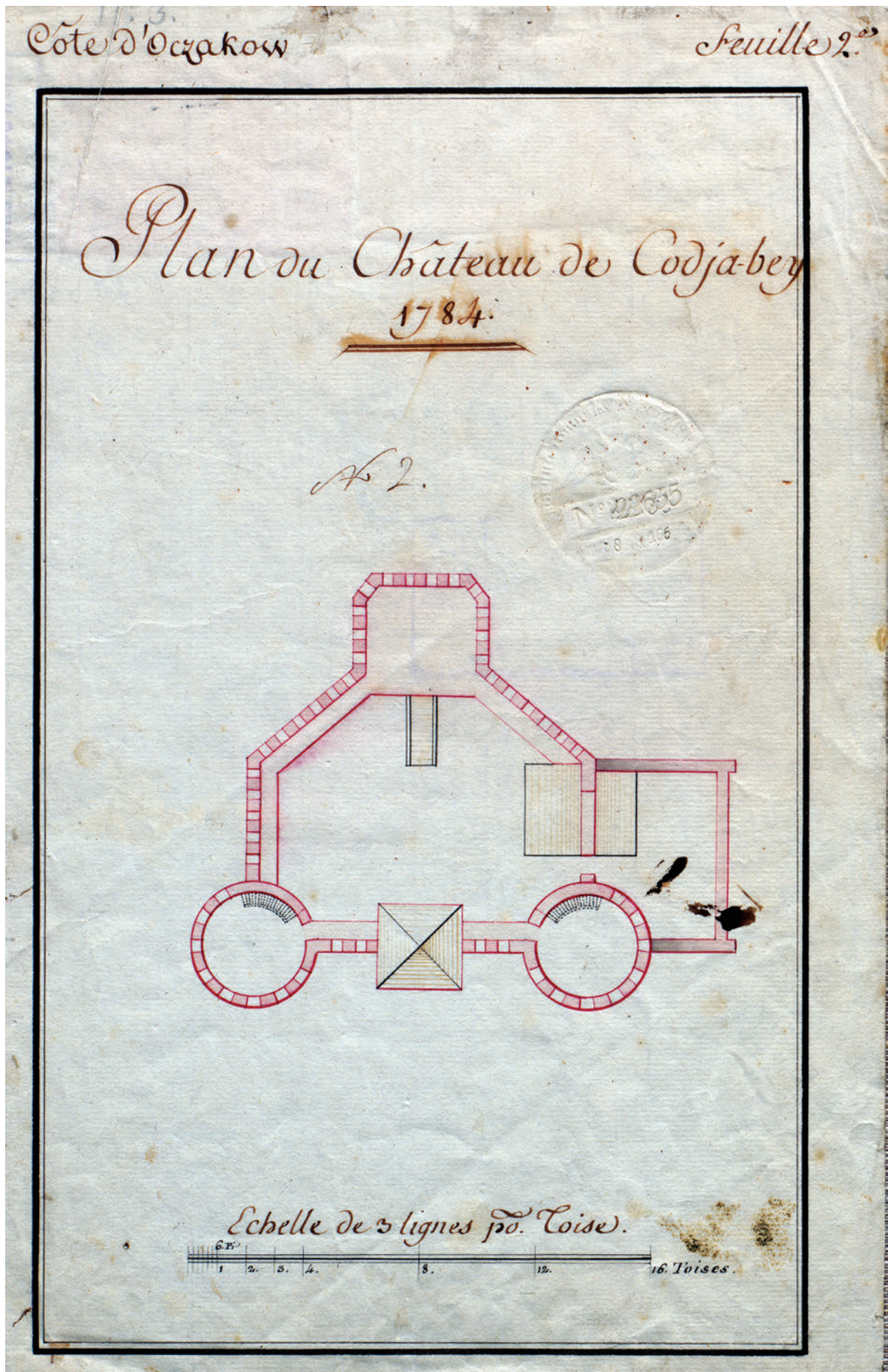

Рис. 16. План фортеці Коджа-бей. 1784 р. А-Ж. де Лафітт-Клаве (РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 22273).

Рис. 17. План атаки Хаджибейського замка. 1789 р. (РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 2546). Експлікація: «А – балка, де спускалися на Пересип; D – Крива балка, де стояли табором; E – батарея з 10 польових [...] гармат; F – балка, де стояла в ніч одна колона під горою, друга на горі; g – шлях першої колони. Н – шлях другої колони; J – розламані хати; K – замок Аджибейський; L – шість гармат [...] корпусу; M – 10 польових та 4 облогових гармати; N – хан; O – чотири гармати; P – ліхтар; Q – ворожий флот; R – постріли з наших батарей; і – постріли ворожі».

Рис. 18. План атаки Хаджибейського замка. 1789 р. Фасад и креслення замку. Фрагмент.

Рис. 19. План атаки Хаджибейського замка. 1789 р. Фрагмент.

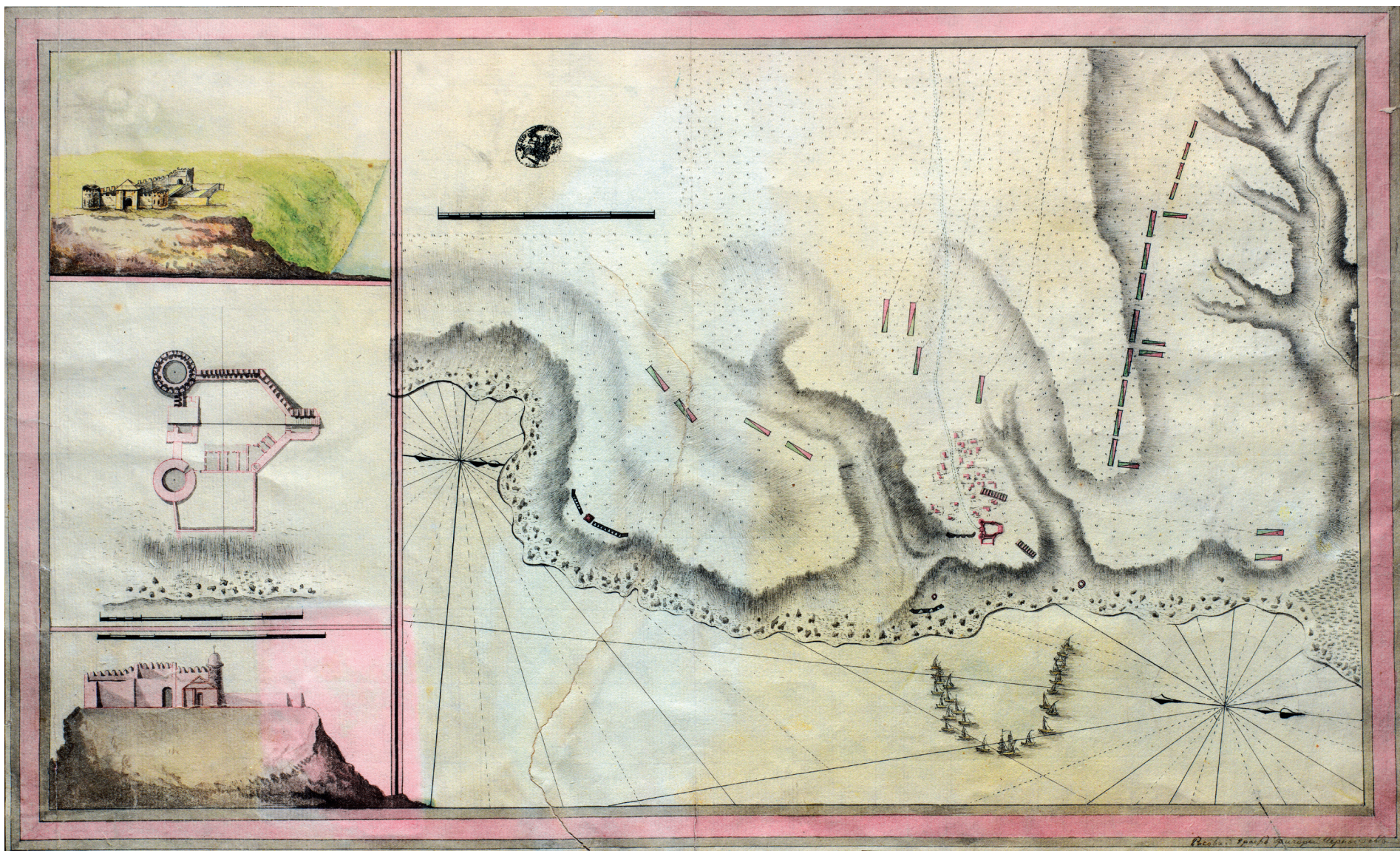

Рис. 20. «Ситуаційний план, профіль і вигляд Аджібея, складений паном де Рібасом за розпорядженням генерала Гудовича» (РГВИА. Ф. 846. Оп.16. Д. 2544).

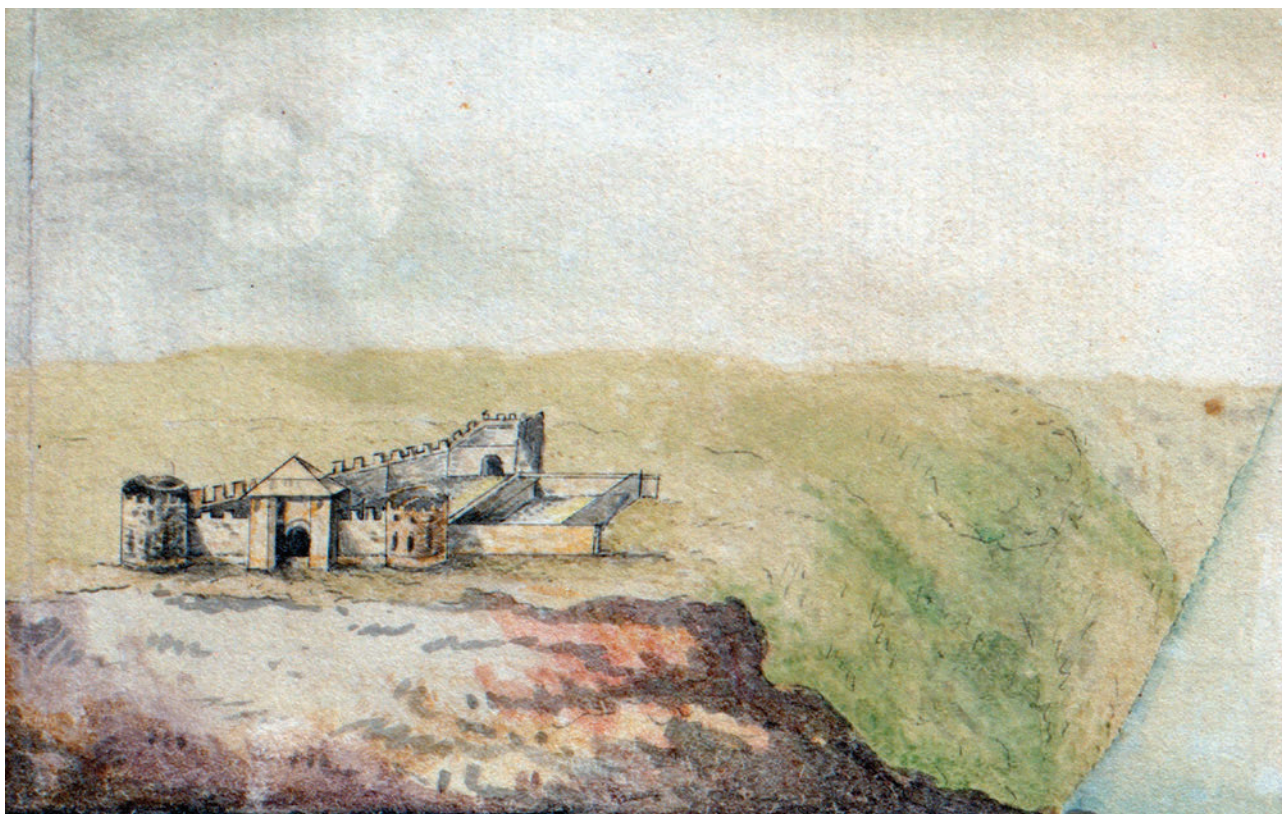

Рис. 21. Хаджибей. Вигляд замку з південного сходу. Фрагмент плану Г. Чернишова. 1789 р.

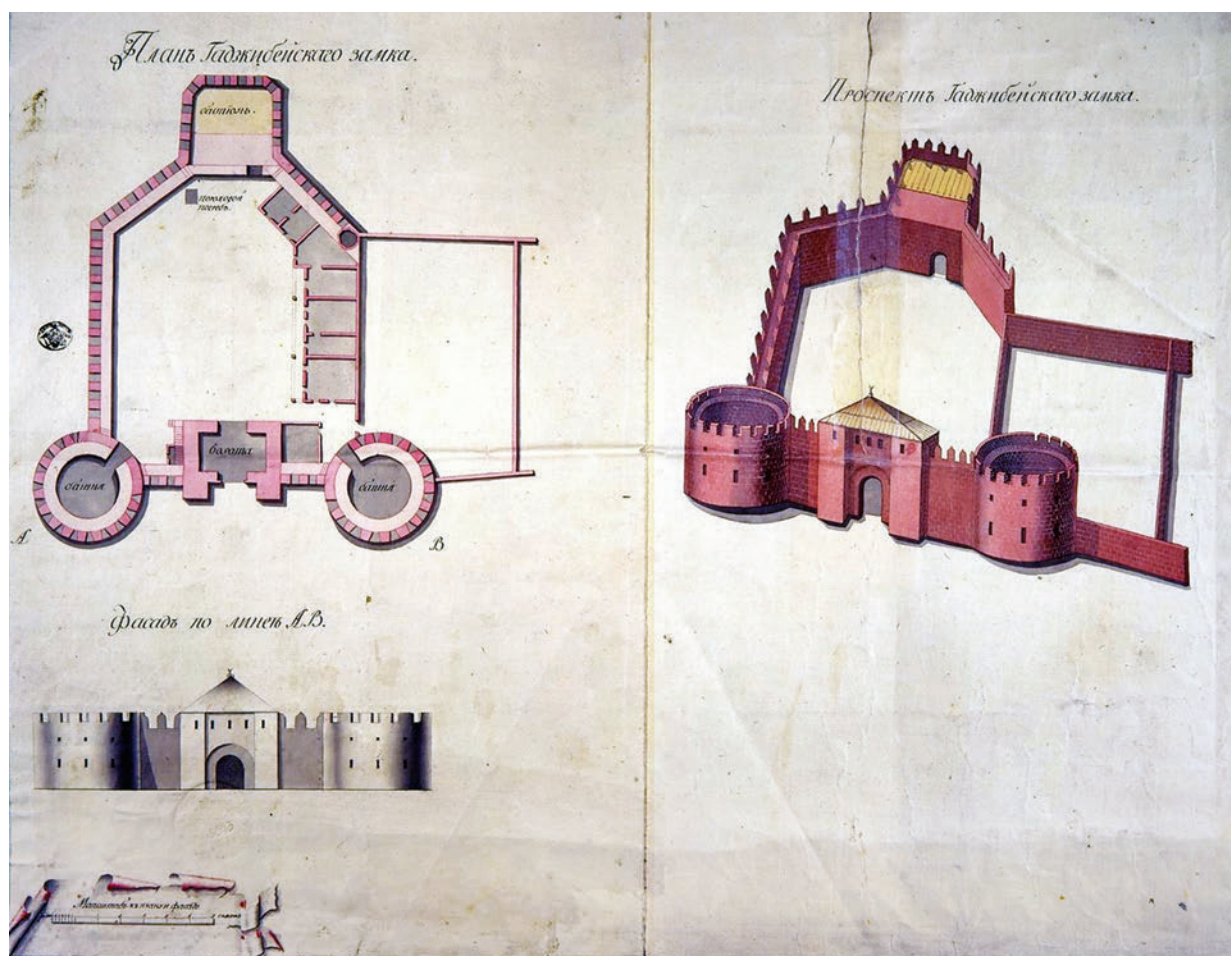

Рис. 22. План, фасад і перспектив Хаджибейського замку. 1789 р. (РГВИА. Ф. 418. Оп. 1. Д. 626. Л. 1).

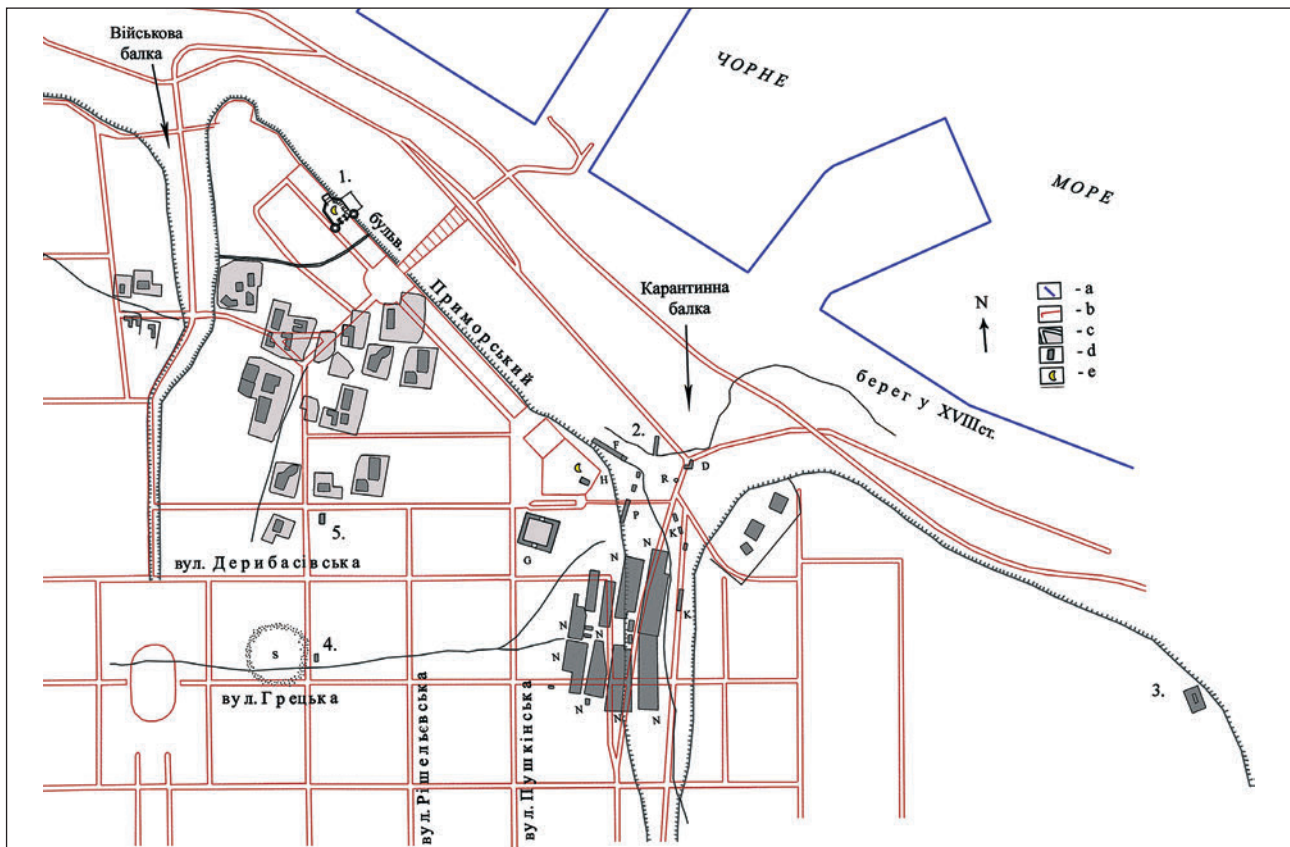

Рис. 23. Історична топографія Хаджибеу у 1766-1789 рр. на сучасному плані Одеси. Умовні позначки: а – сучасна берегова лінія; б – сучасна квартальна сітка міста; с – стародавні квартали; d – споруди Хаджибея; е – мечеті; 1 – замок; 2 – пристань; 3 – маяк; 4 – кав'ярня Аспорідіса; 5 – будинок паші. Внутрішні літерні позначки – за планом І. І. Іслєньєва.

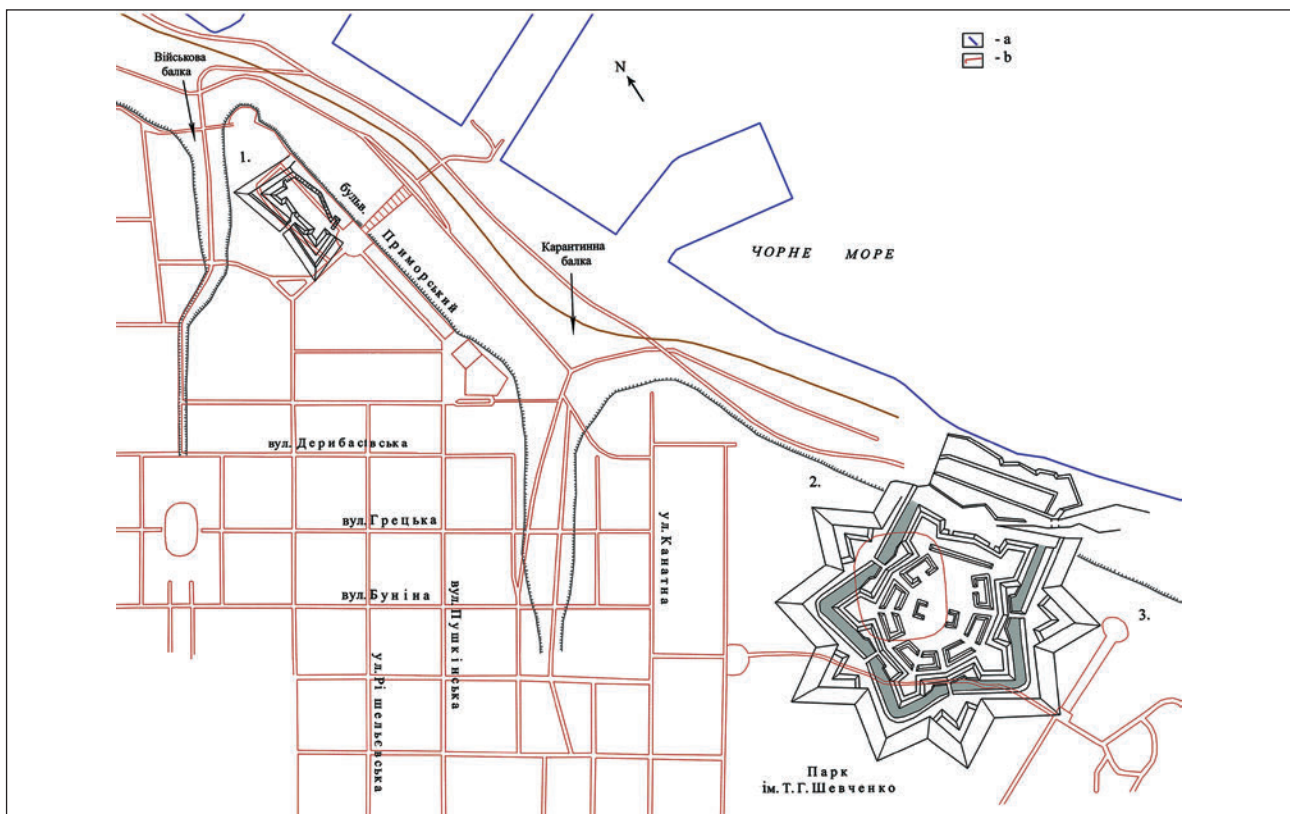

Рис. 24. Військова забудова Хаджибеу у 1793-1800 рр. на сучасному плані Одеси. Умовні позначки: а – сучасна берегова лінія; б – сучасна квартальна забудова; 1 – Мала російська земляна фортеця; 2 – Велика російська земляна фортеця; 3 – місце пам'ятника Невідомому матросу.

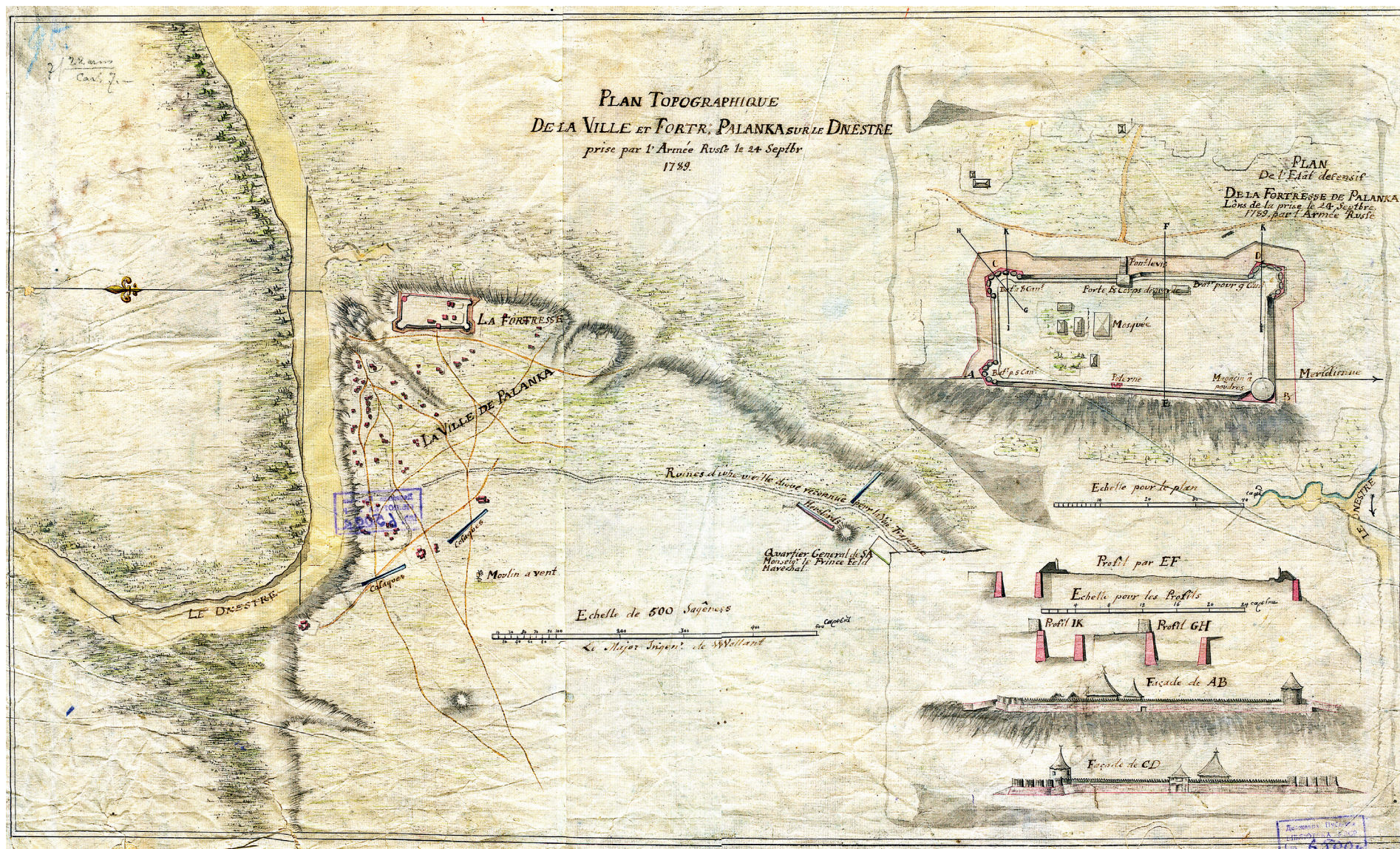

Рис. 25. «Топографічний план фортеці Паланка на Дністрі. Вересень 1789 р.» (НБУВ/СКВ. – № 6500).

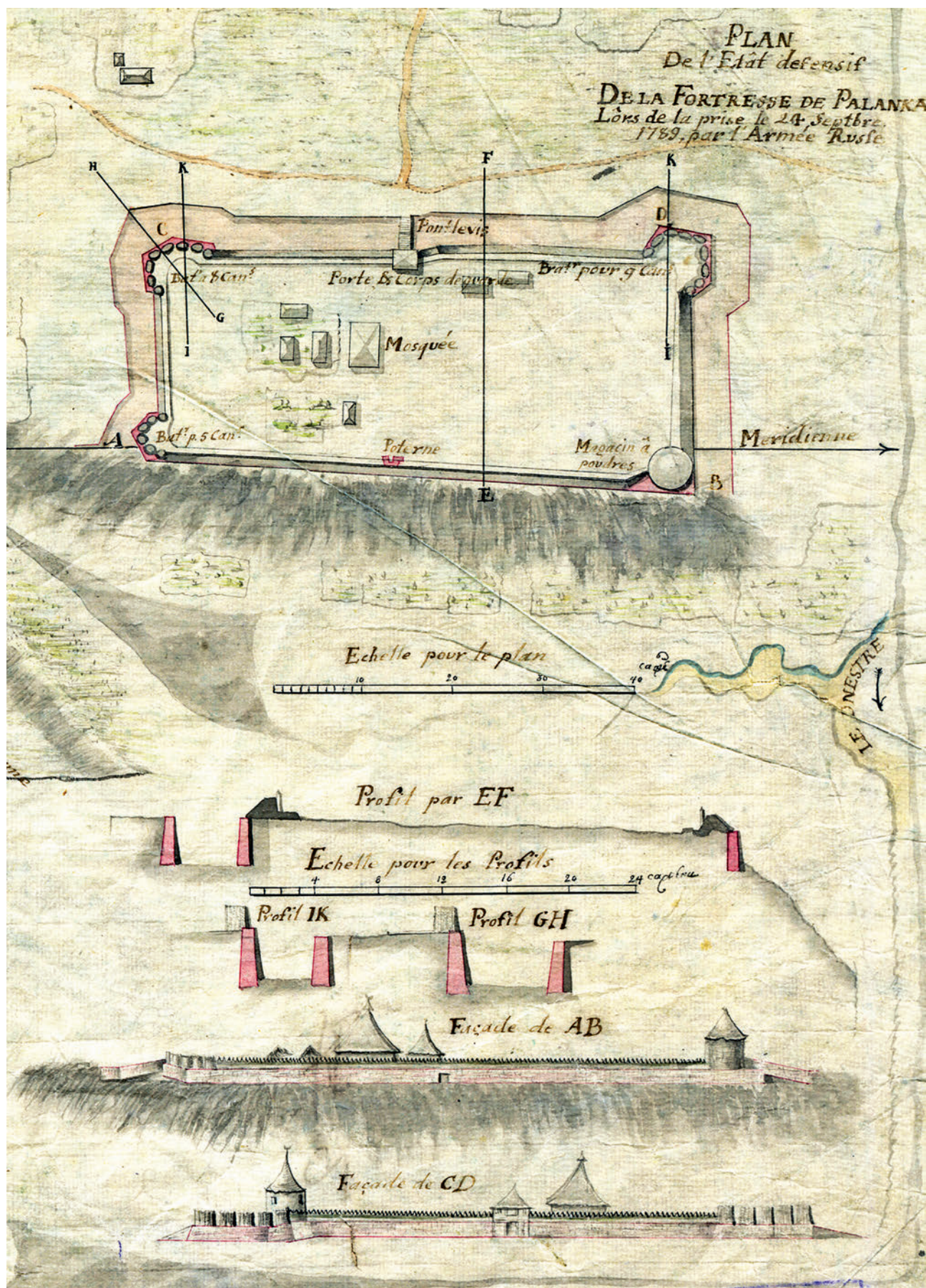

Рис. 26. Паланка. Креслення та розгортка фасаду фортеці. Фрагмент плану 1789 р.

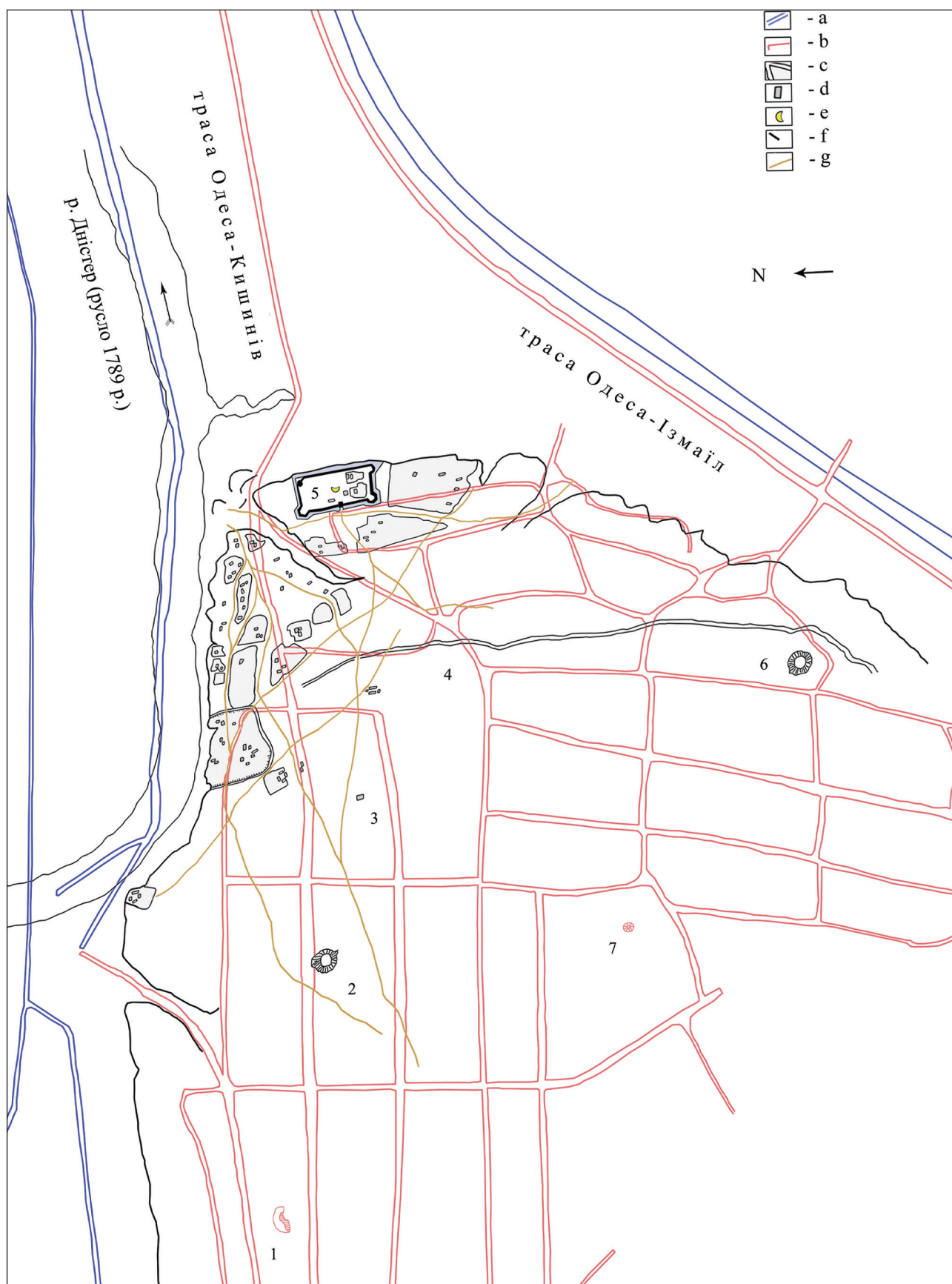

Рис. 27. Історична топографія Паланки у 1789 р. на сучасному плані села.

Умовні позначки: 1 – напівзруйнований насип кургану (?); 2 – зазначені на плані кургани (?), вітряні млини; 3 – руїни старої греблі визнану за Траянову дорогу; 4 – фортеця; 5 – позначений на плані курган (?); 6 – насип на території сучасного кладовища (курган?); а – сучасні ярики; b – сучасна квартальна сітка с. Паланка; c – території стародавніх кварталів і садіб; d – будови; e – мечеті; f – лінія урвища; g – стародавні дороги.

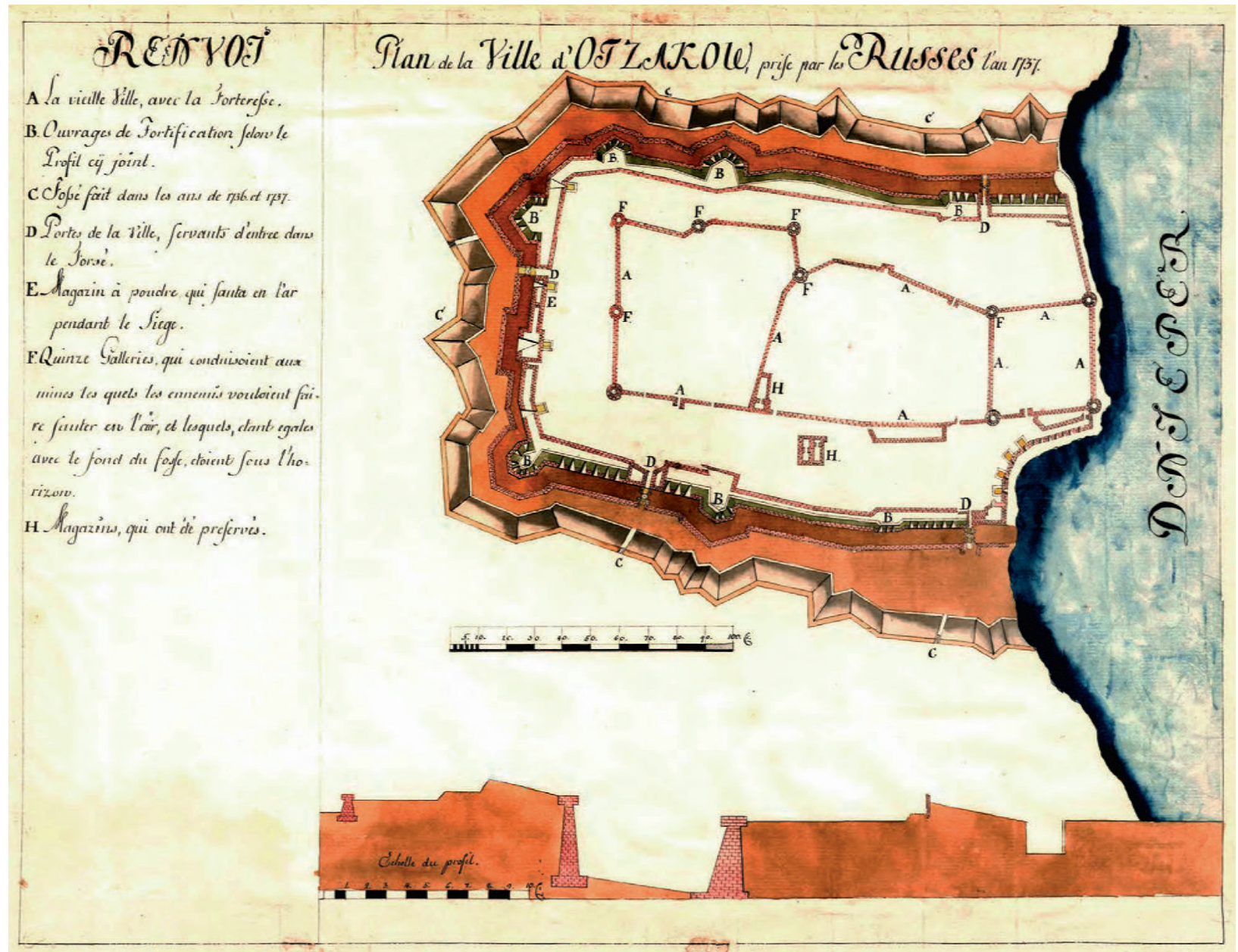

Рис. 28. План міста Очаків. 1737 р. (USF. K0004531_00001).

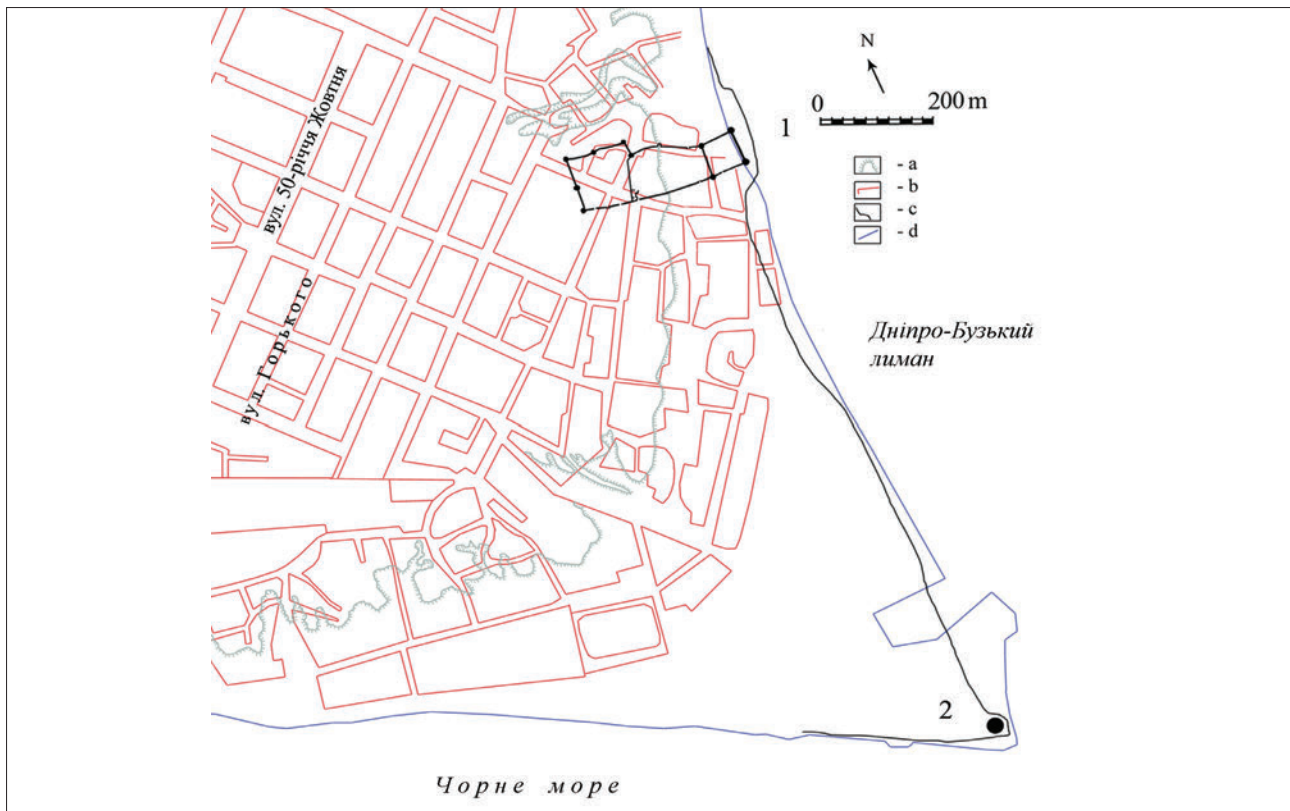

Рис. 29. Замок Очакова на плані місцевості наприкінці 1620-х рр.

Умовні позначки: 1 – кам'яна фортеця; 2 – ймовірне місце розташування укріплень Хассан-паша; а – сучасна лінія берегових урвищ; б – сучасна квартальна сітка м. Очаків; с – лінія берега XVIII–поч. XX ст.; d – сучасна лінія берега.

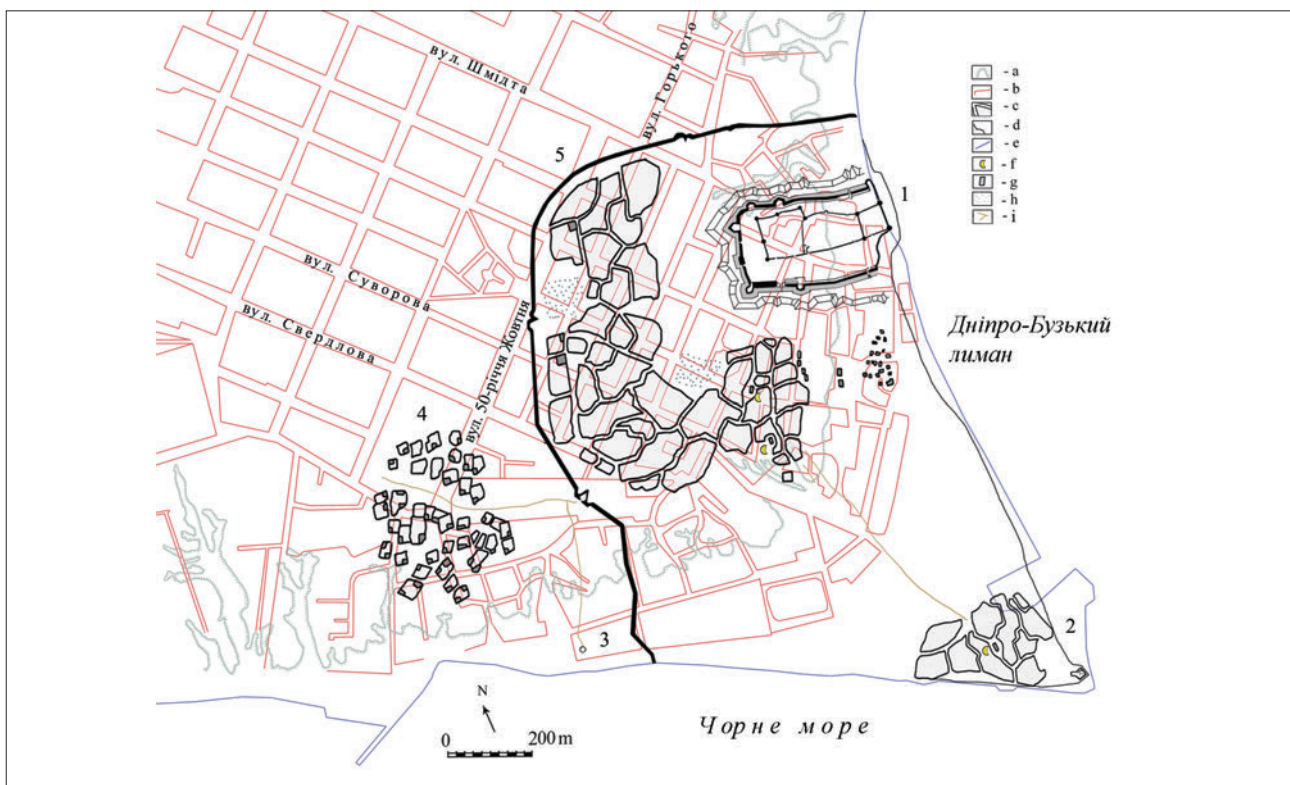

Рис. 30. Історична топографія Очакова у 1730-х – 1780-х рр.

Умовні позначки: 1 – бастионна фортеця першої половини 1730-х рр.; 2 – замок та передмістя Хассан-паша; 3 – колодязь; 4 – молдавська слобода; 5 – зовнішня лінія укріплень Очакова; а – сучасна лінія берегових схилів; б – сучасна квартальна сітка м. Очаків; з – стародавня міська забудова; d – лінія берегу XVIII–поч. XX ст.; е – сучасна лінія берегу; f – мечеті; g – будівлі в старому місті; h – кладовища в старому місті; i – напрямки старих доріг.

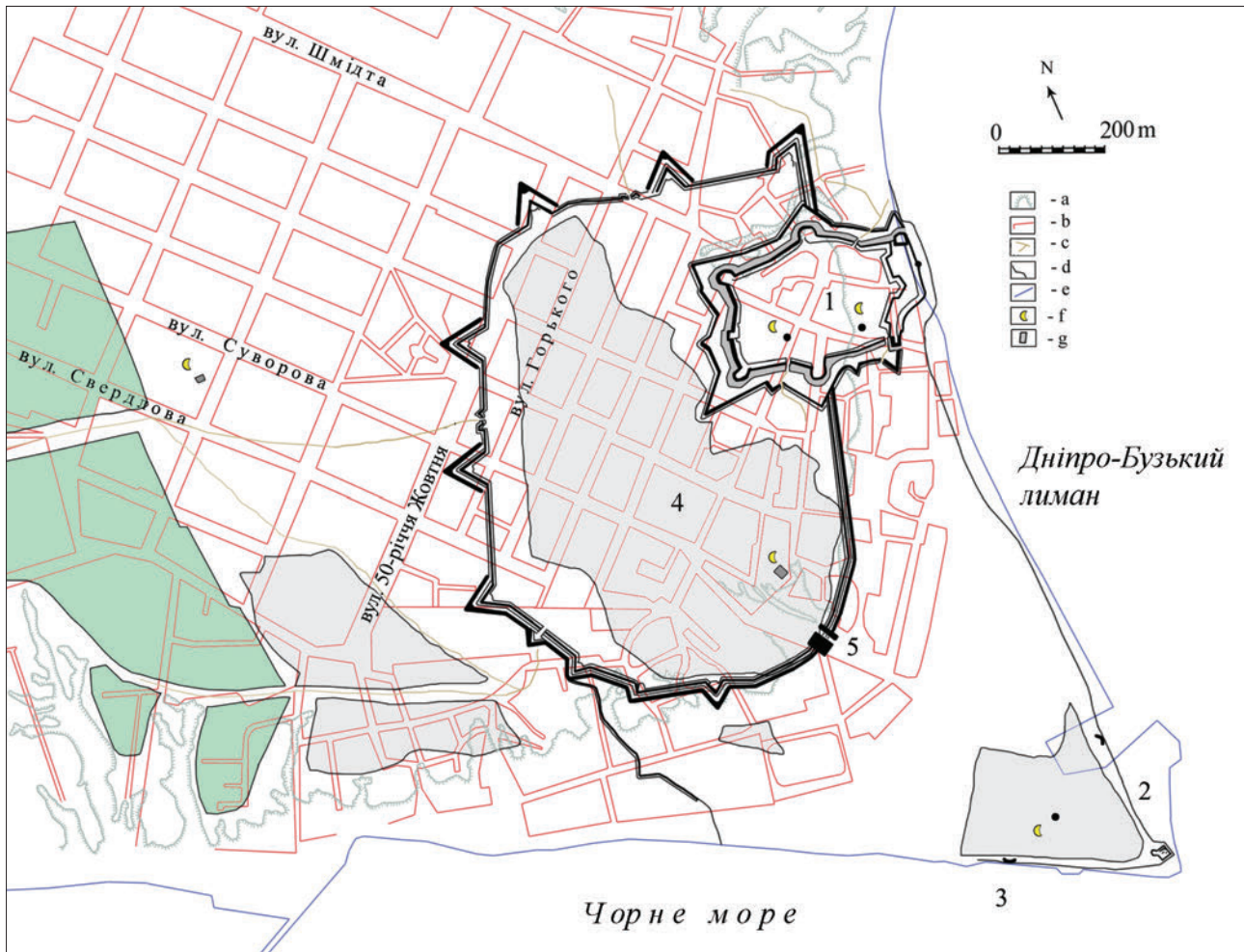

Рис. 31. Історична топографія Очакова у 1787 р.

Умовні позначки: 1 – «Стара фортеця» (цитадель), перебудована у 1787 р.; 2 – форт Хассан-паша; 3 – берегові батареї, що фланкують форт Хассан-паша; 4 – «Нова фортеця», перебудована у 1787 р.; 5 – Велика фортечна брама. а – сучасна лінія берегових урвищ; б – сучасна квартальна сітка м. Очаків; з – напрямки старих доріг; д – лінія берегу XVIII– поч. XX ст.; е – сучасна лінія берега; ф – мечеті; г – будівлі в старому місті.

Рис. 32. Бендерська фортеця, 2008 р. Міхраб мечеті Сулеймана. Надбрамна вежа (№ 1) (фото: Д. А. Топал).

Рис. 33. Бендерська фортеця, 2008 р. Надбрамна вежа (№ 1). Стикувальний шов двох будівельних періодів: 1538 р. і 1584 р. (фото: Д. А. Топал).

Рис. 34. Бендери. Міхраб мечеті Сулеймана Нижньої фортеці. Башта № 12 (фото автора).

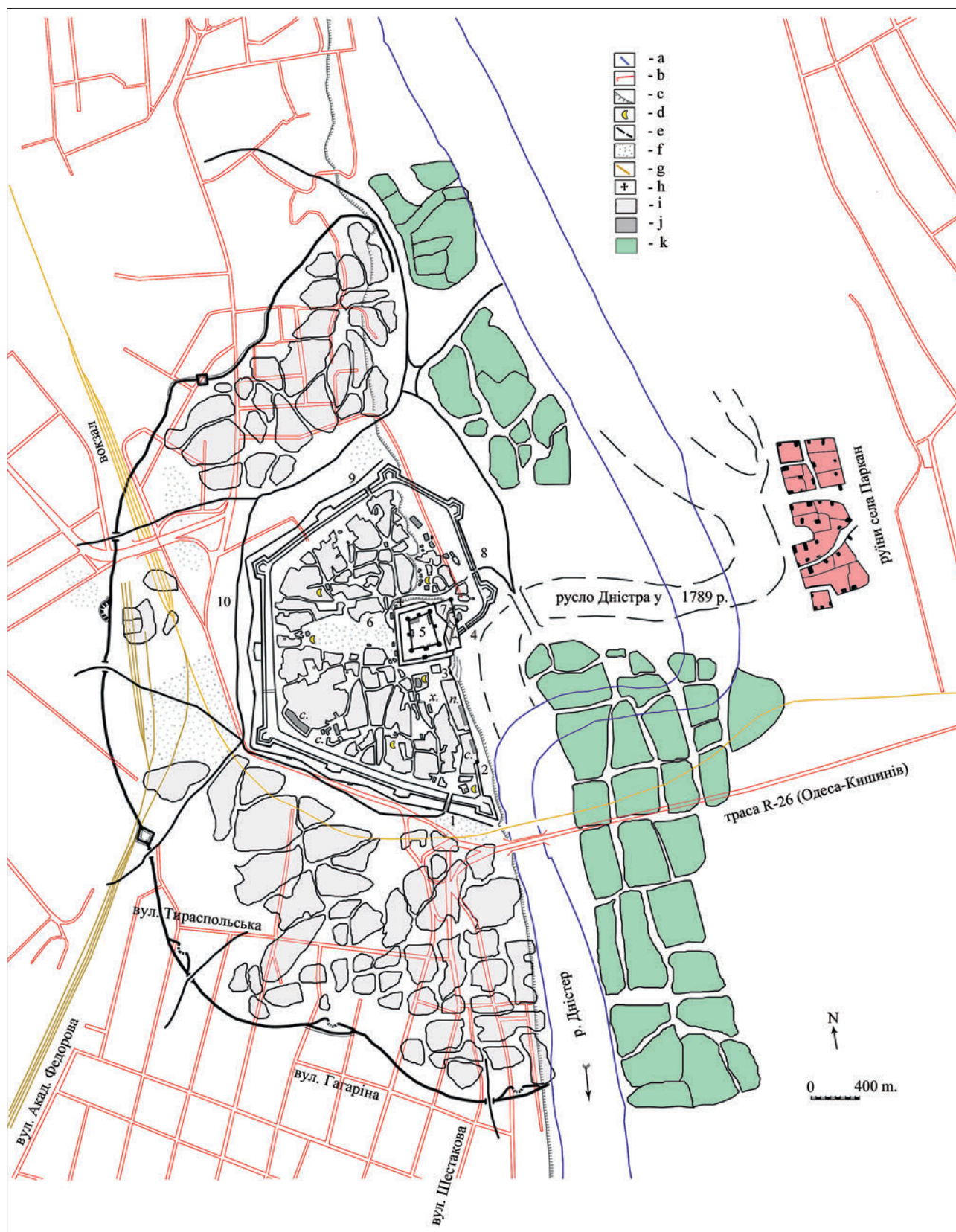

Рис. 35. Історична топографія Бендер у 1770-1796 рр.

Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасна квартальна сітка м. Бендери; в) край берегового плато; д) мечеті; е) зовнішні укріплення міста; ф) кладовища; г) сучасні залізничні гілки; х) церкви; і) історична квартальна забудова; j) історичні будівлі; к) сади. 1. Царгородська брама; 2. Мала водяна брама; 3. Табацька брама; 4. Кам'янецька брама; 5. замок 1538 р.; 6. бастионна фортеця (перша третина XVII ст.); 7. Нижній замок 1584 р.; 8. Водяна брама; 9. Варницька брама; 10 – Ординська брама; С. – склади (продовольчі магазини); Х. – хамам; П. – будинок паші.

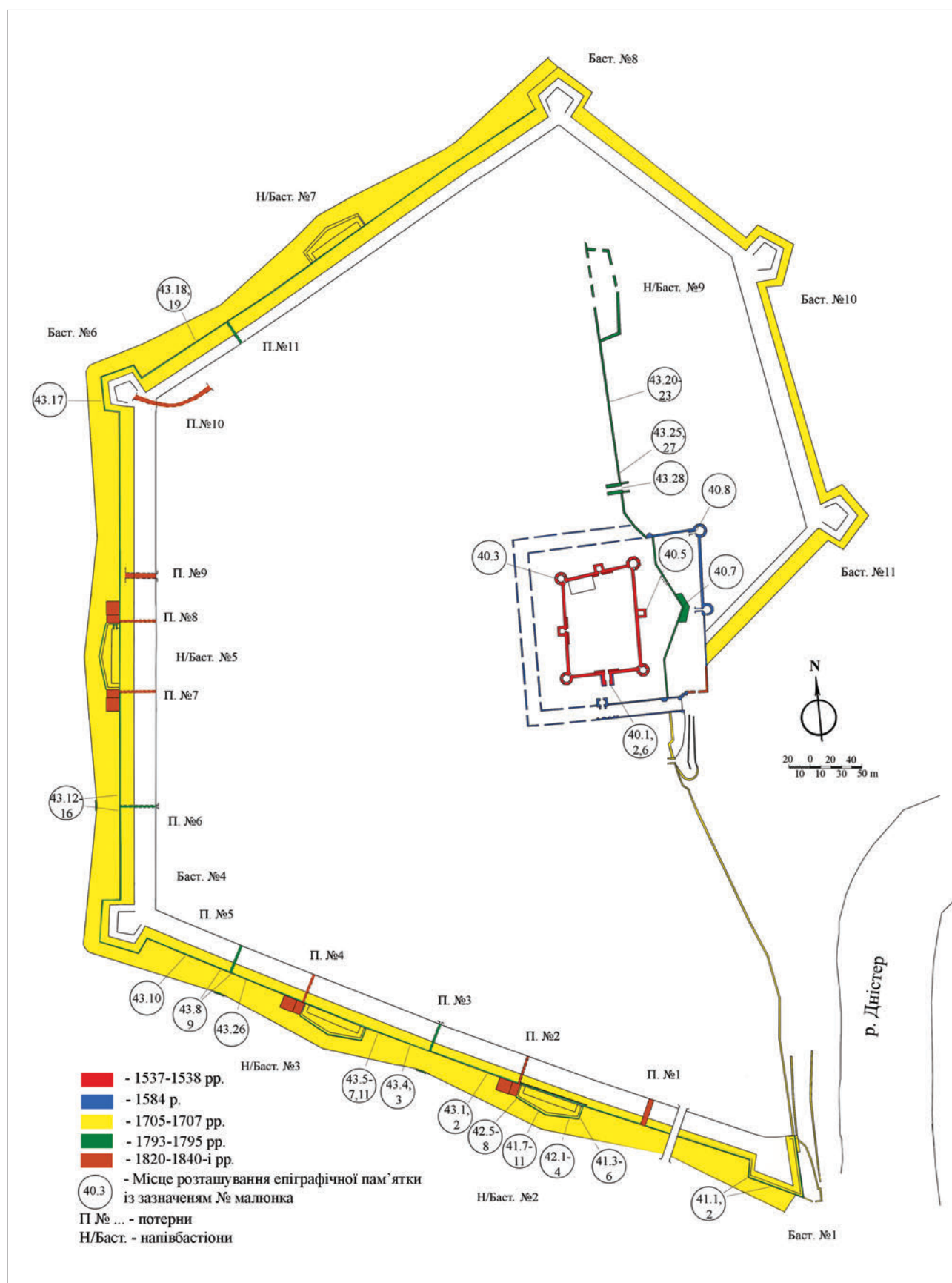

Рис. 36. Будівельна періодизація Бендерської фортеці (XVI – середина XIX ст.).

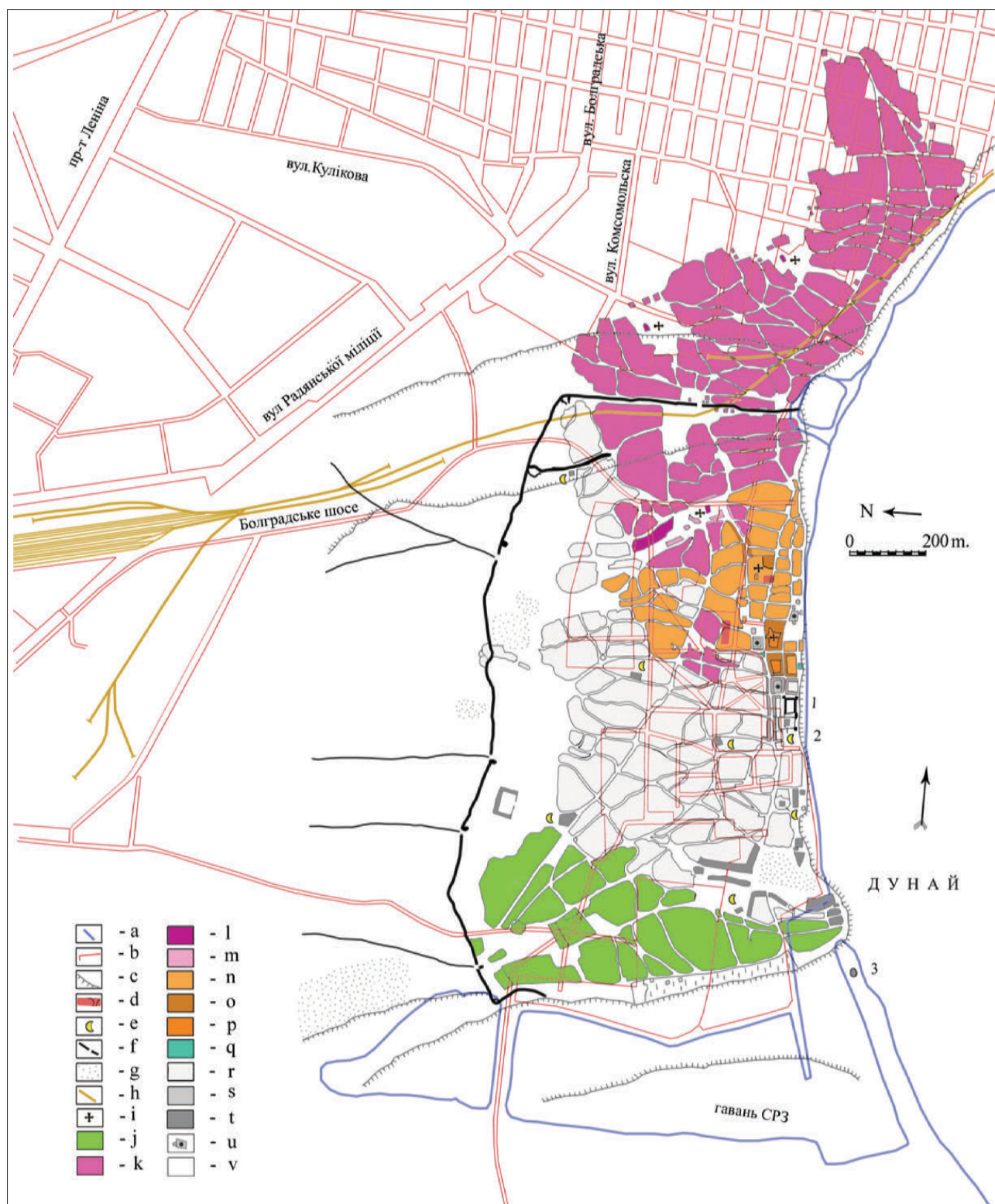

Рис. 37. Історична топографія Ізмаїла у 1770 р.

Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасні квартали Ізмаїла; с) лінія ярів за планом 1770 р.; д) Успенська та Миколаївська церкви XIX ст.; е) мечеті; ф) зовнішня лінія міських укріплень та брами; г) кладовища турецькі; h) сучасні залізничні гілки; і) церкви (вірменські та молдавські); j) квартали, заселені татарами; к) квартали, заселені молдаванами; l) «хан молдавський» та церкви; m) лавки молдавські; n) квартали, заселені вірменами; o) лавки вірменські; p) «хан вірменський» та церкви; q) кав'ярні; r) квартали, заселені турками; s) турецькі лавки; t) «турецькі магазини» і мечеті; u) турецькі хани; v) сади. 1 – береговий форт; 2 – Мала мечеть; 3 – південно-західна батарея.

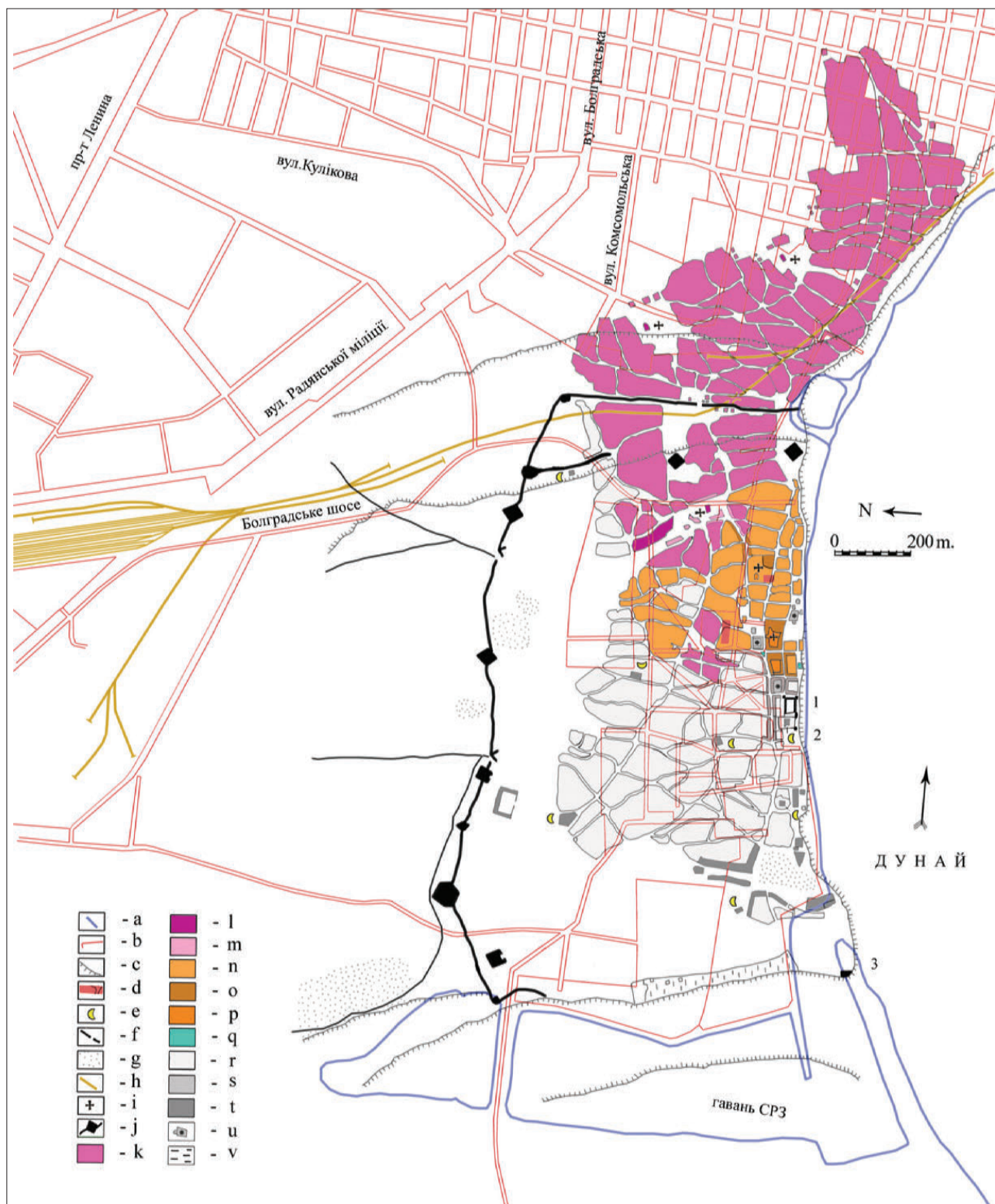

Рис. 38. Історична топографія Ізмаїла у 1771 р.

Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасна квартальна сітка Ізмаїла; в) лінія берега і корінного плато на період 1771 г.; д) Успенська та Миколаївська церкви XIX ст. на території фортеці; е) мечеті; ф) зовнішня лінія укріплень міста; г) мусульманські кладовища; h) залізничні гілки; і) церкви (молдавські та вірменські); j) російські редути; к) молдавські квартали; l) «хан молдавський» та церкви; m) молдавські торгові лавки; n) вірменські квартали; o) вірменські торгові лавки; p) «вірменський хан» та церкви; q) кав'ярні; r) турецькі квартали; s) турецькі лавки; t) турецькі «магазини» та мечеті; u) турецькі хани; v) сади; 1 – береговий форт; 2 – Мала мечеть; 3 – південно-західна батарея.

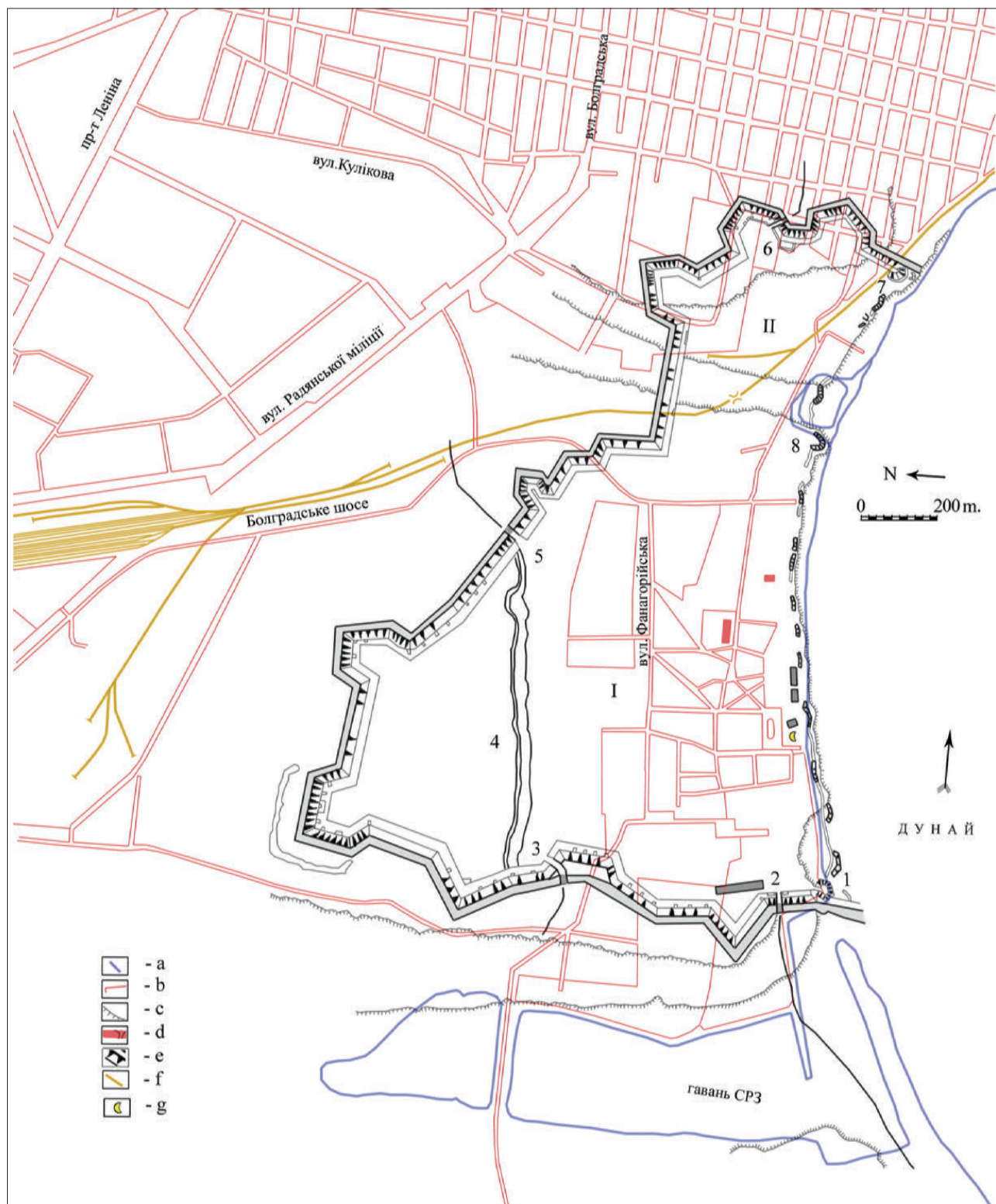

Рис. 39. Історична топографія Ізмаїла у 1789 р.

Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасна міська квартальна сітка; в) лінія берега та корінного плато на період 1790 р.; г) Успенська та Миколаївська церкви XIX ст.; е) бастионний фронт фортеці 1789 р.; ф) під'їзні залізничні колії; г) Мала мечеть. 1 – бастион «Табія»; 2 – Броська брама; 3 – Хотинська брама; 4 – північна лінія укріплень міста 1770 р.; 5 – Бендерська брама; 6 – Кілійська брама; 7 – бастион «Кавальєр»; 8 – турецький хан. I – основна частина укріплень; II – Нова фортеця.

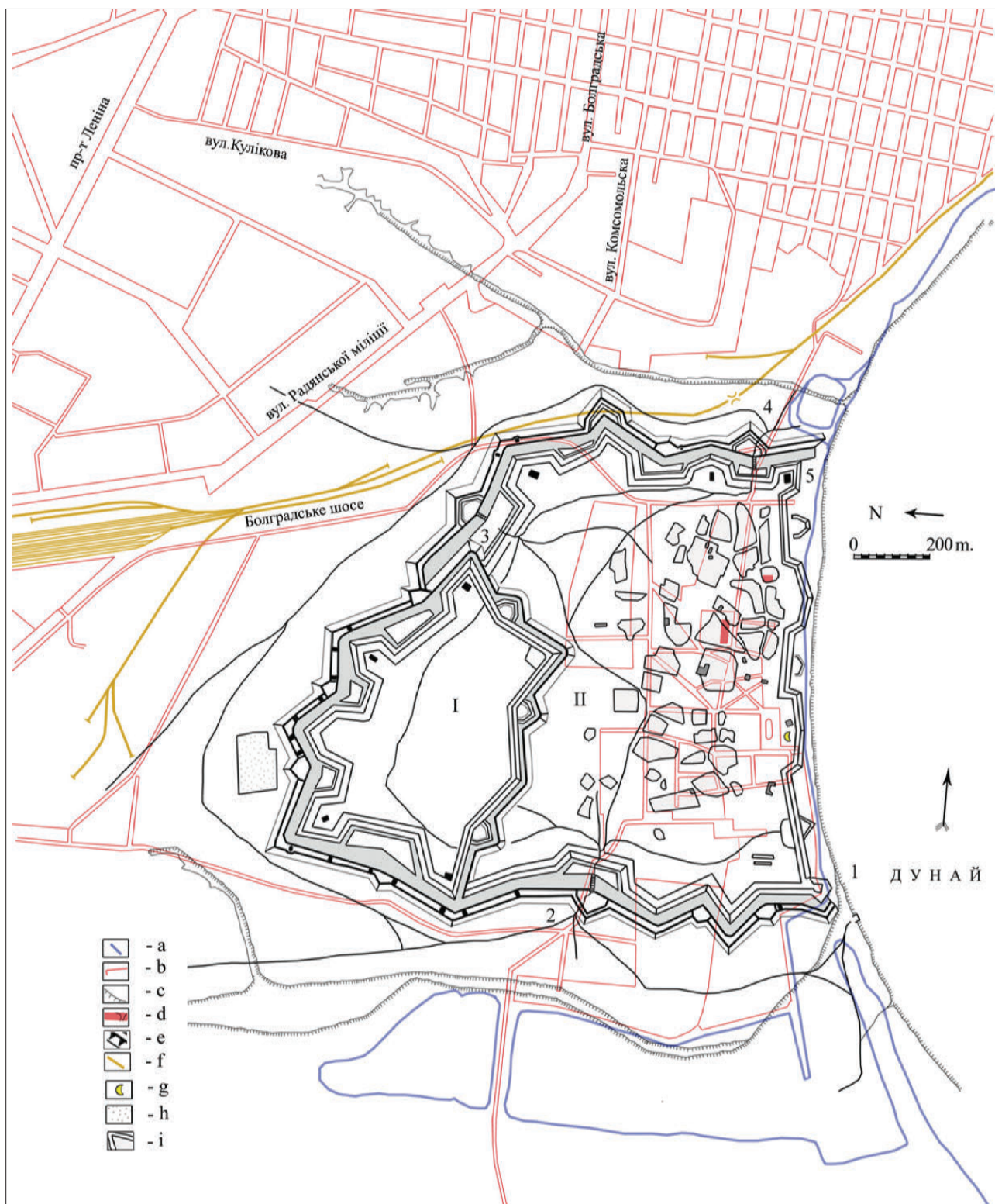

Рис. 40. Історична топографія Ізмаїла у другій половині 1790-х рр.

Умовні позначки: а) сучасна берегова лінія; б) сучасна квартальна сітка Ізмаїла; в) лінія берега та корінного плато; д) Успенська та Миколаївська церкви XIX ст.; е) бастионний фронт фортеці; ф) залізничні гілки; г) Мала мечеть; h) мусульманські кладовища; і) внутрішня фортечна забудова турецького періоду (1794-1812 рр.). 1 – бастион «Табія»; 2 – Хотинська брама; 3 – Бендерська брама; 4 – Кілійська брама; 5 – бастион «Кавальєр». I – основна частина укріплень II – цитадель.

Рис. 41. План фортеці Ізмаїл. 1781-1782 рр. (ВОА. РЛК, Р 839).

ВИСНОВКИ

Перші, з часів античності, об'єкти довготривалої фортифікації у Північно-Західному Причорномор'ї з'являються на початку XV ст. Найбільш ранньою середньовічною фортифікаційною будівлею регіону є замок Олександра Доброго у Білгороді на нижньому Дністрі. Він був збудований у період з 1414 р. до 1420 р. Щодо можливих передуючих йому укріплень на цьому місці наразі говорити немає підстав, незважаючи на наявні непрямі ознаки (археологічного та архітектурного характеру). У 1420-1440 рр. білгородський оборонний комплекс значно розширюється. Навколо замку з'являється додаткова зовнішня кам'яна огорожа. Останній етап цих робіт пов'язаний з посиленням активності татар у регіоні наприкінці 1430-х рр.

В цей же час, між 1420 р. та 1442 р. на південному березі сучасної Одеської затоки з'являється невеликий кам'яний замок Качубейов для захисту «королівського» польсько-литовського порту, який вже функціонував тут з 1410-х рр. Будівництво замку могло бути пов'язано або з ініціативою Вітовта в контексті зміцнення південно-західних рубежів свого князівства та конфлікту з сусіднім Молдавським воєводством, або ж з ініціативою короля Владислава III щодо посилення порту у зв'язку з початком хрестового походу проти турків.

У другій половині 1450-х рр. відбувається найбільш масштабний будівельний період в історії Білгородської фортеці, який викликаний т. зв. «турецьким страхом» після падіння Константинополя та експедиції ескадри Темір-Кая до Чорного моря влітку 1454 р. Старий замок, який опинився всередині нової лінії оборони, перетворюється на цитадель. У синхронний період в гирлі Дніпра або Південного Бугу з'являється замок Іллічі що належав генуезьким братам Сінарега.

Ще одне укріплення цього хронологічного періоду з'являється влітку 1479 р. у Кілії за ініціативи молдавського господаря Стефана III під час підготовки до чергової антиосманської кампанії. Проте, новозбудована фортеця швидко перетворилась на архаїчний взірць класичної замкової європейської фортифікації.

Всі зазначені вище фортеці даного періоду відображають вплив різних архітектурних традицій. Цитадель і фортеця Білгорода, а також Кілії – близькі до трансільванських зразків та пов'язані з будівельними ініціативами саме молдавських господарів. Певні елементи в архітектурі двох веж другої половини XV ст. у Білгороді вказують на

чеську фортифікаційну традицію. План замку Качубейов у вигляді «корабля» (усіченого прямокутника), судячи з аналогів, має західно-подільське походження, що відповідає адміністративній приналежності цих земель у першій половині XV ст.

Протягом другої половини 1480-х – 1490-х рр. після переходу міст під владу османів замкова архітектура Кілії та Білгорода оновлюється грецькими архітекторами на османській службі. Тут з'являється характерна для візантійської будівельної традиції техніка мурування *opus mixtum*, а також восьми- і п'ятикутні вежі.

Політична строкатість регіональної історії XV ст., що знайшла відображення у замковій та фортечній архітектурі, змінилася на наступні два століття новим типом регіональної фортифікації. З'являються османські прямокутні або квадратні замки типу *кастеллум* (з 4, 5 або 8 вежами), що мають в основі плану візантійський прототип. Першим з них є замок Бендер (1538 р.). У 1584 р. навколо нього з'являється нова система кам'яних мурів. Інших фортифікаційних споруд в цей період немає, за винятком Ізмаїла (межа 1580-90-х рр.), але план і конструктивні особливості наддунайського укріплення того періоду не відомі. З високою ймовірністю можна говорити про будівництво нового (або відновленні колишнього) замку в Очакові (т. зв. Стара цитадель).

У будь-якому разі вже в першій третині XVII ст. в Очакові турки будують поруч з цією цитаделлю три нові кам'яні фортеці замкового типу. Трохи пізніше цей типологічний ряд поповнює замок у Татарбунарах. Всі ці споруди мало відрізняються від фортечної архітектури епохи, що передувала використанню важкої порохової облогової артилерії, незважаючи на те, що її застосування в європейських війнах для руйнування фортечних стін вже давно практикувалося. У Північно-Західному Причорномор'ї у XVI-XVII ст. немає такої сили, яка б вже могла загрожувати фортифікації застосуванням облогової важкої артилерії. Замки будуються з розрахунку на атаки козацьких з'єднань, що використовують нечисленні легкі польові гармати.

Кілія та Білгород, як два найбільших міста регіону, зберігають за собою цей статус протягом XV-XVII ст. Поки на початку XVIII ст. їх не випередили Бендери. У другій половині XVIII ст. до п'ятірки найбільших регіональних урбаністичних центрів, крім згаданих, входять Очаків та Ізмаїл.

З перших років XVIII ст. починається нова епоха у фортечному будівництві регіону. У 1705 р. у Бендерах було закладено першу бастионну фортецю Північно-Західного Причорномор'я, та, можливо, всього Північного Причорномор'я разом з Кримом (після Єні-Кале). Вона залишалася найбільшою в регіоні фортифікаційною спорудою до створення у 1787 р. очаківських укріплень. Протягом всього XVIII ст. турецька влада будує в регіоні лише сучасні бастионні фронти, розраховані на використання важкої артилерії та на опір її ударам. Найчастіше модернізація стосується старих замків, які перетворюються на внутрішні цитаделі. Майже кожному з фортець можна порівняти з архітектурно-будівельним палімпсестом. А. де Віль присвятив спеціальну главу іррегулярній фортифікації, починаючи з фрази: «частіше доводиться вдосконалювати старі фортеці, ніж будувати нові», отже, без неї не обійтися (Виль 2016, с. 132).

Так, другий після Бендер, бастионний фронт, яким був обнесений старий кам'яний замок, з'явився в Очакові. У 1787 р. і ця система отримує додаткову зовнішню лінію укріплень. У 1765 р. зроблено невдалу спробу обнести бастионним фронтом старий замок Качубейов (Хаджибей). Невпевнена спроба султанської адміністрації перетворити в цей час провінційний Хаджибей на велике місто та порт (єдиний морський порт в регіоні) з трьома укріпленнями для захисту рейду не увінчалася успіхом.

На тлі фінансової кризи без зовнішнього бастионного фронту османська влада вирішила обійтися й в Аккермані (де було створено лише 7 внутрішніх артилерійських батарей). Безпрецедентний випадок в регіоні – Кілія, де старий фортечний комплекс був знесений в більшій частині, а на його місці звели новий тенальний фронт (1797 р.), розрахований на сучасні методи ведення війни.

Проте, найбільш унікальним є Ізмаїл, у якому з'явилась чи не найбільша бастионна фортеця регіону (1789 р.). Вона значно вдосконалюється у 1795-1796 рр., перетворившись на найсучаснішу фортецю Північно-Західного Причорномор'я.

До малих укріплень другорядного характеру слід віднести спорудження редуту біля Царгородського гирла Дністровського лиману, форту берегової артилерії на о. Березань (1778 р.), а також

земляні фортеці бастионного типу у Рені та Паланці (остання мала вежу, ймовірно, XV ст.).

Всі бастионні проекти цього століття мають в основі західноєвропейські прототипи. Турками будуються універсальні для того часу бастионні фронти. У XV ст. Порта долучала до будівництва фортифікації майстрів грецьких або вірменських. У XVIII ст. на їх місце прийшли французькі інженери-консультанти. Імена деяких з них добре відомі, а проектна документація представлена відносно повно. Французи здійснювали проектні роботи та авторський нагляд, однак османські архітектори та інженери не завжди воліли дотримуватися їх в точності.

Одним з найбільш амбітних проектів фортечного та міського будівництва був розроблений А.-Ж. де Лафіттом-Клаве для Очакова. За інформацією з плану можна бачити задум автора створити тут перше в історії регіону з античних часів, місто з регулярним планом, прямокутна квартальна сітка якого мала бути розбита відповідно зі сторонами світу, а зовні захищена найсучаснішою тенальною системою валів та ровів. Можливо, прикладом служили два російських найближчих міста – Миколаїв та Херсон.

Працюючи на османський уряд, А.-Ж. де Лафітт-Клаве спроектував велику земляну фортецю для захисту рейду Хаджибея, але його плану судилося здійснитися лише у варіанті, який втілений Ф. де Воланом. Його авторству належать чотири останні бастионні фортеці Північно-Західного Причорномор'я: Хаджибей/Одеса, Тирасполь, Овідіополь та Кінбурн початку 1790-х рр.

На цьому закінчується історія довгочасної фортифікації Північно-Західного Причорномор'я. Російська влада розпочала масштабне будівництво в стародавньому Хаджибеї, після чого всі найбільші урбаністичні центри молдавського і османського періодів (з їх багатовіковою історією) перетворилися на другорядні населені пункти внаслідок віддалення їх від моря чи несприятливих навігаційних умов. У цьому сенсі Хаджибей-Одеса з'явився як продукт єдиної та безперервної регіональної історичної традиції, демонструючи новий етап циклу спадкоємності в межах єдиного, в історико-географічному розумінні, «вічного» Північно-Західного Причорномор'я.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела:

- Анисимов А. М. 1976. *Отчет по предварительной разведке для обоснования искусственного пополнения подземных вод в районе г. Белгород-Днестровский Одесской области*, 1. (Фонды ПГРГП. № 2147).
- Атлас крепостей Российской империи. 1830. I. <http://istmat.info/node/45273>
- Бистрицкая летопись 1357–1507 гг. 1976. *СМЛ XV–XVI вв.* Москва: Наука, 24–34.
- БДКМ Ф. КП – 36426. П-16166
- Бжшкянц М. 1830. *Путешествия в Польшу и другие места обитаемые армянами, произошедшими от предков из города Ани.* Венеция.
- Боплан Г. 1990. *Опис України.* Львів: Каменяр.
- Броневский М. 1867. Описание Крыма. *ЗООИД*, 6, 333–367.
- Брун Ф. К. 1853. Путешествия и посольства господина Гильберта де Ланнуа, кавалера Золотого руна, владельца Санта, Виллерваля, Троншиена, Бомона, Вагени в 1399–1450 гг. (Текст и археографическое вступление). *ЗООИД*, 3, 433–465.
- Весела З. 1969. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в. *Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы*, 2, 98–136.
- Вилль А. 2016. *Обязанности губернатора крепости.* Москва: Грифон.
- Геродот. *Історія в 9 книгах.* 1993. Київ: Наукова думка.
- Грамоты к Великому князю Ивану Васильевичу от царя Менгли-Гирея. 1884. *РИО сб.*, 41, 208–212.
- Григорян Г. 1996. *Свод армянских надписей*, VII (Украина, Молдова). Ереван (на арм. яз.).
- Григорян Г. 1979. Армянские надписи Киевского собора святой Софии. *ИФЖ*, 4, 85–93.
- ГРМ. № Р-30899.
- Історія Хаджибея-Одеси (1415–1795 рр.) в документах.* 2000. (упоряд. Т. Г. Гончарук), Одеса: Астропринт.
- Губоглу М. 1964. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине. *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, 1, 131–161.
- Даранагци Г. 1915. *Хронография вардапета Григора Камахеци или Даранагци* (на арм. яз.). Иерусалим.
- Деволан Ф. П. 1999. *Очерк моей службы в России 1787–1811 гг.* Одесса: Одесский морской торговый порт.
- Деволан Ф. П. 2002а. Записка об Одессе. *Наследие Ф. П. Де-Волана.* Одесса, 201–222.
- Деволан Ф. П. 2002б. Отчет относительно географического и топографического положения Провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская Степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по Высочайшему указанию. *Наследие Ф. П. Де-Волана.* Одесса, 74–191.
- Дюрер А. 1957. *Наставление к укреплению городов. Дневники. Письма. Трактаты*, 2, 99–106.
- Журнал армии сухопутной. 1894. *Сборник военно-исторических материалов*, VII, 342–361.
- Кантемир Д. 1973. *Описание Молдавии.* Кишинев.
- Ланжерон А. Ф. 1907. Записки графа Ланжерона. Война с Турцией 1806–1812 гг. *Русский архив*, 577–615.
- Клееман Н. Э. 1783. *Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджатских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением достопамятностей крымских.* СПб.: изд-во при Государственной военной коллегии.
- Критовул М. 2006. Историческое сочинение. *Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году.* СПб.: Алетея, 18–75.
- Крман Д. 1999. *Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709).* Київ: «Просвіта».
- Курис И. О. 1881. Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Каховского, состоящего при делах ее величества Екатерины II, тайному советнику В. С. Попову для доклада князю Платону Александровичу Зубову (с 20 января 1792 по 24 июня 1794 г.). *ЗООИД*, 12, 330–430.
- Лаврентий из Бржезовой. 1962. *Гуситская хроника.* Москва: Изд-во АН СССР.
- Латышев В. В. 1896. *Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России.* СПб: Императорская академия наук.

- Манштейн Х. Г. 1875. *Записки Манштейна о России (1727-1744 гг.)*. СПб.
- Мезенцева Г. Г. 1977. *Полевой отчет Причерноморской АЭ Института археологии АН УССР. Белгород-Днестровский отряд. Раскопки 1977 г.* Науковий архів ІА НАНУ. Ф.Е. 8560.
- Мезенцева Г. Г. 1979. *Полевой отчет Причерноморской АЭ Института археологии АН УССР. Раскопки 1978 г. Раскоп Х-2. Фонды Белгород-Днестровского краеведческого музея.* БДКМ КП-29304. Инв. № Ф-6527.
- Мезенцева Г. Г. 1981а. *Полевой отчет Белгород-Днестровского отряда Днестро-Дунайской АЭ ИА АН УССР за 1980 г.* БДКМ. Инв. № 1759.
- Мигурский К. И. 1869а. «*Пристань ОРПит в Аккермане*». РНБ. № Э АлТ63/4-А 395/2.
- Мигурский К. И. 1869б. *Аккерманская крепость Вид с северо-востока.* РНБ. № Э АлТ63/4-А 395/3.
- Молдавско-Польская летопись. 1976. *СМЛ XV–XVI вв.*, 105-124.
- Мученичество и житие... Мученичество и житие святого, всехвального великомученика Иоанна нового Трапезунтского, пострадавшего в Лепукополе, называемом по общему употреблению, Аккерманом. *ЗООИД*, 9, 149-158.
- НБУВ/СКВ. № 17394.
- НБУВ/СКВ. № 13297.
- НБУВ/СКВ. № 6500.
- ОАМ. № 9087-9.
- ОІКМ. № Ф. К-596.
- ОІКМ. № НВФ. 866.
- Описание пути от Константинополя до Очакова.* 1821. СПб.
- Ордер кн. Потемкина генерал-поручику Гудовичу. 1894. *Сборник военно-исторических материалов*, VII, 293.
- Потемкин Г. А. 1894. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. *Сборник военно-исторических материалов (1788-1789 гг.)*, VII.
- Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и Донесения (1778 г.)*. 1885. II. СПб.
- Прозоровский А. А. 2003. *Журнал за 1770 г. Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского (1756-1776 гг.)*, 331-395.
- Путнянская летопись. 1976. *СМЛ XV–XVI вв.*, 68-74.
- РГВИА. Ф. 418. Оп. 1, Д 626, л. 1.
- РГВИА. Ф. 349. Оп. 3. Д. 4570.
- РГВИА. Ф. 349. Оп. 13. Д. 1119.
- РГВИА. Ф. 465. Оп. 1. Д. 30.
- РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 22362.
- РГВИА. Ф. 1293. Оп. 166. Д. 69.
- (РГВИА. Ф. 418. Оп. 1. Д. 702. Л. 1)
- РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 225. Л. 7-8.
- РГВИА. Ф. 424. Оп. 1. Д. 228.
- РГВИА. Ф. 450. Оп. 1. Д. 820.
- РГВИА. Ф. 846. Оп. 16, Т. 3. Д. 22020.
- РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 21613.
- РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 22273.
- РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 23560.
- РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 2546.
- РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Т. 3. Д. 21608.
- РГВИА. Ф. 846. Оп. 16. Д. 2544.
- Реляция резидента Обрескова и поверенного в делах Левашова. 1889. *РИО сб.*, 67 (4), 107.
- Рескрипт 1-й резиденту Обрескову. 1889. *РИО сб.*, 67 (4), 260.
- Ришелье А.-Э. 1886. Герцог Арманд-Эммануил Ришелье. Документы и бумаги о его жизни и деятельности. 1766-1822. *РИО сб.*, 56. СПб.
- Славяно-Молдавская летопись 1359-1504 гг. 1976. *СМЛ XV–XVI вв.*, 55-59.
- Страбон. 1994. *География*. Москва: Ладомир.
- Суворов... 1952. Суворов А. В. *Документы. 1791-1798*. Москва: Военное издательство Военного министерства СССР.
- Суворов А. В. 1986. *Письма*. Москва: Наука.
- Сумароков П. И. 1800. *Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году*. Москва.
- Тальман И. М. *Турция накануне и после Полтавской битвы*. М.: 1977.
- Тверитинова А. С. 1977. Новые турецкие документы XVI в. из рукописных коллекций Ленинграда, Будапешта и Берлина. *Письменные памятники Востока*. Москва: Наука.
- Толстой П. А. 2006. *Описание Черного моря, Эгейского архипелага и османского флота*. Москва: Наталис.
- Тунманн И. 1936. *Крымское ханство*. Симферополь.
- Халкокондил Лаоник. 2006. Историческое повествование. *Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году*. СПб.: Алетейя, 110-124.
- Хождение Зосимы в Царьград, Афон и Палестину. 1971. *Вопросы русской литературы (Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина)*. 435, 12-42.
- Хроника Стефана. 1976. *СМЛ XV–XVI вв.*, 47-54.
- ЦДІАК. Ф. 246. Оп. 1. Д. 143.
- Челеби Э. 1961. *Книга путешествия (Земли Молдавии и Украины)*, 1. Москва: Наука.
- Ярлык крымского хана Менгли-Гирея литовскому великому князю Сигизмунду. 1815. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (1506-1544)*, 2, 4-5.

- Baron de Tott. 1785. *Memoirs of the Turks and the Tatars*, II. Dublin.
- Baron de Tott. 1997. *Călători străini despre Țările Române*, IX, 595-619.
- Baron de Tott. 2004. *Türkler*. Ankara: Ekim.
- BNF DCP. GE C-1677 (3). Canal de la mer Noire. Feuille 2-e.
- BOA. A. DVNSMHM.d. no. 865 37068 H-29-06-1190.
- BOA. A. DVNSMHM.d. no. 51 12 H-7-08-991.
- BOA. A. DVNSMHM.d. no. 51 6 H-26-07-991.
- BOA. A. DVNSMHM.d. no. 52 696 H-14-02-992.
- BOA. AE. SMST. III, 179-14088.
- BOA. Cevdet Tanzimi Askeriye, 976/42534, 09/R/1183(H)-12/08/1769(M)
- BOA. C.EV, 38-1883.
- BOA. D. İSM. D, 25452.
- BOA PLK, P 839.
- Bocage B. 1819. *Voyage pittoresque de Constantinople et des Rives du Bosphore*. Paris.
- Campanhausen P. B. 1808. *Travels through several provinces of the Russian empire; with an historical account of the Zaporog Cossacks, and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia, and the Crimea*. London.
- Campanhausen P. B. 2001. Despre cele văzute și auzite în Moldova. *Călători străini despre Țările Române*, X, partea 2, 863-890.
- Castelnau M. 1827. *Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la nouvelle Russie*, 3, edit. II. Paris.
- Çelebi Evliyâ. 2010. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman-Belgrad-Gelibolu-Manastır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp*, 5 (1). Istanbul.
- CLP 7239. *Codex Latinus Parisinus 7239*. Bibliothèque Nationale. Paris.
- CLM 288000. *Codex Latinus Monacensis 28800*. Bayerische Staatsbibliothek. München.
- Costin M. 1944. *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron Vodă încoace*. București.
- DIR. 1899a. *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki (Arhivele ministeriului afacerilor străine din Paris (1709-1812)*, 1 (III).
- DIR. 1899b. *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki (1751-1796)*, 9 (II).
- DIR. 1900. *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, XI.
- DIR. 1922. *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki (Raport consular austriac (1782-1797))*, 19 (I).
- Długosz J. 1711. *Historiae Polonicae libri*, XII (I). Lipsae.
- Documente Moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*. 1932. II.
- DRH. 1975. *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova (1384-1448)*, I.
- DRH. 1976. *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova (1449-1486)*, II.
- DTPIR. 1976. *Documente turcești privind istoria României*, I (1455-1774).
- Dzieduszycki W. 1930. Călătorie pentru cercetarea navigației pe Nistru în anul 1785. *Călători poloni în Țările Române*, 701-703.
- HStAM Bestand WHK Nr. WHK 27/13.
- Lafitte-Clavé A. J. 1998. *Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784*. Istanbul.
- Lechevalier J.B. 1800. *Voyage de la Propontide et du Pont Euxin*, I. Paris.
- Neculca I. 1990. *Letopisețul Țării Moldovei*. Craiova: editura Hyperion.
- Mallet Allain. 1696. *Les Travaux de Mars, ou l'Art de la guerre*, II. Paris.
- Mönch Philipp. 1496. *Kriegsbuch*. Heidelberg.
- Ms. BR 228. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze. Firenze.
- Ms. Pal. 766: Manuscript Palatinus 766. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze. Firenze.
- Pavi Fransua. 1972. *Călători poloni în Țările Române*. București: Ed. Cultura națională.
- Peyssonnel Ch. 1787. *Traité sur le commerce de la mer Noire*, 1. Paris.
- Selaniki M. 1966. Tarih. *Cronici turcești privind Țările Române*, 1, 357-398.
- USF. Ocakiv. SE/KrA/0406/19/020/001, bildid: K0004530_00001.
- USF. Ocakiv. SE/KrA/0406/19/020/002 (1737), bildid: K0004531_00001.
- Vauban S. 1702. *Véritable maniere de bien fortifier de mr. de Vauban. Ou l'on voit de quelle methode on se sert aujourd'hui en France, pour la fortification des places. le tout mis en ordre par mr. L'abbé Du Fay, et le chevalier de cambray*, I. Amsterdam.
- Schneider E. H. 1983. Jurnal de companie 1710-1714. *Călători străini despre Țările Române*, VIII, 337-338.
- Wavrin W. 1968. Expediția de pe Dunare. *Călători străini despre Țările Române*, 81-122.
- Wolff J. 1711. *Accurate Delineation der Vestung Bender mitt derer Situation und Vorstaedten, wie auch Ihro Königl. May. zu Schweden alldortige Campement, mit der Türkische Infanterie u. Cavallerie*. <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=43234>

Література:

- Абрагамович З. 1969. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев. *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, II, 76-97.
- Авакян Г. 1922. *Критическая история аккерманских армян (до XIX в.)*. Аккерман.
- Айбабина Е. А. 2001. *Декоративная каменная резьба Каффы XIV-XVIII вв.* Симферополь.
- Айбабина Е. А., Бочаров С. Г. 1997. Новые материалы к истории армянской колонии Каффы. *ВВ*, 57, 211-233.
- Алядинова Д. Ю., Красножон А.В. 2012. Чаша с арабской надписью из Судака. *Stratum plus*, 6, 347-356.
- Амброз Ю. А. 1969. Об устойчивости лиманного типа берега Северо-Западного Причерноморья в верхнем плиоцене, плейстоцене и голоцене. *Геология побережья и дна Черного и Азовского морей в пределах УССР*, 3, с. 177-186.
- Андриевский А. 1893. Материалы для истории Запорожья и пограничных отношений. *ЗООИД*, 16, 241-242.
- Аргатюк С. С., Левчук В. В., Сапожников И. В. 2015. *Адждидер-Овидиополь: очерки по археологии и истории города и крепости*. Одесса-Овидиополь: Апрель.
- Аргатюк С. С., Левчук В. В., Русев І. Т., Сапожников І. В. 2011. *Овидіопольський район: енциклопедичний довідник*. Одеса: ВМВ.
- Аркас З. 1858. Начало учреждения Российского флота на Черном море и действия его с 1778 по 1798 гг. *ЗООИД*, 4, 261-309.
- Аствацатуров Г. О. 1997. *Бендерская крепость*. Бендеры: Полиграфист.
- Аствацатуров Г. О. 2000. Петроглифы Бендерской крепости. *Stratum plus*, 6, 429-431.
- Атлас Д. Г. 1992. *Одесса: ее друзья и недруги*. Одесса: Ласми.
- Барбье дю-Бокаж. 1891. *ЭСБЕ*, 3, 51.
- Батюшков П. Н. 1892. *Бессарабия. Историческое описание*. СПб: Тип. Товарищества «Общественная польза».
- Бачинська О. А. 2013. *Османські фортеці Буджака на межі XVIII-XIX ст.: залоги й їхній склад*. Одеса: Астропринт.
- Беляева С. А., Фиалко Е. Е. 2010. Два хамама Аккермана (опыт корреляции археологических и письменных источников). *Археология і давня історія України. Проблеми давньоруської та середньовічної археології*, 1, 413-418.
- Бережок Е. В. 2010. Военно-топографические описания побережья Черного моря в книжном собрании графа Александра Григорьевича Строганова. *Вісник ОНУ*, 15 (21), 145-157.
- Бертъе-Делагард А. Л. 1896. Сообщение о виденных в Петербурге нумизматических коллекциях и о картографических документах архива Главного штаба. *ЗООИД*, XIX (протоколы), 63-67.
- Бильбасов В. А. 1900. Екатерина II и Василий Васильевич Каховский: 1791-1793 гг. *Указы Екатерины II. Русская старина*, XXXI, 527-552.
- Білецька О. В. 2004. *Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області*. Одеса: Астропринт.
- Білецька О. В. 2015. Повідомлення Яна Длугоша про Качубейов від 1415 р. в контексті ітінераріїв польського короля та великого князя литовського. *Кочубіїв-Хаджибей-Одеса (Матеріали I всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста)*, 14-18.
- Біляева С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.)* Київ.
- Біляева С. О. 2010. Результати та перспективи досліджень османських пам'яток Північного Причорномор'я. *Археологія і давня історія України. Проблеми давньоруської та середньовічної археології*, 1, 67-72.
- Богуславский Г. С. 2001. Раннемолдавские комплексы средневекового Белгорода (по материалам раскопок 1999-2000 гг.). *Древнее Причерноморье*, IV, 30-35.
- Богуславський Г. С. 2007. Фрагмент турецького Аккерману (будівельні рештки османського часу з охоронних розкопок 2005 року в Аккерманській фортеці). *Дослідження Львівського університету*, 10, 210-216.
- Бокій Н. М., Козир І. А. 2003. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині. *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.*, 41-81.
- Болдирев О.В. 1994. *Одесі – 600*. Одеса: Юг.
- Боровой С. Я. 1967. Хаджибей в 60-е гг. XVIII в. *ЗООА*, 2, 130-136.

- Бородина И. Ф. 1969. Архитектура Турции XII-XIX вв. *Всеобщая история архитектуры*, 8, 427-476.
- Бродель Ф. 2002. *Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II (Роль среды)*, I. Москва: Языки славянской культуры.
- Брун Ф. К. 1879. Черноморье. *Сборник исследований по исторической географии Южной России*. Одесса: Типография Ульриха.
- Брунов Н. И. 1966. Архитектура Византии. *Всемирная история архитектуры (средние века)*, 3, 16-160.
- Бруяко И. В., Сапожников И. В. 2000. Белгород-Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV – начала XIX вв.). *Stratum plus*, 5, 443-451.
- Буйских С. Б. 1997. Античные поселения Северо-Западного Причерноморья доримского времени (опыт картографирования). *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*. 98-101.
- Бурян А.Н., Красножон А.В. 2010. Конструктивные характеристики Бендерской крепости (XVI-XVIII вв.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 20, 277-282.
- Бырня П. П. 1984. *Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV – начало XVI в.)*. Кишинёв: Штиинца.
- Бырня П. П. 1995. К вопросу об автономии Белгорода в конце XIV – начале XV в. *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья*, 14-15.
- Бырня П. П. 1997. Из истории молдавского Белгорода – Четатя Албэ. *Аккерманские древности*, 1, 107-126.
- Бырня П. П. 2003. Килия и Нижний Дунай в эпоху Стефана Великого. *Stratum plus*, 6, 180-189.
- Бырня П. П., Руссев Н. Д. 1999. Монеты средневековой Молдавии. *Историко-нумизматические очерки*. *Stratum plus*, 6, 176-262.
- Вейсман фон-Вейсенштейн. 1892. *ЭСБЕ*, 5, 728.
- Веселаго Е. Б. 1953. Лаоник Халкокондил. *История (из книги VIII)*. *ВВ*, 7, 431-444.
- Виноградов Ю. Г. 1999. Истрия, Тира и Никоний: покинутый и возрожденный. *Нумизматика и эпиграфика*, XVI, 50-71.
- Виолле-ле-Дюк Э. Э. 2009. *Осада и оборона крепостей (двадцать два столетия осадного вооружения)*. Москва: Центрполиграф.
- Войцеховский В. А. 1967. К вопросу о периодизации строительства крепости в Бендерах. *Материалы Третьей научно-технической конференции Кишиневского политехнического института*, 189-190.
- Войцеховский В. А. 1969. Этапы строительства крепости в Белгород-Днестровском. *Материалы научно-технической конференции Кишиневского Политехнического института*, 341-349.
- Войцеховский В. А. 1972. Строительные надписи на стенах крепости в Белгород-Днестровском. *Юго-Восточная Европа в средние века*, 371-374.
- Волков И. В. 2015. Турецкая карта Черного и Азовского морей из собрания Государственного исторического музея. *Генуэзская Газария и Золотая Орда*, 573-576.
- Гарнич Н. Ф. 1952. *Штурм Измаила*. Москва: Знание.
- Гаюк И. 2012. *Иллюстрированная энциклопедия армянской культуры в Украине*, 1. Львов: Афиша.
- Глеб-Кошанская Т. Н. 2002. Слово о де-Волане. *Наследие Ф. П. Де-Волана*. Одесса, 7-72.
- Гонца Г. В. 1984. *Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI века*. Кишинев: Штиинца.
- Гонца Г. В. 1987. Внешняя политика Молдавского княжества в первой трети XVI в. *ОВИМК (последняя треть XIV – начало XIX вв.)*, 96-124.
- Гончарук Т. Г. 2015а. Будівлі османського Хаджибея (Одеси) 1760-1780-х рр. за матеріалами опублікованих джерел. *Кочубіїв-Хаджибей-Одеса (матеріали I всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста)*, с. 28-35.
- Гончарук Т. Г. 2015b. Будівлі османського Хаджибея (Одеси) 1760 – 1780-х рр.: за матеріалами опублікованих джерел та вітчизняної історіографії. *Чорноморська минушина*, 10, 16-25.
- Гончарук Т. Г. 2002. *Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецьких війн XVIII ст.* Одеса: Астропринт.
- Гордеев А. Ю. 2014. *Топонимия побережья Черного и Азовского морей на картах-портланах XIV–XVII веков*. <https://www.academia.edu/9189971/>
- Готалов-Готлиб А. Г. 1947. *История человеческих поселений на месте нынешней Одессы. Одесса: очерк истории города-героя к 150-летию со дня основания*, 9-16.
- Гребенщикова Г. А. 2012а. *Черноморский флот в период правления Екатерины II*, I. СПб.: ИТД «Остров».
- Гребенщикова Г. А. 2012b. *Черноморский флот в период правления Екатерины II*, II. СПб.: ИТД «Остров».
- Грушевський М. С. 1993. *Історія України-Русі*, IV. Київ: Наукова думка.

- Грушевський М. С. 1995. *Історія України-Русі*, VII. Київ: Наукова думка.
- Губарь О. И. 2012. История Первого городского кладбища и комментарии к материалам В. И. Смирнова. *Первые кладбища Одессы*. Одесса: ТЭС, 185-638.
- Губарь О. И. 2006. Вопрос № 42: Где находилась кофейня Аспоридиса? *Тиква*, 542 (47). Одесса.
- Губарь О.И. 2015. *История градостроительства Одессы и функции Одесского градостроительного комитета*. Одесса: ТЭС.
- Губоглу М. 1963. Поход Сулеймана Великолепно-го в Молдавию 1538/945 г. в свете турецких летописей. *XXV Международный конгресс турецких востоковедов*, 2, 441-442.
- Давтян Д. А., Красножон А. В. 2015. Армянские надписи из средневекового Белгорода на Днестре. *Вопросы армяноведения. ИАИ ЕГУ*. 2(5), 77-84.
- Дан М. 1975. Народный и многонациональный характер войска Янку Хунедоарского. *Страницы истории румынской армии*, 69-75.
- Дашкевич Я. Р. 1990. Примечания. *Г. Л. Боплан. Опис України*. Львів: Каменяр.
- Дергачева Л. В. 2016. Строительная плита 1454 г. из Белгородской крепости и герб пана Станчула. *Stratum Plus*, 6, 393-403.
- Дерибас А. 1990. *Старая Одесса (исторические очерки и воспоминания)*. Одесса: «Ассоциация культурного развития Одессы».
- Добролюбский А. О. 1998. Причудливая судьба остатков Хаджибея. *Restoration. Reconstruction. Urboecology. Щорічник ПУВ НК ICOMOS. RUR-98*, 76-80.
- Добролюбский А. О., Дынник И. Н. 1990. Первые наблюдения над стратиграфией турецкого Измаила. *Охранные историко-археологические исследования на Юго-Западе Украины*, 168-177.
- Добролюбский А. О., Красножон А. В. 2000. Турецкий поселок и замок Хаджибей на месте Одессы. *Stratum plus*, 5, 459-476.
- Добролюбский А.О., Красножон А.В. 2007. Древнегреческое святилище на Жеваховой горе в Одессе. *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок*, 2, 88-94.
- Добролюбский А. О., Губарь О. И., Красножон А. В. 2002. *Борисфен-Хаджибей-Одесса*. Кишинёв: Stratum.
- Добролюбський А. О., Янов Д. М. 2013. Знахідки монет другої половини XIV – початку XIX ст. на території Ізмаїла (за матеріалами колекції Ізмаїльського історико-краєзнавчого музею Придунав'я). *Записки історичного факультету ОНУ*, 24, 153-163.
- Енакиевич И. 1874. Аккерманское православное городское кладбище и на нем безприходная церковь во имя Св. Николая. *Кишиневские епархиальные ведомости*, 801-806.
- Заборов М. А. 1977. *История крестовых походов в документах и материалах*. Москва: Высшая школа.
- Загоровский Е. А. 1922. *Очерк истории Северного Причерноморья*, 1. Одесса: издание автора.
- Зайцев И. В. 2002. Османский флот начала XVIII в. в сочинении П. А. Толстого «Описание Черного моря и Архипелага». *Подводная археология: сто лет исследований*, 59-65.
- Защук А. И. 1862. *Материалы для географии и статистики России. Бессарабская область*, II. СПб.
- Защук А. И. 1863. *Материалы для военной географии и военной статистики России. Военное обозрение Бессарабской области*. СПб.
- Зенкович В. П. 1958. *Берега Черного и Азовского морей*. Москва: гос. изд-во географической литературы.
- Ионеску Г. 1966. Архитектура Молдавии и Валахии. *Всеобщая история архитектуры*, 3, 465-500.
- Исламов Р. А. 2013. Основание и развитие города Измаила в свете нумизматических находок. *Восточная нумизматика в Украине*, 3 (2), 114-122.
- Исследования Греческой церкви и часовни, памятника архитектуры XIV-XIX вв. в г. Белгород-Днестровский*. 1957. Киев: НИПС РС-НПМ.
- Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII вв. (документы и материалы)*. 1965. Москва: Наука, 1.
- Кантакузино Г. И. 2000. Церковь-мавзолей XV века: строение Стефана Великого из Рэзбоень. *Stratum plus*, 5, 436-442.
- Карашевич І. В. 2013. Середньовічне укріплення Яник-Хісар (Паланка). *Археологія і фортифікація Середнього Подністрів'я*, 106-111.
- Каштанов С. М. 2012. *Исследование о молдавской грамоте XV века*. Москва: Университет Дмитрия Пожарского.
- Кирика Ф. 1918. По преданию прежде бывшая православной, ныне Армянская церковь в г. Аккермане // *Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества (Древнейшие типичные православные церкви Бессарабии)*. Вып. 10. Ч. 1.

- Кирилко В. П. 2013. Герб молдавского господаря Александрела. *Stratum plus*, 6, 213-216.
- Киртоагэ И. Г. 1988. Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI – первой половине XVII вв. *Социально-экономическая и политическая история Молдавии эпохи феодализма*, с. 72-82.
- Киртоагэ И. Г. 1992. Юг Днестровско-Прутского междуречья под османским владычеством (1484-1595 гг.). Кишинёв: Штиинца.
- Климишин И. А. 1985. *Календарь и хронология*. Москва: Наука.
- Ковалевский Ф. 1906. Остров Березань (Военно-исторический очерк). *ЗООИД*, XXVI, 48-52.
- Козир І. А., Позивай Т. Д. 2010. Дослідження Торговицького середньовічного комплексу в 2008-2009 рр. *АДУ 2009 р.*, 201-204.
- Коновалова И. Г. 1989. Торговая фактория в Килие (по данным нотариальных актов 1360-1361 гг. *Известия АН Молдавской ССР. Серия общественных наук*, 1, 14-21.
- Коновалова И. Г. 1994. К вопросу о ранней истории Белгорода и Килии. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования, 1991 г.* Москва: Наука, 224-231.
- Контамин Ф. 2001. *Война в Средние века*. СПб: Ювента.
- Костенко А. В. 2015. Ісламські лапідарні пам'ятки XVI-XIX ст. в фондах археології Херсонського краєзнавчого музею. *Нові дослідження пам'яток козацької доби*, 24, 561-568.
- Кочубинский А. А. 1889. Лапидарные надписи XV столетия из Белгорода, что ныне Аккерман. *ЗООИД*, 15, 506-547.
- Кочубинский А. А. 1901. Тира-Белгород-Аккерман (и его новая лапидарная надпись от 1454 г.). *ЗООИД*, 23, 79-178.
- Кравченко А. А. 1986. *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV вв.)*. Киев: Наукова думка.
- Красножон А. В. 2010а. Білгород-Дністровська фортеця в контексті етнополітичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я у XIV–XV ст. Автореферат дис.... к. і. н. Чернівці.
- Красножон А. В. 2010б. К проблеме основания Бендерской крепости. *Музейний вісник ЗОКМ*, 10, 115-120.
- Красножон А. В. 2010с. Крепость двух Стефанов: о заказчиках и времени основания белгородских укреплений. *Stratum plus*, 6, 75-102.
- Красножон А. В. 2010d. Крепость Хаджибея: иконография, археология, политика. *Lietuvos pilys*, 6, 16-27.
- Красножон А. В. 2010е. Эпиграфика Бендерской крепости. *Юго-Запад Одессика (историко-краеведческий научный альманах)*, 10, 8-24.
- Красножон А. В. 2011а. Бендерский фортификационный комплекс XVI-XVIII вв. *Stratum plus*, 6, 221-251.
- Красножон А. В. 2011b. Крепостной ансамбль Хаджибея: время основания и строительная периодизация. *Stratum plus* (5), 201-220.
- Красножон А. В. 2011с. Литовский замок Кочубиев на территории Одессы. *Древнее Причерноморье*, IX, 226-233.
- Красножон А. В. 2011d. Схема разбивки крепости Арабат (XVIII в.). *Науковий вісник ОДЄУ*, 11 (136), 139-144.
- Красножон А. В. 2012а. К вопросу о датировках цитадели Белгород-Днестровской крепости. *Науковий вісник ОДЄУ*, 9(161), 159-163.
- Красножон А. В. 2012b. К вопросу о локализации храма древней Тире. *Stratum plus*, 3, 107-116.
- Красножон А. В. 2012с. *Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства*. Кишинев: Stratum Plus.
- Красножон А. В. 2013а. Армянская церковь Аккермана (история исследований). *Музейный Вісник ЗОКМ*, 13, 167-177.
- Красножон А. В. 2013b. Армянский храм Успения Св. Богородицы в контексте топографии средневекового Аккермана. *Актуальні питання вірменознавства*, 1, 44-50.
- Красножон А. В. 2013с. Історія дослідження лапідарних пам'яток XV ст. з середньовічного Білгорода на Дністрі. *Питання історії України (збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича)*, 16, 24-27.
- Красножон А. В. 2013d. История исследований армянского храма Аккермана. *Південний захід. Одессика. Історико-краєзнавчий альманах*, 16, 21-36.
- Красножон А. В. 2013е. Историко-архитектурный анализ крепости Арабат. *Материалы Первой научно-практической конференции «Военно-исторические чтения»*, 87-91.
- Красножон А. В. 2013f. О находке некогда утерянных строительных плит XV в. из крепости Белгорода. *Tyragetia (istorie muzeologie)*, VII [XXII], №2, 81-88.
- Красножон А. В. 2013g. Сравнительная кастеология – зарождающаяся дисциплина. Рецензия на книгу Mariana Şlapac. *Comparative Castellology – Discipline In Statu Nascendi*. LAMBERT Academic Publishing, Saarbrücken, 2012. *Academos*, 1, 172-174.

- Красножон А. В. 2013h. Церква Стефана Велико-го у Білгороді-Дністровському. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* (збірник наукових праць), 2(36), 46-53.
- Красножон А. В. 2013i. Эпиграфические памятники XV в. из Белгородской крепости. *Stratum plus*, 6, 177-212.
- Красножон А. В. 2014. Армянские церкви Измаила в контексте исторической топографии города 1770-х гг. *Актуальні питання вірменознавства*, 2, 97-100.
- Красножон А. В. 2015a. До питання про датування Хаджибейського замку. *Кочубіїв-Хаджибей-Одеса (матеріали I всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста)*, 73-76.
- Красножон А. В. 2015b. Закладные плиты XV в. из Белгород-Днестровской крепости: лингвистический и искусствоведческий анализ. *Актуальные вопросы археологии, этнологии и искусствоведения*, 148-149.
- Красножон А. В. 2015c. Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр. *Краєзнавство*, 1/2, 107-110.
- Красножон А. В. 2016a. Закладные плиты Белгород-Днестровской крепости: опыт исторической реконструкции. *Новые материалы по истории фортификации (Материалы III и IV междунар. науч.-практ. конф. «Памятники фортификации: история, реставрация, использование»)*, 167-172.
- Красножон А. В. 2016b. Історична топографія фортеці та міста Аккерман у 1770-1773 рр. *Чорноморська минушина*, 11, 16-24.
- Красножон А. В. 2016c. Крепость Белгород (Аkkerман) в исторических изображениях. Кишинев: Stratum plus.
- Красножон А. В. 2016d. К проблеме локализации Хаджибейского замка. *Вісник ОІКМ*, 15, 132-141.
- Красножон А. В. 2016e. Разоблачение «фальшивки Длугоша» в современном дискурсе о Качубейове. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий альманах*, 20, 77-99.
- Красножон А. В. 2017a. Белгород-Днестровская крепость: этапы развития оборонного комплекса (XV-XVIII вв.). *Монументальное зодчество Древней Руси и Восточной Европы эпохи средневековья*, 308-315.
- Красножон А. В. 2017b. Два східних написи з Аккермана та Ізмаїла. *Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*, 1 (4), 3-9.
- Красножон А. В. 2017c. Монкастро на мапі з Codex Latinus Parisinus 7239. *Libra: збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечнікова*, 118-133.
- Красножон А. В. 2017d. О датировке цитадели Белгорода на Днестре по карте из Codex Latinus Parisinus 7239. *Stratum Plus*, 6, 75 – 89.
- Красножон А. В. 2017e. «Обряд Основания Одессы»: критический анализ. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий альманах*, 22, 69-84.
- Красножон А. В. 2017f. О культовых зданиях Аккермана в свете последних публикаций. *Емінак*, 4 (20). Т. 1, 125 – 133.
- Красножон А. В. 2018a. Два документа 1593 г. о ремонтных работах в Хаджибее. *Стародавнє Причорномор'я*, XII, 298-303.
- Красножон А. В. 2018b. Новые данные о локализации и датировке Хаджибейского замка. *Емінак*, 1 (21), Т. 3, 35-46.
- Красножон А. В. 2018c. Заснування Одеси в османському Хаджибей. *Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*, 1 (1), 28-33 (подано до друку).
- Красножон А. В., Драгомирецкий А. А. 2015. Аккерманская крепость в контексте франко-османско-русских отношений в 1790-х гг. *Stratum Plus*, 6, 319-334.
- Красножон А. В., Федорук А. В. 2012. Огнестрельная артиллерия как датирующий признак цитадели крепости Белгород. *Stratum plus*, 6, 239-259.
- Крушеван А. П. 1903. Бессарабия. *Географический, исторический, статистический справочный сборник*. Москва: Тип. А. В. Васильева.
- Кубай І. 2013. Рецепція гуситських реформаційних ідей на теренах Південно-західної Русі наприкінці XV – першій половині XVII ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1, 103-113.
- Кудряшов К. В. 1948. *Половецкая степь (очерки исторической географии)*. Москва: Гос. изд-во географической литературы.
- Кузь А. И. 2010. Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV-XV вв. (по данным письменных и археологических источников). *Древности*, 9, 69-84.
- Кучук-Иоаннесов Х. И. 1903. Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и в Крыму. *Древности восточные. Труды восточной комиссии МАО*, 2 (3), 61-75.

- Латышев В. В. 1887. *Исследования об истории и государственном строе города Ольвии*. СПб: тип. В. С. Балашева.
- Летопись музея за 1914 год. 1916. Херсонский городской музей древностей Херсонского края, 6.
- Малюкевич А. Е. 1991. Открытие башни Неоптолема. *Древнее Причерноморье (Чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского)*, II, 117-119.
- Маркевич А. И. 1894. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы. *ЗО-ОИД*, 17, 1-72.
- Маркс Н. А. 1917. *К истории Бендерской крепости*. Одесса.
- Мезенцева Г. Г. 1981b. Раскопки в Белгород-Днестровской крепости. *АО 1980 г.*, 508.
- Меликсет-Беков Л. М. 1911. *Армянские древности в Аккермане (в Бессарабии)*. Тифлис.
- Мороз С. А., Сулимов И. Н., Гожик П. Ф. 1995. *Геологическое строение Северного Черноморья*. Киев: Наукова думка.
- Морозов П. 1831. Исторический взгляд на Одессу. *Одесский альманах на 1831-й год*, 1-43.
- Мурзакевич Н. Н. 1848. Аккерманские греческие надписи. *ЗОИД*, 2, 480-483.
- Мурзакевич Н. Н. 1850. Килийская церковь Св. Николая и ее достопримечательности. *ЗО-ОИД*, 2, 484-488.
- Мурзакевич Н. Н. 1867. Гаджибейский замок. *ЗО-ОИД*, 6, 595-597.
- Мыц В. Л. 2000. Война 1433-1441 гг. между Кафрой и Феодоро. *Античная древность и Средние века*, 31, 330-359.
- Мыц В. Л. 2009. *Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты*. Симферополь: Универсум.
- Надлер В. К. 1893. *Одесса в первые эпохи ее существования*. Одесса: тип. В. В. Кирхнера.
- Нестерова Т. П. 2010. Об этапах формирования архитектуры Хотинского замка. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 30 (2), 92-109.
- Огуй А. Д. 2011. Молдавский торговый путь в XIV–XVI вв.: международная торговля и денежное обращение Северной Буковины. *Stratum plus*, 6, 273-286.
- Одесса (1794-1894 гг.). 1894. Вып. 1. Одесса: тип. А. Шульца.
- Однороженко О. 2008. *Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV-XVI ст.* Харків: «Просвіта».
- Орлов А. 1885. *Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 гг.* Одесса.
- Османская империя в первой четверти XVII века. 1984. Москва: Наука.
- Паламарчук С. В. 2008. *Забута земля: історическа область Бессарабія*. Одесса: Астропринт.
- Паламарчук С. В. 2000. Город Измаил: начальные этапы истории. *Stratum plus*, 5, 452-458.
- Паламарчук С. В. 2001-2002. Бессарабия: археология имени. *Stratum plus*, 5, 475-492.
- Паламарчук С. В. 2017. 3 історії міста Ізмаїла (османська доба). *Архіви України*, 1 (306), 191-207.
- Панкова О. П. 2003. Измайльская мечеть – памятник средневекового мусульманского зодчества. *Суворовские чтения*, 3, 81-89.
- Параска П. Ф. 1987. Внешняя политика Молдавии в первой трети XV в. *ОВИМК (последняя треть XIV – начало XIX вв.)*, 32-53.
- ПГАУ. 1985. *Памятники градостроительства и архитектуры УССР*. К.: Будівельник.
- Петров А. Н. 1874. *Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 – 1774 г.*, IV. СПб.: тип. А. Траншея.
- Петров А. Н. 1880. *Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II (1787-1791 гг.)*, 2. СПб.: тип. Р. Голике.
- Петровский С. В. 1896. Экзарх молдавский и митрополит Киевский и Кишиневский, Гавриил Банулеско-Бодони. *ЗОИД*, 19, 68-94.
- Петросян Ю. А. 1986. *Древний город на берегах Босфора (исторические очерки)*. Москва: Наука.
- Петрунь Ф. Е. 1928. Качибей на старинных картах. *Записки Одесского общества естествоиспытателей*, 44, 191-198.
- Петрунь Ф. Е. 1955. Первые русские карты окрестностей нынешней Одессы и их физико-географическое содержание. *Труды ОГУ им. И. И. Мечникова. Серия геол.-геогр. наук*, 145 (3), 141-149.
- Петрушевский А. 1884a. *Генералиссимус Суворов*, 1. СПб: типогр. М. М. Стасюлевича.
- Петрушевский А. 1884b. *Генералиссимус Суворов*, 2. СПб: типогр. М. М. Стасюлевича.
- Пламеницька О. А. 2012. *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець. Кам'янець-Подільський*: Абетка.
- Пламеницька О. А. 2010. До питання про розвиток мурованих фортифікацій Західної України в IX–XIII ст. *Українська Академія Мистецтва*, 17, 208-217.
- Полевой Л. Л. 1979. *Очерки исторической географии Молдавии (XIII–XV вв.)*. Кишинёв: Штиинца.

- Полевщикова Е. В. 2005. Неизвестное и известное о маркизе де Кастельно. *Дерибасовская-Ришельевская (одесский альманах)*, 23, 15-26.
- Полехов С. В. 2014. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация. *Древняя Русь*, 4 (58), 111-125.
- Постернак В. О. 2015. *Исмаил гечиди (история Измаила и его земель в XVI – начале XIX вв.)*. Харьков: ИМП «Крепость».
- Протоколы заседаний Восточной Комиссии Императорского МАО за 1888-1895 гг. 1896. *Древности восточные. Труды Восточной комиссии Императорского МАО*, 2 (1), 123-124.
- Рансимен С. 1983. *Падение Константинополя в 1453 г.* Москва: Наука.
- Репников Н. 1912. Несколько слов о развалинах Аккерманской крепости. *Записки разряда военной археологии и археографии императорского русского военно-исторического общества*, 2, 59-87.
- Руссев Н. Д. 1999а. Молдавия в «темные века». *Stratum plus* 5, 379-407.
- Руссев Н. Д. 1999b. *На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв.* Кишинев: ВАШ.
- Руссев Н. Д. 2007. Житие Иоанна Нового и жизнь Григория Цамблака в связи с формированием российского идейно-политического пространства. *Русин (международный исторический журнал)*, 2 (8), 9-19.
- Руссев Н. Д. 2011. Заметки о денежном обращении Молдавии и Буковины XIV-XVI вв. (в связи с исследованиями А. Д. Огуя). *Stratum plus*, 6, 287-292.
- Руссев Н. Д. 2015. Два варианта городской истории средневекового Причерноморья – Белгород и Олешье. *Генуэзская Газария и Золотая Орда*, 19-38.
- Руссев Н. Д., Кройтор Ж. Б., Лазо Ю. В. 2003. Стефан Великий в обстоятельствах времени (антропологические эскизы). *Stratum plus*, 6, 19-62.
- Русский биографический словарь*. 1905. 22, СПб.
- Рухин Л. Б. 1959. *Основы общей палеогеографии*. Ленинград: Гостоптехиздат.
- Рябцева С. С., Савельев О. К. 2014. Некоторые предметы из цветных металлов и ювелирный инструментарий из раскопок Белгород-Днестровской крепости. *Stratum plus*, 5, 155-173.
- Сапожников И. В. 1997. *Кам'яні хрести степової України (XVIII – перша половина XIX ст.)*. Одеса: Чорномор'я.
- Сапожников И. В. 1999а. Буго-Дністровська Запорозька Січ (1775-1788 рр.). *Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415-1797 рр.)*, 47-110.
- Сапожников И. В. 1999b. *Каменные кресты предместий Одессы (конец XVIII – начало XIX вв.)*. Ильичевск: «Элтон-2».
- Сапожников И. В. 1999с. *Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х гг.* Ильичевск: «Элтон-2».
- Сапожников И. В. 1999d. *Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років*. Іллічівськ: Елтон.
- Сапожников И. В. 2000. *Штурм острова Березань чорноморськими козаками*. Київ-Іллічівськ.
- Сапожников И. В. 2001-2002. Очерки истории исследований Ольвии и Березани (до начала XIX в.). *Stratum plus*, 3, 452-161.
- Сапожников И. В. 2005. Край під владою Золотої Орди, Литви, Кримського ханства та Туреччини (друга половина XIII – 1789 р.). *Край Овідія: археологія та історія Овідіопольського району*, 51-79.
- Сапожников И. В. 2009. Здание мечети пророка Муххамеда в Измаиле: новые факты и интерпретации. *МАСП*, 9, 243-268.
- Сапожников И. В. 2015. Андре-Жозеф де Лафитт-Клаве у Хаджибей у 1784 році. *Кочубіїв-Хаджибей-Одеса (матеріали I всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста)*, 123-128.
- Сапожников И. В. 2016а. Из истории фортификации и картографирования Бессарабии и Молдовы: работы Ф. Кауффера 1793-1797 годов. *Tyragetia*, X [XXV] nr. 2, 73-96.
- Сапожников И. В. 2016b. Литовский Качибей – османский Хаджибей: очерки истории с начала XV до середины XVIII вв. *Scriptorium nostrum (електронний історичний журнал)*, 2 (5), 48-86.
- Сапожников И. В. 2016с. Материалы для изучения крепостей Бессарабии (1807-1820 гг.). *Tyragetia*, X [XXV] nr. 2, 97-116.
- Сапожников И. В. 2016d. Османский замок Хаджибей (Hocabey Hisar – حواجه بك حصاری) в 1766-1789 годах. *Архів. Історія. Сучасність*, 2, 267-277.
- Сапожников И. В. 2017а. А.-Ж. де Лафитт-Клаве и история Коджа-бея – Одессы. *Scriptorium nostrum (електронний історичний журнал)*, 3 (9), 139-159.
- Сапожников И. В. 2017b. Мечети и церкви Бендер до середины XIX в. *Емінак*, 4(20), 2, 67-78.

- Сапожников И. В. 2017с. Османский замок Богаз-конман кале у гирла Днестра. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*, 298-303.
- Сапожников И. В. 2017d. Первая картография Хаджибея-Одессы: работы И. И. Исленьева 1766 года. *Scriptorium nostrum (електронний історичний журнал)*, 2 (8), 161-177.
- Сапожников И.В. 2017е. Из истории мечетей и церквей Аккермана середины XVII – первой половины XIX веков. Емінак: науковий щоквартальник. 3 (19). Т. 2, 45-58
- Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. 1998. *Запорожские и Черноморские казаки у Хаджибее и Одессе*. Одесса: ОКФА.
- Сапожников И. В., Левчук В. В. 2016. Из истории Бендерской крепости: к 100-летию книги Н.А. Маркса. *Scriptorium nostrum (електронний історичний журнал)*, 2 (5), 306-337.
- Саргсян Т. Э. 2012. Армянские эпитафии из Килии. *Tyragetia, s.n.*, VI [XXI], nr. 2, 95-108.
- Саргсян Т. Э., Петросян М. В. 2008. *Крым: монастырь Сурб-Хач*. Симферополь.
- Семенова Л. Е. 1987. Внешнеполитическое положение Молдавского княжества во второй половине XV в. *ОВИМК (последняя треть XIV – начало XIX вв.)*, 69-95.
- Середа А. Г. 2009а. *Силистренско-очаковскія еялет през XVIII – началото на XIX в. Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие*. София.
- Середа О. Г. 2009b. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку. *Чорноморська минушина*, 4, 55-72.
- Середа О. Г. 2015. *Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.* Одеса: Астропринт.
- Сіцінський Є. 1928. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: історично-археологічні нариси. Київ: Українська академія наук.
- Сіцінський Ю. 2009. *Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський*.
- Скальковский А. А. 1837. *Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793-1823)*. Одесса.
- Скальковский А. А. 1846. *История Новой Сечи и последнего коша запорожского*, III. Одесса.
- Скальковский А. А. 1849. *Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847)*. СПб.
- Скальковский А. А. 1885. *История Новой сечи*, Изд. 3, II. Одесса.
- Скальковский А. А. 1889. *Адмирал И. Дерибас и завоевание Хаджибея (1764-1797 гг.)*. Одесса.
- Славянская надпись в Килийской церкви Святого Николая. 1844. *ЗООИД*, 1, 292-300.
- Смекалова Т. Н., Белик Ю. Л. 2013. *Полевая фортификация Крыма в суворовскую эпоху*. Симферополь: «Феникс».
- Смирнов В. Д. 1887. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в.* СПб.
- Смирнов В. И. 2012. *Одесские некрополи. Первые кладбища Одессы*. Одесса: ТЭС, 7-183.
- Смитт Ф. 1866. *Суворов и падение Польши*, 1. СПб.
- Смольянинов К. Н. 1853. *История Одессы*. *ЗООИД*, 3, 338-432.
- Соболевский А. И. 1908. *Славяно-русская палеография*. СПб.: Синодальная типография.
- Советов П. В. 1972. *Исследования по истории феодализма в Молдавии (очерки истории землевладения в XV-XVIII вв.)*. Кишинев: Штиинца.
- Спафарсис И. 1915. Принадлежащие музею императорского Одесского общества истории и древностей предметы с арабскими, персидскими и турецкими надписями. *ЗООИД*, XXXII, 146-195.
- Степанов А. С. 1953. Византийские историки Дука и Франдзи о падении Константинополя. *ВВ*, 7, 384-430.
- Тесленко І. Б., Красножон А. В. 2017. *Археологічні залишки Султанської мечеті на території Білгород-Дністровської фортеці*. <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=3349>
- Тимофеенко В. И. 1984. *Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в.* Киев: Наукова думка.
- Ткачоў М. А. 1991. *Замкі і людзі*. Мінск: Навука і тэхніка.
- Тораманян А. Х. 1991. *Из истории строительной деятельности армян в Молдавии*. Москва: Внешторгиздат.
- Тораманян А. Х. 1972. К вопросу об армяно-молдавских архитектурных связях (XIV-XIX вв.). *ИФЖ*, 2, 193-212.
- Тораманян А. Х. 1970. О некоторых армянских архитектурных памятниках Белгород-Днестровска. *ИФЖ*, 2, 278-292.
- Тункина И. В. 2002. *Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – сер. XIX вв.)*. СПб.: Наука.
- Уваров А. С. 1856. *Исследования о древностях южной России и берегов Черного моря*, II. СПб.

- Уваров А. С. 1853. *Собрание карт и рисунков к исследованиям о древностях Южной России и берегов Черного моря*, II. СПб.
- Україна на стародавніх картах. 2013. *Україна на стародавніх картах (кінець XV-перша половина XVII ст.)*, 1. Київ: Картографія.
- Федорук А. В. 2010. «...И громит бомбардами». Артиллерия при Грюнвальде. *Родина*, 7, 32-35.
- Федорук А. В. 2011. Великая война 1409-1411 гг. и Молдавское воеводство. *Stratum plus*, 6, 295-304.
- Федорук А. В. 2014. Артиллерия в Великой войне 1409-1411 гг. (по письменным источникам и археологическим материалам). *Stratum plus*, 6, 133-147.
- Федорук А. В., Кубай И. М. 2013. Гуситы и военное дело Молдавии в XV в. *Stratum plus*, 6, 255-273.
- Фоменко И. К. 2011. *Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье (конец XIII – XVII вв.)*. Москва: Индрик.
- Хмарський В. М. 2002. Кримське ханство. Експансія Османської імперії у Північно-Західне Причорномор'я. Хаджибей. *Історія Одеси*, 36-54.
- Чемерзин А. Я. 1878. *Турция, ее могущество и распадение*. СПб.: Тип. Р. Голике.
- Черемисинов В. М. 1904. *История Одессы*. Одесса: тип. Штаба Одесского военного округа.
- Черепнин Л. В. 1944. *Русская хронология*. Москва: 1-я тип. Трансжелдориздата НКПС.
- Шабульдо Ф. М. 2005. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*, 9–27.
- Шлапак М. Е. 2000. Самая загадочная надпись Белгород-Днестровской крепости. *Stratum plus*, 6, 260-265.
- Шлапак М. Е. 2001. *Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества)*. Кишинев: ARC.
- Шлапак М. Е. 2003-2004. По следам молдавского пыркалаба. *Stratum plus*, 6, 473-478.
- Шлапак М. Е. 2005-2009. Килийская каменная крепость. *Stratum plus*, 6, 421-429.
- Шперк В. Ф. 1957. *История фортификации*. Москва: Военно-инженерная академия.
- Штерн Э. Р. 1901. О последних раскопках в Аккермане. *ЗООИД*, 23, 33-61.
- Штерн Э. Р. 1906. Экскурсия в Аккерман. *ЗООИД*, 26, 87-103.
- Шувалов Р. О. 1992. *Про що розповів некрополь (Куяльницьке козацьке кладовище м. Одеси)*. Київ.
- Шутой В. Е. 1976. Малоизвестный источник по истории Северной войны. *ВИ*, 12, 93-111.
- Шутой В. Е. 1977. Вступительная часть. Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата). Москва: Наука, 2-38.
- Шушарин В. П. 1963. *Крестьянское восстание в Трансильвании (1437-1438 гг.)*. Москва: АН СССР.
- Эрнст Н. Л. 1936. Предисловие. Тунманн. Крымское ханство. Симферополь: Крым-полиграфтрест, 5-15.
- Юзефович Т. 1869. *Договоры России с Востоком*. Политические и торговые. СПб.
- Якобсон А. Л. 1956. Армянская средневековая архитектура в Крыму. *ВВ*, 8 (33), 166-191.
- Яковлев В. В. 2000. *История крепостей: эволюция долговременной фортификации*. Москва: изд-во АСТ.
- Яковлев В. К. 1889. *История заселения Хаджибея (1789-1795)*. Одесса.
- Якубова Т. А. 2015. *Фортеця Очаків у XVIII ст.* Київ: вид-во Філюк.
- Янов Д. М. 2016. Срібні та золоті ісламські монети в колекції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею. *Археологія*, 1, 77-84.
- Achmed Resmi Efendi. 1815. *Wesentliche Betrachtungen oder Geschichte des Krieges zwischen den Osmanen und Russen in den Jahren 1768 bis 1774*. Berlin.
- Aksan V. 2001. Enlightening the ottomans: Tott & Mustafa III. *International congress on learning and education in the Ottoman world*, 163-174.
- Amon L. 2015. A hypothesis regarding the shape of the southern enclosure of Sucidava fortress. *Analele universității din Craiova. Istorie*, XX, nr. 27 (1), 5-12.
- Avakian Gr. 1924. Cetatea Albă. Cum se distruge un monument istoric. *Cronica Numismatică și Arheologică*, IV, 3-7.
- Avakian Gr. 1923. Inscriptiile armenesti din Cetatea-Albă. *Revista Istorică*, IX, Nr. 7-9, 2-16.
- Avakian G. 1928. *Cetatea Albă (zece ani dela realipire) 9 aprilie 1918-9 aprilie 1928*. Edit: Fundatia cultural principele Carol Căminul cultural. Cetatea Albă. București.
- Avakian Gr. 1931. Săpăturile de la Cetatea Albă. *СМІВ*, An. III, 47-104.
- Ayverdi S. 2004. *Türk-Rus münasebetleri ve muhârebeleri*. Istanbul.
- Babinger F. 1951. An Italian map of the Balkans, presumably owned by Mehmed II, the Conqueror (1452-1453). *Imago Mundi*, VIII, 8-15.
- Banfi F. 1954. Two Italian maps of the Balkan Peninsula. *Imago Mundi*, XI, 17-37.

- Baranauskas T. 2003. Lietuvos medin s pilys rašytin-
iu šaltiniu duomenimis. *Lietuvos archeologi-
ja*, 24, 57-106.
- Bogdan I. 1901. Inscriptia de la 1484 de pe poarta
cea mare a Cetății Albe. *Convorbiri literare*,
XXXV (3), 247-253.
- Bogdan I. 1908. Inscriptiile de la Cetatea Albă și
stăpînirea Moldovei asupra ei. *AARMSI*, 30,
311-360.
- Borzemski A. 1928. *Siły zbrojne w wołoskiej wojnie
Jana Olbrachta*. Lwów.
- Cassoli M. 2015. *Une ville marchande aux bouches
du Danube: Kilia, de la domination genoise
a la conquete ottomane (XIVe-XVe siecle)*.
N.E.C. Yearbook.
- Cândeia I. 1999. Cercetările arheologice din anii
1997-1998 de la Belgorod-Dnestrovsk (Ceta-
tea Albă). *Cercetări arheologice în aria nord-
tracă*, III, 385-456.
- Cândeia I. 2001. Cetatea Albă in istoriografi a
românească (I). *Studii și Materiale de Istorie
Medie*, XIX, 217-226.
- Cândeia I. 2002. Cetatea Albă (La Cité Blanche) dans
l'historiographie roumaine. *Tyras – Cetatea
Albă – Belhorod-Dnistrov's'kyj*, 29-51.
- Cândeia I. 2003. Cetatea Albă in istoriografi a
românească (II). *Studii și Materiale de Istorie
Medie*, XXI, 327-348.
- Cândeia I. 2015. *Cetatea Brăilei. Istoric. Reconstitu-
ire. Valorificare*. Brăila: edit. Istros.
- Cândeia I. 2016. *Cetatea Albă: Cercetările arheolog-
ice și istorice*. Brăila: edit. Istros.
- Chirtoagă I. 1994. Tighina. *Destin românesc*, 4.
- Chirtoagă I. 2004. *Târguri și cetăți din sud-estul
Moldovei: secolul al XIV-lea-începutul seco-
lului al XIX-lea*. Chișinău: Prut Internațional.
- Ciobanu Șt. 1928. Cetatea Tighina. *Comisiunea Mon-
umentelor istorice. Secția din Basarabia*, II,
15-57.
- Colonel N. T. 1925. *Ioan Huniade Corvin (din isto-
ria românilor ardeleni)*. București: Tipografia
Marelui Stat Major.
- Cooper J., Turner G. 2008. *Scottish Renaissance Ar-
mies 1513-1550*. Oxford: Osprey Publishing.
- Dogaru M. 1994. *Din heraldica României*. București:
Editura JIF.
- Dumitriu-Snagov I. 1979. *Țările Romane in sec. XIV.
Codex Latinus Parisinus-7239*. București:
Cartea românească.
- Durdík J. 1953. *Husitské vojenství*. Praha: Naše vojsko.
- Emecen F. 2001. Ismail. *Diyanet Islam Ansiklopedisi*,
XXIII, 82-84.
- EOE. 2009. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*.
New York: Facts on file.
- Eyupgiller K. 2007. The 18th-Century Fortifications
of the Bosphorus and Istanbul, Turkey. *Fort*,
35, 91-102.
- Eyupgiller K. 2009. Black Sea Bosphorus forts. *Thirteenth
International Congress of Turkish Art*. Buda-
pesht: Hungarian National Museum, 243-252.
- Finkel C., Ostapchuk V. 2005. Outpost of Empire:
an appraisal of ottoman building registers
as sources for the archeology and construc-
tion history of the Black Sea fortress of Özi.
*Muqarnas: an Annual on the Visual Culture
of the Islamic World*, 22, 150-188.
- Finkel C., Ostapchuk V., Bilyayeva S., Mathieu J.
2006. Historical-archaeological investiga-
tions in Aqkerman fortress. *Anatolian Ar-
chaeology*, 12, 9-12.
- Finkel C., Ostapchuk V., Bilyayeva S., Mathieu J.
2009. Historical-archaeological investiga-
tions in Aqkerman fortress. *Anatolian Ar-
chaeology*, 15, 6-7.
- Frumin D. 2001. François Kauffer: at home among
strangers, a stranger at home. The fate of a
cartographer in foreign service in the age of
empires. *Восточный архив*, 24 (2), 15-23.
- Frumin D. 2011. François Kauffer (~1751–1801): le
destin d'un cartographe français au service de
l'étranger. *CFC*, 207, 95-106.
- Giurescu Const. G. 1961. Útočestě gusitů a jejich
střediska v moldavsku. *Sborník prací Filozo-
fické fakulty brněnské univerzity. Řada his-
torická*, 10, 106-120.
- Giurescu Const. G. 1967. *Tîrguri sau orașe și cetăți
moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlo-
cul secolului al XIV-lea*. București: Editura
Academiei RSR.
- Goilav Gr. 1912. *Bisericile Armene de prin Țările
române*. București.
- Gorovei Șt. 1991. *Mușatinii*. Chișinău.
- Guboglu M., Mehmet, M. 1974. *Cronici Turceș-
ti privind Țările Române (Izvoare Orientale
Privind Istoria României)*, 2. București: Edit.
Acad. Republicii Socialiste România.
- Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî. 1978. *Vefeyât-i Selâtîn ve
Meşâhîr-i Ricâl*. İstanbul.
- Hathaway J. 2017. The Chief Harem Eunuch of the
Ottoman Empire: Servant of the Sultan, Serv-
ant of the Prophe. *Celibate and Childless Men
in Power: Ruling Eunuchs and Bishops in the
Pre-Modern World*. London: Routledge.
- Hitzel F. 2000. François Kauffer (1751?–1801), in-
génieurcartographe français au service de
Selim III. *Science in Islamic Civilisation. Is-
tanbul: Research Centre for Islamic History:
Art and Culture*, 233-243.

- Hunt Catalina. 2017. Pious Foundations (Vakıfs) in Ottoman Dobruca. *The 14-th International Congress of Ottoman Social and Economic History*, 24-28 July 2017. Sofia.
- Iliescu O. 1970. *Moneda în România*. București: edit. Merediane.
- Iliescu O. 2000. Aspecte ale economiei monetare în Moldova sub domnia lui Alexandru cel Bun. *RI*, 11 (1-2), 59-95.
- Iorga. N. 1899. *Studii istorice asupra Chilie și Cetea Albă*. București.
- Iorga N. 1900. *Studii istorice asupra Chilie și Cetea Albă*. București: Institutul de arte grafice Carol Gobl.
- Iorga N. 1929. Les châteaux occidentaux en Roumanie. *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, 49-69.
- Iorga N. 1909. *Știri despre veacul al XVIII-lea în țările noastre după corespondențe diplomatice străine 1700-1750*. București.
- Josanu V. 2014. *Monumen al civilizației medievale românești la Marea cea Mare: Cetatea Albă – Moncastro*. București: Fundatia Collegium XXI.
- Knobloch E. 1992. *L'Art de la guerre. Machines et stratagems de Taccola, ingénieur de la Renaissance*. Paris: Découvertes Gallimard.
- Kolankowski L. 1930. *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagellonów*, I. Wilno.
- Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J. 2012. *Leksykon zamków w Polsce*. Warszawa: Arkady.
- Kraszewski I. I. 1930. Descrierea Cetății Albe. *Călători poloni în Țările Romane*, 245-251.
- Le Petit Robert. 1984. *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Paris.
- Müller-Wiener W. 1998. *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul limanı*. Istanbul: Tarih vakfi yurt yayınları.
- Nesterova T. 2010. Arhitectura ecclziastică din Chilia și Chetatea Albă. Revaluări de date și interpretare. *Revista Arta*, Vol. XIX, nr. 1., 22-33.
- Nicorescu P. 1937. *Monete moldovenești bătute la Cetatea Albă*. Iași: Presa bună.
- Orachev A. 2005. *Bulgaria in the European Cartographic Concepts until XIX Century*. Borina Publishing House.
- Ostapchuk V., Bennet J., Bilyayeva, S., Fialko O. 2008. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine, 2008. *Anatolian Archaeology*, 14, 8-10.
- Ostapchuk V., Bilyayeva S. 2009. The Ottoman Northern Black Sea frontier at Akkerman Fortress: The view from a historical and archaeological project. *The Frontiers of the Ottoman World*, 137-170.
- Pedley M. 2012. Enlightenment Cartography at the Sublime Porte: François Kauffer and the Survey of Constantinople. *Osmanlı Araştırmaları: the Journal of Ottoman Studies*, XXXIX, 29-53.
- Pipidi A. 1998. Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă. *Honorem Paul Cernovodeanu*, 81-84.
- Scaglia G. 1971. *Mariano Taccola De Machines: The Engineering Treatise of 1449*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Siruni H. Dj. 1936. Cronica armenilor din Țările Române, I (sec. X-XIII). *ANI. Revista culturală armeană*, I (I), 68-73.
- Siruni H. Dj. 1940. *Armenii în România (cu prilejul unui centenar)*. București.
- Siruni H. Dj. 1944. *Armenii în viața economică a Țărilor Române*. București.
- Șlapac M. 1998. *Cetatea Albă: studiu de arhitectură militară medievală*. Chișinău: ARC.
- Șlapac M. 2004. *Cetăți medievală din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*. Chișinău: ARC.
- Șlapac M. 2008. *Arta urbanismului în Republica Moldova: privire de ansamblu*. Chișinău: AȘM.
- Șlapac M. 2016. *Cetățile bastoanare din Moldova (sfârșitului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea)*. Chișinău: ARC.
- Șlapac M. 2017. Noi considerații privind cea mai enigmatică placă comemorativă de la Cetatea Albă. *Monumentul XVIII. Lucrările celei de-a XVIII-a ediții a Simpozionului Național Monumentul – Tradiție și Viitor*, Iași, 37-50.
- Spinei V. 1994. *Moldova în secolele XI-XIV*. Chișinău: Universitas.
- Stănică A. 2016. The missing fortresses in Dobrogea case study: turkish fortifications. *Dobrogea otomană-coordonate istorice și arheologice*. Tulcea, 7-32.
- Stein M. 2007. *Guarding the frontier (ottoman Border Forts and Garrisons in Europe)*. London-New York: Taurus Academic Studies.
- Tanoviceanu I. 1901. Data rezidirii Cetății Albe. *Convorbiri literare*, XXXV, 462-469.
- Tütüncü M., Krasnozhan A. 2018. The monuments of the Ottoman epigraphy of the XVIII-th century from Budjak. *Емінак*, 2 (22), T.1, 25-40 (подано до друку).
- Violle le-Duke E. 1859. *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI-e au XVI-e siècle*. Paris: Édition Bance.
- Walkiewicz L. A. 2014. Rodzaje działań zabranych przez Jana Olbrachta na wyprawę mołdawską 1497 r. *Wielowiekowe bogactwo polsko-ruśńskich związków historycznych i kulturowych*, 30-53.

ABSTRACT

Krasnozhon Andrew. Fortification and historical topography of the cities of the North-Western Black Sea Region (15th-18th cent.)

Since antiquity, the first long-term fortifications in the North-Western Black Sea region appear at the beginning of the 15th century. The earliest medieval fortification in the North-Western Black Sea Region is Alexander I of Moldavia (Alexander the Good) Castle in Belgorod (lower Dniester area). It was built between 1414 and 1420. We cannot yet discuss any earlier fortifications on this site, despite the available indirect signs. During 1420–1440s, the Belgorod fortress complex expands significantly, receiving an additional external stone fence around the castle. At least, the last stage of these works is connected with the increasing activity of the Tatars in the region in the late 1430s.

The same period, between 1420 and 1442, was marked by appearance of a small stone castle “Kachubeyow” on the southern shore of the modern Odessa Gulf, meant to protect the “royal” Polish-Lithuanian port, which functioned here from the 1410s. Construction of this castle could be connected either with Witold’s initiative to strengthen the southwestern borders of the principality in the context of a conflict with neighboring Moldavia, or with the initiative of King Władysław III to strengthen the port in view of the beginning crusade against the Turks.

In the second half of the 1450s, Belgorod fortress sees its largest construction period, determined by the so-called “Turkish fear”, which was after the fall of Constantinople and the expedition of Timir-Kay’s navy into the Black Sea in the summer of 1454.

The old castle, which was inside the new line of defense, was converted into a citadel. The Illiche-Castle, belonging to the Genoese brothers from Sinareg family, appears at the mouth of the Dnieper or the Southern Bug in the same period.

Another fortification of the same period appears in Kilia (in the Lower Danube area) in summer of 1479, as the initiative of the Moldovan ruler Stephen III in his preparation for the next anti-Ottoman campaign. All fortresses of this period demonstrate various architectural traditions. The citadel and fortress of Belgorod, as well as Kilia, are close to Transylvanian samples and are associated with the building initiatives of Moldovan rulers.

Certain elements in the architecture of the two towers of the second half of the 15th century in Belgorod point to the Czech analogues. The plan of the Kachubeyow Castle in the form of a “ship” (a truncated rectangle), judging by its analogues, is of the West-Podillya origin, which corresponds to the administrative affiliation of these lands in the first half of the 15th century. During the second half of the 1480s–1490s, the castle architecture of Kilia and Belgorod was updated by Greek architects, after these two fortresses had been transmitted to the Ottomans. Thus, “opus mixtum” masonry, typical for Byzantine technology, and eight- and five-cornered towers, appear here.

The political diversity of the regional history of the 15th century, reflected in the castle and fortress architecture, is replaced in the next two centuries by a new type of regional fortification. There are Ottoman rectangular or square castles of the Castellum type (with 4, 5 or 8 towers), with Byzantine prototypes essentially used in their design plan. The first of these was the Bender Castle (1538). In 1584, a new system of stone fortifications appeared around it. There were no other fortifications during this period, with the exception of Ismail (at the turn of the 1580s-90s). But the plan and design features of the fortress of that period are not known. With a high degree of probability, we can talk about construction of a new (or reconstruction of some older) castle in Ochakow (the so-called Old Citadel) in the same time.

In any case, in the first third of the 17th century in Ochakow, the Turks build three new stone fortresses of castellum type next to this citadel. A little later, this typological series is extended by the castle in Tatarbunar. All these structures do not differ much from the pre-artillery fortifications, although use of heavy siege artillery against fortress walls had long been practiced in European wars. In the North-Western Black Sea region in the 16-17th centuries, there was no force that could threaten with use of siege artillery. Here, fortresses are built to defeat the attacks of Cossack formations, which use several light field guns.

The new era in the fortress construction of the region begins with the first years of the 18th century. In 1705, the first bastion fortress appears in the North-Western Black Sea region, which is possibly also the first one in the whole Northern Black Sea Coast, including the Crimea (but after the Yenikale). It used to be the largest fortification complex

in the region until the establishment of Ochakow fortifications in 1787. Through out the 18th century, the Turkish authorities built only modern bastion fronts in the region, designed to resist heavy artillery. Many of the older fortresses are modernized and converted into internal, rear citadels.

Each of the fortresses turns into an architectural and construction palimpsest. Engineer de Ville devoted a special chapter to irregular fortification, starting with the phrase: "more often it is necessary to improve old fortresses rather than build new ones".

Thus, a three-part stone castle in Ochakow is surrounded by a bastion front, second after Bender. In 1787, this system receives an additional external line of fortifications. In 1765, an unsuccessful attempt was made to fence the old castle of Kachubeyow (Khadzhibey) with a bastion front.

Because of the financial crisis, the Ottoman authorities decided to do without an external bastion front in Akkerman (where only 7 internal artillery batteries were built). Kilia is an unprecedented case in the region, where the old fortress complex was demolished almost completely, and in its place a new tenal-front was built, designed for modern methods of warfare.

Still, Ismail presents the most unique case. In 1770s, it was an average city (by the local standards), but in 1789 it acquired what, perhaps, may be considered the largest bastion fortress in the region. The bastion was reconstructed again later, in 1795-1796, to become the most perfect in the North-Western Black Sea Region.

Among some smaller, secondary fortifications, we should mention a redoubt in the Tsaregrad's mouth of the Dniester estuary, as well as a fort of coastal artillery on the Berezan island (1778), and a bastion-type earthen fortress in Palanca and Reni (the former could include a fifteenth-century tower). All bastion projects of this century are based on European prototypes. The Turks built universal bastion fronts for their time. In the 15th century, the Ottomans used to employ Greek or Armenian masters in fortification projects, while in the 18th they were replaced by French engineers and consultants. The names of some of them are well known, and the project documentation has preserved relatively well in its entirety. The French used to carry out design work and supervision. However, Ottoman architects and engineers would not always strictly follow the design documentation.

One of the most ambitious fortress and urban construction projects was developed by A.-J. de Lafitte-Clavé for Ochakow. According to the plan, we can see the idea of the author to create here a city with a regular layout, the first of this kind in the history of the region since antiquity. Its quarters were to be arranged strictly with respect to the cardinal directions, and outside it was to be protected by the most modern tenal system of ramparts and moats. Perhaps, two nearest Russian cities – Nikolayev and Kherson – served as examples.

Lafitte-Clavé designs a large earthen fortress to protect the raid of the Khadzhibey. But in this case, his plan was destined to come true only in the version embodied by de Volan, a Dutch engineer in the Russian service.

The same de Volan also authored the last four bastion fortresses to be built in the North-Western Black Sea region: Khadzhibey/Odessa, Tiraspol, Ovidiopol and Kinburn. The latter one was built in 1800 on the Berezan island. And this was the end of the history of fortifications in the North-Western Black Sea region.

Kilia and Belgorod – had preserved the status as the two largest cities in this region during the 15th-17th centuries, until superseded by Bender in the early 18th century. Later on, in the second half of the 18th century, these leaders were joined by Ochakow and Ismail among the top five large regional urban centers. The sultan's administration made a weak attempt in 1760s to convert the down trodden Khadzhibey into a large city and port (the one and only sea port in the region) with three fortresses and forts to defend the raid, but it failed due to lack of resources.

This old Ottoman plans (and, possibly, Władysław III plans, too) were implemented by the Russian authorities, who conquered the Ochakow region in 1792 and began a large-scale construction in the ancient Khadzhibey. Thereafter, all major urban centers of the Moldovan and Ottoman periods (with their centuries-old history), through a new regional policy, turned into secondary settlements, due to their remoteness from the sea, or unfavorable navigational conditions.

In this sense, Khadzhibey-Odessa appeared to be a product of uniform and continuous regional, rather than local, historical tradition, demonstrating a new stage in an uninterrupted cycle of historical continuity within historically and geographically the same "eternal" North-West Black Sea region.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Красножон Андрій Васильович

**ФОРТЕЦІ ТА МІСТА
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
(XV-XVIII СТ.)**

МОНОГРАФІЯ

Під редакцією
А. В. Федорука

Підписано до друку 27.04.2018 р. Формат 60х90/8
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Liberation Serif.
Ум. друк. арк. 36,27. Наклад 300 прим.Замовлення № 1406/1

Надруковано у видавництві «Чорномор'я»
65072, м. Одеса, пл. Дерев'янка, 1
Тел. +38(048) 7488555

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 185 від 19.09.2000 р.